

ग्रंथभाषा" वर्ष ३०अं, सं. १९६७, अंक ३४१ थी ३४४

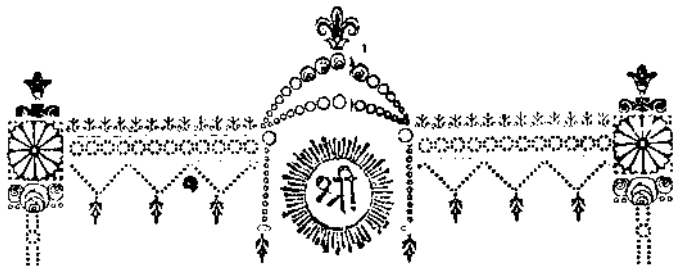
युर्वेद निबंधमाळा

भाग १लो तथा २जो

—स्व० शाह तिलकचं० ताराचं० वैद्य—सुरत

तु साहित्य वर्धक कार्यालय तरफची.
संपादक ने प्रकाशक—भिक्षु अखंडानंद
अभद्रावाह अने शुभचिं—२

ति चौथी, पृष्ठ ७३६, संवत् १९६७, अत ५१७०
भूख्य इधिया सवाये

“विविध ग्रंथभाषा” वर्ष ३० मुं, सं. १९९७, अंक ३४१ थी ३४४

आयुर्वेद निबंधमाळा

भाग १ लो तथा रजो

लेखक-स्व० शाह तिलकचंद्र ताराचंद्र वैद्य-सुरत

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
संपादक ने प्रकाशक-भिक्षु अखंडानंद
अभदावाद अने मुंभर्ध-२

आवृत्ति चौथी, ४४ ७३६, संवत् १९९७, प्रत ५५००
मूल्य इधिया सवाये

નો વૈદ્યો મનુજસ્ય સૌખ્યમથવા દુઃખં ચ દાતું ક્ષમો ।
 જન્તોઃ કર્મવિપાક એવ ધ્રુવને સૌખ્યાય દુઃખાય ચ ॥
 તસ્માન્માનવ દુઃખકારણ રુજાં નાશસ્ય ચાત્ર ક્ષમો ।
 વૈદ્યો બુદ્ધિ નિદાન ધામ ચતુરોનામ્નૈવ વૈદ્યોઽપરઃ ॥

અર્થાત્ વૈદ્ય કંઈ માણસને સુખ કે દુઃખ આપી શકતો નથી; એ તે પ્રાણીના કર્મફળ પ્રમાણે જ આ લોકમાં સુખ અને દુઃખ મળે છે. આથી મનુષ્ય જ દુઃખનું કારણ છે અને તે જ રોગનો નાશ કરી શકે છે. વૈદ્ય, બુદ્ધિ, નિદાન અને ધામ એ ચાર મળીને જ ખરા વૈદ્ય કહેવાય છે.

અગત્યની સૂચના

આ ગ્રંથનાં કુલ પૃષ્ઠ ૧૧૫૨ હોઈ તે બધાં એક પુસ્તક-રૂપે બાંધવાથી ગ્રંથ મોટો દળદાર થઈ જાય; તેથી પાન ૭૦% સુધી આ ગ્રંથમાં અપાયાં છે; અને તે પછીનાં પૃષ્ઠનો જુદો ગ્રંથ “આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ એ (ચાલુ)” નામે બાંધાવ્યો છે. અને એ બંને ગ્રંથ એકસાથે લેનારને તેના મૂલ્યના થતા રૂપિયા સાડાત્રણને બદલે માત્ર રૂપિયા ત્રણમાં મળશે.

“સરતુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” રાયખડ-અમદાવાદમાં
 -ભિક્ષુ અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

प्रकाशकनुं निवेदन

આ “આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો”
“વિવિધ ગ્રંથમાળા” ના સંવત ૧૯૯૭ના ત્રીસમા વર્ષના, સળંગ
અંક ૩૪૧ થી ૩૪૪ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રંથના લેખક સ્વર્ગસ્થ શાહ તિલકચંદ તારાચંદ સુરતના
એક અગ્રમણ્ય વૈદ્યરાજ હતા. તેમણે આ ગ્રંથ પોતાના સ્વાનુ-
ભવથી તૈયાર કરેલો હોવાથી, વૈદ્યો ઉપરાંત સામાન્ય જનતાને પણ
ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. તેમની હયાતી બાદ પણ તેની
એ આવૃત્તિઓ સુરતમાંથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે; એજ એ વાતની પ્રતીતિ
આપે છે.

તેની આ ચોથી આવૃત્તિ અત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. સ્વર્ગ-
સ્થ લેખકે આ ગ્રંથનો લોકહિતાર્થે જનતામાં વધુ પ્રચાર થાય એ
સારુ, સર્વ હક સ્વાધીન નહિ રાખતાં સર્વ કોઈને છાપવા-છપાવ-
વાની છૂટ આપેલી છે. તેમની એ નિષ્કામતાથી તેઓ કેટલા
પરોપકારપ્રેમી અને આયુર્વેદના પ્રચાર માટે ઉત્સુક હતા તેનો
સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે.

આયુર્વેદ સિદ્ધાંતનાં અન્ય ચિકિત્સાશાસ્ત્ર મોટે ભાગે રોગોનાં
કારણો તરફ ધ્યાન આપતાં નથી; માત્ર તેના કાર્યને શાંત કરવા
પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ આયુર્વેદે તો રોગના મૂળ કારણોને શોધીને અને
દોષનાં સૂક્ષ્મ તરવોનો અભ્યાસ કરીને, તેના ઉપાય યોજ્યા છે. એ જ

૬

આયુર્વેદનાં મૂળ તત્ત્વોને લેખકે અનુભવ સહિત આમાં આપ્યાં છે. આમાં પ્રથમ ભાગમાં દશ નિબંધો આપેલા છે. તેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી માંડીને બાળક જન્મે અને તે પછી તેનું બાળપણ પહેલેથી ત્યાં સુધીની બાબતો વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યાં છે; અને તે પછી ગર્ભિણીના રોગો, સુવાવડીની સારવાર અને બાળરોગોના ઉપાય દત્યાદિ આપ્યાં છે.

તે પછી પૃષ્ઠ વટપ થી શરૂ થતા બીજા ભાગમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ-એ ત્રિદોષની અન્યવસ્થા કેવી રીતે અને કેવા સંજોગોમાં થાય છે તે સમજાવીને ત્રિદોષસિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. મનુષ્ય-શરીરમાં રહેલા પાંચ પ્રકારના વાયુ, પાંચ પ્રકારનાં પિત્ત અને પાંચ પ્રકારના કફના જુદા જુદા ગુણ-ધર્મનો વિચાર કરી, તે તે વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી થતા રોગોનાં લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કયા દોષનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થયો છે, તે જાણવા માટેની સમજૂતી ઘણી સરળ રીતે આપાઈ છે.

વળી જ એ ઋતુઓમાં વાત, પિત્ત અને કફના થતા હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ વિશે સમજણ આપીને તેના લીધે ઉત્પન્ન થતા રોગોની સમજૂતી તથા તેના ઉપાયો આપ્યા છે. એ પછી જુદા જુદા રોગો ઉપર યોગ્ય વિવેચન કરીને તેના ઉપાયો આપ્યા છે. એ ઉપરાંત અન્ય વૈદ્યરાજ્યે તે તે રોગ ઉપરના અજભાવેલા ઉપાયો પણ આમાં તે વૈદ્યોના નામદામ સાથે સંગ્રહાયા છે અને એ રીતે આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા તેમણે અનેક-ઘણી વધારી દીધી છે. એમાંનો કોઈ પણ ઉપાય અનુભવ સિવાય, કોઈ ગ્રંથના ઉતારા તરીકે લેવામાં આવ્યો નથી. રોગોના ઉપાયો અને તે ઉપાયો અર્થાત્ દવાઓની બનાવટ અને તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે તથા તે દવાઓ બનાવતાં કયે કયે કેકાણે કેવી કેવી જાતનાં વિધો આવે છે અને તેવા સમયે તેમણે કેવી સાવધાની રાખવી, તે પણ દર્શાવેલું છે.

૫

લેખક તરફથી બહાર પડેલા પુસ્તકના ભાગ ૧ ક્રમાં ૬૪ નિબંધો અને ભાગ બીજામાં ત્રીસ નિબંધો આપેલા છે. અત્ર તરફથી બને પુસ્તકો એક ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ નક્કી કરેલું; પરંતુ એથી પુસ્તકનું કદ ઘણું વધી જવાથી મૂળ પુસ્તકના ૧ લા ભાગના ૧૦ નિબંધો ઉપરાંત બીજા ભાગના ૧૪ નિબંધો પણ આમાં લેવાયા છે અને એ બીજા ભાગના બાકી રહેલા ૧૬ નિબંધો તથા પરિશિષ્ટ “આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ બ્લે-આલુ” એ નામથી જુદા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આ બંને ગ્રંથનું મૂલ્ય રૂ. ૩૦ થાય છે પરંતુ તે એકસાથે ખરીદનારને માત્ર રૂપિયા ૩૦ માં મળશે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં આ ‘નિબંધમાળા લખવાનો ઉદ્દેશ’ અને સ્વર્ગસ્થ લેખકનાં ભાગ ૧ ક્ર તથા ભાગ ૨ ક્રનાં નિવેદનો છપાયાં છે; અને તે પછી અનુક્રમણિકા અને શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે, તે તરફ વાચકગણુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

અંતે સર્વના પરમ સુહૃદ “વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ” ના પરમ કથાણુકારી સરણને સર્વ કોઈ છૂટે, મેળવે અને આશિર્વાદિ તથા ઉપાધિમાત્રથી સદાને માટે મુક્ત થાય એવી ભાવના સાથે હરિઃ ॐ તત્સત્ ।

સંવત ૧૯૯૭
ભાદરવા વદિ-૧૧

}

—ખરામ ભિક્ષુ અખંડાનંદ

નિબંધમાઠા લખવાનો ઉદ્દેશ

(લેખક:-સ્વ. વૈદ્ય તિલકચંદ તારાચંદ શાહ)

અમારા કેટલાક વૈદ્યશાસ્ત્રીઓ તથા ઇતર વિદ્વાનો એવો પ્રશ્ન કરે છે કે, આયુર્વેદનાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન પુસ્તકો એટલાં બધાં છે કે તેની ઉપરવટ જઈ નવાં પુસ્તક રચવાની જરૂર નથી; કારણ કે જે પુસ્તકો હાથમાં લઈએ છીએ અથવા નવાં વસાવીએ છીએ, પરંતુ બ્યારે અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે તે સર્વાંમાં થોડા ફેરફાર સાથે તેની તે વાતો દેખાય છે; અને ઘણાં પુસ્તકોમાં તો એકમાં આપેલા તેના તે જ પાડો તથા ઔષધો અને તેનાં તે નામો જંતવામાં આવે છે. તો પછી આવી નિબંધમાળા લખીને નકામો સમય અને ધનનો વ્યય કરવો તથા કરાવવો એ નિરર્થક છે. તેવું કહેનારાઓને ઉપકાર સાથે જણાવવાનું કે, આજકાલ આયુર્વેદનાં પુસ્તકોની સ્થિતિ આપ કહો છો તેવી જ છે; અને એવાં પુસ્તકો લખવાં-લખાવવાં, છાપવાં-છાપાવવાં એ આપના વિચાર પ્રમાણે નિરર્થક હશે; એમ જણાય તો પણ આપ નીચેની હકીકત ઉપર ધ્યાન આપશો, તો આપને પ્રશ્ન કરવાનો અવકાશ રહેશે નહિ.

અમે જ્યાં સુધી વિચાર કર્યો અને જ્યાં સુધી જોઈ શક્યા ત્યાં સુધી અમારા જોવા-જણવામાં એટલું જ આન્યું કે, હાલમાં ચાલતી વૈદ્યવિદ્યામાં દેશી વૈદ્યો એટલે આયુર્વેદીય ઉપચારકોના ચાર ભાગ પાડી શકાય છે.

પ્રથમ રાજવૈદ્યો કે જેઓ પોતાને પૂર્ણ માને છે; એટલે તેઓને આયુર્વેદીય ઉપચારકોની અવસ્થા કે વ્યવસ્થા તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર જણાતી નથી.

બીજા વૈદ્યરાજો કે જેઓ આયુર્વેદના જ્ઞાતા અને મહાન ચિકિત્સકો છે; કે જેઓ વિદ્યાનું ધન કરવા સદા તત્પર રહે છે, પણ સર્વ વિદ્યાર્થીઓને પહોંચી વળતા નથી, છતાં બનતું કરી રહ્યા છે.

૭

ત્રીજા વૈદ્યો કે જેઓ વૈદ્યરાજને તે ત્યાં અભ્યાસ કરી પોતાનો ધર્મો ચલાવી જંગલમાં કાંઈક નામના મેળવવા ભાગ્યાળી થયા છે અને ધના મય છે.

ચોથા પ્રકારના વૈદ્યો કે, જેમને રાજવૈદ્યો, શિંટવૈદ્યોના નામથી ઓળખાવે છે તે છે.

અમારો મત એવો છે કે, જેમ બ્રાહ્મણો શુદ્રને મુઘારે નહિ પણ તેની નિંદા નિર્ભર્ત્સના કરે, તે તેઓ ઈશ્વરના પાદ (પગ) ની નિંદા કરે છે; તેમ જ રાજવૈદ્યો શિંટવૈદ્યોની નિંદા કરે છે, તેઓ પોતાના નાના ભાઈની જ નિંદા કે નિર્ભર્ત્સના કરે છે. આયુર્વેદ ઉપર યુનાની અને એલોપથી વગેરે ધણી ચિકિત્સાઓ પ્રહાર કરી રહી છે; આ ટીકાપ્રહારો માત્ર શિંટવૈદ્યોને નહિ, પણ આખી આયુર્વેદપદ્ધતિને શિંટવૈદ્યાનું નામ આપવા મંથન કરે છે!!!

વૈદ્યકનો ધર્મો કરનાર અમારા લઘુમધુઓ કે જેઓને રાજવૈદ્યો શિંટવૈદ્યના નામથી પોકારે છે, તેઓની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન આપવાની ખાસ અગત્ય છે.

કુદરતના નિયમનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે, મહાન રાજપુરુષો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, શિલ્પીઓ, કવિઓ, શાસ્ત્રીઓ, વહેપારીઓ, હુન્નરમંદો, વક્તાઓ, વિદ્વાનો અને વૈદ્યો જન્મે છે, કાંઈ ઉત્પન્ન કરી શકાતા નથી. એટલે પૂર્વજન્મના સંસ્કાર લઈને જે જન્મે છે, તેને જે સહાય મળે તે તેના સંસ્કારો ખીલે છે અને સહાય નહિ મળે તે તેઓ સૂચવાઈને, મુંઝાઈને, અકળાઈને તે વિષયમાં આગળ વધે છે, પરંતુ આખરે તેને કરમાઈ જવું પડે છે. જેમ એક આંખાનું જાડ જંગલમાં ઊગ્યું હોય, તેનું નામ આપણે જંગલી આંખો પાડીએ અને તેણું જ ખીલું આંખાનું જાડ બાગમાં ઊગ્યું હોય તેનું નામ આફસ-પાયરી પાડીએ; એટલે પ્રથમના આંખાને જંગલી-ઓનો સહવાસ થાય અને ખીલઓને અમારોનો સહવાસ થાય; પરંતુ જંગલી આંખાને પૂરતી કેળવણી એટલે જોઈતું ખાતરપાણી આપીએ, તે તે પણ અમારોની શાળામાં પીંચી શકાય. તેમ અમારા લઘુમધુઓ કે જેઓ સહાય વિના, માર્ગદર્શન વિના, દોષ પણ જાતના

૯

આશ્રય વિના અને અનુભવ વિના અકળાય છે, મૂંઝાય છે, છતાં પોતાના પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે, જે વૈદ્યકનો ધંધો કરે છે, તેમની અવહેક્ષના તલિ કરતાં જે તેમને યોગ્ય ઉત્તેજન, સહાય, સગવડ કે અનુભવી માર્ગ બતાવી આપીએ તો તેઓ ઘણા સારા વૈદ્યો બની શકે એમ છે.

વૈદ્યકનો ધંધો શીખનારને રોગ પારખતાં, વસાણાં ઓળખતાં, દવાઓ બનાવતાં, દવાઓ આપતાં અને દવાઓનાં પરિણામ જાણતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે. પણ વર્તમાનકાળની પડતપદ્ધતિ એવી નથી કે પાંચદશ વર્ષ કોઈ પણ સંસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ કરેલ વિદ્યાર્થી વૈદ્યકની સંપૂર્ણ કળા શીખીને બહાર પડે! હાલની પડતપદ્ધતિ પ્રમાણે તો અમુક અમુક ગ્રંથોનાં અમુક પાનાં કે અધ્યાય શીખવ્યા, અમુક દવાની બનાવટ જાણી, પરીક્ષામાં પાસ થયા કે વૈદ્યરાજ બની ગયા! જે કે પાસ થતાં સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરતાં તો મનમાં ઘણો ઉમંગ રહે છે અને હવામાં કિલ્લા બાંધે છે કે, હવે આપણે સંપૂર્ણ વૈદ્ય બની ગયા! પણ ત્યારે દવાખાતું ખોલે અને પૂર્ણ લભકા- માં દુકાને એસે ત્યારે જ સમજાય કે, સ્કૂલની પરીક્ષામાં અને જગતની પરીક્ષામાં ઘણું અંતર છે. આપણે એક દાખલો લઈએ કે જાણે એક વિદ્યાર્થીએ શુદ્ધિકાલિકારનો અભ્યાસ કર્યો છે. તે વખતે તો તેને એમ જણાય કે હવે મારે હાથે હું કોઈ પણ રોગને મટાડી શકીશ, કેમકે તેણે તો જોખેલું છે કે, “**જ્વરેસન્નિપાતે જ્વરે- નૂતનેષા મહાશ્લેષ્મરોગે ચ ગુંજાપ્રમાણમ્**” એટલે કોઈ પણ બતના તાવ, સન્નિપાત અને મહાન શ્લેષ્મરોગમાં આ સૂતરાજ મૂનપ્રાણુદાયી રસ આપીશું કે એટો પાર! પણ જેણે સૂતરાજ બનાવવા માટેનાં વસાણાં ઓળખ્યાં નથી, પારાગંધકની શુદ્ધિ શુરને ત્યાં જોઈ નથી, કયું વસાણું કેમ ખાંડવું, વાટવું કે કેટલું ત્રીણું કરી કેમ મેળવવું; ઔષધને રસોના પટ કેમ આપવા, પટ ક્યારે આપવા અને તે અપાયા કે કેમ? અને ખરસ કેમ કરવો; ગોળી વાળવા જેવું ક્યારે થયું, ગોળી કેમ વાળવી અને તૈયાર થયા પછી તે ગોળી કયા તાવ- માં, કયા સન્નિપાતમાં, કેવી અવસ્થામાં કેટલી આપવી, તેના જ્ઞાન વિના માત્ર જાણીને પાસ થયેલાને કેટલી મૂંઝવણ થાય છે તે તો

૬

અમારા જેવાને વીત્યું હોય તે જ જાણુ. દાખલા તરીકે એક રાજવૈવ્રતને પૂછીએ કે, એક વસ્તુને ખાંડવી, છૂંદવી, પાટવી, લસોટવી, ખલવી, ઘસવી, ઢળવી, ચાળવી, ઝાટકવી, શોહવી, ઝણકવી, ઘોળવી, નીકળવી, ટાપસવી, તપાવવી, આફવી, શેકવી, રાંધવી, હલાવવી, ચાળવવી, ઉથલાવવી, તળવી, ચાસણી કરવી, દરાવવી, નિતારવી, નિચોવવી, ગોળવી, સમારવી, વીણવી, છોલવી, ફાડવી, ફેલવી, યાળવી, રાખોડી બનાવવી વગેરે ક્રિયામાંની તમે કેટલી ક્રિયા કરી શકો છો. હું ધારું છું કે, આવી ક્રિયાઓ કોઇ સંસ્થા અનુભવસિદ્ધ શીખવી શકતી નથી. તો પછી પુટ, પુટપાક, ફાંટ, કિમ, હરક, ચૂર્ણ, અવલેહ, આસવ, ગૂગળ, તૈલ, ધૂત, ભસ્મો, રસો અને પારદના સંસ્કારો તેઓ શી રીતે કરી શકે ? જેના ખાંડતા હાથ છૂંદાય, પાટતાં બાહુ રહી બચ, ગોળી વાગતાં આંગળી થરડાઇ બચ, હલાવતાં ગરમ હાંટા ઊડવાથી દહાય અને કપડમિટ્ટી કરવાથી હાથ અને કપડાં ધૂળવાળાં કે કાદવવાળાં થાય, તો તે શી રીતે વૈદ્યકનો ધર્મો કરવાને દવા બનાવી શકે ? કદાચ જવાબ મળે કે, 'અમારે હાથ દુખાવવા, દાઝવા કે સૂગડે હાંટા ઊડાડવાની કાંઇ જરૂર નથી. અમારે માટે દ્રામર્શી (દવા વેચનાર) તૈયાર છે. અમારે મહેનત કરવાની કાંઇ જરૂર નથી.' તેવા-એને અમે એટલું જ કહીએ છીએ કે દ્રામર્શી તો યજ્ઞરત્નું પકવાન છે, પણ હાથની રસોઇ જેવો સંતોષ તે આપી નથી શકતી. હોટ-લોમાં જમો કે લોજમાં ભલે જમો, પણ ઘરની રસોઇની વાત તો ન્યારીજ છે. ખેર, ગમે તેમ હોય તે વાતમાં વધતાં વિપયાન્તર થવાના ભયથી અમે પાછા વળીએ છીએ અને અમારો ખાસ ઉદ્દેશ એટલોજ છે કે, આ અમારી આયુર્વેદ નિબંધમાળાથી એટલું તો થશેજ કે, જે નિબંધમાળા ધ્યાન દઇને વાંચવામાં આવશે તો હું ખાતરીથી હું છું કે અમારા લઘુબંધુઓ (જેઓને રાજવૈદ્યો ઊંટવૈદ્ય કહીને બોલાવે છે) જરૂર વૈદ્ય થશે અને વૈદ્યો વૈદ્યરાજ બનશે. વૈદ્યરાજને આનંદ પામશે અને પોતાનો અનુભવ ખીજાને આપવા અમારું અનુકરણ કરશે; ઠારણ કે આખા પુસ્તકમાં અનુભવેલા ઉપાયોજ લખવામાં આવ્યા છે. રાજવૈદ્યો કે જેઓ પૂર્ણ છે તેમને

૧૦

આ નિબંધમાળા જેમ વેદાન્તીઓને માટે જગત મિથ્યા છે, તેમ તેમને માટે મિથ્યા છે !

આ નિબંધમાળા મૂંઝાતા વૈદ્યોને માર્ગદર્શક થાય, વિદ્યાર્થીઓને સહાયક થાય, વૈદ્યોનો ભોમિયો થાય અને વૈદ્યરાજ્યને આનંદ તથા ઉત્સાહ આપનારી થાય એટલો જ અમારો ઉદ્દેશ છે.

અમારા દેશમાંથી અસંખ્ય વૈદ્યરાજ્યે પોતાના અનુભવને સાથે લઈ ગયા છે ! અને હજુ કેટલાકો એ સાથે લઈ જવા માટે વૈદ્યકવિદ્યાના પોતાના અનુભવનાં પોટલાં બાંધી રાખેલાં છે; તેઓ અમારા ક્રિયિત્માત્ર પ્રસ્થાનને જોઈ પોતાના અનુભવને પોતાની સાથે નહિ લઈ જાય, પણ પોતાના અનુભવનો વારસો પોતાના અંધુઓને આપી જાય એટલેજ આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા લખવાનો હેતુ, મુદ્દો કે ઉદ્દેશ છે. કિમધિકમ્ સુજ્ઞેષુ ।

लेखकनुं निवेदन

भाग १ लो

અખિલ વિશ્વના ઉત્પાદક કે જેને સ્વયંભૂ, બ્રહ્મ, પરમેશ્વર, ઈશ્વર વગેરે અનેક નામોથી વર્ણવામાં આવ્યા છે; પરંતુ તેને જાણવાને માટે યોગી પુરુષો તથા સિદ્ધ પુરુષોએ પ્રયત્ન આરંભી એટલું સિદ્ધ કર્યું છે કે, જે પરમાત્મા પરાતી પાર, અક્ષરાતીત અને અનિર્વાચનીય છે, તે પરમાત્માની ગતિ, શક્તિ અને લીલા કહો કે કુદરત કહો, તે સર્વે એક જ વાત છે. કુદરતના નિયમ તપાસતાં કાર્ય-કારણરૂપે જે દ્રશ્યમાન જગત જણાય છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ કોઈ પણ જાનના પ્રયોજન વિનાતી જણાતી નથી. એટલા ઉપરથી સમજી શકાશે કે, પૂર્વાચાર્યોએ મનુષ્યજીવનમાં નિરામય આયુષ્ય ભોગવવાને માટે આયુર્વેદની સંકલના એટલાજ પ્રયોજનથી કરેલી છે કે, પ્રાણીમાત્ર યાવત જીવનપર્યંત નિરામય જિંદગી ગુઝારી, કુદરતના નિયમને પાળી, સંસારરૂપ સમુદ્રને તરી, ઈશ્વરના

૧૧

પદમાં લીન થાય. એ પ્રમાણે બ્યારે આયુર્વેદાચાર્યોએ આયુર્વેદરૂપ નૌકા તૈયાર કરી, કોઇ પણ જાતની અપૂર્ણતા વિના, કોઇ પણ જાતની ખામી વિના, સંશયરહિતપણે સિદ્ધ પચ્ચનોનો સમુદાય રચીને મનુષ્યસૃષ્ટિમાં પ્રકટ કર્યો છે. તે પછી તેજ વિષયમાં આયુર્વેદનાં લખાયેલાં સાહિત્યોમાં આ આયુર્વેદ નિયંધમાળાતું શું પ્રયોજન છે ? એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જિદે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

આયુર્વેદ નિયંધમાળા લખવાનું પ્રયોજન કાંઈજ હતું નહિ. પરંતુ સુરત શહેરની વૈદ્યસભાએ દર રવિવારે આયુર્વેદમાંથી અમુક વિષયને લઈ, વ્યાખ્યાન આપવાનું શરૂ કર્યું. તે એટલા માટે કે વર્તમાનકાળમાં આયુર્વેદનો અભ્યાસક્રમ પ્રાયઃ હુમ થયેલો જણાતો હોવાથી, તથા દર દેશના ચિકિત્સાશાસ્ત્ર પંડિતોની આગળ આયુર્વેદની અપહેલના થતી હોવાથી, જે કે આખી પૃથ્વીનાં ચિકિત્સાશાસ્ત્ર આયુર્વેદ ઉપરથીજ લઈને નિર્માણ કરેલાં છે, તથાપિ આયુર્વેદ તેની છાયામાં એટલે બધો આચ્છાદિત થઈ ગયો છે કે, તેના તરફ આરીક દષ્ટિએ જોતાં પણ તેનાં દર્શન દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે. તે આયુર્વેદનું દિગ્દર્શન કરાવવા માટે, વર્તમાનકાલમાં આપા આર્યાવર્તમાં વૈદ્યસભાએ તથા વૈદ્યસભેજનો દ્વારા ઉદ્ધાપોદ આણુ થયેલો જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે સુરત શહેરની વૈદ્યસભાએ પણ વ્યાખ્યાનનો ક્રમ શરૂ કર્યો. તે સભામાં મારે વ્યાખ્યાન આપવા દરવાથી એવાર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, તેટલામાં અમારા મિત્રવર્ગ તરફથી એવી સૂચના આવી કે, આમાં સ્પષ્ટીકરણવાળાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ થાય તો આ વિષયમાં રસ લેનારાઓને તે અતિ ઉપયોગી થઈ પડે. એટલી વાત નહીં થયા પછી અમારો વિચાર આયુર્વેદ નિયંધમાળા લખવા તરફ દોરાયો, પરંતુ દરેક કાર્યમાં જે શક્તિની અથવા જે વ્યક્તિની જરૂર હોય છે. તે પ્રમાણે સુરતનિવાસી શ્રીયુત ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદીએ આગ્રહપૂર્વક લેખનનું કામ, કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વિના પોતાને માથે ઉપાડી લીધું અને તે એવી રીતે પાર પાડવામાં આવ્યું કે, પોતાનો વ્યવસાય છોડીને માત્ર પરોપકારકૃતિથી, નિયમિત સમયે લખવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. જેથી આ નિયંધમાળા

૧૨

ધણા ટૂંક વખતમાં આપ લોકોના કરકમળને શેષભાવી મનને આનંદ આપનારી થઇ પડી. એ નિબંધમાળામાં આપ લોકોના જીવામાં આવશે કે, આ કાર્ય કેટલી ત્વરાથી સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા લખવાનું પ્રયોજન એટલા માટે ઉપરિચિત થયું કે, પ્રાચીન કાળમાં ત્રકષિમ્નિઓની ગ્રંથ લખવાની પદ્ધતિ એવી જોવામાં આવે છે કે, જેમ બને તેમ ટૂંકામાં પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપનારા સૂત્રોમાં લખવું અને તે પછી વિદ્વાનોએ તે ઉપરથી સમજ લેવું. પરંતુ જેમ જેમ કાળનો પ્રવહ વહેતો ગયો, તેમ તેમ જીવનની જરૂરિયાતોનો વધારો થતો ગયો. એ જીવન-કલહમાં સ્વાર્થવૃત્તિએ એટલું મોટું પરાક્રમ દર્શાવ્યું કે, અમુક શાસ્ત્રો અમુક વ્યક્તિ સિવાય કોઈથી પદનપાદન કરી શકાય નહિ. તે એટલે સુધી કે, આ જગતના ઉત્પાદક, પાલક અને સંહારક-શક્તિવાળા પરમાત્માનું નામ, એટલે પ્રજ્વલ શબ્દ સરખા ધીજીથી મોઝાય નહિ; જો કે પ્રજ્વલ શબ્દની કાંઈ કિંમત જીવજતી નથી. તો ત્યારે એવા અમૂલ્ય પ્રજ્વલ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની સત્તા જે લોકોએ પોતાના હાથમાં રાખી તે લોકો ધીજી ઉપયોગી શાસ્ત્રો લખવાની છૂટ, ઠાવર પ્રગ્લને શી રીતે આપી શકે? એ કારણથી આયુર્વેદ જેવા ઉપયોગી શાસ્ત્રને ગુપ્ત રાખવાનો રિવાજ શરૂ થયો; એટલે ધીજી શાસ્ત્રો ઉપર જેમ ભાષ્ય, ટીકા, સૂચિંકા, અવગૂણિંકા વગેરે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રના આશય સમજાવવા માટે રચવામાં આવ્યાં, તેમ આયુર્વેદ ઉપર રચવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ; એટલે એ વિદ્યા ગુરુપરંપરાથી જાણવાનો તથા ભણવાનો ક્રમ, માત્ર એકજ પ્રગ્લનો હાથમાં રહેવાથી એ વિદ્યાની વિશેષ ઉત્તરિ થઇ શકી નહિ; જેથી કાળ બદલાતાં અને સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રગ્લની માતૃભાષા તરીકેના હકનો લોપ થવાથી, પ્રાકૃત ભાષાઓમાં લોકોની જીવનકલહ પ્રવૃત્તિ ગૂંથાઇ ગઇ; એટલુંજ નહિ પરંતુ કાળના યોગે આર્યપ્રજા પરચક્રમાં જોડાયાથી પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી ગઇ! તે એટલે સુધી કે, સાંસારિક, વ્યાવહારિક તમામ વર્તનોમાં પારકી વસ્તુ પ્રિય લાગવા માંડી; જેથી પોતાની વિદ્યા ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થયો. એક તરફ એવા અભાવ-

૧૩

નું ઉત્પન્ન થયું અને ખીલ તરફ પશ્ચિમ દિશા તરફથી ખ્રિટિશ સૂર્યનો પ્રકાશ થવો. જેના પ્રકાશથી આર્ય પ્રજા એટલી યધી અંગ્રહ ગઈ કે, પોતાના હાથમાં રત્ન છે, પરંતુ ત્યાં સુધી પશ્ચિમના વિદ્વાનો તેને રત્ન તરીકે સ્વીકારે નહિ, ત્યાં સુધી પોતે પોતાના રત્નને પથ્થર માની ફેંકી દેતાં સુધી પણ વિચાર કરે નહિ!!! આવી દશામાં આવી પડવા છતાં ખ્રિટિશ પ્રજાએ દેશમાં સુલેહ, શાંતિ, વિદ્વાનો પ્રચાર અને ઉદ્યોગની જનગતિ એટલી હદ સુધી વધારી કે, આર્યવર્તની પ્રજા તેના સુખાનંદમાં ગોહવશ થઈ તૂમ બની ગઈ! પરંતુ ખ્રિટિશ પ્રજાએ જેમ જેમ વિદ્વાનો પ્રચાર વધારવા માંડ્યો, એટલે પ્રજામાં સત્ય શું છે, તેની શોધ જરૂરી થઈ. પરંતુ પશ્ચિમના વિદ્વાનોનો સિદ્ધાંત ઋષિમુનિઓના સિદ્ધાંતો કે જેમાં થોડામાં ઘણું સમજાય તેથી ઘણો એટલે ઘણામાં થોડું સમજાય એવો હોવાથી, પ્રજામાં હેતુવાદને પડતો મૂકી, શબ્દવાદ ઉપર વિચાર કરવાની પ્રથા પડી. એટલે તે દષ્ટિએ જોતાં આયુર્વેદ અપૂર્ણ છે, તેમાં સુધારાની ઘણી જરૂર છે, એ વાત બહાર આવી! પરંતુ આયુર્વેદ અપૂર્ણ નથી, પણ તે સંપૂર્ણ છે, એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે આયુર્વેદની એકેક પ્રક્રિયાને લઈને તેના ઉપર વિવેચન કરીને પ્રજાના મનનો સંશય દૂર કરવા માટે આ નિબંધમાળા લખવાનું પ્રયોજન ઉત્પન્ન થયું છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળાના આ પ્રથમ ભાગમાં દશ નિબંધોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં એટલુંજ પ્રયોજન રાખવામાં આવ્યું છે કે આયુર્વેદમાં અપૂર્ણતા નથી. આયુર્વેદમાં વિચાર કરવાને માટે વિવેચકોને વરતુની ખોટ નથી. આયુર્વેદમાં ટૂંકામાં ઘણું સમજાવવામાં આવ્યું છે અને આયુર્વેદમાં લખેલા નિયમ પ્રમાણે તેના હેતુને સમજીને તે હેતુપુરઃસર જો મનુષ્ય પોતાની જીવનચર્યા ચલાવે, એટલે તે પ્રમાણે વર્તે તો વર્તમાન પ્રજાને હાલમાં જે રોગે જકડી લીધી છે, તેના બંધનમાંથી છૂટે અને બાકી પ્રજાને રોગરૂપી શત્રુ પોતાના બંધથી બંધી શકે નહિ; એટલુંજ આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા લખવાનું પ્રયોજન છે. મનુષ્યસૃષ્ટિમાં દરેક માણસ અપૂર્ણ

૧૪

છે, જૂલને પાત્ર છે; છતાં અજ્ઞાન દશામાં અહંકારથી એવું સમજે છે કે, હું જે સમજું છું તે પૂર્ણ છે અને મારા કરતાં ઇતર મનુષ્યો મારા જેટલું સમજતાં નથી. એટલે હું જે કરું છું અને કહું છું તે પૂર્ણ વાજબી અને સત્ય છે, માટે મારામાં કોઈએ જુલ કાઢવી નહિ. આવો રિવાજ ઘણા પ્રાચીનકાળથી ચાલતો આવેલો હોવાને લીધે, આખી દુનિયાની પ્રજામાં જુદા જુદા વિચારના જુદા જુદા સમૂહો જોવામાં આવે છે. જો એમ ન હોય તો દરેક માણસના મુખદુઃખ અને પ્રતિકાર એકસરખા હોય અને જો એમ હોત તો આજકાલ આખી દુનિયામાં સુખ, શાંતિ, આનંદ અને લાંબા કાળ સુધી જીવવાને માટે જે પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે અને જેને માટે નવીન નિબંધો, નવીન પુસ્તકો અને નવીન ચિકિત્સાઓ વધતી જાય છે તેનું પ્રયોજન હોત નહિ. પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે, અમે પોતે દરેક બાબતમાં અપૂર્ણ છીએ અને જગતના પ્રવાહમાં એક વિદ્યાર્થી તરીકેનું જીવન પૂરું કરવા માટે, પૂર્વજન્મના કૃતકર્મના સંકેત પ્રમાણે વહ્યા જઈએ છીએ. જેથી અમેને ઇતર વિદ્વાનોના આશ્રયની, ઉપદેશની અને અનુભવની સંપૂર્ણ ઇચ્છા તથા લાલસા છે; પરંતુ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાની પાસેનું ખીજીને આપે નહિ ત્યાંસુધી ખીજીની પાસેનું લેવાને માટે તે સકદાર ચર્ચ શકતો નથી. એટલા માટે અમારા જીવન કલહમાં પ્રગતને ઉપયોગી થાય એવા કંઈક વિચારોનો અનુભવ અમને થયો છે; તે અનુભવ અમારા વૈભવધુએને આપવો અને તેઓ પાસેથી તેઓનો અનુભવ માંગવો એટલુંજ આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા લખવાનું પ્રયોજન છે. બાકી અમારી સ્થિતિ અને આ અમારું કાર્ય આવું છે:—

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्य स्तत्राल्पधीरपि।

निरस्त पादपे देशे परंडोपि द्रुमायते ॥

અર્થ—હોય નહિ વિદ્વાન જ્યાં, અલ્પબુદ્ધિ વખણાય;

ઝાડ વગરના દેશમાં, એરંડો દ્રુમ થાય.

ઉપરના જેવી સ્થિતિ છે. તે છતાં આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા પ્રગટ કરી છે, તેમાં અનતી સાવધાની, કાળજી અને દક્ષતા રાખવામાં આવી

૧૫

છે. છતાં જે ભૂચયુક રહી ગઈ હોય તે વિદ્વાનોએ મુદારીને વાંચવા કૃપા કરવી અને જે અપૂર્ણતા જણાતી હોય, તે વિદ્વાન આયુર્વેદચાર્યોએ પોતે પોતાના તરફથી ખીછ નિર્મઘમાળાઓ લખીને પૂર્ણ કરવી એટલુંજ આ નિર્મઘમાળાનું પ્રયોજન છે. અલમિતિ વિસ્તરેણ્વિ-
પશ્ચિદ વરેષુકિમધિકમ્ ।

લી૦ આપનો કૃપાકાંક્ષી,
શાહ તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય-સુરત

लेखकनुं निवेदन

भाग २ जो

આયુર્વેદ નિર્મઘમાળાનો પ્રથમ ભાગ આપે ધ્યાન દઇને વાંચ્યો હશેજ. આજે ખીજો ભાગ આપને સાદર કરવામાં આવે છે; તે લક્ષ્યપૂર્વક વાંચશો, છતાં અમારે કહેવું જોઇએ કે, આ ખીજા ભાગના ખીજા નિર્મઘમાં પીયૂષપાણિનો નિર્મઘ વાંચી તે ઉપર મનન કરી તે પ્રમાણે વર્તવાથી વૈદ્યોના હાથમાં જરૂર અમૃત આવશે. નિર્મઘ-માળાનો ત્રીજો નિર્મઘ પદ્મકુટુમ્બીનો છે. શુશ્રુત અને ચરક જેવા મહાન અને આદિ ગ્રંથોમાં પણ ઋતુનું વર્ણન ઘણુંજ ટૂંકાણમાં કરેલું છે; એટલુંજ નહિ પણ વૈદ્યકના પ્રાચીન પુસ્તકોની ઋતુચર્યા તથા દીનચર્યા વાંચતાં સમગ્રય છે કે, એ વિધિઓ રાજ-મહારાજઓ માટે લખાયલી છે; પણ ઋતુના દીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગથી વાતાવરણમાં શું ફેરફાર થાય છે અને તે ફેરફારથી પ્રમત્તચન તથા મનુષ્યના ઉપર શી અસર થાય છે, તે જાણી શકાતું નથી; જેથી હાલના સમયમાં વાતાવરણ-વિદ્યા વૈદ્યોમાં નાશ પામી છે એમ જણાય છે; અને તેથીજ કહેવામાં આવે છે કે “હવાના ગુણુદોષમાં વૈદ્યો શું સમજે? એ તો ડોકટરોજ સમજે અને તે જે કહે તેજ ખરું.” એવું બોલનારા અમારા વૈદ્યરાજોજ

૧૬

છે, તો પછી પ્રગ્ન તેમ કહો તેમાં આશ્ચર્ય શું? પરંતુ આ નિબંધમાં અમે ઋતુતું વર્ણન, તેના હિન, મિથ્યા અને અતિયોગથી હવામાં શું ફેરફાર થાય છે અને તેથી ક્યા ક્યા અને કઈ કઈ જાતના રોગો પેદા થાય છે તે ખુલ્લી રીતે ખતાવી આપ્યું છે. એટલે એ નિબંધ ધ્યાન દેને વાંચે અને થોડો વિચાર કરી અવલોકન કરવાની ટેવ પાડે તો, સાધારણ વૈદ્યો પણ હવાના ગુણુદોષ જાણી શકે. આટલે એ નિબંધ વાંચવાની ખાસ લલામણુ કરવામાં આવે છે. થોથો નિબંધ ત્રિદોષસિદ્ધાન્તનો છે. એ નિબંધ દરેક વૈદ્યકનો ધંધો કરનારાઓએ અભ્યાસીની રીતે વાંચવાનો છે. જે વૈદ્ય આ નિબંધનો અભ્યાસ કરશે, તેને આખું નિદાનશાસ્ત્ર હસ્તામલકવત્ દેખાશે. એટલે હાલમાં કેટલાક વિદ્વાનમાં ગણાતા વૈદ્યો એમ સમજેલા છે કે, આયુર્વેદનું નિદાનશાસ્ત્ર અપૂર્ણ છે અથવા તેમાં સુધારો કરવાની ધણીજ જરૂર છે; તેઓની ખાતરી થશે કે, આયુર્વેદનું નિદાન અપૂર્ણ નથી, પણ ખીજાઓને હજુ નિદાનશાસ્ત્રની બારાખડી શીખવાની છે.

આ નિબંધમાળાનો કોલેરનો નિબંધ ધણોજ ધ્યાન ખેંચનારો છે; કારણ કે હાલના જંતુવિદ્યાના શોધકોની શોધ જોઈને આપણા લોકો મુગ્ધ બની ગય છે; પણ જંતુવિદ્યાના પંડિતો જંતુ ઉત્પન્ન થયા પછી તે જંતુ ફાણી જાતનાં છે એટલું કહી શકશે. પણ તે જંતુ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું અને તે એની મેજે શી રીતે શાન્ત થાય છે, તે સમજવી શકતા નથી. પરંતુ અમારા વૈદ્યો ઋતુનો હિન, મિથ્યા કે અતિયોગ સમજી વાતાવરણનો ફેરફાર તપાસી સાચિત કરશે કે, આવી જાતનાં જંતુઓ આવી હવામાં પ્રગટ થશે અને તે ઋતુનો ફેરફાર થવાથી શાંત થઈ જશે. એજ પ્રમાણે ખીજા નિબંધો લખીને અમારા અનુભવના અમારા દવાખાનામાં આજતા તમામ ઉપાયો આ નિબંધમાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપાયોની બનાવટ, વાપરવાની રીત અને ક્યો ઉપાય કેવી અવસ્થામાં આપવો તેની વિગતવાર હપ્પીકત એવી રીતે લખવામાં આવી છે કે, સાધારણ વૈદ્ય પણ ધ્યાન રાખીને કામ કરે અને પોતાને હાથે તેમાં લખેલી ઔષધિ બનાવી વાપરે તો એકે મહાન વૈદ્યરાજ બની જાય.

૧૭

આ નિબંધમાળામાં ખીજા વૈદ્યરાજને તરફથી આવેલા ઉપાયો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે અને તે સાથે તે વૈદ્યરાજનેનાં નામદેઠાણાં લખવામાં આવ્યાં છે; એટલે તે સંબંધે કોઈને કાંઈ પૂછવું હોય તે તે વૈદ્યોને પૂછી લેવાય, નેથી કોઈ વાતની શંકા રહેજ નહિ.

આ નિબંધમાળામાં અમારા તથા અન્ય વૈદ્યરાજોના જે ઉપાયો આવેલા છે, તેમાં ધાતુ-ઉપધાતુ, રસો-ઉપરસો અને વિષો-ઉપવિષોના ઘણા પ્રયોગો છે. તેમાં આવેલા પદાર્થોને શુદ્ધ કર્યાં સિવાય તથા વિધિપૂર્વક તેનું મારણ કે જ્વરણ કર્યાં સિવાય તે પદાર્થો કોઈ પણ દેહે માપરવા નહિ, અને તેનું શોધન લખ્યું નથી; કારણ કે ખીજા દરેક ગ્રંથધરે તેની શોધનવિધિ લખેલી છે. તેમાંથી જોઈને દરેક પદાર્થનું શોધન કરીને પછી જ એવી ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો.

આ નિબંધમાળામાં જે શુભ દેખાય છે તે આયુર્વેદના છે અને જે કાંઈ દોષ દેખાય તે તે અમારા પોતાના છે, એમ જાણી લેવા કરવી. તે સાથે અને જણાવીએ છીએ કે, આપને આ નિબંધોમાં પ્રેરલીક અપૂર્ણતા જણાશે અથવા સિદ્ધાંતમાં કાંઈ ફેર જણાય તે તેની ઉપર ટીકા નહિ કરતાં પોતે માનેલા પોતાના સિદ્ધાંતનો જુદો નિબંધ લખવો; એટલે ખરું શું છે તે સમજાઈ જશે. મિથ્યા વાદવિવાદ કરવાનો અમારો વિચાર નથી. x x x x

ત્રિં આપનો કૃપાલિલાપી
શાહ તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય-સુરત

अनुक्रमणिका

भाग १ लो

विषय	पृष्ठांक	विषय	पृष्ठांक
१-आयुर्वेद अने तेनी अगत्य	१	प्रतिपूर	६८
२-आयुर्वेद अने वर्तमान पथी आ	६	धीगड	६९
३-आयुर्वेदनुं वनस्पति- शास्त्र	१४	येनिसंवर्णुं	"
४-प्राणीमात्रनी उत्पत्ति अने मनुष्यशरीरनी रचना	३२	प्रसूता कष्टाती होय तो जे शस्त्रकर्मा करनारतो जेग न होय तो	१०१
५-गर्भात्पत्ति ने शरीर- रचनानो कुम	५२	जे आर रही गर्भ होय तो १०१ येनिमां वृणम पडेले वृणाय तो	"
६-मातापितानी कुचेष्टाथी गर्भां थती विक्रिया	७२	महक थये होय तो	"
७-उत्तम गुणुर्भवाणी अने इपाणी संततिनो उपाय	८०	गर्भप्रद प्रयोगो	१०२
८-गर्भिणीना रोगानी चिकित्सा	९२	गर्भनिवारणु प्रयोग	१०३
उत्पत्तादि गणु	९७	सुधारोगनुं निदान अने चिकित्सा	"
गर्भ पडतो आटकी गय	९८	पंचशरक पाक	१०४
कुंठित गति	९८	सौभाग्य सूंडी पाक	"
मूंड गर्भ	९८	९-प्रसव अने प्रसूता- नी सारवार	१०५
संकिलक	९८	प्रसूतिगृहनुं स्थान	१०६
१८		प्रसूता खाते धीगे वासे	११२
		हवणार्थ	११६
		दशमंजनी पडी	११७

૧૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
દેવદાવ્યાદિ ક્ષત્ર	૧૧૭	આળકને વિશેષ જ્ઞાન થતા	
પ્રસૂતાને તૃપા લાગે તો	૧૧૯	હોય તો	૧૩૯
તેજનાની રાખડી	૧૨૧	ગુલાબી	૧૩૯
યોનિબ્રંશ થયો હોય તો	૧૨૩	થૂલિયું	૧૩૯
યોનિ ધસી આવી હોય તો	„	મધપાક	૧૪૦
ઊર્દ્ધિરિપુતી ગોળા	૧૨૪	વરાધ, વાવળી તથા સસણી	૧૪૧
પ્રસૂતાવસ્થામાં તાવ લાગુ		વરાધનું લક્ષણ	૧૪૧
પડે તો	„	વાવળીનું લક્ષણ	૧૪૧
ખાંસી લાગુ પડી હોય તો	૧૨૫	સસણીનું લક્ષણ	૧૪૨
જાડા વિશેષ થતા હોય તો	„	શીતબંજી રસ	૧૪૨
મરડો થયો હોય તો	„	માણેકરસાદિ ગુટિકા	૧૪૨
સુવાવડમાં ઉચ્છવાયુ	„	ખોંખલી	૧૪૩
સુવાવડી સ્ત્રીને યોનિકંકુ	૧૨૬	કૃમિકુહાર	૧૪૪
મર્ભાવસ્થામાં શરીરે સોજા		વધારિયાં	૧૪૬
આવે તો	„	રતવા	૧૪૬
પંચામૃત પર્યાટી	„	ગુલેબન કૃસા	૧૪૭
લઘુવસંતમાલતિ	૧૨૭	મખારણી	૧૫૦
સુવર્ણવસંતમાલતિ	૧૨૭	નજબંધ	૧૫૦
પ્રસૂતાને જાડો કયામ	૧૨૮	સૌરાષ્ટ્રી	૧૫૦
રક્તપ્રદર	૧૨૮	નાળદોટ	૧૫૧
શ્વેતપ્રદર	૧૨૮	નદારી ઉધરસ	૧૫૨
સોમરોગ	૧૨૯	આળકની આંગો કુખવી	૧૫૩
યોનિકારનો અવાજ કરતો વાલુ „		રતો સુરમેા	૧૫૪
૧૦-આળકની સારવાર		અંગે ગોપડવાની ગોળા	૧૫૪
અને તેના રોગોની		અખુલાદિ સ્વરસ	૧૫૫
ચિકિત્સા	૧૩૦	પાલુરો લાગ્યો છે	૧૫૭
આળશોપ	૧૩૫	ધાવણુ સાક્ર થાય છે	૧૫૮
માલતિચૂર્ણ	૧૩૭	દંધની તાણુ પડતી હોય તો	૧૫૯

२०

विषय	पृष्ठांक	विषय	पृष्ठांक
भेरवतो मलय	१६२	प्रवाहिका	१८२
नाना आणकने सभत ताप		द्विष्ठा	१८२
आवे तो	१६४	पेशाभ करतां आणक रज्जो	
शरना	१६५	होय तो:	१८३
भाईश्वर धूप	१६७	भूत टपक्या करतुं होय तो	१८३
शीतला	१७०	नसकोरी कूटती होय तो	१८३
आगरु	१७६	घनमां बसधा भारता	
धोजा मलय	१८०	होय तो	१८३
आणकना रोग पारभवानी		पर वहेतुं होय तो	१८३
रीत	१८१	घनमां नाभूर पडयूं	
कुंडलुक	१८२	होय तो	१८३
आणकने कोडीवाया जाय	१८२	आण	१८४

भाग २ जो

(१-१०० पृष्ठांक)

विषय	पृष्ठांक	विषय	पृष्ठांक
१-वैद्यविजय (कविता)	१८७	भूतपरीक्षा	२०४
अंधप्रयोजन	१८०	मणपरीक्षा	२०६
उद्देश	१८१	शब्दपरीक्षा	२०७
वैद्यलक्षण	१८४	स्पर्शपरीक्षा	२०७
निषिद्ध वैद्य	१८४	श्लक्ष्णपरीक्षा	२०७
रोगी लक्षण	१८४	नेत्रपरीक्षा	२०८
वैद्यनुं कर्तव्य	१८४	असाध्य नेत्र	२०८
अष्टविध परीक्षा	१८५	मुणपरीक्षा	२०९
दूतपरीक्षा	१८५	स्वप्नपरीक्षा	२०९
स्वप्नपरीक्षा	१८६	ज्ञानज्ञान	२०९
नाडीपरीक्षा	१८८	२-पीयूषपाणी	२१५
नाडीनां साध्य लक्षण	२०१	३-पञ्चतुर्दण्ड	२३४

૨૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪-ત્રિદોષસિદ્ધાંત	૨૯૭	આગંતુકજ્વર	૩૫૪
વાતજ્વર	૩૧૮	વાગ્યાનો ખરડ	૩૫૯
સૂર્યશેખર રસ	૩૧૮	વિષમજ્વર	૩૬૨
હિંગળેશ્વર રસ	૩૧૯	શ્રીમૃત્યુંજય રસ	૩૬૪
પિત્તજ્વર	૩૨૦	વિષમજ્વરનાં વિશેષ લક્ષણો	૩૭૦
કંકજ્વર	૩૨૪	પ્રાકૃતજ્વર	૩૭૧
શીતલાંજી રસ	૩૨૪	વિકૃતજ્વર	૩૭૨
સુતરાજ રસ	૩૨૫	જ્વરભિંદુ	૩૭૪
સ્વચ્છંદભૈરવ રસ	૩૨૫	નવીન સુદર્શન ચૂર્ણ	૩૭૪
કલ્પતરુ રસ	૩૨૫	તાવ ઉતારવા માટે	૩૭૪
મૃગચુંગ પુટપાક	૩૨૬	મહાજ્વરાજ ચુટિકા	૩૭૫
વાતપિત્તજ્વર	૩૨૮	ત્રિભુવનકાંતિ રસ	૩૭૫
શ્લેષ્મવાતજ્વર	૩૨૯	પીળો જ્વરાંકુશ	૩૭૬
શ્લેષ્મપિત્તજ્વર	૩૨૯	એકાંતરિયા તાવનું ઐસડ	૩૭૬
કૃષ્ણાસાગર રસ	૩૩૦	ચેલધિયા તાવની દવા	૩૭૬
શ્વાસકુદાર રસ	૩૩૦	છર્ણજ્વર	૩૭૭
ત્રિપુરભૈરવ રસ	૩૩૧	જ્વરધ્વંસ	૩૭૭
રામબાણુ રસ	૩૩૧	જ્વરવિનાશક	૩૭૭
મહાજ્વરાંકુશ રસ	૩૩૨	મહનમંજરી ચુટિકા	૩૭૮
પંચવક્ર રસ	૩૩૨	જ્વરાદિ રસ	૩૭૮
વિશ્વતાપહરણુ રસ	૩૩૨	રાતો જ્વરાંકુશ	૩૭૮
સ્વચ્છંદભૈરવ રસ	૩૩૨	ભૈરવ રસ	૩૭૮
સત્રિપાત	૩૩૪	જ્વરરક્ષ ચૂર્ણ	૩૭૯
રસકેશ્વર ચુટિકા	૩૫૦	જ્વરમ્તી વટી	૩૭૯
સોમલભરમ	૩૫૧	નવજ્વરેભસિંહ	૩૭૯
સોમલનાં ફૂલ પાડવાની રીત	૩૫૨	રાજવલ્લભ રસ	૩૭૯
બાજીલાઇ માતા	૩૫૩	રામબાણુ ચુટિકા	૩૮૦
કાળારિ રસ	૩૫૩	છર્ણજ્વર માટે	૩૮૦

૨૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
સર્વજ્વર	૩૮૧	એકાંતરિયો તાવ	૩૮૮
સુદર્શન ચૂર્ણ	૩૮૧	સિદ્ધ ગુટિકા	૩૮૯
લલુસુદર્શન ચૂર્ણ	૩૮૨	મૃત્યુંજય	૩૯૯
પંચાનન જ્વરાંકુશ	૩૮૨	માતૃકોદય	૩૯૯
કૃત્યાબ્દ ચૂર્ણ	૩૮૨	જીર્ણજ્વરાંતક	૩૯૯
અનિયમિત તાવ	૩૮૩	શીવર પિદ્મ	૩૯૦
લાંબા દિવસનો તાવ	૩૮૩	ચોથિયો તાવ	૩૯૦
તમામ તાવ ઉપર ચૂર્ણ	૩૮૩	જ્વર	૩૯૦
ત્રિપમજ્વર માટે	૩૮૩	જ્વરાંકુશ	૩૯૨
શીતજ્વર માટે	૩૮૪	તાવ ઉતારવાનું ચૂર્ણ	૩૯૩
તાવનું ચૂર્ણ	૩૮૪	એકાંતરિયો, ચોથિયો અને	
એકાંતરિયા તાવ માટે	૩૮૪	ટાઢિયો તાવ	૩૯૪
ચોથિયા તાવ માટે	૩૮૪	સર્વજ્વર	૩૯૪
જ્વરક્ષમૈરવ રસ	૩૮૪	જ્વરાંકુશ	૩૯૬
આનાંદક્ષૈરવ રસ	૩૮૫	મહામૃત્યુંજય રસ	૩૯૮
જ્વરાંકુશ	૩૮૫	પ્લેગની ગાંઠ માટે	૩૯૯
જ્વરક્ષયકર ગુટી	૩૮૫	પ્લેગનો ઉપાય	૩૯૯
જ્વરાંકુશ	૩૮૫	લાલ રસ	૪૦૦
બધી જાતના તાવ મળ્ય	૩૮૫	કંકજ્વર ઉપર	૪૦૧
જ્વરાંકુશ	૩૮૬	જ્વરક્ષમૈરવ રસ	૪૦૨
આતુર્ધિકજ્વર માટે	૩૮૬	તાવ માટે	૪૦૨
તાવના ઉપાય	૩૮૬	જ્વર માટે	૪૦૩
રત્નગિરિ રસ	૩૮૬	ત્રિદોષજ્વર	૪૦૩
નારાયણ જ્વરાંકુશ	૩૮૬	સદારોગ્યવટી	૪૦૮
ચિંતામણિ ચતુર્ભુજ	૩૮૭	તાવ માટે	૪૦૮
ટાઢિયો તાવ	૩૮૭	તરિયા તાવની દવા	૪૦૯
જ્વરાંકુશ	૩૮૮	પલાન્કુ ગુટિકા	૪૦૯
સિદ્ધ જ્વરાંકુશ	૩૮૮	રોટલો	૪૧૦

૨૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અમ્લિકુમાર રસ	૪૧૧	વાતસંત્રહણી	૪૩૬
ત્રિપુરભૈરવ રસ	૪૧૧	પિત્તસંત્રહણી	૪૩૭
કાળારિ રસ	૪૧૨	કફસંત્રહણી	૪૩૮
અશ્વિનીકુમાર રસ	૪૧૨	ત્રિદોષસંત્રહણી	૪૩૯
અમ્લિકુમાર રસ	૪૧૨	સર્ગરસ	૪૪૪
બરમેશ્વર રસ	૪૧૨	રૂપરસ	૪૪૪
હંસ પોટલી રસ	૪૧૨	દાડિમાષ્ટક	૪૪૪
લક્ષ્મીનારાયણ રસ	૪૧૩	મદનકામેશ્વર	૪૪૫
ઉન્મત્ત રસ	૪૧૩	મંગુરતાનતું ફળ	૪૪૬
ત્ર્યંબકાદિ કાઠો	૪૧૩	શરકાદિ મોઢક	૪૪૬
મલ્લાદિ ગુટિકા	૪૧૫	સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ	૪૪૯
મૃત્યુંજય રસ	૪૧૬	હરસરોગ	૪૫૧
ખ્યૂખોનિક પ્લેગ	૪૧૬	અતિસારના ઉપાય	૪૫૬
ઈન્દ્રયુએન્ડા	૪૨૧	કેસરાદિ ગુટિકા	૪૫૬
વિપતિન્દુકાદિ લેપ	૪૨૬	કુંકુંમવટી	૪૫૬
ઈન્દ્રયુએન્ડા	૪૨૭	સૂતરાજ ચૂર્ણ	૪૫૬
દ્વાત્રિસાગ કાઠો	૪૨૭	લઘુગંગાધર ચૂર્ણ	૪૫૭
ઈન્દ્રયુએન્ડા	૪૨૮	દાડિમાદિ ગુટિકા	૪૫૯
૫-અતિસાર, સંહ્રહણી		અતિસારભૈરવી	૪૫૯
તથા અર્શરોગ	૪૨૮	અતિસાર ઉપર ગોળી	૪૬૦
અતિસાર	૪૩૧	અતિસાર હરિવટી	૪૬૦
વાતાતિસાર	૪૩૨	મરકાની ગોળી	૪૬૧
પિતાતિસાર	૪૩૩	પૃષ્ઠગંગાધર ચૂર્ણ	૪૬૩
કફાતિસાર	૪૩૩	બાલકુટખવલેહ	૪૬૪
સન્નિપાતાતિસાર	૪૩૩	કેસરાદિ ચૂર્ણ	૪૬૪
શોકાતિસાર	૪૩૩	અતિસાર માટે	૪૬૫
ભયાતિસાર	૪૩૪	સંત્રહણીના ઉપાયો	૪૬૫
સંત્રહણી	૪૩૬	ત્રહણીકાપાટ રસ	૪૬૬

૨૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
ઝાડાખંધની ગોળી	૪૬૬	અમૃતહરિતકી	૪૬૫
દાડિમદિ ગુટિકા	૪૬૭	હુતાશન રસ	૪૬૫
લાહી ચૂર્ણ	૪૬૮	લવિંગાદિ ગૂચળ	૪૬૬
કનકસુંદર રસ	૪૬૮	સંજીવન ગુટિકા	૪૬૬
મરડાની ગોળી	૪૬૯	કર્પૂરાદિ ગુટિકા	૪૬૭
અમૃતપ્રાશન	૪૭૨	ચીંચાભદ્રલાતક	૪૬૮
સંત્રહણી મંજન ગુટિકા	૪૭૨	કાળીચુરી	૪૬૮
કર્પૂરાસવ	૪૭૩	શંખાવટી	૪૬૮
કેસરાદિ ગોળી	૪૭૪	આનંદભૈરવી	૪૬૯
કુટખાદિ કપાય	૪૭૫	ત્રિશાળાક્ષાર	૪૬૯
મરીચ ચૂર્ણ	૪૭૫	હિંગ્વાદિ ગુટિકા	૪૬૯
અગ્નિચાદિ ચૂર્ણ	૪૭૫	નાગેશ્વર ચૂર્ણ	૫૦૦
અષ્ટકાદિ ગુટિકા	૪૭૬	રોચક ગુટિકા	૫૦૧
સંત્રહણી કપાટવટી	૪૭૬	દ્રાક્ષાદિ ચાટણ	૫૦૧
બતિકાદિ ગુટિકા	૪૭૭	હિંગ્વાદિ ગુટી	૫૦૧
મરડો	૪૭૭	હુતાશન રસ	૫૦૨
લાહી ચૂર્ણ	૪૭૯	નવીન શંખાવટી	૫૦૨
રેચ યાંધ કરવાના ઉપાય	૪૮૦	સંચલાદિ ચૂર્ણ	૫૦૨
અશરોમના ઉપાયો	૪૮૦	લસુનાદિ વટી	૫૦૨
લેપ	૪૮૦	દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા	૫૦૩
મલમ	૪૮૧	ભીમસેની ગુટિકા	૫૦૩
મહાત્માપ્રસાદ	૪૮૧	આદિત્ય રસ	૫૦૩
હરસેનો મલમ	૪૮૮	અગ્નિક્રમાર	૫૦૩
હરસ માટે ધૂણી	૪૮૮	મળગુહિ ચૂર્ણ	૫૦૪
કુ-અષ્ટકા	૪૮૯	સ્વાદિષ્ટ ગોળી	૫૦૫
કર્પૂરભરમ	૪૯૪	શ્યામ રસ	૫૦૬
ક્ષારામૃત	૪૯૪	હિંગુલવટી	૫૦૬
કેસરવટી	૪૯૪	શુભાવર્ધક ચૂર્ણ	૫૦૭

૨૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
સામુદ્રાદિક ચૂર્ણ	૫૦૭	અશ્વયોજી ગોળી	૫૧૮
અજીર્ણક્રુશ ચૂર્ણ	૫૦૮	રામખાણુ ચૂર્ણ	૫૧૯
ગંધકવટી	૫૦૮	પંખમુખ	૫૧૯
હરકાદિ ચૂર્ણ	૫૦૯	રાજનભોગ ગુલાખ	૫૧૯
અશ્વયોજી	૫૦૯	અવલેહ સુલેમાની	૫૨૦
ધૃત્વાભેદી રસ	૫૦૯	અજીર્ણ માટે	૫૨૦
પ્રતાપામિ કુમાર રસ	૫૦૯	કક્ષપિત્તદરચૂર્ણ	૫૨૦
અમિરસ	૫૨૦	આદિત્ય વટિકા	૫૨૦
અમિતુંડ રસ	૫૨૦	અમિતુકુમાર રસ	૫૨૧
અમૃતવટી	૫૧૦	હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ	૫૨૧
કબ્બાદ રસ, શંખવટી	૫૧૧	કાળો રસ	૫૨૧
અજીર્ણ	૫૧૧	જરારાત્રિ માટે	૫૨૨
અમૃતપ્રભા	૫૧૨	નગખંધ વાયુ	૫૨૨
અમિતુંડીવટી	૫૧૩	યકૃત તથા પ્લીહા માટે	૫૨૨
અજીર્ણોરિ રસ	૫૧૩	કબજિયાત માટે	૫૨૩
ભસ્મકરોગ માટે	૫૧૩	ઉદરરોગ માટે	૫૨૩
સ્વાદિષ્ટ વિરેચન	૫૧૩	બરોળ માટે	૫૨૩
જરારનો સોળને	૫૧૩	સ્કતરોગ ચૂર્ણ	૫૨૪
ખંધકોશ, પ્લીહા	૫૧૪	પેટનો સખત દુખાવો	૫૨૪
એરંડાદિ ચૂર્ણ	૫૧૪	૭-વિપૂચિકા (કોલેરા)	૫૨૫
નવસારનાં ફૂલ	૫૧૪	કોલેરા લેણ	૫૩૭
સ્વર્ણકાચ ક્ષાર	૫૧૫	હિંગાદિ ચૂર્ણ	૫૩૮
અર્કલવણુ	૫૧૫	કોલેરાવટી	૫૩૮
અમિતુકુમાર	૫૧૫	વિપૂચિકાન્ત ગુટિકા	૫૩૮
શંખાવટી	૫૧૬	અજીર્ણકંટક રસ	૫૩૯
અમિમંદ માટે	૫૧૬	અમિતુકુમાર રસ	૫૩૯
પ્લીહા માટે	૫૧૭	અહિરેનાસવ	૫૪૧
અજીર્ણ માટે	૫૧૭	કોલેરા માટે	૫૪૨

૨૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
ગંધકવટી	૫૪૨	અકીકની ભસ્મ	૫૯૩
૮-કૃમિરોગ	૫૪૬	ક્ષયના અતિસાર માટે	૫૯૩
કૃમિશત્રુ ચૂર્ણ	૫૫૦	ક્ષયના સોજા માટે	૫૯૪
કૃમિકુઠાર	૫૫૦	ક્ષયકેશરી રસ	૫૯૪
કૃમિમ્મ ગુટિકા	૫૫૦	રાગ્યક્રમા	૫૯૪
કૃમિ માટે	૫૫૦	ખર્જુરાદિત્રી	૫૯૪
કૃમિહર ચૂર્ણ	૫૫૧	ક્ષય માટે	૫૯૪
કૃમિકુઠાર	૫૫૨	૧૧-ઉરઃક્ષત, કાસ, હિક્કા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ	૫૯૫
ચિકંગાદિવટી	૫૫૨	ખર્જુરભસ્મ	૬૦૦
કરમની ગોળા	૫૫૪	ખંગભસ્મ	૬૦૧
૯-પાન્ડુરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત	૫૫૫	નાગભસ્મ	૬૦૩
ચંદ્રકળા રસ	૫૬૨	સુવર્ણનાદિકભસ્મ	૬૦૩
અષ્ટામૃત પર્પટી	૫૬૪	રસસિંદૂર	૬૦૪
મંદૂરવટક	૫૬૫	દરદમ	૬૦૫
પાન્ડુરોગ માટે	૫૬૬	કણ્ઠાચૂર્ણ	૬૦૫
કમળા માટે	૫૬૭	વાસાદિ	૬૦૫
રક્તપિત્તના ઉપાય	૫૬૮	શંખભસ્મ	૬૦૫
રક્તપિત્ત માટે	૫૬૯	પ્રવાલભસ્મ	૬૦૬
૧૦-ક્ષયરોગ	૫૭૧	કનકક્ષ્મા પૂટપાક	૬૦૬
પૂર્ણચંદ્રાદ્ય	૫૭૯	ખદિરાદિ ગુટિકા	૬૦૬
પારાના આઠ સંસ્કાર	૫૮૧	દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા	૬૦૭
શીતોપલાદિ આટલુ	૫૮૧	પીલોશ્વાસકુઠાર	૬૦૭
હિંગજોકની ગોળી	૫૮૧	રાગ્યમૃગાંક	૬૦૭
લવિંગાદિ ગુટિકા	૫૮૧	સૂર્યોર્વત	૬૦૮
ક્ષયરોગ માટે	૫૮૨	કંટકાર્યાવલેહ	૬૦૮
ચતુર્મુખ રસ	૫૮૨	દ્રાક્ષાસવ	૬૦૯
વિષમજ્વરંતક લોહ	૫૮૨	મધુચષ્ટિ ગુટિકા	૬૧૦

૨૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
એલા	૬૧૦	શ્વાસયુક્ત કફ	૬૩૫
નાગબંધ	૬૧૦	હરતાલભસ્મ સફેદ	૬૩૬
કાસચૂર્ણ	૬૧૮	નાગવદ્વલ રસ	૬૩૭
કફ-ક્ષય, જૂની ઉધરસ	૬૨૧	અથ્થબલસ્મ	૬૩૭
કાસાન્તક રસ	૬૨૨	સોમલતી ભસ્મ	૬૩૭
ગુણદિ ગુટિકા	૬૨૩	તાન્ત્રભસ્મ	૬૩૭
ત્રિવિંગાદિ વટી	૬૨૩	ચલમમાં પીવાની દવા	૬૩૮
ખાંસીનો અઠરીર ઉપાય	૬૨૩	સોમલતા ફૂલ	૬૪૦
૭ વરસની જૂની ખાંસી	૬૨૪	કુખાન્ડ	૬૪૦
કાશાદિ ગુટિકા	૬૨૪	દમને માટે	૬૪૧
એડાદિ ચૂર્ણ	૬૨૪	ક્ષય, ખાંસી તથા શ્વાસ માટે	૬૪૨
ખાંસીની ગોળા	૬૨૫	કફ, ક્ષય, દમ માટે	૬૪૨
ખાંસી માટે	૬૨૫	સ્વરલંગના ઉપાયો	૬૪૩
ચષ્ટિમધુવટી	૬૨૬	હેડકી માટે	૬૪૪
સાખરશિંગાની ભસ્મ	૬૨૮	હડીલી હેડકી	૬૪૫
કનકધૂત	૬૨૯	૧૨-અરુચિ, ઊલટી અને	
ખાંસીની દવા	૬૩૦	તૃપારોગ	૬૪૬
ઉધરસ	૬૩૧	અરુચિરોગ	૬૪૬
ઉધરસનો કફ છૂટો કરવો	૬૩૧	ઊલટી (છર્દિ) રોગ	૬૪૯
બહુ ઉધરસ માટે	૬૩૧	તૃપારોગ	૬૫૨
ત્રિવિંગાદિ વટી	૬૩૧	ઊલટીના ઉપાયો	૬૫૪
ખેરસાદિ ગુટિકા	૬૩૨	તૃપાના ઉપાયો	૬૫૪
અખ્ખુલાદિ ગુટિકા	૬૩૩	૧૩-મૂર્છારોગ	૬૫૯
શ્વાસારિ રસ	૬૩૩	ચૈતન્ય રસ	૬૬૨
કફકેશરી	૬૩૩	મૂર્છાનાશક નસ્ય	૬૬૩
ચળ કેશરી, સોમલતા ફૂલ	૬૩૪	મૂર્છારોગનું અંગન	૬૬૩
સાખરની ભસ્મ	૬૩૫	આંચકી	૬૬૪
દમ માટે	૬૩૫	બાળકને આંચકી	૬૬૪

૨૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
હિસ્ત્રીરિયાના ઉપાયો	૬૬૪	કંપવાયુનો ઉપાય	૬૬૦
કનકાસવ	૬૬૬	સંધિવાયુ	૬૬૦
લશુનાસવ	૬૬૭	ધનુરવાયુનો ઉપાય	૬૬૦
આંચકી માટે	૬૬૮	બલ્લાનક પાક	૬૬૧
૧૪-વાયુરોગ	૬૬૮	સમીરગજકેશરી તેલ	૬૬૧
ભિલામાની ગોળી	૬૭૫	ભિલામાં (લકવા ઉપર)	૬૬૨
લવિંગાદિ ગૂગળ	૬૭૫	ભિલામાંનું તેલ	૬૬૩
પથ્યા ગૂગળ	૬૭૫	મલમ	૬૬૩
ચિંચાભલ્લાતક	૭૭૬	લેપ	૬૬૩
ધાંત્રીભલ્લાતક	૬૭૭	કુખાન્ડાક	૬૬૪
યોગરાજ ગૂગળ	૬૭૭	વિજયભૈરવ તેલ	૬૬૫
વાતનાશન ગૂગળ	૬૭૮	વાતહર ગુટિકા	૬૬૫
પુનરનવાદિ ગૂગળ	૬૭૮	વાતહર રસ	૬૬૬
અમૃતાદિ ગૂગળ	૬૭૯	ઝેરકચૂરાનું ચૂર્ણ	૬૬૬
કિશોર ગૂગળ	૬૮૦	રાસ્નાદિ ચૂર્ણ	૬૬૭
ચક્રમર્દક તેલ	૬૮૧	પક્ષધાત માટે	૬૬૭
નારાયણ તેલ	૬૮૧	ગુરુતા ગુટિકા	૬૬૮
વાયુ ઉપર યોગવાનો મલમ	૬૮૩	ધનુરવાયુના ઉપાય	૬૬૯
સોળની ગોળી	૬૮૩	હરિતકી ગુટિકા	૬૬૯
પીળો ખરડ	૬૮૪	ભલ્લાતક ગુટિકા	૭૦૦
કચૂરાદિ ગુટિકા	૬૮૪	મલ્લાદિ ગુટિકા	૭૦૦
વાતનાશિની ગુટિકા	૬૮૪	વાનગમ્કુશ રસ	૭૦૧
હુતાશન રસ	૬૮૭	પંચમૂત્રાસવ	૭૦૧
લસણાદિ ગુટિકા	૬૮૭	યોગરાજ ગૂગળ	૭૦૧
બ્રોધબ્દ્ધ રસ	૬૮૭	રાસ્નાદિ ક્વાથ	૭૦૨
વ્યાધિગજકેશરી	૬૮૮	મહારાસ્નાદિ ક્વાથ	૭૦૨
વાગરમીનું ઓસડ	૬૮૯	અજમોદાદિ ચૂર્ણ	૭૦૨
શ્વ-વવાયુનો ઉપાય	૬૯૦	વિજયભૈરવ તેલ	૭૦૩

शुद्धिपत्र

भाग १ लो

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५	१०	अयुर्वेदमां	आयुर्वेद
२२	१२	अ.व	खाव
३१	२५	वनररूपतिना	वनररूपतिना
६२	८	उपकारार्थे	उपकारार्थे
४७	१५	भेदना	भेदना
५५	७	नपुंसकं	नपुंसक
५६	६	कारागृहमां	कंदर्पगृह
१३४	३	गृहणु	ग्रहणु
१३७	१३	सुवावडनी	सुवावडनी
१४०	२२	योऽभुं	योऽभुं
१५२	७	युवावस्था	युवावस्था
१८४	१७	ओऽ	ओऽ

भाग २ जो

२३३	१४	नजंतु	न जंतुः
२३६	२३	सिधां	सीधां
२५२	६	शिशिररक्तु	शिशिररक्तु
२५८	२०	अग्नेय	आग्नेय
२६४	२४	वातवरणुमां	वातावरणुमां
३२२	१०	इटकडी	इटकडी
३२६	२२	टीकडीओऽओ	टीकडीओ
३४२	२५	उपद्रवे	उपद्रवे

૩૭

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૨૧	૪	કૌશિય	કૌશિય
૪૩૩	૮	બ્રાજકપિત્ત	બ્રાજકપિત્ત
૪૪૮	૯	ગોળા	ગોળા
૪૪૮	૧૧	મદનકામેશ્વરી	મદનકામેશ્વરી
૪૬૪	૧૧	ગ્રોવણ	ગ્રોવણ
૪૬૫	૧૨	સંચળ	સંચળ
૪૭૨	૮	ગાળ	ગાળ
૪૮૦	૭	મહાવીર	મહાવીર
૪૯૧	૭	પ્રાંચ	પાંચ
૪૯૨	૮	લક્ષ્મણા	લક્ષ્મણા
૫૧૩	૨	સ્વાદિદિ	સ્વાદિદિ
૫૩૬	૧૦	આહાર	આહાર
૫૮૧	૧૫	ધુમડાની	ધુમડાની
૫૯૫	૧૪	આશક્ત	આશક્ત
૫૯૬	૧૨	પાતાળ	પાતાળ
૬૧૮	૧૮	કસુવાવડ	કસુવાવડ
૬૩૧	૨૫	સસમાવે	સસમાવે
૬૬૨	૧૩	શિરોગૃહ	શિરોગૃહ

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નું ચાલુ ધોરણ

૧—વાર્ષિક મૂલ્ય પાઠાં પૂઠાં સાથે રૂપિયા ૫) કોઈ ટપાલખર્ચ આલુ વર્ષનું માફ હોય છે. આફ્રિકા ઇત્યાદિ દેશાવર માટે વાર્ષિક-મૂલ્ય રૂપિયા ૮) અથવા શિલિંગ ૧૨) છે. ૨—પ્રત્યેક વર્ષ કારતકથી આસો સુધીનું ગણાય છે. વચ્ચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થવા છતાં કારતકથી પુસ્તકો અપાય છે. ૩—૫”x૭”ના કદનાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૦ થી ૨૧૦૦ સુધી ત્રણથી ચાર પુસ્તકો દ્વારા અપાય છે. તેમાંનાં નીકળ્યાં હોય તે તે પુસ્તક ગ્રાહક ચતી વખતે અપાઈ, આકાનાં નીકળે તેમ મોકલાય છે. ૪—કોઈ વાર પુસ્તકોની સંખ્યા આરથી વધે તો તે વધારાનું પુસ્તક સાદાં પૂઠાંવાળું અંધારો; અથવા બીજા બોર્ડ પટ્ટીના પૂઠાંવાળા પુસ્તકના બેચું અંધારો. ૫—પ્રત્યેક વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલીને તે પછીના વર્ષનું વાર્ષિક મૂલ્ય મંગાવી લેવાશે; પણ અનતાં સુધી તે વિષે અગાઉથી ચેતવણી અપાઈ જોયો નવા વર્ષમાં ગ્રાહક રહેવાની ના લખશે તેમને એ છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ પણ સાદી રીતે મોકલાશે. ૬—જો પ્રથમથી ના નહિ લખતાં વી. પી. આવ્યે તે પાછું વાળશે, તો તે છેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો સર્વ દહક ગુમાવશે. પરંતુ જેમનું વી. પી. ભૂલથી કે એવા કોઈ કારણથી પાછું વળ્યું હશે, તેઓ પોતાનું વાર્ષિક મૂલ્ય મોકલી આપીને પોતાનું નામ પાછું આલુ કરાવી શકે છે તથા વી. પી. પાછું વળવાથી ટપાલ આદિ ખર્ચ ૨૬ ગણું હોય તે મોકલીને પાછું વળેલું પુસ્તક પણ તેઓ મેળવી શકે છે. ૭—“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નાં પુસ્તકો પૂરતી ચોકસી કરીને ટપાલમાં નાંખાય છે; છતાં તે ગ્રાહકને મળે નહિ તો તેને માટે આ સંસ્થા જવાબદાર નથી. ટપાલખાતા પર અરજ કરવા છતાં જોયો તે પુસ્તક ન મેળવી શકે, તેઓ તે બાબતનો ટપાલખાતા સાથેનો પત્રવહેવાર જોવા મોકલી આપશે તો અનતો વિચાર થશે. ૮—ગેરવલ્લે અય નહિ તેટલા માટે દરેક પુસ્તક રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી મેળવવું હોય તેમણે તે ખર્ચના આર આના વધુ મોકલવા. ૯—વાર્ષિક મૂલ્ય રૂપિયામાં ભરનારને તે જ વખતે છાપેલી પાવતી અપાય છે તથા વી. પી. દ્વારા વાર્ષિક મૂલ્ય ભરનારે વી. પી. ઉપર જે સરનામું, ટપાલની છાપ વગેરે હોય છે તેને જ પાવતી તરીકે જાળવી રાખવાનું છે. ૧૦—મુઅઘના કાર્યાલયમાં “વિવિધ ગ્રંથમાળા”નું વાર્ષિક મૂલ્ય ભરનારે તે ભર્યા પછીનો સર્વ સંબંધ અમદાવાદના જ કાર્યાલય સાથે સમજવાનો છે.

उत्तम वैद्योनी अने स्वदेशीनी औषधिओनी महत्ता

स्मृतिमान् युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥

अर्थात् रभरणुशक्तिवाणो, युक्ति तथा हेतुने जाणुनारे, जितात्मा अने सारी यरीक्षा करी जाणुनारे वैद्य न औषध वडे रोगीनी चिकित्सा करे. —श्रीचरकआचार्य

वरमाशीविषत्रिषं क्वथितं ताम्रमेव वा ।

पीतमत्यग्निसंतप्ता भक्षिता वाष्पयो गुडाः ॥

न तु श्रुतवतां वेशं विभ्रता शरणागतात् ।

गृहीतमन्नपानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥ चरकः ।

अर्थात् सर्पानुं जेर पीपुं, गरम करेल तांप्राने रस पीवे। अथवा अग्निमां लाल करेल दोढाना जोगाने गणी जवो अे सारुं; पणु निदान वैद्यता वेधवाणा मनुष्ये शरणे आवेला रोगपीडित मनुष्यनुं अन्नपाणी अथवा धन लेपुं अे अति पराण छे. —श्रीचरकआचार्य

यस्य देशस्य यो जन्तुस्तज्जन्तस्यौषधं हितम् ।

देशादन्यत्र वसतस्तत्तुल्यं गुणमौषधम् ॥

अर्थात् जे देशमां जे मनुष्यनो जन्म थयेदो छे, तेने माटे ते न देशनी औषधि हितकारक छे. जडारथी आवेकी औषधि पूरो लाल करती नथी. वणी देशथी जडार रडेदाने पणु तेनी जन्मभूमिनी न औषधि विशेष लालदायक छे.

॥ मंगलाचरण ॥

प्रणम्य जगदुत्तिष्ठितिसंहारकारणम् ।

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवम् ॥

વર્તમાનકાળમાં આખી દુનિયામાં મનુષ્યમાત્રને જેમ અને તેમ વધારે જીવવાની તૃષ્ણા વધી પડી છે અને તેટલા માટે શરીરને ટકાવી રાખવા સારુ ભગીરથ પ્રયત્નો શરૂ થયા છે. એ પ્રયત્નો જે કે સ્તુતિપાત્ર છે, તથાપિ કેટલાક શોધકો જૂની વાતને નવા રૂપમાં ગોઠવી, આ શોધ આમે સ્વતંત્ર કરેલી છે એવું પ્રતિ-
પાદન કરે છે; પણ જેમ શિષ્યો ગુરુની નિંદા કરે તેમ, જે શાસ્ત્ર ઉપરથી જ્ઞાનવાન થઈ, નવા રૂપમાં તેજ વાતને ગોઠવી, તે મૂળ શાસ્ત્રની તેઓ નિંદા કરે છે, એટલુંજ માત્ર શોચનીય છે.

આ. ૧

૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

મનુષ્યમાત્રના જીવનને માટે, કલ્યાણને માટે, આરોગ્ય માટે અને સંપૂર્ણ સુખ પામવા માટે, જુદી જુદી દિશામાં, જુદી જુદી ભાષામાં, જુદા જુદા રૂપમાં અને જુદે જુદે પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય, એ જરૂરનું તેમ આનંદદાયી છે; પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ એવી ન હોવી જોઈએ કે જેથી એકબીજાના માનને હાનિ પહોંચે.

હિંદુસ્તાનની આર્યપ્રજા, સૃષ્ટિના આદિથી એટલે વેદકાળથી મનુષ્યના જીવનને પૃથ્વીથી પરમેશ્વરપર્યંત સરળતાથી સુખરૂપ પહોંચવા માટે, કેવા માર્ગો લેવા તેનો વિચાર કરતી આવી છે. અને આર્યપ્રજાએ શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવી તેના નિયમો, જ્ઞાન દ્વારા, અનુભવ દ્વારા અને પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને ઉપમાનથી સિદ્ધ કરી, આપ્ત-પ્રમાણમાં એવી રીતે જોઈવી તેની સંકલના કરી છે કે, તે સંકલનામાં થોડો પણ ફેન્દાર કરવાની આવશ્યકતા રહી નથી; પરંતુ તે ઋષિમુનિઓએ જે નિયમો ઠરાવ્યા છે અથવા જે શોધ કરી છે, તેનો સમાવેશ જેમ ઘડામાં સમુદ્રને સમાવી દીધો હોય તેમ, એક વાક્યમાં અથવા એક સૂત્રમાં કરેલો છે. એટલે હવેના વિદ્વાનોના હાથમાં એટલીજ વાત રહેલી છે કે, તે સૂત્રોને સમજીને પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તેને વિસ્તારમાં લખી, આ કાળના ઓછી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો સમજી શકે તેવા રૂપમાં લાવી, જગત પર ઉપકાર કરવે; એ સિવાય બીજો ઉપાય રહ્યો નથી. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો અનિપ્રાય છે કે, આર્યોતું વેદકશાસ્ત્ર અપૂર્ણ છે, તેમાં સુધારાની ઘણી જરૂર છે, એ લોકોએ પ્રત્યક્ષમાં જોયા સિવાય જેમ મનમાં આનંદુ તેમ લખી માર્યું છે, પરંતુ એવા વિચારને હસી કાઢવા સિવાય આપણી પાસે બીજો ઉપાય નથી.

આપણા શાસ્ત્ર પ્રમાણે અથવા આપણી ભાષા પ્રમાણે જ્યાં સુધી મનુષ્ય જીવે અથવા જન્મે અને મરે તેની વચ્ચેના જે કાળ

આયુર્વેદ અને તેની અગત્ય

૩

તેને આયુ કહે છે અને એ આયુને ઉપદ્રવરહિત, રોગરહિત, કલેશરહિત અને નિર્ગંજતારહિત નિભાવી રાખવાની જે વિદ્યા, તેને આયુર્વેદ કહે છે શાસ્ત્રકાર આપણને ક્ષીણવે છે કે:—

શરીરપ્રાણયોરેત્રમ્ સંગોગાદાયુઃકચવતે ।

કાલેન તદ્વિયોગાદ્વિ પંચત્વં કથયતે વુચૈઃ ॥

એટલે શરીર અને પ્રાણને જ્યાં સુખી યોગ કાયમ રહે, ત્યાં સુખીના કાળને આયુષ્ય કહે છે. હવે આપણા સમજવામાં આવે છે કે, જ્યારે જે દેશમાં મનુષ્યો ઋષિપદને, યોગીપદને અને સિદ્ધપદને પામતા હતા, ત્યારે તેઓએ નિઃસ્વાર્થપણે મનુષ્યમાત્રના કલ્યાણને માટે જે શાસ્ત્રો રચેલાં છે, તે શાસ્ત્રો અપૂર્ણ કેમ હોઈ શકે ?

મિત્રો ! આપણે એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આપણી માતા વાત્સલ્યપ્રેમથી આપણા ઉપર જે હેતુ બતાવી, કાયમના સુખને માટે જે યોજના કરે, તે એક અપરમાતા આપણા સુખની હાનિ કરવાને, આપણા મનસ્વી તરંગોને પુષ્ટિ આપી, આપણને આડે રસ્તે દોરી જાય અને આપણે અજ્ઞાનહથામાં મોહવશ થઈને, આપણી વત્સલતાથી પરિપૂર્ણ માતાનો ત્યાગ કરી, (જ્યાં સુખી આપણને આપણી ભૂલ ન જણાય ત્યાં સુખી) અપરમાતાના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના દોરાઈ જઈએ, તે શોચનીય છે.

ખરી વાત તો એ છે કે, જે શાસ્ત્રમાં (પછી તે ગમે તે ભાષામાં લખાયલું હોય) પરમેશ્વરતું, પ્રકૃતિતું, આત્માતું, આત્માનાં કર્મોતું અને તેથી જોડાતા પ્રાણીશરીરતું તથા સુખદુઃખતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય તથા મનુષ્ય જન્મ્યા પછી તેના શરીર ઉપર આકાશમાં પ્રકાશતા ગૃહોનાં કિરણોની, વાતાવરણમાં વહેતા વાયુઓની, ઋતુમાં થતા (હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ) ફેરફારની, તેમ માબાપોનાં કર્મો, ચારિત્ર્યો અને મનોવિકારની

૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

થતી અસરોની અને પોતાના આહારવિહારથી ઉત્પન્ન થતી અસરથી શરીર ઉપર થતા નાનાવિધ પ્રકારના ફેરફારોની વિધાને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય, તેને આયુર્વેદ નામ આપી શકાય છે.

જે શાસ્ત્રમાં સ્વાભાવિક એટલે મનુષ્યના આહારવિહારથી થયેલા, આગંતુક એટલે મનુષ્યની ઉપાધિથી થયેલા કાયિક એટલે માખાપથી વારસામાં આવેલા અને કર્મજ એટલે આત્માએ કરેલાં પૂર્વજન્મનાં કૃતકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગાંતુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય, તે શાસ્ત્ર આયુર્વેદ કહેવાય છે.

જે શાસ્ત્રમાં મનુષ્યની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિચાર ચલાવી, ત્રિદોષ સિદ્ધાંતનું પ્રતિષ્ઠાન કરી, પાંચ પ્રકારના વાયુ, પાંચ પ્રકારના પિત્ત, પાંચ પ્રકારના કફ, તેને રહેવાનાં સ્થાનો, તેને કરવાનાં કર્મો અને તેના અતિયોગ, હીનયોગ અને મિથ્યાયોગથી થતા ગુણદોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય, તેને આયુર્વેદ કહે છે.

જે શાસ્ત્રમાં મનુષ્યના ગ્રણુ દોષો, પાંચ તરવો, પાંચ તન્માત્રા એા અને ચાર અંતઃકરણોની વ્યવસ્થાથી મનુષ્યશરીરને તેસડ પ્રકૃતિનું વર્ણન કરી, તેમાં થયેલી અવ્યવસ્થાને પાંચ તરવો અને છ ઋતુઓના યોગથી તથા સૂર્ય અને ચંદ્રના બળની અસરથી ઉત્પન્ન થયેલા છ રસો અને તે છ રસોના ન્યૂનાધિક સંમેલનથી ઉત્પન્ન થતા તેસડ રસો (સ્વાદો)નું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય, તેને આયુર્વેદ કહે છે.

જે શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિને સમજી, દોષને સમજી, આહારવિહારના નિયમોને સમજી, ઋતુમાન પ્રમાણે હવામાં થતા ફેરફારને સમજી, શરીરનું આરોગ્ય રાખી પ્રાણને આત્મા સાથે અને આત્માને પરમેશ્વર સાથે જોડવાને અંતઃકરણની જે ઘટના રચાયેલી છે, તેને

આયુર્વેદ અને તેની અગત્ય

૫

યથાર્થ રૂપમાં ગોઠવી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષપર્યન્ત પહેાંચવાને માટે પ્રણાલિકા ઠરાવી હોય, તેને આયુર્વેદ કહે છે.

મિત્રો! આપણા ઋષિઓએ મનુષ્યના અથવા કહો કે પ્રાણી-માત્રના હિતને માટે આયુર્વેદની સ્થાપના કરી, કેઈ પણ સ્વાર્થ વિના માત્ર પરમાર્થબુદ્ધિથી પોતાના જ્ઞાનસમુદ્રમાંથી નિષ્કર્ષરૂપ જે મુકતાફળની માળ પ્રમાણે શબ્દરૂપ માળાઓ ગોઠવી રાખી છે, તેનું પરિધાન કરવાથી આપણા આબાલવૃદ્ધના આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક તાપનું સાત્વન થાય છે. માટે આપણે તે આયુર્વેદના રહસ્યને સમજવાને અને આયુર્વેદમાં લખેલાં ટૂંકાં સૂત્રોમાં રહેલાં રહસ્યો સમજવા પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે. તેટલા માટે આ પ્રથમ નિબંધ તેની પ્રસ્તાવનારૂપે લખી, આપ લોકોનાં મનને આનંદ પમાડવા અને આપને આયુર્વેદ એ શું છે અને આયુર્વેદમાં કેટલું ગાંભીર્ય છે તથા આયુર્વેદ લાજવાની અને તેનું મનન કરવાની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે, તે તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચવાની અમારી ખાસ ફરજ છે. આજકાલ એવું મનાયું છે કે, આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવો એ માત્ર વૈદોને માટે છે, આપણે (બીજાઓએ) એના તરફ દૃષ્ટિ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી; પણ એવા વિચાર કરનારાઓ કેવળ ભૂલ કરે છે. કારણ કે જેને આયુધ્ય છે અથવા જેને પોતાનું આયુધ્ય ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા છે અથવા જેને જન્મથી મરણપર્યન્ત રોગરૂપી શત્રુના દળને શરીરમાં દાખલ નહિ થવા દેવાનો વિચાર છે, તેણે તે બીજાં ધર્મશાસ્ત્રોનો, અર્થશાસ્ત્રોનો, કામશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

૨-આયુર્વેદ અને વર્તમાન 'વર્ષી'ઓ

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આયુર્વેદની સ્થાપના આપણા આર્યા-વર્તમાં થયેલી છે. આર્યાવર્તમાં અથવા આખી દુનિયામાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાતાં પુસ્તકોમાં, 'વેદ' નામથી ઓળખાતાં પુસ્તકો સિવાય બીજાં કોઈ પણ પુસ્તક જાણવામાં આવ્યું નથી. તે વેદને માનદારાઓ તથા વેદનું મનન કરનારાઓ, વેદને અનાદિ તથા અપૌરુષેય માને છે; અને તેમ વેદ પૈકી ઋગ્વેદનો ઉપવેદ, તે આયુર્વેદ ગણાય છે. એટલે સૃષ્ટિના આદિમાં જે જે મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા, તે તે ઋષિઓને વેદમંત્રો દેખાયા અને તે પછી તે મંત્રોનું વિવેચન કરતાં આયુર્વેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરથી સમગ્ર શકાય છે કે, આયુર્વેદ વેદકાળની સાથે સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલો છે. હવે જાણવાનું એટલું બાકી રહે છે કે, આયુર્વેદ નામનું કોઈ પુસ્તક હાલમાં હયાત નથી; પણ હાલમાં જે પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય છે તે આયુર્વેદનો આશય લઈને ઋષિમુનિઓએ ચરક, સુશ્રુત આદિ સંહિતાઓ રચેલી છે, તેને આયુર્વેદ કહેવામાં આવે છે; તે આયુર્વેદની જુદી જુદી સંહિતાઓ જુદા જુદા ઋષિઓએ રૂંથેલી હોવા છતાં, તે એટલી તો પૂર્ણ છે કે, જેમ વર્તમાનકાળમાં કોઈ પણ ઋષિ ઉત્પન્ન થઈ વેદમંત્રનો દ્રષ્ટા થવાનો દાવો કરે, પણ તેણે ગમે તેવા ગોઠવેલા મંત્રના આશય અસત્ય વેદમાંથી નીકળી આવે તો તે મંત્રદ્રષ્ટા ગણાય નહિ; પણ માત્ર વેદમંત્રના વિવેચક અથવા ભાષ્યકાર ગણાય. તેમ આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો ને લીધા સિવાય, કોઈ પણ શોધક, વૈદક-વિદ્યામાં નવી શોધ કરી શકે નહિ. પણ આયુર્વેદના વિવેચકો ભાષ્યકાર ગણાય; એટલે કહેવાની મતલબ એવી છે કે, આયુર્વેદ

આયુર્વેદ અને વર્તમાન 'પછી'એ

૭

પછીના ઇતર ગ્રંથકારો તથા આયુર્વેદનાં ભાષાંતર કરી, તે ભાષાંતર ઉપરથી પોતાનો તક' દોડાવી, તેમાં ફેરફાર કરી, પરદેશી લોકોએ જે રૂપાંતર કર્યાં હોય તે તેઓની સ્વતાંત્ર શોધ નહિ, પણ આયુર્વેદનો જ પ્રતાપ છે. દાખલા તરીકે, આયુર્વેદના ચિકિત્સા-ખંડમાં દરેક રોગને માટે રોગીની તેસઠ પ્રકૃતિ જાણી, વનસ્પતિના છ રસને ઓળખી, તેના તેસઠ સ્વાદ કલ્પો, કયા રોગીને કયો રસ અનુકૂળ પડશે તેનો વિચાર કરી, દરેક રોગીને વનસ્પતિનો તાજે રસ આપી, તેના રોગની નિવૃત્તિ કરવામાં આવતી હતી; પણ તે પછીના કાળમાં મનુષ્યની વસ્તીના વિસ્તારના પ્રમાણમાં, જે સ્થળે જોઈએ તે સ્થળે તે તે રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિવાળી લીલી વનસ્પતિ નહિ મળવાથી, તે તે વનસ્પતિઓને લાવી, સૂકવી અને સંગ્રહીને તેને ક્રાંત, હિમ, કલ્ક, ચૂર્ણ અને ક્વાથરૂપે આપવાનો રિવાજ પડ્યો. તે પછી ઘણે કાળે જ્યારે યુનાની વૈદકનો આવિર્ભાવ આર્યાવર્તમાં થયો, તેણે એવો સુધારો કર્યો કે, જે જે દ્રવ્યોનાં ક્રાંત આદિ ઉપર કહેલાં સ્વરૂપે વપરાતાં હતાં, તે તે દ્રવ્યોને શરબત, માળુન, ખમીરા, જવારીશ, ઇતરીફલ, યાકૃતિ, ગુલકંદ વગેરે રૂપમાં ફેરવી, આયુર્વેદનું નવું સ્વરૂપ બનાવી, તેને યુનાની વૈદક અથવા મુગલાઈ દવાઓનું નામ આપ્યું. એટલે આ પછા લોકોનો પ્રવાહ તે તરફ ઝૂકતો ગયો. એવી રીતે આયુર્વેદની ઉપર મુગલાઈનો સખત આઘાત થયો. જેની ઊથલપાથલમાં આયુર્વેદને લગતાં સેંકડો પુસ્તકો ભન્નમીભૂત થયાં. તે પછી પશ્ચિમ દિશાથી નવા સૂર્યનો ઉદય થયો એટલે પૂર્વના ઉપાસકો પશ્ચિમના સૂર્યના પૂજારી બન્યા. તે સૂર્યના ઉપાસકોએ મુગલાઈ અથવા યુનાની વૈદકનું રૂપાંતર કરી ઉકાળાને ટ્રિન્ચરમાં અને ચૂર્ણને પાઉડરમાં તથા સર્વને એક્સટ્રેક્ટના રૂપમાં ફેરવ્યાં અને પોતાના વૈદકને 'એલોપથી' એવું નામ આપ્યું. એ પ્રમાણે આ

૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિમ્નધમાળા

એકજ દાખલાથી, વેદકશાસ્ત્રમાં કાળે કાળે કેવો કેવો અને કઈ કઈ બતનેા કેટલોકેટલો ફેરફાર થયો છે, તે તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં આપણને સમજાશે કે, જેમ વડના ઝાડનું ગાંભીર્ય, વડની વડાવર્ધિઓથી આવતું થઈ, ઘણે કાળે જોનારને અસલ થડ શોધી કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તેમ વર્તમાન ચિકિત્સાશાસ્ત્રે જોનાં પ્રાચીન આયુર્વેદને શોધી કાઢવો કઠિન થઈ પડ્યો છે; પણ અમે લોકો હિંમત અને ખાતરી સાથે કહી શકીએ છીએ કે, હાલમાં જે જુદી જુદી બતનાં ચિકિત્સાશાસ્ત્રો પ્રવર્તી રહ્યાં છે, તે મૂળ આયુર્વેદના પુત્રો-પ્રપુત્રો અને વંશજો છે, તેનું દિગ્દર્શન નીચે કરાવવામાં આવે છે.

વેદ અને આયુર્વેદના પ્રાચીન સિદ્ધાંતો તપાસતાં જેમ વેદધર્મની ઉપર જુદે જુદે સમયે, જુદી જુદી બતનાં પડો ચડેલાં જણાય છે, તેમ આયુર્વેદ ઉપર પણ, તે તે કાળમાં જુદાં બદાં પડો ચડેલાં માલૂમ પડે છે. વેદ અને આયુર્વેદ એ પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણ માટે નિર્માણ થયેલાં છે, તેથી હાલમાં જે કિંવદંતી ચાલે છે, કે 'વદિકી હિંસા હિંસા ન ભવતિ' તે પ્રમાણે વેદ તથા આયુર્વેદમાં હિંસા હતી નહિ. પણ જ્યારથી કૃષ્ણ યજુર્વેદની સ્થાપના થઈ, ત્યારથી વેદમાં યજુનિમિત્તે હિંસાની રીતિ ચાલુ થઈ. તે પ્રમાણે આયુર્વેદમાં પશુચર, પક્ષીનું માંસ વગેરે અવયવોને, જુદાં જુદાં દ્રવ્ય ગણીને તેના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિનેા વિચાર કરીને, તે તે પ્રયોગોનું એક નવું પડ ચડાવવામાં આવ્યું. એટલે વેદધર્મ ઉપર જેવું હિંસાનું પડ ચડ્યું, તેવું આયુર્વેદની ઉપર પણ ચડ્યું. તે પછી જ્યારે વામમાર્ગીઓએ સુરા અને વારુણી વગેરે ઘણી બતનાં માદક દ્રવ્યોની શોધ કરી, એટલે આયુર્વેદ ઉપર આસવો અને અરિષ્ટોનો ખીજો લેપ ચડ્યો. તે પછી તે દ્રવ્યોમાં અનિષ્ટતા દેખાવાથી, શુદ્ધ દ્રવ્યોને સિદ્ધ લોકોએ

આયુર્વેદ અને વર્તમાન 'પથી'ઓ

૬

શુદ્ધિ-સંસ્કાર કરીને, પૃથ્વીના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલાને ઔષધિ-રૂપમાં આણી, મનુષ્યમાત્રને દીર્ઘજીવી, આરોગ્ય આપવાવાળી અને શરીરને અજરામર આપવાવાળી ચિકિત્સાને ત્રીજું પદ ચક્રાવ્યું. પણ તે પછીના જે લોકો થયા, તે પથીકારોના નામથી ઓળખાય છે. માટે હવે આપણે વર્તમાન 'પથી'ઓનો વિચાર કરવાને તે તરફ આપણું ધ્યાન લગાડીશું કે વર્તમાન 'પથી'ઓ પૈકી જે 'પથી'ઓ, પોતાનું નવું સ્વરૂપ ધારણ કરી, આયુર્વેદથી રૂપમાં અને ભાષામાં બુદ્ધિ પડી, પોતાનું સ્વરૂપ બુદ્ધિ બતાવે છે, તે 'પથી'ઓ આયુર્વેદના કયા કયા ભાગમાં સમાઈ જાય છે, જેનું ઓળખાણ આપણને થઈ શકે; અને જે પથીકારો આયુર્વેદમાંથી, આયુર્વેદ-રૂપી કલ્પવૃક્ષનું એક પાંદડું લઈ, તેના ઉપરથી નવું વૃક્ષ બનાવી, આ વૃક્ષ આયુર્વેદના ખીજમાંથી ઉત્પન્ન થયું નથી; પરંતુ અમે નવું ખીજ ઉત્પન્ન કરી આ વૃક્ષનો ઉદ્ભવ કર્યો છે એવો દાવો કરે છે, તેનું સ્વસ્થ આપણા ધ્યાનમાં ધરાવવું આવે. જ્યારે આયુર્વેદાચાર્યોએ ત્રિદોષ સિદ્ધાંતને સ્થાપી વાયુ, પિત્ત અને કફના પાંચ પાંચ ભાગ પાડી, તેનાં સ્થાનો અને કાર્યોનો નિશ્ચય કરી, તેના હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગથી મનુષ્યશરીરમાં થતા ફેરફાર બાણી તેમાં થયેલી વિક્રિયાને રોગ નામ આપ્યું. અને તે રોગની ચિકિત્સા કરવાને જે યોજના ગોઠવવામાં આવી, તેનું નામ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર પાડ્યું. ત્યારે તે પછીના પથીઓએ ત્રિદોષ સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરી, એટલે રોગનાં કારણને દૂર કરવાને બદલે, રોગનાં કાર્યને મટાડવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. હાબલા તરીકે એક મનુષ્યને તાવ આવે છે, ત્યારે આયુર્વેદની ચિકિત્સા પ્રમાણે તેને લંઘન, પાચન, સમન અને શોધન ઔષધો આપી, દર્દીને નિરામ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે પથીઓના આશ્રિત-ચિકિત્સકો કરી શકતા નથી, પરંતુ તેઓ તાવના દર્દીને તાવના

૧૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિમ્બમાળા

જે જે ઉપદ્રવો જણાય, તે તે ઉપદ્રવોને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેથી એમ થાય છે કે દર્દીનો કોઠો નિરામ નહિ થવાથી, રોગ સમૂહ જતો નથી, પણ તેનો ફરી ફરીને હુમલો થાય છે.

પ્રથમ આપણે એલોપથી માટે વિચાર કરીએ. એલોપથીની ચિકિત્સામાં ઔષધો અને શસ્ત્રકર્મ પ્રાધાન્ય ગણાય છે. ઔષ્ધોનો વિનિમય તો આયુર્વેદ ઉપરથી જ કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે આયુર્વેદે માનેલાં દ્રવ્યોનાં રૂપાંતર કરી તેને પોતાની ભાષાનાં નામ આપી ટિચર પોટાશ, એકમૂર્તકટના રૂપમાં ગોડબ્યાં છે અને શસ્ત્રવિદ્યા તરફ જ્યારે ધ્યાન આપીએ છીએ, ત્યારે અમારા સુશ્રુતાચાર્યે સુશ્રુતસહિતામાં જે “શલ્યતંત્ર” લખ્યો છે, તેમાં કાપવાનાં, ફેાડવાનાં, છેાડવાનાં, ઉખેડવાનાં, વીંધવાનાં, ભેડવાનાં અને સ્ત્રીવવા વગેરેનાં એકસો એઞ્ઞરો નિર્માણ કરેલાં છે. હું ધારું છું કે એલોપથીના આચાર્યો એ કરતાં વિશેષ કેઈ પણ જાતનું એઞ્ઞર લાગ્યેજ પ્રગટ કરી શક્યા હશે. એટલે એલોપથીને આયુર્વેદની પ્રથમ પુત્રી કે પુત્ર ગણીએ, તો કાંઈ અતિશયોક્તિ ગણાય નહિ.

એ પછી “હોમિયોપથી” નો વારો આવે છે. હોમિયોપથીના પ્રકટ કરનાર એવો દાવો કરે છે કે, અમારી ચિકિત્સા કુદરતી, સમવડવાળી, ઘણા ગુણ કરનારી અને કેઈ પણ જાતનો વિકાર ઉત્પન્ન નહિ કરનારી છે. તેઓ એમ માને છે કે, જે દ્રવ્યમાં વિરેચન કરવાનો ગુણ છે, તેજ દ્રવ્ય ખાડાને રોકે છે અને તે જે બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં આપ્યું હોય તો વધારે કામ કરે છે. પરંતુ અમારા આયુર્વેદનાં શાસ્ત્રો, અમને પ્રત્યક્ષ બતાવે છે કે, જેમ જેમ રસોનું મઢન વધારે થતું જાય, તેમ તેમ તેના ગુણમાં વધારો થતો જાય છે. કારણ જે રસને વધારે વળત મઢન કરવામાં આવે, તો તેનાં પરમાણુઓ છૂટાં પડે અને છૂટાં પડેલાં

આયુર્વેદ અને વર્તમાન 'પથી'ઓ

૧૧

પરમાણુઓ જેમ પ્રમાણમાં ઓછાં આપવામાં આવે, તેમ તે વધારે કાયદો કરે છે. વિશેષમાં જેમ હોમિયોપથીકારો પોતાનાં દ્રવ્યને ખાંડની સાથે મેળવી, તેને ઘણા ભાગમાં વહેંચી નાખે છે, તેમ આયુર્વેદના આચાર્યો નહિ કરતાં, રોગને અનુકૂળ, તેની પીડાને હારક ને પ્રકૃતિને માફક આવે તેવાં વસાણાં લઈ, તેમાં અસુક ભાગે એક દ્રવ્યનં મૂકી, તેને વિધિપૂર્વક ભાવના આપી, ઘણાજ નાના પ્રમાણમાં ગોળીઓ વાળી, તે ગોળીને ચેતવ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી શરીરનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વોમાં પ્રવેશી રોગને નિમૂળ કરે છે. દાખલા તરીકે સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, ટંકણખર, અક્કલગરો અને ઘિત્રો; એ વસાણાં એકેક તોલો લઈ, તેમાં તામ્બલસ્મ તોલો એક નાખી, તેને બારીક વાટી, ત્રણ વખત આદુના રસમાં ઘૂંટી, પછી ત્રણ વખત ચિત્રાના રસમાં ઘૂંટી, પછી પાંચ વખત લીંબુના રસમાં ઘૂંટી, તેની મગ જેવડી ગોળી કરવામાં આવે, તે એ પ્રમાણે ઘૂંટાયલી વસ્તુઓની મગ જેવડી ગોળીમાં, દશમે ભાગે તામ્બલસ્મ આવે, એટલે ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં આવેલી તામ્બલસ્મવાળી ગોળી જો કે તાંબાને ગુણ સામાન્ય રીતે વાન્તિ અને બ્રાંતિ કરાવનારો બળાય છે, છતાં આ ગોળીથી વાન્તિ બ્રાંતિ મટી જાય છે, એટલે હોમિયોપથીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આયુર્વેદ પણ “ વિષમસ્ય વિષમૌપધમ્ ”નો ઉપદેશ કરે છે. એટલે હોમિયોપથીનાં મૂળતત્ત્વો પણ આયુર્વેદમાંજ છે.

બાકીની પથીઓ જેવી કે હાઈડ્રોપથી, કોમેપથી, કલ્કેઓપથી વગેરે ઘણી પથીઓ વર્તે છે; પરંતુ તે પૈકીની એકજ પથીથી બધા રોગો સારા થઈ શકતા નથી. હાઈડ્રોપથી એટલે માત્ર પાણીથીજ રોગો સારા કરવાની વિદ્યા. તે તેના પ્રમાણમાં ગમે તે કામ કરતી હશે, પણ અમારા આયુર્વેદમાં પાણીના સ્થાન પરત્વે, દેશ પરત્વે, કટિબંધ પરત્વે અને જમીન પરત્વેના જુદા જુદા ગુણોનો

૧૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

વિચાર કરી, તેને આકાશમાંથી ઝીલીને અથવા જમીન ઉપરથી લઇને અથવા જમીનની અંદરથી કાઢીને, તેને ગાળીને અથવા ઉકાળીને અને ઉકાળતાં પણ એકપાદ શેષ, દ્વિપાદ શેષ, ત્રિપાદ શેષ અને અષ્ટાવશેષ બનાવી, વાપરવાનો વિધિ નિર્માણ કરેલો છે. અને તાપમાં તપાવીને કે ચંદ્રનાં કિરણમાં મૂકીને બનાવવામાં આવેલું “અંશુદક” જે ઠામ કરે છે, તેને હાઇડ્રોપથી પહોંચી વળે તેમ નથી. કારણ કે હાઇડ્રોપથી આયુર્વેદનું એક અંગ છે, નહિ કે તે સંપૂર્ણ આયુર્વેદ છે.

કોમોપથી એટલે પ્રકાશનાં કિરણોમાં જુદા જુદા રંગના કાચની શીશીમાં ભરેલું પાણી, તડકે મૂકી, તેમાં સૂર્યનાં કિરણને ગ્રહણ કરી, તથા દીવાના પ્રકાશમાં જુદા જુદા રંગના કાચને રાખી, તેમાંથી પ્રકાશનાં કિરણ બહાર ફેંકી, દહીં સારા કરવાની વિધા. આ વિધા સહેલી, સગવડ ભરેલી અને તાત્કાલિક અસર કરનારી નીવડે છે. તે પણ એના ઉપર આધાર રાખી આખી દુનિયાના રોગીને રોગમુક્ત કરવાને અને દુનિયામાં ચાલતી તમામ ચિકિત્સાઓને માંડી વાળવા જેટલી શક્તિ એ ધરાવતી નથી. કોમોપથીના ઊત્પાદકો એ વિધાની પોતે સ્વતંત્ર શોધ કરેલી માની, તેને પ્રાધાન્ય આપે છે; પણ અમારા આયુર્વેદે, એ વિધાનો એટલો મોટો પ્રચાર કર્યો છે કે, સૂર્યનાં કિરણથી મનુષ્યશરીર પર થતી અસર ટાળવા માટે ઋતુ ઋતુમાં પહેરવાનાં કપડાં જુદાં જુદાં ઘતાવ્યાં છે અને એ બાબતમાં જેટલો ઝંઝા વિચાર કરતા જઈએ, તેટલો તેટલો ફાયદો અને ચમત્કાર દેખાતો જાય છે.

x

x

x

x

કલેઓપથી એટલે માત્ર માટીથી રોગો સારા કરવાની વિધા. જે કે આ ‘પથી’ સંપૂર્ણરૂપમાં જાહેરમાં આવી નથી. પણ એના

આયુર્વેદ અને વર્તમાન 'પથી'ગા

૧૩

પ્રયોગો કરનારા ઘણા છે. તેા પણ અમારા આયુર્વેદે જેટલી શોધ એ બાબતમાં કરેલી છે તેટલી શોધ એ પથીના ઉત્પાદકો કરી શક્યા નથી. આયુર્વેદે ધોળી, રાતી, પીળી અને કાળી એવી ચાર જાતની માટી કદપીને તેને પ્રહ્લત્વ, ક્ષત્રિયત્વ, વૈશ્યત્વ અને શૂદ્રત્વનું નામ આપી, વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીવિકારનાં દરદો ઉપર, જે યોજના કરવાને બતાવ્યું છે, તેનો જેમ જેમ વિચાર કરતા જઈએ તેમ તેમ વિશેષ લાભ દેખાતા જાય છે. દાખલા તરીકે ધોળી માટી પ્રહ્લત્વને પામેલી છે એટલે આખા શરીરની જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સુધારવા માટે, તેનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમકે ગોપીચંદન, ખડી, જૂતડો વગેરે, રાતી માટી ક્ષાત્રધર્મવાળી હોવાથી શરીર પર થયેલા ક્ષતો અને લોહીના વિકારો, એટલે ગડગૂમડ, ગ્રંથિ આદિ વિકારોનું છેદનભેદન કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. જેમ કે સોનાગેરુ ગુલ્લે અરમાની વગેરે-પીળી માટી વૈશ્યત્વ ધર્મવાળી હોવાથી તે શરીરમાં અપવિત્રતાથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારોને શાંત કરે છે અને કાળી માટી શૂદ્રત્વવાળી હોવાથી જેમ શૂદ્રવર્ણ ત્રિવર્ણની સેવા કરી તેને આધારભૂત થઈ રહેલી છે, તેમ કાળી માટી ત્રણ પ્રકારના ઉપદ્રવને શાંત કરી, રોગને નિર્મૂળ કરે છે; એટલે કલ્પેઓપથી ગમે તેટલું અભિમાન ધરાવે, પણ તે પોતાની અપૂર્ણતાજ સૂચવે છે. બાકી રહી હવે “ ઇલેક્ટ્રોપથી ” જે કે ઇલેક્ટ્રોપથી એટલે વિદ્યુત-વિદ્યાનો પ્રચાર સ્પૂલરૂપે હાલમાં એટલો બધો જોવામાં આવે છે કે, તેનો પ્રભાવ, તેનાં યંત્રો અને તેનાં કાર્યો જોઈને મનુષ્યો આશ્ચર્યચકિત થાય છે. તેા પણ તેના સૂક્ષ્મ તત્ત્વને ઝોળખી, તે ઉપર ખરાખરા વિચાર કરી, આયુર્વેદે એ વિદ્યુતને નિત્ય અને નૈમિત્તિક કાર્યમાં ગોઠવી, ધર્મ અને રૂઢિમાં આરૂઢ કરી છે. એટલે સુધો ઇલેક્ટ્રોપથીના ઉપાસકો પહોંચી શક્યા નથી. જેમકે જે

૧૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિષ્ક્રમાણા

માણસે લેખા સૂવું નહિ, કોઈનું પીધેલું પાણી પીવું નહિ, કોઈના એક વાસણમાં જમવું નહિ, કાંસાનું પાત્ર કોઈને અડકાડવું નહિ, જે માણસે હાથ ઝાલી સાથે ચાલવું નહિ, કોઈનું પહેરેલું કપડું પહેરવું નહિ. અર્થાત્ દૂકામાં દહીએ તેા આપણા દેશમાં જે સ્પર્શસ્પર્શ, લક્ષાલક્ષ અને પેચાપેચનો વિવેક ચાલુ થયો છે, તે ખાસ આ વિદુત્વિદ્યાને અવલંબીને થયેલો છે.

હવે આપલોકોના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે આયુર્વેદ તે વેદ-ધર્મની પંઠે પૂર્ણ ધર્મ છે, અને વર્તમાન 'પથી'ઓ તે મત, પંથ કે સંપ્રદાયની જેમ કાંટાઓ છે. માટે વિચારવાનુ પુરુષોએ જ્ઞાનના ભંડારરૂપ અને વિદ્યાના સમુદ્રરૂપ આયુર્વેદરૂપી મહાસાગરનું મથન કરી, કેવળ નિષ્કામવૃત્તિથી અને પરમાર્થબુદ્ધિથી મહર્ષિઓએ જગતના ઉપકાર માટે જે સંહિતાઓ નિર્માણ કરેલી છે, તેના રહસ્યને સમજીને જે જે તત્વોનું નિરીક્ષણ થાય તે જનહિતાર્થ પ્રકટ કરી, તેને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી, પોતાના સમયનો સહુપયોગ કરવો એજ કર્તવ્ય છે.

૩-આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

આદિ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીમાત્રને ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે. સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, અંડજ અને જરાયુજ. તે પૈકી ઉદ્ભિજજ એટલે જમીન કાડીને નીકળનારા જીવોમાં વનસ્પતિનો સમાવેશ થાય છે. વનસ્પતિ અસંખ્ય અને અતંત છે. તેાપણ વિદ્વાન લોકોએ તેના જુદા જુદા વર્ગો પાડેલા છે. જેનશાએ ૧૦ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય અને ૧૪ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાય મળી ૨૪ લાખ વનસ્પતિની યેાગી ઠરાવેલી છે. અને

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૧૫

આર્યશાસ્ત્રે વનસ્પતિની અઢાર ભાર વનસ્પતિ છે એવી ગણના કરેલી છે; પરંતુ વર્તમાનકાળમાં જે પુસ્તકો વનસ્પતિના ગુણદોષ જણાવવા માટે નિર્ધારિત નામથી ઉપલબ્ધ થાય છે, તે જોતાં તેમાં અઢારભાર વનસ્પતિનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી; તેમ જેટલી વનસ્પતિઓ આપણી આંખોથી દેખાય છે, તે સર્વનું વર્ણન કરેલું હોય, એવું જણાતું નથી; પણ માત્ર ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં વપરાતી ઘણીખરી વનસ્પતિનું ઓગખાણ કરવામાં આવેલું છે, એટલે અઢારભાર વનસ્પતિની શોધ કરવી એ માત્ર કલ્પના ઉપરજ આધાર રાખે છે; અત્રે અમે જે કલ્પના કરીએ છીએ તે કરતાં સારી, સચોટ અને પ્રાંધભેરતી કલ્પના કરવાનું આયુર્વેદના પંડિતો કે જેઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાતા છે તેઓના ઉપર રાખી, અમે અમારી કલ્પના આગળ ચલાવીએ છીએ.

ગુજરાતી ભાષામાં એવીશ મણ વજનના માપને એક ભાર કહેવામાં આવે છે, તેથી ઘણા વંદો પૂછે છે કે, અઢારભાર વનસ્પતિ એટલે, એ કયા વજનનું નામ હશે? અમે પણ એ બાબતમાં ઘણાએને પૂછ્યું પણ સંતોષકારક જવાબ નહિ મળવાથી આખરે એવી કલ્પના ઉપર આપ્યા છીએ કે, અઢારભાર એટલે એ વજન વાચક શબ્દ નથી, પરંતુ વર્ગવાચક શબ્દ છે. માટે વનસ્પતિના અઢાર વર્ગો અમે નીચે પ્રમાણે ઠરાવીએ છીએ.

૧. તૃણજાતિ (ઘાસ જેવી), ૨. લુપજાતિ (જમીન પર પથરાતી), ૩. છોડજાતિ (છોડવા), ૪. વેડજાતિ (વેડા), ૫. ગુલ્મજાતિ (નહિ વૃક્ષમાં અને નહિ વેડામાં), ૬. અને વૃક્ષજાતિ (ઝાડ), એ પ્રમાણે મુખ્ય ૬ ભાગ પાડી શકાય છે અને આખી દુનિયાની વનસ્પતિનો એ છ વર્ગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. હવે દરેક વર્ગમાં વનસ્પતિના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર જોવાનાં આવે છે, જેવા

૧૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિર્મલમાળા

કે કેટલીક વનસ્પતિને ફળ આવે છે પણ ફૂલ આવતાં નથી; કેટલીક વનસ્પતિને ફૂલ આવે છે પણ ફળ આવતાં નથી અને કેટલીક વનસ્પતિને ફળ અને ફૂલ બંને આવે છે. એટલે દરેક વર્ગની ત્રણ ત્રણ જાતિ ગણતાં અઠાર ભાર અથવા અઠાર વર્ગો ઠરાવવામાં આવે છે અને તેને લૌકિકમાં અઠાર ભાર વનસ્પતિ કહેવામાં આવે છે. એ અઠાર ભાર વનસ્પતિને બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ આપી તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરવામાં આવે તો કાળના કાળ વહી જાય તો પણ તેનો પાર આવે નહિ. પ્રાચીનકાળમાં ઋષિઓના સમયમાં લેખનપદ્ધતિનું સાહિત્ય વર્તમાનના જેવું નહિ હોવાથી અને ચિકિત્સાશાસ્ત્ર જાણનારાઓને વનસ્પતિવિદ્યાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવું જરૂરનું હોવાથી, પૂર્વાચાર્યોએ જેમ ઘડામાં સમુદ્રને સમાવ્યો હોય અથવા ન્યાયશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સ્થાલીપુલાક-ન્યાયવત્ એવી યુક્તિથી વનસ્પતિશાસ્ત્ર સમજાવ્યું છે કે, તે નિયમને અનુસરી વર્તનાર વૈદ વનસ્પતિનું નામ કે ગુણ જાણ્યા સિવાય પોતાની બુદ્ધિ અને અનુમાનથી કોઈ પણ વનસ્પતિને ઉપયોગમાં લઈ શકે. માત્ર વૈદને પાંચ તત્ત્વોના, છ ઋતુઓના અને છ રસના ગુણધર્મનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

આ જગતમાં દર્શ્યમાન થતી તમામ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીજાતિઓ જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને જે આત્માને લોગાદિ કર્મથી બાંધીને જન્મમરણના ફેરામાં અથડાવે છે, તેમ જે વસ્તુ આપણી આંખે દેખાય છે તે મૂળ પ્રકૃતિનું સ્વૂળભાવને યામેલું તત્ત્વ છે. જેને આપણે પંચભૂતના નામથી ઓળખીએ છીએ, એ પંચભૂતનું સુદ્ધમ રૂપ તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એ પ્રકૃતિનો એક કણ જેનું બીભું નામ દ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે અને તે દ્રવ્યને ન્યાયશાસ્ત્રકારે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય અને ઉપલબ્ધિમાં ગોઠવી તેના સ્વરૂપગુણનું વર્ણન કરેલું છે. આપણે આ સ્થળે

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૧૭

વનસ્પતિશાસ્ત્રનું વર્ણન કરવાનું છે, તેમાં જે જે વનસ્પતિમાં જે જે જાતના દ્રવ્યનો સમાવેશ થયે છે તે દ્રવ્યના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ જાણીને યોજના કરેલી છે અને અજાણી વનસ્પતિની તેજ પ્રમાણે યોજના કરવાની છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં છ રસ હોય છે, જેવા કે મધુર, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને કષાય (તૂરો). એ રસો પાંચ તત્ત્વના સંમેલનથી અથવા ન્યૂનાધિકપણાથી વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે પૃથ્વીતત્ત્વ અને પાણીતત્ત્વ એ બે મળવાથી મધુરરસ ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વીતત્ત્વ અને અગ્નિતત્ત્વ એ બે મળવાથી ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. પાણીતત્ત્વ અને અગ્નિતત્ત્વ એ બે મળવાથી ખારો રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશ તથા વાયુ એ બે તત્ત્વો મળવાથી તીખો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ અને અગ્નિ એ બે તત્ત્વો મળવાથી કડવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને પૃથ્વી અને વાયુ એ બે તત્ત્વો મળવાથી કષાયરસ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પાંચ તત્ત્વો પૈકી પૃથ્વીતત્ત્વનો સ્વભાવ ભારે છે. પાણીતત્ત્વનો સ્વભાવ સિન્ધુ છે, અગ્નિતત્ત્વનો સ્વભાવ તીક્ષ્ણ છે, વાયુતત્ત્વનો સ્વભાવ રુક્ષ છે અને આકાશતત્ત્વનો સ્વભાવ લઘુ કહેતાં હલકો છે. એવી રીતે તે તે તત્ત્વોના ન્યૂનાધિક સંમેલનથી આખી દુનિયાની વનસ્પતિ જુદા જુદા સ્વાદવાળી ઉત્પન્ન થયેલી છે. જે જે દેશમાં જે જે વનસ્પતિ જે જે ઋતુમાં નવપલ્લવિત થાય છે, તે તે વનસ્પતિ તેના દસ સ્વાદ ઉપરથી તેના ગુણનું જ્ઞાન કરાવે છે. કારણ કે વનસ્પતિને ઉગાડીને તેના મૂળથી રસને ચડાવી, પાંદડાં, ફળ અને ફૂલ સુધી આકર્ષવાનું કામ સૂચ્ય કરે છે અને તેને પોષીને તેમાં સ્વાદ ઉમેરી, રસને સ્થિર રાખી, પોષણનું કામ ચંદ્ર કરે છે. હવે આખા વિશ્વને લઈને પૃથ્વી સૂચ્યની આસપાસ ફરે છે અને ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તથા પૃથ્વીની ભ્રમણ કર-

વાની ગતિમાં નિયમિત ફેરફાર થવાથી, સૂર્યના ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન એવા બે ભાગ પડે છે એ બે ભાગને જેમ જેમ અથવાનો સમય વહેતો જાય છે, તેમ તેમ તેને ત્રણ ત્રણ ભાગમાં વહેંચીને ત્રણ ત્રણ ઋતુ કલ્પવામાં આવી છે. તે ઋતુના સમયોગથી દરેક વનસ્પતિ ઉપર સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કિરણોના પ્રભાવથી જેવી અસર થાય છે, તેવો તેવો રસ વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે છ ભાગનું અથવા તે છ ઋતુના પ્રભાવનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરવાનું છે. મેષ અને વૃષભસંક્રાંતિમાં સૂર્ય હોય ત્યાં સુધી શ્રીષ્ઠઋતુ કહેવાય છે. મિથુન અને કર્ક સંક્રાંતિના સમયને પ્રાવૃષ્ઠઋતુ (શિમ સુ) કહે છે. સિંહ અને કન્વાસંક્રાંતિના સમયને વર્ષા ઋતુ કહે છે; તુલા અને વૃશ્ચિકસંક્રાંતિના સમયને શરદઋતુ કહે છે, ધન અને મકરસંક્રાંતિના સમયને હેમંતઋતુ કહે છે અને કુંભ મથા મીનસંક્રાંતિના સમયને વસંતઋતુ કહે છે. એ છયે ઋતુઓમાં જેવી રીતે ઠાઠ, તડકો અને વરસાદ આવે છે, અથવા તેનું ન્યૂનાધિકપણું થાય છે તેવી રીતે દરેક વનસ્પતિમાં તેવા તેવા રસો ઉત્પન્ન થાય છે. ઋતુના ડાળધર્મને તપાસતાં આખા વર્ષમાં તડકાની મોસમ બે વખત આવે છે. વર્ષા અને ઠાઠ એકેક વાર આવે છે, એટલે સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં જતાં જ્યારે સીધાં કિરણવાળો થાય છે ત્યારે શરદઋતુનો તાપ પડે છે અને તે સૂર્ય જ્યારે ઉત્તરાયણમાં જઈ સીધાં કિરણવાળો થાય છે ત્યારે શ્રીષ્ઠઋતુનો તાપ પડે છે.

પૃથ્વીતત્ત્વનો સ્વભાવ નીચી ગતિએ જવાનો છે; પાણીતત્ત્વનો સ્વભાવ ઢાળાટી જગ્યામાં વહેવાનો છે; વાયુતત્ત્વનો સ્વભાવ તીવ્રશ્રી ગતિએ ચાલવાનો છે, અગ્નિતત્ત્વનો સ્વભાવ ઊંચે ચડવાનો છે અને આકાશતત્ત્વનો સ્વભાવ એ ચારે તત્ત્વોને અવકાશ આપવાનો છે. હવે કુદરતનો નિયમ એવો છે કે, જ્યાં આગળ અગ્નિ-

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૧૯

તત્ત્વ વધારે હોય ત્યાંથી વાયુતત્ત્વ અધુનું ખસે છે અને જળતત્ત્વ પાસે આવે છે. તે પ્રમાણે જ્યારે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય પૃથ્વીના જે ભાગમાં સીધાં કિરણ નાખી ત્યાંના વાયુને દૂર ખસેડે છે, એટલે ઉત્તર દિશામાં રહેલો પાણી ભરેલો રુક્ષ વાયુ તેની સમીપ આવે છે; તે કારણથી શરદઋતુના તાપ પછી શિયાળાની ઠાઠની મોસમ આવે છે. તેવી રીતે ઉત્તરવલુનેા સૂર્ય ગ્રીષ્મઋતુમાં પોતાનાં સીધાં કિરણ નાખી પ્રચર તાપથી પૃથ્વીને તપાવી વાયુને આશો ખસેડે છે. જેથી તેની સામા પશ્ચિમ તથા નૈર્ઋત્યના પવન પોતાની સાથે પાણી લઈને હોડતા આવે છે અને વર્ષાઋતુ ઉત્પન્ન કરે છે. એ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે, જે તાપની ઋતુના વચમાંના જે ગાળા, એક શિયાળાના નામથી અને એક ચોમાસાના નામથી ઓળખાય છે. ચોમાસું બેસતાં પહેલાં તડકાની મોસમ અને વરમાદની મોસમનો વચલો ગાળો તાપમિશ્રિત પાણી ભરેલો હોય છે. તેમ શરદઋતુનો તાપ અને હેમંતઋતુની ઠાઠનો વચમાંનો ગાળો, ભૂખર પવનથી રસને સૂકવનારો થાય છે. હેમંતઋતુ ઉતરતાં અને ગ્રીષ્મઋતુ બેસતાં વચમાંનો ગાળો વસંતઋતુને નામે ઓળખાય છે. અને તે વખતે ડવા સમશીતોષ્ણ હોવાથી આનંદદાયી જણાય છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં તાપ ઘણો પડવાથી પૃથ્વી ઉપર અગ્નિતત્ત્વનો વધારો થાય છે, જેથી વનસ્પતિમાં ખાટો રસ વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. વર્ષાઋતુમાં જળતત્ત્વનો વધારો થવાથી પાણીના અત્યંત વહનને લીધે પૃથ્વીમાં મોળો અથવા મધુરરસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ શિયાળામાં વાયુતત્ત્વ, જળતત્ત્વ અને પૃથ્વીની એકતા થવાથી કંઈક મધુર, કંઈક કડવો, કંઈક ખટમીઠો અને કંઈક કષાય અથવા તૂરો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રમાણે ગ્રીષ્મઋતુના તથા વર્ષાઋતુના ગાળામાં મધુર અને ખારો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ શરદ અને હેમંતઋતુના ગાળામાં કડવો, તીખો, ગળ્યો અને

૨૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

આટો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ હેમંત અને શ્રીષ્ઠઋતુના ગાળામાં મધુર રસ પ્રાધાન્ય લોગવતાં છતાં, એ છયે રસ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે કે, જેમ જેમ સૂર્ય પોતાના રશ્મિચક્રને પરિભ્રમણ કરતો જાય તેમ તેમ આકાશમાં રહેલા તત્ત્વને પોતા તરફ ખેંચી, જેમ સૈયાથી દધિનું મંથન કરવામાં આવે છે, તેમ આકાશમાં રહેલા તત્ત્વનું મંથન કરી તેના સારરૂપ રસને ઉત્પન્ન કરી, દરેક વનસ્પતિને પોતપોતામાં ગુણ, ધર્મ અને સ્વાભાવવળે રસ, જોઈતા પ્રમાણમાં વહેંચી આપે છે; અને તે વહેંચી આપેલા રસને ચંદ્ર પોષીને સ્થિર કરે છે.

દરેક વનસ્પતિમાં આયુર્વેદાચાર્યોએ રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ એ પાંચ અવસ્થા માનેલી છે અને એ પાંચ અવસ્થા પ્રમાણે તે વનસ્પતિઓમાં પ્રાભાવિક અને સ્વાભાવિક શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાંથી આયુર્વેદના અભ્યાસીઓએ વનસ્પતિની સ્વાભાવિક શક્તિ જણાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે અને પ્રભાવ-શક્તિ સિદ્ધો અને યોગીચહાત્માઓને માટે રાખેલી છે આયુર્વેદની તમામ પ્રક્રિયા, દ્રવ્યના ઉપર આધાર રાખે છે. અને જે જે વનસ્પતિમાં જે જે રસવાળું દ્રવ્ય આવેલું હોય, તે તે રસના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે તે દ્રવ્યની યોજના સ્વાભાવિક રીતે કરવામાં આવે છે. દ્રવ્ય શબ્દથી વૈદકશાસ્ત્રમાં જળ, છાલ, સાર, ગુંદર, નાળ, સ્વરસ, પલ્લવ, દૂધ, દૂધવાળાં ફળ, ફૂલ, ભસ્મ, તેલ, કાંટા, યત્ર, ટીશી, કંદ, મૂળ, આદિ લઈને સ્થાવર, જંગમ, સર્વ દ્રવ્ય શબ્દથી ગણવામાં આવે છે અને તે દ્રવ્યોમાં છ રસો મધુરઆદિ ન્યૂનાધિકપણે રહેલા છે; તેમ ગુણ ત્રણ પ્રકારના રહેલા છે તથા વીર્ય શીત અને ઉષ્ણ એ બે પ્રકારના રહેલા છે. વિપાક ત્રણ પ્રકારના રહેલા છે અને શક્તિ અનંત પ્રકારની રહેલી છે. દ્રવ્ય વિના રસ નહિ, રસ વિના વીર્ય નહિ, વીર્ય વિના વિપાક નહિ અને વિપાક

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૨૧

વિના શક્તિ નહિ તથા શક્તિ વિના પ્રભાવ નહિ. એટલે ઉપર જે દ્રવ્યના ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે દરેક ભાગને દ્રવ્ય ગણી તેને રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિમાં ગોઠવી, તેની પાસેથી જે કામ કરાવવું અથવા ફળ મેળવવું એટલે રોગીને આરોગ્ય આપવું, એ વૈદોનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

આપણે ઉપર જણાવી ગયા તેમ ઋતુઓના અને પાંચ તત્ત્વોના ગુણધર્મ પ્રમાણે દરેક વનસ્પતિમાં અથવા વનસ્પતિનાં દ્રવ્યોમાં તે તે સમયને અનુસરતા રસો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે રસોના ગુણધર્મને જાણનાર વૈદ, અહાર ભાર વનસ્પતિ પૈકી, ચોતાની પાંચ ઈંદ્રિયો વડે તપાસી, તેનું નામ જાણ્યા સિવાય, તેનામાં ન્યૂનાધિકપણે રહેલા રસોના ગુણધર્મને જાણી, દર્દીની પ્રકૃતિમાં થયેલા પાંચ તત્ત્વોના ન્યૂનાધિક ઉલ્લેખોથી રોગને જાણી, તે ઉપર તેની યોજના કરી શકે છે. જેમકે એક દ્રવ્યને લઈ તેને આંખેથી જોઈને, હાથચામડીથી સ્પર્શ કરીને, નાકથી સૂંધીને, જીભેથી ચાખીને અને કાનેથી તેને તોડતાં, મસજતાં, ભાંગતાં, નીકળતા અવાજનું શ્રવણ કરીને, તેનામાં કયા કયા રસો ન્યૂનાધિકપણે સમાયલા છે તેનું જ્ઞાન મેળવી, યોજના કરી શકે છે. તે યોજના કરવાને રસ-ધર્મમાં પ્રવેશ કરનાર વૈદને સુગમ પડવા માટે ચરક સંહિતામાંથી રસોના ગુણધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

મધુર રસ શરીરમાં સમાનભાવ પોષનારો હોવાથી શરીરમાં રહેલા રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્રનો વધારનારો છે. તેમ આયુષ્યને આપનારો, પિત્ત, વિષ અને વાયુનો નાશ કરનારો, તૃષ્ણાને સમાવનારો, ત્વચા, વાળ અને કંઠ એને હિતકારી, પ્રાણને પોષનારો, જીવન, તરપણ, સ્નેહનને સ્થિર કરનારો, ક્ષતને સાંધનારો, નાક, મુખ, હોઠ, કંઠ, તાળવું, એમાં આનંદ આપનારો, ઠાંડ, મૂર્છાને સમાવનારો અને સ્નિગ્ધ,

૨૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

શીતળ તથા ભારે છે. એ મધુર રસ, જે દ્રવ્યમાં ત્રિશેષપણે રહેલો હોય તો તે જાડાપણું, કેમળપણું, આળસ, ભારેપણું, અન્નની અરુચિ, અગ્નિની મંદતા, મોં, કંઠ અને માંસની અત્યંત વૃદ્ધિ, શ્વાસ, ખાંસી, સળેખમ, શીતજ્વર, પેટ ચડવું, મોહું મીઠું થવું, ઓડકાર આવવા, સંજ્ઞા અને સ્વપ્નનો નાશ, ગળામાં ગંઠમાળ, સ્લીપઠ, ગળાનો સોજો, મૂત્રાશયમાં ભારેપણું ગુદામાં ચીકાશ, આંખના રોગો અને અભિસ્વચ્છના વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે.

ખાટો રસ લોચનમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, અગ્નિને હીપન છે, દેહની વૃદ્ધિ કરે છે, મનનું જીવન છે, ઈંદ્રિયોને દૃઢ કરે છે, બળને વધારે છે, વાયુનું અનુલોમન કરે છે, હૃદયને તૃપ્ત કરે છે, સુખમાં રસનો મોવો કરે છે, આદેહું અનુકર્ષણ કરે છે અને કલેહને ઉત્પન્ન કરે છે. તે જાતે લઘુ, ઉષ્ણ અને સિન્ધ છે, પણ જે દ્રવ્યમાં અત્યંતપણે વર્તેલો હોય તો દાંતને ખાટા કરી નાખે છે, આંખોને મીંચાવી દે છે, વાળને ખેરવી નાખે છે, કંઈને પિગળાવી નાખે છે, પિત્તને વધારી આપે છે, લોહીને દુષિત કરે છે, માંસમાં દાહ કરે છે, શરીરને ઢીલું પાડી નાખે છે, નબળાપાતળા અને દુર્મર્જ માણસને સોજા ઉત્પન્ન કરે છે, ઘા વાગેલા, માર આદેહાને, હાડકાં ભાંગેલાને, પડી ગયેલાને, મદાંન થયેલાને, કાપેલાને, વાંધાયેલાને અને લચડાઈ ગયેલાને પચાવી દે છે અને અગ્નિરૂપ સ્વભાવ હોવાથી કંઠને, હૃદયને તથા ઉરુ યાને છાતીને દગ્ધ કરે છે.

ખારો રસ પાચન, કલેહન, હીપન, સ્થાપન, છેદન, લેહન, તીક્ષ્ણ, સર, વિકાસી, અધઃઅંપી, અવકાશને કરવાવાળો. વાયુને હરવાવાળો, સ્થંભ, બંધ, સંઘાત, એનો નાશ કરનારો મોહામાં લાળ ઉત્પન્ન કરનારો, કંઈને પાતળો કરનારો અથવા ઉખેડનારો, શિરઓના માર્ગનું શોધન કરનારો, આખા શરીરના અવયવોને કેમળ કરનારો, આહારનું રોચન કરનારો, અન્નનો સહયોગી,

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૨૩

હલકો તેમજ દિનગ્ધ અને ઉષ્ણ છે. એ રસ જે દ્રવ્યમાં અત્યંત-પણે વર્તીતો હોય તે દ્રવ્યના સેવનથી પિત્તને કોષાયે છે, રક્તને વધારે છે, તૃષ્ણને ઉત્પન્ન કરે છે, મૂર્છા, તાપ, દાહ કરે છે, માંસને સુકાયે છે, વિષની વૃદ્ધિ કરે છે, સોજાને ફેડે છે, દાંતોને કાળા કરે છે, પુરુષત્વનો નાશ કરે છે, ઈંદ્રિયોને રોકે છે, વળી પક્ષી અને ખાલિત્યને ઉત્પન્ન કરે છે તથા લોહિતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, વિષપ, વાતરક્ત, વિપુચિકા, ઈંદ્રલુપ્ત આદિ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

તીષ્ણો રસ મોઠાને શુદ્ધ કરે છે, અગ્નિને હીપન કરે છે, લોજનનું શોષન કરે છે, નાકનો સ્ત્રાવ કરે છે, આંખનું વિરચન કરે છે, ઈંદ્રિયોનો સ્ફેટન કરે છે, અલસ, સ્વયધુ, ઉપચય, ઉદ્દર્, અભિ-સ્થન્દ, સ્નેહ, સ્વેદ, કલેહ, મળ, એનો નાશ કરે છે; અન્નમાં રુચિ કરે છે; કંડુ, વૃણ, કૃત્મ એનો નાશ કરે છે; માંસના તથા લોહીના સમૂહનું છેદન કરે છે, અંધોનું-છેદન કરે છે, માગોને પુલ્લા કરે છે, કફની શાંતિ કરે છે તથા સ્વભાવે લઘુ, ઉષ્ણ અને રુક્ષ છે. એના પ્રકારનો રાસ જે દ્રવ્યમાં વધારે વર્તીતો હોય તે દ્રવ્ય, વિ-પાકના પ્રભાવથી પુરુષત્વનો નાશ કરે છે અને રસ તથા વીર્યના પ્રભાવથી મોહ, ન્લાનિ, સાધન, કર્ષણ, મૂર્છન, નમન, તમ, ભ્રમ, એને ઉત્પન્ન કરે છે; કંઠને દગ્ધ કરે છે, શરીરમાં પરિતાપ કરે છે, બળને ક્ષીણ કરે છે, તૃષ્ણને વધારે છે, વાયુ અને અગ્નિની અધિ-ક્રતાથી ભ્રમ, મદ, ઉત્પાત, કંપ, તોદ, લેહ, એના હોવાથી પગ, હાથ, પાસાં, વાસો, આદિ સ્થાનોમાં વાયુના વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે.

કડવો રસ અરોચક, વિષ, કૃમિ એનો નાશ કરનારો છે. મૂર્છા, દાહ, કંડુ, કુષ્ટ, તૃષ્ણા એનું સમન કરનારો છે અને ત્વચા તથા માંસને સ્થિર કરનારો છે. જ્વરનાશક, હીપન, પાચન અને

૨૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

સ્તન્યનો શોધન તથા લેખન કરનારો છે અને કલેદ, મેદા, વસા, મજ્જા, લસિકા, પૂય યાને પરુ, રવેદ, મૂત્ર, ઝાડો, પિત્ત કફ એને સૂકવે છે અને તે સ્વભાવથી રુક્ષ, શીત ને લઘુ છે. એવા પ્રકારનો રસ જે દ્રવ્યમાં વધારે વર્તાતો હોય તે દ્રવ્ય, વિષાકના પ્રભાવથી રુક્ષ, ખર, વિપદ સ્વભાવનો ઘઘને રસ, રુધિર, માંસ મેદા, અસ્થિ, મજ્જા, શુક એઓને અત્યંત સૂકવે છે. સ્ત્રોતોને ખર બનાવે છે, બળનું આકર્ષણ કરે છે, મોહને ઉત્પન્ન કરે છે, શરીરનું શોષણ કરે છે અને બીજા પણ વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

કપાય(તૂરો) રસ સંશમન કરનારો, સંઘ્રાહી, સંધારણ, પીડણ, રોપણ, શોષણ અને સ્થંભન કરવાવાળો છે. કફ તથા રક્તપિત્તનું શમન કરનારો છે અને સ્વભાવથી રુક્ષ, શીતળ ને ભારે છે. એવા ગુણવાળા દ્રવ્યમાં એ રસ અત્યંતપણે વર્તાતો હોય તો મુખનું શોષન, હૃદયનું પીડન, પેટમાં આધુમાન, વાણીનું બ્રહ્મણ ને સ્ત્રોતોનું બંધન કરનારો થાય છે. ત્વચામાં કાળાશ લાવે છે, પુરુષત્વનો નાશ કરે છે અને બળાત્કારથી વૃદ્ધાવસ્થા લાવે છે. એ રસ વાત, મૂત્ર, મળ એને બાંધે છે અને કૃષતા, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, અને સ્થંભનને ઉત્પન્ન કરે છે. એ રસ સ્વભાવથી ખર, વિપદ ને રુક્ષ હોવાથી પક્ષાઘાત, શિરોબ્રહ્મ, અપતાનક, આર્દિત આદિ વાયુના વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે.

એવી રીતે એ છ રસો જુદા જુદા પોતપોતાની અનુકૂળ માત્રાથી મિશ્રભાવને પામી, જગતના ઉપકારને અર્થે યોગ્યથેલા છે; પરંતુ મનુષ્યો તેના કુદરતી બંધારણ તરફ આંખ આડા કાન કરી, પોતે પોતાનું હહાપણ વાપરી, કુદરતી રીતે બીજા મળેલા રસોને દૂર કરી, માત્ર એકજ રસને બ્રહ્મણ કરી, જે યોગ્યતા કરે છે, તેને તે રસો લીલટી આસર કરી, તેની ચિકિત્સાને નિષ્ફળ બનાવે છે. એટલુંજ નહિ, પણ મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં બીજા પ્રકારના શ્રેણ

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૨૫

ઉત્પન્ન કરે છે. દાખલા તરીકે એક મધુર રસ તપાસીએ કે જે વનસ્પતિનું આપણે નામ જાણતા નથી, પરંતુ તે વનસ્પતિનું મૂળ ઊભી જોતાં ચીકણું માલૂમ પડે છે અને ચાખી જોતાં મોળું જણાય છે; તે વનસ્પતિને જાણનાર વૈદે જાણવું જોઈએ કે આ વનસ્પતિમાં મધુર રસ પહેલી પંક્તિનો છે, એટલે તે શરીરને પોષવાનો ગુણ ધરાવે છે, તે સાથે તેમાં ચીકણાશ એટલે સ્નેહ મળેલો હોવાથી તે વીર્યને વધારનારો છે. એવા મધુર રસમાં જેમ જેમ મધુરતા વધતી જાય તેમ તેમ તેને માટે આપણે ગળચટ્ટો શબ્દ વાપરીએ છીએ. તે વધતાં વધતાં શેરડી સુધી આવે એટલે તે મધુર રસને આપણે ગળ્યો રસ કહીએ છીએ. તે પછી કુદરતી કાયદાને ખાબુએ મૂકી, આપણે તે શેરડીમાંથી મૂળ મધુર રસ જેને આપણે મોળો રસ કહીએ છીએ તેને દૂર કરી, કુદરતના નિયમમાં ફેરફાર કરી, તે રસને ગોળ, ખાંડ અને સાકરના રૂપમાં ફેરવી નાખીએ છીએ. એટલે જેમ એક માણસ પાંચ કે દશ શેરડીના સાંઠા ચૂસી, મધુર-રસનું સેવન કરી, તૃપ્તિ મેળવે છે, તેમ ગોળ, ખાંડ, કે સાકર, તેટલા પ્રમાણમાં ખાનારને તૃપ્તિ મળતી નથી, પણ તેથી ઊલટો અવગુણ થાય છે. પરંતુ તેથી વધીને તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે, વર્તમાન કાળમાં વિદ્યાની પરાકાષ્ટા થયેલી હોવાથી, એ મૂળ શેરડીના મધુર રસમાંથી મોળાપણું દૂર કરતાં કરતાં, સેકેરિન નામનો પદાર્થ ખનાવવામાં આવે છે, જેમાં સાકર કરતાં ૪૦૦ થી માંડીને એકહજારગણું ગળપણુ ઉત્પન્ન કરવામાં, એટલે જે સ્થળે એક હજાર સ્તલ ખાંડ વાપરવાની જરૂર જણાય ત્યાં એક સ્તલ સેકેરિન વાપરવાથી તેટલોજ સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ એ સેકેરિનને ગળ્યો રસ જાણી જેમ સાકરનો કટકો મોંમાં નાખી ગમે તે માણસ આવી ખાય પણ તેને કોઈ જાતનો અપાય થતો નથી અને થાય છે તો ઘણા થોડા પ્રમાણમાં થાય છે, તેમ સેકેરિનનો

૨૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

એક ફાકો ભરવામાં આવે તો તે હળાહળ ઝેરનું કામ કરી માણસના પ્રાણનું હરણુ કરે છે. એટલાજ માટે પરમ-કૃપાળુ પરમાત્માએ જેવી જેવી પ્રકૃતિવાળાને જેવા જેવા રસની જરૂર જોઈ, તેવા તેવા માણસને માટે જુદી જુદી વસ્તુઓમાં ઓછો-વધતો મધુર રસ ઉત્પન્ન કરી, તેની સાથે બીજા રસોને જોડીને વનસ્પતિની યોજના માત્ર જગતના ઉપકાર માટે કરી છે. એજ પ્રમાણે દરેક વનસ્પતિમાં રહેલા ન્યૂનાધિકપણે છયે રસોના પ્રમાણને સમજી, મનુષ્યપ્રકૃતિમાં થયેલી અસમાનતાને સમવૃત્તિમાં લાવવા માટે મનુષ્યોએ વનસ્પતિ માત્રમાં રહેલા છયે રસોનું પુ-થક્કરણ કરી, તેને વાપરવાની જે યોજના તૈયાર કરી છે તેનું નામ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર છે. એ ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી તે ઉપર યોતાની બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી, છયે રસના ગુણધર્મને જાણી, વૈદ્ય રસેશધર્મોચાર્યની પદવી મેળવી મનુષ્યપ્રકૃતિ ઉપર યોજના કરી શકે છે. અને વૈદ્ય અઢાર ભાર વનસ્પતિમાંની કેઈ પણ વનસ્પતિ માટે શાસ્ત્રમાં કેઈ પણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નહિ હોવા છતાં, તે વનસ્પતિને યોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. એટલા માટેજ પૂર્વોચાર્યોએ આપણે આગગ કહ્યું તેમ ઘડામાં સમુદ્ર સમાય તેમ વનસ્પતિના રસોનું વર્ણન કરી બુદ્ધિમાન અને વિચક્ષણ મનુષ્યોને માટે વિચાર કરવાનું સ્થળ બાકી રાખ્યું છે.

કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ઋતુઓના ફેરફારથી વનસ્પતિના રસોમાં જે જે ઋતુને અનુકૂળ જે જે રસો પ્રાણીમાત્રને જરૂરના હોય છે, તે તે રસો તે તે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને જે અક્ષાંશ અથવા રેખાંશ કે કટિબંધમાં જે રસોની જરૂર જણાય છે, તે રસોવાળી વનસ્પતિ તે તે સ્થળોમાં નવપણુવ એટલે રસ ભરેલી તૈયાર થઈ રહેલી હોય છે. આ ઉપરથી મનુષ્યમાત્રને વિચાર

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૨૭

કરવાની જરૂર છે કે, જે જે ફળો, પુષ્પો, અનાજ, પલ્લવો, જે જે દેશમાં પાકતાં હોય, તે તે દેશમાંજ ઉપયોગી થઈ શકે છે.

પરંતુ જે દેશમાં જે ઋતુ વર્તતી હોય અને તે ઋતુમાં તે ફળ-ફૂલ તે દેશમાં ન પાકતાં હોય પણ ખીજા દેશમાંથી આવતાં હોય, તે પોતાના દેશમાં પાકેલાં ફળો, મનુષ્યપ્રકૃતિ ઉપર જે જાતની અસર ઉપજાવી શકે છે, તેટલી અસર તેઓ કરી શકતાં નથી; પરંતુ મારા વિચાર પ્રમાણે કાંઈક જિલ્લી અસર પણ કરે. કારણ કે દ્રવ્યનો રસ યાદી તેના ગુણો, વીર્યો, વિપાકો અને શક્તિના રૂપમાં તેને પલટાવું પડે છે. તે પલટાવાના સમયમાં પોતાના દેશમાં જે ઋતુ વર્તતી હોય તે ઋતુના વાતાવરણમાં પસાર થતાં સૂર્યનાં કિરણો મનુષ્યશરીરને નિભાવવા માટે અને મનુષ્યશરીર જે રસનું ખાનગીમાં સેવન કરેલું હોય તેને રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્રના રૂપમાં ફેરવવાના કામમાં લાગેલા હોય છે. તે સમયમાં વિદેશથી આવેલાં ફળો અથવા આહારવિહારના પદાર્થો તે તે દેશના હવામાન પ્રમાણે રસથી પૂર્ણ થઈ, ખીજા દેશમાં આવેલાં હોય ત્યાંના રસ અને વિપાકમાં બદલાતાં જિલ્લી અસરવાળાં થયા વિના ચાલતુંજ નથી, એ વાત નિવિવાદ છે. જેમકે હિંદુસ્તાનમાં દરેક ઋતુમાં દરેક ઋતુ વર્તે છે એટલે એક સ્થાનમાં શિયાળો હોય તેજ વખતે ખીજા સ્થાનમાં ઉનાળો હોય છે અને તેજ વખતે ત્રીજા સ્થાનમાં ચોમાસું હોય છે. જે સ્થાનમાં શિયાળો હોય તે સ્થાનના મનુષ્યશરીરમાં હિમપૂર્ણ વાતાવરણને લીધે શુષ્કતા વધેલી હોય છે, તે વખતમાં મનુષ્યના ખોરાકમાં પુષ્ટિકારક વસ્તુ જેવી કે મસાલા તથા તેજના વગેરે ખાઈને, વાતાવરણની શુષ્કતા અંતરવેગી ન થઈ જાય એટલા માટે ખોરાકમાં ફેરફાર કરી, અંતરમાં ઉગ્રા ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં જે સ્થાનમાં ઉનાળાનો પાછલો ભાગ વર્તતો હોય એટલે એ

૨૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

સ્થાનમાં શ્રીષ્મમાં ઉત્પન્ન થયેલો ખાટો રસ પ્રાવૃષ્ઠતુ(ચોમાસા)-
માં મધુરતા પામી, ગળી કેરી તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. તે કેરી જે સ્થા-
નમાં શિયાળો વર્તેલો હોય તે સ્થાનમાં લાવી તેના આહાર કર-
વાથી, મસાલાથી ઉષ્મા ઉત્પન્ન કરવાને બદલે મધુર રસની શીતળતા
ઉત્પન્ન થાય છે અને ભીતરમાં શીતળતા ઉત્પન્ન થવાથી, લોહીમાં જે
ગરમી હોય છે તે શીતળતા તરફ દોડી જવાથી લોહી ઠંડું પડી તેની
ગતિ મંદ થાય છે, જેથી શરીરને પોષનારા તથા નિભાવી રાખનારી
બીજી ધાતુઓને ઉત્પન્ન થવામાં અટકાવ થાય છે, જેને પરિણામે
શરીર દીન પર દીન અશક્ત થતું વળ્ય છે. આથી પૂર્વાચાર્યો અમને
શીખવે છે કે, 'જે સ્થાનમાં જે ઋતુમાં વનસ્પતિ નવપદ્ધવિત થયેલી
હોય, તેજ વનસ્પતિ તેજ સ્થાનમાં ઔષધરૂપ બની, જીવનને
ટકાવી રાખનારી થાય છે.' હવે એ સંબંધી થોડો વિચાર આગળ
ચલાવીએ. ધારો કે એક વનસ્પતિનો રસ તીખો છે અને જ્યારે તે
પાકે ત્યારે પણ તે તીખા રસની વૃદ્ધિ કરે છે. એક વનસ્પતિનો
રસ ખાટો છે અને તે પાકે છે ત્યારે ગળ્યો થાય છે. એક વનસ્પ-
તિનો રસ મેળો છે અને તે પાકે છે ત્યારે કડવો થાય છે. એવી
રીતે વનસ્પતિના રસો તેના મૂળ રસો કરતાં વિશેષ ભાવને પામે છે
અથવા તે પરિપક્વ દશામાં આવતાં તેના મૂળ રસમાં ફેરફાર થાય
છે. આ તરફ આખી સૃષ્ટિમાં જુદા જુદા આકારની જુદી જુદી
જાતની, જુદા જુદા રસવાળી, અઠાર ભાર વનસ્પતિઓ ગણાયેલી
છે. તેના જુદા જુદા રસો સમજવાને માટે પૂર્વાચાર્યોએ ખાસ
ધ્યાન આપેલું છે; જેમકે મધુર, ખાટો ખારો, કડવો, તીખો અને
કપાય, (૧) મધુર, ખાટો, ખારો કડવો, તીખો, (૨) મધુર,
ખાટો, ખારો કડવો, (૩) મધુર, ખાટો, ખારો, (૪) મધુર,
ખાટો. (૫) અને મધુર (૬) આ પ્રમાણે છ રસ પૈકીનો કોઈપણ
રસ પ્રાધાન્યપણું ભોગવતો હોય તો પણ તેની સાથે બીજા રસો

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૨૯

ઓછાવધતા પ્રમાણમાં મળેલા તો હોય છેજ અને જો તે પ્રમાણે મળેલા ન હોય તો ઉપર કહી ગયા તેમ, એકલો એક રસ, વિપત્તું કામ કરી મનુષ્યના પ્રાણની હાનિ કરે છે.

જુદાં જુદાં દ્રવ્યોમાં જુદા જુદા રસો ગોઠવાયા છતાં આપણે તેને પ્રાધાન્ય રસનુંજ નામ આપીએ છીએ. પરંતુ તે દ્રવ્યમાં ગોઠવાયલા જુદા જુદા ગુણધર્મવાળા ધર્મને, જુદા સ્થાનમાં જુદી જુદી અસર ઉત્પન્ન કરે છે; દાખલા તરીકે સૂંઠ, મરી, પીપર એ ત્રણે દ્રવ્યોમાં તીખો રસ પ્રધાન હોવાથી આપણે તેને તીખા પદાર્થમાં ગણીએ છીએ. જો કેદને આપણે પૂછીએ કે સૂંઠ, મરી અને પીપરનો સ્વાદ કેવો છે? તો જવાબ મળશે કે તીખો છે. મનુષ્ય-પ્રકૃતિને સ્વભાવ એવો છે કે એક વસ્તુ ચાખીને તીખી છે, વધારે તીખી છે, ઘણી તીખી છે, મોઢું બળી જાય એટલી તીખી છે, એ પ્રમાણે કહી શકશે; પરંતુ ઓછીવધતી તીખાશ કેટલા પ્રમાણમાં છે? અને કયો રસ મગવાથી આ તીખાશમાં વધઘટ થઈ છે તે કહી શકશે નહિ. દાખલા તરીકે એક શેર હૂધમાં વાંસ તોલા સાકર નાખીએ, પછી દરેક શેરમાં તોલો તોલો ઘટાડતા જઈએ ને હૂધને પા પા શેર વધારતા જઈએ અને તે હૂધ ખીજા માણસને ચાખવાને આપીએ તો ચાખનારો માણસ હૂધ ગળ્યું છે, એમ કહેશે પણ તેનાથી સાકરનું પ્રમાણ કહી શકાશે નહિ. તેવી રીતે સૂંઠ, મરી અને પીપરને ચાખનારો માણસ તીખા રસ સિવાય ખીજા રસની કદપના કરી શકશે નહિ. પરંતુ સૂંઠ, મરી ને પીપરનાં જુદાં જુદાં પડીકાં વાળી, ચાખનાર માણસને અજાણમાં રાખી, રાત્રીને વખતે અંધારી ઓરડીમાં બેસાડી, એ કેક પડીકામાંથી જુદો જુદો ભૂકો તેને ચાખવા આપીએ, તો તે પોતાની જાલ પર મૂકી સૂંઠ, મરી અને પીપરનો ભૂકો છે એમ જુદાં જુદાં નામો કહી બતાવશે. એ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે સૂંઠ, મરી ને પીપર જો કે તીખાં છે તો પણ

તેની સાથે જુદા જુદા પ્રમાણમાં જુદા જુદા રસો મળેલા છે; જેથી દ્રવ્યના ગુણધર્મને જાણનારા વેદાંચે તે તે રસોને ઓળખી, તેને જુદે જુદે સ્થાને કામે લગાડયા છે. કેમકે સૂકમાં તીખાશ સાથે ખારો રસ અને મધુર રસ મળેલો હોવાથી તે હોઝરીમાં રહેલા દૂષિત મળને કાઢી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાને શક્તિમાન થાય છે. તથા પીપરમાં તીખા રસ સાથે મધુર, ખારો અને કષાયરસ મળેલો હોવાથી તે પાનવાયુમાં જઈને કફનું ઉન્મૂલન કરે છે અને મરીમાં તીખો ગુણુ પ્રાધાન્ય ભોગવતા છતાં તેની સાથે મધુર, ખાટો રસ, કષાયરસ મળેલો હોવાથી તે ઉદાનવાયુ એટલે હૃદયના ઉપદા ભાગના જ્ઞાનતંતુઓવાળી જ્ઞાનેદ્રિયો અને મગજના સ્નાયુઓને નિરામય કરે છે. આ પ્રમાણે અઠાર ભાર વનસ્પતિમાં રહેલા ન્યૂનાધિકપણે જુદા જુદા રસોને ઓળખી, જુદી જુદી પ્રકૃતિના મનુષ્યોને દોષાતા એક જાતના પણ જુદા જુદા દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપર યોજના કરનાર વેદ, રસેશધર્મોચાર્ય અથવા પ્રાણાચાર્યની પદવીને લાયક થઈ, જગતને મહાન ઉપકાર કરે છે.

આપણે અત્યાચાર સુધીમાં દ્રવ્યના રસ અને ગુણ સંબંધી થોડો વિચાર કર્યો. હવે દ્રવ્યનાં વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ તથા પ્રજાવનું વર્ણન કરીએ છીએ. જે દ્રવ્યોને પત્તી તે ફળના રૂપમાં હો અથવા પત્ર, છાલ કે મૂગ અથવા કંઠના રૂપમાં હો, પણ તે શીતવીર્ય અને ઉષ્ણવીર્ય એ બે રૂપમાંજ વહેંચી શકાય છે; પરંતુ મનુષ્ય-પ્રકૃતિના જુદા જુદા સંમેલનથી પ્રકૃતિના ત્રેસઠ ભેદ પાડવામાં આવેલા છે. તે ત્રેસઠ ભેદના ઉપરવનસ્પતિઓ અથવા દ્રવ્યો, શીત અને ઉષ્ણ બે જાતના વીર્યની અસર કરે છે; એ તેનો સ્વાભાવિક પ્રભાવ છે. એ વીર્યની શક્તિ અસંગ્રહ, અનંત અને અચિંત્ય છે. તેને શોધવા મઠે પૂર્વાચાર્યોએ કેટલાક નિયમો બાંધેલા છે, પણ તે મનુષ્યોને પૂર્ણરૂપમાં વર્તમાનકાળમાં ઉપરગ્રહ થઈ શકતા

આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર

૩૧

નથી; જેમકે જે વનસ્પતિના બીજ ખાંડી, વજ્રમાળ કરતાં ઘણી મહેનત પડે અથવા જે બીજ કઠણ હોય અને તે મધુરરસપ્રાધાન્ય હોય તો તે વૈયાંને વૃદ્ધિ કરી, શરીરને દઢ કરનારી શક્તિ ધરાવે છે. જે વનસ્પતિનાં ફળમાં સ્નેહગુણ હોઈને, પોચાપણું હોય છે, તે ફળોનાં બીજોમાં વિરેચન અથવા વમન કગવવાની શક્તિ હોય છે. જે વૃક્ષના અંગમાંથી અથવા ફળમાંથી દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની સાથે જે કષાય રસ મળેલો હોય તો તે દૂધમાં વમનવિરેચન કરવાની શક્તિ હોય છે, પરંતુ એવા વૃક્ષોના દૂધમાં જે મધુર રસ મળેલો હોય તો તે વૃક્ષો શરીરને પુષ્ટ કરી, ઘાતુતી વૃદ્ધિ કરનારા ગણાય છે. જે દ્રવ્યમાં કડવો રસ પ્રાધાન્ય ભોગવતો હોય એવાં ફળો જે ખાંડવામાં કઠણાશ બતાવે તો તે પણ શરીરને પોષણ કરનારાં, દઢ કરનારાં અને શક્તિ વધારનારાં ગણાય છે. એ પ્રમાણે જેમ જેમ કઠણતાવાળા દ્રવ્યના પરમાણુઓ ઘટ્ટ થઈ, ઘનપણાને પામેલા હોય છે, તે તે દ્રવ્યો, શીતવીર્ય એટલે પોષણ કરવાવાળી શક્તિવાળા હોય છે. અને જેમ જેમ દ્રવ્યોમાં પોચાશ વધતી જાય છે અને તેને ખાંડવામાં અથવા વાટવામાં ઓછો શ્રમ પડે છે, તેમ તેમ દ્રવ્યો ઉષ્ણવીર્ય ગણાઈ, શરીરના વિકારોને દૂસ કરી, પોષણતત્ત્વોને તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને સ્થિર ધવાની જગ્યા તૈયાર કરી આપે છે. એવી રીતે દરેક દરેક વનસ્પતિ ઉપર વિચાર કરી શકાય છે; પરંતુ ઉપર કહી ગયા તેમ વનસ્પતિના પ્રભાવનું વર્ણન તો ત્રિદ્વો અને યોગીઓજ જાણે છે; જેમ જ્વરના પ્રકરણમાં ઋષિઓનાં શાસ્ત્રો લંઘન, પાચન, શમન અને શોધન દ્રવ્યોની યોજના કરી, જ્વરને દૂર કરવા મનુષ્યને નિરામ બનાવે છે. પરંતુ વનસ્પતિના પ્રભાવને જાણનાર યોગી કાંટાસરિયાના મૂળને તેલનો ધૂપ દઈ, હાથે બાંધે અથવા તાવ આવતાં પૂર્વે પ્રાતઃકાળમાં બીજડાના ઝાડનું દાંતણુ કરાવે, તો

૩૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ઉપરની વિધિ વડે મનુષ્યને નિરામ કરવાની જરૂર વિના, જ્વર-
ને નસાડી મૂકે છે. એટલે પ્રભાવનું વર્ણન કરવું એ અમારી
શક્તિની બહાર છે. આ વિષયમાં અમારી યુદ્ધિ પ્રમાણે ટુંકાણ-
માં કહેવામાં આવ્યું છે; પરંતુ વિદ્વાન અને પડિત વૈદ્યો કે જેઓ
દ્રવ્યની શક્તિ અને પ્રભાવને જાણનારા હોય તેઓ, જેટલું
જેટલું જાણતા હોય તેટલું, મનુષ્ય પ્રાણીના હિતાર્થે અથવા
જગતના ઉપરકાર્થે પ્રસિદ્ધિમાં લાવી, સહેલામાં સહેલી રીતે
રાગે કેમ નાશ પામે, તે ઉપર અજવાળું પાડી પોતાની વિદ્યા-
નો પ્રકાશ જનસમૂહ પર પાડવા ચૂકશે નહિ; એવી આગ્રહપૂર્વક
વિનંતિ કરી, આ વિષય સંપૂર્ણ કરીએ છીએ.

૪-પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના

जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानंदैकरूपिणः ।

पुंसोऽस्ति प्रकृति नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः ॥

अचेतनादि चैतन्य योगेन परमाण्मनः ।

अकरोद्विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृतिः ॥

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ કહો કે જગતની ઉત્પત્તિ કહો, પણ
એ જેઉ સામાન્ય રીતે એકતાવાચકજ છે; પરંતુ આપણે આ
સ્થળે વૈદકીય વિષયની ચર્ચા કરતા હોવાથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ
અને તેના શરીરની રચના, એ વિષય રાખવાની જરૂર પડી છે.
જેને આપણે જગત કહીએ છીએ તે જગતમાં ચાર વસ્તુ અનાદિ
માનવાની જરૂર પડે છે. ઈશ્વર, પ્રકૃતિ, આત્મા અને આત્માનાં

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના ૩૩

કર્મો. એ ચાર વસ્તુ મળીને આપણને આ જગત દષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ દીવાની પાસે બેડા વિના અને સૂર્યના તેજ વિના આપણે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકીએ નહિ, તેમ ઈશ્વરના સાન્નિધ્ય વિના આપણા જગતનો વ્યવહાર ચાલી શકે નહિ. જેમ દીવો કે સૂર્યનાં કિરણમાં રહીને આપણે સારું કે માહું કામ કરીએ, તે દીવાને કે સૂર્યને બંધનકર્તા નથી અથવા દીવો કે સૂર્ય તેને અટકાવી શકતો નથી; તેમ ઈશ્વરના સાન્નિધ્યમાં આપણે જે કર્મ કરીએ તે ઈશ્વરને બંધનકર્તા નથી તેમજ તે કર્મ કરતાં ઈશ્વર આપણને અટકાવતો નથી. પરંતુ જગતની વ્યાવહારીક રચના એવી છે કે, આપણે જે જાતના સંકલ્પવિકલ્પ કરીએ તેને અનુકૂળ કર્મનાં પરમાણુઓ આપણા તરફ ખેંચાઈ આવી આત્માની આસપાસ વીંટાય છે, તે કર્મોનુસાર શરીર પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. જ્યારે જગતનો ઉત્કાન્તિકાળ હોય છે, ત્યારે દરેક આત્માને પોતાના શરીરની વૃદ્ધિ થતી માલૂમ પડે છે અને જ્યારે અવકાન્તિનો કાળ હોય છે ત્યારે દરેક વસ્તુ દિન પર દિન નાના રૂપમાં દેખાતી જાય છે. એટલે દરેક પ્રાણી સૂક્ષ્મરૂપને પામતાં પામતાં પ્રકૃતિભાવને પામે છે, જેને આપણે મહાપ્રલય કહીએ છીએ. પરંતુ પ્રકૃતિભાવમાં રહેલા આત્માઓ તે સ્થિતિમાં પણ નવું કર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને જૂનાને ભોગવે છે અથવા ખપાવે છે. એ પ્રમાણે અવકાન્તિકાળ વીત્યા પછી ઉત્કાન્તિકાળમાં પાછું એ પ્રકૃતિપ જગત વૃદ્ધિને પામતું જાય છે. એ ઉપરથી આ જગતમાં રહેલા આત્માઓ અને તેમનાં કર્મો અનાદિ છે એમ માનવું પડે છે અને એટલાજ માટે ઈશ્વરને જે કે તે કર્તા નથી તો પણ કર્તાનું આરોપણ કરવું પડે છે. ઈશ્વરને કર્તા, અકર્તા, દાતા-લોકતા, કર્તુમ-અકર્તુમ, અન્યથા કર્તુમ, સમર્થ વગેરે કહેવાનો, માનવાનો અને મનાવવાનો વિષય ઘણો તકરારી અને તકનો છે. વળી આ વિષય સાથે

આ. ૨

તેનો સંબંધ નહિ હોવાથી, એ તકરારમાં ઊતરવાનું અમે પસંદ કરતા નથી. પરંતુ પ્રકૃતિમય જગતમાંથી વિકૃતિરૂપ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કમવાર ગોઠવાયા પછી પ્રાણીશરીરની રચના કેવી યુક્તિથી રચાય છે, તે વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોવાથી આપણે તે મુખ્ય વિષય તરફ વળવાની જરૂર પડે છે.

પ્રકૃતિરૂપ જગતને ઓળખવા આપણે વનસ્પતિના નાનામાં નાના ખીજનો દાખલો લઈ શકીશું. વનસ્પતિ માત્રમાં જુદે જુદે રૂપે ખીજ રહેલાં છે, પણ કેટલીક વનસ્પતિમાં તે ખીજ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં નથી અને કેટલીકમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. દાખલા તરીકે આપણે એક વડનું ખીજ લઈએ. તે ખીજને ખારીક દૃષ્ટિથી અવલોકતાં અને તેને બુદ્ધિપૂર્વક તપાસી વિચાર કરતાં આપણને સમજણ પડે છે કે, આ ખીજરૂપ દ્રવ્યમાં આખું વડવૃક્ષ સૂક્ષ્મરૂપે સમાયેલું છે અને આ ખીજમાં તેના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિઓ રહેલી છે અને તેથીજ આકાશમાં રહેલા સજાતીય દ્રવ્યનું આકર્ષણ કરી, પોતામાં રહેલી આકૃતિ પ્રમાણે તે મૂળને, છોડને, તેના ઝાડને, તેની છાલને, પાંદડાંને, ટીશીને, ફળને અને દૂધને ધારણ કરીને વૃક્ષરૂપે શેલે છે. હવે આ સ્થળે કોઈ શંકા કરે કે જે ખીજ જમીનમાં વવાયેલું છે, તે જમીનમાંનાં તત્ત્વો લઈને વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે, પરંતુ આકાશમાંથી કાંઈ તત્ત્વને ગ્રહણ કરતું નથી. તેનું સમાધાન એવી રીતે થઈ શકે કે, જે પૃથ્વીમાંથી તમામ વૃક્ષો, પોતપોતાને જોઈતાં તત્ત્વો લઈ, વૃદ્ધિ યાગી, પાછાં સુકાઈ, ધસાઈ, બગી, સડી, પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય તો પણ 'પૃથ્વીનું' વજન વધવું ન જોઈએ; પરંતુ વિચાર કરતાં સમજાય છે કે, જેમ જેમ કાળ જતો જાય છે તેમ તેમ પૃથ્વીનું વજન વધતું જાય છે. તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો એ છે કે જ્યારે સૃષ્ટિના આદિ સર્જન પછી કાળની જણના થઈ ત્યારે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ૩૬૦

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના ૩૫

દિવસમાં એક ફેર ફરતી હતી. તે તેને હાલમાં સૂર્યની આસપાસ ફરતાં ૩૬૫ દિવસ અને કંઈક ઘડી વધારે જેટલી વાર લાગે છે. અર્થાત્ સાર એ નીકળે છે કે, પૃથ્વી જેમ જેમ ભારે થતી જાય છે તેમ તેમ સૂર્યના આકર્ષણથી ઝૂટી થઈ દૂર જતી જાય છે. એટલે જેટલે દૂર તે ગયેલી હોય તે પ્રમાણમાં તેના ફરવાનો માર્ગ લંબાય છે અને તેથીજ પૃથ્વીનું વજન વધ્યું છે એમ સાબિત થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, બીજરૂપ વનસ્પતિ અથવા બીજરૂપ પ્રાણીમાત્ર પોતાને બીજમાં રહેલા કર્મ પ્રમાણે આકાશમાંથી પાંચભૂતાત્મક દ્રવ્યોને આકર્ષી, પોતાને મળતા સ્વતંત્ર દ્રવ્યનું આકાશમાંથી આકર્ષણ કરી, પોતાનું સ્વરૂપ ખડું કરે છે. તે સ્વરૂપની રચના કેવે કેવે પ્રકારે થાય છે અને તે તે પ્રકારને તે તે રૂપમાં ગોઠવાયા પછી તેને કયા નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેનું વર્ણન કરવું આ સ્થળે આવશ્યક છે.

જગતની ઉત્પત્તિના કારણ્યૂત જે પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિ ઈચ્છા-મયી એટલે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના સ્વભાવવાળી હોવાથી બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે; અને બુદ્ધિથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે અહંકાર રાજસ, તામસ અને સત્ત્વગુણના હોદ્દાથી ત્રણ પ્રકારનો ગણાય છે. અર્થાત્ વિકારવાળો સત્ત્વગુણી, જ્યારે તેજસ એવા રજો-ગુણી અને ભૂતાદિરૂપમાં આવે છે ત્યારે તે તમોગુણી ગણાય છે. હવે જે પ્રકૃતિમાં સહાયક રજોગુણ હોય અને તમોગુણ તેમાં મિશ્રિત થયો હોય તે સાર્ત્વિક અહંકાર કહેવાય છે અને એ સાર્ત્વિક અહંકારથી કાન, આંત્રી, આંખ, જીભ, નાક, પગ, હાથ, વાણી, લિંગ, ભગ, શુદ્ધ અને મન એ ૧૧ ઈંદ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પ્રથમની પાંચ ઈંદ્રિયોને બુદ્ધિનો આશ્રય હોવાથી, તે જ્ઞાનેંદ્રિયો કહેવાય છે અને બાકીની પાંચ ઈંદ્રિયોને કર્મનો (ક્રિયાનો) આશ્રય હોવાથી તે કર્મેંદ્રિયો કહેવાય છે. આ મન એ બુદ્ધિ અને કર્મના ભેગા વ્યવ-

૩૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

હારનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી, મનને ૧૧મી ઇન્દ્રિય ગણેલી છે; અથવા રાજસ અહંકારથી ઇન્દ્રિય, સાત્ત્વિક અહંકારથી ઇન્દ્રિયોના દેવતા અને મન એમને જુદાં જુદાં પાડીને તેનાથી ચાલતો વ્યવહાર તેને ઉત્પત્તિક્રમ કહે છે. હવે રાજસ અહંકાર જેનો સહાયક થાય છે અને સાત્ત્વિક અહંકારનું મિશ્રણ થવાથી જે તામસ અહંકારનું રૂપ પકડે છે, તેને તન્માત્રાઓ કહેવામાં આવે છે. અને તે તન્માત્રાઓ જુદે જુદે સ્થળે રહી જુદાં જુદાં કાર્ય કરે છે, તેથી તેને પાંચ નામ આપવામાં આવ્યાં છે; જેમાં કે શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શ-તન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા અને ગંધતન્માત્રા. એ પ્રમાણે પાંચ તન્માત્રાઓનાં નામ આપી શકાય છે, પરંતુ તેના અપરા સ્વરૂપને યોગીઓજ જાણી શકે છે. એ પાંચ તન્માત્રાઓ જેમ જેમ સ્થૂલપણાને પામતી જાય છે અને તે સંપૂર્ણતાને પામે છે ત્યારે તે ભૂત એવા નામથી ઓળખાય છે. એવા પાંચમહાભૂતોનાં નામ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીરૂપે મનુષ્યને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, શિહ્વા અને દ્રાણુ, એ પાંચ બુદ્ધિઇન્દ્રિય છે અને ઝોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષય ક્રમપૂર્વક છે. જેમકે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ છે, ત્વક્ઇન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ છે, ચક્ષુઇન્દ્રિયનો વિષય રૂપ છે, શિહ્વાઇન્દ્રિયનો વિષય રસ છે અને દ્રાણુન્દ્રિયનો વિષય ગંધ છે. તેવી રીતે વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ અને જુદા એ કર્મેન્દ્રિયો છે અને તેના લાપણુ, આદાન, વિહાર, આનંદ અને ઉત્સર્ગ, એ પાંચ વિષય છે; જેમકે વાણીઇન્દ્રિયનો વિષય લાપણુ, હસ્તેન્દ્રિયનો વિષય ગ્રહણ, પાદેન્દ્રિયનો વિષય વિહાર, ઉપસ્થ-ઇન્દ્રિયનો વિષય આનંદ અને જુદાઇન્દ્રિયનો વિષય ઉત્સર્ગ છે.

મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા એ સાત ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે, એટલે તે વિકાતરૂપ કહેવાય છે. આ

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના ૩૭

સંપૂર્ણ જગતમાં દશ ઈન્દ્રિયો, મન અને પંચમહાભૂત એ સોળ વિકાર સર્વાંત્ર વ્યાપક છે.

૧. અવ્યક્ત, ૨. મહાન, ૩. અહંકાર, ૪. શબ્દતન્માત્રા, ૫. સ્પર્શતન્માત્રા, ૬. રૂપતન્માત્રા, ૭. રસતન્માત્રા, ૮. ગંધ-તન્માત્રા, ૯. શ્રોત્રતન્માત્રા, (કાન) ૧૦. ત્વક્ (ચામડી), ૧૧. ચક્ષુ (નેત્ર), ૧૨. શ્રાણ (નાક), ૧૩. (રસના) જીભ, ૧૪. વાક (વાણી), ૧૫. હાથ, ૧૬. પગ, ૧૭. ઉપસ્થ (લિંગ અને યોનિ), ૧૮. પાશુ (ગુદા), ૧૯. મન, ૨૦. પૃથ્વી, ૨૧. પાણી, ૨૨. તેજ, ૨૩. વાયુ અને ૨૪. આકાશ. એ પ્રકારે ૨૪ તત્ત્વો થયાં. એમાંથી નિર્માણ થયેલા શરીરરૂપ ઘરમાં સ્વપ્ને પુરુષ એટલે આત્મા સર્વાંકાળે રહે છે. તેને જીવાત્મા કહે છે; મન તેનો દૂત છે. એ જીવાત્મા મહદ્વાદિ-કૃત સૂક્ષ્મ લિંગશરીરમાં રહે છે, એટલા માટે તે દેહી કહેવાય છે અને તે પાપ, પુણ્ય તથા સુખદુઃખથી યુક્ત છે અને વર્તમાન કાર્યવાહી મનના યોગથી તે કર્મબંધનથી બંધાયેલો છે. તે મનના યોગે ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, પ્રાણ, અપાન, ઉન્મેષ, યુદ્ધિ, સંકલ્પ વિચાર, સ્મૃતિ, વિજ્ઞાન, અધ્યવસાય, વિષય, ઉપલબ્ધિ ઇત્યાદિ કર્મને કરવાવાળી સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિથી બંધાયેલો છે.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અહંકાર, દશ ઈન્દ્રિય અને યુદ્ધિ એ જીવના બંધનરૂપ છે, તેનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે:-

કામ-પુરુષોને સ્ત્રીઓમાં અને સ્ત્રીઓને પુરુષોમાં પરસ્પર પ્રીતિ કરાવે છે, જેથી લોગ્ય અને લોકતાના હક્કો સ્થાપિત થાય, તેને કામ કહે છે.

ક્રોધ-એકી વખતે મનુષ્યશરીરના હૃદયમાંથી ગરમી ઉત્પન્ન થઈને, અન્ય મનુષ્યને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાવાળી વાણીથી ચિત્તને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરે છે તેને ક્રોધ કહે છે.

લોભ-પારકું ધન, પારકો ભાગ કે પારકું સામગ્ર્ય જોઈને અથવા સાંભળીને તેથી મનુષ્યના ચિત્તમાં જે તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને લોભ કહે છે.

મોહ--અકલ્યાણકારી અથવા કલ્યાણકારી વિષયોમાં બુદ્ધિના ભ્રમથી જેને સંશય ઉત્પન્ન થાય છે અને જેને હિતકારી વસ્તુમાં અહિત દેખાય છે અને અહિતકારીમાં હિત દેખાય છે, તેને મોહ કહેવામાં આવે છે.

અહંકાર-જે પ્રાણી કાર્ય-કારણયુક્ત થઈને આ કાર્ય હુબ્બ કરું છું એવા અભિમાન સાથે કોઈ પણ ક્રિયામાં પ્રવેશ કરે છે, તેને અહંકાર કહે છે.

પ્રાણીમાત્ર અજ્ઞાનને લીધે કલેશાદિક બંધનને પ્રાપ્ત કરે છે અને જ્ઞાનરૂપ વિચારથી એ બંધનથી છૂટે છે. જે શરીર શરીરી કહેતાં જીવાત્માને જે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે તે વ્યાધિ કહેવાય છે અને જે શરીર જીવાત્માને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે તે આરોગ્ય કહેવાય છે. દુઃખ જીવાત્માને સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ છે અને સુખ પ્રાણીમાત્રને સ્વભાવથી અનુકૂળ છે. પરંતુ મોહવશ અને વિષયની લોભુપતા તથા અજ્ઞાનને લીધે સુખની અભિલાષા છતાં, દુઃખરૂપ રોગને પોતે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન કરી કરેલાં કર્મનાં ફળ ભોગવે છે.

હવે અહીંથી મનુષ્યના ન્યૂન શરીરના બંધારણનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.

મનુષ્યશરીરમાં રસાદિ ધાતુઓને રહેવાનાં જે સ્થાન છે તેની મર્યાદાભૂત એટલી સાત કળા છે. તે કળાને રહેવાને માટે તેનાં સાત આશય એટલે સ્થાન છે. રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, હાડકાં, મજ્જા અને શુક્ર. એ સાત ધાતુ છે તથા એ ધાતુઓના સાત મળ છે. ધાતુ-

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના ૩૯

ઝોની સમીપમાં રહેનારા સાત ઉપધાતુ છે અને તે બધા વ્યાપાર-ને ઢાંકી સુરક્ષિત ચાલવા માટે ચામડીનાં સાત પડ છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ છે. મનુષ્યશરીરમાં દોરીની પેઠે અથવા વેલીની પેઠે ૬૦૦ અંધન છે, જેને સ્નાયુ કહે છે. આ શરીરમાં ૨૧૦ સ્નાયુઓ છે અને કેટલાક આચાર્યોના મત પ્રમાણે એનાથી અધિક પણ છે. શરીરને આધારભૂત અને બળને આપવાવાળાં ૩૦૦ હાડકાં છે. જીવનાં આધારભૂત ૧૦૭ મર્મસ્થાન છે. દોષ, ધાતુ તથા મળને વહેવાવાળી ૭૦૦ શિરા એટલે નસો છે. તેમાંથી રસને વહેવાવાળી ૨૪ ધમની એટલે નાડી છે. પુરુષ-શરીરમાં માંસ-પેશીઓ એટલે માંસના લાંબાટૂંકા ૫૦૦ કકડાઓ છે, તથા સ્ત્રીઓનાં શરીરમાં ૨૦ માંસપેશી અધિક છે. મોટા મોટા સ્નાયુઓ જેને કન્ડરા કહેવામાં આવે છે તે ૧૬ છે. પુરુષના શરીરમાં ૬૨ રંધ્ર એટલે છિદ્ર છે અને સ્ત્રીઓનાં શરીરમાં ત્રણ છિદ્ર વધારે છે. એ પ્રમાણે મનુષ્યશરીરના જુદા જુદા ભાગોતું ટૂંકામાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેનો હવે વિસ્તારપૂર્વક ખુલાસો કરવામાં આવે છે.

કળા-પહેલી કળા માંસને ધારણ કરે છે તેથી તે માંસધરા કહેવાય છે. બીજી કળા રુધિરને ધારણ કરે છે તેથી તેને રક્તધરા કહે છે અને એવી રીતે મેદને ધારણ કરનારી મેદધરા કહેવાય છે. ચક્ર અને પ્લોહાની ચોથી કળા છે, જે એ બેઉની મધ્યમાં રહે છે. એટલા માટે એને કફધરા કહે છે. આંતરડાને ધારણ કરવાવાળી પાંચમી કળાને પુરીષધરા કહે છે. અગ્નિને ધારણ કરવાવાળી છઠ્ઠી કળાને પિત્તધરા કહે છે અને સાતમી કળાને શુક્રધરા કહે છે; એટલા માટે એનું નામ રેતોધરા આપવામાં આવ્યું છે.

આશય-વક્ષઃસ્થળમાં કફનું સ્થાન એટલે કફનો આશય છે. કફના સ્થાનની જરા નીચે આમાશય છે. નાભિની ઉપર ડાબી બાજુ તરફ અગ્નિનું સ્થાન છે તેને ગ્રહણી કહે છે. એ અગ્નિના

સ્થાનની ઉપર તિલ છે, તેને કલોમ કહે છે; અને તે તૃપાનું સ્થાન છે, એટલે તૃપા ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે તિલની ઉપર જળ છે, અર્થાત્ અગ્નિની ઉપર પાણીનું સ્થાન છે અને પાણી ઉપર અન્નને રહેવાનું સ્થાન છે; અને અગ્નિની નીચે પવન સ્થિર રહીને અગ્નિને કૂંકે છે. એવી રીતે વાયુએ પ્રદીપ્ત કરેલ અગ્નિ, ઉપરના જળને ગરમ કરે છે તેથી ઉષ્ણ જળને લીધે અન્નનો સારી રીતે પરિપાક થાય છે. અગ્નિના સ્થાનની નીચે જે પવનનું સ્થાન છે, તે પવનનું નામ સમાન વાયુ કહેવાય છે. તે પવનના સ્થાનની નીચે મળાશય એટલે મળનું સ્થાન છે અને તેનેજ પકવાશય કહે છે, જે ડાબા ભાગમાં રહે છે. લૌકિકભાષામાં તેને ઉંદુક કહે છે અને કેટલાક તેને પોદ્દલક કહે છે. આ પોદ્દલક-ઉંદુકથી પકવાશય જુદું છે; પરંતુ ચરકે પુરીષધરા એટલે અંત્ર શબ્દથી તેને ઉંદુક કહ્યું છે અને તેની પાસેજ જરાક નીચેથી ડાબી બાજુ પર ચામડાની થેલીના આકારનો મૂત્રાશય છે, જેને ઘરતી કહેવામાં આવે છે. જીવને ધારણ કરનારું જીવના જેવું રક્ત છે, તેનું સ્થાન ઉરમાં છે. એ સાત આશય એટલે સ્થાન જાણવાં; પરંતુ પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓમાં ત્રણ આશય વધારે છે, એટલે, એક ગર્ભાશય અને એ સ્તન્યાશય. અર્થાત્ સ્તન સંબંધી દૂધ રહેવાનાં સ્થાન તે. ગર્ભાશય, પિત્ત અને પકવાશયની મધ્યમાં આવેલું છે એમ જાણવું.

રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ સાત ધાતુઓ પિત્તના તેજથી પાચન થઈ ક્રમે ક્રમે એકથી એક ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે રસથી રુધિર, રુધિરથી માંસ, માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ, અસ્થિથી મજ્જા અને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

એ સાત ધાતુઓના સાત મળ છે જેમકે જીભનું જળ, નેત્રનું

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને અનુષ્ઠ્યશરીરની રચના ૪૧

જળ, કપાળનું જળ, એ રસધાતુના મળ જાણવા. રંજકપિત્ત એટલે રુધિરને રંગવાવાળું પિત્ત, રુધિરનો મળ છે. કાનનો મેલ એ માંસનો મળ છે. જીભ, દાંત, કાળ અને ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો મેલ તે મેદધાતુનો મળ છે. નાખ, હાડકાનો મળ છે. તેમ વાળ, અને ડંવાડાં એ પણ હાડકાના મળ છે. આંખનો મેલ, તથા મોઢા ઉપરની ચીકાસ એ મજ્જા ધાતુનો મળ છે; મુખ ઉપરની કાળી ફાલ્લીઓ તથા દાઢી, મૂછ અને ગુમ્મ લાગના વાળ, એ શુક્ર ધાતુનો મળ છે.

સ્તનમાં ઉત્પન્ન થતું દૂધ રસધાતુની ઉપધાતુ છે અને રજ અર્થાત્ સ્ત્રીઓને માસિક રુધિર આવે છે તે રુધિર ધાતુની ઉપધાતુ છે. એ બેઉ ઉપધાતુ સ્ત્રીઓમાં કાળવિશેષે કરીને પ્રગટ થાય છે અને કાળવિશેષે નષ્ટ થાય છે. શુદ્ધ માંસથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉપધાતુને વસા કહેતાં ચરળી કહે છે. મેદ ધાતુની ઉપધાતુ પરસેવો છે. અસ્થિ ધાતુની ઉપધાતુ, દાંત અને નાખ છે; કેશ એ મજ્જા ધાતુની ઉપધાતુ છે અને ઝોજસ એ શુક્ર ધાતુની ઉપધાતુ છે. એવી રીતે સાત ધાતુથી ઉત્પન્ન થયેલી સાત ઉપધાતુ જાણવી.

ચામડીનાં સાત પડ પૈકી પહેલા પડનું નામ અવલાપિની છે. તેમાં સિદ્ધમ નામનો કોઠ પેદા થાય છે. બીજા પડનું નામ લોહિતા છે તે તિલ અને કાળા કોઠની જન્મભૂમિ છે. ત્રીજા પડનું નામ શ્રવેતા છે. તે ચર્મદળ નામના કુણ્ડ રોગની જન્મભૂમિ છે. ચોથા પડનું નામ તામ્રા છે, તે પડમાં કિલ્લાસ નામનો કુણ્ડ ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચમા પડનું નામ વેદિની છે, તે સંપૂર્ણ કુણ્ડની જન્મભૂમિ છે. છઠ્ઠા પડનું નામ રોહિણી છે, તે ગાંઠ, ગંડમાળ, અપચો તથા અર્બુદરોગને પેદા થવાનું સ્થાન છે. સાતમા પડનું નામ સ્પૂલા છે તે વિદ્રથી, અર્શ, ભગંદર, આદિ રોગ થવાની જગ્યા છે. અને એ સાતે પડનું એકંદર માપ બે ત્રિહી જેટલું છે, એટલે કે તેની જડાઈ જાતનાં બે છાલાં જેટલી છે.

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ છે. જે રસાદિ ધાતુઓને દૂષિત કરે છે, એટલા માટે તેને દોષ કહે છે. એ દોષ સમાનભાવે વર્તાતા હોય તો શરીરને ધારણ કરનારા હોવાથી તેમને ધાતુ નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. અને તે રસાદિ ધાતુઓને મલિન કરે છે. એટલા માટે એને મળસંજ્ઞા પણ આપવામાં આવી છે. એ દોષોને શરીરધારક હોવાથી એક એકને પાંચ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે. જેમકે પ્રસ્પન્દન, ઉદ્વહન, પૂરણ, વિવેચન અને ધારણ લક્ષણવાળો વાયુ પાંચ પ્રકારે કરીને શરીરને ધારણ કરે છે. એવી રીતે રાગ, પંક્તિ, ઓજસ, તેજત્મક અને પિત્ત પાંચ વિભાગમાં એસીને અગ્નિકર્મથી દેહનું પાલન કરે છે તથા વૃદ્ધિ, સિંધી, શ્લેષ્મણ, સ્નેહન, રોપણ, પ્રપૂર્ણાત્મક કરના પાંચ વિભાગોથી છૂટું પડીને, જળકર્મ કરીને દેહનું પાલનપોષણ કરે છે.

વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોમાં વાયુ બળવાન છે; અને મળાદિ દોષોના પૃથક્ પૃથક્ ભાગ કરવાથી અને પિત્ત તથા કફ એઓને જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં લઈ જવાની શક્તિ વાયુમાં છે, માટે વાયુનું પ્રાધાન્ય છે. એ વાયુમાં રજોગુણ અધિક છે; અને એનો સ્વભાવ શીતળ તથા દરેક છિદ્રમાં પ્રવેશ કરવાનો હોવાથી તે બહુ પાતળો છે. એ બલે શીતળ અને લૂખો છે, તે હલકો અને ચંચળ છે, તેથી પાંચ સ્થાનોમાં ગમન કરી શકે છે, એટલા માટે તેને પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. તે પાંચ પ્રકારમાં પ્રથમ મળાશય કે પકવાશયમાં જે વાયુ રહે છે, તેને અપાનવાયુ કહે છે. કોઠામાં અગ્નિનું સ્થાન છે. તે સ્થાનમાં જે વાયુ રહે છે તેને સમાનવાયુ કહે છે. હૃદયમાં રહેવાવાળા વાયુને પ્રાણવાયુ કહે છે. હૃદયની ઉપર અને મસ્તિષ્ક સુધી જે વાયુ રહેલો છે, તેને ઉદાનવાયુ કહે છે અને આખા શરીરમાં રહેલા વાયુને વ્યાનવાયુ કહે છે.

પિત્ત નામનો જે દોષ છે તે ઉષ્ણ અને પાતળો પદાર્થ છે.

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના ૪૩

તેનો રંગ પીળો છે, પણ તે હૂવિત થાય છે, ત્યારે તે નીલવર્ણી થઈ જાય છે. પિત્તમાં સત્ત્વગુણુ અધિક છે તેમ શુદ્ધ પિત્તનો સ્વાદ તીવ્રો અને કડવો છે. ઉષ્ણાદિ પદાર્થનો સંયોગ થવાથી પિત્ત વિદગ્ધ થઈ જાય છે, એટલે તેનો સ્વાદ ખાટો થઈ જાય છે. એ પિત્ત શરીરનાં પાંચ સ્થાનમાં રહે છે. કોઠામાં અગ્નિનું સ્થાન છે. તે સ્થાનમાં જે પિત્ત તે અગ્નિરૂપ થઈને એક તિલ ધરાવે છે, તે પિત્ત પોતાના સ્થાનમાં રહીને ચાર પ્રકારના આહારને પચાવે છે. એટલા માટે તેને પાચકપિત્ત કહે છે. ચામડીમાં જે પિત્ત રહે છે તે પિત્ત શરીરમાં કાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. અંદનાદિનો લેપ, તૈલાદિકનો અભ્યંગ અને સ્નાન કરેલા પાણીને પચાવે છે, એટલા માટે તેને ભ્રાજક પિત્ત કહે છે. તે પિત્ત કામી તરફ ખેંચીલા સ્થાનમાં રહીને જેમ રસમાંથી રુધિરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેવીજ રીતે જમણી તરફ ચક્રતના સ્થાનમાં રહીને પણ રસથી રુધિરને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પિત્ત દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી તેને રંજકપિત્ત કહે છે. એ આંખોમાં જે પિત્ત રહે છે તે સફેદ, નીલ, પીળાં આદિ રૂપનાં દર્શન કરાવે છે; તેથી તેને આલોચક પિત્ત કહે છે. જે પિત્ત હૃદયમાં રહીને મેઘારૂપ ને પ્રજારૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સાધકપિત્ત કહે છે.

કફ નામનો જે દોષ છે તે ચીકણો, ભારે, સફેદ, પિચ્છિલ અને શીતળ છે. કફમાં તમોગુણુ અધિક છે અને તે મીઠો છે. તે વિકૃતિને પામે છે ત્યારે ખારો થઈ જાય છે. એજ કફ પાંચ સ્થાનમાં રહીને દેહની સ્થિરતા તથા પુષ્ટતાને કરે છે. આમાશયમાં જે કફ રહે છે, તેને કલ્પેદન કફ કહે છે. તે આમાશયમાં રહીને ચાર પ્રકારના આહારને આધાર આપે છે તથા મધુર, પિચ્છિલ, પ્રકલ્પેદિત્વ હોવા છતાં પોતાની શક્તિએ કરીને સંપૂર્ણ કફનાં સ્થાનો પર તે તે સ્થાનોનાં કાર્યો કરીને ઉપકાર કરે છે. માથામાં રહેવાવાળા કફને સ્નેહન કફ કહે છે. એ તપાંશુ આદિ દ્વારા ઈંદ્રિયોને

૪૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

પોતપોતાના કાર્યમાં સમર્થયુક્ત કરે છે. કંઠમાં રહેલા કફને રસન કફ કહે છે. તે જીભની જડમાં સ્થિર રહીને કટુતિક્ત્વાદિ રસોના સ્નાનનું કારણ થાય છે. હૃદયમાં રહેવાવાળા કફને અવલંબન કફ કહે છે, તે અવલંબનાદિ કર્મ દ્વારા હૃદયનું પોષણ કરે છે. શરીરના સાંધાઓમાં રહેવાવાળા કફને સંશ્લેષણ કહે છે. તે દરેક સાંધાને યથાસ્થિત રાખે છે. એ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફ, શરીરનાં એકંદરે પંદર સ્થાનમાં રહીને, શરીરનો કારભાર ચલાવે છે; પરંતુ તેમાં જે વાયુ વિક્રિયા પામે, તે જે જે સ્થાનમાં જેટલાં કફ તથા પિત્ત ભેદ્યે તે કરતાં ઓછાં પહોંચાડે છે અથવા તે વધારે પહોંચાડે છે તેથી શરીરને રોગરૂપે ઢેખાડી, આખા શરીરને છિન્નભિન્ન કરી નાખી આખરે પંચત્વ એટલે મૃત્યુને શરણ કરી દે છે. જેથી મનુષ્યની પ્રથમ દરજ્જા એ છે કે, વાયુને નિયમિત રાખવો.

સ્નાયુઓ જે છે તે માંસ, હાડકાં અને મેદ એના બંધનરૂપ છે. એટલે હાડકાં માંસ અને મેદને પાટો બાંધી જેંચી રાખ્યાં હોય તેમ પકડી રાખે છે.

શરીરમાં હાથ, પગ આદિ અંગોના છેડા જે ઠેકાણે એકત્ર થાય છે તેના જોડાણને સાંધા કહે છે; અને તે સાંધાઓ કફ જેવા પદાર્થથી ભરેલા રહે છે.

શરીરમાં જે હાડકાં છે તે સારરૂપે એટલે બળરૂપે આધારભૂત છે અને તેની કપાળ, રુચક, વલય, તરુણ અને નકલ એવી પાંચ જાતો છે. હવે સ્નાયુઓને જેણે બંધનરૂપ આપ્યું છે, તે ૬૦૦ પ્રતાન એટલે ફેલાયેલી, વૃત્ત એટલે ગોળ અને ભીતરથી પોલી શાખાઓ છે. તેમાંથી હાથ, પગ આદિ શાખાઓમાં કમળનાળ તંતુની પેઠે ફેલાવાવાળા અને ગોળ મોટા ૬૦૦ સ્નાયુઓ છે. કોઠામાં ૨૩૦ સ્નાયુ મોટા તથા છિદ્રવાળા છે, તથા ગ્રીવામાં

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના ૪૫

૭૦ સ્નાયુઓ છે તે મોટા અને પીળા છે. એ પ્રકારે સઘળા મળીને ૯૦૦ સ્નાયુઓ થાય છે અને તેથી દેહનું બંધારણ થયેલું છે. એ સ્નાયુથી બંધાયેલા સાંધાઓ એ પ્રકારના છે. એક ચળ અને બીજા અચળ. તેમાં ડોકી, કમ્બર, હાથ તથા પગમાંના અને નાડીના સાંધાઓ ચલાયમાન છે, બાકીના સર્વ સાંધાઓ અચળ છે. એવી રીતે બધા સાંધાઓ મળીને ૨૧૦ થાય છે. તેમાં કફના જેવો પદાર્થ ભરેલો છે. તેનું પ્રયોજન એવું છે કે, જેમ રથનાં ચક્રો તૈલાદિકના સંયોગથી નિર્વિદ્યો ફરે છે, તેવી રીતે એ સાંધાઓ પદાર્થના સંયોગથી ચલાયમાન વિષયમાં સામર્થ્યવાળા થાય છે.

મનુષ્યશરીરમાં આત્માનાં આધારભૂત એવાં ૧૦૭ મર્મસ્થાન છે. એ મર્મસ્થાન પાંચ પ્રકારનાં છે. જેમકે માંસમર્મ ૧૧, શિરામર્મ ૪૧, સ્નાયુમર્મ ૨૭, અસ્થિમર્મ ૮ અને સંધિમર્મ ૨૦ એ પ્રકારે બધાં મળી ૧૦૭ મર્મસ્થાન છે. એ મર્મસ્થાનોમાં કેટલાંક તરત પ્રાણુ હરનારાં છે, કેટલાંક કાળાંતરે પ્રાણુ હરનારાં છે, કેટલાંક વૈકલ્પ્ય કરનારાં છે અને કેટલાંક માત્ર પીડાકારી છે.

શિરાઓ એટલે કે નસો જે સાંધાઓને બાંધી રાખનારી છે અને વાતાદિદોષ અને રસાદિ ધાતુને વહેવાવાળી છે, તે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારની છે અને તેનાં મૂળ નાભિસ્થાનમાં છે. નાભિસ્થાનમાંથી તે શિરા ઉપર, નીચે અને તીરછી ગતિમાં ફેલાયેલી છે, જેની સંખ્યા ૪૦ છે. તેમાં ૧૦ વાયુને વહન કરાવવાવાળી, ૧૦ પિત્તને, ૧૦ કફને વહન કરાવવાવાળી અને ૧૦ રુધિરને વહન કરાવવાવાળી છે. હવે વાયુને વહન કરાવવાવાળી જે ૧૦ શિરાઓ છે તેમાંથી ૧૭૫ બીજી શિરાઓ કૂટેલી છે. એવીજ રીતે પિત્તને વહન કરવાવાળી, કફને વહન કરાવવાવાળી અને રક્તને વહન કરવાવાળી શિરાઓમાંથી એકસો પંચોતેર બીજી શિરાઓ નીકળેલી છે. એ સર્વને ગણતાં ૭૦૦ શિરાઓ થાય છે.

મનુષ્યશરીરમાં જે રસવાહિની નાડી છે તે પવનનું ધમન કરે છે, એટલા માટે તેને ધમની કહે છે. એ ધમની નાડી ૨૪ છે. એ પણ નાભિસ્થાનથી પ્રગટ થઈને ૧૦ નીચે ગઈ છે, કે જે વાયુ, મળમૂત્ર, શુક્ર, આર્તવ અને અન્ન અને જળરસને વહન કરાવે છે તથા ૧૦ ઊર્ધ્વગામિની ધમનિ છે. તે શબ્દ, રૂપ, રસ ગંધ, સ્પર્શોર્ધ્વાસ, બગાસાં, ક્ષુધા, હસતું, બોલતું, રડતું ઇત્યાદિને વહન કરાવી દેહને ધારણ કરે છે. અને તીરછીગતિમાં જવાવાળી ૪ ધમનિ છે. એ ૪ ધમનીમાંથી અસંખ્ય ધમનીઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે, જેથી મનુષ્યશરીર જાળની પંદે પરિવ્યાપ્ત એટલે વીંટળાઈને ગૂંથાયલું છે. તેનાં મુખ રોમકુખીથી બંધાયેલાં છે અને તે રસને સર્વત્ર પહોંચાડે છે, પસીનાને બહાર કાઢે તથા ઊંચટન સ્નાન અને લેપાદિકના વીર્યને ભીતર લઈ જાય છે. એ પ્રકારે ૨૪ ધમનીઓનું કાર્ય છે.

મનુષ્યશરીરમાં માંસની પેશીઓ ૫૦૦ છે અને સ્ત્રીઓમાં ૫૨૦ છે. તે મનુષ્યોનાં શરીરને સીધા ઊંચા રાખવાનું કામ કરે છે. મનુષ્યશરીરમાં જે સોળ કન્ડરા છે, તે મોટા સ્તાયુઓ અને હાથપગાદિ અંગોને લાંબાંટૂંકાં કરવાના કામમાં આવે છે.

મનુષ્યશરીરમાં ૧૦ છિદ્રો છે. નાક, નેત્ર, કાન, એમાં બધાં છિદ્ર છે. સિંગ, ગુદા અને મુખ; એમાં એકેક છિદ્ર છે અને મસ્તકમાં એક છિદ્ર છે તેને બ્રહ્મરંધ્ર કહે છે. એ પ્રમાણે પુરુષમાં દશ છિદ્રો છે અને સ્ત્રીઓમાં સ્તન સંબંધી બે અને ત્રીજું ગર્ભાશયનું એ પ્રમાણે ત્રણ અધિક છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રની ચામડીમાં અનેક છિદ્રો છે, પરંતુ અત્યંત બારીક હોવાથી તે દેખી શકાતાં નથી. તેમજ પ્રાણ, જળ, રસ, રુધિર, માંસ મેદ, મૂત્ર, મળ, શુક્ર અને આર્તવને વહેવાવાળાં બીજાં છિદ્રો પણ છે.

પ્રાણીભાગના ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના ૪૭

હૃદયના ડાબા ભાગમાં રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્લીહા કહેતાં બરોળ છે અને તેના ઉપર રુધિરના ભાગથી ઉત્પન્ન થયેલું ફેક્સુ' હૃદયની નાડીને વળગી રહીને શ્વાસનું કાર્ય કરે છે, જે દ્વારા તમામ ફેહની ચેપ્રા થાય છે, જે કે એની ઉત્પત્તિ ડાબી તરફથી થયેલી છે, તે પછી જમણી બાજુ સુધી ફેલાયેલી છે. હૃદયના દક્ષિણ ભાગમાં યકૃત એટલે કલેબુ' રહેલું છે, તેમાં ફેક્સુ', જે છે ઉદાન અર્થાત્ કંઠસ્થ વાયુનો આધાર છે અને જે પ્લીહા છે તે રુધિરને વહેવાવાળી શિરાઓનું મૂળ છે. એ પ્રમાણે યકૃત છે તે રંજકાપિત્ત અને રુધિરનું સ્થાન છે.

રુધિરની ક્રીટીથી ઉત્પન્ન થયેલું અને જમણા ભાગમાં રહેલું જે કલેબુ' છે તેની પાસે તિલ નામનું એક સ્થાન છે, જેને કલોમ કહે છે. એ કલોમ જળને વહેવાવાળી નાડીઓનું મૂળ છે એટલા માટે તૃપાનું આચ્છાદાન કરે છે.

વૃક્ક રક્ત અને મેદના સારાંશથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેને કુક્ષિ-ગોલક એટલે ગુરદા કહેવામાં આવે છે. તે પેટમાં રહેવાવાળા મેદને પુષ્ટ કરે છે; અર્થાત્ ખીજ સ્થાને જે મેદ રહેલો છે તેને એ પુષ્ટિ આપી શકે તેમ નથી. માત્ર પેટના મેદનેજ એ પુષ્ટિ આપે છે.

માંસ, કફ અને મેદના સારાંશથી વૃષણ અર્થાત્ અંડકોશ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વીર્યવાહી નાડીઓનો આધાર છે એટલા માટે તે પુરુષાર્થ અર્થાત્ પુરુષબળને આપવાવાળા છે.

લિંગ કહેતાં ઉપસ્થ ઇંદ્રિય જેની સાથે વર્તમાન હૃદયને બંધન કરાવવાવાળી ચાર કંડરા રહેલી છે અને તેના અગ્ર ભાગથી આ લિંગ પેદા થાય છે, તે લિંગ વીર્ય દ્વારા ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ વીર્ય તથા મૂત્રને બહાર કાઢવાનો માર્ગ છે.

રુધિરના સારથી પ્રગટ થયેલું હૃદય, કમળની કળીની ચેડે જરા

ખીલેલું, નીચા સુખવાળું ચૈતન્યનું સ્થાન થઇને, ઝોજ ઝેટલે સંપૂર્ણ ધાતુઓના તેજોનો સાર છે. જો કે સામાન્ય રીતે સર્વ દેહજ ચૈતન્યનું સ્થાન છે, પરંતુ સુખ્યતઃ હૃદયજ ચૈતન્યનું સ્થાન છે.

નાભિના સ્થાનમાં રહેવાવાળી શિરા અને ધમનીઓ સંપૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપ્ત થઇને, રાત્રિદિવસ વાયુનો સંયોગ પામીને, રસાદિ સર્વ ધાતુઓને સર્વ શરીરમાં લઇ જઇને શરીરનું પોષણ કરે છે. તે તરુણ પુરુષના શરીરને પુષ્ટ કરે છે અને વૃદ્ધ મનુષ્યના દેહનું પાલન કરે છે. કહ્યું છે કે, પવનના સંયોગથી ઝેટલે પ્રાકૃત પવનની સહાયથી પોષણ કરે છે. અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે કે, આ શિરાઓ કઇ વસ્તુથી પોષણ કરે છે? એના જવાબમાં કહેવાતું કે સંપૂર્ણ રસાદિ ધાતુઓથી પોષણ કરે છે.

નાભિમાં રહેલો પ્રાણવાયુ કે જ્યાં પ્રાણ અગ્નિ અને સોમા-હિકા નાભિમાં રહે છે, તે પ્રાણવાયુ હૃદયનો સ્પર્શ કરીને કંઠ દ્વારા બહાર નીકળીને, વિષ્ણુના પાદામૃતને પામીને, ત્યાંથી અમૃતનું પાન કરીને તેજ માર્ગે પાછો આવીને દેહને, જીવને તથા જઠરાગ્નિને પોષે છે. એ પ્રમાણે ગુણુવિશિષ્ટ પ્રાણપવન હૃદયક્રમણના અભ્યંતરને સ્પર્શ કરીને ઝેટલે પ્રકુલિત કરીને કંઠનું ઉદ્ભવન કરીને, વિષ્ણુપાદામૃત પીવાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાંથી અમૃત-થીને જેવા વેગથી ઉપર જાય છે, તેવાજ વેગથી તે પાછો ફરીને પોતાના સ્થાનને પ્રાપ્ત થઇને સકળ જીવનું તથા શરીરનું પોષણ કરે છે, એવો પણ કેટલાક આચાર્યોનો મત છે.

અહીંથી ઉપર વર્ણન કરેલા શરીરની વૃદ્ધિ કરવા અને ટકાવી રાખવાના આધારભૂત જે આહાર છે તે લોજન કર્યા પછી અન્ના-શયમાં જઇને તેની વ્યવસ્થા કેવે પ્રકારે થાય છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે:—

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના ૪૯

પંચભૌતિક અન્નાદિકના આહાર પ્રાણુવાયુથી પ્રેરિત થઈને આમાશયમાં જાય છે. પછી તે છ રસવાળો આહાર મધુરભાવને તથા ક્ષીણના રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે આમાશય કદ્દમું સ્થાન છે અને કદ્દનો મીઠો રસ છે. એટલા માટે એ સ્થાનમાં ગયેલા છ પ્રકારનાં રસવાળાં અન્નો મિષ્ટભાવને પામે છે અને એ મિષ્ટ અવસ્થાવાળા રસને આમાજીર્ણ કહેવામાં આવે છે. તે પછી તે આહાર, તેજ આમાશયમાં પાચકપિત્તના તેજથી પાકીને ખાટો પદાર્થ બને છે. તે પાચકપિત્ત પીળા રંગનો પાતળો પદાર્થ છે. જ્યારે તે પૂર્વે કહેલા મધુર આહારમાં મળે છે, ત્યારે તે મધુર પદાર્થને ખાટા બનાવી દે છે. તે પછી તે આમાશયના સમાનવાયુને લઈને ગૃહ્ણી એટલે અગ્નિ સ્થાનમાં લઈ જાય છે. તે ગૃહ્ણીસ્થાનમાં કૌષ્ઠાગ્નિને લીધે તે આહારનો પાક થાય છે. તે પાક કટુ કહેતાં તીવ્રો થાય છે એટલે આહારની પ્રથમાવસ્થા મધુર, પીળા અવસ્થા ખાટી અને ત્રીજી અવસ્થા કટુ કહેતાં તીવ્રી થાય છે. એ આહારનો ઉત્તમ પાક થયો હોય તો તેને રસ કહે છે અને કાચો પરિપાક થયો હોય તો તેને આમ કહે છે. પૂર્વે કહેલો રસ, અગ્નિના બળે કરીને મધુર ભાવ અને ચીકાશને પ્રાપ્ત થઈને સંપૂર્ણ રક્તાદિ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે. એટલા માટે ઉત્તમ પ્રકારે પરિપકવ થયેલો રસ અમૃતતુલ્ય કહેવાય છે અને તેજ રસ, મંદાગ્નિને લીધે વિદગ્ધ થઈને વિષભાવને પામે છે અર્થાત્ કટુ-અમ્લ થઈને પ્રાણુનો નાશકર્તા થાય છે. કોઈ વખતે તે થોડો હોવાથી મોતનું કારણ થતું નથી, તો પણ દોષને દૂષિત કરીને અનેક પ્રકારના લોહીવિકારો, જ્વર, ભગંદર અને કુષ્ઠાદિ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. તે આહારના ઉત્તમ પરિપાકને સાર કહે છે અને તે સારથી ઊલટો જે નિઃસાર પદાર્થ છે તેને મળદ્રવ કહે છે. તે પૈકી જે દ્રવ પદાર્થ છે તે મૂત્રવાહિની શિરાઓ દ્વારા ખસ્તીમાં આવીને

મૂત્ર થઈ જાય છે અને જે મળ પાકી રહ્યો તે કીટરૂપ ધારણ કરીને પકવાશયના એક દેશમાં ઝઈને મળ (વિદ્યા) બની જાય છે. તે મળ ગુદા સાથે સંબંધ ધરાવનારા અપાનવાયુથી અધઃપ્રેરિત થઈને ગુદાની આકૃતિ કે જે શંખની નામિના આંટાના આકારની છે અને જે ત્રણ આંટામાં ગોઠવાયલી છે, તેના પહેલા આંટાનું નામ પ્રવાહિની, બીજાનું નામ સર્જની અને ત્રીજાનું નામ ત્રાહિકા છે, જેના દ્વારા તે મળ બહાર નીકળી જાય છે. તથા આહારનો સાર જે રસ, તે સમાન વાયુએ પ્રેરિત થઈને, હૃદયમાં આવીને, પિત્તથી પચીને તથા રંજકપિત્તથી રંગાઈને રક્તપણાને પામે છે; તેને આપણે લોહી નામથી ઓળખીએ છીએ. તે સર્વ શરીરમાં રહેલા પંચભૌતિક રુધિર દેહનું મૂળ કારણ હોવાથી જીવનો ઉત્તમ આધાર છે અને તેનો ગુણ સ્નિગ્ધ, ગુરુ, ચંચળ અને સ્વાદુ છે. તે રુધિર વિદગ્ધ થવાથી પિત્તની પેઠે તીષ્ણ અને ખાટું થઈ જાય છે; એવી રીતે રસાદિક ધાતુઓ પિત્તના તાપથી પરિપક્વ થઈને ક્રમે ક્રમે તેનું વીર્ય બને છે. તે વીર્ય બનવાનો કાળ એક માસનો કલ્પેલો છે અને તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓને રજ પણ એક માસે તૈયાર થાય છે.

સૃષ્ટિની આદિથી એટલે પ્રકૃતિરૂપ જગતમાંથી વિકૃતિરૂપ જે આ દૃશ્યમાન જગત દેખાય છે. તે તમામ જડચેતનરૂપે ભાસતું સર્વ જગત જડચેતનાત્મક પુરુષ અને પ્રકૃતિના યોગથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના રૂપમાં ગોઠવાયલું છે. એટલે એ જગત પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે એમ ગાનીએ તો કોઈ પણ બલનો દોષ આવતો નથી. પ્રકૃતિરૂપ જગતમાંથી વિકૃતિરૂપ પ્રત્યેક પ્રાણીને શરીર હોય છે અને તે શરીરરૂપ દેખાવાના કારણરૂપ જે પરમાણુઓ આત્મામાં રહેલા કર્મળીજ પ્રમાણે આકાશમાંથી જે આઈને આત્માની આસપાસ ગોઠવાઈને શરીરરૂપે દેખાય છે. તેનો અને આત્માનો સ્થાયી સંબંધ નથી; પરંતુ તે તે પરમાણુઓમાં રહેલો અકેક આત્મા

પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના પર

આપણા આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી મિત્રતા અને શત્રુતાના સંસ્કાર વડે કર્મબંધનથી બંધાયેલા હોવાથી, કાળનું બળ પામીને યોગ્ય સમયે પોતાના સૂક્ષ્મ શરીરને સાથે લઈને, આપણા આત્મા સાથે જોડાય છે. જ્યારે જ્યારે તેના કર્મનો વિપાક પૂરો થાય છે ત્યારે ત્યારે તે સુખ કિંવા દુઃખનું ભાગ કરાવી, શરીરમાંથી છૂટો પડી ચાલ્યો જાય છે; એટલે મનુષ્ય જન્મ પછી દરરોજ આત્મા પોતાના આકર્ષણબળથી અને ખાનપાનના યોગથી સાદા ભાગ પરમાણુને નવાં આકર્ષે છે અને ચાળીસ ભાગ પરમાણુ પોતાનું કર્મ લોગવીને તે આત્મા સાથેનું ઋણાનુબંધ સમાપ્ત કરીને ખરી જાય છે. જેને આપણે વૃદ્ધિનો કાળ ગણીએ છીએ, તે જ્યારે વીસ વર્ષની ઉંમર પૂરી થાય ત્યારથી પચાસ ભાગનું આકર્ષણ થાય છે અને પચાસ ભાગનો ક્ષય થાય છે. એટલે તેને સ્થિરાવસ્થા કહેવામાં આવે છે જેમાં મનુષ્યશરીર સ્થિર થઈ જાય છે, પરંતુ જે એ સ્થિરાવસ્થામાં મનુષ્ય પોતાના આહારવિહારની ચર્ચા ખાળવામાં ભૂલ કરે, તે આકર્ષણશક્તિ ઘટે છે અને પરમાણુની છૂટા પડવાની શક્તિ વધે છે, તેથી વૃદ્ધાવસ્થા જલદી આવી મોત પાસે આવે છે એટલે શરીર અને પ્રાણનો વિયોગ જલદી થાય છે. પરંતુ સ્થિરાવસ્થામાં રીતસર કોઈ પણ જાતની ભૂલ કર્યા સિવાયની ચર્ચા ખાળવામાં આવે, તે તે મનુષ્ય સો વર્ષ પર્યાન્ત પોતાના જીવનને નિરામય સ્થિતિમાં ટકાવી રાખી શકે છે. જે પોતાના પ્રાણને સંયમમાં રાખી, તેના વહનને કબજામાં રાખવાની વિદ્યા જાણીને ચર્ચા કરવામાં આવે, તે આ દેહ અને પ્રાણને વિયોગ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેટલા કાળ સુધી ટકાવી શકાય છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યનું આયુષ્ય કેટલું છે અથવા મનુષ્ય કેટલા કાળપર્યાન્ત જીવી શકે છે અથવા ક્યારે મરણ પામે છે, તેની નિયમિત હદ નથી; પણ મોડું કે

૫૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

વહેતું મરણને આમંત્રણ કરવું તે મનુષ્યની પોતાની મરણ ઉપર છે.

વર્તમાન કાળમાં પૂર્વની વિદ્યા કરતાં પશ્ચિમની વિદ્યાના વિદ્વાનો લાંબું જીવન મેળવવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. પરંતુ તેઓ આત્મા, પરમાત્મા અને પ્રકૃતિનો સંબંધ યથાર્થરૂપે નહિ જાણી શકેલા હોવાથી તેનો કમ ગોઠવી શકતા નથી. પરંતુ એ વિદ્યાને પૂર્વનાં શાસ્ત્રોમાંથી ગ્રહણ કરી વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદ અને પદ્મશાસ્ત્રોને સત્ય માની, તેમાં કહેલાં ગંભીર, ગૂઢ અને ખારીક તત્ત્વોનું વિચાર દ્વારા અવલંબન કરી, ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમના ધર્મને જાણી, પોતાની ચર્ચાને ગોઠવે તો સંસારમાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ ત્રિવિધ તાપથી જે સુખદુઃખની અભ્યંત નિવૃત્તિ મેળવી શકે અને જન્મમરણના ફેરાથી ટળી પોતાના જીવનનું સાર્થક કરે.

૫-ગર્ભોત્પત્તિ ને શરીરરચનાનો ક્રમ

આ સંસારનો સૃષ્ટિક્રમ તપાસતાં આપણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે, પ્રાણીમાત્રના ચારે વર્ગો જગતની ઉત્પત્તિમાં વૃદ્ધિ કરતા જાય છે, તથા કુદરતનો કાયદો પણ એવોજ જણાય છે કે, પ્રાણીમાત્રે પોતાની જાતનો વધારો કરવો, એ તેને ફરજ પાડવામાં આવી હોય, એમ જણાય છે. મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીને સ્વાભાવિક અંગજ્ઞાનથી વધારે કામ કરવાને લાયક બનાવવાં હોય, તો તેમને કેળવણી આપવાની જરૂર પડે છે; પરંતુ વંશવૃદ્ધિ કરવાનું કાર્ય અંગજ્ઞાનમાં ગણાઈ તેની સ્વાભાવિક પ્રેરણા થાય છે; તેથી વંશવૃદ્ધિના જ્ઞાનની કોઈ પણ જગ્યાએ કેળવણી મળતી નથી. શરીરના ઘાહ્ય અને અભ્યંતર અવયવો પરિપક્વ દશાને પામી સર્વ ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ પોતપોતાની મેળે કરવા માંડે છે,

ગર્ભોત્પત્તિ ને શરીરરચનાનો ક્રમ

૫૩

તેમ વીર્યને પરિપક્વ દશામાં આવતાં અને રજની શુદ્ધિ થતાં, મેહનર્ધંદ્રિય સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પત્તિક્રમમાં જોડાય છે. જે ક્ષેત્ર શુદ્ધ હોય અને બીજ પરિપક્વ હોય તો વૃક્ષ બળવાન, રસદાર અને કઠાવર ઉત્પન્ન થાય છે; પણ જે ક્ષેત્ર અશુદ્ધ હોય અને બીજ પરિપક્વ થયેલું ન હોય તો વૃક્ષ સત્ત્વહીન, નાબુક અને રસવિનાતું ઉત્પન્ન થાય છે. સૃષ્ટિક્રમના નિયમ પ્રમાણે બીજ અને ક્ષેત્ર એ બે મળવાથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થવું એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આરે આણુના જીવો પેકી મનુષ્યપ્રાણીને અંગજ્ઞાન ઉપરાંત વસ્તુના શુભધર્મ જાણવા માટે અને તે ધર્મ પ્રમાણે વર્તન રાખીને જગતની શોભામાં અને પોતાની સગવડમાં વધારો કરવા કર્મોનુસારિણી બુદ્ધિ અને તમામ પ્રાણીમાત્ર કરતાં સંપૂર્ણ સગવડવાળી દશ ઈન્દ્રિયો હોવાથી તેણે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ.

આહારનિદ્રા મયમૈથુનં ચ । સામાન્યમેતત્પશુમિર્નરાણામ્ ॥

ધર્મો હિ તેષામધિકો વિશેષા । ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

આહાર, નિદ્રા, લય અને મૈથુન મનુષ્ય અને પશુમાં એકસરખી રીતે પ્રવર્તે છે; પરંતુ મનુષ્યમાં વિશેષે કરીને ધર્મ એ વધારે છે. અહીંયાં ધર્મ એટલે વસ્તુના શુભધર્મને જાણીને, તે પ્રમાણે વર્તીને, પાછું અધોગતિમાં ન જવાય એવું વર્તન. આ ધર્મ મનુષ્યમાત્રને ફરજિયાત લાગુ પડે છે.

હવે જેમ જેટલો બીજની વાવણી કરવા માટે પ્રથમ ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરે છે અને ક્ષેત્રની શુદ્ધિ થઈ રહ્યા પછીજ બીજની વાવણી કરે છે, તેમ મનુષ્યે પણ સ્ત્રીરૂપી ક્ષેત્રની શુદ્ધિ થવા માટે તેના તત્ત્વથી પોષાવાનો ભાગ પરિપૂર્ણ અવસ્થામાં આવવા દેવો. એ પરિપૂર્ણ અવસ્થામાં આવ્યો છે કે કેમ, તે જાણવા માટે વેદ કે ડોક્ટરની પરીક્ષાની જરૂર નથી; પરંતુ સ્ત્રીને જ્યારે રજ ઉત્પન્ન

થઇને પ્રત્યક્ષ દેખાય, ત્યારે ગર્ભધારણના કાર્ય માટેના અવયવો પરિપક્વ દર્શાને પામ્યા છે, એમ સમજી લેવું. જે સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રમાંથી કોદરા, અંટી, નાગડી, ખાવટો અને સામે વગેરે ખડધાન્ય-રૂપી ખાલકની ઉત્પત્તિ કરવી ન હોય, તે તે ક્ષેત્રને વધારે શુદ્ધ કરવાનો અને તે જમીનનું ખજાણ વધારવાનો ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ અને તે મનુષ્યના હાથમાં રહેલો છે. સ્ત્રીને રજોદર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી ૩૬ વાર રજોદર્શન આવી જાય ત્યારે જાણવું કે, આ સ્ત્રી-રૂપ ક્ષેત્રમાં હવે ખડધાન્ય જેવી તુચ્છ પ્રજા ઉત્પન્ન થશે નહિ; પરંતુ અન્ન, રૂબા અને કૃદ્ધરૂપી ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્યરત્નની ઉત્પત્તિને લાયક એ ક્ષેત્ર થયેલું છે. તે પછી પુરુષે પણ પોતાના ખીજને કોઈ પણ જાતનો સડો લાગુ ન પડે અને તેમાંનું ઓજસ નાશ ન પામે, તેટલા માટે પોતામાં પરિપક્વ દશા ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી તે ખીજનું વિધિપૂર્વક રક્ષણ કરી, પછી ક્ષેત્રમાં વાવવાના પ્રયત્નમાં જોડાવું. એની પણ ક્ષેત્રની પેકેજ પરીક્ષા કરવાની છે. એટલે કે, જ્યાં સુધી દાઢી અને મૂળના વાગ જાગી, તે ભરાઉ દશાને પામી સુશોભિત બને નહિ, ત્યાં સુધી વીર્ય પરિપક્વ અને શુદ્ધ બન્યું નથી એમ સમજી તેનું રક્ષણ કરવું અને એટલા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—

દ્વાવિંશતિતમે વર્ષે પુમાન્નારિ તુ પોહજે ।

સમત્વાગતવિયતૌ, જાનિયાત્ કુપાલેમિષક્ ॥

ખાવીશ વર્ષના પુરુષ અને સોળ વર્ષની કન્યામાં પરિપક્વ, શુદ્ધ અને ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન કરનારાં રજવીર્ય બને છે. હે વૈદ્ય! ઉત્તમ રૂબાની આશા રાખનારા ગૃહસ્થોને આ પ્રમાણે આયુર્વેદની આજ્ઞાનું શ્રવણ કરાવો. એવા પરિપક્વ દશામાં આવેલા ખીજ અને ક્ષેત્રનાં ધારક મનુષ્યો તુરંત સમાગમમાં આવે છે કે તેજ વળતે

ગર્ભોત્પત્તિ ને શરીરરચનાનો ક્રમ

૫૫

ગર્ભની સ્થાપના થાય છે; પરંતુ તે ગર્ભમાં સ્ત્રીલિંગ કે પુલિંગ વા નપુંસક લિંગની સ્થાપના કરવી, એ મનુષ્યોના હાથમાં છે કે કુદરતના હાથમાં છે, એ ળાગતમાં જુદા જુદા આચાર્યોના જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે.

આધિક્યે રજસઃ કન્યા પુત્રઃ શુક્રાધિકે ભવેત્ ।
નપુંસકૈ સમસ્વેન યથેચ્છા પારમેશ્વરીઃ ॥

મેહનકાળ વખતે જ્યારે વીર્યસ્ખલિત થઇ રજમાં મળી ગર્ભશય્યામાં ગર્ભરૂપે સ્થિત થાય છે, ત્યારે જે રજનો ભાગ વિશેષ હોય, તે તે ગર્ભમાં કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે અને જે વીર્યનો ભાગ અધિક હોય તે તે ગર્ભમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ રજ અને વીર્ય એ સરખાં હોય તે નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. એ ત્રણે લિંગના ગર્ભને ઉત્પન્ન થવામાં ઇશ્વરેચ્છા પ્રબળ છે, તેમાં મનુષ્યનું કાંઈ ચાલતું નથી; આ પ્રમાણે મહર્ષિ શારંગધરાચાર્યનું કહેવું છે. પરંતુ મનુષ્યશરીરના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણદેહનો વિચાર કરતાં, જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્યાવસ્થાનું અવલોકન કરતાં તથા પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી વાણીનો ક્રમ તપાસતાં, એવું જણાઈ આવે છે કે, સ્વેદજ, ઉત્કલિજ, જરાધુજ અને અંડજ ખાણના જીવોનો પરમેશ્વરે પોતાની શક્તિથી જે ક્રમ ગોઠવેલો છે અથવા કુદરતના નિયમ પ્રમાણે જે ક્રમ ગોઠવાયલો છે, તેમાં અમુક કાળે અમુક ફેરફાર કરવા માટે ઇશ્વરને ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવી પડતી નથી; કેમકે ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન, જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, એ આત્માનાં લિંગ છે. પરમેશ્વર તેા નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર, અઅંડ અને સચ્ચિદાનંદ છે. તે વાતવાતમાં પોતાની ઇચ્છાને આધીન થાય એ અસંભવિત છે. જે ઇશ્વરની ઇચ્છા માનીએ તેા દ્રેષ, પ્રયત્ન, સુખ અને દુઃખનું આરોપણ ઇશ્વરમાં કરવું પડે, તેા

પછી પાપ અને પુણ્યથી સ્વર્ગ અને નરકરૂપ કર્મના ફળને આત્મા ભોગવી શકે છે, એ વ્યવસ્થા તૂટી જાય. એ પરથી જણાય છે કે, આત્મા અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રને પોતાની ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્રતા મળેલી છે. તેથી તેઓ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપ અંતઃકરણ તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ માત્રાઓ સહિત નવ તત્ત્વના વાસનાલિંગ વડે જેવી જેવી સગવડવાળી ઇંદ્રિયો મેળવી શકેલા હોય, તેવી તેવી રીતની પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યે પોતાને મળેલું પશુપ્રાણીઓ કરતાં વિશેષ ધર્મ જાણવાનું જ્ઞાન તથા સાધનનો ઉપયોગ કરીને જગતની રચનામાં શોભાડૂધી, જગતની વ્યવસ્થામાં સ્થાયીપણું વાસનારૂપ, જગતનાં પ્રાણી માત્રને આનંદ ઉપજાવવારૂપ પોતાના વાસનાલિંગથી મળેલાં સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી, જગતના ભૂષણરૂપ મનુષ્યરત્નની ઉત્પત્તિ કરવી. તે ઉત્પત્તિ કરવા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ તથા જ્યોતિર્વિદ્યાચાર્યોએ અને યોગાચાર્યોએ પોતાના જ્ઞાને કરીને, જોઈને વિચારીને, પ્રણાલિકા ગોઠવી છે. તેને જોઈને વિચારીને, સમજીને મનુષ્યે પોતાનું કામ ચલાવી, પોતાના ધર્મને જાણી, જગતની ઉત્પત્તિમાં સારરૂપ મનુષ્યની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તોજ તેમના મનુષ્યજન્મનું સાહસ્ય ગણાય. પરંતુ મનુષ્યધર્મને છોડી, પશુવૃત્તિ એટલે પશુધર્મને અવલંબીને જગતના પ્રવાહમાં વહન કરી, પોતાના સારરૂપ ઓજસવાળા વીર્યને ગુમાવી દે તો તે પશુ કરતાં પણ અધોગતિને પામે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. શારંગધરાચાર્યનું કહેવું એટલે સુધી તો ખરું છે કે, અધિક વીર્યથી પુત્ર અને અધિક રજથી કન્યા અને સમાન રજવીર્યથી નપુંસક થાય છે. એટલું કપૂલ રાખ્યા પછી એ વિષયને પુરુષો તથા સ્ત્રીઓના સ્વાધીનમાં કેટલે દરજ્જે મૂકવામાં આવ્યો છે, તેનું વિવેચન હવે પછી કરવામાં

ગર્ભોત્પત્તિ ને શરીરરચનાનો ક્રમ

૫૭

આવશે. તેમાં પ્રથમ ગર્ભાધાનનો કાળ નિશ્ચય કરવાની જરૂર છે. જુદા જુદા દેશોમાં જુદાં જુદાં વાતાવરણો હોવાથી તેનો કાળ જુદો જુદો ગણવામાં આવે છે. કાળ વીત્યા પછી ભલે ગર્ભાધાન થાય, પરંતુ તે કાળ પહેલાં ગર્ભાધાન કોઈ પણ ઠેકાણે થતું નથી. આપણા દેશ ઉષ્ણકટિખંધવાળો હોવાથી સ્ત્રીઓને ઋતુધર્મ ખીન્ન દેશો કરતાં વહેલો આવે છે, છતાં આ દેશમાં ઋતુધર્મની વાટ નહિ જોતાં, ઘણે ભાગે પુરુષસમાગમમાં સ્ત્રી વહેલી આવી જાય છે. ઘણા લાંબા વખતથી આપણા દેશે સ્વતંત્રતા ગુમાવેલી હોવાથી અને પરદેશીઓનો અમલ થવાથી, તે લોકોએ પોતાની વિષય-વાસના તૃપ્ત કરવા સારુ આપણા દેશની સ્ત્રીઓને બગાડકારે બ્રહ્મ કરવાથી, તે વખતના આચાર્યોએ કાળમાનનો વિચાર કરી, એક 'શીઘ્રબોધ' નામનો ગ્રંથ લખી, આયુર્વેદને અનુસરતો એક પ્રલોક બનાવી, બાળલગ્નને રિવાજ દાખલ કર્યો; જેથી પ્રાચીન શાસ્ત્રો પ્રમાણે લગ્નમાં ચરભક્ષણ કર્યા પછી 'ચતુર્થે અહ્નિ' એટલે ચોથે દિવસે ગર્ભાધાન કરવાનો રિવાજ હતો, તેનો અટકાવ થયો; અને ગર્ભાધાન કરવાના કાળની હદ તૂટી ગઈ; જેથી સ્ત્રીપુરુષોના ધ્યાનમાં આવે તેમ, પુરુષની સ્ત્રી ભોગ્ય હોવાથી પુરુષની મરણ પ્રમાણે રત્નેધર્મ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં સમાગમમાં આવવાની રૂઠિ દાખલ થઈ. એટલે જ્ઞાત્સ્વરૂઠિ બલીયસી। શાસ્ત્ર કરતાં રૂઠિ બગવાન થઈ પડી. આપણા દેશમાં શાસ્ત્રકારોએ જનસમાજની વ્યવસ્થા રાખવા સારુ તથા જનસમાજનાં આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય અને આયુષ્યની શુદ્ધ વ્યવસ્થા રાખવા સારુ, જુદી જુદી રીતનાં શાસ્ત્રો રચી જે મર્યાદા બાંધેલી છે, તે તમામ શાસ્ત્રો, રૂઠિના બળ આગળ નિર્બળ થયેલાં જણાય છે. ઉપર કહ્યું તેમ 'શીઘ્રબોધ' નામના ગ્રંથમાં આપત્કાળને માટે એક વચન લખી, લગ્નનો કાળ નજીક દેરવી, બાળલગ્નની રૂઠિ દાખલ કરી. તેની મતલબ એવી હતી કે, આ અધાધૂધીનો કાળ

બદલાયા પછી શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્ણ અને વર્ણાશ્રમની અસલ મર્યાદા પર આવી શકાશે; પણ તેમ નહિ બનતાં તે પ્રલોકમાં લખ્યા પ્રમાણે:-

અષ્ટવર્ષા મવેત્ ગૌરી નવવર્ષાતુ રોહિણી ।

દશવર્ષા મવેત્ કન્યા અત ઉર્ધ્વ રજસ્વલા ॥

આ પ્રલોક ઉપરથી એવું ડરાવવામાં આવ્યું અથવા રૂઢિમાં એવું દાખલ થઈ ગયું, કે દશ વર્ષ પછી સ્ત્રીને રજોધર્મ દેખાય અથવા ન દેખાય તો પણ તેને રજસ્વલા ગણવી; અને જે માળાપો અથવા વાલીઓ એ પ્રમાણે નહિ માને તે નરકનાં અધિકારી થશે. તે ઉપરથી મોડામાં મોડું અગિયારમે વર્ષે કન્યાદાન આપવું જ જોઈએ એવું રૂઢિતું બંધન સખત બંધાઈ ગયું. પણ આપણે આયુર્વેદનું જ્યારે “શારીરશાસ્ત્ર” તપાસીએ છીએ ત્યારે તેમાં સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનની વ્યવસ્થાનું અને ગર્ભને ધારણ કરવા માટે વીર્યને આકર્ષનારી જે શિરાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું અનુસરણ કરતો આ પ્રલોક છે. એ પ્રલોકના ચોથા ચરણને જરા તપાસીએ તો જણાશે કે, અતઃ કુર્ધ્વ રજસ્વલા । એટલે એ પછીનો કાળ રજસ્વલા થવા માટેનો છે. પણ એથી એવું સિદ્ધ થતું નથી કે દશ વર્ષ પૂરાં થયાં એટલે સ્ત્રીને રજસ્વલા ગણવીજ । એ તો માત્ર ગર્ભાધાન સંસ્કારને માટે જે નાડીઓનું પ્રક્ટીકરણ થતું જોઈએ, તે નાડીઓના પ્રક્ટીકરણનો વિષય છે; જેમ—

મનોમવાગારમુલ્લેષ્વલાનાં તિસ્ત્રો મવંતિ પ્રમદાસનાનામ્ ।

સમીરણા ચંદ્રમુખી ચ ગૌરી વિશેષમાસામ્પવર્ણયામિ ॥

અર્થાત્ કામગૃહના મુખને વિષે સ્ત્રીજનોને ત્રણ પ્રકારની નાડીઓ હોય છે, તેમાં એક સમીરણા, બીજી ચંદ્રમુખી અને ત્રીજી ગૌરી નામની છે; એના લેદનું વર્ણન હવે હું કરું છું.

ગર્ભોત્પત્તિ ને શરીરરચનાનો ક્રમ

૫૯

પ્રધાનભૂતા મદનાતપત્રે સમીરણાનામ વિશેષ નાડીઃ ।
તસ્યામુસે યત્ પતિતંતુ વીર્યં, તન્નિષ્ફલં સ્યાદિતિ ચંદ્રમૌલીઃ ॥

અર્થાત્ મદનરૂપી છત્રમાં પ્રધાનભૂત એવી જે સમીરણા નામની વિશેષ નાડી છે, તેના મુખમાં જે વીર્ય પડે તે નિષ્ફળ થાય, એમ ચંદ્રમૌલિ નામનો આચાર્ય કહે છે.

યા ચાપરા ચંદ્રમસીચિ તાડીં । કંદર્પગેહે ભવતિ પ્રધાના ॥
સા સુંદારી યોષિત મેત્ર સૂતે । સાધ્યા મત્તદલ્પ રતોત્સવેષુ ॥

અર્થાત્ જ્યારે કંદર્પગૃહમાં ચંદ્રમસી નામની નાડી પ્રધાનભૂત થયેલી હોય અને તેમાં જે વીર્ય પડે તો તે સ્ત્રીના ગર્ભમાં કન્યાજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સંલોગના થોડા ઉત્સવમાં સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ગૌરીતિ નાડી યદુપસ્થ ગર્ભે । પ્રધાનભૂતા ભવતિ સ્વભાવાત્ ॥
પુત્રં પ્રમૂતે बहुधाङ्गनासा । यष्टापभोग्यो सूरतो पविष्टा ॥

અર્થાત્ સ્ત્રીની ઉપસ્થ ઈન્દ્રિયના ગર્ભસ્થાનમાં ગૌરી નામની નાડી જે પ્રધાનભૂત હોય અને તેના મુખમાં વીર્ય પડે, તો તે સ્ત્રી પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો સૂરતસમાગમનો વખત વધારે લાગે છે.

આ પ્રમાણે “શારીરશાસ્ત્ર”નો અભિપ્રાય જોતાં અને “શીવ-બ્રાહ્મ” માં લખેલો પ્રલોક જોતાં સમજાય છે કે, સ્ત્રીને આઠમે વર્ષે ગૌરી નામની નાડીનો ઉદય થાય છે, તથા નવમે વર્ષે રોહિણી અર્થાત્ ચંદ્રમસી નાડીનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તે પછી સમીરણા નાડી ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રણે નાડીઓ પરિપકવપણાને પામે છે એટલે તે સ્ત્રીને ઋતુધર્મ દેખાય છે. તે ઋતુધર્મ દેખાયા પછી ૩૬ વાર રજોદર્શન દેખાય તે દરમિયાનમાં ગર્ભાધાન કરવામાં આવે તો વાજપ્તી ન ગણાય. આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે બાળલ-

૬૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ગતની રૂઠિ ઘણા જીવમી રાજ્યમાં આપણે બળાત્કારથી દાબલ કરવી પડી છે; x x x પરંતુ હવેના વખતમાં રૂઠિના અંધનથી છૂટીને આયુર્વેદના ધર્મસિદ્ધાંત પ્રમાણે આપણે આપણી મનુષ્ય-જાતિને પાશવવૃત્તિમાંથી બહાર કાઢી, મનુષ્યવૃત્તિ અથવા દેવવૃત્તિમાં જોડવાનો પ્રયત્ન નહિ કરીએ તો આપણું દુર્ભાગ્યજ ગણાશે. આયુર્વેદે આપણને યોકારી યોકારીને કહ્યું છે કે, જે તમે બાળા સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન કરશો તો તમારી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે થશે.

જાતોવાન ચિરંજીવેત્ જીવેદત્યંત દુર્બલઃ ।

તસ્માત્ અત્યંત ચાલાયાં ગર્ભાધાનં ન કારયેત્ ॥

જે અત્યંત બાળા સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન કરવામાં આવે તો તે તે બાળક અત્યંત દુર્બળ ઉત્પન્ન થાય અથવા બિલકુલ ગર્ભ-ધારણ થઈ શકે નહિ. તેટલા માટે અત્યંત બાળા સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન કરવું નહિ, એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છતાં ઋતુધર્મ પામીને છત્રીસ વાર રજોદર્શન આવી ગયા પછી, ગર્ભાધાન કરવાની વાત તો ફર રહી પણ રજોદર્શનની વાટ જોયા વિના જે પુરુષો સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવે છે, તે ગર્ભસ્થાન તથા ગર્ભશય્યા કે જે સુકુમાર કોમળ અવસ્થામાં હોય છે તેને કેવું તુકસાન કરે છે! તથા એ અવયવો કેવા છિન્નલિન્ન કરી નાખે છે! અને એ અવયવો બગડ્યા પછી અથવા બગડવાથી સ્ત્રીને જીદી જીદી જાતના (વંધ્યાપણું, ગર્ભગલન, મૃતવત્સા, કાકવંધ્યા, પ્રહર, ક્ષય વગેરે) અસાધ્ય રોગોમાં ડૂબી જવું પડે છે! અને સ્ત્રીઓનાં જે ટૂંકી ઉમ્મરમાં અકાળ મૃત્યુ થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ માત્ર ગર્ભાધાન કરવાની ઉતાવળ સિવાય બીજું કંઈજ નથી.

આપણે આટલે સુધી જે વર્ણન કરતા આવ્યા તે શારંગધરાચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે 'યથેચ્છા પરમેશ્વરી'ના નિયમ

ગર્ભોત્પત્તિ ને શરીરરચનાનો ક્રમ

૬૧

પ્રમાણે પુત્ર કે કન્યા ઉત્પન્ન થવી એ ઈશ્વરી ઇચ્છાને આધીન છે તેને પુષ્ટિ આપવા બરોબર કહેવાયું છે. પરંતુ હવેથી મનુષ્યો એ વિષયમાં કુદરતના નિયમનો પોતાના સંયમથી કેવી રીતે ફેરફાર કરી શકે છે અને પુત્ર કે કન્યા, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મનોનિયંત્રિત રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

યુગ્માસુ પુત્રા જાયંતે સ્ત્રિયોઽયુગ્માસુરાત્રિષુ ।

અર્થાત્ સ્ત્રી અને પુરુષ પોતાનાં મન ઉપર અંકુશ રાખી ઋતુસ્નાત થયા પછી બેઠી રાત્રિમાં એટલે ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી, બારમી, ચૌદમી અને સોળમી રાત્રિમાં ગર્ભોદાન કરે છે તેને પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જે સ્ત્રીપુરુષોને કન્યારત્નની ઇચ્છા હોય તેમણે પાંચમી, સાતમી, નવમી, અગિયારમી, તેરમી કે પંદરમી રાત્રિએ ગર્ભોદાન કરવું. સોળ રાત્રિ પછી ગર્ભોદાન કરવામાં આવે તો ગર્ભ રહેવાનો સંભવ નથી. એટલે આવી રીતનું વર્તન રાખવાથી જ્યારે પુત્રપુત્રી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, તો તેમાં ઈશ્વરી ઇચ્છા માનવાનું કારણ નથી. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જ્યારે આ પ્રમાણે થાય તો પછી ચંદ્રમૌલિ નામના આચાર્યે જે ચંદ્રમુખી, ગૌરી અને સમીરણા નામની નાડીમાં વીર્ય પડવાથી જે પુત્ર કે કન્યા ઉત્પન્ન થવાનું લખ્યું છે તેનું કેમ? એ પ્રશ્નના ખુલાસામાં આપણે યોગશાસ્ત્ર અંતર્ગત સ્વરશાસ્ત્રનો વિચાર તપાસવો પડશે. સ્વરશાસ્ત્રમાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, જે સમયમાં પુરુષની સૂર્ય નાડી એટલે જમણી નાસિકાનું વહન થતું હોય તે સમયમાં સુરતસમાગમમાં જોડાઈ ગર્ભોદાન કરવામાં આવે તો તે સ્ત્રીને પુત્રનો ગર્ભ રહે છે અને ચંદ્રનાડી એટલે ડાબી નાસિકામાં સ્વર ચાલતો હોય તે અવસ્થામાં ગર્ભ ધારણ કરવામાં આવે તો પુત્રી ઉત્પન્ન થાય છે; અને સુપુચ્છા એટલે બેડ નસકોરાંમાંથી વાયુ વહેતો હોય તો નપુંસક ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય

છે. આ વાતને પુષ્ટિ આપનારી હકીકત અંગ્રેજી ભાષામાં લખા-
યેલા “ એરિસ્ટોટલ ” નામના પુસ્તકમાં એવી રીતે લખવામાં
આવી છે કે, પુરુષના ડાબા અંડકોશને કાપી નાખી જમણા અંડ-
કોશને બચાવી, પછી તે પુરુષથી જેટલા ગર્ભ ધારણ થયા તે
સર્વમાં પુત્રજ ઉત્પન્ન થયા. તેવીજ રીતે ડાબા અંડકોશને બચાવી,
જમણા અંડકોશને કાપી નાખી, પછીથી જે ગર્ભો ઉત્પન્ન થયા તે
ગર્ભમાં કન્યાજ ઉત્પન્ન થઈ; એટલે આયુર્વેદમાં કહેવામાં આવ્યું
છે કે, વૃષણો એટલે અંડકોશ, એ વીર્યનું આધારભૂત સ્થાન છે.
અને વાસનાલિંગના બળથી વીર્યનું ચલન થઈ ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયમાં
આવવાથી મેહન દ્વારા ગર્ભમાં તે વીર્ય પહોંચે છે. અનુભવસિદ્ધ
બાબત એવી છે કે, વધારે સ્ત્રી અને પુરુષ એકજ સ્થળે મળે છે,
ત્યારે જો પુરુષનો જમણો સ્વર ચાલતો હોય તો સ્ત્રીનો ડાબો સ્વર
ચાલે છે અને પુરુષનો ડાબો સ્વર ચાલતો હોય તો સ્ત્રીનો જમણો
સ્વરજ ચાલે છે. એટલે પુરુષનો જમણો સ્વર (સૂર્ય) ચાલતો હોય
ત્યારે સ્ત્રીનો ડાબો સ્વર (ચંદ્ર) ચાલે, તે વખતમાં પુરુષના જમણા
અંડકોશમાંથી વીર્ય ચલિત થઈ સ્ત્રીની ગૌરી નામની નાડીમાં
સ્ખલિત થાય છે, જેથી પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેવીજ રીતે પુરુ-
ષની ચંદ્રનાડી (ડાબી) ચાલતી હોય અને સ્ત્રીની સૂર્યનાડી (જમણી)
ચાલતી હોય, તો પુરુષના ડાબા અંડનું વીર્ય ચલિત થઈ પુત્રીના
ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ પુરુષના બેઉ નાકમાંથી સ્વર વહેતો
હોય તે વખતે સ્ત્રીનો પણ બેઉ નાકમાં વહે છે; જેથી પુરુષના બેઉ
અંડકોશમાંથી વીર્ય ચલિત થઈ, સ્ત્રીની ચંદ્રમુખી અને ગૌરી બેઉ
નાડીમાં પ્રવેશ કરી, ગર્ભશય્યામાં પહોંચવાથી નપુંસક ગર્ભની
ઉત્પત્તિ થાય છે; તેમાં જો ચંદ્રમસી વધારે વીર્યને જોયે તો કન્યા
નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે અને જો ગૌરી વધારે વીર્યને જોયે તો
તો પુત્ર નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાતથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય

ગર્ભોત્પત્તિ ને શરીરરચનાનો ક્રમ

૧૩

છે કે, ત્રણ લિંગ પૈકી કોઈ પણ લિંગનું મનુષ્ય પ્રાણી ઉત્પન્ન કરવું એ મનુષ્યના પોતાનાજ હાથમાં છે, એટલા માટે પતિપત્નીએ કે જેઓ ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા ધરાવતાં હોય, તેઓએ પોતાનાં શરીરનું, મનનું અને ઈંદ્રિયોનું આરોગ્ય સાચવી એકી અથવા બેકી તિથિઓને નક્કી કરી, ઋતુકાળના સમયમાં જ્યારે ઉલ્કાપાત વિનાનો, વિપ્લવ વિનાનો, કાન્તિ વિનાનો, ઉપાધિ વિનાનો, શોક વિનાનો અને મનને આનંદદાયી દિવસ હોય, તે વખતે પ્રસન્ન મનથી કોઈ પણ જાતના શ્લેષ વિના આનંદપૂર્વક સ્ત્રીસેવન કરવું. આવી રીતે એકજ વાર સ્ત્રીસેવન કર્યા પછી, એક માસ પર્યન્ત એટલે ફરી ઋતુધર્મ દેખાય નહિ ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું. જે બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં ન આવે તો ગર્ભના દ્વારનું મંથન થવાથી ગર્ભસ્ત્રાવ થવાનો સંભવ છે. ગર્ભ રહ્યા પછી તજવા જેવી બાબતનો ત્યાગ કરવાના હેતુથી તે સ્ત્રીને તરત ગર્ભ રહ્યો છે એવું જાણવાને માટે પીચ અને રુધિરનો યોનિ દ્વારા સ્ત્રાવ થાય નહિ, શરીરને યાક લાગ્યા જેવાં ચિહ્નો જણાય, સાથળનો ભાગ પાતળો દેખાય, તૃષા લાગે અને યોનિમાં સ્ફુરણ ઊપજે તો જાણવું કે ગર્ભ રહ્યો છે; ગર્ભ રહેતી વખત જેવો આહાર, જેવો આચાર અને જેવી ચેષ્ટાથી યુક્ત હોઈને સ્ત્રીપુરુષ સમાગમ કરે છે, તેવાજ આહાર, આચાર અને ચેષ્ટાવાળો ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભોત્પન્ન થઈ રહેલું વીર્ય, આત્મવ, તેમાં પ્રકટ થયેલો જીવ, વિકારસહિત પ્રકૃતિ, એ સર્વને ગર્ભ એવી સંજ્ઞા આપી છે; એ ગર્ભ જ્યારે કાળે કરીને વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે અંગ અને ઉપાંગથી સંયુક્ત થાય છે, તેને મુનિઓ શરીરી (શરીરવાળો) કહે છે. તે ગર્ભનાં અંગ તથા ઉપાંગ સુશ્રુતશાસ્ત્રમાંથી જાણીને પ્રથમ મસ્તકથી આરંભીને કહીએ છીએ. પ્રથમ અંગ માથું છે. તેનાં ઉપાંગ કેશ, માથામાં રહેલું મગજ, લલાટ, બન્ને ભ્રમર, બે નેત્ર, તેમાં બે ક્ષીકીઓ છે તે, બે દષ્ટિ, કૃષ્ણ

ગોલ, કૃષ્ણ ગોલની આસપાસના એ શ્વેતભાગ, એ પોપચાં, એ પાંપણે, એ અપાંગ, એ લમણાં, એ કાન, કાનની બહારનાં એ પોલાણની આસપાસને ભાગ, બન્ને કાનની પાળીઓ, એ માલ, નાસિકા, બન્ને હોઠ, એ ગલોદાં, મુખ, તાળવું, બન્ને જડબાં, દાંત, દાંતની આસપાસનું માંસ, વેદિત (અવાણુ) જીભ, હડપચી, ગળું, એટલાં ઉપાંગ માથાનાં ગણાય છે. બીજું અંગ ડોકું છે. જે વડે માથું ધારણ કરી શકાય છે. ત્રીજું અંગ બન્ને બાહુ (હાથ) છે. તેનાં ઉપાંગ, બન્ને બાહુ ઉપર ખલા છે, તેની નીચે એ બગલ, તેની નીચેનો ભાગ, કોણી, તથા બન્ને પ્રકોષ્ટ, એ મણિબંધ (કાંડાં) હાથની હાથેળી પછી હાથેળીનો પાછળનો ભાગ, એ હાથ, તેની દશ આંગળીઓ, તેના નખ, નખમાં પણ દશ સ્થાપ્ય (નહિ કાપવાના) તથા દશ છેદ્ય (કાપવાના) કહેલા છે.

ચોથું અંગ છાતી છે. તેનાં ઉપાંગ પુરુષ તથા સ્ત્રીને એ એ સ્તન છે. તે બંનેના સ્તનમાં ફેર એ છે કે સ્ત્રીને બુવાની આવે છે ત્યારે તેનાં સ્તન માંસ પૂરિત થાય છે તથા જ્યારે ગર્ભવતી હોય અને તે પ્રસૂતા થાય ત્યારે તે એ સ્તન દૂધથી ભરાય છે. છાતીની આંદર તે પાસે હૃદય છે. તે કમળ સરખું તથા નીચા મોઢાનું છે. મનુષ્ય જાગતો હોય ત્યારે તે ખીલેલું રહે છે અને ઊંઘે છે ત્યારે ખિડાઈ જાય છે. તે હૃદય જીવનું સ્થાન છે માટે તે જ્યારે તમોશુણ્થી વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે પ્રાણીઓ સૂઈ જાય છે. હૃદય ચેતનાનું સ્થાન છે એમ કહેવામાં એ અભિપ્રાય છે કે કેશ, લોભ, નખના અગ્રભાગ, મળ એ વિના બાકીનો ઇન્દ્રિયો સહિત દેહ અને મન એ ચેતનાનું સ્થાન છે અને એટલા માટે ચરકે આખું શરીર ચેતનાનું સ્થાન છે, એમ કહ્યું છે. પણ સર્વ કરતાં હૃદય વિશેષે કરીને ચેતનાનું સ્થાન છે એમ જાણવું. કાખ અને છાતીની વચ્ચેના સાંધાને જત્રુ કહે છે. તે એ જત્રુ અને એ જે કાખ કહેલી છે

ગર્ભોત્પત્તિ અને શરીરરચનાનો ક્રમ

૬૫

તેના બે વંક્ષણ બનેલા છે. પાંચમું અંગ ઉદર (પેટ) છે, છઠ્ઠું અંગ બે પાસાં છે અને સાતમું અંગ બરડાની કરોડ સુધ્યાં બરડો છે. તેનાં ઉપાંગ રુધિર થકી પ્લીહા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે રક્ત વહેનારી શિરાઓનું મૂળ છે; હૃદયની નીચે ડાબે પાસે ફેફસું છે તે રુધિરના ફીણથી ઉત્પન્ન થયું છે. હૃદયની નીચે જમણી બાજુ યકૃત આવેલું છે, તે રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલું અને રંજકપિત્તનું સ્થાન છે. હૃદયની નીચે જમણે પાસે કલોમ આવેલું છે, તે જળ વહેનારી શિરાઓનું મૂળ છે, જેથી તૃપાનું આન્ધાદન થાય છે.

કલોમનું બીજું નામ તિલક છે અને તે વાયુ તથા રુધિરથી ભિખેલું છે એમ વૃદ્ધ વાગ્બલક કહે છે. તે વાયુ સાથે મળેલા રક્તથી કાળજી ઉત્પન્ન થયું છે. મેદ અને રુધિરના સારવડે બન્ને અંડકોશ બનેલા છે તથા તે જઠરમાં રહેલા મેદને પુષ્ટિ કરનારા છે. વિદ્વાન પુરુષોએ પુરુષનાં આંતરડાં સાડાત્રણ વામ લાંબાં કહેલાં છે. સ્ત્રીઓનાં આંતરડાં તે કરતાં અર્ધો વામ કમી (નાનાં) છે. ઉડક, કટિ, ત્રિક (બરડાની કરોડનો છેડો), પેદું, જાંઘના બન્ને સાંધા ને મોટા સ્નાયુના અંકુર તે વીચ અને મૂત્રનું સ્થાન છે. સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ગર્ભનું આધાન પણ તેજ કરે છે. શંખની નાભિ સમાન યોનિ છે તથા તેને ત્રણ આવર્ત છે. તેના ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભને રહેવાનું સ્થાન છે. કફ, રુધિર અને મેદના તત્ત્વથી વૃષણ બનેલા છે, તે વીચને વહન કરનારી શિરાના આધારભૂત છે અને પુરુષત્વને આપનાર છે. સર્વ ઠોઇની ગુદાનું માપ સાડાચાર આંગળ છે તથા તેમાં શંખના આવર્ત સરખા ત્રણ આવર્ત છે. પંડિતોએ ગુદાનું મુખ અર્ધા આંગળ પ્રમાણનું માનેલું છે. મળનો ઉત્સર્ગ કરવાના માર્ગરૂપ આ ગુદાસ્થાન શરીરમાં નિર્માણ કરેલું છે. પુરુષનાં જે પ્રિથ એટલે ઢગરાં કહેવાય છે તેજ સ્ત્રીના નિતાંબ કહેવાય છે. ઢગરાંની ઉપર તથા કરોડની નીચે બે બાજુએ બે ખાડા હોય છે, તે

આ. ૩

કકુદર કહેવાય છે. અને સાથળો આઠમું અંગ છે. તેનાં ઉપાંગો બન્ને ઘૂંટણ, બન્ને પિંડીઓ, બે જાંઘો, બે ઘૂંટી, બે પગની પાટલીઓ, બે પગની એડીઓ, બે પગ, તેની દસ આંગળીઓ અને તેના દસ નખ છે. એ પ્રમાણે શરીરના આઠે અંગતું સંશ્લેષમાં વર્ણન કર્યું છે. હવે ગર્ભમાં કર્યું અંગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિષે લખવામાં આવે છે.

સૌનક કહે છે કે, સઘળાં અંગોમાં પ્રથમ માથું ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે મુખ્ય ઈંદ્રિયો માથામાંજ થાય છે. કૃતવીર્ય મુનિ કહે છે કે, પ્રથમ હૃદય ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે મનતું અને ઈંદ્રિયોતું સ્થાનક હૃદય કહેવાય છે. પારાશર મુનિ કહે છે કે, પ્રથમ નાભિ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તેમાં રહીને પ્રાણ ગરમીની સહાયતાથી દેહને વધારે છે. માર્કન્ડેય મુનિનો મત એવો છે કે, સઘળાં પ્રાણીઓમાં હાથપગવાળાં પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે, એટલા માટે હાથ અને પગ પ્રથમથી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. મુનિઓમાં ઉત્તમ મુનિ ગૌતમમુનિ કહે છે કે, પ્રથમ કોઠો ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી સઘળાં અંગો ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ધનવંતરિનો મત એવો છે કે, સઘળાં અંગો સાથે ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે સૂક્ષ્મ હોવાથી જોવામાં આવતાં નથી. જેમ આંખાનાં નાનાં કુજોમાં માંસ, ઠંજિયો, મનજા, છાલ, કેસરા, અંકુર અને ડીંટિયું એ પદાર્થ એકીવખતે થાય છે, પણ ઝીણા ઝીણા હોવાને લીધે જુદા જુદા દેખાતા નથી અને જ્યારે પુષ્ટ થાય છે ત્યારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેમ ગર્ભમાં સઘળા અવયવો એકીવખતે ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ઝીણા હોવાને લીધે દેખાતા નથી, જ્યારે મોટા થાય છે ત્યારેજ સ્પષ્ટ દેખાય છે. હવે શરીરમાં પિતાથી, માતાથી, રસથી અને આત્માથી કયા કયા ભાગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે લખીએ છીએ.

કેશ, દાઢી, મૂછ, રૂંવાડાં, નખ, દાંત, શિરાઓ, ધમનિઓ,

ગર્ભોત્પત્તિ અને શરીરરચનાનો ક્રમ

૬૭

સ્નાયુઓ, હાડકાં અને વીર્ય એટલા ભાગ પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. માંસ લોહી, મજ્જા, મેઠ, જમણાં પડખાંની ગાંઠ, ખરોળ, આંતરડાં, નાભિ, હૃદય અને ગુદા એટલા ભાગ માતાથી થાય છે. શરીરનું વધવું, વર્ણ, બળ અને દેહની સ્થિતિ એટલાં વાનાં રસથી થાય છે. જ્ઞાન, અપરોક્ષ અનુભવ, આયુષ્ય, સુખદુઃખ અને અનેક યોનિઓમાં જન્મ થવા એ આત્માથી થાય છે. આ વિષયમાં જે કે જ્ઞાનાદિ સઘળી ઈન્દ્રિયો આત્માથી થાય છે એમ કહ્યું છે, તે નિરાકાર આત્મામાંથી કેઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થવી ઘટતી નથી. એટલા માટે આત્માથી એટલે આત્માના પાસે રહેવાથી એમ સમજવું. હવે કયા કયા પદાર્થો ગર્ભને મુખ્ય ઉપકારક છે તે જોઈએ.

અગ્નિ, ચંદ્ર, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, સત્ત્વ, રજ, તથા તમ, પાંચ ઈન્દ્રિયો અને પ્રારબ્ધકર્મ એ સૌ ગર્ભને જિવાડે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

પાચક, બ્રાજક, આલોચક, રંજક અને સાધક એ પાંચ પ્રકારના પિત્તોની તથા પંચમહાભૂતોમાં રહેલી ગરમીની તથા સાત ધાતુઓમાં રહેલા અગ્નિની શક્તિરૂપે રહેલો અગ્નિ કે જે વાણીના દેવતાપણાને પામેલો છે, તે પાચનાદિ કામ કરીને ગર્ભને જિવાડે છે.

પાંચ પ્રકારના કફ, રસ અને વીર્યાદિ ચંદ્રરૂપ પદાર્થોની અને રસના (શુભ) ઈન્દ્રિયની શક્તિરૂપે રહેલો ચંદ્ર કે જે મનના દેવતાપણાને પામેલો છે, તે ઓજ આદિ સામ્ય ધાતુઓના પોષણથી અને પવન તથા અગ્નિથી શુકાયલા ભાગને ભીનો કરવારૂપ કામ કરીને ગર્ભને જિવાડે છે.

પૃથ્વી પાણીથી ભીંજાયલા ભાગને કઠણ બનાવવારૂપ કામ કરીને ગર્ભને જિવાડે છે.

૬૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

વાયુ દોષ, ધાતુ, મળ, અંગ અને ઉપાંગોને સારી રીતે ચલન આપવારૂપ કામ કરીને ગર્ભને જિવાડે છે.

આકાશ અવકાશરૂપ હોવાથી ઉચ્છવાસ અને નિઃશ્વાસના માર્ગ આપીને ગર્ભને જિવાડે છે.

સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો મનરૂપે પરિણામ પામેલા હોવાથી જીવને જીવવામાં, બીજું શરીર લેવામાં અને મુક્તિ આપવામાં પણ કારણભૂત છે તેથી તેઓ ગર્ભને પણ જિવાડે છે.

શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જીભ અને ઘ્રાણ એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું ગ્રહણ કરવારૂપ કામ કરીને ગર્ભને જિવાડે છે.

પ્રારબ્ધકર્મ સઘળા દેહમાં ચેતન્ય રહેવાના કારણરૂપ છે માટે તે પણ ગર્ભને જિવાડે છે.

એ બધાં કારણો સાથે સ્ત્રીની રક્તને વહેનારી નાડી ગર્ભની નાલિની નાડી (નાળવા)ની સાથે લાગેલી હોય છે, તેથી ગર્ભની નિરંતર વૃદ્ધિ થાય છે. ગર્ભને માતાને નિઃશ્વાસ થવાથી નિઃશ્વાસ, ઉચ્છવાસ થવાથી ઉચ્છવાસ, ચલન થવાથી ચલન અને સ્વપ્ન થવાથી સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ માતા જે જે ચેષ્ટાઓ કરે છે તે તે ચેષ્ટાઓ ગર્ભ પણ કરે છે. એ ઉપરથી બાલુવાનું કે ગર્ભ રક્ષા પછી માતા જેવી જેવી જાતના વિચારોનું સેવન કરે છે અથવા જેવાં જેવાં કાર્યો વા ચેષ્ટાઓ કરે છે, તેવાં તેવાં બાળક શીખી લે છે, તેટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે, બાળકના જન્મ થતાં પહેલાં બાળકને કેળવણી આપવાની જરૂર છે.

ગર્ભની નાલિના મધ્યમાં એક અવિચળ તેજનું સ્થાન છે, તે સ્થાન વાયુ ધમે છે, તેથી ગર્ભને દેહ વૃદ્ધિ પામે છે. તે વાયુ ગરમીની સહાયતાવાળો હોવાથી ગર્ભના ઊંચેના, નીચેના અને

ગર્ભોત્પત્તિ અને શરીરરચનાનો ક્રમ

૬૯

આડા સ્ત્રોતોને જેમ જેમ વિસ્તારતો જાય છે તેમ તેમ ગર્ભને દેહ વધતો જાય છે.

જે કે વિષયનું જરા વિષયાન્તર થાય છે; પરંતુ ગર્ભને લગતી ખાબત હોવાથી અમે લખવાનું દુરસ્ત ધારીએ છીએ.

ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પહેલા દિવસથીજ આનંદમાં રહેવું, શણુ-ગારેલ રહેવું, કાળાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ, દેવ, ગુરુ અને પ્રાજ્ઞ-જ્ઞાના પૂજનમાં તત્પર રહેવું; ઘણું કરીને મધુર ને સ્નિગ્ધ, હૃદયને ગમે એવા હલકા અને દ્રવરૂપ પદાર્થો જમવા. વધાર આદિથી સંસ્કાર આપેલા અને અગ્નિને પ્રદીપ કરે એવા પદાર્થો, નિત્ય લેવા. ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ અતિ પરિશ્રમ કરવો નહિ. જમતાં ભૂખ્યા રહેવું નહિ, તેમ અત્યંત ધરાવું પણ નહિ. મૈથુન કરાવવું નહિ, રાતનું જાગરણ કરવું નહિ, શોક કરવો નહિ, વાહન ઉપર ચડવું નહિ, લોહી કઢાવવું નહિ, વિષ્ટા કે મૂત્રાદિના વેગને રોકવા નહિ અને ઉભડક એસવું નહિ. ગર્ભવાળી સ્ત્રીના શરીરની અંદરના દોષોથી કે બહારથી આઘાત કે પ્રત્યાઘાત થવાથી તેના કોઈ પણ ભાગને પીડા થાય તો તેના ગર્ભમાં રહેલ ખાબકના પણ તેજ ભાગને પીડા થાય છે. ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ મલિન, ખરાબ આકાર-વાળી કે ઝોઝાં અંગવાળી કોઈ સ્ત્રીનો સ્પર્શ પણ કરવો નહિ. દુર્ગંધવાળા પદાર્થને સૂંઘવો નહિ, મનને અપ્રિય લાગે એવા પદાર્થને ભેવા નહિ, કાનને અપ્રિય લાગે એવાં વચન સાંભળવાં નહિ, વાસી સુકાયણું કે કવાથ કરેણું અન્ન જમવું નહિ, થાળાં ખાંધેલાં ઝાડ, સ્મશાનનાં ઝાડ કે ગ્વાનિ કરાવે એવા પદાર્થની પાસે જવું નહિ; ઝાઝું બહાર નીકળવું નહિ, ઉજ્જડ ઘરમાં રહેવું કે જવું નહિ, જાંચે સાદે ખેલવું નહિ, શરીરે તેલ ચોળવું નહિ, કોઈ વસ્તુને ચોળીને ખરડ કરાવવો નહિ, કઠણ બિછાને સૂવું નહિ અને સૂવાનું કે એસવાનું આસન ઘણું જાંચુ રાખવું

નહિ. આ સઘળા નિયમો ઉત્તમ પ્રકારની રાંતતિની દંઘરા રાખનારી માતાએ અવશ્ય ધ્યાન દઈને પાળવા.

વિશેષમાં કહેવાનું કે ઋતુસ્નાનના દિવસથી અથવા ગર્ભ રક્ષાના દિવસથી સ્ત્રીએ નીચે પ્રમાણે વર્તન રાખવું:—

હિંસા કરવી નહિ, બ્રહ્મચર્ય રાખવું, આંસુ પાડવાં નહિ, નખ કાપવા નહિ, તેલ ચોળવું નહિ, ચંદન ચોપડવું નહિ, આંખો આંજવી નહિ, દિવસે સૂવું નહિ, ઢોડવું નહિ, ઘણો મોટો શબ્દ સાંભળવો નહિ, ઘણું હસવું નહિ, ઘણું ખોલવું નહિ, પ્રવાસ કરવો નહિ, ભૂમિ ખોદવી નહિ અને ઘણો વાયુ સેવવો નહિ.

અજ્ઞાનથી અથવા પ્રમાદથી અથવા લોભથી નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મ કરે તો તે થકી જે દોષ થાય, તે દોષને ગર્ભ પામે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીના રુદનથી ગર્ભ નેત્રના રોગવાળો થાય. નખ કાપવાથી નઠારા નખવાળો થાય, તેલ ચોળવાથી કુષ્ઠ રોગવાળો થાય. ચંદન આદિનો લેપ કરવાથી દુઃખયુક્ત આચરણવાળો થાય, આંજન આંજવાથી આંધળો થાય, દિવસે સૂવાથી ઘણી ઊંઘવાળો થાય. ઘણો ઊંચો શબ્દ સાંભળવાથી બહેરો થાય. ઘણું હસવાથી તાળવું, દાંત, હોઠ અને જીભ તપખીરિયા રંગ જેવાં થાય. બહુ ખોલવાથી ગહુ બકનારો થાય, પરિશ્રમ કરવાથી ઉન્મત્ત થાય, પૃથ્વી ખોદવાથી જ્યાં ત્યાં પડી જાય એવાં એવાં આચરણવાળો થાય અને ઘણો વાયુ સેવવાથી ઉન્મત્ત એટલે ગાંડો થાય.

ઉપરોક્ત બાબતોથી વાચકના ધ્યાનમાં આવશે કે, ગર્ભનું સ્થાપન કરવું, ગર્ભને કયા લિંગનો ઉત્પન્ન કરવો, ગર્ભનું લિંગ બંધાયા પછી તેને કેવો રૂપાળો, બળવાન, આયુષ્યમાન, શૈશ્વર્યવાન, યુદ્ધિમાન કે શ્રીમાન કરવો તે માખાપોના પોતાના હાથમાં રહેલી બાબત છે. અહીંયાં કોઈ શંકા કરશે કે જો

માતાપિતાની કુચ્છેષ્ઠાથી ગર્ભમાં થતી વિક્રિયા ૭૧

આટલી ઘઘી બાબતો આપણા હૃદયમાં છે, તો પછી પૂર્વનાં કર્મો અને ઈશ્વરને નિયામક માનવાની જરૂર શી? એતું સમાધાન એવી રીતે થઈ શકે છે કે, આત્મા અનાદિ છે અને આત્માનાં કર્મો પ્રવાહથી અનાદિ છે. તે શુભાશુભ કર્મના યોગે શુભાશુભ ફળની ઉત્પત્તિ થાય છે; પરંતુ તેમાં પુરુષાર્થથી અશુભ કર્મનો ઉદય દખાવી દઈ, શુભ કર્મનો ઉદય કરી શકાય છે. જેમ કર્મના ઉદયથી પગમાં કાંટા વાગે એવા માર્ગે આસવાનો પ્રસંગ આવે, પરંતુ જો પુરુષાર્થ કરીને પગને અતુકુળ પગરખાંને ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો કાંટા ભાગવારૂપ કર્મનો ઉદય દાખી શકાય છે; તેમ આત્મા અનાદિ કાળથી કર્મ બાંધતો અને ભોગવતો જન્મમરણના ચક્રમાં ભ્રમણ કર્યો કરે છે અને કર્મના શુભાશુભ ફળને ભોગવે છે, તેમાં જો શુભ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે, તો તેતું ફળ ઉત્તમ નીપજી, તે કર્મના ફળને ઉદય થતું અટકાવી શકાય છે.

૬-માતાપિતાની કુચ્છેષ્ઠાથી ગર્ભમાં થતી વિક્રિયા

સૃષ્ટિકર્મનો નિયમ તપાસતાં સમજાય છે કે, જે ણીજ પૃથ્વી પર રોપવામાં આવે છે, તે ણીજની સાથેજ તેનો મહાપ્રાણ આત્મા તથા અદ્ય-પ્રાણ (જીવો) હોય છે અને જેમ જેમ કાળનું વહન થતું જાય છે તેમ તેમ તે વૃદ્ધિને પામી, પોતાનામાં રહેલા શુભ પ્રમાણે પોતાની આકૃતિ બાંધે છે. તેવી રીતે મનુષ્યોના રજ્જીવીયના યોગથી જે વખતે ગર્ભાધાન થાય છે, તે વખતથીજ તેમાં આત્માના કર્મ પ્રમાણે વધારો થઈ તેની આકૃતિ બંધાવા માંડે છે; પણ જેમ વૃક્ષને ઊગતી વખતે અને વૃદ્ધિ પામવાની ક્રિયા

૭૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ચાલતી હોય ત્યારે ખેડૂતની ભૂલથી અથવા અજ્ઞાનથી તેની બરાબર સારવાર થાય નહિ, તેા વાતાવરણ એટલે તડકો અને ઢિમધી તથા પવનના ઝપાટા અને હોજમ(છાંચા) થી તે ખીજ વિક્રિયા પામી સંકોચાઈ જાય છે, જેથી તે સંપૂર્ણ અવયવાળું, રસવાળું અને ગુણવાળું ઉત્પન્ન નહિ થતાં, હીનત્વને પામી ખામીવાળું બને છે; તેમ માતાપિતાના યોગથી ગર્ભસ્થાનમાં જે ગર્ભનું ધારણ થયું હોય, તેને શારીરિક કે માનસિક ઉપદ્રવથી ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય અને મનના વિચાર, શોક, ભય, ક્રોધ, લજ્જા અથવા નિર્લજ્જપણાને લીધે તેનાં આંગોપાંગ ખીલવવામાં નહિ આવતાં, તે સંકોચને પામી તેમાં હીનત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી તેની માનસિક વૃત્તિઓ ભલે ઈંદ્રિયો ઉપર હુકમ ચલાવે; પરંતુ તે ઈંદ્રિયો આજ્ઞા પ્રમાણે યથાસ્થિત કામ કરે નહિ, એટલે તેની ક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે. તેટલા માટે ગર્ભરૂપ ખીજનું સ્થાપન થયા પછી, તેને સૃષ્ટિના ખુલા મેદાનમાં આવતાં સુધી, તેના ઉપર કોઈ પણ બંધની માઠી અસર થવા નહિ દેવી; એટલુંજ નહિ, પરંતુ માઠી અસર થવાના જે યોગો ઉત્પન્ન થાય, તેને પતિપત્નીએ ચતુરાઈથી, હિંમતથી અને શાંતિથી ખુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને તેનું નિવારણ કરવું, જેથી ગર્ભ પોષાઈ યથેચ્છ બાળકરૂપ જન્મી, જગતને નમૂનારૂપ જણાય. પણ જે તે પ્રમાણે તેનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે, તેા તે ગર્ભમાં વૃદ્ધિ પામતું બાળક, પોતાની વાસનાલિંગની ક્રિયા કરીને પોતાની વૃદ્ધિ કરવા માટે જે પરમાણુને આકર્ષી પોતાનું શરીર રચે છે, તેમાં વાસનાલિંગ તથા જ્ઞાનતંતુઓને સેવ્યસેવક ભાવ ઉત્પન્ન કરી, શરીરચંત્રને ચલાવવા માટે તેના જે ભાગો સરળતા ભરેલા થવા જોઈએ તેવા થઈ શકતા નથી. તે માટે ગર્ભમાં વીર્યનું સ્થાપન થયા પછી તે વીર્ય બાળકના રૂપમાં કેવી રીતે ફેરવાય છે તેના થોડોક વિચાર કરવાની જરૂર છે.

માતાપિતાની કુચેષ્ટાથી ગર્ભમાં થતી વિક્રિયા ૭૩

ગર્ભોદાન સમયે, વીર્ય અને રજ ગર્ભાશયમાં જેવું પડયું હોય, તેવું ને તેવું દ્રવરૂપપણાથી પહેલા મહિનામાં રહે છે. એ ગર્ભાશયમાં રહેલા વાત, પિત્ત અને કફથી પાકતો વીર્ય અને રજમાં રહેલો પંચમહાભૂતનો સમુદાય ણીજ મહિનામાં ઘાટો થાય છે. વાયુ અને કફથી પણ ગર્ભ પાકે છે, કારણ કે તેઓમાં પણ ગરમી રહેલી છે. ચરકમાં કહ્યું છે કે, 'પૃથ્વીની, જળની, તેજની, વાયુની અને આકાશની એવી રીતે પાંચ પ્રકારની ગરમીઓ છે. ત્રીજા મહિનામાં એ હાથના બે, બે પગના બે અને એક માથાનો એવી રીતે પાંચ પિંડ અને શરીરના સૂક્ષ્મ અવયવો સિદ્ધ થાય છે. એથા મહિનામાં સઘળાં અંગો તથા ઉપાંગો સ્પષ્ટ થાય છે. હૃદયની સ્પષ્ટતા થવાથી એતના પણ એથા મહિનામાં સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી ગર્ભને એથા મહિનામાં અનેક વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે. એક પોતાનું અને ણીજનું ગર્ભનું એવી રીતે તે સમયે સ્ત્રીના શરીરમાં બે હૃદય થાય છે, માટે ગર્ભિણી સ્ત્રી "દ્વૈહૃદિની" કહેવાય છે. ગર્ભવાણી સ્ત્રીને જે ઇચ્છા થાય, તેમાં ખામી રાખવામાં આવે, તે તે સ્ત્રીને ખૂંધું, હૂંડું, નપુંસક, ઠીંગણું, આંધળું, કાંણું કે કાંચું સંતાન આવે છે. ગર્ભવાણી સ્ત્રીને જે ઇચ્છા (દ્વૈહૃદ) ઉત્પન્ન થાય અને તે પાર પાડવામાં આવે તે તે સ્ત્રીને પરાક્રમી અને લાંબા આયુષ્યવાળું સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે; એટલા માટે તેને જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે વસ્તુ આપવી જોઈએ. ગર્ભિણી સ્ત્રી જે જે વસ્તુ ભોગવવાની ઇચ્છા કરે, તે તે વસ્તુઓ ગર્ભિણીને હરકત થવાની ણીકને લીધે વેદ્ય પાસે મેળવાવીનેજ આપવી જોઈએ. જેની ઇચ્છા પૂરી પાડવામાં આવે તે સ્ત્રી ગુણવાન સંતતિ જણે છે અને જેની ઇચ્છા પૂરી ન પડે, તે સ્ત્રીને ગર્ભમાં અથવા પોતાના શરીરમાં હરકત ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ ઇચ્છેલી વસ્તુઓમાં જે જે ઇન્દ્રિયના વિષય સંબંધી તેની ઇચ્છા પૂરી

૯૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

કરવામાં ન આવે, તો તે ઈંદ્રિયમાં ખોડખાંચણુ આદિ વ્યથાવાળું બાળક અવતરે છે. ગર્ભવાળી સ્ત્રીને નોખા નોખા પદાર્થની ઇચ્છા થવાથી નોખાં નોખાં ફળ થાય છે. જે સ્ત્રીને રાજનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી ધનવાન અને અત્યંત પૂજ્ય પુત્ર જણે છે. જે સ્ત્રીને ઉત્તમ વસ્ત્રાલરણુ વગેરેની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રી વરણાગિયો અને રૂપાળો દીકરો જણે છે. જે સ્ત્રી તપસ્વીઓના આશ્રમમાં જવાની અથવા પોતાના સદ્ગુરુના દર્શનની ઇચ્છા કરે તેને જિતેન્દ્રિય અને ધર્માત્મા સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. જે સ્ત્રીને સર્પની જાતિઓ જોવાની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રીને હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળું બાળક થાય છે. જે સ્ત્રીને આમાં કહ્યા સિવાયની કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રી શરીર, આચાર અને સ્વભાવથી ઇચ્છેલી વસ્તુના ગુણુ-કર્મ-સ્વભાવ જેવી સંતતિ ઉત્પન્ન કરે છે. પાંચમે મહિને મન જાગૃત થાય છે અને છઠ્ઠે મહિને બુદ્ધિ જાગૃત થાય છે; સાતમે મહિને સઘળાં અંગો અને ઉપાંગો સારી પેઠે સ્પષ્ટ થાય છે. આઠમા મહિનામાં એજ અનુક્રમથી મન અને બુદ્ધિ, જરા વારમાં બાળકમાં અને જરાવારમાં માતામાં આવજા કરે છે. તેથી મા અને દીકરો વારંવાર ખેઠ તથા હર્ષ પામ્યા કરે છે અને જે પુત્ર અવતરે છે તે જીવતો નથી. આઠમા મહિનામાં જન્મેલો પુત્ર જીવતો નથી, તેનું કારણુ એજ છે કે, તે મહિનામાં યોગ્ય સ્થિર રહેતું નથી. સ્ત્રી નવમે મહિને, દશમે મહિને, અગિયારમે મહિને અથવા બારમે મહિને પણ જણે છે; પરંતુ કાંઈ વિકાર હોય તો એથી ઉપરાંતના સમયમાં પણ જણે છે.

ગર્ભમાં જે પુત્ર-ત્રીર્યનું સ્થાપન થયું હોય તો તે ગર્ભ પીળા મહિનામાં પિંડાકાર (ગોળ) માલૂમ પડે છે અને તે સ્ત્રીનું જમણું નેત્ર થોડું મોટું જણાય છે. પહેલાં જમણા સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે. જમણી બાંધ પુષ્ટ થાય છે. મુખનો રંગ શ્રેષ્ઠ અને પ્રસન્ન

માતાપિતાની કુચેષ્ટથી ગર્ભમાં થતી વિક્રિયા ૭૫

જણાય છે. તે પુરુષ સંસારવાળાં દ્રવ્યોની ઇચ્છાવાળી હોય છે. જેના ગર્ભમાં કન્યાના ગર્ભની સ્થાપના થયેલી હોય તેનો ગર્ભ બીજે માસે પેશી એટલે લાંબી ગાંઠ જેવો માલૂમ પડે છે અને તેમાં પુત્રગર્ભવાળી સ્ત્રી કરતાં ઊંચટાં લક્ષણ માલૂમ પડે છે અને જે સ્ત્રીના ગર્ભમાં નપુંસક બાળક હોય છે, તે સ્ત્રીના ગર્ભનો આકાર અર્ધુદાકાર એટલે ખાડાટેકરાવળો પિંડ જણાય છે; અને કૂખોમાં ગર્ભ ઊંચો જણાય છે અને આગળથી પેટ મોટું દેખાય છે. એ નપુંસક ગર્ભના જુદા જુદા ભેદો છે. તે પિતામાં રહેલા નપુંસક ધણીથી અથવા પિતાને સંગતિદોષથી જે કુચેષ્ટાઓની ટેવ પડી ગઈ હોય, અથવા કોકશાસ્ત્ર જેવાં શાસ્ત્રોને વાંચી તેના રહસ્યને સમજ્યા વિના, તેને ઊંચટા અર્થમાં ગોઠવી, પોતાની મનોવૃત્તિના તરંગને આધીન થઈ, જે કુચેષ્ટાક્રિયાઓ કરે છે, તેવા શુભવાળા, સ્વભાવવાળા અને ચેષ્ટાવાળા નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. એ નપુંસક (૧) આસેકચ, (૨) સુગંધી, (૩) કુલિક અને (૪) ઈર્ષક એ ચાર જાતના નપુંસકો વીર્ય રહિત હોય છે અને પાંચમો પંઠ નામનો નપુંસક વીર્યરહિત હોવાથી અથવા વીર્યને વહન કરનારા તથા વીર્યને ગ્રહણ કરનારા સ્નાયુઓથી રહિત હોવાથી તે પંઠ (હીજડો) કહેવાય છે. માતાપિતાનાં શુક અને આર્તવ અદ્ય હોવાથી આસેકચ નામનો નપુંસક થાય છે. તે નપુંસક જ્યારે અન્ય પુરુષના વીર્યનું લક્ષણ કરે છે ત્યારે મદોન્મત થઈને મૈથુનની શક્તિવાળો થાય છે. એનું બીજું નામ સુખયોનિ છે. જે ગર્ભ દુર્ગંધવાળી યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સૌગંધિક નપુંસક કહે છે. જ્યારે તે સિંગ અને લગની ગંધ સૂંઘે છે ત્યારે પુરુષત્વને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એનું બીજું નામ નાસાયોનિ છે. જે નપુંસક પ્રથમ પોતે ગુદામાં ભોગ કરાવીને, સ્ત્રીમાં પુરુષની સમાન આચરણ કરે છે, તે કુલિક નપુંસક કહેવાય છે. તેનું બીજું નામ શુદ્યોનિ છે. જે મનુષ્ય

૭૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ખીજા મનુષ્યને મૈથુન કરતાં ઢેખીને પછી મૈથુન કરવાને શક્તિ-
માન થાય છે, તેને ઈર્ષક નપુંસક કહે છે. તેવું બીજું નામ
દૃષ્ટિયોનિ છે અને જે પુરુષ અજ્ઞાનથી મોહને વશ થઈને, સ્ત્રીની
પેઠે પોતે સૂઈને અને સ્ત્રીને પોતાના ઉપર ગ્રહાવીને સમાગમ
કરાવે, તેથી જો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, તો તે સ્ત્રી જેવાં લક્ષણોવાળો
થાય છે. અર્થાત્ તે દાદીમૂછસહિત અને લિંગસહિત હોવા છતાં
કાંઈ પણ કામ કરી શકતો નથી. તેને ષાંઠ કહે છે, તથા સ્ત્રીના
ઋતુકાળમાં સ્ત્રી ઉપર ચઢે અને પુરુષને નીચે રાખીને ભોગ કરે,
તેમાં જો કન્યા ઉત્પન્ન થાય તો તે પુરુષનાં લક્ષણવાળી થાય છે
અને તે સદૈવ પુરુષની પેઠે સ્ત્રીના ઉપર આરૂઠ થઈને, તેની યોનિ
સાથે પોતાની યોનિને ઘસે છે તથા તેને દાદીમૂછનાં કાંઈ કાંઈ
ચિહ્નો માલૂમ પડે છે. જે સ્ત્રીઓ કામને વશીભૂત થઈને પરસ્પર
યોનિનું ઘર્ષણ કરે છે, જેથી પોતાના વીર્યથી અને પોતાના રજ-
થી હાડકાં વિનાનો ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ સ્ત્રી ઋતુસ્નાત થયા
પછી જો સ્વપ્નમાં પુરુષની સાથે મૈથુન કરે, તો આર્તાવનેજ લઈને
વાયુ કૂળમાં જો ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે છે તો તે ગર્ભ માસે માસે ગર્ભના
લક્ષણસહિત વધે છે અને બ્યારે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે પિતાના
ગુણથી વર્જિત, કેશ, દાદી, મૂછ, રોમ, નળ, દાંત, નાડી આદિથી
હીન હોય છે. આથી ગર્ભ સાપ, વીંછી કે કુખમાંડની આકૃતિવાળો
અથવા સ્ત્રીઓના હોહદને પૂર્ણ નહિ કરવાના પુરુષના પાપને
લીધે આગળ કહ્યું તેમ હીન ઈંદ્રિયો વાળો થાય છે. તેવીજ રીતે
જેવો આહાર, જેવી ચેષ્ટા તથા જેવાં આચરણ સહિત સ્ત્રીપુરુષો
મૈથુન કરે છે, તેવા પ્રકારની ચેષ્ટાવાળો ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રી-
પુરુષના રજવીર્યને ગર્ભાધાન સમયે વાયુ પોતાના બળે કરીને જે
ભાગમાં વહેંચી નાખે છે, જેથી ગર્ભમાં જે સંતાન ઉત્પન્ન થાય
છે. તેમાં રજ અને વીર્યને બરાબર વિભાગ થઈ જાય, તો જે પુત્રો

માતાપિતાની કુચેપ્રાથી ગર્ભમાં થતી વિક્રિયા ૭૭

અથવા બે કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ વાયુ પોતાનું સમતોલપણ ગુમાવી, માતાના આહારને પરિપક્વ દશામાં આવતાં પહેલાં, રજ અને વીર્યના વિભાગ કરી નાખે તો તે ગર્ભમાં એક પુત્ર અને એક કન્યારૂપે બે સંતતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આગળ વર્ષુવી ગયા તેમ ગર્ભસ્થાપન થવાને માટે સોળ રાત્રિ પર્યન્તનો કાળ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ કેટલીક વાર એવું બને છે કે, ઋતુકાળ આવતાં પહેલાં એટલે ઋતુરનાત પછી એક માસ પૂર્ણ થવા અગાઉ બ્યારે સ્ત્રીને ખબર પડે છે કે હવે ઋતુ પ્રાપ્ત થશે અર્થાત્ પોતાના સ્તનમાં લાર દેખાય છે, કર્મરમાં દુઃખાવો થાય છે, પેઠામાં ઝીણું ઝીણું શૂળ મારે છે તથા યોનિદ્વારમાં દુર્ગંધી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે સ્ત્રીઓ સમજી જાય છે કે, હવે એકબે દિવસમાં ઋતુ પ્રાપ્ત થશે. જે અરસામાં ગર્ભસ્થાનમાં રજ આવી ચૂકેલું હોય છે, તે સમયમાં સુરતસમાગમ કરવામાં આવે, તો ઘણેભાગે ગર્ભ રહેવાનો સંભવ છે અને જે રહે છે તેમાં કાં તો સ્ત્રી ગર્ભ રહ્યાનો માસ ગણતાં ભૂલી છે એમ કહેવામાં આવે છે અથવા ઉપર કહ્યું તેમ, વાયુથી વિભાગ પડી, બે ગર્ભ ધારણ થવાથી ત્રીજો ગર્ભ રહે છે, એટલે અપવાદ તરીકે સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપે છે. આ ઠેકાણે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ગર્ભાશયના બે પડદા છે, તે સિવાય ગર્ભાશયમાં બાળકને રહેવાની જગ્યા નથી, તો પછી ત્રીજા અથવા તે કરતાં વધુ બાળકનો શી રીતે સમાવેશ થયો? તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે, એક સ્થાનમાં એક અથવા એકથી વધારે બાળક રહી શકે છે કારણ કે મનુષ્ય જરાયુજ બાળનું પ્રાણી છે, એટલે બાળકની આસપાસ જરાયુનો એક પડદો ખંધાય છે; તે પડદામાં બાળક અને બાળકની આસપાસ, પાંચ તત્વથી મળેલો મસાલો પ્રાણીરૂપે રહે છે; તે પ્રાણી પ્રસૂતિ સમયે પહેલું વહી જાય છે અને તે પડદો (જરાયુ) ફાડીને બાળક બહાર આવે છે, જેથી બાળક

૭૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

જન્મ્યા પછી તે પડદામાં રહેલો; મસાલો ઓરના નામથી બહાર પડે છે. એટલે એક ગર્ભસ્થાનમાં ગમે તેટલા ગર્ભો ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ તેની જરાયુ જુદી જુદી હોવાથી એકબીજાને સ્પર્શ કર્યા સિવાય અથવા અડચણ કર્યા સિવાય વૃદ્ધિ પામી બાળકરૂપે જન્મી શકે છે; અને તે જન્મ્યા પછી તેની જુદી જુદી ઓર પડે છે. પરંતુ એટલું તો નક્કી થાય છે કે, બે કરતાં વધુ બાળકોને રહેવાની જગ્યા નહિ હોવાથી, તેને વધવામાં સંકોચ થાય છે, જેથી તે બાળકો કદમાં ઘણાં નાનાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ દૈવયોગે જરાયુનો પડદો અંદરથી ફાટી બે જરાયુ બેડાઈ જાય છે, તો તે બે ગર્ભ સાથે બેડાઈને ચોટેલી અવસ્થામાં જન્મે છે, જેથી તે ચાર પગવાળા, ચાર હાથવાળા અને બે માથાંવાળા દેખાય છે. આવાં બેડાયલાં બાળકો અમારી નજરે જોવામાં આવ્યાં નથી; પણ શ્રીયુત ડોક્ટર સાહેબ ત્રિલોવનદાસ મોતીચંદ શાહે પોતાના “શરીર અને વૈદકશાસ્ત્ર” નામના પુસ્તકમાં એવા વિકૃત ગર્ભોનાં ચિત્રો આપેલાં છે, એટલે હાલની પશ્ચિમની વિદ્યા પણ, એ વાતને પુષ્ટિ આપે છે.

આપણે ઉપર જણાવી ગયા તેમ ગર્ભને પ્રસવ થવાનો કાળ વધુમાં વધુ બાર માસનો જણાય છે. પણ જો ગર્ભ વિક્રિયાને પામે તો અમર્યાદ કાળ સુધી તે ગર્ભમાં રહી શકે છે. કારણ કે દુષ્ટ પિતા અને પિતાના પક્ષનાં સંબંધીઓ, કુળમોટપના અભિમાનથી અથવા કોઈ બીજા કારણથી સ્ત્રી ઉપર જુલમ જુલમ અને તે સ્ત્રી હંમેશા ભયમાં અથવા કલેશમાં રહે તો તે ગર્ભ અધૂરે પડી જવાનો અથવા ગર્ભવાસમાં મરણ પામવાનો વધારે સંભવ છે. કદાચ પ્રસવકાળ સુધી બચી જાય તો પ્રસવ્યા પછી પણ તે અલ્પાયુષી થાય છે. તેવી રીતે જો ગર્ભવાળી માતાને કામનો અથવા શોકનો અથવા ભયનો પ્રસંગ આવે; અને તે માતા

માતાપિતાની કુચેષ્ટાથી ગર્ભમાં થતી વિક્રિયા ૭૯

હંમેશાં વ્હાનિવાળી અવસ્થામાં રહે, તે 'કામશોકમયાદ્યાયુઃ' એ વચન પ્રમાણે કામ, શોક અને લયથી વાયુ ઉત્પન્ન થઈ, તે ગર્ભને સુકાવી નાખે છે, તેને આપણા લોકો "છેડ થઈ ગયું" એમ કહે છે. એ બાળકમાં સુશ્રુત, ચરક, વાગ્ભટ્ટ અને શારંગધર જેવા માન્ય ંથો તથા ભાવપ્રકાશ અને નિધંતુરતાનકર જેવા સંગ્રહંથો પણ વાયુથી શુષ્ક થયેલા ગર્ભને, ઉપવિષ્ટક નામથી ઓળખાવે છે અને તે અપરિમિતકાળ સુધી ગર્ભમાં રહી શકે છે. આ બાળકમાં પશ્ચિમની વિદ્યાને બાણનારા અને તે સિવાયના બીજા ચિકિત્સાશાસ્ત્રોને નહિ માનનારાઓનો એવો મત છે કે, ગર્ભમાં બાળક ૨૮૦ થી ૩૨૦ દિવસ કરતાં વધુ વાર રહેતુંજ નથી. પરંતુ એવા મતવાળાઓને જણાવવાનું કે, શુષ્ક થયેલા ગર્ભની ચિકિત્સામાં, આયુર્વેદના આચાર્યો પૌષ્ટિક, બળવર્ધક, અને વાયુને પરિહારક ઔષધિઓ તથા ખેરાક આપવાનું નિદાન કરે છે. તે ઉપરાંત અનેક ઠેકાણે, એવા શુષ્ક ગર્ભને પોપણ કરી, પ્રકુલ્લાવસ્થામાં લાવી, બાળકરૂપે જન્માવવા માટે માંસરસ આપવાની લલામણ કરે છે. એ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે, માંસાહારી પ્રજામાં માંસાહારને લીધે તેની ગરમીથી વાયુ કોપ પામી ગર્ભને સૂકવી શકતો નથી. પશ્ચિમનાં શાસ્ત્રોમાં એ વાતનું પ્રતિપાદન ન કરવામાં આવ્યું હોય, તે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી; પરંતુ અમારા આયુર્વેદમાં આ વિષયને ટૂંકમાં પણ ખુલ્લા શબ્દોમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. એવી રીતે બાળકને ગર્ભાશયમાં રહેવાની કાળમર્યાદા બાંધી શકાતી નથી. એ ઉપરાંત ગર્ભિણી માતા પોતાના મનોવિકારને તાબે થઈ, જેવા જેવા વિચારનું સેવન કરે છે, તેવા તેવા સ્વભાવવાળા પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે.

૭-ઉત્તમ ગુણકર્મવાળી અને રૂપવાળી સંતતિનો ઉપાય

આ દુનિયામાં કુદરતનો નિયમ એવો જણાય છે કે, દરેક પ્રાણીએ પોતાની જાતની ઉન્નતિ કરી સૃષ્ટિની શોભામાં વધારો કરવો તથા સૃષ્ટિમાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કરવાનો ક્રમ ચાલુ રાખવો. જેઓ સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ કરવાના કામમાં આડે આવે છે, તેઓ કુદરતના ગુનેગાર ગણાય. પરન્તુ જે કામ કરવાની જેને ફરજ પડી હોય, અથવા જે જેની ઇચ્છા હોય તેને, તે કામ કરવાનો અધિકાર જોઈએ. જે અધિકાર મેળવ્યા સિવાય કામ કરવા માંડે તો કામ યથાર્થ રીતે જેવું જોઈએ તેવું, પાર પડી શકે નહિ. કાત્યાયન સૂત્રના પ્રથમ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, 'અક્ષાતઃ અધિકારઃ । એમ અધિકારીનું વર્ણન કર્યું છે. તે પ્રમાણે દરેક કામ કરવા માટે અધિકારી થવાની જરૂર છે. જ્યારથી આપણા દેશમાં કરેક કામ કરવાનો અધિકાર મેળવ્યા સિવાયના માણસને કામ સોંપવાનો રિવાજ પડ્યો, ત્યારથી દેશની પ્રગતિ શોભાનો નાશ થવા માંડ્યો. જેમ પ્રાણીને આજે પણ તે વેદ કે શાસ્ત્ર જાણેલો ન હોય તો પણ તેને દ્વિવેદી, ત્રિવેદી, ચતુર્વેદી, શાસ્ત્રી, જોશી અને વૈદના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેને તે કાર્ય કરવા બેસાડીએ તો તે કંઈ પણ કરી શકે નહિ; પણ ઉપરોક્ત પદનો જેણે અધિકાર મેળવ્યો હોય તેને તે તે કામ સોંપવામાં આવે, તો તે યથાર્થ રીતે કરી શકે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ અધિકાર મેળવ્યા સિવાય સોંપવામાં આવે, તો તે સૃષ્ટિમાં શોભારૂપ બાળક ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. એ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે, સંસારમાં ઉત્તમ ગુણ-કર્મવાળી અને રૂપવાળી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેનો ખાસ અધિકાર મેળવવાની જરૂર છે. સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં સ્ત્રી,

ઉત્તમ ગુણકર્મવાળી અને રૂપાળી સંતતિનો ઉપાય ૮૧

એ મુખ્ય પાત્ર છે અને પુરુષ તેનો સહાયકારી છે. જો પુરુષ ગમે તેવો વિદ્વાન, ડાહ્યો અને બુદ્ધિશાળી હોય પરંતુ તેને સ્ત્રી એવા ગુણવાળી ન મળી હોય તો તેની સંસારની શોભા વધારવાની ઇચ્છા નિષ્ક્રમ થાય છે. અર્થાત્ તે મરણ પ્રમાણેનાં બાળક ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પણ જો ઉપર કહેલા પુરુષના જેવા ગુણવાળી સ્ત્રી હોય અને પુરુષ તેવો ન હોય, તો સ્ત્રી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. માટે ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા સારુ પ્રથમ સ્ત્રીને અધિકારિણી બનાવવાની ખાસ જરૂર છે અને પુરુષને તેના સહાયક થવા માટેનો અધિકાર મેળવવાની ખાસ જરૂર છે. જો સ્ત્રી અને પુરુષ સરખાં અધિકારી હોય, પછી ભલેને તે થોડું ભણેલાં, તિર્ધંગ કે કોઈ અવ્યવસ્થિત દશામાં મુકાયલાં હોય તોપણ તેઓ પોતાના અધિકારથી સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

અત્રે એ સવાલ થાય છે કે, સારી સંતતિ એટલે શું? શરીરે ગૌરવર્ણ, ભરાવદાર, બળવાન અને રૂપાળી સંતતિ સારી કહેવાય કે શરીર ભલે રૂપાળું ન હોય, પણ વિદ્વાન, ધીમાન અને ઐશ્વર્યવાન સંતતિ સારી કહેવાય? અથવા ઉપરોક્ત ગુણવાળી સંતતિ ઉત્પન્ન થયા છતાં, તેમાં આત્મબળની ખામી હોય તે ઉત્તમ ગણાય? આ પ્રશ્નો ઉત્તર અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે, જેનું શરીર, જેનું અંતઃકરણ અને જેનો આત્મા સુશોભિત હોય તેજ ઉત્તમ સંતતિ ગણાય, નહિ તો એકલા શરીરની શોભાવાળો પુત્ર કાંઈ ઉત્તમ ગણાય નહિ. જેમકે:—

યૌવનં ધનસમ્પત્તિઃ પ્રમુત્ત્વમવિવેકિતા ।

એકેકમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ટયમ્ ॥

અર્થાત્ યૌવન, ધનસંપત્તિ અને પ્રભુતા તથા અવિવેક એ

ચારે પૈકી એક એક અનર્થને કરનારા નીવડે છે; તેા જ્યાં ચારે અર્થને લેવાં થયાં હોય, ત્યાં કેટલો અનર્થ કરશે? એટલા માટે અમારે કહેવું પડે છે કે શરીર, અંતઃકરણ અને આત્મા એ ત્રણે રૂપાળાં હોવાં જોઈએ અને તે ત્રણેને રૂપાળાં કરવા માટે સ્ત્રીને સંપૂર્ણ અધિકારિણી બનાવવી જોઈએ. એટલા માટે સ્ત્રીને પાંચ પ્રકારની પરીક્ષામાંથી પસાર થઈ, પાંચ પ્રકારના અધિકાર મેળવવાની ખાસ જરૂર છે. પહેલો અધિકાર સ્ત્રીને કન્યારૂપે પસાર કરવાનો છે, એટલે તે અવસ્થામાં માળાપને ઘેર રહી, લાડકોડથી મોટી થઈ, સ્વતંત્ર આચરણવાળી અને ઇચ્છા પ્રમાણે ઇચ્છિત વસ્તુને મેળવનારી વૃત્તિમાંથી છૂટીને, લગ્ન થયા પછી શ્વશુર-પક્ષમાં કેવળ અજાણ્યા, કેવળ અપરિચિત અને કેવળ જેના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ જાણેલા નથી, એવા કુટુંબના સહવાસમાં જઈને પોતાના પિતાના ગૃહમાં મેળવેલી અને ભોગવેલી સ્વતંત્રતાને દબાવી, શ્વશુરગૃહનાં અપરિચિત માણસોના તાબામાં રહી, યશ અને કીર્તિ મેળવવા માટેનો ઉદ્યોગ કરવો, તે જ કન્યાવસ્થામાં કેળવણી લઈને કન્યાનો અધિકાર મેળવ્યો હોય તોજ સાસરામાં નિર્વાહ કરી ધીજે અધિકાર વહુ તરીકેનો મેળવી શકે છે. એટલા માટે માળાપોએ પોતાની પુત્રીને વહુ તરીકેનો અધિકાર સાસરામાં જઈને મેળવે, એટલી કેળવણી આપવાની ખાસ જરૂર છે. ધીજે અધિકાર વહુ તરીકેનો આવે છે; તે અધિકારમાં પોતાના પિતાના લાડકોડને જૂલીને સસરાના ઘરનો તમામ ભાર વહન કરવાની શક્તિ હોય અને જુદી જુદી વૃત્તિના, જુદા જુદા સ્વભાવના મનુષ્યોના મનના ધારેલા વિચારને અનુકૂળ થવાના સ્વભાવની ખુદ્ધિ ખીલેલી હોય, એટલે પોતાની મનોવાસનાને દાખી રાખી, પોતાની અનિચ્છા છતાં, મુખ પર હાસ્ય કાયમ રાખી, દુઃખનો, શોકનો, ઈર્ષાનો, દ્વેષનો કે અપૂર્ણતાનો ભાસ,

ઉત્તમ ગુણુકર્મવાળી અને રૂપાળી સંતતિનો ઉપાય ૮૩

સામા માણુસના જોવામાં ન આવે એવી રીતે મનથી, વચનથી અને શરીરથી વર્તન ચલાવી, પોતાનો વહુ તરીકેનો અધિકાર સ્થાપી, આખા કુટુંબના કાર્યનું વહન કરે, ત્યારે તે વહુ કહેવાય છે. તે પછી ત્રીજો અધિકાર ગૃહિણીનો આવે છે. ગૃહિણી શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે, તે સ્ત્રીએ ગૃહના માલિક થઈ પડવું. એટલે એવું વર્તન ચલાવવું જોઈએ કે, શ્વશુરપક્ષમાં પોતાના સસરા, સાસુ, જેઠ, જેઠાણી, દિયર, દેરાણી, નણુંદ અને તેનાં સંતાનો તથા ઘરમાં દાસદાસીઓ હોય, તે સર્વે તેને પૂછીને કામ કરે. અર્થાત્ એવી યુક્તિવાળું યોગવું કે જે સત્ય અને પ્રિય હોય, જેથી સર્વનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી લેવાય; એટલે આ વહુ ઘણી બુદ્ધિશાળી છે, જેથી તેની સલાહ દરેક કામમાં લેવી જોઈએ, એવો વિચાર ધરના વડીલોનાં મનમાં સ્થાયન કરવો; અને જ્યારે એટલો અધિકાર અથવા વિશ્વાસ સ્થાપન કરી શકાય, ત્યારેજ તે ગૃહિણી કહેવાઈ શકે છે. વળી તે ગૃહિણી-અવસ્થામાં રહીને તેને માતાનો અધિકાર મેળવવાની જરૂર છે. એટલા માટે-જ આપણા લોકોમાં સાધારણ સ્ત્રીઓ પડી ગયો છે કે, પ્રથમ અવસ્થામાં માતાનો અધિકાર મેળવવાને લાયક જે સ્ત્રી થાય છે, તેને અગૃહિણી એટલે અધરણી આવી છે એમ કહે છે. મતલબ એવી છે કે, એવી અવસ્થામાં જ્યારે ગર્ભવાળી સ્ત્રી, પોતાના ગર્ભના ભારથી અકળાતી હોય, ત્યારે શ્વશુરપક્ષના વડીલોએ તેનો પાંચમે મહિને સ્ત્રીમંતોત્તરયન કે પુંસવન સંસ્કાર કરી, તેના મનનો ભાર ઓછો કરવા સારું, તેને અગૃહિણીનું રૂપ આપી, પોતાના પિતાને ઘેર વિદાય કરવી, એવી રૂઠિ આજે પણ ચાલે છે. એ ગૃહિણી-અવસ્થામાં માતાનો અધિકાર મેળવ્યા પછી અને અગૃહિણીનું રૂપ ધારણ કર્યા પછી સાસુનો અધિકાર મેળવવાની જરૂર જણાય છે; એટલે માતા તથા પછી તેને સાસુનો અધિકાર

૮૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

મેળવવો પડે છે. કેમકે ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળી ગૃહિણીમાં ગમે તેટલી સંપૂર્ણતા હોય તથાપિ સાસુ સ્વભાવે કઠકંશા હોય, તો કોઈ પણ પ્રકારે ઈર્ષ્યા અથવા દ્વેષથી અગર તો કુળ-મોટપ કે વડીલપણના અભિમાનથી પોતાના ઘરમાં અધિકાર ભોગવતી ગૃહિણીને અગૃહિણી-અવસ્થામાં એવો શ્લેષ ઉત્પન્ન કરે કે, જેથી ગૃહિણીના અધિકારવાળી માતાના અધિકારને પામતી ગર્ભિણી સ્ત્રી, ગર્ભના વૃદ્ધિકાળમાં, પોષણકાળમાં ગર્ભના વાસનાલિંગને તથા આત્માને સુસંસ્કાર આપવાના કાર્યથી મ્યુત થઈ જાય; જેથી ધારેલા રૂપ, ગુણ અને આરોગ્યવાળા બાળકને બનાવવામાં ખામી આવે. એટલા માટે માતાએ કન્યા તથા વહુ થવાય એટલી કેળવણી આપવી; અને તે પછી સાસુએ ગૃહિણી, માતા અને સાસુનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય એટલી કેળવણી આપવી. સાસુના અધિકારમાં પાસ થયેલી સાસુ પોતાના પુત્રને સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાને સહાયભૂત અને ગૃહિણીને ઈચ્છા પ્રમાણેનાં બાળક ઉત્પન્ન કરવાને માર્ગદર્શિકા થાય. અંતે તે તે કાર્યમાં જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે, સાસુનો પુત્ર અને ગૃહિણીનો પતિ, તેને સહાયક થાય તોજ ઉત્તમ ગુણ-કર્મવાળી અને રૂપાળી સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકાય, અન્યથા નહિ.

આપણા આયુર્વેદમાં એટલું તો વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, ઋતુસ્નાત થયેલી સ્ત્રીએ ઋતુસ્નાત થયા પછી પોતાના સ્વામી સિવાય કોઈનું પણ મોઢું લેવું નહિ. તેજ વાતને લઈને તેના ઉપર કાંઈક અખતરા કરીને અથવા તેના ઉપર વધારે વિવેચના કરીને, પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ એ બાબતમાં પુસ્તકો લખ્યાં છે; પરંતુ અમારામાં ચાલતી કહેવત પ્રમાણે 'બાપ તેવા બેટા' એટલે બાપના જેવો છોકરો ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ લખેલાં પુસ્તકો વાંચતાં જણાય છે કે, તે લોકોએ માત્ર શરીર

ઉત્તમ ગુણકર્મવાળી અને રૂપાળી સંતતિનો ઉપાય ૮૫

રૂપાળું સુશોભિત અને આકર્ષક બનાવવાનાં સાધનો માટેજ લખ્યું છે; પરંતુ અમારા આયુર્વેદે પિતાનાં શરીર, અંતઃકરણ અને આત્માના જેવાં બાળક ઉત્પન્ન કરવાનું વિદ્યાન કરેલું છે; પણ તે ઘણું સંક્ષિપ્તમાં હોવાથી વિદ્યાન વૈદ્યોએ અને વૃદ્ધ વડીલોએ તેના ઉપર વિચાર કરી, તે દિશાએ વહન કરવાનું છે.

જો એક માતા પોતે રૂપાળું બાળક ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા રાખતી હોય, તો તેણે અગુક માણસને પ્રથમથી સુદરર કરવો કે, આ મનુષ્યના જેવો મારે ત્યાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય. જો એમ કરવામાં નહિ આવે અને કોઈ અબ્જણી લાજતીજ છબી અથવા ચિત્રની પસંદગી કરી, તેના ઉપર તીવ્ર ધ્યાન અપાય તો ઘણે ભાગે તે ચિત્ર જેવી સંતતિ ઉત્પન્ન થાય; પરંતુ તેમાં જોઈતાં ગુણો ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. જો એક માતા પોતાના ઉદરથી રૂપ-ગુણસંપન્ન સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા ધરાવતી હોય, તો તેણે બનતાં સુધી પોતાના માનેલા દેવ-ગુરુની પ્રતિમા ઉપર ધ્યાન રાખવું; અથવા પોતાના વંશમાં કોઈ પ્રભાવશાળી, બુદ્ધિશાળી, બળવાન અથવા દેશોદ્ધારક પુરુષ ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો તેની છબી ઉપર પ્રેમથી અવલંબન કરી, તેના જેવું રૂપાળું મનુષ્ય દુનિયામાં બીજું છેજ નહિ, અથવા તેના જેવા ગુણવાળું મનુષ્ય બીજું નથી, એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો અને તે પછી ગર્ભ ધારણ કરવો. જો પ્રથમથી માતાના અંતઃકરણમાં મહાપુરુષની છબી ચિત્રાઈ ગઈ નહિ હોય, તો ગર્ભ રહ્યા પછી બ્યારે એક મહિના બાદ બળર પડે કે મને ગર્ભ રહ્યો છે અને તે પછી બાળક કોના જેવું ઉત્પન્ન કરવું, તેની ચૂંટણી કરતાં ઘણા પુરુષો ઉપર ધ્યાન દોડાવવામાં આવે, તો કુદરતનો નિયમ એવો છે કે, જેમ ગર્ભમાંથી બાળક બહાર પડે કે તેજ વખતે સૂર્ય, ચંદ્ર અને ગ્રહોનાં કિરણો ઋતુ, અયન અને કાળના પ્રભાવો તેની ઉપર પડે છે, તેમ ગર્ભમાં વીર્યનું

સ્થાપન થયું કે, તેજ વખતે જે જે માણસની આકૃતિ, ગુણ, સ્વભાવ, સ્મૃતિમાં આવે, તેની છાયા ગર્ભ ઉપર પડે છે. તે પછી બીજી ચૂંટણી થઈ, એક છળીને ધ્યાનમાં લેવા માટે મુકરર કરીને તે ઉપર ચિત્ત ચોંટતાં સુધીમાં જેટલો સમય બીટી જાય તેટલા સમયમાં જેટલાં સ્વરૂપો તથા જેવા જેવા ગુણવાળા તથા રૂપવાળાનું સ્મરણ થતું જાય, તેટલા તેટલા રૂપ-ગુણની છાયા પડવાથી તે બાળકમાં ગુણની તથા રૂપની સંકરતા થાય છે.

એટલા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ, પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ સિવાય બીજા પુરુષનો સ્વપ્ને પણ વિચાર નહિ કરવાનો હોવાથી, ઋતુસ્નાત થયા પછી પોતાના પતિ સિવાય કોઈનું પણ મોંઢું જોવાનો નિષેધ કર્યો છે; તથાપિ દરેક મનુષ્યનાં અંતઃકરણ તથા સ્વરૂપ અને શરીર, ઉત્પત્તિને પામેલાં નહિ હોવાથી, દરિદ્રીને ધનવાન, નિર્બળને બળવાન મૂર્ખને ગુણવાન, હીનાવસ્થાવાળાને ઐશ્વર્યવાન દરેકને સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે; એટલા માટે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે, પતિથી બીજે નંગરે પોતે માનેલા દેવ-ગુરુના સ્વરૂપ-ગુણનું અવલંબન કરવું એ વધારે નિર્દોષ અને બંધબેસતું છે. હવે વિચાર કરવાનો એ છે કે, એક સ્ત્રીએ પોતાની કન્યાવસ્થામાં બળવાન રામ અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા ગૃહસ્થધર્મને જાણનારા તથા રાજ્યધર્મને જાણનારા પુરુષનું વર્ણન જાણેલું છે; તેમાંથી તેની સ્વભાવ-પ્રકૃતિને બંધબેસતું કયું રૂપ આવે છે અને કોના ઉપર તેને વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની લાગણી તપાસી માતાએ તે કન્યાને શ્રીરામના અથવા શ્રીકૃષ્ણના ગુણનું સ્થાપન પોતાની કન્યાના અંતઃકરણમાં કરવું અને તે પછી, જ્યારે તેને વહુ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સાસુએ તે તરવોનું પોષણ કરવું અને પતિએ તે વિષયમાં સહાયભૂત થવું. જો તે સ્ત્રીને શ્રીરામચંદ્રના ઉપર પ્રીતિ દેખાય, તો તેના રૂપનું, બળનું પ્રથમ આ

ઉત્તમ ગુણકર્મવાળી અને રૂપાળી સંતતિનો ઉપાય ૮૭

રોહણ કરાવવું, એટલે તેના ગર્ભમાં રહેલું બાળક તેવા રૂપવાળું તથા બળવાળું થવાનુંજ. પછી તેના ગુણનું વર્ણન, અહોરાત્ર તેના મન ઉપર લાવતા રહેવું, જેથી તે બાળક માતૃલક્ષ્મી, પિતૃલક્ષ્મી, બ્રાતૃલાભ અને પ્રજાવાત્સલ્યવાળું ઉત્પન્ન થશે. x x x

જે કોઈ પણ મહાત્માનું અથવા આદર્શ સત્પુરુષનું ચિત્ર ખડું કરી, તેની છાપ ગર્ભવતીના ગર્ભમાં રહેલા બાળક ઉપર પાડવા અથવા તેવા ગુણ બાળકમાં ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે એવા પુરુષનું ચિત્ર, જેમ અને તેમ શુદ્ધ વર્ણવેલું હોવું જોઈએ. જે એ પ્રમાણે ન થઈ શકે તો સદ્ગુણ કરતાં દુર્ગુણનો આવિર્ભાવ જલદીથી થતો હોવાને લીધે, દુર્ગુણની છાપ જલદી પડે છે. આપણા લોકમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ચિત્રમાંથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ કરવાનો, ભણવાનો અને તેનું મનન કરવાનો સામાન્ય રિવાજ ચાલે છે. પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે, જે ગીતાને એકવાર સાંભળવાથી અભુને છોડી દીધેલાં હથિયાર ગ્રહણ કરી, ભારત છુટ્યું, તેજ ગીતાનો નિત્ય પાઠ કરનારાઓમાં કલેશ, વૈર, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, ભીરુતા, કાયરતા, શઠતા અને કૃતઘ્નતા આજે જેવામાં આવે છે! પરંતુ આમાં કાંઈ ગીતાનો દોષ નથી. x x x

એજ પ્રમાણે વિચાર કરતાં આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, ગર્ભવાળી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થયેલાં દોહદ પૂરાં પાડવાની વાત તો એક બાબુએ રહી અને તેના મનને શાંત રાખી, સ્વાભાવિક રીતે તેને સ્વતંત્રતા તથા સંતોષમાં રહેવા દેવાની જે વખતે ખરી જરૂર છે, તે વખતે સાસુ, સસરા, પતિ અને બીજા વડીલો તરફથી તેને કલેશ, ભય અને શોક, ઉત્પન્ન થાય એવાં કારણો, વિનાકારણે ઊભાં કરવામાં આવે અને પછી પોતાના વંશની ઉન્નતિને ઇચ્છે અથવા પોતાના વંશમાં કોઈ આદર્શ પુરુષ ઉત્પન્ન થાય એવી આશા રાખે, એ કોઈ પણ કાળે બનવાજોગ નથી.

પરંતુ એટલું તો ળની શકે છે કે, ગભંવાળી અવસ્થામાં તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી ક્રોધી, ઇર્ષા ઉત્પન્ન થવાથી ઇર્ષાળુ, શોક ઉત્પન્ન થવાથી નિર્બળ, ભય ઉત્પન્ન થવાથી અંગહીન અને કામ ઉત્પન્ન થવાથી ઉન્માદાવસ્થાવાળો બાળક ઉત્પન્ન થાય છે. એક રજપૂત કુટુંબનો દાળલો આપીશું. ઊંચા કૂળમાં ગણાતા રજપૂતો કે જેઓ ગરાસિયા કહેવાય છે, તે લોકોમાં એક સાધારણ રિવાજ એવો છે કે, વહુ એટલે બહુ છે એક કનિષ્ઠ પ્રકારનો નોકર ન હોય! માત્ર તેનો એકજ હક વધારે ગણવામાં આવે છે કે, તેને સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાના એક સાંચારૂપ ગણી શકાય છે. એ કરતાં વિશેષ અધિકાર, તેનો હોઈ શકતો નથી. અમે પ્રત્યક્ષ જોયું છે કે, ઘરનાં માણસો એટલે સાસુ, સસરા, દિયેર કે જેઠને માટે જે ઉત્તમ પ્રકારની રસોઈ બનાવવામાં આવે, તેમાં વહુનો ભાગ હોયજ નહિ; પરંતુ વહુને માટે તો બીજા નોકરો જે ખેતી વગેરેનું કામ કરવાને રાખેલા હોય, તેમને માટે જે હલકા પ્રકારની રસોઈ થાય, તેમાંથીજ તેને ભોજન મળે છે. વળી જેટલાં કડવાં વચન વહુને કહેવામાં આવે છે તેટલાં અને તેવાં વચન, જે આકરને કહેવામાં આવે તો તે નાસી બતય; એટલા માટે આકરને સમજાવીને વાત કરવામાં આવે, પણ વહુને તો ઘિઝાર-ભરી રીતે, તોછડાઈથી જે શબ્દો કહેવામાં આવે છે, તે તો 'સેવાધર્મો પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ' એ સૂત્ર પ્રમાણે તેની વાત તો તેજ બહુ! આવી સ્થિતિમાં જે કુટુંબ હોય અને પછી બળવાન, ધૈર્યવાન, ઐશ્વર્યવાન, ધીમાન અને શ્રીમાન સંતતિની આશા રાખે એ શી રીતે ળની શકે? આપણાં શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે કે, 'યત્ર માર્યા સુપૂજ્યંતે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ' અર્થાત્ જ્યાં ભાર્યાનું પૂજન એટલે સત્કાર થાય છે ત્યાંજ દેવતાઓ રમે છે. જ્યારથી આપણા દેશમાંથી સ્ત્રીઓની પૂજા (સત્કાર) બંધ થઈ ત્યારથી પ્રજા ઉત્તમ

ઉત્તમ ગુણકર્મવાળી અને રૂપાળી સંતતિનો ઉપાય ૮૯

ગુણથી વંચિત રહેતી થઈ; અને પરિણામે માંહોમાહે વૈર, દ્વેષ, ક્રોધ, કૃતમતા, છળકપટ અને શત્રુનો આશ્રય લેવાથી દિન પર દિન હીનાવસ્થાને પામતી ગઈ.

પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ આ બાબતમાં ઘણો વિચાર કરીને, ઘણા પ્રયોગો અજમાવી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે, સ્ત્રીના અંતઃકરણ ઉપર રૂપાળા કે કટરૂપા, ગમે તેવા મનુષ્યની છાપ પડે તેવાં પુત્રપુત્રી ઉત્પન્ન થાય. જેમ એક સ્ત્રીએ ગર્ભાવસ્થામાં લૂલો, પાંગળો, આંધળો, એક હાથવાળો, એક પગવાળો કે નાક-કાન વગરનો એક માણસ જોયો અને તેના મનમાં એવોજ ભાસ પડી, ભય ઉત્પન્ન થાય કે રખેને મારા ગર્ભમાં આવા દોષ આવી જાય. તેટલા માટે તે છપ્પીને મનમાંથી દૂર કરવાને જેમ જેમ તે પ્રયત્ન કરતી જાય તેમ તેમ પેલી ખોડવાળી છપ્પી, તે સ્ત્રીના અંતઃકરણમાં વધારે દઢીભૂત થાય, જેથી પરિણામે તે સ્ત્રીના પેટમાં રહેલો ગર્ભ તે તે અંગ વિનાનો જન્મે અને એવા જન્મેલા બાળકોના ઘણા દાખલા નોંધાયા છે. તેમ જ પતિ પોતાની સ્ત્રી ઉપર વિશ્વાસ રાખતો ન હોય અને પોતાની સ્ત્રીને શકની નજરે જોતો હોય, પરંતુ સ્ત્રી પતિવ્રતવાળી અને સહાયરણી હોય; છતાં તેનો પતિ પોતા ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખતો હોવાથી એવી આજ્ઞા કરે કે, ફલાણુ વૈદ્ય, ફલાણુ સાધુ, ફલાણુ સગા કે ફલાણુ મિત્ર તરફ જોવું નહિ, અથવા તેની સાથે કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર રાખવો નહિ. તે સ્ત્રી પતિની આજ્ઞાને માથે ચઢાવી ગર્ભાવસ્થામાં પોતાના મનમાં ભયને લીધે, રખેને મના કરેલા મનુષ્યનું મુખ જોવાઈ જાય તેથી હંમેશાં ડરતી રહેવા છતાં વિરોધાભાસથી તેનું ચિંતન સતત તે સ્ત્રીના મનમાં થયા કરે છે; અને તેથી મના કરેલા મનુષ્યની આકૃતિ પોતાના અંતઃકરણની સામે હુરવખત તૈયાર રહે છે. જેથી એમ બને છે કે, ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલો બાળક, તે નિષેધ

૯૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

કરેલા મનુષ્યના જેવી આકૃતિવાળો ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી હજારો કૌટુંબિક કલેશ ઉત્પન્ન થઈ, તે સ્ત્રીયુરુપનો સંસાર નિષ્કળ નીવડે છે. એટલા માટે ગર્ભવાળી સ્ત્રીને ગર્ભાવસ્થામાં તેના અંતઃકરણ પર ખોટી છાપ ન પડે, તેનો વિચાર આસપાસના સત્તાધારી અને જવાબદાર વ્યક્તિઓએ અવશ્ય કરવો જોઈએ.

આ સંસારરૂપી ક્ષેત્રમાં, મનુષ્ય પ્રાણીરૂપ રોપાને ઊગવાના એ પ્રકાર છે. પહેલો પ્રકાર એવો છે કે ક્ષેત્રમાં પાણીનું સિંચન થયું કે, કેટલાક રોપાઓ પોતાની મેળે જમીનમાં રહેલા ખીજ પ્રમાણે કોઈપણ જાતની ખેડ-ખાતર વિના ઊગી નીકળી જમીનને ઘેરી લે છે. અને ખીજ જાતના રોપાને માટે ખેડૂતને ઘણો વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે, તેથી તે ખેડૂત પ્રથમ તો એવો વિચાર કરે છે, કે હું જે રોપો ઉછેરી તેનાં ફળ મેળવવા ઇચ્છું છું તે રોપાને હરકતકર્તા તથા તેની જગ્યા રોકતા, કોઈ પણ ખીજ રોપા ઊગી ન નીકળે તેવી જમીન બનાવવાની ખાસ સંભાળ રાખીશ. તે પછી પોતાના ધારેલા રોપાનાં ખીજને સંભાળથી તપાસી તેમાં કોઈ પણ જાતની વ્યાધિ કે ખેડ ન હોય તેવા ખીજની વાવણી કરી, તેને હવાઅજવાળું જોઈતા પ્રમાણમાં આપી, તાપ, ડિમ અને પવનથી રક્ષણ કરી, ઘણી સંભાળથી ઉછેરે છે અને ત્યારેજ તે પોતાના રોપા પરથી ઇચ્છેલા ફળને ઉપજાવી શકે છે. તે પ્રમાણે વર્તમાનકાળમાં સંસારક્ષેત્રમાં જે જે સ્થળે અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને આપણા દેશમાં ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરવાથી, સારા રોપા ઉછેરી શકાય છે. એ વિધાનો ઘણું કરીને નાશ થયેલો હોવાથી, ગમે તેવી ભૂમિમાં ગમે તેવું ખીજ વાવી, ઇશ્વરેચ્છા પર આધાર રાખી, 'કર્મમાં લગ્યું હશે તેવું જનશે' એવો સિદ્ધાંત સ્થાપી, ખેતી રહેનારાને જે અવસ્થા લોગવવી પડે તે લોગવતા જોવામાં આવે છે. કુદરતનો કાયદો એવો છે કે પ્રાણીમાત્રમાં 'જળવાન

ઉત્તમ ગુણકર્મવાળી અને રૂપાળી સંતતિનો ઉપાય ૯૧

નિર્બંધને મારી ખાય ' ધનવાન ગરીબને ચૂસી ખાય ' અને 'વિદ્વાન મૂર્ખાઓને ગુલામ બનાવે.' એટલે બળવાન, ધનવાન અને વિદ્વાન મનુષ્યો, આદર્શરૂપ ગણાય અને નિર્બંધ, દરિદ્રી તથા મૂર્ખ માણસો સૃષ્ટિમાં ભારરૂપ મનાય છે.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં, મનુષ્યમાત્રની ફરજ છે કે, ઉપર ખતાવેલા ત્રણ પ્રકારનાં આદર્શરૂપ સંતાનો ઉત્પન્ન કરવાને ભૂમિકા શુદ્ધ કરી, તેને સંસ્કાર આપી એટલે ખાતર નાખી તેમાં શુદ્ધ બીજાંતું વાવેતર કરી, બળવાન, ધનવાન અથવા વિદ્વાન સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કરવો. એવી રીતનો ત્રણ પ્રકારની સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટેનો પ્રયાસ જો દેશમાં ચાલુ થાય, તો કાળક્રમે કરીને તે દેશની પ્રજા સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવવાને લાયક થાય; પરંતુ જે દેશમાં પ્રારબ્ધવાદથી પ્રજા પરાભવને પામી, જડરૂપ બનેલી હોય, તો તે જડરૂપ પ્રજામાંથી ચિત્તન્યરૂપ ઉત્તમ ગુણકર્મવાળી અને રૂપાળી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની આશા શી રીતે રાખી શકાય? એટલા માટે કહેવાની જરૂર છે કે, સ્ત્રીપુરુષના ધર્મને જાણી તે ધર્મની આડે આવનારાં જેટલાં બંધનો, પછી તે રૂઢિથી કે ધર્મથી ઉત્પન્ન થયાં હોય તેનું સમૂળ છેદન કરી, જેમ પૃથ્વીને ફાડીને વૃક્ષ પોતાનું સ્વરૂપ બહાર પાડે છે, તેમ રૂઢિનાં બંધનોને ચીરીને, સૃષ્ટિની શોભારૂપ આદર્શ પ્રજા બનાવવાને પ્રયત્નવાન થવાની મનુષ્યમાત્રની ફરજ છે.

દ-ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા

આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, ગર્ભિણી સ્ત્રીની શારીરિક સંપત્તિમાં થયેલી વિક્ષિયાને લીધે ઉત્પન્ન થતા રોગોનો ઉપાય કરવાનો ચાલ ધણો થોડો જણાય છે. ઘણા વૈદ્યરાજને ખેલતા સાંભળીએ છીએ કે, ગર્ભિણી સ્ત્રીને ફલાણો રોગ થયે છે, પણ તેનો ઉપાય હાલમાં થઈ શકશે નહિ; એ તો પ્રસૂતિ થયા પછીજ સારું થશે. એવી રીતે વૈદ્યોનો અભિપ્રાય હોવાથી, પરંપરાના રિવાજ પ્રમાણે ઘરનાં ઘરડાં માણસો પણ ગર્ભિણીના રોગના ઉપાય કરવામાં બેદરકાર રહે છે. તેઓને એટલોજ ભય રહે છે કે, ગર્ભિણીને ઔષધ આપવાથી વખતે ગર્ભ ગળી જાય અથવા અધૂરે પડી જાય. જો કે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરતાં ગર્ભમાં વિક્ષિયા થતી નથી અને કઠાચ થાય તો તે દૈવેચ્છાથીજ થાય, પરંતુ યોગ્ય ઔષધ કરવાથી ગર્ભ પડી જતો નથી, કિંતુ ગર્ભિણીનું શરીર તંદુરસ્ત રહેવાથી ગર્ભને પુષ્ટિ મળે છે! એટલા માટે ગર્ભિણીના રોગથી બેદરકાર રહેનારાને માટે અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ કરવા માટે આ નિબંધ લખવાની જરૂર પડી છે. આ નિબંધમાં લખેલા ઉપાયો પૈકી કેટલાક શાસ્ત્રોક્ત છે અને કેટલાક અનુભવેલા છે; પરંતુ તે સર્વે ઉપચાર યુદ્ધિપૂર્વક યોજવામાં આવે, તો ગર્ભિણીના રોગની શાંતિ કરે અને બાળકને નુકસાન થાય નહિ, એ ખાતરી ભરેલું છે.

ગર્ભિણીને પ્રથમાવસ્થામાં ગર્ભ રહ્યાના ચિહ્ન તરીકે મોઢામાં મોળ આવે છે, રસોઇની ગંધ આવે છે, તેમાં ખાસ કરીને નરમ દાળની ગંધ અસહ્ય થઈ પડે છે. હંમેશાં ખાવાનો ખેરાક દર

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા

૯૩

ખાઈ શકતી નથી અને જો ખાધું હોય તો જીવ કચવાઈને ઊલટી થઈ ખાધેલું અન્ન નીકળી જાય ત્યારેજ તેને શાન્તિ થાય છે. તેવી અવસ્થામાં દિવસો ચડતા જાય છે અને એ ઉપદ્રવ, અભાવો અથવા અરજના નામથી ઝોળખાય છે. તે સ્ત્રીને ઊલટી થાય છે, જીવ ગભરાય છે, ચક્કર આવે છે, આંખે અંધારાં આવે છે, શરીરનું બળ ઘટતું જાય છે, ખોરાક ખવાતો નથી અને એટલી બધી પીડા થાય છે કે, તે સ્ત્રીને અસહ્ય થઈ પડે છે; તેમાં ખાસ કરીને તે સ્ત્રીથી ભાવતો ખોરાક અને ભાવતાં વ્યસન બિલકુલ લઈ શકાતાં નથી; એટલે કે જો પાનસોપારી ખાવાની ટેવ હોય તો તેને મોંમાં મૂકતાં તરત ઊલટી થાય છે અને આવી અવસ્થામાં કોઈ પણ વૈદ્ય ભાગ્યેજ તેને ઓસડ આપી શકે છે. ઊલટીના રોગને શાસ્ત્રમાં “છદિ” રોગ” એવું નામ આપ્યું છે અને તેમાં ગર્ભથી ઉત્પન્ન થતી છદિને એક પ્રકાર લખ્યો છે. એવી ઊલટીને માટે અને ઉપર કહેલા અભાવાને લીધે થતી ગભરામણનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય એ છે કે, ચાર રૂપિયા-ભાર ઠંડું પાણી લઈ, તેમાં ખાટું લીંબુ નંગ એક નિચોવી કોઈ-પણ જાતનું ગળપણ નાખ્યા સિવાય પાવું; તેથી ગભરામણ અને ઊલટી નરમ પડી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીનો ખાધેલો ખોરાક હજમ થઈ, પ્રકૃતિ સુધરી જાય છે. આ ઉપચાર ખાસ અનુભવેલો છે. આપણા લોકોમાં એવું કહેવાનો સાધારણ રિવાજ પડી ગયો છે કે, ગર્ભિણી સ્ત્રીને ખટાશ ખવડાવવામાં આવે તો તે ખેંચાઈ જશે અથવા તેના સાંધા રડી જશે અથવા તેને પ્રસવ થતી વખતે મહા કષ્ટ પડશે; પરંતુ આ ખટાશથી જિલકુલ ડરવાનું કારણ નથી. કેમકે ખટાશ સાથે જો ગળપણ મેળવવામાં આવે તોજ તે શરદી કરે છે. આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો ખાટો રસ ગરમ છે, પરંતુ આમલીની ખટાશમાં ગળપણ મળેલું છે,

૯૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

કોકમની ખટાશમાં તેલ મળેલું છે, માટે એ ખટાશો આપતાં શરદીનો લય ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ લીંબુની ખટાશમાં ખાટો, કડવો, તૂરો, ખારો અને મધુર એ પાંચ રસો મળેલા હોવાથી તે 'પંચામૃત' જેટલું કામ કરી, શરીરને આરોગ્ય આપે છે; એટલા માટે ખાટા લીંબુનો રસ પીવાને લલામણુ કરી શકાય છે. કેટલીક ગર્ભિણીને તાવ આવે છે, અને તે તાવ ઘણા દિવસ ઔષધ વિના ચાલુ રહેવાથી, તેનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવે છે. કારણ કે પ્રસૂતિ થયા પછી, તેજ તાવ શરીરમાં નબળાઈ વધવાને લીધે વધારે બળવાન બને છે, અને તે ગર્ભિણીનો બ્વર 'પ્રસૂતિબ્વરમાં' ફેરવાઈ જઈ પરિણામે ક્ષયનું રૂપ ધારણુ કરે છે; માટે ગર્ભિણીને તાવ આવતો હોય તો મહુડા, સુખડ, વાળો, ઉપલસરી, જેઠીમધ અને પદમકાષ એનો ઉકાળો મધ મેળવીને આપવો અથવા સુખડ, ઉપલસરી, લોધર ને દ્રાક્ષ એનો ઉકાળો સાકર મેળવીને આપવો. અથવા દૂધીનો મગજ, પહાડમૂળ, વાળો, મોથ એનો ઉકાળો કરી, ઠંડો પડ્યા પછી પાવો, જેથી તાવની શાંતિ થાય છે. જો ગર્ભિણીનો તાવ 'વિષમબ્વર'નું રૂપ પકડે, તો ગથેડીના દૂધમાં સૂંઠ ઘસીને પાવાથી તેની શાંતિ થાય છે. જો ગર્ભિણી સ્ત્રીને 'બ્વરાતિસાર' એટલે તાવની સાથે ઝાડા થતા હોય, તો મજીઠ, જેઠીમધ, લોધર એનું ચૂર્ણુ કરી, સાકરના ઊના પાણી સાથે આપવું. અથવા આંખાની ગોટલી, બાંબુના ઠંજિયા અને જો તે મળવાનો સંભવ ન હોય તો, આંખા તથા બાંબુડાની છાલ અને ભાતની ધાણીનો ઉકાળો કરી, આપવો. અથવા આંખા તથા બાંબુડાની છાલનું ચૂર્ણુ કરી, ભાતની ધાણીની કાંજી બનાવી તેમાં તે ચૂર્ણુ નાખી પાવું. તેથી અતિસાર, સંબ્રહ્મણી અને મરડો બંધ થાય છે. જો ગર્ભિણીને ઊલટી થતી હોય તો સૂંઠનો ઉકાળો કરી, તેમાં જવ

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા

૯૫

અને ભાતની ધાણીતું ચૂણું મેળવી પાવું, તે ઝાડો અને ઊલટી બેડ બંધ થઈ જશે. અથવા ધાણાનો કલક કરી ચોખાના ધોવણુમાં સાકર મેળવીને પાવાથી ઊલટી ઘાંત થશે. અથવા બીલીનો ગર, ચોખાની ધાણીના ઉકાળામાં મેળવીને પાવો. અથવા ભારંગમૂળ, સૂંઠ, પીપર એતું ચૂણું કરી ગોળ મેળવીને આપવું. ગર્ભિણીને ખાંસી અને શ્વાસ હોય તો, પ્રશ્નીપરણી (ગધી સમેરવો) કાંસકીનાં પાંતરાં અને અરડુસો એ ત્રણ, અથવા ત્રણમાંથી જે મળે તેનો રસ કાઢી પાવામાં આવે તો, ગર્ભિણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોજા, ખાંસી, દમ અને તાવને મટાડે છે. જે બીલીનાં ફળ ને અરણીનાં મૂળ, અથવા પટોળ અને સૂંઠનો ફાંટ કરીને પાચ તો ગર્ભિણીના વાયુરોગનો નાશ કરે છે. જે કાળીજીરી, ધોણું જીરું અને કડુનો ઉકાળો કરીને પાવામાં આવે, તો ગર્ભિણીના સોજાનો નાશ કરે છે. જે અજમોદ, સૂંઠ, પીપર, જીરું એતું સમભાગે, ચૂણું કરી ગોળ અથવા મધ સાથે આપવામાં આવે તો ગર્ભિણીને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. દર્ભનાં મળ, કાસનાં મૂળ, એરંડમૂળ, ગોખરુ, એને લઈને તેને દૂધમાં ઉકાળી સાકર નાખીને પાવાથી ગર્ભિણીતું શૂળ મટે છે. તેમજ ગોખરુ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ, દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર મેળવી પાવાથી શૂળ મટે છે. જે વજ, અને લસણ મેળવીને દૂધ ઉકાળેલું હોય અને તેમાં હિંગ અને સંચળક્ષાર મેળવીને પાવામાં આવે, તો ગર્ભિણીનો અનાહવાયુ એટલે પેટ ચડતું હોય તે મટી જાય છે. જે તૃણપંચક એટલે દર્ભનાં મૂળ, કાંસનાં મૂળ, ભાતનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ અને ખરુનાં મૂળ એનો કલક કરી દૂધમાં મેળવી, તે દૂધ ઊતું કરીને પાવાથી ગર્ભિણીને પેશાબ બહુ ગંધાતો હોય તો તે મટે છે; અથવા પેશાબ ચટકી જતો હોય તો તે છૂટથી આવે છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય ચિકિત્સા કરવાથી કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ થતો નથી. હવે ગર્ભને

૯૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

પડી જવાનો ભય દેખાય એટલે સ્ત્રીને અધૂરે માસે પ્રસવ થવાનો સંભવ જણાય, તો તેની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરવી:—

પહેલે માસે ગર્ભ પડવાનો સંભવ દેખાય તો દ્રાક્ષ, જેડીમધ, સુખડ, રતાંજળી, એને ગાયના દૂધમાં વાટીને, તેમાં જરા ઘી નાખીને પાવું; અથવા કમળનાં ફૂલ, વાળો, શિંગોડાં, પડકચૂરો એને ઠંડા પાણીમાં વાટીને દૂધમાં મેળવીને પાવો. જો બીજે માસે ગર્ભ પડવાનો સંભવ જણાય તો કમળનાં ફૂલ અને નાગકેશર, વાટીને દૂધ સાથે પાવાં. જો તેલમાં શૂળ હોય તો, તગર, કમળ, બીલીતું ફળ, કપૂર, એ ગધેડીનાં દૂધમાં વાટીને પાવાં. ત્રીજે માસે ગર્ભ પાત થવાનો સંભવ જણાય તો, નાગકેશર વાટીને દૂધમાં કાલવીને તેમાં થોડી સાકર નાખીને પાવું. તેમાં જો શૂળ જણાય તો પદ્મક, સુખડ, વાળો, કમળના નાળ; એ ઠંડા પાણીમાં વાટીને, દૂધમાં મેળવીને પાવા. જો ચોથે માસે ગર્ભ પાતનો સંભવ જણાય અને તેની સાથે તૃપા, શૂળ, દાહ અને જ્વર હોય, તો કેળનો કંદ, નીલકમળ, વાળો; એને વાટીને દૂધ મેળવીને પાવું. જો પાંચમે મહિને ગર્ભ પાતનો સંભવ જણાય તો દાડમનાં પાન તથા સુખડ વાટીને દૂધ તથા દહીં મેળવીને પાવાં; અથવા નીલકમળ, કમળ-કાકડી તથા ખોરનાં પાતરાં, નાગકેશર, પદ્મકાષ, એને પાણીમાં વાટીને, કપડે ગાળીને, દૂધમાં મેળવી પાવું, જેથી ગર્ભ પડશે નહિ અને શૂળની શાંતિ થશે. જો છઠ્ઠે મહિને ગર્ભ પાતનો સંભવ જણાય, તો ગેરુ, ગાયનાં અડાયાંની રાખોડી, પીપર અને કુલાવેલી ફટકડી, એનો ઉકાળો કરી, ટાઢો પડ્યા પછી, દૂધ, સાકર અને સુખડનો ઘસારો મેળવી પાવો. જો સાતમે મહિને ગર્ભ પાત થવાનો સંભવ જણાય, તો વાળો, ગોખરુ, મોથ, લલમણી, નાગકેશર અને પદ્મક; એનો ઉકાળો સાકર મેળવીને પાવો. જો આઠમે મહિને ગર્ભ પાતનો સંભવ જણાય તો લોધર, અને પીપરનું ચૂર્ણ

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા

૯૭

મધ સાથે આપવું; અને નવમે મહિને તેા પ્રસૂતિ થવાનેા સંભવ છે એટલે તે મહિનામાં કોઈ પણ જાતનું ઓસડ આપવાની જરૂર નથી. આ ગર્ભપાતના પ્રકરણમાં ઔષધિ કહેવામાં આવી છે, પણ તેનું વજન લખવામાં આવ્યું નથી. તેનું કારણ એવું છે કે, વૈદ્યે ગર્ભિણીની સ્થિતિ તથા તેના અગ્નિજળનેા વિચાર કરી, યોજના કરવાની છે; એટલા માટે દવાનું વજન અને ઉકાળેા તથા દૂધનું વજન, આયુર્વેદના ક્વાથાધિકારમાં તથા કલક અને કાંટના અધિકારમાં જોઈવિચારીને તેની યોજના કરવી. ગર્ભિણીને ભય, તાડન, આઘાત, વિષમ આસન અને ઉષ્ણ અન્નપાન, એવાં કારણથી ગર્ભ પડવા લાગે છે, ત્યારે તેમાં શૂળ તથા રજોદર્શન દેખાય છે. ચાર મહિના સુધી ગર્ભ પાતજો હોય છે, તેથી તે ગર્ભ પડે તેા ગર્ભનેા સ્ત્રાવ થયેા એમ કહેવાય છે; અને તે પછીના મહિનાઓમાં ગર્ભ કઠિન અને આકારવાળો થાય છે અને તે પડે તેા તેને ગર્ભપાત થયેા એમ કહેવાય છે. ગર્ભસ્ત્રાવ થવા માંડે ત્યારે દાહ, પાસાં અને કમ્બરમાં શૂળ, પ્રદર, પેટનું ચડવું અને મૂત્રગંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે; પરંતુ સાતમે, આઠમે કે નવમે મહિને ગર્ભનું ચલન થાય છે; એટલે ગર્ભ ફેર દે છે એમ કહેવાય છે; ત્યારે આમાશય અને પકવાશયમાં ક્ષોભપૂર્વક પીડા થાય છે; તેમાં પ્રદર હોતો નથી; તેથી ગર્ભપાત થવાનેા છે, એમ જાણી ગભરાવું નહિ. ગર્ભપાતનાં લક્ષણ જણાય તે વખતે ‘ઉત્પલાદિ-ગણુ’ ઘણેા ઉપયોગી થઈ પડે છે; તેથી તે પણ લખીએ છીએ. લીલાં કમળ, લાલ કમળ, કલહાર, કુમુદિની, ઘોળાં કમળ અને મધુક નામનું કમળ; આ ઉત્પલાદિગણુ કહેવાય છે. એમાંથી જેટલાં મળે તેટલાં લઈ, વાટીને પાવાથી દાહ, તૃષ્ણા, હૃદયરોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા, ઊલટી અને અરુચિની શાંતિ થાય છે. અથવા લજ્જણું, ધાવડીનાં ફૂલ, લીલાં કમળ, જેઠીમધ, લોધર-એનેા

આ. ૪

ઉકાળો કરીને ગર્ભિણી સ્ત્રીને ઠંડા પાણીમાં બેસાડીને પાવાથી ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. અથવા કુંભારના હાથે ચોટેલી માટી, બકરીના દૂધમાં મેળવીને જરા મધ નાખીને પાવાથી, ગર્ભપડતો અટકી જાય છે. અથવા ઘોળી ગરણીના મૂળને ઘસીને પાવાથી ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. અથવા કબૂતરની અધાર પાનના રસમાં પાવાથી, ગર્ભમાંથી પડતા લોહીને અટકાવે છે. અથવા સાકર, કમળકાકડી અને તલ સમભાગે લઈને ચૂણું કરી મધ સાથે ચટાડવું, જેથી ગર્ભપાતનો ભય રહે નહિ. અથવા અતિબલ્લા (કાંસકી)નું મૂળ વિધિપૂર્વક લાવી, કુંવારી કન્યાને હાથે કાંતેલા સૂતરના સાત તારમાં બાંધી ગર્ભિણીની કમ્મરે બાંધવાથી ગર્ભપાત થતો અટકે છે.

‘કુંઠિતગતિ’ એવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે. એટલે યોનિ તથા પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે ને મૂત્રનો અવરોધ કરે છે. એ વાયુ વધુ જોરમાં વધવાથી ગર્ભ વિપરીત દશામાં અને આડો થઈને, અનેક પ્રકારથી યોનિદ્વારમાં આવે છે. તેના મુખ્ય આઠ પ્રકાર છે. ૧. કોઈ ગર્ભ માથાથી યોનિનું દ્વાર બંધ કરી આવે છે. ૨. કોઈ પેટથી યોનિદ્વાર બંધ કરીને આવે છે. ૩. કોઈ શરીર વાળીને ફૂળડો થઈને આવે છે. ૪. કોઈ ગર્ભ એકજ હાથ બહાર કાઢીને આવે છે. ૫. કોઈ બેઉ હાથ પાછળ બહાર કાઢીને યોનિદ્વારમાં આવે છે. ૬. કોઈ પાસાભેર આડો આવે છે. ૭. કોઈ ગરદન લાંબી ગઈ હોય તેમ લૂલે માથે આવે છે. ૮ કોઈ પાસાને લાંબ્યા જેવા કારણથી લૂલો થઈને યોનિદ્વારમાં આવે છે. એ પ્રકારે ‘મૂંઠગર્ભ’ની આઠ પ્રકારે ગણના કરેલી છે. ખીજી રીતે જે ગર્ભ હાથપગ જોડ્યા કરી, માથું પાછળ રાખી, યોનિદ્વારમાં આવી ખીલા જેવો દ્વારમાં અટકી રહે છે તેને ‘સંકિલ્બક’ કહે છે. જે ગર્ભના હાથપગ પશુની ખરી જેવા બહાર દેખાય અને ખાકીનો દેહ અટકી રહે તેને ‘પ્રતિપૂર’ કહે છે. જે ગર્ભ બે હાથ અને

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા

૯૯

માથું પાછળ રાખી અટકે છે તે 'ખીજક' કહેવાય છે; અને જે ગર્ભ પરિધ પ્રમાણે યોનિમાં અટકી રહે છે તે પરિધ કહેવાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રીનો ઓચીનો કાંટો ઢીલો પડી જવાથી માથું સ્થિર રહી શકતું નથી, શરીર ઠંડું પડતું જાય અને લજ્જાનો નાશ થાય તથા તેની કૃષ્ણ ઉપર લીલી નસો તરી નીકળે, તે ગર્ભિણી તથા ગર્ભ, એકબીજાનો પ્રાણ લે છે. ગર્ભિણીને ગર્ભની હાલચાલ અંધ ધયેલી જણાય, વેણું આવતી અંધ થાય, શરીર પીળું કે લીલાશ પડતું જણાય, શ્વાસોચ્છવાસમાં દૂર્ગંધ આવે અને પેટ ફૂલી જાય તો જાણવું કે પેટમાં ગર્ભનું મરણ થયું છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને માનસિક તથા આગંતુક, એવાં દુઃખ ઉત્પન્ન થવાથી અથવા કોઈ મહાન વ્યાધિથી ગર્ભનું મરણ થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રીને વાયુના યોગથી યોનિનો સંકેત થઈ, કૃષ્ણમાં ગર્ભ અટકી રહે અને તેની સાથે મદ્ધલશુળ, આંકડી, ખાંસી, શ્વાસ આદિ ઉપદ્રવ હોય તે ગર્ભિણી જીવે નહિ. જે ગર્ભિણી વાતકારક અન્ન અને પાન, મૈથુન, જગરણુ એનું અતિ સેવન કરે, જેથી ગર્ભના યોનિમાર્ગનો વાયુ કોષીને યોનિદ્વારને અંધ કરે છે અને એ દ્વાર અંધ થયા પછી, યોનિગત વાયુ ગર્ભાશયના દ્વારને રોકે છે તથા ગર્ભાશયમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ગર્ભનું સુખ-નાક અંધ થઈ શ્વાસોચ્છવાસ અંધ પડવાથી ગર્ભનો નાશ થાય છે. અથવા શ્વાસોચ્છવાસ અંધ થવાથી ગર્ભિણીનો પણ નાશ થાય છે. આ ચમત્તી પેઠે મારી નાખનારા રોગને 'યોનિસંવર્ણ' નામનો વ્યાધિ કહે છે. તેથી વૈદ્યે સ્ત્રીની ચિકિત્સા કરવી નહિ. પ્રસૂતિકાળે વાયુથી ગર્ભનો સંકેત થાય જેથી પ્રસૂતિ થઈ શકે નહિ, તે સ્ત્રીએ ખાંડણિયામાં થોડું ધાન્ય લઈને સાંજેલાથી ખાંડવું અને વિષમાસને (ઉલડક) ખેસવું અથવા વિષમ વાહન પર ખેસીને ફરવું, જેથી પ્રસવ થાય છે પ્રસવનો કાળ થયો હોય અને પ્રસૂતા કષ્ટાતી હોય તો, સાપની

૧૦૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

કાંચળી અથવા તગરનો ધુમાડો યોનિદ્વારમાં આપવો. અથવા કૌવચનાં મૂળને દોરીથી બાંધી હાથે બાંધવાં. અથવા સૂરજમુખી કિંવા ઈંદ્રવારણના મૂળને યોનિમાં ધારણ કરવું. અથવા પીપર અને ઘોડાવજ પાણીમાં ઘસીને, તેમાં થોડું દિવેલ મેળવીને યોનિમાં લેપ કરવો, જેથી સ્ત્રીને સુખરૂપ પ્રસવ થાય છે. અથવા બિઝેરાનું મૂળ અને જેડીમધનું ચૂર્ણ કરી, ઘીમાં મેળવી પાવું જેથી સ્ત્રીને સુખે પ્રસવ થાય છે. અથવા શેરડીનું ઉત્તર દિશાનું મૂળ લઈ ગર્ભિણીની લંબાઈ જેટલા સૂતરના સાત તાર લઈ તેમાં બાંધી, કમ્બરે બાંધવાથી આસાનીથી જલદી પ્રસવ થાય છે. તાડનું ઉત્તર દિશાનું મૂળ લઈ, ઉપર પ્રમાણેની વિધિથી કમ્બરે બાંધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે. અથવા અપામાર્ગ (અંજેટો)નું મૂળ ઉપર પ્રમાણે કમ્બરે બાંધવાથી સુખરૂપ પ્રસવ થાય છે. જ્યારે સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય, ત્યારે જે જે ક્રિયાથી પ્રસૂતિ જલદીથી થાય તે તે તમામ ક્રિયા, મૃતગર્ભ ઉપર પણ અજમાવવી.

જો ગર્ભાશયમાં ગર્ભ મરણ પામ્યો છે એમ ખાતરી થાય, તો ગર્ભિણીના બચાવને માટે, નિર્ભય, ચતુર અને શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ વંદોએ, પોતાને હાથે ઘી ચોપડીને, તે હાથ યોનિમાં મૂકી, ગર્ભને કાપી કાઢવો; પરંતુ સજીવ ગર્ભને કદી પણ શસ્ત્રથી કાપીને કાઢવો નહિ. સજીવ ગર્ભ પર શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી, તે ગર્ભ મરી જાય છે અને ગર્ભિણીને પણ મારી નાખે છે. તેમજ ગર્ભસ્થાનમાં ગર્ભ મરી ગયો છે એવું નક્કી થયા પછી એક ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો, તે માતાને મારી નાખે છે. એટલા માટે મરણ પામેલા ગર્ભને જેમ અને તેમ તાકીદે, તેનું જે અંગ અથવા વિભાગ યોનિની સામે આવ્યો હોય તેને વેદે કાપીને કાઢવો; અને જેમ અને તેમ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું. એ પ્રમાણે ગર્ભનું શલ્ય કાઢી નાખ્યા પછી તે સ્ત્રીને ઊંચા પ્રકારના તેલને

મર્હિણીના રોગોની ચિકિત્સા

૧૦૧

અભ્યંગ કરી ગરમ પાણીથી શેક કરવો અને તે પછી યોનિમાં સ્નેહ ધારણ કરાવવું, એટલે યોનિ કોમળ થશે અને તેનું શૂળ શાંત થશે. જો શસ્ત્રકર્મ કરનારનો જોગ ન હોય તો રાઈ અને હિંગનું ચૂર્ણ કરી, કાંજમાં મેળવી પાવાથી ગર્ભસ્થાનમાં મરેલા ગર્ભનો પાત થાય છે. અથવા ફાલસાનાં મૂળનો લેપ, નાભિ, ખસ્તિ અને યોનિમાં કરવાથી મૂઠ ગર્ભનું આકર્ષણ કરે છે. જો પ્રસૂતા સ્ત્રીના પેટમાંથી એર બહાર ન પડે તો શૂળ, પેટ ચડવું અને અગ્નિમાંઘના ઉપદ્રવ થાય છે. એવો ઉપદ્રવ જણાય ત્યારે સાપની કાંચળી, કડવી દૂધી, નાગરમોથ અને સરસનાં બીજ, એનું ચૂર્ણ કરી સરસવના તેલમાં મેળવી યોનિમાં ધૂણી આપવી. જો એર રહી ગઈ હોય તો સુયાણીએ પોતાના નળ લેવડાવીને હાથે તેલ આપીને તે હાથ યોનિમાં મૂકીને, એર કાઢી લેવી. જો યોનિમાં જખમ પડેલો જણાય તો બૂરા ઠોળાનાં પાત અને લોધર એ સમભાગે લઈ ખારીક વાટીને તેનો લેપ કરવો. જો યોનિબ્રંશ થયો હોય તો પલાસપાપડો અને શુદ્ધરનાં ફળ વાટી તલના તેલમાં મેળવીને યોનિમાં લેપ કરવાથી યોનિ ઘટ્ટ થાય છે. ખાજકનો પ્રસવ થયા પછી યોનિમાં વાયુપ્રવેશ ન થાય એવા ઉપચાર કરી તેનું રક્ષણ કરવું. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો વાયુ ઠોપીને બહાર નીકળતા રક્તને રોકી પ્રસૂતાને હૃદય, મસ્તક અને ખસ્તિમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને 'મલ્લક' (મકલ) રોગ કહે છે. જો મલ્લક થયો હોય તો જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે ઊના પાણી સાથે અથવા ઘીની સાથે પાવાથી, મલ્લક શૂળ મટી જાય છે. અથવા સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, ધાણા એનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવાથી મકલ શૂળનો નાશ કરે છે. અથવા હિંગને શેકીને ઘીમાં મેળવી ચટાડવાથી મકલ શૂળનો નાશ થાય છે. કેટલીક વાર સ્ત્રીને પ્રસવ થયા પછી તેનો પેશાબ

૧૦૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

બંધ થઈ જાય છે અને પછી તેને શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા ઉપ્પુવાત (જિનવા) પણ થાય છે. ત્યારે તેને જવખાર ઘીમાં ચટાકવાથી, અથવા તે જિના પાણીમાં પાવાથી પેશાબની છૂટ થાય છે.

કેટલીક સ્ત્રીને પ્રસવ થયા પછી પાણીની તરસ અને છાતીની ગલરામણ, એટલી બધી વધી પડે છે કે, તે વખતમાં જો યોગ્ય ઉપચાર ન થાય તો આંકડી (આક્ષેપક) થઈ જાય છે, અથવા તેનું મરણ થાય છે. તેવા વખતમાં કુલાવેલી ધાપણુ આશરે વાલ બે બકરીના અથવા ગાયના દૂધમાં મેળવી પાવાથી તુરત ક્ષાયદો થાય છે. આ ઉપાય અનુલવેલો છે.

ચાલુ પ્રકરણમાં ગર્ભપ્રદ અને ગર્ભનષ્ટનાથોડા પ્રયોગ લખી, આ નિબંધ સમાપ્ત કરીશું. ગર્ભપ્રદ પ્રયોગો:-દિવેલીની મીઠા અને બિજેરાનાં બિયાં વાટીને ઘીમાં મેળવી પાવાથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા લક્ષ્મણાનું મૂળ ગળામાં બાંધવાથી અને તે ઘીમાં ઘસીને તેનો નાસ લેવાથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા એક બિજેરાનાં જેટલાં નીકળે એટલાં બિયાં દૂધમાં વાટીને ઋતુમતી સ્ત્રીને પાવાથી ગર્ભ રહે છે. અથવા આસનનો ઉકાળો મેળવીને દૂધ ઉકાળવું અને તેમાં ઘી મેળવીને ઋતુસ્નાત થયા પછી ત્રણ દિવસ પાવાથી તે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરે છે. અથવા પારસપીપળાનાં બીજ અને છરું એ બેનું ચૂર્ણ કરી વાસી પાણી સાથે કાકવાથી ગર્ભ ધારણ થાય છે. અથવા મીઠી દૂધીનું મૂળ અને કેઠાનો ગર્ભ, દૂધમાં મેળવીને પાવાથી, તે સ્ત્રીને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, કન્યા ઉત્પન્ન થતી થતી નથી. ઘોળી લોંચરી ગણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસીને પાવાથી ગર્ભ રહે છે. કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે, આ મૂળને દૂધમાં ઘસીને જમણા નાકથી પીવામાં આવે તો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને ડાબા નાકથી પીવામાં આવે તો પુત્રી ઉત્પન્ન થાય છે; ખરીખોટી વાત પરમેશ્વર જાણે.

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા

૧૦૩

ગર્ભનિવારણ પ્રયોગ

જે પીપર, વાયવડિંગ અને ટંકણુખાર; એનું સમભાગે ચૂણું કરી ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પીએ તેને ગર્ભ રહેતો નથી. અથવા બસુદનું ફૂલ કાંજીમાં વાટીને જે રજસ્વલા પીએ અને ઉપરથી ચાર તોલા ગોળ ખાય તો તે સ્ત્રીને કદી ગર્ભ ધારણ કરે નહિ. અથવા જે સ્ત્રી સિંધવનેા કટકો તેલમાં ઓળીને યોનિમાં ધારણ કર્યા પછી પુરુષથી રમે તેને કદી પણ ગર્ભ ધારણ થશે નહિ. અથવા જે સ્ત્રી તાંદળબનાં મૂળને ચોખાતા ઘોવણુમાં વાટી ઋતુસ્નાત થયા પછી ત્રણ દિવસ પીએ તે સ્ત્રી વંધ્યાપણુને પામે છે.

સુવારોગનું નિદાન અને ચિકિત્સા

શરીર ભાંગે, તાવ આવે, કંપારી થાય, તરસ લાગે, અંગ સજ્જડ થાય, સોજ, શૂળ અને ઝાડા એવાં લક્ષણુ જેને થાય તેને સુવારોગ થયે છે, એમ જાણવું. જે પ્રસૂતા સ્ત્રીને ભળતોજ ઉપચાર કરીને અથવા દુષ્ટાન્ન અથવા દુષ્ટ પાણીના સેવન કરવાથી અથવા વિષમાસન, અજીર્ણ અને લોજન ઇત્યાદિને લીધે જે ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે આ પ્રમાણુ છે. વાયુ કુપિત થઇને સ્વસ્થાનમાંથી છૂટેલા રુધિરનો અવરોધ કરીને પ્રસૂતાના મસ્તક, હૃદય અને બસ્તિમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, જેને મજ્જલ કહેવામાં આવે છે અને તાવ, ઝાડા, સોજ, પેટનું ફૂલવું, અશક્તિ, કફ, વાત-જન્ય રોગથી ઉત્પન્ન થનારું આળસ, અન્નદ્વેષથી મોઢામાંથી પાણી છૂટવું એવા વિકાર થાય છે, તે સર્વાની સુવારોગમાં ગણના કરવી અને તેમાં માંસ, બળ અને અગ્નિ એ ક્ષીણુ થાય ત્યારે કષ્ટસાધ્ય જાણવાં. આ સુવારોગમાં એકાદ પ્રકાર પ્રાધાન્ય લોગવી, બાકીના ઉપદ્રવરૂપે તેની સાથે રહે છે; એવું જણાય, ત્યારે ગળો, સૂંઠ, કૌવચખીજ, લલમણી, ઊંટકંટારો, પંચમૂળ, નાગરમોથ એનો

૧૦૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ઉકાળો કરીને ટાઢો પડયા પછી મધ નાખીને પાવાથી સુવારોગની શાંતિ થાય છે. અથવા દેવદાર, વજ, પાનની જડ, પીપર, સૂંઠ, કાય-ફળ, મોથ, કરિયાતુ, કડું, ધાણા, હરડાં, ગજપીપર, રીંગણી, ગોખ-રુ, ધમાસો, અતિવિષ, ગળો, ખીલી, અને શાહજીરું એનો ઉકાળો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંગ મેળવીને પાવાથી શળ, ખાંસી, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, કંપ, મસ્તકપીડ, લવારો, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિ-સાર અને એકારી એટલા ઉપદ્રવવાળા ત્રિદોષાત્મક સુવારોગનો નાશ થાય છે. સુવાવડ મટયા પછી સુવાવડીને પંચજીરક પાક ખવાડવો. તેની રીત આ પ્રમાણે છે:—જીરું, શાહજીરું, સુવા, વરિ-યાળી, અજમોદ, અજમો, ધાણા, મેથી, સૂંઠ, પીપર, પીપળી-મૂળ, ચિત્રક, વાયવડિંગ, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ એ દરેક ચીજ ચાર ચાર તોલા લઈ તેમાં ચારસો તોલા ગોળ, એકસો અઠ્ઠાવીશ તોલા દૂધ અને સોળ તોલા ઘી મેળવીને તેનો પાકની વિધિ પ્રમાણે પાક કરવો. તે પાક તેને ખવડાવવાથી સુવારોગ મટે છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસૂતાના યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ખાંસી, દમ, કાશ્વ, (સુકાર્ષ જલું) પાંડુરોગ, અને વાયુના રોગનો પણ નાશ થાય છે.

સૌભાગ્યસૂંઠી પાક:—ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તેમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા મેળવીને ગોળના પાક જેવી આસણી કરવી; તેમાં ધાણા તોલા ૧૨, વરિયાળી તોલા ૨૦, વાયવડિંગ તોલા ૪, સૂવા તોલા ૪, જીરું તોલા ૪, અને સૂંઠ, મરી, પીપર, મોથ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, ખીલીનો ગર્ભ એ દરેકનું અચ્ચાર તોલા ચૂર્ણ મેળવી, તેને પકાવવું. આ પાકને 'નાગરખંડ' પણ કહે છે. સ્ત્રીને માટે આ ઘણું ઉત્તમ પાક છે. જેથી તૃષા, બિલટી, જ્વર, દાહ, શોષ, ખાંસી, પ્લીહા, કૃમિ અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે. અથવા સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને શતાવરી, જીરું, સૂંઠ,

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૦૫

મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, સૂવા, વરિયાળી, અજ-
મોદ, અજમો, ચબ્બક, ચિત્રો અને મોથ એ હરેકના ચચ્યાર
તોલા ચૂર્ણ મેળવીને પકાવવું. તે ચાટવા જેવો થાય એટલે
સિદ્ધ થયેા સમજવો અને તેને ધીના ચીકણા વાસણમાં અથવા
કાચના વાસણમાં ભરીને રાખી મૂકવો. પ્રસૂતાના અગ્નિબળનો
વિચાર કરીને આપવાથી સુવારોગને મટાડી, બળ, વર્ણુ અને પુષ્ટિને
આપે છે. આ પાક વચસ્થાપક, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો, અગ્નિને
વધારનારો અને આમવાત, મકકલશૂળ અને સુવારોગનો નાશ
કરનારો છે. એ પ્રમાણે પ્રસૂતા ઝાંની સુવાવડ અને સુવારોગમાં
કહેલી વિધિ પ્રમાણે વર્તન ચલાવી, જે વૈધ પ્રસૂતાનું આરોગ્ય
વધારવાને શક્તિવાન થાય છે, તેમજ પ્રસૂતા તથા પ્રસૂતાના પતિ
અને વડીલો પ્રસૂતાને તંદુરસ્ત રાખવામાં સહાયભૂત થાય છે, તો
તે પ્રસૂતા (વર્તમાનકાળમાં ટૂંક આવરદાવાળી, રોગી અને
નિર્બળ થઇ, કાળના મુખ તરફ દોરાઈ જાય છે તેમાંથી બચી)
આરોગ્ય, સુખ અને વૈભવને લાભ મેળવી, લાંબા કાળ સુધી
આયુષ્ય ભોગવી, સંસારમુખમાં આદર્શરૂપ થઇ, બળવાન, બુદ્ધિ-
વાન, ઐશ્વર્યવાન, સંતતિને મૂકી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે છે.

૧-પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

આપણે પાછલા નિબંધોમાં જણાવી ગયા છીએ કે, સૃષ્ટિના
શબ્દગારરૂપ અને સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ કરવા માટે, રૂપાળી, શુભવાળી
અને બળવાળી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની કુદરતે આપણને ફરજ
પાડેલી છે; અને તે ફરજ પાડવા સાથે કુદરતી નિયમો આપ-
ણને યાંધી આપ્યા છે. તે પ્રમાણે નહિ વર્તનાર માણસ પાપ કરે
છે. તે પાપના ફળરૂપ, જે દેશનાં મનુષ્યો એ નિયમને તોડી, મન-

૧૦૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

સ્વીપણે વર્તનારા થાય છે તે દેશ પતિત થઈ, પડતો પડતો છેલ્લે ગુલામગીરીમાં સપડાય છે. તે પાપમાંથી મુક્ત થવા માટે કુદરતના નિયમને અનુસરીને વર્તન રાખવું, એવું નામ 'ધર્મ' ગણીને, તે પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યો ધાર્મિક વૃત્તિના ગણાય છે; અને જે દેશ એ પ્રમાણે વર્તતો હોય, તે દેશ તે ધર્મના પ્રલાવથી ઉન્નતિને પામી, સર્વનો શિરોમણિ, બળવાન, ધનવાન અને વિદ્વાનમાં ગણાઈ, ઈતર દેશો પર આધિપત્ય લોગવવાવાળો થાય છે. એટલા માટે આપણે સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટેના કુદરતના નિયમને તામે ઘઈ જે ગર્ભને ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે ગર્ભને પ્રસવ કરાવી ગર્ભવતીની પ્રસૂતાવસ્થામાં તેની સારવાર કેમ કરવી, તે આ નિબંધ લખવાનો ઉદ્દેશ છે.

જે સ્ત્રી નવમે, દશમે, અગિયારમે કે બારમે અથવા વિકાર પામી ગમે તેટલા માસે કે વર્ષે પ્રસૂતા થવાને લાયક જણાય તે વખતે, તે સ્ત્રીને માટે આઠ હાથ લાંબું, ચાર હાથ પહોળું, પૂર્વાભિમુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખનું સુશોભિત હવા અને ઉત્તમને સમાનભાગે પ્રવેશ કરાવે એવું, ભેજ વગરનું, સ્વચ્છતાવાળું એક સ્થાન તૈયાર કરાવવું; અને જ્યારે પ્રસૂતાવસ્થાના પૂર્વચિહ્નરૂપ પેટ પોચું પડી જાય, હૃદયના બંધ મોકળા થઈ જાય, પેઠામાં શૂળ મારવા માંડે તથા કેડમાં અને પીડમાં પીડા થાય, ઝાડો તથા પેશાબ વારંવાર કરવો પડે એવું દેખાય, ત્યારે તેનો પ્રસૂતિકાળ યાસે આવ્યો છે એમ જાણી, પ્રસૂતિગૃહનું જે સ્થાન મુકરર કર્યું છે તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરાવવો. તે પછી તે સ્ત્રી પ્રસૂતા થવાને તૈયાર થાય ત્યારે તેનાં ગાત્રોમાં તેલનો અભ્યંગ કરી, તેને જીના પાણીથી નવરાવીને, જેમાં વજનસર ધી નાખેલું હોય એવી ગોળ, અસાળિયો, સૂંઠ, તજ, અક્કલગરો અને તેજબળના મસાલાવાળી, ગોળના પાણીમાં ઉકાળેલી રાખ પાવી અને જ્યારે પીડા વધે

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૦૭

ત્યારે તે સ્ત્રીને પોતા ઝોશિકાવાળી પથારી ઉપર પગ મૂકીને ઉભડક બેસાડવી. તે વખતે તે સ્ત્રીની સારવાર કરનારી અથવા પ્રસૂતિ કરાવનારી, જેના ઉપર કોઈ પણ જાતનો વહેમ ન હોય એવી, પ્રસૂતિની ક્રિયામાં કુશળ, જેના નખ સારી રીતે ઉતરાવી નાખ્યા હોય અને જે પ્રસૂતાનું પ્રસન્ન ચિત્તથી હિત કરનારી હોય, એવી કુશળ, અનુભવી ચાર સ્ત્રીઓને તે કામમાં રોકવી. છોકરું અવતરવાના માર્ગને ચારે કોર તેલ થોપડયા પછી, તેઓમાંથી એક સુચારુએ તે કષ્ટાતી સ્ત્રીને કહેવું કે, “બાઈ, જો તને બરાબર પીડ ન આવતી હોય તો જોર કરીશ નહિ, પણ જો બરાબર પીડ આવતી હોય તો જોર કરજે. પ્રથમ ધીરે ધીરે થોડું જોર કરજે અને પછી વધારે જોર કરજે. તારો ગર્ભ યોનિના દ્વારમાં આવે ત્યારે ત્યાંથી નીકળીને જોર સહિત ધરતી પર પડતાં સુધી બહુ જ જોર કરજે.” જો સમય વગર જોર કરવામાં આવે તો પ્રસવ થતું બાળક, મૂંચું, બહેરું, ખૂંધું શ્વાસના રોગવાળું, ઉધરસવાળું, ક્ષયવાળું કે શિથિલ શરીરવાળું આવે છે.

હવે આ વિષય ઉપર થોડુંક વિવેચન કરવાની જરૂર છે. તે એવી રીતે કે, હાલમાં ચાલતા રિવાજ પ્રમાણે, પ્રસૂતાને પ્રસૂતિ-ગૃહમાં એક એવી શય્યા ઉપર સુવાડવામાં આવે છે કે, તે સુવાડનાર માણસને તે શય્યા ઉપર ચાર રાત્રિ સૂવાનો હુકમ કર્યો હોય તો તે જરૂર મરી જાય અથવા મરવા પડે. તો આવી તદ્દન શિથિલ થઈ ગયેલી પ્રકૃતિવાળી, શ્રમ અને થાકથી કંટાળી ગયેલી, જેને આરામની ઘણી જરૂર છે એવી સ્ત્રીને તેના મનને આનંદ આપવાની ફરજને ભૂલી જઈ, એક દોરીથી ભરેલો ખાટલો અને તે ખાટલા પર કામળ અથવા ટાટના ફાટેલા, ગંધાતા કકડા પાથરેલા હોય છે! જેમાંથી ગંધ અને જંતુનો ઉદ્ભવ થાય એવા બિછાના ઉપર દશ દિવસ ગાળવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે;

૧૦૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

પરંતુ તે સ્ત્રીના મનને શાંતિ આપવાની એટલી બધી જરૂર છે કે, જે સ્ત્રીને સંતતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેના ભવિષ્યનું બંધારણ બંધાવવાને માટે છઠ્ઠીને દિવસ નિર્માણ થયેલો છે. તે છઠ્ઠીને દિવસે વિધાત્રી લેખ લખવા આવે છે એવી દંતકથા આપણામાં આલુ છે. અને તેના દાખલા તરીકે છઠ્ઠીને દિવસે રાત્રે એક દીવો પ્રકટાવી, બાળકની પાસે એક બાજઠ ઉપર મૂકી, કોઈ વૃદ્ધ પુરુષના વાપરેલા જૂના કપડાનો કટકો પાથરી, ત્યાં આગળ કંકુ અને કલમ કરવાનું બરુ ગોઠવી, એવું ધારે છે કે, આજ રાત્રે વિધાત્રી આત્રીને કંકુના અક્ષરે એના લેખ લખી જશે; જેથી બાળક ભાગ્યશાળી નીવડશે. પણ જે વિધાત્રી કંકુના અક્ષરને બદલે કાળા અક્ષરથી લેખ લખી જશે, તો તે બાળક ભાગ્યહીન થશે. એટલા માટે વિધાત્રીને લેખ લખવા સારું કંકુ, કાગળ અને કલમ ગોઠવવામાં આવે છે; અને અંધારામાં ભૂલ ન થઈ જાય એટલા માટે ત્યાં દીવો અખંડ રાખવામાં આવે છે; પરંતુ આ ચાલતી રૂઢિનું રહસ્ય એવું છે કે, મનુષ્યપ્રકૃતિના આહારનું બરુ વીર્ય બનવાને, બાધેલા ખોરાક પછી, પાંચ અહોરાત્ર અને અગિયાર ઘટિકા જેટલો કાળ જાય છે. એટલા માટે પ્રસૂતિ થયા પછી પ્રથમ દિવસે બાધેલા આહારનું વીર્ય છૂટે દિવસે બને છે અને તે બાધેલા આહારને રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ અને મજ્જાના રૂપમાં બદલાતાં છ દિવસ લાગે છે. તે આહારના અભિસરણથી ઉત્તરોત્તર રૂપાંતર થતાં, તેની સાથે માતાના મનોવેગ અથવા આચારવિચારથી ઉત્પન્ન થતા માનસિક પ્રવાહનો વેગ મળીને, બાળકની સાત ધાતુ અને સાત ઉપધાતુ, પાંચ તત્ત્વો, પાંચ તન્માત્રાઓ અને ચાર અંતઃકરણ સાથે એતપ્રેત થઈ, શરીરના તમામ અવયવોમાં પોષાઈને, બાળકની આખી જિંદગી શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિના બીજરૂપે, એ પ્રથમના છ દિવસ મુકરર કરેલા

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૦૯

છે અને તેથીજ છઠ્ઠીને દિવસે વિધાત્રી નહિ, પણ વિધાતા એટલે પરમાત્મા અથવા કુદરતથી નિર્માણ થાય છે, તેને “ છઠ્ઠીના લેખ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. હવે વિચાર કરો કે, પ્રસૂતિ થવાથી નિર્ગળ થયેલી અને પ્રસૂતિકાળમાં શરીરની અશુચિ અને પાણી આદિથી લેગવાળી અને અંધારામાં આચ્છાદિત થયેલી, હવા અને ઉભસરહિત સ્થાનમાં અકડાયલી પ્રસૂતાના મન પર કેવી બાતની અસર થશે, તેનો વિચાર કર્યા વિના, તેને તૂટેલી, ફાટેલી, ગંધાતી, મેલી અને નહિ વપરાયલી અવાવરુ ગોદડીઓમાં સુવાડી, તેની ઉપર બુલ્લમ ગુબ્બરવામાં આવે છે, તો પછી તે સ્ત્રી આનંદના અને નીતિના વિચારોનું સેવન શી રીતે કરી શકે? અર્થાત્ એવું સમજાય છે કે, જો સુવાવડી સ્ત્રીને અંધારામાં અને અશુચિમાં રાખ્યા પછી કાંઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય, તો તેની સારવાર માટે વૈદ્યો અને ડોક્ટરોની ફી તથા દવાના ખિલના સેંકડો રૂપિયા ખર્ચાય પણ એક સુવાવડી સ્ત્રીને સુખ, આરામ અને આરોગ્ય આપવા માટે, જૂજ રકમના ખિલાનાની કસર કરવામાં આવે એ કેટલું બધું ખેદકારક અને શોચનીય છે ?

ઉપર જણાવી ગયા તેમ પ્રસૂતિગૃહ ઉત્તરાભિમુખ અથવા પૂર્વાભિમુખનું રાખવું, તેનું કારણ એવું છે કે, જો દક્ષિણાભિમુખનું દ્વાર કરવામાં આવે, તો પ્રસૂતાને ઉત્તર દિશાએ માથું રાખવાનો પ્રસંગ આવે; અને ઉત્તર દિશાએ લોહચુંબકનો પહાડ આવવાથી તથા તે લોહચુંબક, લોખંડને આકર્ષણ કરનાર હોવાથી, પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીના શરીરમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વ એટલે જે લોહનો ભાગ છે, તેના ઉપર આકર્ષણનું જોર વધવાથી, તેના શરીરના બળને ઘટવાનો અને મગજના જ્ઞાનતાંતુને ખેંચવાનો સંભવ હોવાથી, તે પ્રસૂતાને આંકડી, લકવો અથવા એવોજ મહાન વાતવ્યાધિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. તેવીજ રીતે પશ્ચિમાભિમુખનું

૧૧૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

દ્વાર રાખવામાં આવે તો, તે સ્ત્રીને પૂર્વ દિશાએ માથું રાખવાની જરૂર પડે છે. તેથી સૂર્યના ઉદયથી અસ્ત લગીમાં, તેના શરીર ઉપર સીધાં કિરણો પડવાથી પ્રસૂતાના શરીરમાં અત્યંત લોહીનો ઉકાળો થાય અને તેથી, તેના હૃદયનાં ફેફસાં, યકૃત અને પ્લીહા જેવા લોહીના બનાવનારા, લોહીને સુધારનારા અને લોહીને રંગનારા અવયવો ઉપર ભારે અસર થતાં લોહીની ગતિમાં મોટો ફેરફાર થાય છે. તેથી તે સ્ત્રીનું રૂઢ વિકારવાળું થાય છે અને તેથી, તે રૂઢ ધાવનાર બાળકને વૃદ્ધિ પામતું અટકાવી રોગી અવસ્થામાં લાવી નાખે છે. કદાચ કેઈ એવો વિચાર કરે કે, પશ્ચિમાભિમુખ અથવા દક્ષિણાભિમુખનું દ્વાર રાખીશું, તથાપિ તે સ્ત્રીને ઉત્તરાભિમુખ કે પૂર્વાભિમુખ સુવાડીશું નહિ, જેથી ઉપર લખ્યા મુજબની અસરમાંથી બચાવી શકીશું; પરંતુ તેમ બનવામાં ઘણી અડચણો છે. કારણ કે દક્ષિણ દિશાએથી આવતો પવન ગરમીથી ભરેલો અને ઝેરી હોય છે અને એટલાજ માટે 'દક્ષિણે ચમાલય' કહેવાયું છે. તે તરફનું દ્વાર ખુલ્લું રહેવાથી એ ઝેરી પવનની અસર પ્રસૂતા ઉપર થાય છે, જેથી તેને વ્યાધિવ્રસ્ત થવાનો વિશેષ સંભવ છે. તેવીજ રીતે પશ્ચિમાભિમુખનું દ્વાર હોય તો પશ્ચિમ સમુદ્રમાંથી પાણી ભરેલો પવન પ્રસૂતિગૃહમાં આવવાથી પ્રસૂતાને નિર્બલાવસ્થામાં શરદી ઉત્પન્ન કરી, તેના લોહીમાં પાણીનો ભાગ વધારી, તેને મંદાગ્નિ, સોબ વગેરે દરદો ઉત્પન્ન કરવાને સહાયમૂત થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ ચાર હાથ પહોળી જગ્યામાં આડો ખાટલો રાખવાથી પ્રસૂતાની સારવાર કરનાર પરિચારિકાએ તે જગ્યા સાફસૂફ કરતાં, બાળકને લેતાંમૂકતાં, પ્રસૂતાના મળમૂત્રને દૂર કરતાં અને ઉત્તરના તથા પૂર્વના પવનને રોકતાં તેમજ સૂર્ય અને ચંદ્રના આકર્ષણને પ્રતિબંધ કરતાં મોટી અગવડો વેઠવી પડે છે. એટલા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ પ્રસૂતિગૃહ, પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ રાખવાનું નિર્માણ કરેલું છે.

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૧૧

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે, પ્રસૂતિગૃહ કરાવનારી સુયાણી હોશિયાર, ધીરજવાળી અને હસમુખી તથા પ્રીતિથી કામ કરનારી અને વિશ્વાસપાત્ર હોવી જોઈએ. વળી તેના નખ લેવડાવેલા હોવા જોઈએ, તેનું કારણ એ છે, સ્ત્રીને પ્રસવ વખતે આમરણાન્ત દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા સમયમાં જો સુયાણી ગભરાઈ જાય એવી, ચલિત મનની અને અનુભવ વગરની હોય, તો પોતાના મનની સ્થિતિ સાચવી નહિ શકવાથી, તે કર્કશ તથા લયલરેલાં વચનો બોલી જાય, તેથી ગર્ભિણીના મન ઉપર એવી ખરાબ અસર થાય કે, જેથી તેને પ્રાણુ જવા સુધીનો સંભવ આવી જાય. નખ લેવડાવવાનું કારણ એ છે કે, ગર્ભસ્થાનમાં આંગળી મૂકવી પડે અથવા હાથ મૂકવો પડે અને નખ વધેલા હોય, તો ગર્ભસ્થાનના કોઈ ભાગને અથવા ગર્ભના કુમળા શરીરને નખનો જખમ લાગી જાય, તો નખના જખમને ખીજા જખમો કરતાં રુઝવવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એ ઉપરાંત સુયાણી સિવાય ખીજા કોઈ ચાર વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ જેઓ એ કામની અનુભવી હોય, તેઓને હાજર રાખવાનું કારણ એ છે કે, તેઓ પોતાના અનુભવથી પ્રસૂતાને શાંતિ આપે, તેઓ તેની સંબંધી હોવાથી, પ્રસૂતાને શાંતિ અને વિશ્વાસ સાથે હિંમત રહે. તેઓના અનુભવથી પ્રસૂતાની પ્રકૃતિમાં કાંઈ ફેરફાર થતો હોય તો તે લક્ષમાં રાખી, તેના સત્વર ઇલાજ કરે અને પ્રસૂતાની યોનિમાં તેજ ચોપડ્યા પછી તેને ઉલટક બેસાડીને જોર કરવાનું કહેવામાં આવે, અને તે પ્રમાણે જોર કરવાથી ખાજક ગર્ભશય્યામાંથી ખસી, યોનિદ્વારમાં આવે, એટલે સ્ત્રીને ચત્તા સુવડાવવાની જરૂર પડે છે. તે અરસામાં દુઃખ તથા લયને લીધે, સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનના સ્નાયુઓ સંકોચાવાથી ગર્ભ પાછો જાય ચડી જઈ, કાળજની સાથે જોડાઈ જવાનો સંભવ હોવાથી, એક વૃદ્ધ સ્ત્રી તેના પેટને એવી

૧૧૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

રીતે પકડી રાખે કે, ગર્ભ પાછો ઉપર ચડી શકે નહિ. એ ક્રિયાને “કલ્લો દેવો” એવું લૌકિક નામ આપવામાં આવ્યું છે. બીજી સ્ત્રીએ પ્રસૂતાના પગને રીતસર પકડી રાખવા કે જેથી ગર્ભની સાથે આવતી વેણુની પીડાને લીધે ઉત્પન્ન થતી શૂળને લીધે, પ્રસૂતા પોતાના પગને પછાડી, પ્રસૂતિ થતા બાળકને હાનિ પહોંચાડી શકે નહિ. એવી રીતે કુશળતાથી કાર્ય કરવામાં આવે એટલે સુખરૂપ પ્રસવ થાય. જે વખતે મૂળ સુચાણી, બાળકને હાથમાં ઝીલી લઈ તે બાળકની સારવારમાં એટલે તેનું માથું ગોળ કરવામાં, તેના શરીર પર ચોંટેલી ચોરને દૂર કરવામાં, બાળકની ઉપર એક ઠંડા પાણીનો લોટો રેડવામાં રોકાયલી હોય, તેવે પ્રસંગે બાકીની સ્ત્રીએ સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનને યથાસ્થિત સ્થિતિમાં ગોઠવવામાં અને સ્ત્રીના પેટ ઉપર મજબૂત પાટો બાંધવાના કાર્યમાં રોકાય છે. જો એવી રીતે કુશળતાથી કાર્ય કરવામાં ન આવે, તો સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાં એવો કેઈ જાતનો રોગ ઉત્પન્ન થાય, કે જેનો ઉપાય મળેજ નહિ અને તે સ્ત્રી જિંદગીપર્યંત તે દુઃખ ભોગવતી રહે છે. આટલું વર્ણન કર્યા પછી, આપણે બાળકની સારવાર કેમ કરવી, એ વિષયને બાળુએ રાખી, પ્રસૂતાની સારવાર કેમ કરવી, એ વિષયને માટે વિવેચન કરીશું.

બાળકનો જન્મ થયા પછી તેની ચોર અથવા મેલીને નામે ઓળખાતી અશુચિ, જે બાળકની આસપાસ વીંટળાઈ રહીને બાળકને પોષવાનું કામ કરતી હતી; જેને આયુર્વેદાચાર્યોએ ‘જરાયુ’ એવું નામ આપેલું છે, તે ગર્ભસ્થાપન થતી વખતથી ગર્ભની આસપાસ, સ્ત્રીના શરીરથી અલગ રહીને, જેમ જેમ ગર્ભ વધતો જાય તેમ તેમ તે વધીને સ્ત્રીના મળ-મૂત્રથી બચાવવાનું કામ કરે છે. તે કૂટીને પાણીરૂપે તેમાંનું પ્રવાહી વહી જઈને, ગર્ભસ્થાનથી છૂટી પડીને ચોર અથવા મેલીના નામથી ઓળખા-

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૧૩

ઇને, એની મેળે બહાર પડે છે. જો એ મેલીનો થોડો ભાગ પણ ગર્ભસ્થાનમાં રહી જાય તો પ્રસૂતાને સુવાવડમાં કેડ પાકે છે, અથવા તેમાંથી યોનિકંડ, મઝલ અથવા યોનિમાર્ગનો દીર્ઘ વરમ કે સોજા અને સુવારોગનો જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે મેલી પડવાની ઘણી આતુરતાથી વાટ જોવામાં આવે છે; અને તે મેલી પડી ગયા પછી, પ્રસવની વેદનાથી અથવા પ્રસવ ઘતાં યોનિના થયેલા વિકાસથી અથવા પ્રસવ ઘતાં યોનિને પહોંચેલા જ્વરથી, યોનિમાં ફાત, ફાટ કે સોજા આવ્યો હોય, તે મટાડવા માટે પેટ ઉપર પાટો બાંધ્યો કે તુસ્ત યોનિમાં ગોળ, મીઠું અને સૂકી હળધર ભરી દેવામાં આવે છે. તેથી ઉપર લખેલી પીડાની શાંતિ થવા ઉપરાંત મેલીનો કોઈ પણ ભાગ રહી ગયો હોય, તે આ ઉપચારથી ગળીને બહાર નીકળી જઈ, યોનિ સ્વચ્છ થાય છે. એ પછી જાણનારી સ્ત્રીએ પોતાને હિતકારી હોય તે આહારવિહાર કરવા, પરિશ્રમ કરવો નહિ, મૈથુનનો ત્યાગ કરવો, ક્રોધ કરવો નહિ અને ઠંડા પદાર્થનું સેવન કરવું નહિ. જો સુવાવડી સ્ત્રીથી આહારવિહારમાં ભૂલ થાય અને તેને પરિણામે જે વ્યાધિ થાય છે, તે ધણે પ્રયત્ને મટે છે અથવા મટતોજ નથી, એટલા માટે તેણે પથ્યનુંજ સેવન કરવું જોઈએ. સુવાવડી સ્ત્રીનું સઘળું ખરાબ લોહી નીકળી ગયા પછી પણ તેણે સાવધાન રહી એક માસપર્યંત નિત્ય પથ્ય અને ઘીવાળું થોડું થોડું જમવું, શેક લેવો અને તેલનો અભ્યંગ કરાવવો. પ્રસૂતિ પછી દોઢ મહિનો થઈ જાય, અથવા ફરીથી અટકાવ આવે, ત્યારે સુવાવડી કહેવાતી મટે, એવો ધન્વંતરિનો મત છે. એકંદરે એવું છે કે, સ્ત્રીને ઉપદ્રવરહિત અને ચોખ્ખી થયેલી જણાયા પછી પણ સુવાવડને ચાર માસ વીત્યા પછી તે નિયમો છોડવા. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, સ્ત્રીને પ્રસૂતિ-કાળ આવ્યા પહેલાં ગર્ભથી પાંચમે અથવા સાતમે માસે, પોતાના

૧૧૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

પિતૃગૃહે મોકલવાનો અને પ્રસૂતિ થયા પછી પાંચમે યા સાતમે મહિને પતિગૃહે આવવાનો જે રિવાજ પડેલો છે, તે ઘણો વિચાર-પૂર્વક ઘડાયેલો અને સ્તુતિયાત્ર છે. કારણ કે તેથી ગર્ભિણીના અને સુવાવડીના નિયમો ખરાબર પાળી શકાય છે. આજકાલ આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓમાં સુવારોગ, સંત્રહણી અને ક્ષયનાં દર્દો વધી પડવાથી જે મરણનું પ્રમાણ વધી પડ્યું છે અને ઘણીખરી સ્ત્રીઓ એક યા બીજી સુવાવડે, સુવાવસ્થાને કાળ હોવા છતાં અકાળે મૃત્યુને વશ થઈ પોતાનો જન્મહારી જાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ આ રૂઠિ અથવા નિયમનો ભંગ છે. આજકાલ વગર કેળવાયલી અને અર્ધજંગલીના નામથી ઓળખાતી પ્રજા કરતાં, કેળવાયલી અને ઉચ્ચ પંકિતનું અભિમાન ધરાવનારી પ્રજામાં એવો એક ચાલ પડી ગયો છે કે, પતિને બહારગામ નોકરી કે વેપાર હોવાથી તે સ્ત્રીથી લાંબા સમય સુધી પતિગૃહથી દૂર થવાનો નિયમ પાળી શકાતો નથી, તેમ પ્રસૂતિ કરવા માટે તેના પિતાને ઘેર ન છૂટકે મોકલી હોય ત્યાં પણ ચાળીસમું નાહવાની રૂઠિનો ભંગ કરી, હાલમાં અઠ્ઠાવીશ દિવસે અથવા ખત્રીશ દિવસે, સૂતિકાસ્નાન કરાવી, તે પછીના બેત્રણ દિવસમાંજ પોતાની સ્ત્રીને પોતાની સગવડ સાચવવા સારું પોતાની પાસે બોલાવી લે છે; તેથી તે કાચી સુવાવડી સ્ત્રી વેદકશાસ્ત્રના અને ધર્મશાસ્ત્રના બંધનને છોડી, તેનો પતિ તે બંધનને તોડી, તેની સાથે સમાગમમાં આવે છે; અને રસોઈપાણી વગેરે સાંસારિક ખટપટમાં પડવાથી, તેને જીર્ણ-જ્વર કે જાડાનો રોગ લાગુ પડી જઈ, તે સ્ત્રી મરણના મુખ તરફ ખેંચાતી જાય છે; પરંતુ તે સ્ત્રીને સુવારોગમાં સપડાયા પછી, જ્યારે તે પથારીવશ થાય છે ત્યારે તે પતિ તેની સારવારમાં રોકાઈ, વખત અને પૈસાનો ભોગ આપી, આખરે તેને મરણ પામતી બેવાને રાજી થાય છે; પણ પ્રસૂતિ થતાં પહેલાના ચાર માસ,

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૧૫

અને પ્રસૂતિ થયા પછી છ માસની ધીરજ રાખી શકતો નથી, એટલીજ દિલગીરીની વાત છે. માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ ખળવાન, બુદ્ધિમાન અને આરોગ્ય તથા ઐશ્વર્યવાન સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જે દિવસથી ગર્ભ સ્થાપન થાય તે ગર્ભ વધી તેનો પ્રસવ થયા પછી, બાળક ધાવવાનું બંધ કરી અન્ન ખાતું થાય, ત્યાં સુધી પતિપત્નીને બ્રહ્મચર્ય પાળવું એવો સિદ્ધાંત સ્થાપેલો છે. એ સિદ્ધાંતને તોડીને મોહવશ થઈને, જેટલા પ્રમાણમાં ઊલટું માર્ગે ચાલવામાં આવે, તેટલા પ્રમાણમાં તે અધર્મી ગણાય અને તે અધર્મને લીધે થયેલા પાપના ફળ તરીકે ઉપર કહેલા ગુણથી ઊલટા ગુણ-કર્મ-સ્વભાવવાળી અને અધ્યાયુષી તથા રોગી સંતતિ ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી.

હવે પ્રસૂતા સ્ત્રીને ત્રણ દિવસ અથવા પાંચ દિવસ સુધી ચત્તી ને ચત્તી સુવાડવી અને તેને સંભાળપૂર્વક સાચવવી. જે તેમ કરવામાં નહિ આવે ને કાંઈક પરિશ્રમનું કામ કરવામાં આવે, તો તે સ્ત્રીનું ગર્ભસ્થાન (કાયા) નીચેના ભાગમાં ધસી આવે છે; અને જે સ્ત્રી વધારે વાર બેસી રહે, તો ગર્ભસ્થાન પર બેને પડવાથી ગર્ભસ્થાન પાકે છે, જેને ક્રેડ પાકી છે એમ કહેવામાં આવે છે. જે કે તે પ્રયત્નથી સારું થાય છે, પણ તેની કમ્મરમાં થયેલો દુખાવો તેની જિંદગીપર્યન્ત રહી જાય છે, તે મટતો નથી. એટલા માટે સ્ત્રીને ચત્તી સુવાડી મૂકવાની ખાસ જરૂર છે. એ પ્રમાણે ત્રણ કે પાંચ વાસા વીત્યા બાદ સ્ત્રીને દરરોજ તેલ ચોળી, ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવવું; અને તેને સ્વચ્છ કપડાં તથા સ્વચ્છ બિછાનું આપવું; તેની સાથે હલકો પણ ધીવાળો ખોરાક આપવો; પરંતુ ચાલતા જમાનાના રિવાજ પ્રમાણે દૂધ અથવા ચા તો બિલકુલ આપવાંજ નહિ વર્તમાનકાળમાં સ્ત્રીઓને બાળકના પેટ પૂરતું પણ દૂધ જીતવતું નથી તેનું ખરેખરું કારણ ગર્ભાવસ્થામાં અધવા પ્રસૂતાવ-

સ્થામાં દૂધ અને ચા છે. જે પ્રજામાં દૂધ અને ચા આપવામાં આવતાં નથી, તે પ્રજામાં બાળકને ધાવવા ઉપરાંત, દૂધનો એટલો મોટો પાનો ચડતો જોવામાં આવે છે કે, એક તરફ બાળક ધાવતું હોય તે બીજી તરફના સ્તનમાંથી દૂધ વહી જતું દેખાય છે. આ બાળકનો અનુભવ આ જમાનાની સુધરેલી અને ફ્રેન્સી સુવાવડી કરતાં; આજથી પચાશ વર્ષ ઉપરની પ્રસૂતા સ્ત્રીને પૂછવાથી, તે પોતાની હકીકત આ વાતને પુષ્ટિ આપનારી જણાવશે.

પ્રસૂતા સ્ત્રીને બીજા વાસાથી સવારમાં પ્રથમ સુવા તોલા બે, અને મેથી તોલા બેને, એક શેર પાણી મૂકી, ઉકાળી, નવટાંક પાણી રહે ત્યારે કપડે ગાળી લઈ, તેમાં બે રૂપિયાભાર ચોખ્ખું મધ નાળી પાવું; અને તે પછી ઓછામાં ઓછો પા તોલો બોળ, ભૂંટા કરીને ગળાવવો. બોળને માટે એવો વહેમ છે કે, બોળ ગળનારી સ્ત્રી જે બોળને પોતાના દાંતને અડકાડે તે દાંત પડી જાય છે, પણ એ વાત તદ્દન ખોટી છે. હેતુ એવો છે કે, બોળ દાંતમાં ભરાઈ જવાથી તેની કડવાશ અને ગંધથી મોઢું ઘણા વખત સુધી બગડેલું રહે છે, જેથી બીજા બોરાક ખાવામાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે બોળને દાંતે નહિ અડકાડતાં ગળી જવાની લલામણુ કરવામાં આવે છે. બોળને ગળ્યા પછી બેઆનીભાર હિંગળો લેવો અને તે હિંગળાની આસપાસ રૂ લપેટવું, તે રૂને સળગાવી બાળી મૂકવું એટલે હિંગળો કૂલી જશે. તેની ભૂકી કરીને ફાકી મરાવવી. તે પછી હવળાઈ તૈયાર કરેલી હોય તે મધમાં ચટાડવી. તે હવળાઈ નીચે પ્રમાણે બતાવવી:-

સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, અક્કલગરો, પાનની જડ, તજ, લવંગ, બાયફળ, બવંત્રી, એલરી અને તેજળળ એને સમભાગે લઈ, ખાંડી, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું. કેટલાક લોકો એમાં હિંગળો મેળવે છે અને કેટલાક નથી મેળવતા.

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૧૭

ઉપલી હવળાઈ ચટાડ્યા પછી થોડી વારે બૂખ લાગે ત્યારે ઘઉંની રોટલી, સુવાળી, સાતપડી કે દશમી અથવા બાવે તેા ઘઉંના લોટનેા ગોળમાં બનાવેલો શીરો ખાવા આપવો. રોટલી સાથે ગળપણુ તરીકે મધ આપવું. એવી રીતે પાંચ દિવસ ચલાવવું. તે પછી સુવા-મેથીના ઉકાળો બંધ કરી, બાકીની ક્રિયા કાયમ રાખી, સુવા-મેથીના ઉકાળાને ઠેકાણે દશમૂળનેા ઉકાળો આપવો. તે દશમૂળ આજકાલ ખરાં મળતાં નહિ હોવાથી અમારી કલ્પના પ્રમાણે નીચે પ્રમાણેની દશમૂળની પડી મેળવાવવી:—

દશમૂળની પડી:—આંકડાંનું મૂળ, દિવેલાનું મૂળ, અરણિનું મૂળ, કાચકીનું મૂળ, બારંગમૂળ, પહાડમૂળ, ચિત્રામૂળ, લીંબ-છાલ સૂકી, ગળો, ભોંયરીંગણી પંગાંગ, સૂંઠ, સુવા, વાયવડિંગ, એટલાં વસાણાં લાવી, સ્વચ્છ કરી, તેનેા ઉકાળો કરી, તે ઉકાળાનું ચાર તોલા પાણી, એક તોલો સ્વચ્છ મધ નાખીને પાવું. જો આ અમારી કલ્પિત પણ અનુભવેલી પડી ઉપર ધ્યાન ન પહોંચે તેા શારંગધર સંહિતામાં લખેલો ‘દેવદર્બાર્દિ ક્રવાથ’ પાવો તે ક્રવાથ નીચે પ્રમાણે મેળવવો:—

દેવદાર, વજ્ર, વજ્રકાવળી, પીપર, સૂંઠ, કાયકળ, મોથ, કરિયાતું, કડુ, ઘાણા, મોટી હરડે, ગજપીપર, ધમાસો, ગોખરુ, ભોંયરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, ઠાકડાશિંગ અને શાહજીરું, એ સર્વને સમભાગે એકેક તોલો લઈ, પાણી શેર બે મૂકી, એક અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે, ત્યારે એક તોલો ચોખ્ખું મધ નાખીને પાવું. એટલે પ્રથમ ઉકાળો પાવો, પછી બોળ ગળાવવો, પછી હિંગળો ગળાવવો, પછી હવળાઈ ચટાડવી; અને તે પછી સૂંઠ તોલો ૧, ઠાપરું તોલો ૧, ગોળ તોલો ૧ અને ધી તોલો ૧, એકકું કરી ચોળીને એક ટંકે ખવડાવવું. આટલો વિધિ સવારમાં કર્યા પછી રાત્રે વાણુ કર્યા બાદ પ્રથમ હવળાઈ ચટાડવી, પછી હિંગળો ગળા-

૧૨૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

વવો; પછી ઉકાળો પાવો અને બે એટલું કરવા છતાં વાયુનું બેર વધારે જણાય, તો પાકાં પાન (ચેવલી) નંગ પ, આદુ તોલા ૨, કુઠ્ઠીનો તોલા ૪, એને વાટીને રસ કાઢી તેમાં મધ તોલા ૧ નાખી, જરા ગરમ કરી પાવું; જેથી ખાટા એડકાર, પેટનું ચડવું, પેટની અકળામણ વગેરે મટી જઈ, ખોરાક સારી રીતે પચે છે. ઉપર પ્રસૂતિસમયમાં જે ગાળ, મીઠું હળદર (ચેનિમાં) લેવાનું કહ્યું છે, તે ત્રણ દિવસ લીધા પછી બાંધ કરી દેવું અને તે પછી વાયવ-ડિંગ, વાકુંલા, સુવા, મેથી, આંબાહળદર, સાજી અને લોધર, ખાંડી ભૂકો કરી તેમાં થોડું મધ મેળવી તેની પોટલી કરી, ચેનિમાં વાપરવા આપવી. એ પ્રમાણે ૧૦ વાસા એટલે બાળાખણિયા પૂજ-તાં સુધી, અથવા દશ ઉઠણુ સ્નાન કરતાં સુધી, ઉપર જણાવેલો ક્રમ ચાલુ રાખવો. એ ક્રમ ચાલુ હોય છતાં કોઈ પ્રસૂતાને પાણીની અત્યંત તૃષ્ણા લાગે, તો તેને સોનાનો વરખ નંગ એક મધમાં ચટાડવો. એ ચટાડવાથી તરસ મને મોંમાં અમી આવશે. બે પ્રસૂતિ થયા પછી શરીરે કળતર થતી હોય, પગની બાંધોની અને પેઢાંની નસો ખેંચાતી હોય, તો શરીર ઉપર દાડ ચોળાવવો અને તે પછી તેલ ચોળીને સ્નાન કરાવવું. પરંતુ સ્નાન કર્યા પછી પણ દાડ ચોળવાની હરકત નથી. કેટલાક લોકમાં પ્રસવ થાય કે તુરત ગર્ભસ્થાનમાં દાડ રેડવાનો ચાલ છે, કેટલાક લોકોમાં ફટકડીના કકડા લેવડાવવાનો ચાલ છે અને કેટલાકમાં આખી સુવાવડમાં કોઈ પણ પદાર્થ લેવડાવવાનો બિલકુલ ચાલ નથી; પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે એ ત્રણે રીત સારી નથી. કારણ કે દાડ રેડવાથી તેનાં આલ્કોહોલ (નશા) વાળાં તરવો મગજે ચડી જવાથી ઘણી વાર હિરટીરિયા જેવા ભયંકર રોગોનો ઉપદ્રવ થાય છે; તેમ ફટકડી આપવાથી નસો ખેંચાઈ, વખતે ચેનિશૂળ કે મધ્ધલરોગ થવાનો સંભવ છે અને કંઈ પણ પદાર્થ નહિ લેવડાવ-

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૧૯

વાથી ઘણી વાર પ્રસૂતિનો દોષ બાકી રહી જાય છે, તેથી પ્રદર (લિકોરિયા) થવાનો સંભવ છે. પ્રદરના દર્દી વર્તમાનકાળમાં કોઈ પણ પ્રકારની દવા નહિ વાપરનારી કોમોમાં તથા આપણામાં સુધરેલી ઢાંચે સુવાવડની સારવાર થયેલી પ્રસૂતામાં સેંકડે ૯૦ ટકા દેખાય છે. એ બાર વાસા દરમિયાન માત્ર ઘઉં, ઘી અને મધ ખાવાનું લખવામાં આવ્યું છે; પરંતુ મઠ, મગ, એ બે કઠોળ અને પાણી નાખ્યા વગરનું સૂરણનું શાક, તેલ, મરી અને ગરમ મસાલા સાથે ખાય તો હરકત નથી. આજકાલના સર્વ લોકો સુવાવડીને ઝામેલું પાણી પાય છે, પરંતુ તે એક ફારસ બેલું છે. કારણ કે એક ઇંટનો કકડો લાલચોળ તપાવી અથવા એક લોખંડનો કકડો લાલચોળ તપાવી તે ઉપર પાંચસાત દાણા લવિંગના મૂકી તે ગરમ કકડા પાણીમાં છમકારે છે અને તે પાણી પ્રસૂતાને પીવા આપે છે. પરંતુ પ્રસૂતાને પ્રથમ દશ વાસામાં અષ્ટાવશેષ અથવા દ્વિપાદશેષ પાણી બનાવીને પીવા માટે આખું હોય, તો ઘણા પ્રકારના વ્યાધિનો નાશ કરે છે અને પછી બાર વાસા બાદ ત્રિપાદશેષ એટલે બિજાળતાં ત્રણ ભાગનું પાણી બાકી રહે, તે પાણીને ગાળીને થંડું પડ્યા પછી ચાળીસ વાસા લગી પાવામાં આવે તો ઘણું ઉત્તમ છે. કારણ કે એક ભાગ બળેલું પાણી પિત્તની શાંતિ કરે છે, બે ભાગ બળેલું પાણી કફની શાંતિ કરે છે અને આઠ ભાગ બળેલું પાણી વાયુની શાંતિ કરે છે. એટલા માટે ઝામેલા કરતાં ઉકાળેલું પાણી વધારે ફાયદાકારક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીને ઝામેલું કે ઉકાળેલું પાણી પાતાં એટલી સાવધાની રાખવાની છે કે, દિવસ બિગ્યા પછી તૈયાર કરેલું પાણી, દિવસ આથમ્યા પછી પાવું નહિ; અને દિવસ આથમ્યા પછી તૈયાર કરેલું પાણી દિવસ બિગ્યા પછી પાવું નહિ. કારણ કે એટલો કાળ વીત્યા પછી તે પાણી દુર્બર અથવા ભારે થઇ જાય છે. કેટલાક લોકોમાં એવો રિવાજ છે કે,

૧૨૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

પ્રસૂતા સ્ત્રીને દશ વાસામાં તમામ જાતનો ખોરાક, ફરિજ્યાત આવે છે; અને તેઓ એમ સમજે છે કે, દશ વાસામાં જે જે જાતનો ખોરાક ખાધેલો હોય તો તે સુવાવડી સ્ત્રી સુવાવડમાંથી ઊઠ્યા ખાઈ, જ્યારે જ્યારે તે તે ખોરાક ખાય ત્યારે તેના દૂધમાં ઘગાડ નહિ થતાં તે ખોરાક ખાળકને નડતો નથી. એટલા માટે તમામ જાતનો ખોરાક આપવાનો ચાલ છે; પરંતુ એ સિવાજ ઘણો ભૂલભરેલો અને ભયંકર તુકસાનકર્તા છે. કારણ કે લાવસી શીરો, લાડુ, દૂધપાક, ઘેણેલા ઘઉંની પુરી, વેઢમી, માલપૂડા અને બધી જાતનાં પકવાનો ગુરુ કહેવાય છે, તથા ભજિયાં, પાતરાં, મૂઠિયાં ઢોકળાં, ઢોકળી, પૂડા, ખાણમી, ઘેગો (વેસણ) વગેરે ખોરાક વિદાહી કહેવાય છે અને તે ગુરુ અને વિદાહી, લેગા મળવાથી અથવા એક પછી એક ખાવાથી પ્રસૂતાના પેટમાં આધમાન (પેટ ચડવું), વાયુ, અણુને ઉત્પન્ન કરી તેને તાવ લાવે છે. પરંતુ એટલેથી અટકે તો તો ઠીક, પણ જો એથી વધીને દગ્ધાણુ, ત્રિષમાણુ, આમણુ, વિદગ્ધાણુ કે ભધમાણુના રોગનો ઉપદ્રવ થાય, તો તે સ્ત્રીને પ્રસૂતાવસ્થામાં સંગ્રહણી, યોનિશૂળ, ગુલ્મ, તાવ અને સન્નિપાત તથા શ્વાસના રોગો લાગુ પડે છે. એટલા માટે પ્રસૂતા સ્ત્રીને પચે એટલો પુષ્ટિકારક, જેમાં વિદાહી કે ગુર્વાન્નનો સમાવેશ ન થયો હોય તેવો હલકો ખોરાક આપવો; પણ હલકાકામાં ગણાતું દૂધ તો આપવું જ નહિ. દૂધ આપવાથી પ્રસૂતાનો મજા ઘમટે છે અને તેનો પાક ખાટો હોવાથી પેટમાં એક જાતના કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે સ્ત્રીને સંગ્રહણી કે સોજા ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. અથવા એટલું તો નક્કી છે કે, જે સ્ત્રી સુવાવડમાં દૂધ ખાતી નથી પરંતુ ઉપર લખ્યા મુજબ ધીનું સેવન કરે છે, તેના કરતાં દૂધ ખાનારી સ્ત્રીને પ્રત્યક્ષમાં કોઈ રોગ કદાચ નહિ દેખાય; તો પણ સુવાવડમાંથી ઊઠ્યા પછી તેના મુખ ઉપર ઓજાસનો ચળકાટ

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૨૧

દેખાતો નથી, પણ ચહેરો ઊલટો ફિક્કો માલૂમ પડે છે. એટલા માટે આપણા પરંપરાના રિવાજમાં અનુભવી અને ઘરડાં માણસો સુવાવડી સ્ત્રીને દૂધ આપવાનો સખત પ્રતિબંધ કરે છે; અને જો તે આપવાની ભલામણ કરીએ તો ખબડે છે. એ પ્રમાણેની વિધિએ વિચારતાં દશ ઉઠણ સ્નાન અથવા ખાળાખળિયાનું પૂજન કરતાં સુધી ઉપર પ્રમાણેના ઉપચાર ચાલુ રાખવા અને તે પછી જરૂર જણાય તો દેવદવ્યાદિ કવાથ ચાલુ રાખવો; પણ જો પેટમાં શૂળ, મળનો અવરોધ, પેટનું ભારેપણું, તાવ, ઊલટી માથાની ચકરી અને મોઢું ખેસ્વાદ ન હોય તો પછી કવાથની જરૂર નથી; પરંતુ ખોળ, હિંગળો અને હવળાઇ જારી રાખી, તે પછી તેજનાની રાખડી શરૂ કરવી. તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે:-

સૂંઠ, મરી, પીપર, અકકલકરો, તજ, લવિંગ, એલચી, જાય-ફળ, જવંત્રી, બદામ, પિસ્તાં, ચારોળી, લાલ દ્રાક્ષ, છીણેલું સૂકું કોપરું, ખસખસ, અસાળિયો અને નાગકેશર-એ સર્વ વસાણાં સમલાગે લઈ, તેમાંનાં કઠણ વસાણાં વાટી વસ્ત્રગાળ કરવાં; મગજ તથા દ્રાક્ષને ઝીણાં છૂંદવાં, સૂકા કોપરાને છીણવું અને ખસખસ તથા અસાળિયો આખાં નાખી સર્વને એકત્ર કરી ભરી રાખવું. પછી તેમાં એકથી બે તોલા સુધી ભૂકો લઈ, તેટલાજ ધીમાં તેને જરા સાંતળી, તેમાં બે તોલા ગોળનું પા શેર પાણી કરી, સાંતળેલા મસાલામાં રેડી બે ઊભરા આવવા દેવા અને તે રાખડી બહુ ગરમ પણ નહિ અને બહુ ઠંડી નહિ, એવી મધ્યમસરની પાવી. તે પાયા પછી આગળ ખતાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સૂંઠ, ગોળ અને ધીવાળી ગોળી ખવડાવવી. તે પછી ભૂખ લાગે તો શીરો રોટલી, સુંવાળી સાત પડી કે દશમી અને તેલ, મરચાં, હિંગ, ગરમમસાલાવાળું સૂરણું, દૂધીનું, કારેલાંનું, પરવળનું, ઘિલોડાંનું, વગર લોટ નાખેલી સેકટાની સિંગનું શાક; અને મગ, મઠ, ચણા-

૧૨૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ની દાળ એટલું કઠોળ ખાવું. કઠોળ શાક તરીકે ખાવાની રજા અપાયેલી છે, પણ તેથી સમજવાતું નથી કે ચણાની દાળનાં ખમણ્ણુટોકળાં, ચણાના લોટની ખાણ્ણુમી, મગ, મઠ, ચણા ઘઉંને ભરડીને તેતું ખનાવેલું ડંગેલું અને કપૂરિયાં તથા મૂઠિયાં, ઢોકળાં કે ઢોકળી ખાવાની રજા મળી છે; પરંતુ એવા વિદાહી ખોરાકને ખાવાની ખાસ મના કરવામાં આવી છે. એ પ્રમાણે પરચીસ વાસા લગી આ ક્રિયા ચાલુ રાખવી. તે પછી ચાળીસમું નાહતાં લગીતા વાસામાં જો જરૂર જણાય અને પ્રસૂતાથી ન રહી શકાય તો એક વાર થોડો ભાત, મોળી દાળ અથવા મોળા દહીંની આડુ અને કુદીનો નાખીને કઢી આપવી. તેમાં વિવેક એ કરવાનો છે, કે જો પ્રસૂતાને અંધકોશ હોય, તો ભાત સાથે દાળ આપવી અને જો અંધકોશ ન હોય તો કઢી આપવી. પરંતુ જો બની શકે અને રહી શકાય તો ચાળીસમું નાહતાં સુધી તેને ભાત, કઢી કે નરમ દાળ આપવી નહિ. હવે બાર વાસા પછી, પ્રસૂતાને ગર્ભસ્થાન સુધારવાને સુરતના ગાંધીએને ત્યાં નિછાળવાના કટકા અથવા બૂકો અને બંધારાનાં મૂળિયાં મળે છે; તે બારથી વીસ વાસા સુધી નિછાળવાનો બૂકો લઈ તેમાં જરા મધ મૂકી તે પોટલી તેલમાં ઘોળી લેવડાવવી અને તે પછીના દશ દિવસ બંધારામાં મૂઠિયાંને ૩ વીંટાળી લેવડાવવાં. એક માસ પછી કોઈ પણ જાતની દવા થોનિમાં લેવાની જરૂર નથી; પણ જો નિછાળવા તથા બંધારાનાં મૂઠિયાં ન મળે તેવે ઠેકાણે દશ ઉઠણ નાહ્યા પછી, વીસ વાસા સુધી વાયવડિંગ તોલા ૪, વાકુંલા તોલા ૪, આંખાહળદર તોલા ૨, અને ખાંડી, ખારીક કરી તેના ચૂર્ણમાં મધ મેળવી તેની પોટલી લેવડાવવી. અથવા ઘી તોલા ૨, મધ તોલા ૨ નો પાયો કરી તેમાં વાયવડિંગવાળો બૂકો સમાય એટલો નાખી, રૂના પૂમડામાં લપેટી તેની અર્ધાં રૂપિયાભારની ઘોળી કરવી અને જો થોનિમાર્ગ અર્ધાભાર

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૨૩

ની ગોળી લઈ શકે એટલો પહોળો ન રહ્યો હોય તો ગોળી નાની કરવી અને તે પછી તે લેવડાવવી. વીશ વાસા પછી ચાળીશમું નાહતાં સુધી બંધારાને માટે લોધર, ફટકડી, માયું, વાયવડિંગ, વાકુંલા, આંખાહળદર, કસીલો અને કાળીજીરીને ખાંડી, વસ્રગાળ કરી વેંગણના પાતરાંના રસમાં ગોળી વાળી, છાંચે સૂકવી, તેની ચણીબોર જેવડી ગોળી લેવડાવવી એટલે યોનિસંકેચન થશે. અથવા અજમે તોલો ૧, લોધર તોલો ૧, વાયવડિંગ તોલો ૧, વાકુંલા તોલો ૧, માયું તોલો ૧, ભાંગ તોલા ૨, અને રાતી કદેણનાં સૂકવેલાં ફૂલ તોલા ૨ અને વાટીને શિલારસમાં તેની ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળવી અને તે ગોળી લેવડાવવાથી પ્રસૂતાવસ્થામાં અથવા પ્રસૂતા ન હોય એવી અવસ્થામાં યોનિબ્રંશ થયે હોય, યોનિશૂળ થયું હોય, યોનિમાર્ગનો દીર્ઘ વરમ થયે હોય, યોનિમાંથી દુર્ગંધભર્યો આવ થતો હોય, તો તેને આ ગોળીએ લેવડાવવાથી ફાયદો થશે. જે આહારવિહારનો નિયમ નહિ સચવાવાથી અથવા ભાર ઊંચકવાથી, યોનિ ધસી આવી હોય તો, અરડૂસાનાં પાતરાં, અરણિનાં પાતરાં, ચેવલી પાન અને નજોડનાં પાતરાં સરખે ભાગે લીલાં ને લીલા લઈને એક વાસણમાં ભરી, તે વાસણ પર ઢાંકણું ઢાંકી, નીચે તાપ કરીને, તે પાતરાંને બાળી રાખોડી કરવી. એ રાખોડીમાં થોડું મધ મેળવી તેની પોટલી લેવડાવવાથી યોનિનો સંકેચ થાય છે. ધસેલી ઇન્દ્રિય પોતાને સ્થાને જાય છે અને યોનિસ્વાવ બંધ થાય છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય સુવાવડનો વિધિ લખવામાં આવ્યો. હવેશો સુવાવડમાં થતા ઉપદ્રવની શાંતિ અને પ્રસૂતાના શરીરનું રક્ષણ કેમ કરવું, એ વિષે આપણે વિચારીએ.

કદાચ કોઈ પ્રસૂતાના મુખમાં અત્યંત ગરમી હોય અને તીખી વસ્તુ ખાઈ શકતી ન હોય, તો તેને હવળાઈ આપવી બંધ કરી, બે રતીને આસરે કાચો હિંગજોક અને એક સોનાનો

૧૨૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

વરખ પ્રસૂતિ થયા પછી દસ વાસા સુધી મધમાં ચટાડવો. દશ વાસા પછી તેજનનાની રાખડી, ગરમીને લીધે ન પી શકે તો, તેને બદામ, પિરતાં, ચારોળી, એલચી, અખરૌડ, ચીલગોઝા, કાકડી, ચીલડી, તડખૂચ અને દૂધીને મગજ તોલો તોલો લઈ, તેમાં સફેદ મરી તોલો એક નાખી, પાણીમાં ગોળ અગર સાકર સાથે રાખડી બનાવીને પાવી. સાકરને બદલે ગોળ વાપરવો એ અતિ ઉત્તમ છે; કારણ કે ગોળના પાણીથી મગજની ગરમી અને પેસાળની ગરમી, તેના ઇન્દ્રિય જુલાબના ગુણને લીધે ધોવાઈ જાય છે; તેમજ હૃદય, કેડો અને ખસ્તિની શુદ્ધિ થાય છે. સાકર ઘણી સ્વાદવાળી તથા રૂપાળી છે, પણ આવો ગુણ તે ધરાવતી નથી. ઘણી પ્રસૂતાને સુવાવડમાં પાછલી અરજ (અભાવો) પડે છે. તે અરજને લીધે તેનાથી કશું ખવાતું નથી. તેવા વખતમાં ખાટાં લીંબુને ચીરી, તેને માટીના વાસણમાં મૂકી, નીચે તાપ કરી, બાળીને કોયલા કરવા. તે કોયલાની રાખોડી વાલ એ અને એલચી નંગ ચારને છોડાં સાથે વાટી, તેને પાણીમાં મેળવી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું, જેથી અભાવ મટી જશે અને અન્ન ઉપર રુચિ થશે. કેટલીક પ્રસૂતાને અભાવ પડતો નથી પરંતુ ખાધા પછી તુરત ઊલટી થાય છે અને તે ઊલટીથી તેના ગર્ભસ્થાનની વ્યવસ્થા બગડે છે. તેવા વખતમાં કપૂરકાચલી બારીક વાટી પાણીમાં મેળવી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ બનાવવી અને તે છટિરિપુની ગોળી કલાક કલાક અથવા બપોળે કલાકે પાણી સાથે ગળાવવી, જેથી ઊલટી બંધ થઈ જશે. આ ગોળીથી નાનાં બાળકને કે મોટાં શાણસને કોઈ પણ પ્રકારની ઊલટી થતી હોય તો તે ઊલટી બંધ થઈ જાય છે, એવો અનુભવ છે.

કોઈ પણ પ્રસૂતાને પ્રસૂતાવસ્થામાં તાવ લાગુ પડી જાય તો તેને માટે અતિવિધની કળીતું ચૂર્ણ વાલ એક મધમાં ચટાડવું.

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૨૫

અથવા વાયવડિંગ, ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, અક્ષીસુ; કાન્યકાની મીઠા અને કમ્બોલી અજમો-એને વાટીને વસ્ત્રગાળ કરીને, તેની મધમાં વટાણા જેવડી ગોળી કરીને દિવસમાં ત્રણવાર બપોળે અથવા ત્રણ ત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળાવવી. જો તેને ખાંસી લાગુ પડી ગઈ હોય તો, ખેરસાર, લવિંગ, શેકેલું શુરું, જેડીમધનું મૂળ, અજમો અને સિંધવક્ષારનું ખારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ચટાડવું અથવા તે ચૂર્ણને પાનમાં મૂકી તેની ખીડી મોંમાં રાખી તેનો રસ ગળાવવો. જો પ્રસૂતાવસ્થામાં ઝાડા વિશેષ થતા હોય તો અતિવિષ, જાયફળ, જાવંત્રી, વાયવડિંગ, અન્નિસ, કડાછાલ અને મોચરસ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી બા તોલો ચૂર્ણ લઈ, તેને પાણીમાં વાટી ચાર તોલા પાણી કરી, તેમાં ઘડાની પાતળી ઠીંકરી અગ્નિમાં લાલચોળ તપાવી, પેલા પાણીમાં છમકારીને દિવસમાં ત્રણવાર પાવું એટલે ઝાડા બંધ થશે. એવીજ રીતે પ્રસૂતાને મરડો થયો હોય એટલે પેટમાં ઠુઃખીને આમ, જળસ, તથા લોહીવાળો થોડો થોડો ઝાડો ઘટો હોય તો, મરડાની ગોળી હીમજી-હરડે તોલા ૮, આમળાં તોલા ૬, વચિયાળી તોલા ૨, કડાછાલ તોલા ૨, અતિવિષ તોલા ૨, પીપરીમૂળ તોલા ૨, અજમોદ તોલા ૨, કાકડાસિંગ તોલા ૨, ઇંદ્રજવ તોલા ૨, વાળો તોલા ૨, ચિત્રામૂળ તોલા ૨ અને સૂંઠ તોલા ૨, એ સર્વને લઈને ખાડી વસ્ત્રગાળ કરી, તેને દિવેલના મૂળના ઉડાળામાં વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી, તેમાંથી બપોળે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર જો લોહી પડતું હોય તો સુખડના પાણીસાથે અને જો લોહી ન પડતું હોય અને એકલો મરડો હોય તો ફક્ત પાણી સાથે આપવાથી આમજળસ અને લોહીવાળા ઝાડા બંધ થાય છે. એ ગોળી સુવાવડ ન હોય તો પણ સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકોને આપી શકાય છે. ઘણી વખત સુવાવડમાં ઉધળવાયુ એટલે જિનવા બળે છે અને બપોળે ટીપાં પેસાબ ઊતરી, પેલામાં ફાટ

૧૨૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ધાય છે. તેવે વખતે સુખડ ઘસીને તેના પાણીમાં જરાક સાકર નાખીને પાવાથી અથવા અડાયાની રાખોડી તોલા ખેને આશરે પાણી શેર ૦ માં રાત્રે પલાળી મૂકી, તે પાણી સવારે કપડાથી ગાળીને પાવાથી ઊનવા મટે છે. ઘણી વાર સુવાવડી સ્ત્રીને ચોનિકંડુ એટલે ચોનિના હોઠ ઉપર અને બાજુમાં પુષ્કળ ખૂજલી થાય છે. તેવા વખતમાં તે ખૂજલી ઉપર તેલ ચોપડવું અથવા અડાયાની રાખોડી ઘસવાથી તે મટે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને ગર્ભાવસ્થામાં શરીરે સોજા આવે છે અને તે સોજા ઘણી વાર બાળકનો પ્રસવ થયા પછી એની મેળે ઊતરી જાય છે, પરંતુ ઘણીવાર એવું બને છે કે, એ સોજા બાળકના જન્મ્યા પછી પણ ઊતરતા નથી અને સુવાવડી સ્ત્રીની ઘણી ભયંકર અવસ્થા થઈ પડે છે. તેવે વખતે સોજાની ચિકિત્સામાં ગોમૂત્ર અને લોહભસ્મ અથવા 'પુતરનવાદિ ક્વાથ' એ રોગ પર અકસીર ગણાય છે. પરંતુ પ્રસૂતાવસ્થામાં એ ઉપચાર સગવડભર્યો અને ક્ષતેહમંદ નીડવતો નથી. પરંતુ એવી અવસ્થામાં જો 'પંચામૃત પર્પટી' નાં અર્ધા અર્ધા વાલના ત્રણ પડીકાં મધ સાથે આપીને તેને ઘી ખાવાનું બંધ કરાવીને એ પર્પટી ચાલુ રાખી હોય તો ઝાડાઊલટીને કાંઈ પણ ઉપદ્રવ નહિ થતાં, સોજા એની મેળે ઊતરી જાય છે એવો અમારો ખાસ અનુભવ છે.

પંચામૃત પર્પટી બતાવવાની રીત એવી છે કે, પારો તો, ૨, ગંધક તો, ૨, તામ્રભસ્મ તો, ૧, લોહભસ્મ તો, ૧, અબ્જકભસ્મ તો, ૧, એ સર્વને વાટી કાજળી કરી લોખંડની કઠાઈમાં ઘી ચોપડી તેમાં તે કાજળી નાખી, ધીમે તાપે એ સઘળું પિગળાવવું. એ પીગળીને દ્રવરૂપ થાય એટલે ગાયના છાણુ ઉપર કેળનું પાતરું પાથરી તે ઉપર કઠાર્કમાંનો દ્રવરૂપ પદાર્થ નાખી પાથરી દેવો અને તરત તે ઉપર ખીબ્બું કેળનું પાતરું ઢાંકીને તે પાતરા ઉપર ખીબ્બું ગાયનું છાણુ ઢાંકવું; અને તે ઠંડું પડયા પછી, કેળના પાતરાની વચમાંથી પર્પટી

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૨૭

રસને કાઢી લઈ, તેને ખરલમાં ઘણો ઝીણો વાટી શીશીમાં ભરી લેવો. આ પર્પટીરસથી સોજા, તાવ, સંઘ્રહણી, અતિસાર પ્રસૂતાની ખાંસી અને અમૂંઝણ મટી જાય છે અને શક્તિ પણ આવે છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીને ઘણી વાર તાવ આવ્યા પછી આહારવિહારની ખામીને લીધે તે તાવ ત્રિપમજ્વરના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે; એટલે તાવ ઘણો આવે છે, પણ હાથપગ ઠંડા રહે છે. તે તાવનો ઉપચાર કરતાં જૂલ થાય અથવા કુપચ્યનું સેવન કરવામાં આવે, તે તેમાંથી જીર્ણજ્વર અથવા ખાંસી સાથેનો જીર્ણજ્વર થઈને ક્ષયના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે; અને તે તાવ, પ્રસૂતિજ્વરના નામથી ઓળખાય છે. તેવી અવસ્થામાં જો એકલો જીર્ણજ્વર હોય તો, લઘુવસંત-માલતિ, મધ-પીપરના અનુપાન સાથે આપવી; પણ જો ખાંસી સાથેનો જ્વર હોય કે જેમાં ક્ષય થવાનો સંભવ છે, તેવા તાવમાં સુવર્ણવસંતમાલતિ ઘણું સારું કામ કરે છે. લઘુવસંતમાલતિ ખનાવવાની રીત:-આપરિયાની ખાપ તોલા આઠ, કાળાં મરી તોલા ચાર, ડિંગળોક તોલા ૨ અને ખૂબ ઝીણું વાટીને તેમાં ત્રણ તોલા માખણ નાખીને ખરલ કરવું; એ ખરલ થઈ રહ્યા પછી તેમાં ખાટા લીંબુનો રસ જ્યાં સુધી માખણની ચીકાશ દૂર થઈ જાય ત્યાં સુધી નાખતા જવું અને ઘૂંટતા જવું. જ્યારે સંપૂર્ણ માખણ મરી જાય, ત્યારે તેની અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ ખનાવી, તેમાંથી જળ્યે ગોળી, દિવસમાં ત્રણ વાર મધ-પીપર સાથે આપવી. અથવા એકલા મધ સાથે આપવી; અથવા કૃત્ત પાણી સાથે આપવાથી પણ સ્ત્રી અને પુરુષના જીર્ણજ્વરને માટાડે છે, સુવર્ણવસંતમાલતિ ખનાવવી હોય તો. સોનાનો વરખ તોલા એક વગર વીંધેલાં ઝીણું મોટી તોલા ૨, ડિંગળોક તોલા ૪, કાળાં મરી તોલા ૮ અને આપરિયાની ખાપ તોલા ૧૬ લઈ, ઝીણું વાટી લઘુવસંતમાલતિની, રીત પ્રમાણે, માખણ તથા લીંબુના રસમાં

૧૨૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ઘૂંટી એક વાલની ચાર ગોળી થાય એવડી ગોળી ખનાવી, એકેક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર, લઘુવસંતમાલતિના અનુપાન પ્રમાણે- જ આપવાથી, ખાંસી સાથેનો તાવ મટી જઈ, ક્ષયરોગ થવાના સંભવવાળો તાવ અથવા પહેલી અવસ્થા અથવા બીજી અવસ્થા લગીના ક્ષયને આખાદ મટાડે છે. ઘણી વાર આવું બને છે કે, પ્રસ્તુતાનો ઝાડો કબજ થઈ જાય છે અને તેવી અવસ્થામાં જુલાબ આપવો એ સલામતી ભરેલો ગણાતો નથી, એટલા માટે સૂંઠ શેર ા, જીરું તોલો એક, ખાંડીને, બેઉને મેળવીને તેને દિવેલનું મોજુ દેવું. તે પછી તે મોજુવાળા બૂકાને દિવેલાનાં પાતરાંના રસમાં મેળવી ગોળો વાળવો. તે ગોળાની ઉપર દિવેલાનાં પાતરાં લપેટીને તેના ઉપર કપડું લપેટી, તેના ઉપર માટીનો લેપ કરવો એટલે કપડ-મટ્ટી કરવું. પછી તે ગોળાને થોડાં અડાચાંની આંચમાં શેકી કાઢવો અથવા વૈદકની રીતિ પ્રમાણે કહીએ તો તેને 'કુકુટપુટ' આપવો. પછી તે ગોળાને કાઠીને માટી તથા પાતરાં દૂર કરી તેમાં રહેલા સૂંઠના ચૂર્ણને તોલો ા અથવા ાા તોલો પાણી સાથે ફકાડયો હોય તો, ઝાડો સાફ ઊતરે છે. જો સુવાવડી સ્ત્રીને કોઈ કારણથી લોહી બંધ ન થાય અથવા પાછળથી, લોહીવા થઈ જાય (જેને રક્તપ્રદર કહેવામાં આવે છે,) તે થાય તો જૂના ચામડાને બાળીને રાખોડી કરી તેને મધમાં ચટાડવી અને તે રાખોડીની મધમાં ગોળી વાળીને લેવડાવવી, જેથી રક્તપ્રદર મટી જાય છે. જો શ્વેતપ્રદર હોય અને પેટુની નસો કૂલી ગઈ હોય, પેટ મોટું થઈ ગયું હોય, તો કુદીનાની પાણી નંગ ચાર, સાકર તોલો એક એ બેનો એક શેર પાણીમાં ઉકાળો કરી, ચાર તોલા રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી, વાંસકપૂર તોલા બે લાવી, ઘણું ઝીણું વાટી, તેમાંથી બેઆંબીભારનું એક પડીકું કરી, જીલ ઉપર મૂકી, ઉપરથી સાકર-કુદીનાવાળો ઉપલો ઉકાળો પાવો અને એ

પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર

૧૨૯

પ્રમાણે રાત્રે પણ પાવો, ચેટનો ફુલાવો અને શ્વેતપ્રદર બંધ થાય છે તથા સોમરોગ(યોનિદ્વારમાંથી સ્ત્રીને બહાર પડ્યા વિના ૦૧ શેરથી ૦૧૧ શેર સુધી પાણી વહી જાય છે)ને પણ મટાડે છે. સુવાવડી સ્ત્રીની સુવાવડ ગયા પછી કમળમુખમાં વાયુનો વિકાર રહી જવાથી, જેમ સારા માણસને ગુદાદ્વારથી આધોવાયુ અવાજ કરીને અથવા અવાજ કર્યા વિના બહાર નીકળે છે, તે પ્રમાણે સ્ત્રીને ઊડતાં, ખેસતાં, ચાલતાં, ફરતાં અને ખાસ કરીને સુરતસમાગમ વખતે અવાજ થઈ વાયુ નીકળે છે, જેથી સ્ત્રીએને મહા લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા રોગમાં સ્ત્રીને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો અને જવંત્રી તોલા બે, નગોડનાં લીલાં પાતરાં તોલો એક, વાટીને ખાર તોલા તલના તેલમાં ઉકાળતાં તે પાતરાં બળી જાય ત્યારે તે તેલને કપડાથી ગાળી શીશીમાં ભરી રાખવું. તેમાં પૂમડું બોળી યોનિમાં દેવડાવવાથી યોનિદ્વારનો અવાજ કરતો વાયુ બંધ થાય છે.

પ્રસૂતા સ્ત્રી ચાળીસ દિવસમાં એાછામાં એાછો દશ તોલા બોળ ગળે તો તેની કમ્મરમાં દુખાવો રહેતો નથી. તે પ્રમાણે ચાળીસ દિવસમાં એાછામાં એાછી સવાશેર સૂંઠ ખાય તો તેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનું ધાવણ એટલું શુદ્ધ થાય છે કે, તેનું બાળક નીરોગી અને બળવાન થાય છે. પ્રસૂતા સ્ત્રી ચાળીસ દિવસમાં એાછામાં એાછો પાંચ તોલા હિંગડો ગળે, તો તેના પેટમાં પવનનો અને મળાશયમાં મળનો અવરોધ થતો નથી; તેથી તેને અજીણું થઈ, પેટના વ્યાધિ થતા નથી. પ્રસૂતા સ્ત્રી ચાળીસ દિવસ સુધી વાયડાં શાકો, ભાત, કઢી, નરમ દાળ અને ઉપર કહેલાં વિદ્યાહી તથા ગુર્વાત્રનું સેવન ન કરે તો તે ચાળીસ દિવસ પછી સૂતિકાસ્નાનથી મુક્ત થઈ બહાર આવે, ત્યારે તેનો અહેરો લોહી ભરેલો, સશક્ત ને તેજસ્વી દેખાય છે. એ પ્રમાણે ટૂંકમાં અને અમારા અનુભવ પ્રમાણે સુવાવડનો વિષય પૂરો કરતાં

આ. ૫

૧૩૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

જણાવવું જોઈએ કે, આ પ્રમાણેની વિધિસહિત સુવાવડ કરનારની સારવારમાં જે પ્રસૂતા આવેલી હોય તે ભાગ્યેજ કોઈ ભયંકર રોગના પંજમાં સપડાય છે. પરંતુ દરેક બાળકમાં દેશ કાળ, વય, વહ્નિ અને અગ્નિબળનો વિચાર કરી, પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આહારવિહાર તથા આચારવિચાર ધાળવો એ જરૂરનું છે; પણ આટલું તો નક્કી છે કે, જે પ્રસૂતા અન્નને ઠેકાણે કઠોળ, શાક અને વિદાહી પદાર્થો પોતાની જીભના સ્વાદને લીધે, પોતાનો કોઠો પૂરી ક્ષુધાને શાંત કરે છે અને પ્રસૂતા થયા પછી, સુવાવડમાંથી પરવારી જેમ અને તેમ જલદી ગૃહકાર્યમાં પ્રવેશ કરી, પુરુષના સમાગમમાં જેટલી જલદી આવે છે તેટલી રોગગ્રસ્ત થઈ, મરણને આમંત્રણ કરી, સંસારસુખથી વંચિત થઈ, દુનિયાનો ત્યાગ કરી, પોતાની ઉતાવળને લીધે થયેલા પાપનો ન્યાય ચુકાવવા, પરમકૃપાળુ પરમાત્માની સમીપ જઈ પહોંચે છે. એટલા માટે દુનિયામાં રહી, તંદુરસ્તીથી અને આનંદથી સંસારનો લહાવો લેવા ઇચ્છનારાં સ્ત્રીપુરુષોએ અમારી આ છેલ્લી શિષ્યામણુને મુદ્રાલેખ ગણી, તે પ્રમાણે વર્તાવું એજ ખરા મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

૧૦-વાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા

કુદરતનો નિયમન્યને ધર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત આપણને શીખવે છે કે, પૂર્વજન્મના કૃતકર્મથી બદ્ધ થઈને આત્મા વાસનાલિંગરૂપ સૂક્ષ્મ શરીર સાથે નવો જન્મ ધારણ કરે છે અને તે જ્યારથી ગર્ભરૂપે માતાના ગર્ભમાં આવે છે, ત્યારથી ખરેખરું જોતાં તેને બાળક નામ આપી શકાય છે. ગર્ભમાં રહેલા બાળકની સારવાર કેમ કરવી, તે વિષય પરોક્ષ રીતે કંઈક કહેવાયો છે; આજે હવે

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૩૧

તે પ્રત્યક્ષ રીતે કહેવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. જ્યાં સુધી આર્યા-વર્તમાં આયુર્વેદાચાર્યો અને વૈદિક ધર્માચાર્યોના બાંધેલા પ્રબંધ પ્રમાણે વર્તવામાં આવતું હતું, ત્યાં સુધીના મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારથી થતા ઉપદ્રવોથી ગર્ભિણી સ્ત્રીને, ગર્ભસ્થિત બાળકને અને પ્રસવ થયા પછીના બાળકને જે રોગો થતા હતા, તેની ચિકિત્સા આયુર્વેદાચાર્યો લખી ગયા છે; પરંતુ જ્યારથી વૈદકશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનાં બાંધેલાં બંધન તોડીને, વર્ણાશ્રમધર્મ ત્યજીને, મનુષ્યો સ્વચ્છંદાચારી થયા અને તે સ્વચ્છંદને લીધે બાળકના શરીરમાં વિક્રિયા થઈ, બાળક જન્મ્યાં પછી તે વિક્રિયાને લીધે રોગી બની, જે રોગનાં સ્વરૂપ પ્રગટ દેખાડે છે તેનું વર્ણન કરવાનું તે પછીના વિદ્વાનોને માથે આવી પડ્યું છે. પરંતુ તે બાળકમાં આયુર્વેદના ઉપાસકો વધારે શોધખોળ કરી તેની ચિકિત્સા અને કારણનો નિષ્કંથ કરવાને, કેટલાંક ચોક્કસ કારણોને લીધે પાછળ પડેલા છે. માટે આપણે તે સંબંધી કાંઈક તર્કથી, કાંઈક અનુભવથી અને કાંઈક આયુર્વેદના આધારથી, બાળકના રોગો અને તેની સારવાર કરવાના વિચાર, પ્રજ્ઞ સંસ્તુષ્ટ રજૂ કરવા જોઈએ, એવા વિચારથી આ નિબંધ લખવા દોરાઈએ છીએ. અમે માનીએ છીએ કે તે અપ્રાસંગિક ગણાયે નહિ.

“ માતાપિતાની કુચેષ્ટાથી ગર્ભ પર ધતી અસર ” ના નિબંધમાં આપણે ઘણું જોઈ ગયા છીએ; પરંતુ બાળક પર જેની પ્રત્યક્ષ અસર થાય, એવા દાખલા સંપૂર્ણ રીતે આપી શક્યા નથી. આપણા શાસ્ત્રકારોએ “ પુસવન સંસ્કાર ” કયાં પછી સ્ત્રીને અગૃહિણી ગણી, તેના પિતાને ત્યાં વિદાય કરવાનો જે પ્રબંધ રચેલો, તે પ્રબંધને તોડીને આપણે પશુવૃત્તિ ધારણ કરી, ગર્ભવાળી સ્ત્રીની સાથે પ્રસવના પૂરા માસ થતાં સુધી, સંસારસ્તુષ્ટ લોગવવાનું ચાલુ રાખીએ છીએ. પણ આપણને વારેવારે પરોક્ષ રીતે ધરની

૬૩૨

શ્રીઆચુર્વેદ નિબંધમાળા

કે બહારની, આપણી પ્રજાની હિતચિંતક ડોશીઓ, આપણી ગૃહિણીને સૂચના આપતી રહે છે કે, “જે તું તારા પતિની સોબત જેટલી વધારે કરશે તેટલું તારા બાળકનું તાળવું પોચું થઈ જશે.” વિદ્યાર્થી સહિત પણ અનુભવી ડોશીઓ, એટલુંજ કહીને અટકે છે, પરંતુ આપણે જાંડા જિતરી વિચાર કરીએ છીએ, તે આપણું ધર્મશાસ્ત્રો અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ તેને સુધારીને પ્રગટ કરેલાં “મસ્તિષ્કશાસ્ત્રો” આ બાબતથી થતી હાનિને ખ્યાલ પૂરેપૂરો આપે છે. માનવશાસ્ત્રમાં માથાની વિદ્યાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને આખા માથામાં મગજમાં રહેલી બુદ્ધિ બુદ્ધિ ૪૩ માંસપેશીઓ, બુદ્ધા બુદ્ધા ગુણ ધરાવે છે. જે ગુણવટ મનુષ્યો સાંસારિક અને પારલૌકિક અર્થને સાધે છે; તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે, આપણું શાસ્ત્રોમાં ઠશમું દ્વાર જેને બ્રહ્મરંધ્ર કહેવામાં આવે છે અને જ્યાં અંદનપુષ્પ ચઢાવવામાં આવે છે, તે સ્થળને તાળવું કહે છે. તે સ્થળ અથવા તેની આસપાસના માથાની શિખાની હદ સુધીના જિપસેલા મગજમાં, મનુષ્યને ઉપકાર કરનારા અને જગતનો ઉદ્ધાર કરનારા વિચારોનાં સ્થાનો આવેલાં છે. એટલે દયા, ક્ષમા, તિતિક્ષા, પરોપકાર, વિદ્યા, યાદ-દાસ્ત, ઉદારતા, સમતા, પરગજુપણું, શીલ, શાંતિ અને પર-દુઃખલંજનપણાની માંસપેશીઓ ગોઠવાયલી છે; અને કાનની આસપાસ આંખના છેડા સુધી, એનાથો જિલટી એટલે હિંસા, ચેરી, વ્યભિચાર, એકલપેટાપણું, ધર્ષા, મિત્રદ્રોહ, રાજદ્રોહ કૃતમ્ની પણું વગેરે જેને આપણે દુગુણમાં ગણીએ છીએ તેની પેશીઓ ગોઠવાયલી છે; તે આજકાલના પશ્ચિમના મેન્થોલોજી (મસ્તિષ્ક-શાસ્ત્ર) જાણનારા માણસનું માથું તપાસીને તેમાં કયા કયા ગુણો છે તેનું વર્ણન કરી બતાવે છે, અને તે વર્ણન કરનાર જેટલો જાંડો જિતરેલો અનુભવી હોય, તેટલું તેનું કથન સત્ય પડે છે.

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૩૩

હવે વિચાર કરવો જોઈએ કે જે બાળકને પ્રસવ થયા પછી તેનું તાળવું પોચું પડી જાય છે, જેને આપણે ‘ગળું પડ્યું છે’ અથવા તાળવું પડ્યું છે એમ કહીએ છીએ, તેના ઉપાય તરીકે, તે બાળક જે જમીન પર પેશાબ કરે તે પેશાબવાળી છાણથી લીંપેલી જમીનની માટી ઉખેડી, તેને તાળવાના ખાડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર દિવેલ ચોપડી પોચા પડેલા માથાનું આઘાતથી રક્ષણ કરવા માટે તે પોપડાને સુકાવા દઈએ છીએ, જેથી બાળકનું માથું કઠણ થાય છે. પરંતુ પ્રહારંધમાં અને તેની આસપાસ પ્રહારવિદાને જાણી, સદાચારથી વર્તી, આદર્શરૂપ બની, જગતને ઉપકાર કરવાની વૃત્તિનાં જે સ્થાનો છે તે દબાઈ જવાથી અને જગતને નુકસાન પહોંચાડનારાં સ્થાનો બળવાન થવાથી જે અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવાં બાળકો ઉત્પન્ન કરવામાં પશુવૃત્તિવાળાં માબાપો, ધર્મશાસ્ત્રના અંધનને તોડીને કેવા અનર્થોનાં ભોક્તા થાય છે, તેને માટે વર્ણન કરવાની અમારામાં શક્તિ નથી. જે કહેવા માગીએ છીએ તેને ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારા વિદ્વાનો, અતિશયોક્તિ ભરેલું ગણી કાઢશે એવી અમારી ખાતરી છે. છતાં અમે કહી શકીએ છીએ કે, જ્યારથી આ ધર્મશાસ્ત્રની રૂઢિને ભંગ કરી, સ્ત્રીને અગૃહિણી (અધરણી) થયા પછી, પિતાને ઘેર વિદાય નહિ કરવાનો ચાલ વધતો ગયો, ત્યારથી આપણા દેશમાં હીનભાગ્યશાળી, સ્વાર્થવૃત્તિવાળી અને ખીજાને નુકસાન પહોંચાડી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાવાળી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી ગઈ. જેમ જેમ વીર્યનો વપરાશ વધતો ગયો તેમ તેમ મનુષ્યના માથાની ખોપરી સંકોચાતી ગઈ, જેથી સદ્ગુણોને રહેવાનાં સ્થાનોનો સંકોચ થવાથી, સદ્ગુણની વૃત્તિ ખીલવવાનાં સાધનોનો નાશ થતો ગયો, એટલે દુર્ગુણનો વધારો થયો. એટલું કહ્યા પછી, એવી સ્થિતિમાં જન્મેલા બાળકનું ગળું પડે છે તેને લીધે તે બાળકનાં હાડકાં પોષાતાં નથી, શરીર પર

૧૩૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

માંસ વધતું નથી, તેને મોઠાના અને આંખના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બાળવયથી ચોષકતત્વોને શૂદ્ધ કરવા અશક્ત હોવાને લીધે નબળા બાંધાવાળો, કાયર, ભીરુ, સાહસિક, રિસાળવો, ચીડિયો, દુર્વ્યસની અને સ્વેચ્છાચારી થાય છે; માટે આ રોગ બાળકમાં પ્રકટ ન થાય એવી સંભાળ રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

આગળ લખવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મચર્યનો નાશ થવાથી માથું સંકોચાઈ જાય છે. આ વાત એવી છે કે, હાડકાંની ખનેલી ખોપરી એક વાર પરિપકવ થયા પછી, તે સંકોચાય શી રીતે? કારણ કે હાડકું વધ્યા પછી ટૂંકું થાય, એ વાત ધ્યાનમાં આવતી નથી; પરંતુ આ વાત સત્ય છે અને અમારા અનુભવથી સિદ્ધ કરેલી છે. જેણે અજમાયશ કરવી હોય તેણે એક ત્રણ હાથ લાંબી દોરી લેવી, તે દોરીને ગરદન ઉપરથી નાખીને તેના બેઉ છેડા, સ્તનની ડીટી સુધી લાવીને પકડી રાખવા. તે પછી તે પકડેલી દોરી કાયમ પકડી રાખી, કાનની ઉપરથી, ગરદનની પાછળથી બેઉ છેડા કપાળ તરફ લાવવા. જો તે પુરુષ બ્રહ્મચારી નહિ હોય અને તેનો કોઈ પણ જાતના ઘસારાથી વીર્યપાત થતો હશે, તો તે દોરીના છેડા, કપાળ માથું અને ગરદનના પરિઘ કરતાં વધી પડશે; અને જો અખંડ બ્રહ્મચારી હશે, તો તે દોરી ટૂંકી પડશે. એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, જેમ જેમ જે પુરુષનું વીર્ય વધારે ગયું હશે, તેમ તેમ તેનું માથું, પેલી દોરીના માપ કરતાં વધારે નાનું જણાશે. જેને આ વાત અજમાવવાની ઇચ્છા હોય તેણે ત્રણ વર્ષની ઉપરના અને પંદર વર્ષની નીચેના બળાકને માપી જોવું અને પછી સ્ત્રીના સમાગમમાં આવેલા કોઈ પણ પુરુષને માપી જોવો, જેથી પ્રત્યક્ષ થશે કે, જેમ જેમ વીર્ય ગુમાવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ માથાનો સંકોચ થતો જાય છે. આપણે જ્યારથી વીર્યની કિંમત ભૂલી જઈ, તેનો ગેરઉપયોગ કરી, એજસ ગુમાવ્યું છે, ત્યારથી આપણે દીન-

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૩૫

હીનદશાને યામતા આવ્યા છીએ. જો આ પ્રમાણેજ ચાલુ રહેશે, તો પરિણામે આપણા હેશમાં, કેટલી નિર્બળ, લીરુ, રોગગ્રસ્ત અને અડયાયુધી પ્રબલ ઉત્પન્ન થશે તેનું અનુમાન કરી શકાતું નથી.

બાળકને ત્રણ વર્ષની ઉંમર થતાં પહેલાં, એટલે તે જ્યાં સુધી ધાવણ ઉપર આવે છે, તે દરમિયાનમાં તેને એક એવો રોગ થાય છે કે, બાળક સુકાઈને માત્ર હાડપિંજર બની જાય છે. જેનું નિદાન આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતું નથી. હાલના કેટલાક વૈદ્યો તેને 'બાળશોષ' એવું નામ આપે છે, પરંતુ અમારા ગુજરાતમાં તેનું નામ 'સુકતાન' તથા 'રેવાસણુ' કહે છે. સુકતાનનું લક્ષણ એવું છે કે, તેને થોડો તાવ હોય કિંવા ન હોય, પણ પાતળા ઝાડા આમજળસ સાથે થયા કરે અને બાળક સુકાઈને કેવળ અસ્થિ-રૂપ થઈ જાય. રેવાસણુનું લક્ષણ એવું છે કે, બાળકને ઝાડા થાય નહિ પરંતુ ઝીણો તાવ લાગુ પડી જાય; જેથી બાળક સુકાઈને હાડપિંજર જેવું બની જાય. આ રોગ પણ આપણા ધર્મશાસ્ત્રની પ્રાચીન પદ્ધતિનું ઉલ્લંઘન કરવાનું ક્ષણ છે. એની ઉત્પત્તિ એવી છે કે, સ્ત્રીને નાનું છોકરું ધાવણું હોય, તે છોકરું ખોયા અગર પથારીમાં સૂનેલું હોય અને તે વખતે સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ થાય, તે અરસામાં પેલું છોકરું જગી જીઠે અને રડવા માંડે, જેથી તેને લઈ છાનું રાખવા માટે ધવડાવવાની જરૂર પડે. અથવા ન ધવડાવેતો પણ પોતાના હાથમાં તથા ખોળામાં કે પાસામાં દાખી દે ને છાનું રાખવાની જરૂર પડે, તેથી આ રોગ થાય છે. કારણ એવું છે કે સુરતસમાગમથી સ્ત્રીનું અંગ શ્રમિત થઈ તૃપ્ત થાય છે અને તેથી હાથ અને પગમાંથી જે ઝોરા (વીજળનો પ્રવાહ) વહે છે, તેની સાથે ગરમી અશુદ્ધ થઈ બાળકના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; અને તે સમયમાં માતાના સ્તનનું દૂધ જાડું, પીણું, ખાદ્યું કે વિરસ થઈ જાય છે, તેથી બાળકને દૂધ પચતું નથી; એટલે તેને ઝાડાનો

૧૩૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

રોગ થઈ, તે સુકાઈ જાય છે. જો ધવડાવવામાં ન આવે, પણ માત્ર હાથે સ્પર્શ કરવામાં આવે તો હાથની ગરમી તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તાવ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી તેને 'રેવાસણુ' નામનો રોગ થાય છે. જેમ જેમ જમાનો સુધરતો જાય છે, તેમ તેમ આ સુકતાન તથા રેવાસણુના રોગો વધુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તેના ઉપાયમાં એ બાળકને પુષ્ટિ આપી, પેશી, માંસ અને રુઘિરથી પરિપૂર્ણ કરવા માટે, એક ઉપાય પરંપરાથી ચાલતી શુદ્ધિનો છે કે, સ્ત્રી રાત્રે જે ચણિયો પહેરીને સૂતી હોય તે ચણિયો ખીજે દિવસે સવારે બદલી, બાળકને સવારમાં તેલ ચોળીને નવડાવી, તેની આંખમાં જરા મેસ આંજી, પેલા ચણિયામાં લપેટી, ઘોડિયામાં અથવા પારણામાં સુવાડી દેવું, જેથી માતાના લોહીની શુદ્ધ વિદ્યુતથી પોસાઈ, બાળક પુષ્ટ અને બળવાન બને છે. પણ એટલું યાદ રાખવું કે, ઉપર જણાવેલો ચણિયો રાત્રે પહેરેલો, વગર ધોયેલો અને વાશીજ હોવો જોઈએ, પણ ખીજે ધોયેલો સ્વચ્છ ચણિયો દરરોજ પહેરવો જોઈએ. આટલી બધી સંભાળ લેવા છતાં માતાની ભૂલથી બાળકને સુકતાન કે રેવાસણુ થાય, તો તેની દવા નીચે બતાવી છે તે પ્રમાણે કરવી:—

આપરિયાની આપ (ઠીકરાં) જે રાતી પકાવેલી બજારમાં મળે છે, તે શેર એક લાવી, તેને ખાંડી, તેમાં લીંબુનો રસ શેર એક નાખી, પેણીમાં ભરી, દેવતા ઉપર મૂકી, રસ બળી જાય અને આપરિયાની આપ ઠેરી પડી જાય ત્યાં સુધી તપાવવું. પછી તેમાં એક શેર મોટી હરડેનું દળ અર્ધો શેર એલચી છોડા સાથે મેળવીને પેલો આપ, હરડેનું દળ તથા એલચીને ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી શીશીમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી એક રતીથી માંડી એક વાલ સુધી, બાળકની વય અને વહ્નિનો વિચાર કરી, જો ઝાડાવાળું સુકતાન થયું હોય તો પ્રથમ સાત દિવસ ચોખાના

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૩૭

ધોવણ સાથે, બીજા સાત દિવસ છાસની પરાછ (છાસ ઉપરનું ઠરેલું પાણી) સાથે અને તે પછીના સાત દિવસ મધમાં ચટાડવું. અને પછી બ્યાં સુધી જરૂર જણાય ત્યાં સુધી મધમાં અથવા માત્ર પાણી સાથે અથવા માતાના દૂધ સાથે આપ્યા કરવું. જો તાવવાળું રેવાસણ હોય તો ઉપર પ્રમાણેના વજનથી એ ચૂર્ણ કે જેનું નામ અમે 'માલતિચૂર્ણ' રાખેલું છે, તે માત્ર મધ સાથે અથવા પાણી સાથે એક માસ પર્યંત આપવામાં આવે, તો બાળક રોગમુક્ત થઈ પુષ્ટ બને છે. આ માલતિચૂર્ણની એક વાલ માત્રા દિવસમાં ત્રણ વખત પકાવેલી, ઘાપણ એક વાલ મેળવી સુવાવડથી લાગુ પડેલા જીર્ણવરથી કૃશ થઈ ગયેલા એટલે સુકાઈ ગયેલા શરીરવાળી સ્ત્રીને આપવામાં આવે તો તેને પણ પુષ્ટિ આપી, જીર્ણવરથી મુક્ત કરે છે. સુવાડવની નબળાઈથી નબળી પડેલી સ્ત્રીને સુવારોગમાં સપડાવવાનું કારણ પહેલે નંબરે પ્રસૂતિ સમયની વિક્રિયા, બીજે નંબરે પથ્યાપથ્યની ખામી અને ત્રીજે નંબરે પતિની કામવાસના છે, જેને પત્નીએ અનિચ્છાએ પણ તાણે થવું પડે છે. માટે પતિપત્નીએ તેનો વિચાર કરી, પત્નીએ પોતાના બાળકના સુખને માટે અને પતિએ પત્નીની તંદુરસ્તીને માટે ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે. અને એટલાજ માટે બ્યાં સુધી બાળક ધાવે છે ત્યાં સુધી પતિપત્નીએ બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે જીદ રહેવાની ફરમાશ આચુરેન્દ્ર કરેલી છે. માતાએ સંતાનને દૂધ કેમ પાવું તે આગળ લખાશે, પરંતુ આટલી સૂચના કરવામાં આવે છે કે, બાળકને દૂધ પાતી વખતે કોઈની દષ્ટિ ન પડે એવા એકાંત સ્થાનમાં બેસીને પાવું અથવા ધવડાવવું. અને જો તેવું સ્થાન ન હોય, તો ખોળામાં લઈને ખોળામાંથી છોકરું ન દેખાય તેવી રીતે પોતાનું લૂગડું ઓઢાડીને તેને સ્તનપાન કરાવવું. સવારે અથવા સાંજે તે બાળકના માથા ઉપર શાઈ અને મીઠું દરરોજ ઉતારીને દેવતામાં નાખવાં. હાલના

૧૩૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

સુધરેલા જમાના પ્રમાણે આ ક્રિયા વહેમી લાગશે. પરંતુ નાના બાળકને દૂધ સિવાય બીજાં દ્રવ્યો આપવાનો નિષેધ છે અને તેવા વખતમાં ઘણી જરૂર જણાય તો, તે દ્રવ્યો માતાને ખવડાવી તેના દૂધમાં ભેઈતો ગુણ ઉત્પન્ન કરી, તે દૂધ બાળકને ધવડાવી રોગ-સુક્ત કરવું, અથવા બાળકની આસપાસના વાતાવરણને ઔષધિ-મય કરી, બાળકના શ્વાસોર્ચ્શ્વાસ દ્વારા તે દ્રવ્યોનાં તત્ત્વો બાળકના શરીરમાં દાખલ કરવા માટેની આ રૂઢિ દાખલ થયેલી છે. જેમાં રાઈ-મીઠું બાળવું, કુલડી કરવી, નજર બાંધવી, ઘડૂલો કરવો, સૂપડાના પાણીએ નવડાવવું વગેરે જૂના રિવાજો, વાતાવરણની શુદ્ધિ અને બાળકના શરીરમાં ઉપયોગી દ્રવ્યો દાખલ કરવાના નિમિત્તે યોજવામાં આવેલાં છે, તે હસી કાઢવા જેવાં નથી. જ્યારથી એવા પ્રયોગોને હસી કાઢી તેનો અનાદર કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારથી પંદર વાસાના બાળકથી માંડીને દૂધ ધાવે ત્યાં સુધીના બાળકને, વૈદ્યો અને ડોક્ટરોને ત્યાં લઈ જઈ, દવા પાવાની એક ફેશન પડી ગઈ છે. પણ જો ઉપરના વહેમી ગણાતા ઇલાજ કરવામાં આવે અને બાળકને જ્યાં સુધી ધાવે છે અને તેને પાણી પાતા નથી ત્યાં સુધી, વડું ઓસડ, વહાણવટી ગોટલી અને ઝેરી ઠોપણ એ ત્રણ ચીજ એકેક વાલ ઘસી, તેમાં જરા સિંધવ કે મધ નાખી, બાળકની માતા દરરોજ ઓછામાં ઓછું એક વાર પીએ અને બાળકને જ્યારથી પાણી આપવા માંડે ત્યારથી વડું ઓસડ, મોટી હરડે, કરિયાતું, અતિવિષની કળી, સિંધવ, સંયળ અને બાળવજ એનો ઘસારો કરી પાચા કરે, તો તે બાળકને વૈદ્ય-ડોક્ટરનાં ઘરજેવાં પડે નહિ. જો બાળકને વિશેષ ઝાડા થતા હોય, તો આંબાની ગોટલી, જાંબુના ઠળિયા, મોચરસ અને વાળો સરખે ભાગે લઈ, ખારીક વાટી, તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ જો એક શેર હોય તો કાચો હિંગજોક તોલો એક લઈ, પ્રથમ તેને બહુ જ ખારીક,

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૩૯

વાટી, તેમાં પેલું ચૂર્ણ થોડું થોડું મેળવતા જઈ, ખરલમાં વાટતા જવું, એટલે ગુલાબી રંગનો ભૂકો થશે, એનું નામ અમારા દવા-ખાનામાં 'ગુલાબી' રાખેલું છે. એ ચૂર્ણમાંથી એક રતીથી એક વાલ સુધી, બાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં પાણી સાથે આપવાથી, બાળકના આડા, અતિસાર અને મરડો બંધ થઈ જાય છે. આ ઉપાયમાં આંખની ગોટલી અને જાંબુના ઠંજિયા, તેની મોસમમાં સંગ્રહી રાખવા જોઈએ. પણ ખરી વાત એ છે કે, એ ચૂર્ણ એ મોસમમાં જ તૈયાર કરવું જોઈએ. કારણ કે વાસી થયા પછી એટલે એમાં સું ગયા પછી, આંખની ગોટલી ઠાળી પડી જાય છે અને જાંબુના ઠંજિયા સડી જાય છે, એટલા માટે એની મોસમમાં જ એ ચૂર્ણ તૈયાર કરી રાખવું. આ ચૂર્ણમાં હિંગજોક નાખવાનું કારણ એવું છે કે, જે હિંગજોક ન નાખીએ તો થોડા વખતમાં એ આંખું ચૂર્ણ સડી તેમાં જાળાં બંધાઈ, જંતુ પડી જાય છે, એટલે ચૂર્ણને ફેંકી દેવું પડે છે. હિંગજોક મેળવીએ છીએ, એટલે તે સડીને જીવડા પડવાના ભયમાંથી મુક્ત થાય છે. હિંગજોક આ ચૂર્ણ સાથે મળવાથી બાળકને ઠોંઠું પણ જાતની વિક્રિયા થતી નથી, પણ ઊલટું આડો બંધાઈ, તે સશક્ત બને છે. બાળકને દશ વાસાની અંદર મોઠામાં 'શૂલિયું' એટલે એક જાતની ગરમી આવી જાય છે. તેમાં એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, જે માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં અતિ ખાટું, અતિ વીખું અને અતિ ઊંચું ખાધું હોય, તેના બાળકને જીભ ઉપર ગરમી આવી જાય છે, જેને શૂલિયું કહે છે. એને શૂલિયું કહેવાનું કારણ એવું છે કે, જીભ ઉપર ઘઉંના ચૂલાની માફક ફેલ્લીઓ થાય છે. એ પ્રમાણે થયું હોય તો રાતો રેશમી પટોળાના કપડાના કટકાને બાળી તેની રાખ તે બાળકના મોંમાં ભભરાવવી અથવા મધ મેળવીને જીભ પર ચોપડવી; અથવા શૂલિયું નામની વનસ્પતિ, જેના છોડ એક ફૂટ કરતાં ઊંચા થતા નથી, તેનાં પાતરાં

૧૪૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

તુલસીના આકારનાં થાય છે, પણ તેમાં તુલસી જેવી તીખાશ કે સોડમ નથી. તેનાં પાતરાંના દાંડા આગળ ભાતની ધાણી જેવા આકારનાં ફૂલ થાય છે, તેને ખારીક વાટી મોંમાં લભરાવવાથી ઘણી ઝડપથી શૂલિયું મટી જાય છે. જો દશ વાસા પછી બાળકનું મોં પાકી જાય, તો તેમાં પણ આ ઉપાય કામ લાગે છે; પરંતુ દશ વાસા પહેલાં જેટલી ઝડપથી એ કામ કરે છે, તેટલી ઝડપથી તે પછીના દિવસોમાં કરતું નથી. દશ વાસા પછી બાળકનું મુખ આવી જાય તો, પકકનું લાકડું લાવી, પાણીમાં ઘસી, મોઢામાં ચોપડી, થોડી વાર બાળકને ઊંધું સુવાડવાથી ગરમી ઝરી જાય છે અને મોઢું સારું થાય છે. દશ વાસા પછી અને દોઢ વર્ષનું બાળક થાય તેની વચમાં તે બાળકને ‘મધપાક’ નામનો મુખનો રોગ થાય છે. તેનું કારણ એવું છે કે, તેની માતાને ગર્ભ ધારણ કરતાં પહેલાં ગરમીનો રોગ હોય અથવા જન્મથી આગરનો રોગ હોય, તો તે બાળકને મધપાક થાય છે. તેની નિશાની એવી છે કે, તે બાળકની જીભના ટેરવા ઉપર અથવા જીભના મધ્ય ભાગમાં અને તાળવામાં ચણાની અથવા વાલની દાળ જેવડી, ઘોળી છારીવાળી ચાંદી પડે છે. જો એ ચાંદી એની મેળે મટી જાય, તો તે પેટમાં ઊતરી ગઈ છે એમ જાણવું. તેથી બાળકનું તરત મરણ થાય છે. પરંતુ એ મધપાકને માટે હીમજીરડે (હીમજ) એક આખી લઈ ચંદન ઘસીએ એટલી જડી પાણીમાં ઘસી નાખવી. તે ઘસેલી હીમજમાં બેઆનીબાર એચ્ચુ મધ મેળવવું અને તેમાં એક વાલ કુલાવેલી ફટકડી મેળવી, ત્રણેને કાલવી કાચની પ્યાલીમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી આંગળી ઉપર લઈને મધપાકવાળા બાળકની જીભ ઉપર દિવસમાં ત્રણચાર વખત ચોપડી તેને ઊંધું સુવાડવું. ઊંધું ન સૂએ અને એ એસડ પેટમાં ઊતરે તો પણ હરકત નથી; પરંતુ આ એસડથી ગમે તેવો મધપાક હોય તે ઘણા થોડા દિવસમાં

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૪૨

મટી જાય છે. જ્યારે બાળકને મધપાક થયો હોય ત્યારે તેની માતાને, હિંગ, આદુ, ચણા અને ખાંડવાળો ખોરાક આપવો નહિ. ઘણી વાર એવું બને છે કે, બાળક ત્રણ મહિનાનું થયા પછી તે ધાવે છે કે તરત ઊલટી થાય છે. તેમાં જો તે બાળકને ઊલટીમાં દૂધજ નીકળે, તો ઘરડાં માણસો તેને 'ભજે છે,' એવું નામ આપે છે. એટલે એથી છોકરું વધે છે પણ એ કાંઈ રોગ નથી. પરંતુ બાળક ધાવીને દહીં જેવું એકે, તો બાણવું કે તેની છાતીમાં પિત્ત થયું છે. એવી દહીં જેવી ઊલટી થતી હોય, તો કપૂરકાયલી એક રતીભારનો અસરે દૂધમાં ઘસીને પાવી એટલે ઊલટી બંધ થઈ જશે. ઘણી વાર બાળકની માતાના કુપચ્ચથી બાળકને વરાધ, વાવળી, તથા સસણી થાય છે. તે વરાધમાં હુંદ વરાધ, ચૂકિયા વરાધ અને વરાધ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. આ રોગ આયુર્વેદમાં ખાંસી અને શ્વાસના નામ સિવાય વધારે વર્ણવેલો જણાતો નથી, પણ હાલમાં એ રોગ ઠામઠામ જોવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ વરાધનું લક્ષણ એવું છે કે, બાળકને આડો કે ઊલટી થાય નહિ, પેટ ચડે અને શ્વાસ ચાલે તેને હુંદ વરાધ કહે છે. જે વરાધમાં પેટ ચડે, આડા પાતળા થાય તાવ સખત હોય અને હાંફ ચાલતી હોય તથા પેટમાં ચૂંક આવતી હોય, તેને ચૂકિયા વરાધ કહે છે; અને જેને આડા, ઊલટી કે ચૂંક અને તાવ ન હોય, પણ માત્ર પેટ ચડી હાંફ ચાલતી હોય, તેને વરાધ કહે છે. તેની રીતે વાવળીનું લક્ષણ એવું છે કે, બાળકને તાવ આવે, આડા પાતળા, કુચાપાણી જેવા અને લીલા રંગના થાય અને તેની સાથે શ્વાસ ચાલતો હોય. સસણીનું લક્ષણ એવું છે કે, તાવ થોડો હોય, આડો ઊતરતો ન હોય, પેટ ચડેલું નહોય, પણ છાતીમાં કફ અવાજ સાથે ખેલતો હોય અને શ્વાસ તથા ખાંસી હોય; એ પ્રમાણે બાળકને આ ત્રણ પ્રકારના રોગ ઘણી વાર પ્રાણ-

૧૪૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ઘાતક નીવડે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો એ રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય કે તુરત તેની માતાને તેલ, ઘી, મરચું અને ગળપણવાળો ખોરાક બંધ કરાવવો. સસણી હોય તો દૂધ ખાવાની છૂટ આપવી, પણ વરાધ કે વાવળીમાં દૂધ પણ બંધ કરાવવું; અને જો ખાળક ધાવે તો તેને ધાવવા દેવું. પણ ખાળક જો દહાડાનું ભૂખ્યું છે અને આહાર વિના દરમાઈ જશે એમ ધારી તેને કોઈ પણ જાતનું દૂધ પાવું નહિ; કારણ કે ખાળકના પેટમાં ભૂખ લાગી હશે, તો તે ધાવ્યા વિના રહેવાનું નથી. અને આપણી અક્લ પ્રમાણે ભૂખ લાગી હશે એમ ધારી તેને દૂધ પાઈએ, તો દૂધ નહિ પચવાથી અજીર્ણ થઈ તેના પેટમાં દૂધિયા કરમ ઉત્પન્ન થશે. એવી અવસ્થામાં નીચે લખેલા ઉપાયો કરવાથી ખાળક જલદી સારાં થાય છે.

શીતભંજી રસ:- પારો, ગંધક, પારાગંધકમાં મારેલું તાંબુ, વછનાગ, સૂંઠ, મરી, પીપર કુલાવેલો ટંકણખાર એ સર્વને સમલાગે લઈ, વાટી, વસ્ત્રગાળ કરી, ચિત્રાના ઉકાળાના ત્રણ પટ આપવા. પછી આદુના રસના સાત પટ આપવા અને પછી પાનના રસના ત્રણ પટ આપવા. પટ આપની રીત એવી છે કે, રસ એટલો નાખવો કે મસાલો દૂધપાક જેવો નરમ થાય. પછી ખરલમાં ઘૂંટીને તેને ગોળી વળે એવો બનાવવો. અને તે પછી બીજા પટને માટે બીજો રસ કે ઉકાળો નાખવો. એવી રીતે પટ આપીને તેની મરીના દાણા જેવડી ગોળી વળી, તડકે સૂકવી, શીશીમાં ભરી રાખવી. એ શીતભંજી રસ ઘણા કામમાં આવે છે.

માણેકરસાદિ ગુટિકા:- એળિયો ૪, બેળ ૨, હિંગળોક ૪, માણેકરસ ૪, કેશર ૧, પીપર ૪, મરી ૨, સૂંઠ ૨, જાયફળ ૧, જાવંત્રી ૧, અકકલકરો ૨, એલચી ૧, તમાલપત્ર ૧, સિંધવ ૪, સંચળ ૪, જવખાર ૨, કુલાવેલો ટંકણ ૨, અજ્જો ૨, વાયવડિંગ ૨,

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૪૩

ઈંદ્રજવ ૪, રેવંચીનો શીરો ૧, ગરણ્ણીનાં ધી ૪ અને મનસીલ ૨ ભાગ લઈને સર્વેને ઝીણાં વાટવાં. તેમાં હિંગળોક, મનસીલ, માણેકરસ અને કૈશરને બુદાં ત્રણ દિવસ લગી ખરલમાં વાટવાં. પછી તેમાં બાકીનાં ઓસડ વચ્ચગાળ કરીને થોડાં થોડાં ઉમેરતા જવું અને ખરલ કરતા જવું. એવી રીતે ખરલ થઈ રહ્યા પછી પાકાં ચેવણી પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એનું નામ 'માણેકરસાદિ ગુટિકા' અને પાડયું છે, કારણ કે એ પાઠ શાસ્ત્રનો નથી પણ અમારો ગોઠવેલો છે.

ખોંખલી—કાળા તંબાકુના ઢાંડા લઈને તેને સાફ વીણી કાઢી તેની સાથે જો તંબાકુના ઓડના થડનો ભાગ આવેલો હોય તો તે કાઢી નાખી, માત્ર જાડી નસોના એકેક ઈંચના કકડા કરી, તેને ઠીંકરાના વાસણમાં મૂકી તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી નીચે તાપ કરી એવી રીતે બાળવા કે તેના કોયલા બની જાય, પણ રાખોડી અને નકિ, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. તે એવી રીતે કે, ધુમાડો નીકળતો અંધ ધાય કે તુરત, તેને ઓજા વાસણમાં ડાલવી લઈ, તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું, એટલે બહારની હવા અંધ થવાથી તેના કોયલા બની જશે. તે કોયલાને બુદા રાખી જેટલા વજનના ઢાંડા લીધા હોય તેટલા વજનનો સિંધવક્ષાર લઈ, તે સાથે ભેગો ખાંડી વચ્ચગાળ કરી, શીશીમાં ભરી, મજબૂત ખૂચ મારી મૂકવો. આ દવા બનાવતાં એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, કોયલા બનાવવા, ખાર ભેગવીને ખાંડવું અને તેને ચાળીને શીશીમાં ભરતાં સુધીની ક્રિયા એકજ દિવસમાં પૂરી કરવી. જો કોયલા વાસી રહેશે તો બહારની હવાથી તે નરમ થઈ જશે, એટલે એ ઓસડમાં ધારેલો ગુણ રહી શકશે નહિ. માટે સાવધાની રાખી દવા બનાવવી. આ પ્રયોગ અમારો ગોઠવેલો છે, એટલે શાસ્ત્રમાં નથી,

૧૪૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

કૃમિકુઠાર:—કડા છાલ. ૧, ત્રાયમાણુ ૧, અજમોહ ૧, વાય-વડિંગ ૧, કેશર ૧, કાકડાશિંગ ૧, ઘોડાવજ ૧, સિંધવ ૧, સં-ચળ ૧, હરડેહળ ૧, ખોરાસાની અજમો ૧, કરમાણી અજમો ૧, હિંગકુલાવેલી ૧, કાચો હિંગજોક ૧, વછનાગ ૧, અને કંપીલો ૪ ભાગ લઈ, સર્વેની ખરોખર આરતી કપૂર લેવું. એ સર્વેને વાટીને ભાંગરાના રસનો એક પટ આપવો; પછી ઊંઘર કાનીના રસનો એક પટ આપવો. પછી લીલી ભરમી (પ્રાહ્લી) ના રસનો એક પટ આપવો અને તે પછી તેની સરસવના ઢાણા જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી નિઘંદુ સ્નાકરના પાઠ પ્રમાણે તેમાં અમારી યુદ્ધિ પ્રમાણે સુધારો-વધારો કરી, તૈયાર કરેલી છે અને તે ખાળકના કૃમિ પર અકર્સીર નીવડેલી છે.

જ્યારે ઉપરનાં લક્ષણવાળી વરાધ, ડુંઢવરાધ કે ચૂકિયા વરાધ થઈ હોય ત્યારે તે ખાળકને ઘણા વેધો જુલાળ આપે છે. જુલાળ આપવાથી શરીરમાંનું પિત્ત દ્રવરૂપ થઈને નીકળી જાય છે અને કફ વધી પડે છે તથા કફના સ્થાનમાં વાયુ પ્રવેશ કરી, કફ વધવાથી હાંફણને વધારે છે અને પિત્તના સ્થાનમાં વાયુ આવવાથી પેટ ગઠે છે એટલા માટે જુલાળ આપવો નહિ. પરંતુ ઉપર લખેલી 'શીતલજી રસ' ની ગોળી નંગ એક અથવા અર્ધી પાણીમાં ઘસી ને પાવી. એ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાવાથી ત્રણ પ્રકારની વરાધ, કબજામાં આવી જાય છે અને એ-ત્રણ દિવસમાં ખાળક રોગમુક્ત થાય છે.

કોઈ ખાળકને ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળી વાવળી થઈ હોય તો, ઉપર લખેલી 'માણેકરસાદિ ગુટિકા' નંગ એક લઈ, નાગર-વેલના પાનના રસમાં આપવાથી વાવળીની હાંફને તુરત એસાડે છે અને ઝાડાનો રંગ બહલી તાવને તુરત ઉતારે છે. જો કોઈ ખાળકને સસણી થઈ હોય તો એક પાકું પાન તથા અજમો વાલ અર્ધી

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૪૫

અથવા તેથી ઓછો, એ બેને સાથે વાટી પાણી મૂકી રસ કાઢવો; અને તે રસને જરા ગરમ કરી તેમાં ઉપર લખેલી 'ખોંખલી' ની દવામાંથી એક રતીથી એક વાલ સુધીનું પડીકું મેળવીને દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું, જેથી ખાંસી અને સસણી (શ્વાસ) મટી જાય છે. એ પ્રમાણે વરાધ, વાવળી તથા સસણીની જાતો પારખી તેના ઉપચારમાં આ ત્રણ પ્રકારની દવા આપવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે અને હજારો બાળકો સારા થાય છે. પરંતુ વરાધ અને વાવળીવાળા બાળકની માતાને ચીકટ તથા દૂધ ખાવા દેવું નહિ. પણ સસણીરાણું બાળક હોય તો તેની માતાને ચીકટ બંધ કરી દૂધ ખાવાની રજા આપવી. જો એકથી ત્રણ વર્ષના બાળકને કૃમિ થયા છે એમ માલૂમ પડે એટલે તે બાળકને જિલટી થાય, મોઢું ગંધાય, તાવ આવે પણ હાથ પગ ઠંડા રહે, આંખોનાં ચક્કર ફેરવે, ચમકે આંકડી આવે અથવા કંપે તો જાણવું કે, એ બાળકને કૃમિ થયા છે. તેવી અવસ્થામાં ઉપર બતાવેલા કૃમિકુઠાર રસની ગોળી, બાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં દર વખતે એકથી ત્રણ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર માત્ર પાણી સાથે આપવાથી અને દશ વાસા ઉપરનું તથા છ માસની અંદરનું બાળક હોય તો માત્ર એક ગોળી દૂધ સાથે મેળવીને આપવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. તે એવી રીતે કે કેટલાક બાળકને કૃમિ પડી જાય છે ને નવા ઉત્પન્ન થતા નથી; કેટલાકના સમાઈ જાય છે. આ ગોળીમાં એવો અમ્લકાર છે કે, જેમ 'સેન્ટોનાઈન' એકલું અથવા ખાંડમાં મેળવેલી તેની બનાવટો બાળકને ખવડાવવામાં આવે છે, પણ તેની પાછળ દિવેલનો જુલાબ આપવો પડે છે અને જો દિવેલનો જુલાબ આપવામાં ન આવે, તો તે બાળક પીણું પડી જાય છે; તેમ આ ગોળી ખવડાવ્યા પછી દિવેલનો કે ઊંજ કોઈનો જુલાબ આપ-

૧૪૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

વાની જરૂર પડતી નથી અને બાળક પીઠું પણ પડતું નથી; તેમજ કૃમિ પોતાની મેળે બહાર નીકળી જાય છે. અમારા આયુર્વેદ-આર્યો પેટમાં થતા અઢાર જાતના કૃમિ અને બહાર થતા બે જાતના કૃમિ, જેને જૂ અને ચામજૂના નામથી ઓળખાવે છે, તથા એક ચામડીમાં થતા કૃમિ કે જેને વાળો (નાગુ) કહે છે, એ પ્રમાણે એકવીસ જાતના કૃમિ ગણેલા છે. તે પૈકી અંદરના ભાગમાં થતા અઢાર જાતના કૃમિને માટે આ કૃમિકુઠારરસ એક અકસીર ઇલાજ છે. કેટલાંક બાળકોને દશ વાસાની અંદર શરીર ઉપર દાઝેલા જેવા ફોલા નીકળે છે, જેને ઘરડાં માણસો 'વઘારિયાં' કહે છે. તેની ઉત્પત્તિ એવી છે કે, જે ઘરમાં પ્રસૂતા સ્ત્રી સૂતી હોય અને તે ઘરમાં રસોઈખાનામાં તેલ, હિંગ, રાઈ અને મરચાંનો, શાકમાં કે દાળમાં વઘાર કરવામાં આવે અને તેની ગંધ આખા ઘરમાં ફેલાય, જેથી બાળકના શરીરને તે લાગવાથી દાઝેલા જેવા ફોલા થાય છે. પણ તે ફોલાથી માખાપોએ અકળાવું નહિ. કેમકે એ એની મેળેજ મટી જાય છે. પણ જો તેનો ઉપાય કરવો હોય તો, તેના પર અબિલ છાંટવું. કેટલાક બાળકને 'રતવા' (વિસર્પ) થાય છે. તે એક પહાડિયો એટલે પહાડ (કઠણ અને દુઃખતો સોજો) ઘાલે છે. બીજો 'દાઝિયો' એટલે દાઝેલા જેવા ફોલા થાય છે અને ત્રીજો 'એપિયો' એટલે મોતીના દાણા જેવા એક સ્થાનમાં જથાબંધ ફોલા થઈ, તે કૂટી, જ્યાં જ્યાં તેનો ચેપ લાગે ત્યાં ત્યાં ફોલા થાય છે. એ ચેપ માતાપિતાને લાગે તો તેને પણ ફોલા થાય છે. આ રતવાનો રોગ ઘણે લાગે બાળકનો જીવ લે છે. કવચિતજ કોઈ બાળક એમાંથી બચી જાય છે. એટલું છતાં ત્રણે જાતના રતવાની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરવાથી વખતે બાળક બચી જાય છે. પ્રથમ બાળકની માતાને ચીકટ તથા ગળપણવાળું ખાવાનું બિલકુલ બંધ કરી દેવું. બાળકને પણ ચીકટ અડકે

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૪૭

નહિ, એવી સંભાળ રાખવી. બાળકની માતાને લૂખો રેટલો અને મીઠું નાખીને બાફેલી ચોલાઈની ભાજીનું શાક ખાવા આપવું. બાળકના ત્રણે પ્રકારના રતવા ઉપર 'રતવેદીઓ' નામનાં વેદો જે કાઠિયાવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેને ઘસીને બાળકને પાવો, તથા શરીર ઉપર ગુલેઅરમાની અને ગુલાબજળ ચોપડયા કરવું. એથી પહાડ ઓગળી જાય છે અને ત્યાં સુકાઈ જાય છે ને વળતે બાળક બચી પણ જાય છે. અથવા સફેદ કાથો, સંખજીરું, કલઈ, સફેદો અને સોનાગેરુ સમભાગે લઈ તેને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગુલાબજળ અથવા પાણી સાથે ચોપડયા કરવાથી, ત્રણે પ્રકારના રતવા મટી જાય છે આ રતવાનો રોગ, ઘણે ભાગે સ્ત્રીના ગર્ભ-સ્થાનની ગરમીને લીધે થાય છે અને લોકિકમાં 'તે સ્ત્રીને કેઠે રતવા છે' એમ કહેવાય છે; અને બને છે પણ એમ કે, જે સ્ત્રીને કેઠે રતવા હોય તેના દરેક બાળકને એકજ જાતનો અને અમુક માસનું બાળક થયા પછી, તેજ માસમાં રતવા નીકળી બાળક મરણ પામે છે. એ પ્રમાણે જેટલાં બાળક થાય તે સર્વને તેજ પ્રમાણે રતવા નીકળે છે અને મરણ પામે છે. આવા કાચંકર રોગને માટે માતાના કોઠામાંથી રતવાની જડને ઉમેડી નાખવા માટે અમારો ખાસ અનુભવેલો અને સેંકડો સ્ત્રીઓના કોઠાના રતવાને મટાડી, બાળકને જન્મ્યા પછી રતવા થાય નહિ તેવો, તેમજ કેટલીક સ્ત્રીઓને ગર્ભસ્થાનમાંથીજ રતવાવાળું, સડેલું, લીલું થઈ ગયેલું બાળક જન્મે છે, તેને પણ અસરકારક રીતે આરોગ્ય આપનારો ઇલાજ નીચે લખીએ છીએ:—

ગુલેબનફશા શેર ૧૧ લઈને તેમાંથી કચરો તથા માટી વીણી કાઢી, તેને દશ શેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવો અને જ્યારે ત્રણ શેરને આશરે પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં પોષ્ટાબશેર સાકરનાખી આસણી કરી શરબત બનાવવું એટલે એક ખાટલી શરબત થશે.

૧૪૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

તે શરખત, જેને કોઠે રતવા હોય તે સ્ત્રી જ્યારે ગર્ભ ધરે અને ત્રીજો મહિનો છેલ્લે ત્યારે સવારસાંજ એકેક તોલો, પાણીમાં મેળવી પાવું. એટલે એક મહિનામાં એક બાટલી ખલાસ કરવી. તે પછી પાંચમે મહિને એક બાટલી શરખત ઉપર પ્રમાણે પાવું. તે પછી સાતમે મહિને ઉપર પ્રમાણે પાવું. તે પછી છોકરું જન્મે અને માતા આળીસમું નાહી સુવાવડમાંથી ઊઠે, તે પછી એક બાટલી પાવું. આ પ્રમાણે ચાર બાટલી શરખત જે સ્ત્રીને પાવામાં આવે છે, તે સ્ત્રીના કોઠામાં રતવાની અસર બિલકુલ રહેતી નથી અને તેના બાળકને કોઈ પણ વખતે રતવાનો રોગ થતો નથી. વિશેષમાં જણાવવાનું કે, જે સ્ત્રીના કોઠામાં રતવા હોય, તેને દરેક ગર્ભ વખતે આ શરખત પાવાની જરૂર નથી, પરંતુ એકજ ગર્ભ વખતે પાવાથી, આખી જિંદગી સુધી પણ ગમે તેટલાં બાળક થાય તો પણ તેને રતવા થતો નથી. પરંતુ અમારે ખુલાસો કરવો જોઈએ કે, જ્યારે જ્યારે આ શરખત પાવાનો વખત આવે, ત્યારે ત્યારે તે શરખત તાબું તાબું ખાનાવીને પાવું. જે પૈસાના લોભથી અને વારેવારે ખનાવવાના આળસથી, સામટા શીશા ખનાવી મૂકશે તો શરખત સડી જશે, અને તેને ફેંકી દેવું પડશે. એ શરખત પીતી વખતે, તે સ્ત્રીને કોઈ પણ જાતનું વિશેષ પથ્થ પાળવાની જરૂર નથી.

ઘણીક માતાઓ પોતાને દૂધ ઓછું આવવાથી બાળકને મધ અને ઘીનું આટણુ કરાવે છે. અને તે બાળક થોડી પણ ખાવાની ઇચ્છા ધરાવતું જણાય તો તેને ખોરાક આપવાની ઉતાવળ કરે છે. અને તેમાં ઘણી માતાઓ એમ સમજતી જણાય છે કે, જેમ જેમ ઘીનાળો, સાકરનાળો, ખદામનાળો—ખોરાક બાળકને અપાય, તેમ તેમ બાળક ઉતાવળે મોટું થઈ બળવાન થાય. પરંતુ હુદરતનો કાયદો એવો છે કે, જ્યાં સુધી બાળકને સંપૂર્ણ દાંત કૂટી રહે નહિ, ત્યાં સુધી તેને ઘી આપવું નહિ. કારણ કે ઘી કંઈ આહારની વસ્તુ

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૪૯

નથી પણ તે અન્નને સ્નેહાળ બનાવી, અન્ન પચે એવા કોઠાવાળાને પુષ્ટ બનાવવા માટેનું એક સ્નેહન દ્રવ્ય છે. માટે અન્ન ખાવાને સારુ જ્યારે કુદરત ઠાંત આપે, ત્યારેજ તેને અન્ન સાથે ધી આપવું. તે દરમિયાનમાં માતાના દૂધથી બાળકનું પેટ ન ભરાય, તો ગાયનું, બકરીનું અને છેવટે તે જો નજ મળે તો ભેંસનું દૂધ લાવી, તેમાં અધું પાણી ઉમેરી, તેમાં પાંચદશ દાણા વાયવડિંગના જરા ખોખરા કરીને નાખી, તેને ધીમે તાપે ઉકાળી, માત્ર પાણી બગી જાય અને દૂધ બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી, ઠંડું પાડી કપડાથી ગાળી લઈ શીશીમાં ભરી મૂકવું અને તે દૂધ બાળકને પાવું. પણ એટલું તો યાદ રાખવું કે, એક વાર ઉકાળેલા દૂધને ફરીથી બિનું કરવું નહિ. સવારના ઉકાળેલા દૂધને સૂર્યોસ્ત પછી પાવું નહિ ને રાતને માટે ફરીથી બીનું દૂધ બનાવી લેવું અને તે દૂધ સૂર્યોદય થયા પછી પાવું નહિ. અને “ આ દૂધ મારા બાળક માટે લાભ્યો છું, મારું બાળક આટલું બધું દૂધ પીએ છે ” એવું કોઈને મોઢે કહેવું નહિ. તેમ જ્યારે જ્યારે દૂધ પાવાનું હોય ત્યારે ત્યારે એકાંતમાં કોઈની નજર ન પડે તેવે સ્થળે બેસીને પાવું. પણ જો કોઈને મોઢે “ મારું બાળક આટલું દૂધ પીએ છે ” એમ કહ્યું અને સાંજનાર માણસ આશ્ચર્યથી એટલોજ શબ્દ બોલશે કે, “ અહો! આટલું બધું દૂધ પીએ છે! ” એટલું કહેવાથીજ, તેજ દિવસથી તે બાળક દૂધ પીતું અટકી જશે. એટલા માટે ફરીફરીથી કહેવામાં આવે છે કે બાળકના દૂધની વાત કોઈને કરવી નહિ, તેમ બાળકને સ્તનપાન કે દૂધપાન પણ કોઈના દેખતાં કરાવવું નહિજ. જો બાળકને ઠાંત આવતા પહેલાં ધી આપવામાં આવશે, તો તેને વાવળી કે સસણીનો રોગ જલદી લાગુ પડી જશે. તેમજ જ્યારે બાળકના ઠાંત ફૂટવાનો વખત થશે, ત્યારે તે બાળકને પાતળા આહાર થશે અને શરીર એટલું બધું લથડી જશે કે માતાપિતા ફિકરમાં પડી જશે. અને

૧૫૦

શ્રીઆચાર્યેઃ નિબંધમાળા

જે બાળકને હાંત આવતા પહેલાં અન્ન ખવડાવવાની ટેવ પાડશે તે તે બાળકને પાતળા ઝાડા, મરડો અને ઝીણા તાવ લાગુ પડી જશે, જેથી તે બાળકને ‘ હાથ-પગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી ’ ની કહેવત લાગુ પડશે. પછી તેમાંથી મગારખી તથા નાળકોટ જેવાં ભયંકર દર્દોનો જન્મ થશે. જે બાળકને અન્ન પચે નહિ, ઝાડો થાય નહિ અને થોડે ભાગે કૃમિ ઉત્પન્ન થાય જેથી હાથ, પગ અને મોં ઉપર આમડીના રંગ જેવો થોડો થોડો સોજો આવે. તેની ફૂંટી (નાભિ) ઉલ્લટાઈ (કિચલાઈ) બન્ય ત્યારે બાલુવું કે એને “ મગારખી ” ઘઈ છે. અને જે બાળકને અન્ન પચે નહિ, ઝાડો થાય નહિ, તથા આમડીનો રંગ, આખના ડોળા અને જીભ પીળી થાય; હાથ, પગ, પેટ, પેદુ અને મોં ઉપર સોજા હોય તેને “ નાળકોટ ” કહે છે.

“ નળખંધ ”—કર્મણી અજમેા, કાચકો, કાળીજીરી, કોલમ, કડુ, દિકામાળી, સિંધવ, સંચળ, ઈંદ્રજવ, વાયવડિંગ, વડ્કચુરો, કાકડાત્રિંગ, લીંબોળી, કાળાં મરી એ સર્વે સમ-ભાગે લઈ, તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણનું નામ અમે નળખંધ પાડ્યું છે. એ ચૂર્ણ અર્ધાં વાલથી બે વાલ સુધી નાના બાળકને કે મોટા સાણસને દિવસમાં ત્રણ વાર આપવા-થી તાવ, કૃમિ, ઊલટી, ઝાડા, પેટનો દુખાવો અને ખંધ-કેશને મટાડે છે. જે મગારખી ઘઈ હોય તે આ ચૂર્ણમાંથી વાલ એક તથા કુલ્લાવેલી ફટરડી જેનું નામ સૌરાષ્ટ્ર આપ્યું છે તે વાલ અર્ધાં મેળવી, પાણીમાં વાટી વાવાથી મગારખી મટી જાય છે તથા સોજા ઊતરી જાય છે. જે નાળકોટ થયો હોય તે કાચી ફટકડી તોલા આઠ અને બાવળનો કોલસો તોલો એક વાટી તેનું ચૂર્ણ કરી સામવું. પછી ગારના મૂત્રને એકવીશ વખત ગાળીને તેમાં રોગીની ઉંમરના પ્રમાણમાં બાળકને અર્ધાં વાલથી બે વાલ

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૫૧

સુધી અને મોટા માણસને આઠ વાલ સુધી, ગાળેલા ગાયના મૂત્રમાં આપવું. મખારખી તથા નાળકોટવાળાને ઘી અથવા તેલ બિલકુલ આપવું નહિ. બનતાં સુધી મોઠું હૂધ અને ભાત આપવો. ભાત ન ખાઈ શકે તો એકલા હૂધ ઉપર રાખવો, પણ મીઠું મરચું કે મસાલો કાંઈજ આપવું નહિ. મોટા માણસથી ન રહેવાય તો જીવારની ધાણી અને શેકેલા અણા ખાવાને આપવા પણ તેથી એમ ન સમજવું કે પૌઆ ને હૂધ લેજું કરી ખાઈ શકાશે. પરંતુ કાળજીપૂર્વક ધ્યાનમાં આવશે તો દહીં જરૂર સારો થશે; પણ એટલી વાત ખૂબ સાદ સખવી કે, જે બાળક અથવા બાળકીને, મરદ અથવા સ્ત્રીને નાળકોટ થયો હોય અને તેની ઇદ્રિય ઉપર પાણીથી ભરેલો ચગકતો સોજો વજાય તો તેનું એસડ વધે કરવું નહિ; કારણ કે ઇદ્રિય ઉપર સોજો આવ્યા પછી તેને પરમેશ્વર સિવાય ખીજો કોઈ બચાવી શકે તેમ નથી.

હાલમાં કેટલાંક માણસો છોકરાંની માતાને ધાવણ નહિ આવવાથી અથવા ધાવણ એટલું આવવાથી અથવા ધાવણ ખાવતું હોય છતાં, છોકરું ધાવે તો તેની માતાનો બાંધો ચુસાઈ જવાના ભયથી અથવા સ્તન તૂટી જવાના ભયથી તેઓ બાળકને ધવડાવતાં નથી; પણ તેને હૂધ અને આ ધાવાની ટેવ પાડે છે. જે કે તેથી બાળકને સંતોષ તો વળે છે, પરંતુ પોષણ મળતું નથી. જેથી બાળકનાં હાડકાં બિલકુલ પેાપાયા વિનાનાં સૂકાં રહી બંધ છે અને બાળક બાંધા વગરનું ખાતળું અને નિર્માઠ્ય થઈ બંધ છે. જેથી જીવાનીમાં ક્ષય જેવા વ્યાધિને શરણે થઈ શરણ પામે છે; અને કદાચ ક્ષય ન ધાય તો અદ્યવીર્ષ અથવા વીર્યાહીન અથવા નયુંસક જેવો ચીડિયા સ્વભાવનો, મગજની શક્તિ વિનાનો, કામ કરવામાં કાયર અને કોઈ પણ બંધના ચીકણા રોગને લોભવતો જેવામાં આવે છે. માટે અમે લક્ષમણુ કરીએ છીએ કે, આખી

૧૫૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

જિંદગીપર્યંત આ ન પીવી એ તો આ ફેશનેબલ અને ચાલુ રૂઢિના જમાનામાં અમારાથી કહી શકાતું નથી, પણ બાળકની દયા ખાતર, તેની જિંદગીના લલા ખાતર, તેને પાંચ વર્ષની ઉંમર થયા પછી લલ્લે વધારે દૂધવાળી થોડી આ પાવી, પણ એટલું યાદ રાખવું કે જ્યાં સુખી વીચ્ પરિપક્વ થયું નથી અને બાળકને દાઢીમૂછ ફૂટી યુવવાસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુખી આ ન અપાય તો અતિ ઉત્તમ છે.

સાત મહિનાના બાળકથી તે દસ વર્ષ બાળકને એક વાર એક જાતની નઠારી ઉધરસ થાય છે અને તે ઉધરસ એવી એવી છે કે, ધરમાં કે મહોલલામાં તે છોકરાં સાથે રમતાં, તેનું ખાધેલું ખાતાં, તેનું પીધેલું પીતાં બીજાં છોકરાંને તે ઉધરસ લાગુ પડે છે. અને તેઓ પણ ઉધરસના લોગ થઈ પડે છે. એ ઉધરસનું સ્વરૂપ એવું છે કે, ઉધરસ ખીક ખીક ખીક ખીક ખીક ખીક ખીક એવી રીતે પાંચ મિનિટ કે દશ મિનિટ સુખી ચાલુ રહે, વચમાં વચમાં છીંક આવતી જાય, ચહેરા લાલ થઈ જાય, ઉધરસની સાથે બાળકને ઝાડો અને પેશાબ થઈ જાય, તથા એવી અસહ્ય વેદના થાય કે તે બાળકોજ ખમી શકે છે. એવી રીતે એક વળ નરમ પડ્યો કે પાંચદશ મિનિટે અથવા કલાક બે કલાકે ખીજે વળ ચડે છે. તે જોઈને માબાપો ઘણાં અકળાય છે પણ કાંઈ ઇલાજ નહિ ચાલવાથી નિરાશ થઈ જાય છે. માત્ર એકજ ઉપાય ઘણાખરા લોકો જાણે છે કે, જે વખતે ઉધરસનો વળ ચડે છે તે વખતે તે બાળકની બેડ હાથની નાડી એટલે અંગૂઠા નીચેની નસ, જોરથી દબાવે છે, તેથી કાંઈક વળ ઓછો આવે છે. એ ઉધરસ નઠારી ઉધરસ, ખોંબલી, ઉટાંટિયું, હડખી, ભૂંડી અને મોટી ઉધરસના નામથી ઓળખાય છે અને અંગ્રેજીમાં એને 'ફૂપિંગ ડોઝ' કહે છે. એને માટે લોકોમાં ચાલુ ઉપાય એવા છે કે, કેઈ બાળકને અણબોલ્યા લઈ જઈને

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૫૩

‘નનામા ઝાડ’ (ચોર આમળો) ને સૂર્ય ઊગતાં પહેલાં લેટાડે છે; કોઈ ઊંટની ગાંડ સુંઘાડે છે, કોઈ ખોંખલી (કોલલી) નું દર સુંઘાડે છે તો કોઈ મોચીની કે ખાલપાની કૂંડીનું પાણી પાય છે. કોઈ કસાઈને ઓટલે તેને ખેસાડે છે. કોઈ ગળામાં કોડી અને અજમાની પોટલી બાંધે છે. કોઈ ઓકરાની માતાનાં નવાં લૂગડાં ઉપર ઘોળું થીગડું મારે છે. કોઈ નકટી નામની હોડીના ઘાટની બે ખાનાવાળી એક વનસ્પતિ ગાંધીને ત્યાં મળે છે તે ડોકે બાંધે છે. કોઈ આવળના ઝાડ ઉપર કાંટાનું બખ્તર બનાવી તેની અંદર એક છવડો રહે છે, જેને ગામડાના લોકો કાંટાની ડોશીને નામે ઓળખે છે તે લાવી, તેને ગળામાં બાંધે છે. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે ઉધરસ નરમ પડતી નથી ત્યારે ‘એ તો એની મુદતે જશે’ એમ માની સંતોષ પકડે છે. પણ એ બાબતમાં અમારો અનુભવ એવો છે કે, ‘વરાધવાવળી’ના પ્રકરણમાં બતાવેલી ‘ખોંખલી’ નામની દવા અર્ધાં વાલધી એક વાલ સુખ્રી પાન એક પાકું તથા એલચી નંગ બે છોડાં સાથે, જરા પાણી મૂકી, ખૂબ ઝીણું વાટી તેનો રસ કાઢી તે રસને જરા ગરમ કરી, તે પછી તેમાં પેલું એસડ નાખી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત પાવાથી તે બાળકને ઘણો ફાયદો કરે છે. એ નદારી ઉધરસ ઘણા જોરમાં આવતી હોય તેને આ ખોંખલી નામના એસડથી જલદી ફાયદો થાય છે અને ઉધરસ ધીમી ગતિવાળી હોય તો તેનાથી ધીમે ધીમે ફાયદો જણાય છે. આ ખોંખલી નામની દવા સાધારણ લૂખી ઉધરસવાળાને મધમાં ચટાડવાથી સારો ફાયદો કરે છે. માટે આ દવા બનાવીને વાપરવાની ખાસ લલામણ કરવામાં આવે છે.

નાનાં બાળકની ઘણી વાર આંખો દુખવા આવે છે, આંખમાં ખીલ થાય છે, આંખે ચીપડા વળે છે, આંખ ચોંટી જાય છે, બાળક આંખ ઉઘાડી શકતું નથી અને આંખમાં કાંકરો ખૂંચવાથી દિવસ

૧૫૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

અને રાત, એવે ન રહી રહ્યા કરે છે. અને વખતે એવું અને છે કે, આંખનો ખીલ વધીને ઉપલાં ચોપાયાંમાં એક લીંબુ જેવડો પાતળી ચામડીવાળો ચળકતો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. જેથી બાળકની આંખ કોઈ પણ પ્રકારે જિવડી શકતી નથી. તે કોઈ તેનાં માતાપિતાને એવો ભય રહે છે કે, રૂબેને બાળક આંખનું થાય. એવા સોજાથી બાળક આંખનું તો થતું નથી, પણ વખતે આંખમાં ફૂલું પડી આવે છે. આવી રીતે આંખનાં દર્દોમાં નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા:—

સુરેખાર તોલો ૧, ઘોળાં મરી તોલા ૨, જિયા પ્રકારનું સિંદૂર તોલા ૮, એને એવું ઝીણું વાટવું કે ચપટી ભરીને હાથેળીમાં મૂકી ઉપર આંગળી ફેરવીએ તો પણ કાંકરી જણાય નહિ. એવું વાટીને શીશીમાં ભરી રાખવું. એનું નામ અમે 'રાતો સુરખો' પાડેલું છે; તથા લોધર તોલો ૧, ફટકડી તોલો ૧ અને અશીષુ તોલો ૦ એ ત્રણેને ખારીક વાટી પાણીમાં મેળવી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી સુકાવી રાખવી. એ ગોળીનું નામ 'આંખે ચોપડવાની ગોળી' એવું રાખ્યું છે. તથા બાત્રગની લીલી પાતી શેર એક લાવી, તેમાંના કાંટા વગેરે વીણી કાઢી, તેને દશ શેર પાણીમાં ઉકાળવી. પાણી ગરમ થાય એટલે તેમાં સંચોરો નવટાંક તથા સિંધવખાર નવટાંક નાખી જિકળવા દેવું. જ્યારે ચાર શેરને આશરે પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈ કૂચા નિચોવી ફેંકી દેવા. તે ગાળેલા પાણીને તપેલામાં પાછું ચૂકે ચઢાવી, તેમાં ચોખ્ખું મધ શેર એક નાખી, ધીમે ઉકાળી, તેની મધ જેવી ચાસણી કરવી. જો ચાસણી કરતાં બૂલ ધશે અને ચાસણી નરમ રહેશે, તો તેના ઉપર ફૂગ આવશે, એટલે તે ચોસડ ફેંકી દેવું પડશે. અને જો ચાસણી ખરી થઈ જશે તો, તે ચોસડ આંખમાં આંજવાને લાયક રહેશે નહિ, કારણ કે આંખમાં આંજતાં ગુંદરની પેઠે, સળી સાથે તે વળગી રહેશે અને આંખમાં પસરશે નહિ એટલે

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૫૫

ઓસડ નકામું થઈ જશે. માટે બનાવનારે તે વાસણી ઠંડી પડ્યા પછી, મધ જેવી જાડી રહે છે કે નહિ તેની તપાસ કરી બુદ્ધિપૂર્વક વાસણી બનાવવી. આ ઉપાય શારંગધર સંહિતામાં 'બખ્ખુલાદિ સ્વરસ' એ નામથી લખેલો છે. માત્ર તેમાં અમે સંચોરો અને સિંધવ ઉમેરીને, તે દવા બનાવીએ છીએ અને તેથી ઘણાજ ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે. જો બાળક એક માસ કરતાં પણ નાનું હોય અને તેની આંખો દુખવા આવે, તો આ 'બખ્ખુલાદિ સ્વરસ' સળીથી ઘણાજ થોડા પ્રમાણમાં આંજવો. એ બખ્ખુલાદિ સ્વરસ નાના બાળકથી માંડીને, મોટા માણસ સુધી, દરેકની આંખમાં આંજી શકાય છે. એ સ્વરસ આંજવાથી આંખ દુખવા આવી હોય, આંખે ચીપડા વળતા હોય, આંખ ચોંટી જતી હોય, આંખમાંથી પાણી ગળતું હોય, આંખમાં કાંકરા ખૂંચતા હોય, આંખમાં અગત બળતી હોય, આંખમાં ખીલ વધ્યા હોય, વગેરે [આંખના મોતિયા, કાચબિંદુ, પરવાળાં (ખેવડા વાળ જીગે છે તે) અને ડેથો; એટલા રોગ સિવાયના] તમામ રોગો ઘણાજ સરસ રીતે મટે છે. જો કોઈ બાળકને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ખીલ પર લીંબુ જેવડા મોટા સોજો આવી જાય તો ઉપર લખેલા સ્વરસમાં સળી બોળી તે સ્વરસવાળી સળી ઉપર લખેલા લાલ સુરમામાં બોળી, તે બાળકની આંખમાં આંજવાથી એ કે ત્રણ દિવસમાં તદ્દન આરામ થઈ જાય છે. સોજો ક્યાં અને કેવી રીતે જતો રહે છે, તેની ખબર પણ પડતી નથી. જો કોઈની આંખમાં કૂલાં પડ્યાં હોય, તો પણ ઉપર પ્રમાણે સ્વરસમાં સળી બોળી, તે સળી લાલ સુરમામાં બોળી આંજવાથી, કૂલાં પણ મટી જાય છે. આંખમાં સાધારણ ખીલ પડ્યા હોય અને આંખ વચરમાઈ ગઈ હોય એટલે આંખ દુખવા આવી આંખ મારી ગઈ હોય, ત્યારે એકલો સ્વરસ આંખમાં આંજી, આંખની પાંપણ અને પોપચાં પર 'આંખે ચોપડ-

૧૫૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

માની ગોળી' ઠંડા પાણીમાં ઘસીને ચોપડવી. કેટલીક વાર તે એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, આંખના કાળા ડોળા અને સફેદ ડોળાના સાંધા પર, અથવા સફેદ ડોળા પર મગની દાળ જેવડી ફેલ્લી થાય છે અને આખો ડોળો લાલ બની જાય છે. તે પછી પેલી ફેલ્લી કૂટી જઈ આંખના ડોળામાં મગની દાળ જેવડો ખાડો પડે છે અને તે ખાડામાંથી પરુ વહે છે. તેવી આંખમાં જો કોઈ દવા નાખીએ અને પેલા ખાડામાંથી આંખની ભીતરના કાચમાં ઊતરી જાય તો, તેને આંધળો થવાનો સંભવ છે. તેવી આંખમાં માત્ર 'બખ્ખુલાદિ સ્વરસ' આંજવાથી અજાયબ જેવો ફાયદો થાય છે. કેટલીક વાર આંખની નાક તરફની બાજુથી મસાનું પડ વધીને કાળા ડોળા તરફ આવે છે અને આંખની બીજી બાજુથી બીજી મસાનું પડ કાળા ડોળા તરફ વધતું આવે છે. જો તેને અટકાવવામાં ન આવે તો આખી આંખ, મસાના પડથી ઢંકાઈ જાય છે. એવી અવસ્થામાં બખ્ખુલાદિ સ્વરસવાળી સળી સતા સુરમામાં ઘોળીને દિવસમાં એક વાર સવારે અથવા રાત્રે આંજવાથી મસો વધતો અટકી જઈ, આંખ સારી થઈ જાય છે.

જો કોઈ સ્ત્રીને એક બાળક ધાવણું હોય અને તેવી અવસ્થામાં બીજો ગર્ભ રહે ત્યારે જો તે છોકરું તે માતાને ધાવે, તો તે બાળક દૂબળું, તેજ વિનાનું અને પીળું થતું જાય છે, હાથપગ કંતાય છે અને પેટ મોટું થાય છે. કેટલાકને ઝાડા થાય છે અને કેટલાકને ઝાડા બિલકુલ બંધ થઈ જાય છે, જેને લોકિકમાં 'પાણુરો લાગ્યો છે' એમ કહેવામાં આવે છે. તેવા રોગોમાં તે બાળકને આગળ કહેલા 'માલતિચૂણું' નો ઉપયોગ કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. પરંતુ એવી અવસ્થામાં તે બાળકને તેની માતાનું દૂધ ધાવતું બંધ કરી દેવું જોઈએ અથવા બીજી ધાવને આપવું કે આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે દૂધ બનાવીને તે દૂધ પીતાં શીખ-

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૬૫૭

વધુ. જ્યારે પાલુરો લાગે છે અથવા સ્ત્રીને દૂધ આવતું નથી, ત્યારે ઘણે ભાગે બાળકને માટે ધાવ રાખવામાં આવે છે, પરંતુ ધાવતું દૂધ ભાગ્યેજ કોઈ બાળકને માફક આવે છે. કારણ કે બાળકનેટલા મહિનાનું હોય તેટલા મહિનાની સુવાવડી ધાવ મળવી મુશ્કેલ છે. અને જો ધાવ બાળકના કરતાં વધારે માસની સુવાવડી હોય, તો તે બાળકને તેનું દૂધ પચતું નથી. ખીબું કારણ એવું છે કે, જે માતાના પેટમાં બાળક ઉત્પન્ન થયું હોય તે માતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે બાળકના શરીરનું અંધારણ થયું હોય છે. અને તે કરતાં પણ વધારે વખતની અને જુદી માતાના જુદા ખાતપાથી અને જુદી પ્રકૃતિથી, દૂધમાં વિરુદ્ધ ગુણ ઉત્પન્ન થવાથી તે દૂધ, બાળકને માફક આવતું નથી. તેમાં જો આપણી જાતિ કરતાં હીનજાતિની ધાવ મળી આવે, તો બાળકના શરીરને નુકસાન કરે, એટલુંજ નહિ પણ તેના માનસિક વિચારને પણ નુકસાન કરે છે. એટલા માટે નીચ જાતિની ધાવ રાખવા કરતાં, ગાય-બકરી કે ભેંસનું દૂધ ઘણું ઉત્તમ ગણ્યું છે અને જો ધાવ રાખવાની ઇચ્છા હોય તો, પોતાની જાતવાળી, મધ્ય અવસ્થાવાળી સારા સ્વભાવવાળી, સર્વદા આનંદમાં રહેનારી, ઘણા અને સાફ દૂધવાળી, પુત્ર ઉપર બહુ પ્રેમ રાખનારી, પોતાને આધીન રહેનારી, થોડું મળવાથી સંતોષ પામનારી, કપટ વગરની અને બાળકને પેટના પુત્ર સમાન ગણનારી ધાવ રાખવી. પંચ જે સ્ત્રી શોકથી વ્યાકુળ, ભોગથી પીડાયેલી, થાકેલી, સર્વદા વ્યાધિવાળી, બહુ ઊંચી, બહુ નીચી, બહુ જાડી, બહુ પાતળી, ગર્ભવાળી, તાવવાળી, લાંબા તથા ઊંચાં સ્તનવાળી, અજીર્ણ રહ્યા છતાં જમનારી, પથ્થ વગરની, ક્ષુદ્ર કામમાં આસક્ત, દુઃખથી પીડાયેલી કે ચંચળ વૃત્તિની હોય, તેને ધાવ તરીકે રાખવાથી બાળક રોગી થાય છે. પાકા આહારથી થયેલા રક્તનો મધુર સાર સમગ્રા દેહમાંથી સ્તનમાં આવતાં તે સાર

૬૫૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ધાવણુરૂપે થાય છે, અને જણ્યાને ત્રણ રાત અથવા ચાર રાત પછી, હૃદયમાં રહેલી ધમનીઓ ખુલ્લી પડીને, ધાવણની પ્રવૃત્તિ કરે છે.

સ્ત્રીને પુત્રના સ્પર્શથી, દર્શનથી સ્મરણથી અને તેણે સ્તન પકડવાથી, વીર્યની પેઠે ધાવણ છૂટે છે. પુત્ર ઉપર નિરંતર રહેતો સ્નેહજ, ધાવણનો પ્રવાહ થવામાં કારણભૂત છે. પુત્ર ઉપર પ્રેમ નહિ રાખવાથી, ભયથી, શોકથી ક્રોધથી બૂખ્યા રહેવાથી અથવા ખીજે ગર્ભ રહેવાથી, સ્ત્રીઓતું દૂધ ઓછું થઈ જાય છે. માતાએ ભારે આહાર કરવાથી અયોગ્ય વિહાર કરવાથી, તેના શરીરમાં દોષોનો પ્રકોપ થાય છે. જેથી ધાવણ ખરાબ થાય છે. અયોગ્ય આહાર અને અયોગ્ય વિહાર કરનારી સ્ત્રીના વાયુ, પિત્ત અને કફ, ધાવણને બગાડી નાખે છે અને તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જે ધાવણ પાણીમાં નાખતાં, પાણી ઉપર તર્યો કરે અને સ્વાદમાં કપાય હોય તો તેને વાયુથી ખરાબ થયેલું જાણવું. જે પાણીમાં નાખતાં જેની પીળી પીળી કણીઓ થઈ જાય અને સ્વાદમાં ખાટું તથા તીખું હોય તો તેને પિત્તથી ખરાબ થયેલું જાણવું. અને જે પાણીમાં નાખતાં ઘૂડી જાય અને ચીકણું હોય, તો ધાવણ કફથી ખરાબ થયેલું જાણવું. જેમાં જે નિશાનીઓ મળતી આવે, તે જે દોષથી અને ત્રણે નિશાની મળતી આવે તે ત્રણે દોષથી બગડેલું જાણવું. એવા બગડેલા ધાવણને સુધારવા માટે બાળકની માતાએ મગનું ઓસામંજુ પીવું. અથવા ભારંગી, દેવદાર, વજ, અતિવિષ, એને વાટીને પીવાં અથવા કાળી પહાડ, પીલુડી, મોથ, કરિયાતું, દેવદાર, સૂંઠ, ઈંદ્રિજવ, ઉપલેટ અને કડુ એનો ક્વાથ પીવાથી પણ ધાવણ સાફ થાય છે. જે ધાવણ પાણીની સાથે મળી જાય, જેનો રંગ બદલાયો ન હોય, તાંતણાવાળું ન હોય અને ઘોળું, પાતળું તથા ઠાકું હોય તે ધાવણ સાફ છે એમ જાણવું. બાળકને માતાએ અથવા આયાએ,

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૫૬

પોતાના અંગ સ્વચ્છ કરી, સારાં કપડાં પહેરી, પૂર્વ દિશામાં મુખ રાખી, આસન પર બેસી, પછી જમણા સ્તનને પાણીથી સારી પેટે ઘોઈ, જરા દૂધ કાઢી નાખી, બાળકનું મોઢું ઉત્તરદિશામાં રહે તેવી રીતે ધીરેથી બોળામાં લઈ ધવડાવવું. સ્તનમાંથી થોડું દૂધ કાઢી નાખ્યા વિના તે દૂધને જો બાળક ધાવે છે, તો બાળકને વમન, ઉધરસ અને શ્વાસની પીડા થાય છે. બાળકને દૂધ ધવડાવતી વખતે, માતાએ પોતાના મનમાં એવા વિચાર કરવા કે, મારા સ્તનમાં ક્ષીરસાગર દૂધની વૃદ્ધિ કરજો, મારું બાળક સર્વદા કલ્યાણને પામનાર અને બળવાન થજો. જેમ દેવતાઓ અમૃત પીને લાંબું આયુષ્ય લોગવે છે, તેમ મારો પુત્ર મારું અમૃતરસ જેવું દૂધ પીને, લાંબા આયુષ્યવાળો થજો. આવો વિચાર કરી બાળકને દૂધ ધવડાવવું. જો બાળકને દૂધની તાણ પડતી હોય તો સતાવરી તોડી અથો દૂધમાં ઘસીને તેમાં ખીચું દૂધ પાશેરને આશરે મેળવીને તે દૂધ માતાને પાતા રહેવું જેથી દૂધ વધે છે. અથવા ખજૂરીના ઝાડના થડમાં જથાખંધ લીલાં મૂળિયાં ઊગે છે અને તે તમામ ઝાડને નહિ, પણ કેટલીક ખજૂરીનાં ઝાડને ખાસ ઊગે છે તે મૂળિયાં લાવી, તેમાંથી બે મૂળિયાં થોખાના ઘોવણમાં ઘસી, આ રવિવારથી પેલા રવિવાર લગી આઠ દિવસ પાય, તો જરૂર દૂધ વધુ ઊતરે છે. આ મૂળિયાંથી આગળની બેત્રણ સુવાવડમાં બિલકુલ દૂધ નહિ ઊતરેલી સ્ત્રીને પાંચ રવિવાર સુધી પાવાથી તેને દૂધ ઊતરેલું જણાય છે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે, માતાએ સ્વસ્થતાપૂર્વક ઉગમણે મોઢે બેસીને જમણા સ્તનને ઘોઈને, થોડુંક દૂધ કાઢી નાખીને, બાળકને ઉત્તર દિશા તરફ સુવાડીને ધવરાવવું. આ વિચાર હસવા સરખો અને માતાને અગવડભર્યો લાગશે અને કોઈ શંકા કરશે કે, પૂર્વ દિશા તરફ બેસવાથી જમણું સ્તન દક્ષિણ દિશામાં જાય છે અને બાળકનું મુખ ઉત્તર દિશામાં

૧૬૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

રાખવું એ કેટલું બધું અગવડભરેલું છે ! તેમ સ્વાભાવિક રીતે જીવતા માણસને ઉત્તર દિશામાં માથું કરીને સુવાડવું એ વહેમ ભરેલું મનાય છે. એના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે, માતા બે બાજકને પોતાના ખોળામાં ગાદી રાખીને ધવડાવે તો બાજકનું અધું શરીર માતાની બાંધ ઉપર સમાઈ રહે અને યગ જમીન પર લટકતા રહે, જેથી બાજક મળમૂત્ર કરે અને મળમૂત્ર માતાના શરીરે લાગે, જેથી સ્વાભાવિક રીતે માતાના મનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય અને બાજકને ધવડાવતી વખતે જરા પણ ક્ષોભ થાય તો દૂધને વહેવાવાળી કેશવાહિનીઓમાં દૂધ આવતું અટકી જાય. અને પોતાના સ્થાનેથી છૂટું પડેલું દૂધ, કેશવાહિનીઓમાં અટકી રહેવાથી, સ્તનમાં એક જાતનો દુખાવો ઉત્પન્ન કરે અને તે દુખાવાવાળું દૂધ બાજકના ધાવવામાં આવે તો, બાજકની પ્રકૃતિને બગાડે; એટલા માટે બાજકનું માથું ઉત્તર દિશામાં રાખવાનું વાજબી ગણેલું છે. ખીબું કારણ એવું છે કે, જે માતા પોતાના બાજકને ખોળામાં લઈને ધવડાવે છે, તે બાજક ચત્તું ખોળામાં સૂઈને ધાવે તેથી વાંસો કમાનની પેઠે ઝોળ થાય છે. અને અન્નાશયનો ભાગ, યકવાશયની ઉપર દબાણ કરે છે તેથી ધાવેલું દૂધ પચતું નથી અને ઊલટી થઈ બહાર નીકળી જાય છે. એટલા માટે બાજકને જમણી બાંધ પર સુવાડવું એ ઘણું સગવડવાળું છે. હવે ઉત્તર દિશાએ માથું રાખવા બાબતમાં શંકા બાકી રહી; તેનું સમાધાન એવું છે કે, યોગીઓ અને સિદ્ધ પુરુષોને હાંમેશાં ઉત્તર દિશાનું મસ્તક રાખીને સૂવાની પ્રથા છે, કારણ કે તેઓ મનુષ્યના જેટલી વિષય-વાસના અને પટ્ટરસ ભોજન લેતા નથી. જેથી ઉત્તર દિશાના લોહચુંબકનું આકર્ષણ તેમને લાગતું નથી. તેજ પ્રમાણે બાજક જે દૂધ પીતી પ્રથમાવસ્થામાં પટ્ટરસિર્મિના વેગથી રહિત હોય છે અને પટ્ટરસ લઈ શકતો નથી તેથી તેનું ઉત્તરદિશામાં સુખ રાખવામાં

આળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૧૧

હરકત નથી. પરંતુ એથી ઊંચડું દક્ષિણ દિશામાં માથું રાખીને દૂધપાન કરાવવાથી દક્ષિણ દિશાનો આગ્નેયવાયુ જે ઊંચી ગણાય છે, તે આળકના કોમળ ગસ્તકમાં પ્રવેશ કરી, વખતે ભયંકર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલા માટે આળકનું માથું ઉત્તર દિશામાં રાખવાનું આયુર્વેદે ફરમાવ્યું છે. એ નિયમનો ભંગ કરી આળે આળકોને ગમે તે રીતે ધવડાવવામાં આવે છે, તેથી ઘણી સ્ત્રીઓનાં સ્તનને આળકનું માથું અડકી જાય છે, અથવા માથું સ્તન સાથે અડવાય છે, જેથી સ્તનમાં રહેલી કેશવાહિનીઓમાં અવ્યવસ્થા ધવાથી સ્તનમાં ગાંઠ ઘાલે છે અને તેમાં અસહ્ય દુખાવો થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ઘણી વાર સ્તન પાકે છે. તેથી સ્ત્રીની તથા આળકની પ્રકૃતિમાં ઘણો ભારે ખગાડ થાય છે; એટલા માટે આળકનું માથું પોતાના સ્તનને ન અડકે એવી સંભાળ માતાએ જરૂર રાખવી. કદાચ દેવથોએ સ્તનમાં પહાડ ઘાલે અને દુખાવો થાય તો કેટલીક વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તે સ્તન ઉપર કાળી માટી અને મીઠું ચોપડાવે છે; પરંતુ તેથી ઘણી વાર સ્ત્રીને દૂધ આવતું અટકી જાય છે. એટલા માટે કાળી માટી ચોપડવી નહિ, પણ સતી માટી એટલે સોનાગેરુ અથવા ગુલેહરમાની પાણીમાં મેળવી કઢી જેવી કરી વારંવાર ચોપડવી, જેથી ગાંઠ પીગળી જાય છે અને દૂધ વહેતું રહે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, માતાએ પોતાના સ્તનને, આળકને ધવડાવતાં પહેલાં ધોવું જોઈએ. તે મુજબ જે સ્ત્રી પોતાના સ્તનને ધોતી નથી, તે સ્ત્રીને સ્તનની ડીંટડીની આસપાસ મેલના ચોપડા વજે છે અને જ્યારે આળક ધાવે, ત્યારે તે ચોપડા ઊખડી જઈ, તે જગ્યાએ પાક થાય છે, જેથી આળકને ધવડાવતાં તેની માતાને અસહ્ય દુખાવો થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તે કાટમાંથી નીકળતું પરુ, આળકના પેટમાં જાય છે અને આળકને ધાવતાં જે દુખાવો થાય છે તેથી પૂરું દૂધ તે ધવડાવી શકતી નથી; એટલે પાનો ચહેલું દૂધ સ્તન-

૧૬૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

માં આવી, મહાપીડા ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે એવી પીડાથી સ્તન-માં સોજે આવ્યો હોય, ગાંઠ વધતી જતી હોય, સ્તન પાક પર ચડવા માડયું હોય, ત્યારે ઘણાક ચિકિત્સકો એ સ્તનને પકવવા માટે આળસીનો કે ઘડિના થૂલાનો શેક કરાવે છે; અને પછી પાકતા સ્તનવાળી સ્ત્રીની પીડા ઓછી કરવા માટે તેના સ્તનને શસ્ત્રક્રિયાથી ચીરી, અંદરનું પરુ કાઢી નાખે છે. અત્રે ચિકિત્સક-ને ખેવાત સંભાળવાની હોય છે. એક તો કાચું ચીરેલું હોવાથી તેને પકવવા માટે, પોલિટસ જારી રાખવું પડે છે અને પરુ નીકળવા માટે જખમનું મોં ખુલ્લું રાખવું પડે છે. એવી રીતે ચિકિત્સા કરવાથી સ્ત્રીના સુખનો અને બાળકના દૂધનો નાશ થાય છે. પરંતુ સ્તન પાકતું જાય, બાળક ધાવતું જાય અને સ્તન સારું થાય, એવી ચિકિત્સા કરવી હોય, તો સ્ત્રીના સ્તન ઉપર કોઈ પણ જાતનો શેક કરવો નહિ તથા નરતર લગાડવું નહિ; પણ જો જરૂર પડે તો અને તેને પકાવવાની ઉતાવળ કરવી હોય તો તેને કાળી દ્રાક્ષના ઠંણિયા કાઢી નાખી, ખૂબ ખારીક વાટી, પાણી છાંટયા વિના તેની પટ્ટી બનાવી, સ્તન ઉપર લગાડવી. એથી ઓગળવાનો ભાગ ઓગળી જશે અને પાકવાનો ભાગ જલદી પાકીને પરુ ઉપર આવી જશે. દરદ એની મેળે કૂટી જશે અને જો એજ પટ્ટી ચાલુ રાખવામાં આવશે તો દરદ અંદરથી રુઝાતું આવી તેના મોઠામાં રખરની ટચૂળ કે બત્તી દાખલ કર્યો સિવાય, અથવા જખમમાં રેષા પૂર્યો સિવાય, જખમ નીચેથી રુઝાતો આવશે અને જખમનું મોં ખંધ થશે નહિ. જો એ સ્તનપાકમાં પિત્તનું પ્રાધાન્ય હશે, તો એકલી દ્રાક્ષનો પ્રયોગ બસ થશે. પણ કફની પ્રધાનતાવાળું સ્તન (દાહક ગુલ્મ વિનાનું) હશે તો તેને ખેરજના મલમની જરૂર પડશે. માટે તે મલમ નીચે પ્રમાણે બનાવવો:—

તલનું ચોખ્ખું તેલ શેર એક તથા ઊંચા પ્રકારનું સિંદૂર અઘો

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૬૩

શેર લઈ, પાંચ શેર ચોખા ચડે એવડું વાસણુ લઈ, તેમાં પ્રથમ તેલ નાખી, ગરમ કરી, તેમાંથી ધુમાડા નીકળવા માંડે, ત્યારે તેમાં સિંદૂર નાખી લોખંડના તવેથાથી હલાવવું. જેને તવેથો પકડતા નહિ આવડતું હોય, તે છાંટા ઊડવાથી દાઝશે અને હાથપગને સમાલવા જશે તો મલમ ઊભરાઈને ચૂલામાં પડશે, તેથી માટેા ભડકેા થઈ મલમ બનાવનારનું ઘર બળી જશે. માટે આ ચાસણી સંભાળપૂર્વક કરવાની છે. જ્યારે તેલ ને સિંદૂર કાળું બની જાય, ત્યારે તવેથા વતી તેમાંનો મલમ લઈ, પાણીના પાત્રમાં બેચાર ટીપાં પાડવાં અને પછી તપાસી જોવો કે ગોળી વળે એવો થયો છે કે નહિ. જો ચાસણી તપાસવામાં નહિ આવે અને મલમ ખરો થઈ જશે, તો તેની પટ્ટી થશે નહિ અને જો મલમ કાચો રહી જશે તો ખાંધો પકડશે નહિ. એટલા માટે ચાસણી ઉપર ખૂબ ધ્યાન રાખવું. તેની રીત એવી છે કે, ઠંડા પાણીમાં મલમનું ટીપું નાખવાથી પાણીમાં છૂટું દેખાય તો જાણવું કે ચાસણી કાચી છે અને જો પાણીમાં ટીપું નાખ્યું કે ડૂબી જાય, તો જાણવું કે ચાસણી ખરી થઈ ગઈ છે, એટલે મલમ ફેંકી દેવાનો થયો છે. એવી રીતે ખરાબર ચાસણી થયેલો મલમ તૈયાર કરીને, તે એક શેર તેલનો મલમ હોય તેને પાછો ધીમા તાપ ઉપર મૂકીને, ખદખદે નહિ એવો ગરમ કરવો, એટલે તે પાતળો થશે ત્યારે તેમાં બેરજો શેર ચાર, થોડે થોડે નાખતા જવો અને હલાવવો. એવી રીતે ચાર શેર બેરજો એગળી જાય એટલે નીચે ઉતારીને ઠંડું પડવા દેવું. આવી રીતે બેરજનો મલમ તૈયાર કરી તેની પટ્ટી બનાવી, સ્ત્રીના ઠંડુપ્રધાન પાકતા સ્તન પર મારવી, જેથી સ્તન જલદી પાકી પરુ નીકળી જશે અને સ્તન રુઝાઈ જશે, તથા તેમાંનું દૂધ જીવતું રહેશે. જો સ્તનમાં દૂધ વધારે ભરાઈ આવે તો તેને કોઈ સારી ખાઈ માણુસે ધાવીને થૂંકી નાખવું જોઈએ, અથવા વિલાયતી કાચ અને

૧૬૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

રખરનો કુક્કો (ચંત્ર) આવે છે, તે વડે સહેલાઈથી દૂધ ખેંચી લેવાય છે; તે પછી બાળકને ધવડાવવામાં આવે તેથી બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થતો નથી; કારણ કે દૂધને વહેવાવાળી નસો બગડી હોય તો, ડીંટડીમાંથી દૂધ આવતું હોય તો ધાવવાને હરકત નથી.

કેટલીક વાર નાના બાળકને સખત તાવ આવે છે અને તે તાવ આવવાનું કારણ જેમ મોટા માણસને મિથ્યા આહાર અને મિથ્યાવિહારે કરીને આમાશયમાં રહેલો જે દોષ, તે રસને અનુગામી થઈને કોઠામાં આવવાથી, શરીર તપે છે તેને તાવ કહે છે; તેમ બાળકને માતાના મિથ્યા આહાર અને વિહારે કરીને તાવ આવે છે. મોટા માણસને જેટલા પ્રકારના તાવ આવે છે તેટલા પ્રકારના તાવ, નાના બાળકને પણ આવે છે. પણ જેટલા પ્રકારના ઔષધોપચાર મોટા માણસને કરવામાં આવે છે, તેટલા પ્રકારના ઔષધોપચાર નાના બાળકને કરી શકાતા નથી. જેમ મોટા માણસને લંઘન કરાવવાની જરૂર છે, તેમ બાળકને પણ લંઘનની જરૂર છે. પરંતુ બાળકને દૂધ આપવાનું બંધ નહિ કરતાં, તેની માતાનો ગુર્વાજ અને વિદાહી આહાર બંધ કરવાથી બાળકને લંઘન થઈ શકે છે. જે એક માસની અંદરનું બાળક હોય અને તેને તાવ આવતો હોય, તો તેની માતાને એસડ ખવડાવવાથી, તે બાળકનો તાવ જાય છે. પણ ત્રણ માસ ઉપરનું બાળક થાય અને તેને તાવ આવે, તો તે બાળકને એસડ આપવાની જરૂર છે અને તેની માતાને પથ્ય પળાવવાની જરૂર છે. માટે શરદઋતુ ઊતર્યા પછી, હેમંતઋતુના અરસામાં જુવાર, બાજરી કે કપાસના ખેતરમાં “કડવી નાઈ” ને નામે એળખાતો એક છોડ ઊગે છે. તે છોડ નવ આંગળ ઊંચો, લાંબાં અને સાંકડાં પાતરાંવાળો, પીળાં, ભૂરાં અને ઘોળાં ફૂલવાળો, સ્વાદમાં બહુજ કડવો થાય છે. તેને ઉખેડી લાવી, છાંયામાં સૂકવી, સુકાયા પછી જેટલું વજન

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૬૫

થાય તેમાં એથે ભાગે કાળાં ભરી મેળવી, ધૂલુંજ ખારીક વસ્ત્ર-
ગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું. એ ચૂર્ણનું નામ અમે “ રાસ્ના ”
પાડેલું છે. એ ચૂર્ણની માત્રા એક રતીથી એક વાલ સુધી નાના
બાળકને અને બે વાલ સુધી મોટા માણસને પાણી સાથે દિવસમાં
ત્રણ વખત આપવાથી તાવ જાય છે. આ ચૂર્ણથી સુદર્શન ચૂર્ણ કરતાં
પણ વધારે ફાયદો જણાયો છે. જો બાળકને તાવની સાથે પાતળા
ઝાડા થતા હોય તો ફટકડીને કુલાવીને તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ
કરીને એક શીશામાં ભરી રાખવું. જો બાળકને આપવું હોય તેને
“ રાસ્નાનું ચૂર્ણ ” અને કુલાવેલી ફટકડી ઉર્ફે “ સૌરાષ્ટ્ર ”
તે અર્ધા ભાગે લઈ, બેને મેળવી પાણી સાથે આપવાથી તાવ સાથે
પાતળા ઝાડા થતા હોય તે મટે છે. ઉપર બતાવી ગયા તેમ વરાધ-
વાવળી કે સસણીની સાથે જો બાળકને તાવ આવતો હોય, તે તાવ-
નો કાંઈ પણ ઉપાય કરવો નહિ. કારણ કે સસણી વરાધ કે વાવળીમાં
તાવ એજ બાળકનું જીવન છે. જો તાવનો ઉપાય કરતાં તાવ જતો
રહ્યો અને હાંફણુ બાકી રહી ગઈ તો એ હાંફણુ મટતી નથી. પણ
હાંફણુનો ઉપાય કરવાથી એ હાંફણુ નરમ પડી કે, તાવ પોતાની
મેળેજ ચાલ્યો જાય છે. માતાના અતિ ક્રુપથ્યથી અન્નનો રસ દગ્ધ
થઈ દૂધ દ્વારા બાળકના શરીરના પિત્ત અને કફમાં અવ્યવસ્થા
ઉત્પન્ન કરી તાવ લાવે છે જેથી બાળકના હાથપગ ઠંડા થઈ, માથું
ગરમ થઈ જાય છે. હાથપગ અને માથું ગરમ થાય છે અને બાકીનું
શરીર ઠંડું પડી જાય છે. એવા ‘ વિષમજ્વરમાં ’ બાળકના માથા
ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મુકાવવાં, જેથી હાથપગ ગરમ થશે
અને ‘ રાસ્ના સાથે સૌરાષ્ટ્ર ’ આપવાથી તાવ જશે. પણ હાથ-
પગ ગરમ અને શરીર ઠંડું થઈ જાય, એવા તાવવાળાં બાળક
ભાગ્યેજ જીવે છે. તો પણ તેમાં આગળ બતાવેલું ‘ નળબંધ ’ નામનું
ચૂર્ણ વધારે કામ કરે છે. જો બાળકને કૃમિની સાથે તાવ આવતો

૧૬૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

હોય, તો તે બાળકને નળબંધ સાથે સૌરાષ્ટ્ર મેળવીને આપવાથી તાવ જાય છે. અયુર્વેદાચાર્યોએ એવું લખ્યું છે કે, મોટા માણસને જે એસડ આપી શકાય છે, તે નાના બાળકને પણ આપી શકાય છે; કારણ કે વયમાં નાનાંમોટાં છે કાંઈ રોગ નાનાંમોટાં નથી. માટે વયના પ્રમાણમાંજેટલા પ્રમાણમાં મોટા માણસને દવા અપાય તેવી દવા, નાના પ્રમાણમાં બાળકને પણ આપી શકાય. પરંતુ અમારો અનુભવ એવો છે કે, નાના બાળકને રસાયણી પ્રયોગના કૌંઠ પણ ઉપચાર કરવા એ લયલરેલું છે. નાના બાળકને ઊલટી સાથે તાવ હોય તો, રરના તથા સૌરાષ્ટ્રની સાથે એકેક ગોળી આગળ બતાવેલી છદિરિપુની, પાણીમાં વાટી આપવાથી ઊલટીને બંધ કરી તાવને મટાડે છે. નાના બાળકને દરરોજ ચાલુ અન્ધે-દુષ્ક, તૃતીયક, ચતુર્થક નામના તાવ પણ આવે છે. એ તાવમાં એકલી સૌરાષ્ટ્ર આપવાથી ઘણું સારું કામ થાય છે. પરંતુ એ તાવમાં સતત અને સંતત એ અવધિયા તાવ છે એટલે તે સાત દિવસે અથવા ઐદ દિવસે, નવ દિવસે અથવા અઠાર દિવસે, અગિયાર દિવસે અથવા બાવીશ દિવસે ઊતરે છે; અને અવધ પહેલાં એ તાવને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો દહીંને સન્નિપાત થઈ, વખતે તેનું મરણ નિપજવે છે. એટલા માટે એવા અવધિયા તાવમાં ૭, ૯ કે ૧૧ દિવસ પછી સૌરાષ્ટ્રનો ઉપયોગ કરવો; અને તે પહેલાં પાચક દવા તરીકે, અતિવિષ, કાકડાસિંગ, વાયવડિંગ, સિંધવ એનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી એક વાલ ચૂર્ણ લઈ, તેને એક કાચના પ્યાલામાં મૂકી તેના ઉપર બાળકને પાંચ શકાય એટલું ખખળતું ઊનું પાણી રેડી ઢાંકી દેવું. ટાઢું થયા પછી તે પાણીને કપડાથી નિચોવ્યા કે દાખ્યા સિવાય ગાળી લેવું. એ પાણી દિવસમાં બેત્રણ વાર આપવું, એટલે બાળકનો આમ પાચન થઈ જશે અને પછી જે સૌરાષ્ટ્ર આપવામાં આવે તો તાવ જતો રહેશે.

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૬૭

જો બાળક એકથી ત્રણ માસનું હોય અને તેને તાવ આવે તો રાઈ, સરસવ, મીઠું, ગૂગળ, લોખાન-શેરીલોખાન, ઘોડાવજ, વાયવડિંગ, લીમડાનાં પાતરાં એનું ચૂર્ણ કરી બાળક સૂતું હોય ત્યાંથી થોડે છેટે, એ ચૂર્ણનો ધૂપ કરવો. જેથી તે ધૂપની ગંધ બાળકના શ્વાસોચ્છવાસ દ્વારા, બાળકના શરીરમાં પ્રવેશ કરી, તાવને અટકાવે છે અથવા ઉતારે પણ છે. આ ધૂપના ચૂર્ણનું નામ અમે 'માહેરધૂપ' રાખેલું છે. જો બાળકને તાવની સાથે ખેંચ આવતી હોય, જેને લોકો 'ઝળક આવી છે' એમ કહે છે, અને જેના કારણમાં કૃમિ પ્રાધાન્ય લોગવે છે, તેવા તાવમાં આગળ બતાવેલી કૃમિકુઠાર રસની ગોળીઓ અદ્ભુત કામ બજાવે છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, જ્યાં સુધી બાળકને તાવ આવે ત્યાં સુધી તેને નવડાવવું નહિ, શરીરે તેવ કે ઘી ચોપડવું નહિ, હવા અને અજવાળાનો લાભ આપવો, પણ તેના હાથ કે પગ ઉઘાડા રાખવા નહિ. હાથપગ ઉઘાડા રાખેલા હોય અને બાળકને સતતજ્વર આવતો હોય તેવા અરસામાં, બાળકના હાથ કે પગ ઉપર પવનનો ઝપાટો લાગે તો, તેથી જ્ઞાનતાંતુને નુકસાન પહોંચી, તે બાળકના હાથ કે પગ બૂઠા પડી જાય છે, જે જીવતાં સુધી મટતા નથી. માટે બાળકના હાથપગને સંભાળથી ઠાંકી રાખવા. આ ફેન્સી જમાનામાં, બાળકને કાળા કાટવાનું ઝલકું પહેરાવવાનો રિવાજ, જંગલી અને અસહ્ય લાગે છે. પણ ગળીઘી રંગેલા કાળા કપડાના ઝલલાથી બાળક કે જે દુનિયામાં પ્રથમ શિયાળો, ઉનાળો કે ચોમાસું લોગવે છે, તેના વાતાવરણની અસરથી બાળકની ચામડીનો અને તેના શરીરનો અચાવ કરવા માટે, કાળાં કાટવાનાં ઝલલાં પહેરાવવાનો રિવાજ આપણા ઘરડાઓએ પાડેલો હતો. હવે તો તે રિવાજ ગયો અને તેથી, જે બાળકનું પેટ હંમેશા ઠાંકેલું રહેતું હતું તે પેટ ઉઘાડું રહેવા

૧૬૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

માંડયું. જેથી બાળકની ડૂંટી દ્વારા પવન નાભિમાં પ્રવેશ કરી, પેટમાં એક ઝાલતી શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. નાભિના સ્થાનમાંથી રસને વહેવાવાળી અને લોહીને વહેવાવાળી શિરાઓ પ્રકટ થયેલી તથા પવનને ધમવાવાળી ધમનીઓ પ્રકટ થયેલી છે. તે શિરાઓ અને ધમનીઓમાં બહારના વાયુનો પ્રવેશ થવાથી, બાળકને નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એટલા માટે બાળકનું રક્ષણ કરનારાઓએ બાળકનું પેટ કેઈ પણ અવસ્થામાં, ભૂલેચૂકે પણ ઉઘાડું ન રહી જાય, તેની સંપૂર્ણ કાળજી રાખવી જોઈએ. કેટલીક માતાઓમાં પેતાના બાળકને રખેને શરદી લાગી જશે એવા ભયથી નાના બાળકને ઊનનાં કપડાં પહેરાવવાનો શોખ થાય છે. તેમાં ખાસ કરીને ઊનનાં મોજાં અને ઊનના બોચલા (કાનઠાંકણી ટોપી જેવું) પહેરાવવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. ઘણી વાર તો એવું જોવામાં આવે છે કે, માથાના બોચલા બાળકથી ન ઊંચકાય એટલા વજનના મોટા મોટા કૂમતાવાળા, ઝાલરોવાળા પહેરાવે છે. તે માતાઓનાં મનને જાણે છોકરું એટલે એક લાકડાનું પૂતળું જ હોય, એમ લાગતું હોવું જોઈએ; જો એમ ન લાગતું હોય તો એવો મોટો બોચલો પહેરાવી ‘બાળકનું માથું અને કાન ઠાંકી દઈ તેનાં ગળામાં કસ બાંધી, બાળકને ગભરાવી નાખનારી ક્રિયા કરતાં પહેલાં તેને વિચાર આવવો જોઈએ કે, આવો ભારી વજનનો બોચલો પહેરાવવાથી બાળકને કેટલો પરિતાપ થશે ! પણ ફેશનની ફિસિયારી આગળ વિચાર અને સામાની લાગણી તપાસી શકાતી નથી. બાળકના શરીર ઉપર ઊનનું કાપડ પછી તે ફલાલિન હો, બનાત હો કે ઊનનું ચૂંથેલું કપડું હો, પરંતુ તેની ગરમીથી પસીનો થાય છે, અને તે ઊનનું કાપડ દરરોજ ધોવામાં ન આવવાથી, તેમાં ઝીણું જંતુ ઉત્પન્ન થઈ બાળકની ચામડીનાં છિદ્રો દ્વારા તેના

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૬૯

લોહીમાં પ્રવેશ કરી, બાળકનાં ફેફસાં અને હૃદયને નબળાં પાડી નાખે છે. જે વખતે બાળકની છાતીને ખુલ્લી રાખી હવાને સ્પર્શ થવાની જરૂર છે, તે વખતમાં હૃદય ઉપર ગરમ કપડું રહેવાથી, હવા નીકળી શકતી નથી અને પ્રવેશ પણ કરી શકતી નથી; એટલે ઘણાં રોગો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. હૃદય ઉપર ખુલ્લી હવા લાગવાથી હૃદયને પુષ્ટિ મળે છે એવા હેતુથી, પશ્ચિમના વિદ્વાનો 'હાટ'ડિઝીઝ' એટલે હૃદયની શૂળવાળા ઠરતીને છાતી ઉપર મારવા માટે 'એલેક્ટ્રોના પ્લાસ્ટર' ની પટ્ટી આપે છે. તે પટ્ટીને પણ પ્રમાણસર બાળી જેવાં કાણાં પાડે છે. તેનો હેતુ છાતીમાં હવાનો પ્રવેશ કરાવવા સારુ અને છાતીનો પસીનો બહાર દાઢવા સારુ તે કાણાં પાડેલાં છે. તો પછી આપણા લોકો છાતી ઉપર ગરમ કપડું રાખી, શો ફાયદો ઉઠાવતા હશે, તે સમજી શકાતું નથી. કેટલાક મોટા માણસો પણ, ઉનાળાની ઋતુ હોવા છતાં, ગરમ ગંજીરાક પહેરી રાખે છે, અને એવી બહાઈ મારે છે કે, આ ગરમ ગંજીરાક પહેરવાથી પસીનો વળે છે પણ તેથી શરીરમાં તેની લીનાશને લાધે ઠંડક રહે છે. પરંતુ અમે ઘણા પુરુષો કે જે ગરમ ગંજીરાક પહેરનારા છે, તેઓને છાતીના દુખાવાની ફરિયાદ કરતા સાંભળ્યા છે. છાતીમાં દુખાવાની ફરિયાદ કરનારાને અમે પ્રથમ એજ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે, તમે ગરમ ગંજીરાક પહેરો છો? તેના જવાબમાં તે જો હા કહે તો ગરમ ગંજીરાક નહિ વાપરવાની તેને સખત ભલામણ કરીએ છીએ. જેથી કોઈ પણ જાતની ઔષધિ આપ્યા સિવાય, થોડા દિવસમાં તેનો દુખાવો મટી જાય છે. પરંતુ જેને ગરમ ગંજીરાક પહેરવાનો ટેવ પડી હોય છે તેને તે પહેર્યા વિના આલતું નથી. તો અમે તેને શરીર ઉપર સુતરાઉ ગંજીરાક પહેરી, તેના ઉપર ગરમ ગંજીરાક પહેરવાની છૂટ આપીએ છીએ.

૧૬૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

આખી દુનિયાનાં બાળકોને 'શીતળા'ના નામથી ઓળખાતો અને આયુર્વેદે 'મસુરિકા'ના નામથી વર્ણવેલો તથા આપણા દેશમાં શીતળા, સૈયડકાકા, માતા, દેવકાકાવગેરેનામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો એક ભયંકર રોગ ચાલુ છે. આપણા લોકો તેને દેવનો પ્રકોપ માનીને કોઈ પણ ઉપચાર નહિ કરતાં, તેની બાધાઆખડી રાખે છે. આપણા દેશના સુસલમાન લોકો પંક્તિ જેઓ હિંદુના સુસલમાન થયેલા છે, તેઓમાંના કેટલાક બાધા-આખડી રાખે છે, પણ તેઓ પૂજવા જતા નથી. છતાં કોઈ હિંદુને હાથે બાધા ચઢાવી દે છે; અને બાકીના સુસલમાનો મિલકુલ બાધા રાખતા નથી. તે પ્રમાણે પશ્ચિમના વિદ્રાનો કે ખ્રિસ્તી પ્રજા બાધા રાખતી નથી; પરંતુ "વેકિસનેશન" નામે એક રીત શોધી કાઢી છે, જે શીતળા નીકળેલા ફેફસામાંથી એપ લઈ બીજા બાળકના શરીરમાં શીતળા નીકળતા પહેલાં દાખલ કરે છે, જેને "શીતળા કઢાવ્યા" એમ કહેવામાં આવે છે. એ એપ લગાડયા પછી, તે ઉંકાણે શીતળાના ફેફસા નીકળે છે, અને તેની બાધા-આખડી રાખવામાં આવે છે, તેથી શીતળાથી આખું શરીર બગડતું નથી. અને જેને શીતળા કઢાવવામાં ન આવ્યા હોય તેને ભયંકર શીતળા નીચળી ઘણાને ખોડખાંપણવાળા બનાવી ઘણાનું મોત નિપજાવે છે. શીતળામાં, શીતળા, અછબડા, અને ગોખરુ એ ત્રણ જાત બેચામાં આવે છે, અને એ ત્રણે જાત લોહીગત, માંસગત, મેદગત અને અસ્થિગત હોય છે; એટલે લોહી, માંસ, મેદ અને હાડકાં સુધી તે પહોંચેલી હોય છે. તેનું વર્ણન કરતાં અમારે જણાવવું બેઠકે કે, એ શીતળા માતાપિતાના વીર્યજના દોષથી ઉત્પન્ન થતા હોવાને લીધે, બાળકને આખી જિંદગીમાં એક વાર નીકળવાના તો અરાજ; પણ બાધાઆખડીથી તે અટકાવાના કે મટવાના નથી. જેમકે જે શીતળા, અછબડા કે ગોખરુ લોહીમાંથી આવેલું હોય અને તેની

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૭૨

સુખડી ગમે તેટલી વધારે અથવા લયંકર હોય, છતાં તેને બાધા-આખડી રાખવામાં ન આવે તો પણ, તે શીતળા સુકાઈ ગયા પછી, તે બાળકને શીતળા આવી ગયા છે તેની કાંઈ પણ નિશાની દેખાતી નથી; પણ ઊંઘડું ચામડીનું રૂપ વધે છે. તેવી રીતે જો માંસમાંથી શીતળા આવ્યા હોય તો તે શીતળા મટવા પછી, તે બાળકની ચામડીમાં ખાડા પડવાનાજ, જેને આપણે શીતળાના ત્રણના નામથી ઓળખીએ છીએ. જે શીતળા મેદમાંથી આવેલા હોય તેને માટે માતા-પિતા ગમે તેટલી ખર્ચાળુ અને ગમે તેવી મુશ્કેલી ભરેલી બાધા-આખડી રાખે તો પણ, શીતળાદેવી તેની બાધા-આખડીનો કાંઈ પણ સ્વીકાર કર્યા સિવાય, તે બાળકનો પ્રાણ લે છે. અથવા જો કોઈ બાળક બચી ગયું, તો તેને આંખે, ધાને અથવા હાથેપગે, જીવતાં સુધી કાયમ રહે એવી, ખોડ રહે છે. જે શીતળા અસ્થિ એટલે હાડકાંમાંથી આવેલા હોય, તે શીતળામાં ગમે તેટલી અઘરી બાધા રાખવામાં આવે, તો પણ તે બાળક બચતું નથી. આ સ્થાને ત્રણે જાતના શીતળાને માટે છે. તેમાં માંસગત શીતળા ખોડ મૂકી જાય છે પણ માંસગત અછળડા અને ગોખરુ તો પ્રાણ લઈને જાય છે. એટલું તો ખરું કે આ શીતળા નામના રોગમાં કોઈ પણ જાતનો ઔષધોપચાર કારગત થતો નથી. તેથી ભોળા લોકોને શીતળાદેવી પર શ્રદ્ધા હોવાથી તેની બાધાઆખડી રાખે છે અને જેમજેમ ઉપદ્રવ વધતો જણાય, તેમ તેમ વધારે બાધા રાખવામાં આવે છે. જ્યારે ઘરમાં શીતળા આવ્યા હોય ત્યારે ઘરમાં શીતળા સિવાય બીજા કોઈ દેવનું પૂજન થતું નથી. ઘરમાં કોઈ પણ મિત્ર કે અતિથિ આવ્યા હોય, તેને આદરમાન આપી શકાતું નથી, ઘરના પુરુષવર્ગથી હિન્દમત કરાવાતી નથી તેમ કપડાં ધોવાતાં નથી કે ધોવા અપાતાં નથી. ઘરમાં તે બાળકની માતા સિવાય કોઈ રજસ્વલા થાય તો તેનો પડછાયો શીતળા ઉપર પાડી શકાતો

૧૬૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

નથી, અને એકંદરે કહીએ તો શીતળા આવેલા હોય તે ધરમાં, અનાજ ખાવું અને પાણી પીવા સિવાયનો બધો વ્યવહાર બંધ કરવો પડે છે. છતાં સાધારણ બાધા-આબડી ઉપરાંત ઉપદ્રવની બાધા જીદી રાખવી પડે છે; જેમકે ખાંસી જીપડે તો ખેળ ચઢાવવાની બાધા માને છે, આંકડી ઉપડે તો રૂપાની આંકડી ચઢાવે છે, હાથ-પગ રહી જાય તો સમડીના લાકડાના હાથ-પગ ચઢાવે છે, આંખો જીઘડતી ન હોય તો, રૂપાની કે કાચની આંખ ચઢાવવાની બાધા માને છે. એટલી એટલી માનતા લેવા છતાં પણ, શીતળા દેવી પ્રસન્ન ન થાય તો માથા ઉપર બળતી સમડી, લીમડાની ડાળી અને આખરે નરક ભરેલું ખાસડું મોંમાં ઘાલીને શીતળા દેવીની પૂજા કરવાની બાધા રાખે છે. આ ઉપરથી આપણા દેશમાં પોતાના પુત્રો ઉપર માતાનો વાત્સલ્યપ્રેમ કેટલો છે તેની પરાકાષ્ટા જણાય છે! પુત્રરત્નને માટે ખીજા દેશોમાં પણ વાત્સલ્ય પ્રેમ હોય છે, પરંતુ આર્યાવર્તે તો તેની હદ કરી છે! ખરી રીતે જોતાં શીતળા એક પ્રકારનો 'રોગ' છે અને તેના સામાન્ય ઉપચાર કરવાથી સાધ્ય હોઈ તે સુખરૂપ મટે છે; કષ્ટસાધ્ય દુઃખરૂપ નીવડે છે અને અસાધ્ય હોય તે પ્રાણ લે છે, છતાં આપણે સંભાળ રાખવાની ખાસ જરૂર છે. શીતળા માતૃપિતાના રજ-વીર સાથે સબંધ ધરાવતા હોવાથી, આસપાસના વાતાવરણની અને બખર લેવા આવનારા લોકોના વિચારની તેના ઉપર જલદી અસર થાય છે. તેથી જે લોકોનાં મન બળવાન હોતાં નથી તેને આલંબનરૂપે બાધા-આબડી રાખી શીતળાદેવીના ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેનું ધ્યાન ધરવાથી મનને સંતોષ રહે છે અને એટલા માટેજ જેને શીતળા આવેલા હોય તેની પાસે ગ્રાહણ અથવા ગોર દ્વારા 'શીતળાષ્ટક' નો નિત્ય પાઠ કરાવવામાં આવે છે. આપણા લોકોમાં એવો રિવાજ છે કે, શીતળાની મોસમ ચાલતી હોય તે અર-

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૭૩

સામાં બાળકને તાવ આવે તો ઘણાં માણસો તથા વૈદ્યો બાણી શકે છે કે આ તાવ શીતળાને છે, જેથી તેનો કાંઈજ ઉપચાર કરતા નથી, એ કાર્ય ઘણું વાજબી છે; અને શીતળા આવ્યા પછી લીમડાનાં તોરણ બાંધવાં, દહીંની આસપાસ લીમડો રાખવો, લીમડાની ડાળીથીજ તેને પવન નાખવો તથા ઘણાં માણસો ભેગાં થઈ વાતાવરણને ખગાડી ન નાખે એવા હેતુથી કોઈને આદર-માન નહિ આપવું તથા ઘણી સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ, આખા બામની કૂથલી અને નિંદા કરે છે, તેની ખરાબ અસર શીતળાવાળા બાળકને થાય નહિ તેટલા માટે 'શીતળાને વચકું પડી જશે' એવી માન્યતા ઠરાવેલી છે તે યોગ્ય છે. એ સિવાયની બીજી ગરબડો નકામી છે એમ અમારું માનવું છે. પરંતુ જેના મનમાં શીતળા-નો ભય લાગતો હોય, તેને માટે ગમે તેમ કરવાની છૂટ છે.

જ્યારે ગામ કે મહોલ્લામાં શીતળાનો ઉપદ્રવ શરૂ થાય, ત્યારે દરેક માળાપે પોતાનાં બાળકોને દિવસમાં એક વાર બપોરના વખતે સુખડ ઘસીને તેમાં જરા સાકર નાખીને પાવી અને સુખડ ઘસીને તેનું પાણી બનાવીને આખે શરીરે ચોપડવું; જેથી શીતળા આવતા અટકી જશે અને કદાચ આવશે તો તે લોહી અથવા માંસમાંથીજ આવશે એ વાત નક્કી છે. જે બાળકને શીતળા આવે તેને શરૂઆતમાં ગોળ અને ચણા ખવાડવામાં આવે તો શીતળા જલદી બહાર નીકળી જઈ દાણા ઘણા સારા ભરાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં ઉપદ્રવ ઓછા થાય છે. જ્યારે નવ દિવસે નીર ભરાઈ રહે એટલે દાણા ખીલી રહે ત્યારે નવમા દિવસની પાછલી રાત્રે તેને રક્ષા ચઢાવવામાં આવે છે. તે દિવસથી અડામાની રાજોડી બનાવી તેને જાડે કપડે ચાળી તે આખે શરીર ઘસવું. ઘણા લોકો શીતળાની આમડી ખેંચાતી હોવાના ભયથી તેને ઘી લગાડી ઉપર રાજોડી દાખે છે, તેથી આમડી નરમ બની વેદના ઓછી

૧૯૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

થાય છે ખરી, પણ ઘી અને રાખોડીનો યોગ થવાથી ચામડીનો રંગ કાળો પડી જાય છે, તે જીવતાં સુધી બદલાતો નથી. માટે ઘી સાથે રાખોડી લગાડવી નહિ. પણ જે જરૂર જણાય તો રાખોડીને ચાખ્યા પછી પાણીમાં પલાળી રાખી, જે દિવસ વાસી થયા પછી તે રાખોડી ચોપડવાથી રસી કરતાં ખાડા પડી ગયેલા અને પાક પર ચડેલા તથા જે આતી ચામડીવાળા શીતળાને ઘણો ફાયદો થાય છે. જેમ જેમ વધારે દિવસ અને વધારે વખત અડાચાની રાખોડી ચોળવામાં આવે તેમ તેમ ચામડીનો રંગ ગૌરવર્ણો બની ચહેરો તેજસ્વી થાય છે. જ્યારે શીતળાના દાળ-છોડાં ઊખડી જાય ત્યારે આપણાં લોકો શીતળા દેવીના સ્થાનક ઉપર બાળકને તેડી જઈ તેની ખાધા ચઢાવે છે. પરંતુ તેની ખરી ખાધા અને પૂજા જેના શરીરમાં શીતળા આવેલા છે, જેને આપણે દેવ તરીકે માનીએ છીએ, તો તે ખાધા અને પૂજા, તે શીતળા આવેલા બાળકને જ ચડાવવી જોઈએ. જે બાળકને હાથેપગે ખોડ આવવા જેવો સંભવ હોય, તે બાળકને માટે સમડીના લાકડાના હાથ-પગ શીતળાને ચઢાવ્યા કરતાં, તેના લાકડાંને ઘસીને તેના હાથેપગે ચોપડવાથી, હાથ-પગ સારા થાય છે અને ગાંઠો પી-ગળી જાય છે. તેવીજ રીતે રઠિયાં-ફઠિયાં એટલે ઘઉંના લોટનાં ઘીમાં તળેલાં નાનાં બિસ્કિટ જેવાં ગોળ ચકતાં ચડાવે છે, તે એમ સૂચવે છે કે એ ખોરાક શીતળાવાળા બાળકને ખવડાવવાથી તેને નડતો નથી અને શક્તિ આપે છે; તથા ખાસ કરીને ચોલાઈની લાજી. લીંબડાનાં પાતરાં, ટાઢકિયાં એટલે ધાણા, વરિયાળી, એલ-ગી. ગાદર અને લીંબોળીનાં પડીકાં, ચડાવવામાં આવે છે. તેનો હેતુ એવો છે કે, શીતળાની ગરમી બહુ વધી ગઈ હોય અને બાળકને ઝાડા પાતળા થતા હોય, મોં આવી ગયું હોય, આંખ પર આંખ લાગતી હોય તો એક પાતરું લીંબડાનું, સાત પાતરાં ચોલાઈ-

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૬૫

ઇની ભાજીનાં, એક વાલ વરિયાળી, બે વાલ ધાણા, બે દાણા એલ-ચીના અને એક લીંબોળી, એને વાટીને તેનું ધાણી બનાવી કપડે ગાળી લઇ, તેમાં થોડી સાકર મેળવી દિવસમાં બે વખત પાવાથી, ગરમી શાંત થઇ જાય છે. આ પ્રયોગ શીતળા આવ્યા પછી જેટલે દિવસે શીતળા પૂજાય, તે પૂજ્યા પછી તેટલા દિવસ પાવાથી, તમામ ગરમી નીકળી જઇ, શરીર તંદુરસ્ત બને છે. શીતળાની શરૂઆતથી શીતળા ગળામાં અને મોઢામાં ભરાઈ ગયા હોય તેવા વખતમાં, તે બાળકને થોડું દૂધ અને ઘી ગરમ કરીને પાવા કરવું, ને તેથી પણ વધારે ભયંકર રૂપ પકડ્યું હોય તો એકલું ઘી તેના મોંમાં, રૂના પૂમડા વડે મૂકવા કરવું. બે ખાંસીહાંક બેર મારતાં હોય તો જેઠીમધનું છોડું ધાણીમાં ઘસી, દિવસમાં બેત્રણ વાર પાવાથી ખાંસી વગેરે મટી જાય છે. આ જમાનાની નની શોધ પ્રમાણે પશ્ચિમના વિદ્વાનો 'કોમોપથી' ના કાયદા પ્રમાણે શીતળાની આસપાસ રાતા પડદા બાંધવાનું ફરમાવે છે. પરંતુ તે આપણા દેશને બંધબેસતું નથી, ભલે તે દેશમાં ફાયદો કરતું હોય. આપણા દેશમાં તો શીતળાની આસપાસ બારીબારણે લીલા પડદા બાંધવા, દહીંની ઉમ્મર મોટી હોય તો તેને લીલાં કપડાં પહેરવા-મોઢવા આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે. અને એટલા માટેજ અમારા પૂર્વજોએ ઠંડકને આપનારો, પિત્તની શાંતિ કરનારો, શીતળાની મોસમમાં નવપલ્લવ થનારો, કેઈ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરતાં મનને ગમનારો, લીંબડો પસંદ કરી તેને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

સરકાર તરફથી પણ શીતળાના રોગ માટે એક જીડું ખાતું ખોલી ડોક્ટરી ઉપચારો કરાય છે અને તેથી કેટલોક ફાયદો પણ થયો છે. પરંતુ તેનાથી એક ઉપાધિ વધી પડી કે જે બાળકને શીતળા આવ્યા હોય તે બાળકનો ચેપ લઇ બીજા બાળકમાં મૂકવામાં આવે, તેથી સાધારણ રીતે કેઈ પણ જાતનું નુકસાન દેખાતું નથી. પરંતુ જે

૧૭૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

છોકરાનો ચેપ લીધો હોય, તે છોકરાના વંશમાં, કાવિક એટલે પે-
લીધર ઊતરતા રોગો, જેના શરીરમાં ચેપ મૂક્યો હોય તે બાળક-
ના શરીરમાં પ્રવેશ કરી, તેના વંશમાં દાબલ થઈ બંધ છે. દાબલા
તરીકે એક પિતાને પ્રમેહ અથવા ટાંકીનો રોગ થયો હોય અને
તે રોગ સારો થઈ ગયા પછી, તેના વીર્યથી બાળક ઉત્પન્ન થાય,
તો તે બાળકને મિતાના પ્રમેહને લીધે, પેશાબની સાથે ધાતુ પડ-
વાનો અથવા જે જગ્યાએ પેશાબ કરેલો હોય તે જગ્યાએ સફેદ
ડાઘો પડવાનો, અથવા તેના પેશાબમાં પથરી બંધાવાનો, કે
પેશાબમાં રેતી પડવાનો રોગ થવાનોજ. અને જે ટાંકી (ફિરંગ
રોગ) થઈ ગયા પછી તે સારી થઈ ગઈ હોય અને તે પછી બાળક
ઉત્પન્ન થાય, તો તેને જદ અથવા રાંધણવાયુ (પાંગળાપણું) કંપ-
વાયુ કે અર્ધાંગવાયુ થવાનો. એવા બાળકના પિતાની તપાસ કરતાં
તેને પ્રમેહ કે ટાંકીનો રોગ થયો નથી એમ સાબિત થાય તો પછી
તેની માતાએ બીજાના વીર્યથી એ બાળક ઉત્પન્ન કરેલું છે એમ
કહી શકાય. પરંતુ તેની તપાસમાં પણ તે સ્ત્રી પતિવ્રતા નીવડે,
તો તે રોગ ક્યાંથી આવ્યો, એની તપાસ કરવાની સ્વાભાવિક
રીતે દરજ પડે. તે તપાસને અંતે સાબિત થયું કે, જે બાળકનો
ચેપ લઈ આ બાળકને શીતળા કઠાવેલા, તે બાળકનાં માતાપિ-
તાને આ રોગ થયેલો અને તેના ચેપ દ્વારા આ છોકરાના શરી-
રમાં આવિભાવ થયેલો. એ બાબતને માટે અમે ભૂલતા ન
હોઈએ તો, ઘણાં વર્ષ ઉપર એક ઈંગ્લેંડના છાપામાં છપાયેલી
બાબત, ગુજરાતના છાપામાં છપાયેલી અમારા વાંચવામાં આવેલી.
તેમાં જણાવેલું કે, ઈંગ્લેંડમાં એક લિબરલ સ્ત્રી પોતાના બાળકને
શીતળા કઠાવવા ગઈ. તેના બાળકના શરીરમાં એ કોન્ઝરવેટિવ
બાળકનો ચેપ મૂકવાનો ડોક્ટરે વિચાર કર્યો. તે વખતે તે માતાએ
વાંધો ઉઠાવ્યો કે મારા છોકરાના શરીરમાં હું કોન્ઝરવેટિવનું લોહી

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૭૭

દાખલ કરવા દર્દી નહિ. તે ઉપરથી અમારા અનુમાનને વધારે પુષ્ટિ મળી કે, અમારા દેશમાં દિન પર દિન ઉચ્ચવર્ણમાં ગણાતી કોમમાં આહાર, વિહાર અને સ્વભાવ, અનાયાસે નીચવર્ણના જેવા થતા જાય છે અને પ્રજનનું આત્મબળ તથા ધર્મબળ અને શ્રદ્ધાબળ ઘટતું જાય છે, તેનું ખરું કારણ આ શીતળાનો ચેપ છે. કારણ કે કોઈ પણ બાળકને ઊંચવર્ણના બાળકનો ચેપ લઈ બીજા બાળકને મૂકવા દેવાને ઊંચવર્ણના લોકો રાજી હોતા નથી. તેથી વેકિસનેટરે નીચ વર્ણના બાળકની માતાને અચુક પૈસા આપી અથવા કાંઈ પણ નહિ આપતાં તેઓના બાળક પૈકી જે બાળક સશક્ત અને ઉપરથી નીરોગી જણાતું હોય તેનો ચેપ લઈ, ઊંચવર્ણના બાળકમાં મૂકતા હતા; તેનું પરિણામ એવું આવતું હતું કે, તે સશક્ત જણાતા બાળકના શરીરમાં પેટીઘર ઊતરતા એટલે હરસ કુષ્ટ, ક્ષય, દમ, ગુદમ, પ્રમેહ, ટાંકી વગેરે રોગો દાખલ થઈ જતા અને જે તેવા રોગવાળું બાળક ન હોય તો પણ તેના શરીરમાં વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલાં દુર્વ્યંસનો, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય કરવાની ટેવ અને અધર્મની વૃત્તિ, એ તો જરૂર દાખલ થતાંજ, જેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો વર્તમાનકાળની પ્રજનનું વર્તન છે! પરંતુ જ્યારે સરકારના મનમાં આ વાત ખરાબર ઊતરી કે તુરત, શીતળા આવેલા બાળકનો ચેપ લઈ બીજા બાળકના શરીરમાં મૂકવાનો રિવાજ અંધ કરવામાં આવ્યો; અને ખર્ચનો મોટો ખોજો ઉઠાવીને પણ, દર વર્ષે લાખો બાળકોને માટે, ગૌશીતળાનો ચેપ કાચની ટ્યૂબમાં ભરીને વેકિસનેટરોને ભેઈતા પ્રમાણમાં પૂરો પાડવાનું ભગીરથ કાર્ય ચોતાને માથે લઈ, બાળકોમાં થતું રોગનું સંકરત્વ તથા વર્ણનું સંકરત્વ અટકાવ્યું.

આયુર્વેદે મસુરિકા નામથી લખેલા અને પ્રજાએ શીતળાના નામથી ઓળખેલા આ ભયંકર રોગનો ત્રિપથ પૂરો કરતાં, અમે

૧૯૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

લલામણુ કરીએ છીએ કે, જેમ અને તેમ શીતળાને માટેના વહેમો આછા કરી, શીતળાને માટે પૂજનવિધિ માટે ઠરાવેલાં દ્રવ્યો લલે શીતળાને ચડાવી આવો, પણ ખરી રીતે શીતળાથી પીડાતા અને શીતળાની ગરમી જે બાળકના શરીરમાં અવશેષ રહી ગયેલી હોય તે બાળકને, તે પૂજનપામાં આવતાં વસાણાં તથા વસ્તુઓ પાવાથી ઘણોજ ફાયદો થશે; અને તેથી વધારે ફાયદો મેળવવો હોય તો સરકારે એક વાર શીતળા કઢાવ્યા પછી પાંચ વર્ષે, દશ વર્ષે કે પંદર વર્ષે ફરીથી શીતળા કઢવાનું કામ આરંભ્યું છે તેનો લાભ લઈ, પોતાના બાળકને ફરીથી શીતળા કઢાવવા તત્પર રહેવું, એવી અમારી ખાસ વિજ્ઞાપના છે. કારણ કે શીતળા કઢાવવાથી માતૃપિતાના રજ્જવીયંથી ઉત્પન્ન થયેલી ગરમી નાશ પામે છે. એટલુંજ નહિ પણ ફરીથી શીતળા કઢાવવામાં આવે, તો અમારા વિચાર પ્રમાણે, બાળકના શરીર ઉપર આમડીનાં થતાં તમામ દર્દોનો નાશ થાય છે એટલા માટે ફરીથી સૂચના કરીએ

*આ રોગ ચેપી છે તેથી ઘરનાં માણસોએ દહીંથી અળગા રહેવું, એટલે કે બરફ સિવાય વનારે માણસોએ દર્દીના સંબંધમાં આવવું નહિ. શીતળા, એરી, અછબડા અને મોટા બળિયા વગેરે દર્દોને પડદામાં રાખવામાં આવે છે, તેમ બાળ માણસોનો છાંયો બંધ કરવામાં આવે છે, તે રિવાજ ઘણોજ ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે આ રોગ ચેપી હોવાથી દર્દીની સૂચના જગા સ્વચ્છ રાખવી, સ્વચ્છ પવન આવવા દેવો. અગરબત્તી, સુગંધી ધૂપો સળગાવવાં. શીતળા એરી, અછબડા અને બળિયા એ માતાનાં દર્દો છે એમ લોકોનું માનવું છે, અને માતાજી મટાડશે એમ કહે છે. પણ નીચેના ઉપાયો માતાજીની આજ્ઞા સમજીને કરવા આવશ્યક છે.

અનુલવી ઉપાયો:—શીતળાના સાધારણ હુમલામાં બહુ ચિંતા રાખવાનું કારણ નથી અને કોઈ પણ ઉપાયુ વગર સારું થઈ જાય છે; પણ સખ્ત હુમલાથી બાળકો અને મોટી ઉંમરનાં

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૭૯

છીએ કે, વીશ વર્ષની નીચેનાં અને જરૂર હોય તો એથી મોટી ઉંમરનાં માણસોએ પણ ગૌશીતળા ખુશીથી કઢાવવા. એટલું કહીને અમે આ શીતળાનો વિષય પૂરો કરીએ છીએ, જેમાં કોઈ-પણ બાતની ખામી રહી ગઈ હોય, તે શરીરવિદ્યાના બાલુનાર તથા પ્રકૃતિશાસ્ત્રના બાલુનાર અને સાયન્સના બાલુનારા વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ સુધારો કરી, પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરવો.

ઘણાંખરાં નાનાં બાળકોને શુદ્ધાને સ્થાને અને બાળકીઓને શુદ્ધ તથા પેશાબને સ્થાને ગરમી જણાઈ તે જગ્યા રાતા રંગની અને જરા જરા પાકતી, દુખતી અને અગન બળતી જણાય છે. તેને લોકભાષામાં “આગરુ” થયું છે એમ કહેવામાં આવે છે. તેના મુખ્ય કારણમાં માતાના લોહીને ખમ્મડ તથા ઘેવાની ખામી છે. એવું દઈ દેખાય ત્યારે સોનાગેરુ, કલ્કસકૈનો, સકૈન કાથો અને શંખજીરું સરખે ભાગે લઈ, તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, જો રસી

માણસો ખવાંચ ખચી શકતાં નથી. સખત હુમલામાં આખું શરીર બળિયાથી ઊભરાઈ ગંધાઈ ઊડે છે, અને તે વખતે દહીંને આરામ મળે, એવ એણે ધાય અને જખમ ઊંડા ન જાય તેવા ઉપાયો કરવા. (૧) ઝાડો કપ્પજ રહેતો હોય તો હરડેનું ચૂર્ણ દરરોજ ઉંમરના પ્રમાણમાં આપવું. અગર એરંડિયું (દિવેલ) આપવું. (૨) વાદળી વિન્ટનું કપડું અગર ૩ પાણીમાં બોળીને વારંવાર બળિયાના પોપડા ઉપર રાખવું. (૩) આંખો મીંચાઈ ગઈ હોય તો ત્રિક્ષણાં (હરડાં, બહેડાં અને આંબળાં) ના અથવા મહુડાંના અથવા સાદા ગરમ પાણીથી આંખો ઘેવી તથા શેક કરવો. (૪) ગળામાં સોજો આવ્યો હોય તો અંદરના ત્રણ સારા કરવા માટે મહુડાં તથા આંબળાં સરખા વજને પાણીમાં ઉકાળીને તે ગરમ પાણીના કેગળા ઠરાવવા; અગર તે પાણીમાં ગંધ નાખીને પાવું. (૫) આંખોમાં ત્રણને લીધે બળતરા તથા ચળ આવતી હોય તો દરરોજ દિવેલનું ટીપું નાખવું. (૬) શરીર પર ભીંગડાં સખત હોય અને વાસુ મારતી હોય તો આખા શરીર પર હસેકા પાણીનો વાદળીથી

૧૮૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ઝરતી હોય તો તેના પર કોઈ દાઘવું અને રસી ઝરતી ન હોય, તો ધોયેલા ધીમાં મેળવી ચોપડવું. ઘી ઓછામાં ઓછું ૨૨ વાર ધોયેલું હોવું જોઈએ. જેમ જેમ ઘીને વધારે પાણીથી ધોવામાં આવે, તેમ તેમ તેમાં રુઝાવવાની શક્તિ વધારે આવે છે. ધીજો એક મલમ બનાવી લગાડવાથી પણ જલદી આરામ થાય છે. તેનું નામ અમે “ધોળો મલમ” “પાણીનો મલમ” રાખ્યું છે. તલનું તેલ તોલા સોળ લઈ તપેલીમાં મૂકી, સગડી ઉપર કોલસાના તાપમાં મૂકવું. તેમાંથી ધુમાડા નીકળવા માંડે, એટલે તેમાં રાજ તોલા ચારનું ચૂર્ણ કરી, તેલમાં નાખી નીચે ઉતારવું એટલે રાજ તેલમાં પીગળી જશે. તેને કપડાથી ગાળી લઈ એક થાળીમાં નાખી

દે સુંવાળા કપડાથી શેક કર્યા પછી તેના ઉપર ગાયનું ઘી, દિવેલ, લીંબોળીનું તેલ અથવા વેસેલાઈન લગાડવું. (૭) દાણા બહાર નીકળી અંદર સમાતા જલ્દાય તો ઈંચનારના ઝાડની છાલનો કથાથ કરી-તેમાં થોડું મધ નાખી પાવાથી દાણા બહાર પાછા આવે છે. (૮) આમાં તાવનું જોર વધારે રહે છે, માટે લીમડાની અંતરછાક, ખડ-સલિયો, પટોળ, વાળો, કાલીપાટ, સુખટ, સ્તાંડળી, કકુ, આંબળાં અને અરડૂસીનો કથાથ સરખા વળતે ઉંમરના પ્રમાણમાં કરી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૯) ગુલદંદ, ગુલાબપાક અથવા લીંબડાની અંતરછાકનું દિમ સાકર નાખીને આપવાથી શીતળા તથા ઓરી શાંત પડે છે. (૧૦) દાણા ફૂટીને તેમાંથી રસી વહે છે ત્યારે દુર્મધ છૂટે છે. તે વખતે પ્રથમ બતાવેલા પાણીથી ધોઈ નાખી જસત (કસાંજગ) અથવા શંખજરાનો જુદો દ્યાવવો. (૧૧) કેટલીક વખતે ગરમીને લીધે ઝાંડા બહુ થાય છે; માટે ધાણા, અતિવિપતી કળી, વરિયાળી અને ખસખસનું સાકરમાં શરબન કરી પાવું. (૧૨) અશક્તિ જલ્દાય તો દ્રાક્ષાસવ ઉંમરના પ્રમાણમાં આપવો.

(લેખક:-વૈદશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર-“વૈદક સંબંધી ત્રિચારો-ભાગ ૧ સો માંથી”)

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૮૨

ઠંડું પડવા દેવું. તે ઠંડું પડ્યા પછી તેમાં થોડું થોડું મીઠું પાણી ઉમેરતા જવું અને ફીણુતા જવું. જેમ જેમ ફીણુતા જઈએ, તેમ તેમ તે રાજ અને તેલ ફૂલતું જશે અને માખણ જેવો રંગ તથા આકાર પકડતું જશે. જ્યારે ભેંસના માખણ જેટલી કઠણાશ તથા સફેદી આવે, ત્યારે એ મલમ તૈયાર થયો એમ જાણવું. એ મલમ તૈયાર થયા પછી તેને એક કાચના પાત્રમાં રાખી, તેના ઉપર પાણી રેડી મૂકવું. જ્યાં સુધી તે પાણીમાં ડૂબેલો રહેશે ત્યાં સુધી તે બગડશે નહિ. થોડે થોડો દિવસે તે પાણી બદલતાં જવું. જે પાણી બદલશે નહિ તે પાણી કાઠું પડી જશે અને મલમમાં ઉપર પોપડો વળશે. પણ જે પાણી ગિલકુલ નાખવામાં નહિ આવે, તે વાતાવરણની ગરમીથી જેમ જેમ પાણી સુકાતું જશે, તેમ તેમ મલમ ચીકણું થતો જશે. એટલે ચોપડવાના કામમાં આવશે નહિ પણ ફેંકી દેવો પડશે. માટે એ મલમને પાણીમાંજ રાખી મૂકવો. એ મલમ ચોપડવાથી આગરુ, ચાંદાં, સડતા ફેફલા અને દાઝેલા ઉપર ઘણાજ ફાયદો થાય છે, એવો અમારો અનુભવ છે.

મોટા માણસની માફક નાનાં બાળકો બોલીને પોતાને થતાં દુઃખની હકીકત કહી શકતાં નથી; તેથી ઘણી વખતે માતૃપિતા તથા વૈદ્યો તેની ચિકિત્સામાં ભૂલ કરે છે. તેટલા માટે નીચે પ્રમાણેની સંજ્ઞાઓ ધ્યાનમાં રાખી હોય તો, રોગને પારખવામાં ઘણી સહાયભૂત થઈ શકે છે. બાળકના રડવા ઉપર તેને ઓછી કેવધતી પીડા થાય છે તે સમજાય છે. તે બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ અડકાડે છે અને જે ઠેકાણે આપણો હાથ અડકાડતાં વધારે રડે છે અથવા સમજણું હોય તો આપણો હાથ ખસેડી નાખે છે, તે ઠેકાણે કોઈ પણ બાબતનું દુઃખ છે એમ સમજવું. જે બાળક આંખ મીંચીને રડતું હોય તો, તેનું માથું ઢુપે છે એમ જાણવું. ઝાડાનું બંધ થવું, એકારીનું આવવું, માતાના સ્તનને કરડવું, પેટમાં ગડ-

૧૮૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ગડાટ થવો, પેટ ચડવું અને પેટ ઊંચળવું, એ લક્ષણથી બાળકના કોઠામાં પીડા છે એમ જાણવું. મળમૂત્રમાં ગંધ આવવી, ચારે તરફ આંખ ફાટીને જોવું એ લક્ષણ હોય તો, તેની ગુદામાં અથવા પેશાબમાં કોઈ પ્રકારની પીડા છે એમ જાણવું. વૈદ્યોએ બાળકનું નાક, મોઢું, કાન, હાથ, પગ અને ખીજા અવયવો તથા સાંધા-એને વારંવાર તપાસતા રહેવું, જેથી નંદિ બોલી શકતા બાળકનો ગુપ્ત રોગ ધ્યાનમાં આવી જશે; અને તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવાથી બાળકને જલદી આરામ થશે.

એક “કુક્કુલુક” નામનો રોગ દૂધના દોષથી બાળકનેજ થાય છે. તેનું લક્ષણ એવું છે કે, બાળકની આંખમાં ચળ આવે છે, આંખ ગળે છે અને તે બાળક કપાળ, આંખ અને નાકને ચોળે છે, તથા તે તડકા સામું જોઈ શકતું નથી અને આંખ ઉઘાડતું નથી. એવો રોગ થયો હોય તો હરડાં, બેડાં, આમળાં, લોધર, સાટોડી, આહુ, રીંગણીમૂળ અને દોડકીનું મૂળ, એને વાટીને એક ગોળો બનાવી મૂકવો. પછી તે ગોળાને ઘસીને જરા ઊનો કરીને બાળકથી ખમાય તેવો કપાળે ચોપડવો જેથી એ રોગ મટે છે.

બાળકને લોહીવાળા ઝાડા થતા હોય તો મોચરસ, લજ્જ-ળુ, ધાવડીનાં કૂડ અને કમળનું કેશર એના ચૂર્ણને પાણીમાં ઉકાળી પાવાથી રક્તાતિસાર બંધ થાય છે. જો બાળકને પ્રવાહિકા (મરડો) થયો હોય તો લોધર, ઈંદ્રજવ, ધાણા, આમળાં, વાળો અને મોથ; એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચટાડવાથી તાવ અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. ઘણી વાર બાળકને ભસ્માણ્ણું થાય છે, તેમાં બાળક પુષ્કળ ખાય છે અને ભૂખું ને ભૂખું જણાય છે. તેવા રોગમાં, ‘લઘુવસંત માલતિ’ ઘણો ફાયદો કરે છે. જો બાળકને હિક્કા (હિડકી) થઈ હોય તો. એક ચોખાપૂર માણેકરસ લઈ, તેને થોડા ગોળના પાણીમાં મેળવી પાવાથી, હિડકી બંધ થઈ જાય છે. જો

બાળકની સારવાર અને તેના રોગોની ચિકિત્સા ૧૮૩

બાળકને પેશાબ વણી વારે થતો હોય, પેશાબ કરતાં રડતો હોય તો ગળોનું સત્વ અર્ધાં વાલ સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત મધ સાથે ચટાડવું અથવા દૂધમાં કે પાણીમાં મેળવીને પાવું. જો બાળકને મૂત્ર ટપકયા કરતું હોય તો એલચી નંગ એક છોડાં સાથે પાણી મૂદ્રી ઝીણી વાટી દિવસમાં ત્રણ વખત પાવી, જેથી પેશાબ ટપકતો બંધ થઈ જાય છે. જો બાળકની નસકોરી કૂટતી હોય એટલે નાકથી લોહી પડતું હોય, તો દાડમના કૂલને રસ નાકમાં મૂકવો. જો બાળકના કાનમાં ચસકા મારતા હોય તો એકબે ટીપાં સરસિયા તેલનાં મૂકવાથી ચસકા મટે છે. પણ જો પરુ વહેતું હોય તો કાગળની ભૂંજળી બનાવી સમુદ્રકીણું ચૂર્ણ અથવા કુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ, અથવા અખિલ કૂંકવાથી કાન પાકતો મટી જાય છે. અથવા આવળનાં કૂલને છાંચે સૂકવી તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી, સળી ઉપર ૩ લપેટી તેનાથી પરુ લૂછી કાઢી તેમાં તે કૂલનો ભૂકો કૂંકવાથી આરામ થાય છે. જો કાનમાં નાસુર પડી ગયું હોય અને પરુ વધ્યા કરતું હોય, તો વડનાં પાકાં પાન, કરંબનાં પાન, ગૂંદીનાં પાન અને કાળિયાં સરસનાં પાન ભેગાં વાટીને તેની વડી બનાવી તેલમાં તળી કાઢી, તે તેલને બાળી શીશી-માં ભરી મૂકવું. એ તેલ કાનમાં મૂકવાથી, કાન રુઝાઈ જાય છે. જો બાળકને અછબડા થયા હોય એટલે હાથના કાંડાંથી હથેલીને પાછલો ભાગ, પગના કાંડાંથી પગની પાટલી સુધી મગના દાણા જેવડા, રાતી ભોંયવાળા સંખ્યાબંધ ફેદલા થાય છે અને બે મટે છે, ચાર સુકાય છે અને આઠ નવા નીકળે છે. એવું જો થયું હોય તો, તેનો ઉપાય રવિવાર, મંગળવાર કે ગુરુવારને દિવસે એક ડાળી પીપળાની, કે જેના ઉપર સાત પાંદડા હોય તે મંગાવી, તેના દરેક પાંદડા ઉપર નીચેનો પ્રલોક લખવો:—

સમુદ્રસ્ય પરે પરે લંકાનામ મહાપુરીમ્ ।

વાયુના પુત્ર ગચ્છંતિ યત્ર રાજા વિભીષણઃ ॥

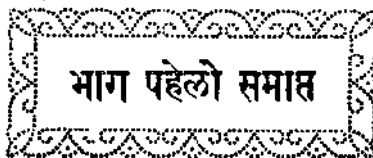

૧૮૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા

ત્યારબાદ તે ડાળીને તેલનો ધૂપ દઈ, તે બાળકના ઘરના રાંધવાના ચૂલા ઉપર લટકાવવાં. એ પ્રમાણે રવિવારે પીપળાંના પાન ઉપર, મંગળવારે આકડાના પાન ઉપર અને ગુરુવારે નાગર-વેલના પાન ઉપર લખીને બંધાવવાથી, ઓછાનાં આંદાં સુકાઈ જાય છે. આ પ્રયોગમાં શું ચમત્કાર છે અથવા શી યુક્તિ છે, તે સમજાવતું નથી; પણ સેંકડો બાળકના એછા સારા થઈ ગયા છે, માટે અમે તે એને પ્રભાવિક ગુણવાળો પ્રયોગ માનીએ છીએ.

બાળકોને બીજા ઘણી જાતના રોગો થાય છે અને તે રોગોની ચિકિત્સા મોટાં માણસ પ્રમાણેજ કરવામાં આવે છે; જેના પ્રયોગો ચાલુ હોવાને લીધે અમે વધારે લખાણ કરતા નથી. બાળકને માટે નિઘંટુ રત્નાકર, ભાવપ્રકાશ, રસરતનસમુચ્ચય, વગેરે ગ્રંથોમાં ઘણા રોગોના ઘણા ઉપાયો લખેલા છે; પરંતુ તે અનુભવેલા નહિ હોવાથી અમે તેના ઉતારા કરી ટિપ્પણ વધાર્યું નથી. પણ નિઘંટુ રત્નાકરમાં 'માતૃકાઓની પીડા' અને જ્યોતિષશાસ્ત્રના માનેલા નવ ગ્રહો સિવાયના બીજા નવગ્રહોના ગ્રહોના નડવાથી બાળકોના જુદા જુદા રોગોનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં તે માતૃકાઓ અને ગ્રહો બાળકને શા હાનિ પહોંચી નહીં છે, તે નહિ સમજાવવાથી અને તે શબ્દોમાં શા અલંકાર રહેલા છે તે અક્ષરમાં નહિ ઊતરવાથી તેનું વર્ણન કર્યું નથી. જે કોઈ મહાન તર્કવાદી એ ગ્રહોને જે અલંકારમાં ગોઠવેલા છે તેની શોધ કરી, પ્રયોગ સિદ્ધ કરે, તે બાળકો ઉપર ઘણો ઉપકાર થાય એમ છે, એટલુંજ કહીને આ વિષયને સંપૂર્ણ કરીએ છીએ.

भाग पहलो समाप्त

श्रीआयुर्वेद निबंधमाळा

७ भाग २ जो ७

श्रीआयुर्वेद निबंधमाला

भाग २ जो

१-कैशिकिजय

॥ मंगलाचरण ॥

अनुष्टुप छंद

वंदुं जगत्पति स्वामी विभु कल्याणकारक;

वंदुं सर्वज्ञ सर्वात्मा प्रभु जगद्द्वारक. १

शाहूँलविडीडित छंद

वंदुं विश्वपति द्वियो शुभ भति इडी गति ज्ञानमां,
दीसे सार अपार अद्भुत कणा व्योमादि संस्थानमां;

आकाशे अति शोभता गृहगणो तेजस्वी तेजे लयां,
आले निम घरी सहु निज पंथे लारे नियमो कयां. २

पृथ्वी नौतम जलत्मां अवनिमां अंथां दीसे ओपतां,
पुण्यो छोडलता तथा तरुवरे नाना विधि शोभतां;

संख्या सर्वनी केम हुं कहुं कथी विचारतां विसरुं,
तारी शक्ति अपार पार न लहुं हासत्वथी करगरुं. ३

१८७

૧૮૯

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨જો

મંદાકાન્તા છંદ

વિશ્વાધારા વિનતિ કરવા વિશ્વમાં એક તું છે,
 ખીજો કોઈ તુજ વિભુ નથી એમાં આશ્ચર્ય શું છે;
 ખીજા દેવો ભમતા ભવમાં ઊલટી આશ રાખે,
 નિઃસ્વાર્થે તું જગતજનને સત્યનો માર્ગ દાખે. ૪

દુમિલા છંદ

કર બહાર વિભુ દુઃખમાં ડૂબતાં ભવસાગર પાર ઉતાર મને,
 મનમાંહી અતિ કિલ્લિવષ ભયું તરવાનું નથી બલ આતમને;
 તમને વિનતિ કરી એમ વંદું બલ બુદ્ધિ દિયો દહતાજ મને,
 જમને જિતવા સત્કર્મ કરું પછીથી ન ગાણું દુઃખસાગરને. ૫

છપચ છંદ

કર કરુણા જગદિશ શિશ નમાવું સ્વામી,
 જગતારણુ જગ તાત આપ છો અંતરયામી;
 અલખ અગોચર નાથ વિભુ અજરામર આપો,
 કરું વિનતિ કરએડ ટાળ ત્રિવિધના તાપો;
 પાપ કાપ સંતોષ હર આપ મતિ રૂડી અને,
 રચું અંધ હું ગુણુ ભયોં તે શક્તિ આપો મને. ૬

મોતીદામ છંદ

પ્રભુ પરમાતમ પુરણાનંદ, વિભુ અજરામર આનંદકંદ;
 તમે કરો સેવકની પ્રતિપાળ, દિયો મતિ ઔષધજ્ઞાન વિશાળ. ૭
 રચું નિજ શક્તિ થકી જગ જેહ, પાર મુનિ ચંડિત પામે ન તેહ;
 રહે સુખી સર્વ યુવા વૃદ્ધબાળ, દિયો મતિ ઔષધ જ્ઞાન વિશાળ. ૮
 વનરુપતિ ઔષધિ વૃક્ષ અનેક, કર્યા ગુણુ જૂજવા જૂજવા છેક;
 રૂળો મૂળકંદ ત્વચા તણો તાલ, દિયો મતિ ઔષધજ્ઞાન વિશાળ. ૯

વૈદ્યવિજ્ય

૧૮૯

કરાવવા જગત મહીં ઉપકાર, રહે સુખી જેહ થકી નરનાર;
 સુખી સહુ થાય મટે દુઃખ ઝાળ, દિયો મતિ ઔષધજ્ઞાનવિશાળ. ૧૦

રહે નહિ રોગ શરીરમાં રંચ, કરે પરમાણુ મળી જન પંચ;
 ફરે સુખી સર્વ થઈ ઉજમાળ, દિયો મતિ ઔષધજ્ઞાન વિશાળ. ૧૧

શિશુપણું છેક નથી સુજ્ઞાન, રહ્યું ઠરી અંતરમાં અભિમાન;
 દુઃખી રંક બાણી દુરગુણ ટાળ, દિયો મતિ ઔષધજ્ઞાન વિશાળ. ૧૨

કરી કરુણાજ દિયો શુભ પંથ, રચ્યું શુભ વૈદ્ય વિજ્યનો ગ્રંથ;
 રખે પડે ચૂક કરો પ્રતિપાળ, દિયો મતિ ઔષધજ્ઞાન વિશાળ. ૧૩

ભુજંગી છંદ

મહા બુદ્ધિવંતા થયા કેંકવિઓ, કરી સાંભળી વારતા કે નવિઓ.
 નીતિવંતકો સંત થૈ તત્ત્વજ્ઞાની, કરી છે કવિતા બહુ મનમાની. ૧૪

ગીરાગુર્જરી ગુર્જરી ગુણવાળા, રસો વણ્યુંવ્યા કાવ્ય છંદો રૂપાળા;
 દીસે તકંભાંગકં છેવાત તાણ, રૂડી કિર્તિ જેથી રહી જગત ગાણ. ૧૫

કરી કલ્પના અલ્પના કલ્પબાંધ્યા, ફરી દેવથી દેવીના મંત્ર સાધ્યા.
 પડી લક્ષમાં વાત પોતે ઉતારી, વડી બુક્તિથીતે રચ્યાં કાવ્ય બારી. ૧૬

કયાં છંદ તેતો સહુ વિશ્વ બાણે, સુણી શીશ ધૂણે મુખે તે વખાણે;
 મધુરી મધુરી મધુમિષ્ટ વાણી, ખહો પાર કયાંથી મળે વાણી પાણી. ૧૭

ભયો શબ્દ ભંડાર સમુદ્ર સારો, દીસે આર કે પાર કયાંથી કિનારો?
 લહે જેહ વસ્તુ પળે મન જેતું, જડે તકંથી ખોળતાં તત્ત્વ તેતું. ૧૮

નીતિથી રચ્યાં શાસ્ત્ર સાહિત્ય સારાં, હજ્જે તે કવિને નમસ્તે હમારા;
 અતિ દીનને હીન છું યાળજ્ઞાની, ક્ષમા દોષ મારા કરો તત્ત્વજ્ઞાની. ૧૯

નથી કાવ્યશક્તિ નથી તકંશક્તિ, અલંકારયુક્તિતન બાણું વિભક્તિ;
 તથાપિ કૃપા શ્રીગુરુરાજ પામી, કરુંગૂંધણી ગ્રંથની શીશનામી. ૨૦

૧૯૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ-૨ ભૈ

ગ્રંથપ્રયોજન

વક્ષંતતિલકા છંદ

- જે જે થયા કવિવરો ગુજરાત મધ્ય,
તે તે ગયા લખી બહુ રસ કાવ્ય પદ્ય;
નીતિ વધે નિયમથી શુભ કાર્ય કીધું,
કિન્તુ શુભૌપધ ભણી નહિ લક્ષ દીધું. ૨૧
- બે શામળે છપયમાં બહુ નિતિ ભાળી,
વેદાન્તવાક્ય લખીઅખે મણા ન રાખી;
જ્ઞાને નિમગ્ન થઈ અમૃત પાન પીધું,
કિન્તુ શુભૌપધ ભણી નહિ લક્ષ દીધું. ૨૨
- પ્રીતિભર્યા પ્રિયતમેજ રચ્યા રૂપાળા,
શૃંગાર વણું ન કર્યાં વૃજવાસી બાળા;
બાળા રસો વરણવી, સુખ માની લીધું,
કિન્તુ શુભૌપધ ભણી નહિ લક્ષ દીધું. ૨૩
- જૈની કવિ કવિત્વથી સમક્ષિત પામે;
પ્રાકૃતભજનમકૃત કૃષો દુઃખ દેહ વામે,
વૈરાગ્ય પામી મન કર્મથી રે'છ બીધું,
કિન્તુ શુભૌપધ ભણી નહિ લક્ષ દીધું. ૨૪
- નીતિ થકી ગુણ વધે સુખ સર્વ ઠામે,
છંદો રચ્યા રસભર્યા દલપત્તરામે;
પોતે કવીશ્વર થઈ શુભ કાર્ય કીધું,
કિન્તુ શુભૌપધ ભણી નહિ લક્ષ દીધું. ૨૫

શાહૂલવિકીડિત છંદ

પ્રેમાનંદ પુરાણ ભારત રચ્યું પાનડું તણી ખ્યાતમાં,
રામાયણ રસરૂપ તે ગીરધરે છંદો કર્યાં નાટ્યમાં;

વૈદ્યવિજય

૧૯૧

એ આદિ ગુજરાતમાં બહુ થયાં કાવ્યો રૂઢી ભાતમાં,
દીધું લક્ષ નહીં અરે! કવિવરે વેદોત્તણી વાતમાં. ૨૬

ઉદ્દેશ

ઈન્દ્રવિજય છંદ

કવિતા કરીને કીરતિ ઉચરું,
ગુણ ગાઉં કદી ગુણવંત તણા.
પ્રતિ બોધ કરું કોઈ મહાજનને
મળે નામ ઈનામ કે ગામ ઘણું;
પરને ઉપકાર થશે ન કદી,
યદિ દ્રવ્ય મળે કે મળે દક્ષણા;
પરપીડ હરી કરી સુખ દિયે,
રચના કરું શ્રંથ રહે ન મણા. ૨૭

બ્રહ્મણ્ય છંદ

ગૂંથણી શ્રંથની ગૂંથવા મન કરું,
અતિ ધરું હામ છે કામ મોહું;
એક ઉપદેશ મમ ગુરુ તણો મનવસ્થો,
અવર ડંકાણને બાણું ખોટું.
પરને પીડા સમું પાપ જગમાં નથી,
પુણ્ય કેા હરણ પર દુઃખ જેવું;
તાપ તનના સમે વ્યાધિને તે દમે,
આદરું શ્રંથનું રૂપ એવું. ૨૮
વિષય વૈદક તણો વિસ્તર્યો અતિઘણો,
ઋષિ મુનિ દારના શ્રંથ ઝાઝા;
ભાષા સંસ્કૃતથી સંસ્કાર તે પામિયા,
કાવ્યરસ ભામિયા મોટી માઝા;

૧૯૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ચરક સુશ્રુત હારિત માધવ વળી,
વાગભટ ભાવમિશ્રે વખાણી;
કેં કવિ થઈ ગયા અંથ તેના રહ્યા,
કાવ્ય વિચિત્ર નિચિત્ર વાણી. ૨૯

ભાષ્ય તેનાં થયાં ભાષા ગુજરાતીમાં,
ગદ્યમાં વરણવ્યા ગુણુ ભારી;
પણુ નહીં તેહ અભ્યાસથી મુખ ચહે,
બહુ પડે શ્રમ હુદે જે વિચારી;
પદ્યમાં થાય તેા રસ બહુ ઊપજે,
સુખથી થાય જીવવાશ્ર સર્વ;
એમ જાણી કવિતા કરું રસભરી,
ટાળવા હુદ રોગાદિ ગર્વ. ૩૧

હરિગીત છંદ

કવિએા સહુને કરગરી કરું વિનતિ લ્યેા લક્ષમાં,
રસભંગ કે ગણદોષ નિરમળ બુદ્ધિથી કરજે ક્ષમા;
પરમાર્થ બુદ્ધિએ રચું ગુણવંત અંથ ગુણેભયો,
મુજ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે યદિ એક નર હુઃખથી તયો. ૩૧

દિસે ઘણા રસ કુદરતી નવ રંગ ભૂમિ જામિયો,
બહુવિધ વનસ્પતિ વૃણુ લતા ફળ દેખી આનંદ પામિયો;
છે જૂજવા ગુણુ તેહના આશ્ચર્યરૂપે રસ કરે,
મુજ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે, યદિ એક નર હુઃખથી તયો. ૩૨

જિહ્વા ત્વચા વિચાર નાડી, જ્ઞાન મળ મૂત્રો તણું,
શબ્દ સ્પર્શ ને રૂપની કરવા પરીક્ષા તે ભણું;
એમ અષ્ટવિધ કરવા વિવેચન લક્ષ મુજ મનમાં કર્યો,
મુજ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે યદિ એક નર હુઃખથી તયો. ૩૩

વૈદ્યવિજય

૧૯૩

રોગો તણા વિચાર સાધ્યા, સાધ્યા ઝોળખ આપવા,
કહું કાળ જ્ઞાન પ્રશસ્ત પુરણ જ્ઞાન વૈદ્યોને થવા;
રક્ત ધાતુ મળ ક્ષય વૃદ્ધિ એ ગુણદોષ શું તે મન ધર્યો,
મુજ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૪

રોગો તણાં નિદાન સંખ્યા લક્ષણો તેનાં લહું,
અસ્તી વિરેચન વમન વિધિઓ નરય આદિની કહું;
કહું ડાગ પોત વિધાન જેવો આશ્વં શ્રંથે આચર્યો,
મુજ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૫

કહું પંચ પંચ કશાય પ્રથમે અંજ રક્ત વૃક્ષો તણા,
વળી કાંટ હીમને કલક પંચમ કવાથના વિધીઓ ઘણા;
વળી ચૂણું ગોળી તેલ ઘૂત અમૃત તણે ઝરણે ઝર્યો,
મુજ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૬

સુવર્ણ ચાંદી આદિ ધાતુ સપ્ત ને ઉપ ધાતુઓ;
કરી શુદ્ધિ સંસ્કારે કરી મારો ટળે ઉપાધિઓ;
વિધિવત ભસ્મ રસાયને દુઃખ રોગ ભયથી ભગ્યો,
મુજ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૭

જેમ વ્યાધિ શત્રુની ક્રોધમાંડળિયાર ઔષધ કર ગ્રહી,
જે મુલત વૈદ્ય ભડવીર યોદ્ધા અરિ દળ મધ્યે રહી;
કરી ચૂણું વ્યાધિ ક્રોધ પામે વિજય રસ મેં આદર્યો,
મુજ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૮

મનહર છંદ

ખંડખોર ખંડથી અખંડ ત્રાસ વરતાવે,
રાજા હંડ કરી દુઃખ પ્રજા તણાં ટાળે છે;
કામ ક્રોધ લોભ આદિ અંતરના ખંડખોર,
તેને યોગીરાજ જ્ઞાન શાંતિ થકી ખાળે છે;

૧૯૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

નીતિ રિતિ પ્રિતિ ભિતિ તથા અનિતિયે ચઢે;
તેને ગુરુ રાજ ધર્મ ગુરુ કે પ્રજા રાગે પીડાય,
વૈદ્યરાજ ઔપધથી સંકટ પ્રગળે છે. ૩૬

વૈદલક્ષણ

શાહૂલવિકીડિત છંદ

આયુર્વેદ વિચારને ગુરુ થકી નિશ્ચે કરીને ભણ્યો,
વેત્તા સર્વ ક્રિયા તણો કુશળ તે ધીમંત શૂરા ગણ્યો;
ઉદ્યોગી મુખ મિષ્ટ વાણી વદતો નિલોભ શાંતિ ભયો,
સાધ્યાસાધ્ય વિચારી ઔપધ દિયે સદૈવ નિશ્ચે ઠર્યો. ૪૦

નિષિદ્ધ વૈદ્ય

ઉપજાતિ છંદ

મેલો મૂખે કકંશ વાણી ગોલે, ગર્વિષ્ટ ગ્રામીણ કુઠાર તોલે;
આવે કદાપિ અણુ તેડવાથી, ધન્વંતરિ તો પણ કાળ ભાથી. ૪૧

રોગી-લક્ષણ

તોટક છંદ

ધરી ધૈર્ય અને વિશ્વાસે રહે, નિજ વીતી હકીકત સર્વ કહે,
કરી પથ્ય રહે વશ વૈદ તણે, દુઃખ શાંતિ થયે ઉપકાર ભણે; ૪૨
નથી નો ગયો વર્ણ શરીર તણો, રહે ઇંદ્રિયનિગ્રહ રોગી ઘણો;
કહે વૈદ્ય યથાવિધિ તેમ કરે, નહી ઔપધ યોગ્ય તે રોગી ખરે. ૪૩

વૈદ્યનું કર્તવ્ય

પ્રમાણિકા છંદ

સુવૈદ્ય કાર્ય એટલું કે નેર વ્યાધિ કેટલું,
કરીજ સિદ્ધ રોગને પછી વિચાર યોગને. ૪૪

વૈદ્યવિજય

૧૬૫

સમાય રોગ જોહવો; ઉપાય આપ તેહવો,
ક્રિયા અસાધ્યે વ્યર્થ છે ન રક્ષવા સમર્થ છે. ૪૫

અષ્ટવિધ પરીક્ષા

દોહરો

સાધ્યાસાધ્ય વિચારવા ધારવા લેખજ ધર્મ;
વાંચો વાત વિચારીને કહું અષ્ટવિધ કર્મ. ૪૬

દંતપરીક્ષા

છાંપ્ય છંદ

વૈદ્ય જોલવા નય હોય રોગીની સાતે,
પ્રવેત વસ્ત્ર પરિધાન ગ્રહોલું દ્રવ્યજ હાથે;
ખાધું હોય તાંબૂલ વાણી મીઠી મુખ ભાખે,
દઠ ચિત્ત સુશીલ વાહનારૂઢજ સાખે;
ઘોળાં કૃણકૂલ હાથમાં ગ્રહી નય લેખજ ગૃહે,
શુભ લક્ષણ એ દૂતનું રોગ શરીરે ના રહે. ૪૭

સ્ત્રી કે ષે જણ હોય ક્રોધ રોગી અંગહીન,
કકંશ જોલે વાણ શોકમાં હોયે લીન;
લગવાં કાળાં વસ્ત્ર રક્ત પહેરેલાં હોય,
મુશળ દંડ જો હાથ આંખમાં આંસુ તોય;
દીન વ્યાકુળ રડતો અને તેલાભ્યંગ કરી કઠી,
કાળ સમો એ દૂત રહ્યો ભસ્માગ્નિ સાથે યદિ. ૪૮

ભુજંગી છંદ

યદિ વૈદ્યને તેડવા દૂતવેશે દિશા દક્ષિણે હાથ ખાંધીજ ખેસે,
નોથે જાયે ખેસે યદિ એક પાદે, જલો દૂત તે નિંદ છે નિર્વિવાદે. ૪૯

સ્ત્રિગ્ણી છંદ

સૂર્ય દિશા તજે દગ્ધ તેને કહો,
નય જ્યાં તેજ ધુમિત દિશા લહો;

૧૮૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

દીપ દિશ જાણીએ જ્યાં તે વાસો રહે,
 પ્રથમ ઇશાન એક ખેલાર શાસ્ત્રો કહે. ૫૦
 દગ્ધ ઇશાનને પૂર્વ ધુમિત છે,
 યામ આદે રહે એહવી રીત છે;
 ખેલારે ખેલારે દિશા એમ બદલાય છે,
 પાંચ દિશ શાંતિ ત્રણ દોષી કહેવાય છે. ૫૧
 શાંત દિશ આવી હૃત ને કે જિભો રહે,
 વામ દક્ષિણ રહી મધુર વચનો કહે;
 એવાં લક્ષણ થકી વૈદ્ય યશ પામશે,
 રોગી તન તાપ પીડા બધી વામશે. ૫૨
 દગ્ધ ધુમિત દીપ્તામહી' ને કદી,
 પૂઠેથી આવી હૃત વાક્ય બોલે યદિ;
 હૃત નિબંધ રોગી નહિ જીવશે,
 જીવે તો પણ નહિ યશની પ્રાપ્તિ થશે. ૫૩

ઉપજાતિ છંદ

બોલે મુખે અક્ષર તે ગણી ને, સંખ્યા સહુ અર્ધજ ભાગ કીને;
 બાકી વધે શું ત્રણ ભાગ કીને, શૂન્યેજ મૃત્યુ પ્રથમે ન જીને. ૫૪

વસંતતિલકા છંદ

પ્રસ્નાક્ષરો હૃત તણા ગણી યુક્તિએથી,
 કીને પછી ત્રણગણા મૂળ અંક જેથી;
 બાકી વધે ગણિત આઠજ ભાગ દેતાં,
 મૃત્યુ થશે સમથી વિષમ સુખ છે ત્યાં. ૫૫

સ્વપ્નપરીક્ષા

આમર છંદ

ને કદાપિ સ્વપ્નમાંહે ન્હાય તેલ દૂધથી,
 ધી ધકી કરે ને સ્નાન માનવાત યોગથી;

વૈકલ્પિકજય

૧૯૭

- સ્વામ વસુ ખેરી નારી સ્વામ ચંદને હશે,
સ્વસ્થને ધશેજ રોગ, રોગી મૃત્યુ પામશે. ૫૬
- ક્ષૌરકર્મ જે કરે કે દેખે દ્રષ્ટ લગ્નને,
આપઘેર નાચરંગ થાય છે ખુશી મને;
ઝાડ ખુદાડ આદિ જાંચે સ્થાનથી પડે ધમે,
સ્વસ્થને ધશેજ રોગ, રોગી મૃત્યુ પામશે. ૫૭
- ક્ષૌરના કરેલ નાગા જોગી કે ગોંસાઈ કે,
કાળી લાલ પાદ્ર શીશ હાથ પાશ હોય કે;
હાથ ખડ્ગ લાલા ધારી જેની માસે આવશે,
સ્વસ્થને ધશેજ રોગ, રોગી મૃત્યુ પામશે. ૫૮
- દાન, નાકહીન પાંખળેા કે હોય ફૂલડો,
ખાંધનાર ચારને કે મારનાર સેવડો;
ભોંસ જાંટ કે ગધેડ જેસી પૂઠે લાગશે,
સ્વસ્થને ધશેજ રોગ, રોગી મૃત્યુ પામશે. ૫૯
- અન્ન પકવ લોહ તિલ લાલ એહનાં થશે,
તેલ દારૂ પાન શ્રીધ નેત્ર જેકએ જશે;
આગમાં બળે કે નીરે ડૂબે શ્વાન કરડશે,
સ્વસ્થને ધશેજ રોગ, રોગી મૃત્યુ પામશે. ૬૦

શાહુલાવિકીકિત છંદ

- લીલાં ઝાડ સુમ્હેલ કે ગિરિ તાણા જાંચા શિખરે ચઢે,
વિષ્ટાએ નિઝ અંગ લેપન કર્યું, સ્વમૃત્યુ પોતે રહે;
રાગ્ન, હાથી, સુવર્ણ, ગૌ, હય અને બેસો બહુ દેખશે,
નીરોગી ધનલાલ સંપત્તિ લહે રોગી નીરોગી થશે. ૬૧
- એસે ધોળે વૃષભ કે ગજ પરે જાંચે સ્થળે જે જમે,
નાવે બેસી નહી તરે અને વળી અગમ્ય સ્ત્રી શુ' રમે;

૧૬૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

સાગર બંધ તરી અને મનુષ્યનું માંસ કઠી લક્ષણે,
 નીરોગી ધનલાલ સંપત્તિ લહે રોગી નીરોગી થશે. ૬૨
 રાતાં ઉજ્જવલ રંગનાં અને વળી પીળાં સુવસ્ત્રો ધરી,
 રાતાં ઉજ્જવલ પીત ચંદન કરી દેખે યદિ સુંદરી;
 મિત્રો ઇન્દ્ર નરેન્દ્રને સજીવ જો સ્વભામહીં દેખશે,
 નીરોગી ધનલાલ સંપત્તિ લહે રોગી નીરોગી થશે. ૬૩
 કન્યા ચક્ર રથ ધરજા કુળલયાં વૃક્ષોનાં વૃદ્ધો બહુ,
 માળા યુષ્પ તણી અને દીપકના લાલો થયા તે કહું;
 અગ્નિ ધૂમ્રરહિત નજરે પડે કે તીર્થ મોટાં હશે,
 નીરોગી ધનલાલ સંપત્તિ લહે રોગી નીરોગી થશે. ૬૪
 દેખે મંડળ ચંદ્ર સૂરજ તણા કે દૂધ તાણું પીએ,
 મન્દહર સર્પ જળો ડસે ભગરીઓ પાર નહી પામીએ;
 કીચક મિશ્રિત પાણીમાં થઇ કરી પેલે કિનારે જશે,
 નીરોગી ધન લાલ સંપત્તિ લહે રોગી નીરોગી થશે. ૬૫

નાડીપરીક્ષા

ઉપભતિ છંદ

ઘેરાયલું રોગથી અંગ જેનું, કરે સુવેધો નિદાન તેનું;
 તાંતુકી મૂત્ર મળ ચાર, શબ્દ તવચા રૂપ અને આકાર. ૬૬
 કૌપેલ હીસે કફ પિત્ત વાત, દોષ કયો અલ્પ અધિક માપ;
 જ્ઞાનાર્થ કીજે નાડીપરીક્ષા, આઘન્ત તેની કરવી નિરીક્ષા ૬૭
 તારો વીણાના બહુ રાગ ખોલે, કળાવતો જંત્રજ દાવ ખોલે;
 તેમજ વેધો ધમનિ તપાસે, અભ્યાસથી સ્પષ્ટજ રોગ ભાસે. ૬૮
 નાના કુપચ્ચે મળકોપ પામે, રોગો બધાનું મૂળ એક ઠામે;
 નિદાનનો અર્થજ રોગ બહો, રોગો તણો અર્થ નિદાન માનો. ૬૯

વૈદ્યવિજ્ય

૧૯૯

જે વૈદ્ય નાડી જીભ મૂત્ર જોય, તેનેજ રોગો તણું ભાન હોય;
કરે ચિકિત્સા નહિ સર્વ ઠામે, રોગી મરે વૈદ્ય યશને ન પામે. ૭૦
વ્યાધિ બળાબળ ને દેશકાળ, જોઇ વિચારે દુઃખરૂપ માળ;
પછી ચિકિત્સા કરશે વિચારી, તે વૈદ્ય પામે યશકીર્તિ ભારી. ૭૧
અંગુષ્ઠ જે દક્ષિણ હાથ કેરો, મારે અધોભાગજ નાડી ફેરો,
દક્ષિણ હાથે કરી સ્પર્શ તેનો, બાણો ત્રિદોષે નકી રોગ એનો. ૭૨
એકાગ્ર ચિત્તે મન શાંત રાખો, દક્ષિણ હસ્તે ધમનિજ દાખો;
સ્ત્રીઓ તણા રોગનિદાનકાળે, નાડીજ હાથા કરની નિહાળે. ૭૩
ગ્રહી ગ્રહીને ત્રણ વાર મૂકો, નાડીપરીક્ષા કરતાં ન ચૂકો,
મનશુદ્ધિતર્કે લેજો વિચારી, ઉત્પત્તિ રોગો તણી સર્વ સારી. ૭૪
ત્રણ અંગુલિએ સ્પર્શજ કીજે, કંઈ પિત્ત વાયુ નકી બાણી લીજે;
મંદજ મધ્ય અતિ તીવ્ર બાણો, ત્રિદોષનાં લક્ષણ એ પ્રમાણો. ૭૫
બે બે મળે દ્વંદ્વજ ત્યાં કહીજે, ત્રિદોષ ત્યાં જો તરણે લહી જો,
સાધ્ય, અસાધ્ય અને કષ્ટસાધ્ય, નાડી બતાવે સહુ તે અબાધ્ય. ૭૬
નાડી બતાવે યદિ રોગી આવી, લક્ષણ તેનાં દર્દ છું બતાવી;
મગમૂત્ર વેગાદિકના ભરેલા, અભ્યંગ તૈલાદિકનાં કરેલાં. ૭૭
નિદ્રામહીથી યદિ જાડી આવે, સ્નાન કરી કોઈ નાડી બતાવે;
જૂષ્યો હશે કે અન્નખાધું હોય, લાંગી તૃષા નીરની મન તોય. ૭૮
ઠામાતુરો કે ભયભીત અંગે, મન વાતમાં કે નારી પ્રસંગે,
એવા નરોની નહિ નાડી જોવી, જોઈને શું ફેાકટ કીર્તિ ખોવી? ૭૯
સ્ત્રીઓતણી વામજ હસ્ત પાદે, દીસે રૂઠિ શાસ્ત્રજ નિર્વિવાદે;
પછી અનુભવ પોતાતણો જે, સર્વોપરી તર્કજ બાણી લીજે. ૮૦
રત્નો તણા જે ગુણદોષ બાણે, અભ્યાસ તર્કે સહુ તે વખાણે;
ઉપાય ખીજો નહિ ચાલે એક, નાડીપરીક્ષા કરવો વિવેક. ૮૧

૨૦૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

વાયુ તણી નાડી પ્રદ્વારવરૂપે, પિત્તદોષ ક્રોધે શંકરરૂપે;
 કફ નાડી જાણે વિષ્ણુ સ્વભાવે, ત્રિદોષ દેવો ત્રણુથી બતાવે. ૮૨
 અથે વહે વાતજ નાડી જાણે, મધ્યે વહે પિત્તજ તે પ્રમાણે;
 અંતે વહે છે કફ વ્યાધિ નાડી, રૂપે કહુ' ભિન્નજ તે પછાડી. ૮૩
 વાંકી ગતિ વાયુની નાડી આલે, કૂદે વહે પિત્ત ગતિ ઉછાળે;
 મંદ ગતિથી કફ રોગ હીસે, ત્રિદોષમાં તીવ્ર ગતિ અતિથે. ૮૪

શાર્દૂલવિકીડિત છંદ

આલે સર્પ જો તણી ગતિ અતિ વાયુ તણા વેગમાં,
 કાળા નંદુક તેતરો સમ અલે પિત્તો તણા યોગમાં;
 રાજા હંસ કપોત કુકકુટ સમી શ્લેષ્મ ગતિએ સહી;
 સન્નિપાત ત્રિદોષમાં સહુ મળે એકે અધૂરી નહિ. ૮૫

ભુજંગી છંદ

હીસે તર્જની પાસ વાયુની રીતે, વહે મધ્યમાં અંગુલિ પાસ પિત્તે;
 કક્ષાધિક્ય અનામિકા પાસ જાણે, ત્રિદોષે ત્રણે અંગુલિને વળાણે. ૮૬
 ગતિ સર્પને દેડકાનીજ આલે, વળી વાંકીને કૂદતી રુપદ હાલે;
 વહે મધ્યમાં તર્જની હેડે જ્યારે, કહેા વાયુને પિત્તની નાડી ત્યારે. ૮૭
 જુઓ સર્પને હંસની આલ જેમ, અનામિકા તર્જની પાસ તેમ;
 વહે મંદ વાંકી કરો લક્ષ તેવું, કહેા વાયુને શ્લેષ્મ છે મિશ્ર એવું. ૮૮
 હથે દેડકા હંસની આલ જેમ, ધસે મધ્ય અનામિકા પાસ એમ;
 કૂદે ઊછળે ને વળી મંદ જેહ, કક્ષાધિક્ય ને પિત્ત જાણેજ તેહ. ૮૯
 કૂદે કાષ્ટને જેમ પક્ષી સુથાર, વહી વેગથી તેમ તે વારવાર;
 લહો કૂદતીને વળી સ્થિર જ્યારે, સન્નિપાત ત્રિદોષનેા રોગ ત્યારે. ૯૦
 ગતિ નાડીની હોય જો એક રીતે, સુખીની વહે ત્રીશ ને ત્રીશ નિઃયે;
 વહી સ્થિરથી તીવ્રને સ્થિર ધાય, લહી મૃત્યુ રોગી યમદાર જાય. ૯૧

વિધવિજય

૨૦૧

કૂલેલીને ગંભીર તે માંસવાહી, રહે ઉપ્પુ જલદી વહે તાવ માંહી;
હશે કામ કે ક્રોધમાં વેગવાન, ભયભીત ચિંતાતુરે શીણુમાન. ૬૨
જડ ઉપ્પુ ને રક્તાથી પૂર્ણ જાઓ, જડ માત્રને આમવાસુ પ્રમાણે;
વહે વેગથી હલ્લકી અગ્નિ દીપ્તે, રહે સ્થિરવાહી જુઓ તૃપ્તિ યુક્તે. ૬૩
સચાપલ્યતા તે કુધાતુર પ્રાણી, વહે મંદ ધાતુ ક્ષયી તે વખાણી;
ધણી મંદ ચાલે કલો અગ્નિમંદ, વિધિએ કહી નાડી તિલકચંદ ૬૪

નાહીનાં અસાધ્ય લક્ષણ

શાહૂલવિકાંકિત છંદ

ચાલે મંદજ મંદ શિથિલ વળી શિથિલ ને વ્યાકુળી,
થાયે વ્યાકુળ ને પછી રહી રહી ધીમી વહે છે વળી;
દેખાયે ક્ષણમાં વળી કર તણા મૂળે ક્ષણે અંગુલિ,
સ્થાનબ્રષ્ટ થઈ વહે વિધવિધે કાળસ્વરૂપે મળી. ૬૫

ઉપજાતિ છંદ

ધણું કરીને સ્થિર નાડી ચાલે, મધ્યે વળી વિનુત જેમ હાલે;
દિન એક રેગી જરૂર જીવે, ખીજે દિને મોતનું પાન પીવે. ૬૬

વસંતતિલકા છંદ

જોતાંજ પિત્ત તણી ગતિ નાડી જણાય,
મધ્યે મળી કક્રગતિ અનિલ ધાય;
ધીમી પછી વહી અતિ તીવ્ર ધાય,
ચક્રે ચક્રે જ્યમ વહે જમયુર જાય. ૬૭

નારાચ છંદ

ધણીજ કાંપતી વળી દેખાય થોડી હાલતી,
ને મંદ જેવી ધાય ને જણાય પાછી ચાલતી;

૨૦૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

હેચાલી મંદ તીવ્ર થાય, થાય મંદ એમરે,
અસાધ્ય બાણી છોડવી નવીજ તેને ક્ષેમ રે. ૯૮

હોહરો

શીઘ્ર વહે મળ કોપમાં, અથવા લાગે શીત;
બીજે દિન મૃત્યુ થશે, એવી એની રીત. ૯૯

ભુજંગી છંદ

વહે તીવ્ર નાડી ગતિ વાયુમાંડી, વળી શીતથી શીતળા હોય કયાંડી;
પસીનો વળી ચીકણો સર્વ ઠામે, જીવે સાત રાત્રિ પછી મૃત્યુ પામે. ૧૦૦

તોટક છંદ

અંગ શીત અને મુખ શ્વાસ પળે, ધમની અતિ તીવ્ર ને ઠાહ બળે;
કરીને સુવિચારજ એમ કહું, દિન પંદર આયુષ બાકી રહું. ૧૦૧

શાલિની છંદ

વાયુનાડી ખડારથી દીસે નાહી, અંતર્યામી શીતળા હોય કયાંડી;
ગ્લાનિ દીસે નાડી મંદ વહીને, મૃત્યુ પામે ત્રણ રાત્રી રહીને. ૧૦૨

ભુજંગી છંદ

વહે નાડી રોગી તણી સૂક્ષ્મ કિંવા,
અતિ વેગવાળી ઘણી હોય કિંવા;
વહે શીતળા શીતતું જોર ભારે,
તજો વેધ નાડી નકી એજ મારે. ૧૦૩

વસંતતિલકા છંદ

નાડી વહે કદી કદી વીજળીસ્વરૂપે,
દીસે વળી નહિ કદી ચદિ બામાં રૂપે;
ઐતન્યજ્ઞાન ક્ષણમાં, ક્ષણમાં ન શુદ્ધિ,
જીવે નહીં બહુ શ્રમે સુવિચાર બુદ્ધિ. ૧૦૪

વૈદ્યવિજય

૨૮૩

શાલિની છંદ

નાડી ચાલે ઉપ્પલ વાંકી ગતિએ, સર્પાંકારે વેગવાળી થતી એ; કંઠે જેને રાધતો પ્રવેગ્ન ભારે, નિશ્ચે જાણુ રોગ રોગીને મારે. ૧૦૫

માલિની છંદ

ધ્રુવતિ ધ્રુવતિ ચાલે, સંચક્ષા તીવ્ર વેગી,
શીતળ શીતળ દ્વીસે નાસિકા શ્વાસ લેગી;
કઠિન જ્વિત તેવું ખ્હોર બે ખ્હોર મધ્ય,
નકી જશે ચમદારે વેદ્ય વિચાર સદ્ય. ૧૦૬

ઉપજતિ છંદ

ત્રિદોષ નાડી અતિ તીવ્ર ચાલે, અગ્નિ સમો તાવ મધ્યાહ્નકાળે;
જીવેજ રોગી દિન એક તેહ, બીજે દિને આવરદાનો છેહ. ૧૦૭

સગ્વિણી છંદ

પગમહી માત્ર નાડીજ જેની વહે,
શ્રમ કરી હાથમાં બહુ જીવે ના લહે;
બાંધ મુખ હોય પણ દંત દેખાય છે,
વેદ્ય તજ રોગી ચમદાર તે જાય છે. ૧૦૮

માલિની છંદ

પિત્ત કફ અને વાયુ એકઠા થાય જ્યારે,
એકજ સમય નાડી આશ્રયે જાય ત્યારે;
કઠી કઠી નર એવા ચત્નથી સાધ્ય થાય,
અતિ ઘણા નર એવા મૃત્યુને દ્વાર જાય. ૧૦૯

જ્વરની નાહી

પ્લવંગમ છંદ

વક અપજને શીત વાત જ્વરમાં રહે,
તીવ્ર સરળની ચાલ પીત્ત જ્વરમાં કહે;

૨૦૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

સ્થિર શીતને સ્તિગ્ધ શ્લેષ્મજ્વર બાણીએ.
 અપલ કકિન જે હોય વાત પિત્ત આણીએ. ૧૧૦
 શ્લેષ્મ વાતની માંહિ મંદ દીસે કદા,
 સ્થિર શ્લેષ્મને શીત પિત્ત શ્લેષ્મે વદા.
 એ વિધ નાડીગત શાસ્ત્રમાંહી કહ્યું,
 સિલકચંદ મત ધ્યાન ધરી સર્વે તહ્યું. ૧૧૧

દોહરો

નાડી હંસગતિ વહે કે ગજગતિ સમાન;
 સુખ પ્રસન્ન નીરોગીનું નિશ્ચે કરો નિવાન. ૧૧૨

મૂત્રપરીક્ષા

ઉપજાતિ છંદ

રાત્રિ ઘટિકા રહે ચાર જ્યારે, હિહાહો નિશ્ચય રોગી ત્યારે;
 કાંસા તથા દાચના પાત્ર મધ્ય, મૂત્ર થહો વેદ વિચારી સત્ર. ૧૧૩
 આદિ શને અંતની ધાર છાંહો, જ્યાં મધ્ય ધારા તહીં દ્રષ્ટિ માંહો;
 સૂર્યોદયે મૂત્ર તમે તપાસો રોગો તણા ભેદ બહુ પ્રકાશો. ૧૧૪
 ઘેાળું દિરો વાયુ તણે વિકારે, પીતરક્ત વર્ણે પિત્ત હોય જ્યારે;
 ક્ષીણ્યુકા ઘેાળું ક્ષ રોગમાંહી, દેખાય કાળું ત્રણ દેષમાંહી. ૧૧૫

છરપો

નીલ વણું કે રુક્ષ કોપ વાયુની માંહી,
 તાંબૂલ વર્ણે તૈલ જેવું પિત્ત હોયે જ્યાંહી;
 ચીકણું ઘેાળું જેહ શ્લેષ્મ રોગી તે કહીએ,
 રક્તવિકારે ઉષ્ણ ચીકણું લાલ લહીએ.
 રસ બિનેરાં જેહવું અથવા કાંજી સારણું,
 જળકિંવા અંદન સમું અત્ર પચ્યું નહીં પારણું. ૧૧૬

વૈદ્યવિજય

૨૦૫

વસંતતિલકા છંદ

ચોખા તણા ધોવણ જેમ અજીર્ણ મધ્ય,
 ધૂમ્નો સમું અતિઘણું નવ જ્વર સઘ્ય;
 જે ઉષ્ણ ધૂમ્ન ગિત મળ્યું પિત્ત વાત જાણો,
 ધોણું અને કીણ મળ્યું કફ વાત માણો. ૧૧૭

ઉપજાતિ છંદ

કફ પિત્ત રાતું બહુ ઘાડું હીસે, જીર્ણજ્વરે પિત્ત રાતું અતિશે;
 ત્રિદોષ ક્રોધે સહુ ભાત વર્ણ, ધારો નિધિએ સહુ વાત કર્ણ. ૧૧૮

શાહ્નલવિકીડિત છંદ

જે ઇચ્છા મન રોગ નિશ્ચય તણી રાગો તમે એકદા,
 પાત્રે મૂત્ર ભરી પછી સળી વતે બિંદુ સુતૈલે તદા;
 બિંદુ તેલ તણું પડે પ્રસરે જે તે સાધ્ય નિર્વિઘ્નતું,
 સ્થિરે કષ્ટજ સાધ્ય દૂખતું કદા મૃત્યુ થશે તેહતું. ૧૧૯

મદિરા છંદ

તૈલ ધરો જ્વ મૂત્રમહીં જશે પૂર્વ દિશા ભણી સાધ્ય ગણે,
 દક્ષિણ જાય અતિ જ્વર હોય તથાપિ સુઓપથ રોગ હણે;
 ઉત્તર તેમ વહે બહુ દ્યેમ નીરોગી હશે નર એમ કહો,
 પશ્ચિમ જાય અતિ સુખ ધાય. દિશા કરી ચાર વિચારી લહો. ૧૨૦

દુમિલા છંદ

જ્વ બિંદુ સુતૈલ ઇશાન દિશા જશે એકજ માસમાં મૃત્યુ થશે,
 નૈઋત્ય વહી મહીં છિદ્ર પડે યમદાર ભણી નકી શીઘ્ર જશે;
 એક માસ મહીં વળી તેહ મરે જ્વ અગ્નિદિશા ભણી બિંદુ ધસે.
 ભલે સાધ્ય તથાપિ ન જીવે કદી ચદિવાયન્ય દિશા ભણી બિંદુ ખસે. ૧૨૧

દોહરો

ખડ્ગ દંડ મનુષ્યનો થાય તેલ આકાર,
 નિશ્ચે તે રોગી મરે ઘણા ગ્રંથ મત સાર. ૧૨૨

૨૦૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પદ્મ હાથી કે હંસ સમ આમર છત્ર સમાન,
ભને સરોવર સારણું સાધ્ય લહો ગુણવાન. ૧૨૩
આળણી જેવાં છિદ્ર જે થાય તેલની માંહે,
દોષ કહો એ પિતૃનો માગો પ્રભુની સાહે. ૧૨૪

ઉપજાતિ છંદ

મનુષ્ય કે મસ્તક જે તણો રે, આકાર ઠીસે ભૂત દોષનો રે;
મંત્રાદિ તંત્રે કરી શાંત તેને, પછી દિયો ઔષધ યોગ્ય એને. ૧૨૫

હોહરો

વાતવિકારે સર્પ સમ પિત્તમાં છત્રાકાર,
મોતીબિંદુ કકરોજમાં ત્રિદોષ ત્રણ પ્રકાર. ૧૨૬

મઠપરીક્ષા

હોહરો

ધૂમ્ર વર્ણુ ત્રુટિત અને ક્ષીણ સહિતે હોય,
બાંધેલો કાળો સદા વાત રોગમાં જોય. ૧૨૭
પીળો ને રાતો જરા પિત્ત વિકારે જાણુ,
ધોળો ક્ષીણ મળ્યો મૃદુ કકર વ્યાધિજ પ્રમાણુ. ૧૨૮
પીળો તાંબૂલ વર્ણુનો વાત પિત્ત ગદ તેહ,
શ્યામ પીત તૂટેલ તે પિત્ત વાયુ મળ જોહ. ૧૨૯
પીળો કાળો ચીકણો જરા નરમ કકર પિત્ત,
દુર્ગંધી ત્રુટિટ અને કાચો અજીર્ણ પીત. ૧૩૦
કાળો પીળો શ્વેત ને હોય ગાંઠ સહિત,
બહુરંગી મળ જોહનો ત્રિદોષે એવી રીત. ૧૩૧

શાદ્દલવિકૃતિ છંદ

વાતાદિ ક્ષીણ થાય મળને જીઓ પીળો ને ગાંઠો મળ્યો,
પીળો દુર્ગંધી મળ્યો દટિ દુષે વાયુજ આમે કળ્યો;

વૈદ્યવિજય

૨૮૭

ધોળો દુર્ગંધી જળોદરમહી કાળો ક્ષયરોગમાં,
મંદાગ્નિ પાતળ લહો ત્રુટિત તે તીક્ષ્ણાગ્નિના જોગમાં. ૧૩૨

માત્રિની છંદ

અરુણ વરણ પીળો શ્યામ ને પ્રવેત હોય,
અકચક અતિ ઉષ્ણ માંસ જેવેજ જોય;
બહુવિધ બહુ રંગી વિચિત્ર ચિત્ર હીસે,
તજ તજ તજ જાઈ મૃત્યુનું પાત પીશે. ૧૩૩

શબ્દપરીક્ષા

હોહરો

સ્વર મોટો કદ્દ રોગમાં, પિત્તમાં જોલે સ્પષ્ટ,
ધુર ધુર જોલે વાયુમાં ત્રિદોષ તરણે કષ્ટ. ૧૩૪

સ્પર્શપરીક્ષા

હોહરો

ઉષ્ણ અંગ રહે પિત્તમાં, લૂણું હીસે વાત,
કદ્દ શીતળને ચીઃણું, ત્રિદોષ તરણે જાત. ૧૩૫

જીભપરીક્ષા

છપ્પો

ઠંડી સૂકી અને કુલેલી વાયુ રોગે,
હોય રક્ત ને કૃષ્ણ પિત્ત વાયુને જોગે;
ચીકણી ઘોળી હોય શ્લેષ્મનો રોગજ જાણો.
કંઠકવાળી કૃષ્ણ શુષ્ક સત્રપાત વખાણો;
દંદજ રોગે જાણવી ખેસ્વાહી ખેરંગ છે,
ત્રિદોષમાં તરણે મળે જેનો જેનો સંગ છે. ૧૩૬

૨૦૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

નેત્રપરીક્ષા

દોહરો

રુક્ષવર્ણ જે નેત્રને કિચિત દીસે લાલ, સ્થિર રહે નહિ બહુ ફરેવાત નેત્રનો તાલ.	૧૩૭
પીળી અથવા લાલ કે લીલી આંખજ ધાય, દીપક દષ્ટે નવ પડે પિત્ત નેત્ર કહેવાય.	૧૩૮
પાણી ભરેલી ચીકણી, તેજહીન ને પ્રવેત, તિલકચંદ્ર કક્ષ નેત્ર તે બહો રોગ સમેત.	૧૩૯
સર્વ દોષ મળે એકઠા લક્ષણ સર્વ સહિત, ત્રિદોષ તેને બાણીને નેત્રપરીક્ષા રીત.	૧૪૦

અસાધ્ય નેત્ર

છબો

એક નેત્ર રહે બંધ એક ઉઘાડું દીસે, ઉઘાડું વિકરાળ વાંકડું હોય અતિશે. નહિ દેખાયે કાંઈ વાંકુ ઉપર ચઢેલું, દેખે ભયંકર દષ્ટ દષ્ટિ પાસેજ પડેલું.	
બહુ બારીક શિરા ફૂટે નેત્ર ચેતના હીન છે; અસાધ્ય મૃત્યુ પામશે બહો દુઃખમાં લીન છે.	૧૪૧

દોહરો

દીસે ભયંકર એક નેત્ર બીજું હોય જો બંધ, ત્રણ દિવસ તે જીવશે લાગ્યો મૃત્યુ ધંધ.	૧૪૨
રક્ત વર્ણ કાળી જરા દીસે ભયંકર જેહ, તજો વેધ નિશ્ચે જશે મૃત્યુધામમાં તેહ.	૧૪૩

વૈદ્યવિજય

૨૮૯

ચોપાઠ

તેજહીણને કિંચિત કાળી, વૈદ્ય જીઓ એ આખો લાળી;
નકી જાશે યમદારે મરી, કરે પરીક્ષા દિલમાં ધરી. ૧૪૪

મુખપરીક્ષા

ચોપાઠ

વાતે મધુર મુખ કડવું પિત્ત, મધુર આજી કંકરોગની રીત;
મૃત ભયું જેમ અજીર્ણું ધયું, અગ્નિગંદ કષાયજી કહ્યું. ૧૪૫

સ્વરૂપપરીક્ષા

તોટક છંદ

કર પાદને કેશ તે કાટી જશે, અંગ સ્યામ સ્વરૂપ અધિક હશે;
સ્મૃતિ બુદ્ધિ સુચેષ્ટિત મૈત્રી નહીં, જળકે મુખ પ્રકૃતિ વાયુ કહી. ૧૪૬
પિત્ત સ્નિગ્ધ સ્વરૂપ છે અગ્નિથકી, તૃષવાન ક્ષુધાતુર દળુ નકી,
કર પાદ અને મુખ લાલ રહે, અભિમાન પિત્તે શૂરવીર કહે. ૧૪૭
કંકરૂપ છે અંદ્ર સમાનજીઓ, કહું પ્રકૃતિ સંશય મર્ગ ખૂઓ;
બહુ શીતલ અંગ સુશોભિત છે, કહે સત્ય સદા નિરલોભિત છે. ૧૪૮
હાડસંધિ અને દંઢ માંસવાળી ત્વક્ સ્નિગ્ધ દીસે રમ છે કૂમળી
ભૂખ શોક તૃપાસમ શાંત રહે, ગુણુ આર્ત્વિક બુદ્ધિ મહંત કહે. ૧૪૯

દોહરો

વાયુ પિત્તને કંક તણા કહ્યા પ્રકૃતિ ભેદ,
તિલકચંદ તકે લહો અનુપમ આયુર્વેદ. ૧૫૦

કાઠજ્ઞાન

દોહરો

પ્રથમ પરીક્ષા એ કરે આયુ છે કે કેમ,
આયુને ઔષધ મળે થાય રોગીને શેમ. ૧

૨૧૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૨ જો

શાહૂલવિકીડિત ઇંદ

રોગીના મુખ નેત્રને કરણ તે સૌમ્ય પ્રસન્ન હશે,
નાસા શ્વાસ વહે ઘરાબર વળી સુગંધ સારી રસે;
જિહ્વા કોમળ તાવ સ્વેદહીન ને કંઠે ન પ્રલેખ કદા,
દાહ સ્વલ્પ ન શીત અંગ મહી જો સાધ્ય તે રોગી સદા. ૨

સ્વલ્પ આયુષ્યનાં લક્ષણ

જે રોગી જળ મધ્ય ગિંબ સ્વિક કે અંદ્ર તણા પૂર્વ કે-
પશ્ચિમ દક્ષિણ ઉત્તરે યદિ જુએ છિદ્ર સહિતે થકે;
છ જો એક અનુક્રમે ત્રણ વળી મૃત્યુ દિવસો કહ્યા,
ધૂમે દશ દિન જીવશે નર નક્કી નિશ્ચે કરીને લઘ્યા. ૩

વસંતતિલકા ઇંદ

જો જીભ કે બ્રૂકુટિ નાક તણો અથ ભાગ,
જોતાં જણાય નહિ તે બહુ વિધ ભાગ;
કાને જેડ કર ધરે યદિ શબ્દ ના'વે,
મૃત્યુ થશે નકી નકી યમપૂર જાવે. ૪

તોટકે ઇંદ

નવ દીન બ્રૂકુટિ ન દેએ કદી, દિન પાંચ રહે નહિ નેત્ર યદિ;
નહિ કણું સુણે દિન સાત રહે, ત્રણ દિવસ નાસિકા અથ કહે. ૫

ભુજંગી ઇંદ

અકસ્માત બડો અને સ્થૂળ થાશે, ઘણો સ્થૂળ તે સૂક્ષ્મ રૂપે જણાશે;
થશે શાંત ક્રોધી અને ક્રોધી શાંત, ખટ માસમાં કાળભેદે કૃતાંત. ૬
થશે જીભ કળી હશે મુખ રાતું, નથી જીભથી સ્પર્શતું જ્ઞાન થાતું;
મદિ દૈવ રક્ષા કરે જો તથાપિ, નમ્રી મૃત્યુ પામે ન જીવે કદાપિ. ૭

વૈદ્યવિજય

૨૧૧

શાદ્દાનિકીકિત છંદ

રાત્રે દાહ બળે અને દિવસમાં ઠંડીજ લાગે બહુ,
કંઠે પ્રલેપ્ત મુખે નહિ રુચિ વળી રાતાંજ નેત્રો કહું;
નાડી ઝીણી જણાય તે વળી કદી ડૂલેલી બડી હશે,
ગિહ્યા કાળી કંઠાર તે પુરુષનું જણાજ મૃત્યુ થશે. ૮

છાપ્યો

અંગે કાળા હાથ દંતપંક્તિઓ કાળી,
નાક સમીપે સાર ઠંડી છે જગા રૂપાળી;
હાથ પગોને કાન હોય જે લૂલાં શીત,
એક આંખ છે લાલ અંગ ઠંડું એ રીત.
ઉષ્ણ શ્વાસ છેટે ઘણો કાર્યાકાર્ય સમજે નહીં,
સ્મરણ પ્રભુ એ ઔષધી યમદારે જશે સહી. ૯

ભુજંગી છંદ

ઠીસે શીતને મસ્તકે સ્વેદ ભારે, ભુવે બીકણું અંગ રોગીનું જ્યારે;
કદે રોધીયું કંઠનું દ્વાર એવું, જશે મૃત્યુ પામી યમદાર કે'લું. ૧૦

સોરઠા

શરીર ને સ્વભાવ, બદલાયે અણચિંતવ્યે;
લાગે યમનો દાવ મૃત્યુ ધારે તેહનું. ૧૧

ભુજંગી છંદ

સુણે શબ્દ જાઝા કદી નાજ સુણે, સુણે તોય તે ઊલટી વાત સુણે,
અકસ્માત એવો થશે રોગ ભારી, બહુ કષ્ટ વેઠી કરે મૃત્યુ ધારી. ૧૨

વસંતતિલકા છંદ

ઠંડી જણાય અતિ ઉષ્ણજ વસ્તુ જેને,
ઉષ્ણો બહુ વિધિ તણા શીત લાગે તેને;

૨૧૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બે

તિડતો ગળ્યા અને ગળ્યા કડવા જણાય,
બાણે ન સ્વાદ જીભનો ચમપુર બાય. ૧૩

શાહૂલવિકીડિત છંદ

મારે તો સમજે નહીં અને નહીં મારે પોકારે બહુ,
બાણે ધૂળ થકી બચું નિજ તણું દેખે શરીર સહુ;
સુગંધે દુરગંધ ગંધ ન લહે નાચાનું (સાન) બાતું રહ્યું,
તે રાગી ચમદાર નિશ્ચય જશે બાણી વિચારી કહ્યું. ૧૪

તોટક છંદ

નિજ અંગ તે રાહ થકીજ ભર્યું, રૂપ રંગ શરીરનું સર્વ ક્યું;
બુઝો અંકન અર્થિત અંગ છતાં, નીલમક્ષી ડોસે પંચત્વ ગતા. ૧૫

સવૈયા એકત્રાસા

રવિ પ્રકાશ રાત્રે દેખાએ દિવસે અંદરણાં દેખાંત,
આડી, પાલળી, વિમાન, ઘોડા આકાશે દેખે અત્યંત;
પૃથ્વી વસ્ત્ર થકી પથરાઈ વાયુ દેહ ધારી દેખાય,
બાણે લોક સહુ જળની માંહે પડે પડેને રૂખી બાય. ૧૬
કમળ પાંખડી ખીટ્યા પ્રમાણે દેખે પૃથ્વી ક્ષાત્રી જેમ,
આકાશે તારા અંદરણાં નહિ દેખે આંખોથી એમ;
દિવસે નક્ષત્રે: આકાશે ભડ ભડ ભડ ભડકે ગળતા,
તિલકચંદ રાગીઓ એવા ચમદારે હીસે પળતા. ૧૭

વસંતતિલકા છંદ

બે આરસીમહીં નહીં પ્રતિગિંચ દેખે,
છાંયા નહીં નિજ તણી તડકેજ પેખે;
દેખે યદિ પણ નહીં સહુ પૂર્ણ ભાસે,
આરોચ્ય રાગી થકને ચમપુર બાશે. ૧૮

વૈકલિજ્ય

૨૧૩

ભુજંગી છંદ

જથો તેજ લક્ષ્મી અને લાજ, શક્તિ,
જથો રૂપ કુરૂપ થૈ સર્વ શક્તિ;
અકરનાત સૌ બલ કે સર્વ આવે,
મરે રોગી ત્યાં કાળવું જોર ફાવે. ૧૯

ઉપભતિ છંદ

નીચે તણો હોડ નીચે ઢળે છે, ખીજો રહ્યો ઉપર તે વળે છે;
કાળો પડે કે યદિ પાકી બલ, જરૂર રોગી ચમત્કર બલ. ૨૦
દાંતો જણાયે યદિ લાલ કાળા, દબ્યા સરીખા હસતા રૂપાળા,
હુઘંટ દીસે બહુ રૂપ વર્ણ, નિશ્ચે જથો તે ચમત્કર શર્ણ. ૨૧
જો ચીકણીને અતિ જીવ કાળી, ધણીજ શૂન્ય નહિ રચાદવાળી;
અંકુર કૂટે બહુ દુઃખ પામે, મૃત્યુ પછી તે દુઃખથી વિરામે. ૨૨
વાંકું દીસે કે યદિ અણું કૂચે, હુઠાય િંવા ફરકે અતુલે;
તૂટેકું દીસે યદિ તાક બચારે, નિશ્ચે કહો તે મરશેજ ત્યારે. ૨૩

દોહરો

પાંપણુ યે નેત્રો તણી ભાંચી બલ અપાર;
વ્રણું શીઘ્ર મૃત્યુ થશે નિશ્ચે તે નિરધાર. ૨૪

તોટક છંદ

લિયે ગ્રામ મુખે ન અવાય યદિ, શિશ સ્થિર રહે ન જરાય કદી;
અતિ ભાંગ અને સ્થિર દ્રષ્ટિ રહે, સંજાહી ન તતક્ષણુ મૃત્યુ લહે. ૨૫

વસંતતિલકા છંદ

ઉઠાડતાં વળી વળી મોહ પામે,
આરોગ્ય રોગથી ભયાં બાગ શુદ્ધિ વામે;

૨૧૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

વૃક્ષો થકી જેમ પડે ફળ પકવ તૂટી,
મૃત્યુ થશે નકી જશે દેહ-પ્રાણુ છૂટી. ૨૬

ઢોહરા

અતિ પછાટે હાથ પગ, થકી થકી આટે ઢોહ,
ભૂતપ્રેત સમ ઝોલતો, પ્રેતરૂપ તે ઢોહ. ૨૭

વિપ આધા વિષુ ઈંદ્રિયના છીદ્ર વાળથી રક્ત,
વહે મરે તે તત્ક્ષણે રોગી હોય અગ્રકત. ૨૮

તોટક છંદ

ઔષધ અતિ ઉત્તમ વેધ કરે, તેમ તેમજ રોગ અતિ ઊભરે;
બળ માંસજ દ્વીજુ થશે કેમથી, તજ વેધ શું કામ થરે છ સથી? ૨૯

ઉપજાતિ છંદ

નિશદિન નિદ્રા આવે અતિશે, નિશદિન નિદ્રા નિદ્ર નામ દીસે;
વાતો કરતાં યદિ મોહ પામે, શીઘ્રે જશે તે યમને મુકામે. ૩૦

તોટક છંદ

થક્ષ રાક્ષસ ભૂત પિશાચ અને
નજરે પડે રોગી વિચાર મને;
બળવાન છતાં બચશે ન કદી,
ધનવંતરિ રક્ષક હોય યદિ. ૩૧

૨-પીયૂષપાણિ

યતો યતઃ સમીહસે તતો નો અભયં કુરુ ।

જાનઃ કુરુ પ્રજાભ્યોઽભયંનઃ પશુભ્યઃ ॥

હે પરમાત્મનું! જ્યાં જ્યાં અમને ભય દેખાય ત્યાં ત્યાંથી અમારું રક્ષણ કરો. તેવીજ રીતે અમારા પ્રબળબંધુઓને તથા પશુપક્ષી આદિ પ્રાણીઆદને નિર્ભય કરો. આ જગતમાં એવું કોઈ પ્રાણી નથી કે, તમારા સ્વરૂપને યથાર્થ બાણી શકે; પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે, તમારા સાન્નિધ્ય વિના આ જગતમાં એક પણ કાર્ય બની શકતું નથી. એટલા માટે હું જગત્પિતા અમે નિર્ભય પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરી રોગ, શોક, ભય અને આપત્તિના સમૂહથી અમારું રક્ષણ કરો; તથા અમારી યુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો આનિર્ભય કરી. તે જ્ઞાનના પ્રકાશથી અમારા બંધુઓને સન્માર્ગદર્શક થવાય એવા હેતુથી આ આયુર્વેદ નિર્ભયમાળાનો બીજો ભાગ લખવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ તે નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થાઓ. ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

સદ્ગૃહસ્થો! આપે અમારો લખેલો આયુર્વેદ નિર્ભયમાળાનો પ્રથમ ભાગ જેમાં હજાર નિર્ભયોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે, તે વાંચ્યા પછી તેને અંતે આયુર્વેદ નિર્ભયમાળા ભાગ બીજાનું દિગ્દર્શન વાંચવાથી આપને ખાતરી થઈ હશે કે; આ નિર્ભયમાળાના બીજા ભાગમાં જે નિર્ભયોનો સમાવેશ કરવામાં આવવાનો છે, તે વેદોને મનન કરવા કાયક તથા રોગીના રોગને હઠાવવામાં સહાયભૂત થઈ પડશે. એટલા માટે આ નિર્ભયમાળાના બીજા ભાગ વહે આપના કરકમળને શોભાવતાં અમને આનંદ થાય છે. એ નિર્ભયોનું અવલોકન કરીને એમાં લખેલા વિચારોનું

૨૧૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

મનન કરવાથી તથા નિદિધ્યાસ રાખવાથી આપ આ જગતમાં રોગના સમૂહને પાછા હઠાવી રોગીને નિરામય બનાવી, કીર્તિવંત થઈ, આયુર્વેદના શુદ્ધ સિદ્ધાંતોના હેતુને તથા ગાંભીર્યને ઉજાગવળ કરશે. એ સિવાય અમારો બીજો કોઈ પ્રકારનો હેતુ નથી. આયુર્વેદમાં રોગીને આરોગ્ય આપવા માટે ચિકિત્સાના ચાર પાયા અને એકેક પાયાની ચાર ચાર કળા મળી, સોળ કળાની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કરવામાં આવે; અથવા સોળે કળાનો ચોગ એકત્ર થાય તો એક વાર અસાધ્ય અને અમરભાંગ્ય રોગી પણ સાધ્ય અને નીરોગી થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે ચિકિત્સાના ચાર પાયા પૈકી વૈદ્ય એ પ્રથમ પાયો છે. અને એટલા માટે વૃદ્ધવયી અને લઘુવયીનાં આયુર્વેદપ્રણિત પુસ્તકોમાં વૈદ્યનાં લક્ષણ કેવાં જોઈએ, તેનું યથાર્થ વર્ણન લાર મૂકીને કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ વર્તમાનકાળના વૈદ્યનાં લક્ષણ પૈકી કેટલાં લક્ષણ તેણે પ્રાપ્ત કરેલાં છે, તેની પરીક્ષા કરવાનું સાધન નહિ હોવાથી હરેક વૈદ્યરાજેને અમે વિનતિ કરીએ છીએ કે, ચોતાના અડલાવનો ભાગ કરી ચોતે ચોતાની પરીક્ષા કરી લેવી કે, અમારા ધારવા પ્રમાણે અને વૈદ્યવનતા લખવા પ્રમાણે ગુરુ પાસે વિદ્યા લાંબો, જેના હાથમાં અમૃત હોય એવો, ક્રિયામાં કુશળ, સ્વપૃષ્ઠ વિનાનો એટલે લોભ વિનાનો, કૃપાળુ અને દૈર્યવાન, એટલા ગુણો જેનામાં ઉત્પન્ન થયા હોય તેજ સદુવૈદ્ય ગણાય છે. એટલા માટે અહ બધા ગુણો પૈકી “પીયૂષપાણિ” એટલે જેના હાથમાં અમૃત છે તેજ વૈદ્ય રોગીને સારા કરી શકે છે. માટે જેના હાથમાં અમૃત નથી તે વૈદ્યે ચોતાના હાથમાં અમૃત લાવવું જોઈએ. તે અમૃત લાવવા વૈદ્યે લોભરહિત, ધીરજવાન અને કૃપાળુ ભુદ્ધિવાળા થવાની જરૂર છે.

વર્તમાનકાળમાં આયુર્વેદ ઉપર તથા આયુર્વેદના અભ્યાસી વૈદ્યરાજે ઉપર પશ્ચિમના ચિકિત્સાશાસ્ત્રે એવો પ્રભાવ બતાવ્યો

પીયૂષપાણિ

૨૧૭

છે કે, જેમ તેજસ્વી પુરુષની સમીપમાં જતાં દીન-હીન પુરુષને શ્વાનિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને ઓજસવાન તેજસ્વી પુરુષ જે વાત કહે તે સત્ય માની ગ્રહણ કરવી પડે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યામાં એટલું બહુ ઓજસ બેવામાં આવે છે કે, મોટા મોટા આયુર્વેદાચાર્યો પણ તેના ઓજસમાં દબાઈને તેની ચિકિત્સાને માન્ય કરતા જણાય છે. જે કે હાલમાં કેટલાક આયુર્વેદાચાર્ય પડિતો તેના ઓજસમાંથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પરંતુ તેટલું ઓજસ પોતાનામાં નહિ હોવાથી ઘણી વાતમાં દબાવું પડે છે. બ્યારે આયુર્વેદના જ્ઞાતા પડિતોની આવી દશા છે તો પછી શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મીને રાજવૈદ્ય કે વૈદરાજ નામ ધરાવનારા વૈદ્યોને પાછા હાંકવું પડે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એટલા માટે અમારે કહેવું પડે છે. કે, વૈદ્યોએ પ્રભાવશાળી વૈદ્ય થવા માટે પોતાના ઓજસને વધારવા સારું પ્રયત્નવાન થવાની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં ઓજસકલ વૈદ્યોનો ધંધો પાછો હાંકનો બચ છે અને છેલ્લે એવી કહેવત સુધીની અમારી અવસ્થા થયેલી છે કે, “ ન આવડે સીખ, તો વૈદું શીખ ” આવા ઉપનામને લાયક અમે થતા જઈએ છીએ અને થયા છીએ. તેમાંથી બહાર નીકળી એ કલંકને ભૂંસી નાખી, “ વૈદ્યો નારાયણો હરિ: ” એ કહેવત સુધી પહોંચવાની વૈદકનો ધંધો કરનારા દરેક વૈદ્યની જરૂર છે. પણ જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતે પોતાની ભૂતને સમજે નહિ, પણ પોતે જે કરે છે તે વાજબી કરે છે અથવા તેમ કરવાનો પોતાનો હક્ક કે અધિકાર છે એમ માને છે, ત્યાં સુધી તેને સુધરવાની આશા રાખી શકાતી નથી. એટલા માટે અમારા વિચાર તથા અનુભવ પ્રમાણે દરેક વૈદ્યરજે પોતાની ચાલતી રૂઢિમાં ફેરફાર કરી, પોતાના હાથમાં અમૃતનો કુંડ કેમ ઉત્પન્ન થાય તેની પ્રક્રિયા જાણી, તે મેળવવાને પ્રયત્નવાન થવાની ખાસ જરૂર છે.

૨૧૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

એટલા માટે દેશી વૈદ્ય કરનારા દરેક વૈદ્યરાજને અમારી ભલામણ છે કે, આપણામાં આપણને પાછા હઠાવવા માટેના અને હાથમાંનું થોડુંઘણું અમૃત હોય તે ઢોળાવી નાખવાના કારણભૂત આપણી જે અવિદ્યા છે, તેને છોડવાનો પ્રયત્ન કરવાની આપણી સર્વની ફરજ છે. મારા અનુભવ પ્રમાણે દેશી વૈદ્યને દવાવધાનાં, પાછા હઠાવવાનાં અને અપકીર્તિ મેળવવાનાં પાંચ કારણો ઉપસ્થિત થયેલાં છે. એ પાંચ કારણોનો પ્રતિરોધ કરવામાં આવે, તો જરૂર વૈદ્યોના હાથમાં છલાછલ ભરેલો અમૃતકુંભ આવી જાય. તે પાંચ કારણ તરફ અમારા વૈદ્યરાજોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

૧. અમારા ગુજરાતમાં ઘણા વૈદ્યો માત્ર નાડીપરીક્ષા, કાળ-જ્ઞાન અને યોગશત્ત્વ લક્ષી ગુરુમુખથી પાંચદશ જ્ઞતાનાં એસડો જાણ્યાં એટલે વૈદ્ય બની જાય છે. ઘણાજ થોડા વૈદ્યો ત્રિપટ, ચિકિત્સાસાર કે શારંગધરના અભ્યાસી હોય છે. પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે, જે વૈદ્યરાજે વૈદ્યકના ધંધામાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હોય, તેણે આઘોપાન્ત ભાવપ્રકાશનું અધ્યયન કરવું જોઈએ; અને જેને અધ્યયન કરવાનો અવકાશ ન હોય તેણે ભાવપ્રકાશને ઘણી વાર વાંચીને તેનું મનન કરવું જોઈએ. કારણ કે ભાવપ્રકાશ એક એવો સંગ્રહગ્રંથ છે કે, જેમાં વૃદ્ધત્રયી, લઘુત્રયી અને રસવિદ્યાનો સારાંશ આવી જાય છે. એટલા માટે વૈદ્યકનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ વૈદ્યોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

૨. કેટલાક વૈદ્યો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વૈદ્યક શીખવી દવા બતાવે છે. પરંતુ તેમને પોતાને ઘેર ગયા પછી (દવા બનાવતાં જોયેલી નહિ હોવાથી) ક્રિયામાં ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. એટલા માટે દરેક વૈદ્યરાજે વિદ્યાર્થીના અભ્યાસક્રમનાં વર્ષો પૂરાં થયાં પછી તે વિદ્યાર્થીને પોતાને ઘેર જઈ ઔષધાલયો ખોલવા માટે પોતાને ત્યાં જેટલી ઔષધિ વપરાતી હોય તેટલી પોતાની દેખરેખ નીચે

પીયૂષપ્રાણિ

૨૧૮

તૈયાર કરાવી વિદ્યાર્થીને પોતાનું દવાપ્રાનું ગોઠવવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ, જે હાલમાં નથી.

૩. કેટલાક વૈદ્યોને એવો ધારો છે કે, દર્દી પોતાના હાથમાં આવ્યા પછી દર્દીને કહેશે કે, તમારે માટે અમુક દવા બનાવવી પડશે માટે તેના બર્જનના અમુક રૂપિયા આપો. જો એ પ્રમાણે દર્દી પાંચપચાસ કે સો રૂપિયા આપે અને વૈદ્ય તે પ્રમાણે દવા બનાવે, પણ તે દવા તે રોગીને અનુકૂળ ન પડે, એટલે “વૈદ્ય મારા આટલા રૂપિયા ખાઈ ગયો” એવો અપવાદ વૈદ્ય ઉપર આવવાથી આયુર્વેદની ચિકિત્સાને એક કદમ પાછા હટવું પડે છે.

૪. કેટલાક વૈદ્યોને એવો નિયમ છે કે, રોગીને જોઈને તેના રોગની અમુક કિંમત ઠરાવી, ડરાવેલા ઊધડા રૂપિયામાંથી અર્ધા રૂપિયા આગળથી લઈ, અર્ધા રૂપિયા સારું થયા પછી લેવાની શરતે તેના રોગની ચિકિત્સા કરવાનો આરંભ કરે છે. તે આરંભ કર્યા પછી ડરાવેલી મુદતમાં તે રોગ સારો ન થાય, તો રોગી કહેશે કે, મારા આટલા રૂપિયા ફલાણો વૈદ્ય ખાઈ ગયો! અને જો સારું થાય તો પાછળના રૂપિયા આપવાને માટે રોગી બહાનાં શોધશે અને કહેશે કે, તમારી દવાથી મને કાંઈ સારું થયું નહિ, પણ ફલાણા દેવની બાધા રાખી, ફલાણા સાધુએ દોરો કરી આપ્યો, ફલાણાએ એક ઝાડનું મૂળિયું બતાવ્યું, તેથી મારો રોગ માત્ર આઠ દિવસમાં જતો રહ્યો! એમ કરીને પાછળના રૂપિયા આપવાનું વાંકું જોલે છે, જેથી વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થઈ તે રોગી તે વૈદ્યને ઉપકાર માનવાને બદલે નિંદા કરનારો થઈ પડે છે, જેથી આયુર્વેદની ચિકિત્સાને થોડું પાછું હટવું પડે છે.

૫. કેટલાક વૈદ્યોને એવો ધારો છે કે, રોગીને પોતાની ચિકિત્સાથી આરામ થતો જણીને પાછળથી ઇનામ લેવાની લાલસા

૨૨૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

રાખે છે; અને રોગીના હૃદયમિત્રોની લક્ષણો પહોંચાડીને ઇનામ મેળવે છે; જેના પરિણામે આયુર્વેદની ચિકિત્સાને અપકીર્તિ મળે છે.

આ પાંચ કારણો પૈકી એક પણ કારણ એવું નથી કે જેની ઉપેક્ષા કરી શકાય. દાખલા તરીકે એક વેદને એવો નિયમ હોય કે, દહીંને ઘેર જઈ તપાસવાની ફી દર ફેરાનો એક રૂપિયા હોય અને દવાના રોગના જે આના લેવાના હોય; અને ખીજ વેદને એવો નિયમ છે કે દહીંની સાથે પકૂણ કરીને અર્ધા રૂપિયા આગળથી લેવાના હોય. હવે ધારો કે એક મહોલલામાં બે દહીંઓ છે; તે બેઉ દહીંને ત્યાં જુદા જુદા નિયમવાળા બેઉ વેદો પોતાની ચિકિત્સા ચલાવે છે. તેમાં પકૂણ કરનાર વેદે તે દહીં પાસે સો રૂપિયા દસવી, પચાસ રૂપિયા આગળથી લઈ, બીજે પચાસ સારું ઘયેથી લેવાની આશાએ કાળજીપૂર્વક, નિયમસર દરરોજ એક વખત દહીંને તપાસી સારામાં સારું ઔષધ તે દહીંને આપે છે, બીજે વેદ દરરોજ પોતાની ફીનો એક રૂપિયા તથા દવાના બે આના લઈ, કાળજીપૂર્વક સારામાં સારી દવા આપે છે. પરંતુ તે બેઉ પ્રકૃતિના વેદે કાળજીપૂર્વક ઓસડ કરના છતાં દૈવેચ્છાથી બેઉ દહીં સારા થયા નહિ, પરંતુ તેમને ખીજ વેદની સારવારનાં જવું પડ્યું. પણ તેનું ફળ એવું નીવડે છે કે, જે વેદે માત્ર ફી અને દવાના પૈસા લઈને દવા કરી છે, તેને માટે તે દહીં અને તેની આસપાસના લોકોમાં (જે કે તે વેદને જે મહિનામાં ૬૮ રૂપિયા પહોંચ્યા છતાં) એવું કહેવામાં આવે છે કે, વેદરાજે ઘણી મહેનત કરી, સારાં સારાં ઔષધ બદલ્યાં છતાં આપણા કમભાગ્યને લીધે આપણને સારું થયું નહિ, એ વેદરાજમાં ગિલકુલ લોભ નથી. માટે ખીજ વાર કામ પડે તો આપણે એજ વેદરાજને ઘોલાવવા. ખીજ તરફ જે વેદે પચાસ રૂપિયા આગળથી લીધા છે અને તેણે પણ તેટલી જ મહેનત કરી છે, છતાં રોગી અને તેના સંબંધીઓ એવું કહે-

પૌત્રપાણિ

૨૨૫

વાના કે વૈદ્ય અમારા પચાસ રૂપિયા ખાઈ ગયા ! માટે હવેથી એ વૈદ્ય સાથે આપણે કામ પાડવું નહિ. એવી રીતે દરદની કિંગલ ઠરાવી અર્થા રૂપિયા આગળથી લેનાર વૈદ્યને અપકીર્તિના ભોગ શવું પડે છે. તેમજ જે વૈદ્યો ઇનામની આશા રાખનારા છે, તે વૈદ્યોની દશા એવી થાય છે કે, જરા જરા દર્દીને ફેર પડવા માંડે એટલે તેને તથા તેનાં સગાંને તથા તેના મિત્રોને અને તેના મુની-મને એમ કહોવાનો આરંભ કરે છે કે, બુઝો સાહેબ ! આ રોગ ઘણો ભયંકર છે, પણ એને હુંજ સારા કરી શકું એમ છું. એમને માટે હું જે દવા વાપરું છું તે ઘણીજ કોમતી છે; એટલા માટે શેઠ સાહેબને સારું થયા પછી, મારે માટે કાંઈયાદખારી કે ઇનામની ગોઠવણ કરશો અથવા કરાવશો. થાય છે એમ કે, તે રોગી સારો થાય છે અને વૈદ્યરાજને ઇનામ મળે છે. પણ તે ઇનામ ઉપર ચાર જણાને સરખો દાવો લાગુ પડે છે. ચાર પૈકી દરેક માણસ બુદ્ધે બુદ્ધે વખતે વૈદ્યને માથે ભાર મૂકે છે કે વૈદ્યરાજ ! આ ઇનામ મેંજ અપાવ્યું છે ! હું ન હોત તો શેઠ એક પાઈ પણ આપે એમ હતું નહિ. તે વખતે તો વૈદ્યરાજને તે ઇનામ ઘણું ગળ્યું ગળ્યું લાગે છે, પણ કામ પૂરું થયા પછી તે ઇનામ અપાવનારાઓ ઇનામના બદલામાં વૈદ્ય પાસે જે કામ કાઢી લેવા માગે છે, તે વખતે વગર પૈસે સપાડામાં કામ કરતાં વૈદ્યને કડવું ઝેર લાગે છે. અને જરા જે બેદરકારી બતાવી તો ચારે જણ વૈદ્યની નિંદા કરવા લાગી જાય છે. જેથી ખીજી વખત તે વૈદ્યને બોલાવતાં કચવાય છે અથવા કોઈ બોલાવતો હોય તો ઝટ કહેશે કે, વૈદ્ય તો ઘણો લોભિયો છે. એવી રીતે ઇનામ લેનારની પણ કીર્તિ વધતી નથી. માટે અમારો અનુભવ એવો છે કે, વર્તમાનકાળમાં દરેક ધંધામાં ઉપરની ટાપટીપ અને આડંબર અથ્રેજી દબા પર રાખવામાં આવે છે, અને અંદરની રીતલાતમાં દેશી પદ્ધતિ રાખવા-

૨૨૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નં

માં આવે છે, જેથી આખરે હંસ અને યગલો જુદા પડી જાય છે. પણ તેમ નહિ કરતાં, ઠણછળ અને આડંબર દેશી રાખી, અંત્રેણ રીતનું અનુકરણ કરવામાં આવે તો દુનિયામાં યશ અને કીર્તિ મેળવી શકાય છે. એટલા માટે તમામ વૈદ્યરાજેને કે જેઓ ઉપર બતાવેલાં પાંચ કારણોના અભ્યાસી હોય તેઓએ પોતાના વિચાર સુધારી, નીચેના નિયમ પ્રમાણે પોતાના દવાખાનાની પદ્ધતિ રાખવી. જેથી વૈદ્યરાજેના હાથમાં અમૃત એકદું ધરે અને કીર્તિ મેળવી રોગોને સારા કરવામાં કૃતેહમંદ થવાશે. તે નિયમો નીચે લખ્યા પ્રમાણે આગ્રહથી પાળવા જોઈએ:—

૧. દરેક વૈદ્યે પોતાને અપૂર્ણ માની વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં રહી, નવા નવા ંધિમાંથી નવા નવા ઉપાયો શોધી કાઢી તેને અજમાવતા રહેવું. અને નવા નવા વૈદ્યોની સાથે પરિચય કરી, તેમની પાસે અનુભવસિદ્ધ ઔષધી હોય તે વિદ્યાર્થીભાવથી મેળવવી; તેવીજ રીતે પોતાની પાસે જે અનુભવેલી વસ્તુ હોય તે ધીજ વૈદ્યને બતાવવાને સદા તત્પર રહેવું.

૨. તમામ જાતનાં ઔષધો પોતાના પૈસાથી પોતાની જાતે બનાવી, પોતાના દર્દીને દરરોજની અમુક ફી લઈ, એટલે તમામ દર્દી પાસે એક સરખી ફી લઈ દવા આપવી. પરંતુ કોઈ પણ દર્દીને માટે તેના પૈસા લઈ ખાસ દવા બનાવવી નહિ. કારણ કે દર્દીના જેટલા પૈસા લઈને દવા બનાવીએ તેટલી દવા તે. દર્દીના કામમાં આવતી નથી; અને તેમાં નિષ્ફળ જઈએ તો ધીજ વાર ધીજ દવા બનાવવાના પૈસા દર્દી આપતો નથી. એટલા માટે નિયમિત ફી રાખી આપણા ઘરની દવા આપીએ તો તે દર્દી આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી આપણી દવાથી સારો થઈ, ઠંમઠામ આપણા શુભ ગાય છે.

૩. જમે તેટલા અથવા હદ કરતાં વધારે રૂપિયા મળવાને સંભવ હોય તો પણ કોઈ પણ સંયોગમાં કોઈ પણ દર્દીના રોગને

પીપૂપપાણિ

૨૨૩

બિધ ઠરાવી સારું કરવાની શરત કરવી નહિ. કારણ કે, રોગ એ રોગીના પાપનું ફળ છે. તે પાપ કેટલું છે તે આપણે જાણતા નથી. માટે આપણે તે એટલુંજ કહી શકીએ કે, પૈસા ખરચવા અને વિશ્વાસ રાખવો એ રોગીનું કામ છે, રોગ પારખવો અને દવા આપવી એ વૈદ્યોનું કામ છે અને સારું કરવું એ રોગીનાં પાપ પૂરાં થયા પછી પરમેશ્વરનું કામ છે. કોઈ પણ સંજોગમાં દરદની કિંમત ઠરાવી રૂપિયા બિધ ઠરાવવા નહિ.

૪. કોઈ પણ સંજોગમાં કોઈ પણ દર્દી પાસે તે દર્દી પોતાની ખુશીથી આપવા તૈયાર થાય તો કોઈ પણ જાતનું ઈનામ લેવું નહિ.

ઉપર પ્રમાણેના ચાર નિયમ પાળી, તેની ઉપર લખેલા પાંચ દોષને ટાળી, જે વેદ્ય પોતાનો ધંધો ચલાવશે, તેના હાથમાં “અમૃતનો કુંભ” ભરેલો કાયમ રહેશે. અને તેના વડે ભયંકરમાં ભયંકર દરદો સારાં થઈ ધન, યશ, કીર્તિ અને પુણ્યનો લાભ થશે. હવે વેદ્યના હાથમાં શુદ્ધ અમૃત શી રીતે આવી શકે છે અને અમૃત હોય તેમાં વિષ શી રીતે મળી જાય છે, તે વિષય તરફ અમારા વૈદ્યરાજોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

કુદરતના નિયમને જાણવા માટે પ્રાચીનકાળના અને અર્વાચીન કાળના વિક્કાનોએ સિદ્ધ પદાર્થવિજ્ઞાન નામના શાસ્ત્રની રચના કરેલી છે. જ્યાં સુધી સિદ્ધ પદાર્થવિજ્ઞાનનાં મૂળ તરવે જાણવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કુદરતનાં ગુપ્ત રહસ્યો સમજવામાં નહિ આવે. તે કુદરતનાં ગુપ્ત રહસ્યોને જાણનારાઓ કે નહિ જાણનારાઓને પોતાની મરજી માફક આડે રસ્તે દોરવી જઈ, તેના અંતઃકરણમાં ભય ઉત્પન્ન કરી, તેને પોતાના અમત્કાર ખતાવી, પોતાનો સ્વાર્થ-સાધી લે છે; અને તે સ્વાર્થી લોકોના પંજામાં સપડાયાથી થયેલી વહેમી પ્રજા વિવિધ પ્રકારના અમત્કારને માની, અજ્ઞાન-દશામાં મોહવશ થયેલી વર્તમાનકાળમાં જોવામાં આવે છે. સિદ્ધ-

૨૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે કે, દરેક પરમાણુમાં આકર્ષક અને પ્રકર્ષક એવી બે શક્તિઓ રહેલી છે. દરેક પરમાણુમાં વળગણુ અને વિખરાણુ એવા બે ગુણુ રહેલા છે. દરેક પરમાણુ ગમે તે રૂપમાં જોડાયા હોય તે પણ તેની વચમાં અવકાશ રહે છે. દરેક પરમાણુ ત્રિકોણુ, ચતુષ્કોણુ, પંચકોણુ, સમકોણુ કે અષ્ટકોણી હોય છે. દરેક પરમાણુ ઉપર ખીજા પરમાણુનો સમૂહ વળગવાથી, મૂળ પરમાણુનો રંગ બદલાય છે અને તે પરમાણુઓ ઉપર અઢેલો રંગ ઊતરી જવાથી તે પોતાના અસલ રૂપમાં આવી શકે છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરતાં સમજાશે કે, જગતમાં દૃશ્યમાન થતી જડ અને ચેતનધર્મવાળી સૃષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક, પડરસાત્મક અને પાંચભૂતાત્મક જેવી રીતે દેખાય છે; તેવી રીતે તે સૂક્ષ્મ રૂપમાં અદૃશ્ય રહેવાથી પણ તે તેના ધર્મથી યુક્ત હોઈ, કાર્ય-કાર્ય સંબંધે જોડાયેલા રૂપમાં પ્રવાહથી વહે છે. એવીજ રીતે મનુષ્યશરીરમાં ગર્ભાસમાં આવેલો આત્મા જ્યારે વીર્યનાં રંગ-રૂપ વહે પોતાના સ્થૂલ શરીરને રચે છે. તે વખતે ખારીક દૃષ્ટિથી જોતાં આત્માનું ચાર અંતઃકરણુ અને પાંચ તન્માત્રાઓવાળું લિંગ-શરીર જેને સૂક્ષ્મ શરીર કહીએ છીએ, તે આપણા જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલો આત્મા, નવ તત્વના પ્રકૃતિરૂપ સૂક્ષ્મ પરમાણુના સમૂહના આકર્ષણધર્મને પામી, માતાના ઉદરમાંથી નાગતાંતુ દ્વારા માતાના આહારમાં રહેલા પાંચભૂતાત્મક અને ષડાત્મક રસથી પોષણુ પામી, પોતાના સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર સ્થૂલ શરીરની રચના કરે છે. તે સૂક્ષ્મ શરીરના યોગે સ્થૂલ શરીરની રચના થતાં, જે જે પરમાણુ આવીને પરસ્પર વળગીને જેમ જેમ ખનાવતા જાય છે, તેમ તેમ ચેતન્યને યોગે અતન્યપણું પામતા જાય છે. એટલે શરીરના બંધારણમાં સ્થૂલરૂપે

પીયૂષપાણિ

રરપ

વીર્ય, મજ્જા, અસ્થિ, મેદ, માંસ, રક્ત અને રસરૂપ ધાતુઓ અને મૂળ પ્રકૃતિના પરમાણુઓ સ્થૂલભાવને પામી, જેવા જેવા રૂપમાં ગોઠવાય છે તેવાં તેવાં તેનાં સમઘાતુરૂપ અમ્લ નામ પાડવામાં આવે છે. અને પરમાણુના આકર્ષણ તથા પ્રકર્ષણ ધર્મને લીધે ચૈતન્યની સત્તાવાળા સૂક્ષ્મ શરીરની સત્તા, સ્થૂલ શરીર ઉપર જામેલી કાયમ રહે છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીરમાં તાંત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયની અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયની એવી ગોઠવણ કરે છે. અને તે ગોઠવણ કરતાં પોતાના સ્વભાવથી અથવા કહો કે પ્રભાવથી, માતાના ષડ્વરસાત્મક આહારમાં પરમાણુઓને છૂટા પાડી દેશે. ઇન્દ્રિયમાં પોતાને અતુકૂળ પડતા પરમાણુની એવી ગોઠવણ કરે છે કે, તેવી ગોઠવણ કરવાને કોઈ પણ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેમ કરી શકે નહિ અથવા તેનું પૃથક્કરણ કરી સમજવી શકે નહિ. દાખલા તરીકે શરીરના કોઈ પણ ભાગને તપાસીશું તો દરેક ઠેકાણે લોહીમાંસાદિ સમઘાતુનો સમૂહ દીઠામાં આવશે; પરંતુ આકાશતત્ત્વનો શબ્દગુણ હોવા છતાં, નાકમાં કે મુખમાં રહેલું આકાશ, શબ્દને સાંભળી શકતું નથી. તેમ નાકને ગંધગુણ કાન જાણી શકતો નથી. મુખથી જોવાતું નથી અને આંખથી જોલાતું નથી. એ પરમાણુઓની ઘટના માત્ર સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલી તન્માત્રાઓજ ગોઠવી શકે છે અને તેના ગુમ રહસ્યને યોગીઓ કે સિદ્ધોજ માત્ર જાણી શકે છે, છતાં પણ તેઓ વાણી દ્વારા સમજવી શકતા નથી.

ઉપરની અટપટી અને જટિલ રચનાનું રૂપ તે આ જગતમાં દૃશ્યમાન થતાં પ્રાણીમાત્રના શરીરની રચનાનું અવલોકન કરતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અને જ્યારે ગર્ભમાંથી બાળકરૂપે પ્રાણીને પ્રસવ થાય છે, તે પછી તે બાળક પોતાના કર્મપ્રબંધથી રચાયલા સ્થૂલ શરીરને અતુકૂળ પોતાના વાસનાલિંગ દ્વારા ષડ્વરસનું પાન કરીને પોતાની ઇન્દ્રિયોને પોષે છે. પરંતુ પરમાણુના મુખ્ય

આ. ૮

૨૨૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ધર્મ તરીકે મૂળ પ્રકૃતિમાં રહેલા પરમાણુ પોતપોતાના કર્મની સ્થિતિ પરિપક્વ દશાને પામતાં, તે પરમાણુઓ પોતાના ધર્મનું-સાર ખરતા જાય છે અને ખીજા પરમાણુઓ આવીને વળગતા જાય છે. એ ક્રિયાને હીયેજ પ્રાણીમાત્ર વૃદ્ધિ પામી વધે છે, સ્થિરતા પામી સ્થિર રહે છે, અને હીનત્વ પામી નાશ પામે છે. એટલા ઉપરથી એવો સિદ્ધાન્ત થાય છે કે, સૂક્ષ્મ શરીરના એટલે વાસનાલિંગના સ્વભાવ પ્રમાણે અથવા ધર્મ પ્રમાણે અથવા કાર્ય પ્રમાણે અથવા વિચાર પ્રમાણે, શરીરમાંથી અહોનિશ એક જાતના પરમાણુનો છૂટો પડેલો પ્રવાહ વહી જાય છે અને તે સ્થાને એકતા સ્વભાવથી પરમાણુઓ ખાલી પડ્યા હોય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે જાતના પરમાણુઓ વળગે છે. પાંચ તન્માત્રાઓ અને ચાર અંતઃકરણ એ નવ તત્ત્વના બનેલા વાસનાલિંગમાં મન એ પ્રાધાન્ય લોગવે છે; અને તે મન આખા શરીરતંત્રને પોતાની મરજીમાં આવે તેમ ચલાવવાને અધિકારી છે. એટલે આત્માની આસપાસના સૂક્ષ્મ શરીરમાં પૂર્વજન્મના કૃતકર્મને યોગે જે પરમાણુઓ સૂક્ષ્મ સાથે આવેલા હોય છે, તેમને અનુકૂળ મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત ખીજા પરમાણુને ખેંચી તેને યોગ્ય સ્થાનકે જોડવે છે. તેવી રીતે શરીરમાંથી છૂટા પડેલા પરમાણુને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર મળીને બહાર ફેંકવાનું કામ બજાવે છે. પરન્તુ જેમ આપણા ઘરમાં પડેલો કચરો સાવરણીથી વાળી ઘરની બહાર ઉડાવી દઈ શકાય છે, તેમ તે કચરાને યોગ્ય સ્થાને નાખવામાં પણ આવે છે. પરન્તુ જો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની એકતા સિવાય કચરો વાળવામાં આવે, તો તે કચરો ઘરની બહાર ગમે ત્યાં ઉડાવી દેવામાં આવે છે. પણ જો મન, બુદ્ધિ, ચિત્તની એકતાથી કચરો વાળવામાં આવે તો તે કચરો યોગ્ય સ્થાનકે મોકલી શકાય છે. તેવી રીતે શરીરરૂપી ગૃહમાંથી કચરો કાઢવાનું કામ મન,

પૌપપાણિ

૨૨૭

બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની એકતા વિના કરવામાં આવે ત્યારે તે કચરો જેમ તેમ ઉઠાવી દેવામાં આવે છે, તેથી તેનું પરિણામ આપણને સમજાતું નથી; પણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની એકતાથી છૂટા પડેલા પરમાણુરૂપ કચરાને યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડવામાં આવે, તો તેનું પ્રતિક્ષણ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. એટલા ઉપરથી હવે આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, શરીરમાંથી નીકળતો કચરો પણ નકામો નથી; પરંતુ તેને યોગ્ય સ્થાનકે રાખવાની, મૂકવાની અથવા સંગ્રહ કરવાની ગોઠવણો કરવામાં આવી હોય, તો તે કચરાનું ખાતર જેમ જમીનને ફળદ્રૂપ બનાવી ઉત્તમ ફળને આપવાવાળું થાય છે, તેમ શરીરમાંનો કચરો પણ અમૃતરૂપમાં ફેરવાઈ, જગતના કલ્યાણરૂપ આરોગ્ય અને આનંદને આપવાવાળો થાય છે.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે, દરેક પરમાણુમાં આકર્ષક અને પ્રકર્ષક એવા બે ધર્મો રહેલા છે તથા દરેક પરમાણુ જ્યાં સુધી ચેતન્યતા યોગથી તેના સંપર્કમાં રહે છે ત્યાં સુધી તે ચેતનરૂપ જણાય છે અને છૂટો પડવાથી જડરૂપ થઈ રહે છે. મનુષ્યશરીરમાં રહેલો આત્મા, અંતઃકરણ અને તન્માત્રાને યોગે પોતાને જોઈતા પરમાણુઓનું આકર્ષણ કરી શકે છે, તેમ પોતાના શરીરમાંથી શુભ કે અશુભ પરમાણુને બહાર ફેંકી શકે છે. એ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે, આત્માનાં માનેલાં સુખદુઃખ-ધર્મને અનુસરતા જેવા જેવા વિચાર અંતઃકરણમાં થતા બંધ છે, તેવા તેવા રંગો શરીરમાંથી નીકળતા પરમાણુ ઉપર ચડીને તે પરમાણુઓ તેવા રંગના થઈને બહાર ફેંકાય છે. પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની એકતા સિવાય ધરમાંના જે પરમાણુઓ બહાર ફેંકવામાં આવે છે, તે પરમાણુઓ જેમ આપણા ખારણામાં અનિયમિત રીતે ઊડ્યા કરે છે તેમ શરીરમાંના નીક-

૨૨૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

જેલા પરમાણુ શરીરની આસપાસ ઊડયા કરે છે. એટલે એવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે શરીરમાં રહેલો આત્મા અંતઃકરણ દ્વારા પંચ વિષય સંબંધી જેવા જેવા વિચારનું સેવન કરે, તેવા તેવા વિચારના રંગથી રંગાઈને તેવા પરમાણુઓ બહાર છૂટા પડતા જણાય છે. એટલા માટે કોઈ પણ જાતનો રંગ ચત્વા સિવાયના પોતાના મૂળ ગુણવાળા પરમાણુઓને બહાર ફેંકવાની ક્રિયા જે માણસ કરી શકે છે, તેના ઓજસથી તે માણસ જ્યાં જાય છે ત્યાં આરોગ્ય, આનંદ અને શાંતિનો જન્મ થાય છે.

મનુષ્યશરીરમાં રહેલા સૂક્ષ્મ શરીરના ગુણધર્મને લીધે જે પરમાણુ છૂટા પડવાના હોય છે, તે તેના ગુણધર્મ પ્રમાણે શરીરના છેડામાંથી એટલે જે હાથ, જે પગ અને માથું એ પાંચ ઠેકાણેથી હંમેશાં પ્રવાહની પેઠે વહ્યા કરે છે. જે કે આ વાત અથવા આ વહનકાર્ય આપણા જાણવામાં કે જેવામાં આવતું નથી; પરંતુ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે એ વાત સત્ય ઠરેલી છે. અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે કે, એક માણસના કપાળની ભસ્મરની વચમાં જે ઇંચ છેટેથી આપણી આંગળી ધરીએ તે થોડા સમયમાં આપણી આંગળીમાંથી નીકળતો પરમાણુનો પ્રવાહ સામા માણસના કપાળમાં પ્રવેશ થવાથી અથવા અથડાવાથી અથવા તેનો સ્પર્શ થવાથી તેનું કપાળ ખેંચાવા અથવા દુબવા માંડે છે. એ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે, માણસના હાથ, પગ અને માથામાંથી અંતઃકરણના વિચાર પ્રમાણે પરમાણુઓ છૂટા પડી તે માણસની આસપાસ ફર્યા કરે છે અને આખરે આકાશમાં વિદીન થઈ જાય છે, અથવા અંતઃકરણ જ્યાં મોકલે ત્યાં જઈને એકઠા થઈ તેની શુભ અથવા અશુભ અસર નિપજાવે છે. જે કે સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હાલમાં 'સાયન્સ'ના અંગ્રેજી નામથી શીખવવામાં આવે છે, પરંતુ વેદાન્તદર્શનમાં

પૌષ્પપાણિ

૨૨૯

જેને ષડ્ભિમિ કહે છે અને જૈનધર્મશાસ્ત્રમાં જેને છલેશ્યા નામથી ઓળખે છે, તેના સ્વરૂપનું વર્ણન આ સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણ ગુણિત આપે છે. હવે જાણવાનું અને જણાવવાનું આટલુંજ છે કે, જ્યારથી માણસ જન્મે છે, ત્યારથી મરણપર્યંત એક પણ ક્ષણ એવી જતી નથી કે અંતઃકરણમાં ષડ્ભિમિ પૈકી કોઈ પણ ભિમિનો અભાવ હોય ! એટલે જેવી ભિમિ જોડે તેવા રંગથી રંગાઈને શરીરના પરમાણુઓ છૂટા પડવાનો પ્રવાહ ચાલુ રહે. અને જે જાતની ભિમિ જોડવાથી જે જાતના અથવા રંગના પરમાણુઓ છૂટા પડતા જાય તેજ જાતની ભિમિથી મનુષ્યનાં ખાનપાન તથા આહારવિહારને યોગે તેજ જાત અથવા રંગના પરમાણુઓ શરીરમાં એકઠા થતા જાય. એટલે પરમાણુના શુભ-ધર્મ પ્રમાણે આકર્ષક અને પ્રકર્ષકની ક્રિયા જ્યાં સુધી માણસ જીવે ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે અને તેજ ભિમિને પાંચ યમના નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ. અર્થાત્ પાંચ યમ પૈકી કોઈ પણ યમને લગતી અંતઃકરણમાં શુભ અથવા અશુભ ભિમિ જોડે તે પ્રમાણે શુભ અથવા અશુભ ક્ષણ નિપજાવનારા પરમાણુનું આકર્ષણ કે પ્રકર્ષણ થાય.

હિંસા—‘ સદા સર્વદા સર્વ પ્રાણિષુ અનભિદ્રોહિત્વં સા અહિંસા ’ એટલે કોઈ પણ સંજોગમાં કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ થાય એવા વિચાર કરવાથી હિંસા થાય છે. અસત્ય—ક્રોધથી, લોભથી, લગ્નથી અને હાસ્યથી જે વિચાર અથવા વચન અન્યથા બોલવામાં કે વિચારવામાં આવે તેને જૂઠું એટલે અસત્ય કહે છે. **ચેરી**—જે વસ્તુ આપણી નથી અથવા તેને લેવાનો, રાખવાનો કે ભોગવવાનો અપણે અધિકાર નથી છતાં તે વસ્તુ મેળવવાના કે ભોગવવાના વિચાર કરવા તેનું નામ ચેરી છે. **વ્યભિચાર**—જે સ્ત્રી મનુષ્યને ધર્મથી અનુપયોગી છે તેવી સ્ત્રીના સ્પર્શથી, સાન્નિધ્યથી, શબ્દથી, દર્શનથી, ચિત્રથી વગેરે યોગ-

૨૩૬

શ્રીઆચાર્યવૈદ નિષ્ક્રમમાળા-ભાગ ૨ જી

થી મન વિહ્વળ થઈ તે સ્ત્રીને મેળવવાના વિચાર કરવામાં આવે તેને વ્યભિચાર કહે છે. લોભ—જે વસ્તુ આપણી નથી અથવા જે વસ્તુ મેળવવાનો આપણો હક નથી અથવા જે વસ્તુ મેળવવાની આપણામાં યોગ્યતા નથી તે વસ્તુ મેળવવાના વિચારથી સામા માણસના તાબામાંથી મેળવવાને જે પડ્યાંત્રની ગોઠવણ મનમાં કરવામાં આવે તેને લોભ કહે છે. એ રીતે પાંચ યમના પ્રભાવથી જે પ્રવાહ અંતઃકરણમાં વહેવા માંડે તેને ઊર્મિ અથવા લેસ્થા કહેવામાં આવે છે. હવે જો એ પાંચ ઊર્મિનો સમૂહ નાશ થાય તો છઠ્ઠી એકજ શુભ ઊર્મિ બાકી રહે. તેનું સ્વરૂપ એવું તેજોમય છે કે આ ઠેકાણે અમે તે લખી શકતા નથી પરંતુ એ છઠ્ઠી શુભ ઊર્મિ અથવા શુક્લ લેસ્થાનું વર્ણન જાણવું હોય તેણે કિરાતાળું ન કાવ્યમાં અર્જુનના તપના પ્રભાવથી તેના મસ્તિષ્કમાંથી નીકળતા તેજના પ્રભાવથી જે વનમાં તે તપ કરતા હતા, તે વનમાં જે પ્રકાશ પડેલાનું વર્ણન કરેલું છે તે વાંચીને તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરી લેવો. અત્રે એટલું જણાવવાનું છે કે હિંસાની ઊર્મિનો રંગ કાળો છે, અસત્યની ઊર્મિનો રંગ નીલવર્ણ છે, ચોરીની ઊર્મિનો રંગ લૂખરો કિરમજી છે, વ્યભિચારની ઊર્મિનો રંગ ચિત્રવિચિત્ર છે અને લોભની ઊર્મિનો રંગ રાતો છે. એટલે આપણને સમજાશે કે જેવા જેવા વિચારનું સેવન કરવામાં આવે તેવા તેવા રંગના પરમાણુ શરીરમાંથી બહાર પડે છે. મનુષ્યના શરીરના છેડામાંથી જે પ્રવાહ વહે છે તે પ્રવાહ જેવી જેવી જાતના પાંચ વિષય પૈકી જે જે વિષયનો વિચાર કરવામાં આવે તેવી તેવી જાતના પ્રત્યેક અથવા મિશ્ર રંગનો પ્રવાહ બહાર નીકળતો રહે છે. અને તે પ્રવાહને યોગી લોકો જોઈ શકે છે, અથવા જે પ્રાણીઓને કુદરત તરફથી દિવસે અને રાત્રીએ એકસરખું દેખાય એવી આંખ મળેલી હોય તેમને તે પ્રવાહનો રંગ દેખાય છે.

પીયૂષપાણિ

૨૩૧

હવે આટલું વિવેચન કર્યા પછી વૈદ્યરાજ્યેના હાથમાં અમૃત કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો વિચાર કરીને તે અમૃતમાં ન્યૂનપણું શી રીતે આવે છે, તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચીશું. એક વૈદ્ય એક દર્દીની ચિકિત્સા કરતો હોય, પરન્તુ થોડા દિવસ ગયા પછી તે દર્દીના શત્રુ તરફથી કાંઈ ભલામણ થાય અથવા વૈદ્યના અંતઃકરણમાં દર્દીનો રોગ વધે એવું ઔષધ આપવાનું કાંઈ કારણ ઉપસ્થિત થાય અને તેને માટે વૈદ્ય જે જે જાતના વિચારની ગોઠવણ કરે તે તે સમયે વૈદ્યના હાથ કે પગ અને માથામાંથી કાળા રંગના ચરમાણુનો પ્રવાહ ચાલુ થાય છે, તથા જે રોગીની ચિકિત્સા કરવાને માટે વૈદ્યને ખોલાવવામાં આવે એટલે તે રોગીની સ્થિતિ અને સમૃદ્ધિ જોઈને વૈદ્યના મનમાં એવો વિચાર આવે કે, આ ધનવાન રોગી પાસે કેવી યુક્તિથી વાત કરાય કે જેથી પોતે ભય પામી મારી યોગ્યતાને ઉત્તમ ગણી મને ધણું ધન આપે! એવા વિચારથી તે વૈદ્ય રોગીની યથાર્થ ચિકિત્સા નહિ કરતાં રોગનું જે સ્વરૂપ હોય તેથી મોટું સ્વરૂપ બતાવી પોતાના ઔષધની કિંમત વધારે બતાવી, જેટલા પ્રમાણમાં જૂઠું ખોલવાની ગોઠવણ કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેના શરીરમાંથી નીલવર્ણ પરમાણુનો પ્રવાહ વહે છે. તથા જે વૈદ્ય રોગીની પાસે જઈને તેને ગમે તેમ સમજાવીને તેની પાસે પૈસા કઢાવીને તેને માટે ખાસ દવા બનાવીને આપવાનું કહીને તે દવાને ઠેકાણે ઘીજી ભળાવી દવા આપીને અથવા બનાવેલી દવામાંથી રોગીના કહ્યા વગર અમુક ભાગ પોતાના ઘરમાં રાખી મૂકવા માટેના વિચારોનું સેવન કરે છે, જેથી તે વૈદ્યના હાથમાંથી જૂબણા કિરમજી રંગના પરમાણુનો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે. તથા જે વૈદ્યના પ્રસંગમાં પોતાના દરદને જણાવવા માટે અથવા પરીક્ષા કરાવવા માટે અથવા તેનો ઉપચાર કરાવવા માટે કોઈ સ્ત્રી કે જે સ્વરૂપવાન અને યુવાન આવી હોય તે સ્ત્રીને જોઈને (જે કે

૨૩૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ગમે તેવી પડદેનશીન અથવા લગ્નનયુ સ્ત્રી હોય તો પણ રાજ, ગુરુ અને વૈદ્યની સાથે પડદો રાખી શકતી નથી) વૈદ્યનું મન અલાય-માન થાય, જેથી તે સ્ત્રીના દર્શન અને સ્પર્શન કાર્યથી તેના સંબંધમાં અને તેની સમીપમાં કેવી રીતે વાત કરવાથી તે સ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરી શકાશે, તે સંબંધમાં ગૂંચવણ ભરેલા વિચાર કરવાથી તે વૈદ્યના હાથમાંથી કિંસા, અસત્ય, ચોરી અને કામના ચાર પ્રકારના મળેલા પરમાણુઓના વિચિત્ર રંગનો પ્રવાહ આણુ થશે. તેવીજ રીતે રોગીના રોગને, રોગના સ્વરૂપને, રોગના નિદાનને અને રોગને સારા કરવાના ઉપચારને વિચાર ખાળુએ મૂકી જે વૈદ્ય માત્ર રોગી પાસેથી ધન શી રીતે મેળવી શકાય, એવા વિચારનું સેવન કરવાથી તેના શરીરમાંથી રાતા રંગના પર-માણુઓનો પ્રવાહ વહે છે. આ ઉપરથી આપને જણાશે કે જ્યાં સુધી વડીલ મનુષ્યનાં, ધર્મગુરુઓનાં અને વૈદ્યોનાં અંતઃકરણમાં ઉપર લખેલા પંચવિષયના વિચારો જોડવાતા, ગૂંચવાતા કે રમણુ કરતા હોય ત્યાં સુધી તેમના એજસઘી કે તેમના હાથથી શિષ્યના કે રોગીના કલ્યાણની આશા રાખવી એ આકાશકુસુમવત્ છે. તેમ જે ગુરુઓ અથવા જે વૈદ્યો પંચ વિષયના વિચારોમાં નિમગ્ન થયા પછી, પોતે યશ, કીર્તિ, પુણ્ય, પરોપકાર કે ધનની ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓની ઇચ્છા કોઈ પણ દિવસે પરિપૂર્ણ થવાની આશા રાખવી તે ફેાકટ છે. એટલા માટે અમારે ભારમૂકીને કહેવું પડે છે કે, જે વૈદ્યો પોતાના હાથમાં અમૃત મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તે વૈદ્યરાજેએ ઉપર લખેલા પંચવિષયના વિચારથી જેટલું ખની શકે તેટલું આલગ રહેવું અને એટલાજ માટે દહીંને જોઈને અથવા તેની પાસે જઈને તેને માટે દવા ખનાવવાનો, રોગનું નિદાન કરીને તેની કિંમત ઠરાવી અર્ધો રૂપિયા આગળથી લેવાનો તથા રોગીને સારું થયા પછી ઈનામ લેવાનો જે નિષેધ આગળ

પીયૂષપાણિ

૨૩૩

કરવામાં આવ્યો છે, તેનો ત્યાગ કરવાથી ઉપર લખેલા પાંચ પ્રકારના વિષયના વિચાર કરવાનો અવકાશ વૈદરાજને રહેશેજ નહિ. જેથી પોતાના શરીરમાંથી એટલી હાથમાંથી શુદ્ધ અને અમૃત-રૂપ પરમાણુનો અંશે સદેવ વહેવાથી વૈદરાજની દૃષ્ટિ રોગી ઉપર પડતાં, વૈદરાજના હાથનો રોગીને સ્પર્શ થતાં અને વૈદરાજનો રોગી પાસે જેવીને વાતચીતનો સમાગમ થતાં તે રોગીની આસપાસ તથા રોગીના શરીરમાં વૈદરાજના શરીરમાંથી અમૃતમય પરમાણુના વહનને લીધે રોગીને એકવર વગર ઔષધથી શાંતિ થતી જણાશે. તે પછી એવા અમૃતમય પરમાણુવાળા હાથથી જે દવા બનાવેલી હોય અને તે દવા તેજ હાથથી અમૃતમય થઈને રોગીને આપવામાં આવે, તે તે રોગી અને તેવા ભયંકર રોગમાં સપડાયલો હોય તે પણુ તેને શાંતિ તે વળેજ, કારણ કે:—

નક્ષંતુઃકશ્ચિદમરઃ પૃથિવ્યાં જાયતે ક્વચિત્ ।

અતો મૃત્યુરવાર્યઃ સ્યાત્ કિંન્તુ રોગાન્નિવારયેત્ ॥

અર્થાત્ જે દરદી મરવાનો હોય તેને તે વૈદ બચાવી શકતો નથી પરંતુ જેના હાથમાં જેટલા પ્રમાણમાં અમૃત હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે રોગની શાંતિ કરી શકે છે. એટલી વાત દેહ્યા પછી વૈદરાજને વિનંતી, ભલામણ અથવા ઉપદેશ કરીએ છીએ કે, ધન, યશ, કીર્તિ અને પુણ્યની ઇચ્છા રાખનારા વૈદરાજને જેમ બને તેમ પાંચવિષયના વિચારનો ત્યાગ કરી પોતાના હાથમાં અમૃત મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરવો અને તે પુરુષાર્થ જેટલા પ્રમાણમાં ઓછાવધતો કરવામાં આવશે તેને તેટલા પ્રમાણમાં લાભાલાભની પ્રાપ્તિ થશે. કહું છે કે:—

પરાન્નેનોદરંદગ્ધમ્ હસ્તોદગ્ધઃ પ્રતિગ્રહાત્ ।

નેત્રંદગ્ધં પરસ્ત્રિભ્યઃ કાર્યસિદ્ધિઃ કુતો ભવેત્ ॥

૨૩૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

અર્થાત્ ઉપરનાં વચન પ્રમાણે જેનાં નેત્ર, મુખ, ગિહ્વા અને હસ્ત હૃદય થયેલા છે, એટલે પાંચ પ્રકારનાં કરમળથી ખરડાયલા છે તે જેમ કાઠવમાં ખરડાયલા પગને કાઠવથી ધોવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે, તેમ વિષયવાચનાથી ખરડાયલા શરીરનો સ્પર્શ થવાથી વિષયના સેવનની પરાકાષ્ટા૩૫ કાઠવમાં ખરડાઈને રોગ૩૫ દુર્ગંધની પીડામાં સડબડતા રોગીને નિરામય શી રીતે કરી શકશે? માટે વૈદ્યોએ વેદકનેા ધ ધો શરૂ કરતાં પહેલાં યોતાના હાથમાં અમૃત ચેળવવાનો ઉદ્દેશ કરવો, અથવા જે વૈદ્યસાગ્રેના હાથ અમૃતમય હોય તેમણે હાથેનાં ડરના રહેલું કે રખેને અમારા હાથમાંનું અમૃત વિન્નતીવ દ્રવ્યના મળવાથી કદરૂપું અથવા વિરસ કે સડેલું બની જશે, જેથી અપયશની પ્રાપ્તિ થાય. આટલી સંભાળ રાખીને જે વૈદ્યો આ નિબંધમાં લખેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે યોતાનું ઔષધાલય ચલાવશે તેમને કુદરત તરફથી યશ, કીર્તિ અને ધનની ન્યૂનતા રહેશે નહિ, એટલેાજ આશીર્વાદ આપી આ વિષયને પૂર્ણ કરીએ છીએ.

પદ્મક્રતુ-દર્શન*

આ પંચભૂતાત્મક અને પદ્મસાત્મક સૃષ્ટિની રચના જેતાં તેના પ્રકટકર્તા પરમકૃપાળુ પરમાત્માના જ્ઞાનનો પાર પામવાને માટે મોટા મોટા મહર્ષિઓ યાકી જાય છે તો પછી એ સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવાને અમારા જેવા છદ્મસ્થ જીવોનો પ્રયત્ન શી રીતે

* પ્રાચીન ઋષિપ્રણીત ગ્રંથોમાં પદ્મક્રતુઓનું સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રરૂપે કરવામાં આવેલું જોવામાં આવે છે અને તે ક્રતુચર્યા તથા દિનચર્યાનું પ્રકરણ આ જમાનાને અંધમેસતું નથી આવતું, પણ તે રાખતમહારાજઓને અંધમેસતું દેખાય છે. તેટલા માટે પ્રજના

પડ્મકલ્પ-૬૫મું

૨૩૫

સફળ થાય ? એવું જાણવા છતાં ઈશ્વરલીલા એટલે કુદરતના બંધારણ માટે જે શુભ નિયમો વડાયા છે, તેના રહસ્યનું જેટલું અને જેટલે સુધી અમારી બુદ્ધિ પહોંચે તેટલું અને તેટલે સુધીનું વર્ણન કરવાને અમે તે વિદ્યામાં પ્રવેશ કરવા ધારીએ છીએ; અને એ મંથનમાંથી જે ઉપલબ્ધ થાય તે પ્રજ્ઞ સન્મુખ રજૂ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. ઋષિમુનિઓ, શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો તથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આ વિષયને માટે અજાણ નથી. અને તેઓએ આ વિષયમાં ઊંડા ઊતરીને પ્રજ્ઞને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપેલો છે. તથાપિ કાળના પરિવર્તનની સાથે જગતનું પરિવર્તન થતું હોવાથી વર્તમાનકાળને અનુસરી આ વિદ્યાનું શુભ રહસ્ય નવેસરથી જોઠવીને પ્રજ્ઞને જાણમાં લાવવાની ખાસ જરૂર સમજીને, આ નિબંધ લખવાનું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયું છે.

આ કુદરતી સૃષ્ટિમાં જ્યારથી પૃથ્વીએ સૂર્યની આસપાસ ભ્રમણ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી તે સૂર્યના આકર્ષણમાં પોતાની ગતિએ પોતાની ધરી ઉપર ભ્રમણ કરીને ગ્રહાવો ખાતી ખાતી સૂર્યની આસપાસ આપણા એક વર્ષના કાળમાં એક ફેરો ફરી શકે છે. એટલે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક ફેરો ફેરે છે તેને આપણે એક વર્ષ ગણીએ છીએ. પરંતુ એક વર્ષમાં પૃથ્વીને એક ફેરો ખાતાં પૃથ્વી સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા ગ્રહોનું તે પૃથ્વીને, આકર્ષણ લાગવાથી અને જે સૂર્યની પાછળ પૃથ્વી ફેરે છે તે સૂર્યને પોતાની ધરી પર ફરતાં આપણા ઉદય દિવસમાં ૧૨ રાશિમાં ફરવાનું

ઉપયોગમાં આવે અને વર્તમાન ચિકિત્સકો પ્રજ્ઞને તે માર્ગે દોરવે એવા હેતુથી અમારી જેટલે અંશે બુદ્ધિ પહોંચી તેટલે અંશે આ વર્ણન કર્યું છે. એમાં જે અપૂર્ણતા જણાય તે બીજા વિદ્વાન પૈદાએ પૂર્ણ કરવી; કારણ કે ઈશ્વરી સૃષ્ટિના શુભ ભેદ એક મનુષ્યને પૂર્ણપણે જાણવામાં આવતા નથી.

૨૩૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

હોવાથી, આપણી પૃથ્વી ઉપર એક વર્ષમાં અવનવા ફેરફાર થાય છે. તે ફેરફારોથી મનુષ્યસૃષ્ટિના સ્વેદન, અંકન, ઉદ્દિશિબજ અને બસાયુ એ ચારે ખાણના જીવો ઉપર બુદ્ધી બુદ્ધી જાતની અસરો થાય છે. તે અસરો ધવાનું કારણ હોવાના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના શોધ-કેએ પ્રણીમાત ઉપર ચતારાં રોગનાં બુદ્ધી બુદ્ધી જાતનાં જંતુઓ શોધી કાઢ્યાં છે, અને તે જંતુઓથી ચારે ખાણના જીવો ઉપર બુદ્ધી બુદ્ધી અસર થાય છે એવું નિર્માણ કર્યું છે. પરંતુ તે વિદ્વાનો હજી આ વિચાર કરી શક્યા નથી કે બુદ્ધી બુદ્ધી જાતનાં જંતુઓ પાકવાનું કારણ શું છે ?

મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓનું સુખરૂપ આયુષ્ય ટકાવી રાખવા માટે આયુર્વેદની રચના કરવામાં આવી છે અને જેમ વેદનાં પુસ્તકોમાં દરેક વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો ભરી રાખવામાં આવ્યાં છે; એટલે દુનિયામાં જેટલી વિદ્યા નવીન રૂપ ધારણ કરી નવીન રૂપમાં પ્રકટ થાય તે પછી તેનું મૂળ વેદમાંથી જડી આવે છે. તેમ આયુર્વેદ એક એવો જ્ઞાનભંડાર છે કે વર્તમાનકાળના વિદ્વાનો જે જે નવી વાતોની શોધ કરે છે તથા ભવિષ્યના વિદ્વાનો નવી શોધો કરશે તે પછી તેનું મૂળતત્ત્વ આયુર્વેદમાં નથી એમ કોઈથી કહી શકાશે નહિ અને તેટલા ઉપરથી વર્તમાનકાળના ન ગણી શકાય એટલા રોગો અને તે રોગો માટે ન ગણી શકાય તેટલા ઉપાયો તથા તેનાં કારણો જે શોધવામાં આવે છે, તે તમામનું મૂળ આયુર્વેદમાં જોવામાં આવે છે; પરંતુ આપણે તેનો વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતા નથી અથવા વિચાર કરવાની કાળજી ધરાવતા નથી. ઈશ્વરી જ્ઞાનની ગાથા સમજવા માટે ઈશ્વરી ભાષા, ઈશ્વરી લિપિ ભણવા તથા જ્ઞાણવાની ખાસ જરૂર છે. તે ઈશ્વર શબ્દાતીત છે, અક્ષરાતીત છે, અનિર્વાચનીય છે, એટલે તેની ભાષા તથા લિપિ પણ તેવીજ હોવી જોઈએ તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એ લિપિના

પરજીવન-કર્મ

૨૩૭

અક્ષરને ઉકેલવા માટે, તેના જ્ઞાનની સમજ મેળવવા માટે ઈશ્વરના સ્વરૂપનું દર્શન કર્યાં સિવાય એ શુભ લેહની ગાંઠ ઉકેલી શકાય એમ નથી. જો આપણને ઈશ્વરના શુભ રહસ્યની ગાંઠ ઉકેલવાની ઇચ્છા હોય તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ એટલે આ કુદરતી સૃષ્ટિનું દર્શન અથવા અવલોકન કરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. જ્યાં સુધી કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ચાલતો સૃષ્ટિક્રમ સમજવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી ઈશ્વરના જ્ઞાનનું શુભ રહસ્ય કોઈના પણ જાણવામાં આવી શકે એવું નથી.

આ જગતમાં કાળ—એને ભગવાન, સ્વયંભૂ, અનાદિ અને સમર્થ માનેલો છે, એટલે એ કોઈનો ઉત્પન્ન કરેલો નથી. તેમ એ આદિતી, મધ્યતી અને અંતતી રહિત છે. રસવાળા પદાર્થોનું વધવું તથા ઘટવું અને માણસોનું જીવવું તથા મરવું કાળને આધીન છે. એ પદાર્થ જરા વાર પણ થોભતો નથી તેથી, અથવા સંહારવાથી સર્વે પ્રાણીઓને એકઠાં કરી નાખે છે તેથી, અથવા પ્રાણીઓને સુખદુઃખોમાં જોડી દે છે તેથી, અથવા સર્વને સંક્ષેપ કરી નાખે છે તેથી, અથવા સર્વને મરણની સમીપમાં લઈ જાય છે તેથી કાળ કહેવાય છે. મોટી શક્તિવાળા સૂર્યનારાયણ પોતાની ગતિના વિશેષથી (ઉદયાસ્તથી) એ વર્ષરૂપ શરીરવાળા કાળના અક્ષિનિમેષ, કાષ્ટા, કળા, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર અને યુગ એ નામના વિભાગો કરે છે. એ વિભાગોમાં એક લઘુ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલા વખતને અક્ષિનિમેષ કહે છે. ૧૫ અક્ષિનિમેષ થાય ત્યારે કાષ્ટા કહેવાય છે. ૩૦ કાષ્ટા થાય ત્યારે કળા કહેવાય છે, ૨૦ કળા થાય ત્યારે મુહૂર્ત કહેવાય છે. ૩૦ મુહૂર્ત થાય ત્યારે અહોરાત્ર એટલે દિવસ અને રાત્ર કહેવાય છે. અને ૧૫ અહોરાત્ર થાય ત્યારે પક્ષ કહેવાય છે. શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ એ રીતે

૨૩૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ભે

એ પ્રકારના પક્ષ છે. એ પક્ષ થાય ત્યારે એક માસ કહેવાય છે. એ માસની એક ઋતુ થાય છે. છ સંક્રાંતિનું એક અયન થાય છે. એવી રીતે દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ એ અયન મળીને વર્ષ થાય છે. અને એવાં પાંચ વર્ષો થાય ત્યારે યુગ એવા નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રની પેઠે દર્શા કરતો નિમેષથી માંડીને યુગ સુધીનો જે કાળ તે કાળ-ચક્ર કહેવાય છે, એવું આયુર્વેદના જ્ઞાતા મહર્ષિ સંક્રુતાચાર્યનું માનવું છે. એ કાળનું સ્વરૂપ જેમ જેમ સમજાતું જાય તેમ તેમ ઈશ્વરની કૃતિનું કહો કે કાળ-ભગવાનની કૃતિરૂપ કહો, પણ આ પાંચભૂતાત્મક અને પાંચસ્માત્મકરૂપે જાણાતી કુદ-સ્તાની લીલામાં આનંદ દેખાતો જાય છે. જે કે સૃષ્ટિની અદ્ભુત રચના અને તેનાં જુદાં જુદાં દ્રવ્યો, જુદા જુદા શુભ, રસ, અને વિપાકવાળા, જુદી જુદી આકૃતિના તથા જુદા જુદા ધર્મવાળા, રૂપ, રંગ, આકૃતિ, સ્વાદ અને જુદી જુદી શક્તિવાળા જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એવી રચના રચવાનું શુભ સહસ્ય શું છે, અને તે આપણાથી જાણી શકાય એવું છે કે કેમ, એનો વિચાર કરવાની આપણને આવશ્યકતા જણાય છે. પ્રત્યક્ષરૂપે આપણને આપણી પૃથ્વી, પૃથ્વી ઉપરના પદાર્થો, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વીને લાગુ પડતાં નક્ષત્રો તથા ગ્રહો જણાય છે અને તેને વધવાઘટવાનો, હાલવાચાલવાનો, પેદા થવા અને મરવાનો, ઉત્પન્ન થવા અને વધવાનો કાળ નિશ્ચિત કરવામાં આવેલો છે; પણ તે કેવી રીતે, શા કારણથી, વધેઘટે કે જન્મેમરે છે, તે આપણી આંખે જોઈ શકાતું નથી. દાખલા તરીકે એક માણસ ગર્ભમાં ઉપસ્થિત થઈ જાળકરૂપે જન્મે છે, જન્મ્યા પછી યુવાવસ્થાને પામી વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવી મૃત્યુને શરણુ થાય છે ત્યાંસુધીમાં તે કયા સમયમાં કેટલો વધ્યો, કાલના કરતાં આજ કેટલો વધ્યો, તે જોવા-જાણવામાં આવતું નથી; માત્ર કાળચક્રનો એક ફેરો થાય ત્યારે આ

વર્ષક્રતુ-કર્મણી

૨૩૯

માણુસનું શરીર આટલું વધું, જીવાન વધું, ઘટયું કે ઘરડું વધું એમ સમજી આપણે એ માણુસ મોટો થયો એમ કહીએ છીએ.

એટલા ઉપરથી સમજાશે કે જગતના પરિવર્તનમાં સૂર્ય એક રાશિમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જેમ જેમ જેટલે જેટલે અંશે તે રાશિને લોગવતો જાય છે, તેમ તેમ તે રાશિઓની બનેલી ઋતુઓમાં ફેરફાર થતો જાય છે અને તે ફેરફારથી ચારે ખાણાના જીવો એટલે પ્રાણિમાત્રમાં ફેરફાર થતો જણાય છે. દાખલા તરીકે ગ્રીષ્મ ઋતુની સંક્રાંતિમાંથી સૂર્ય ચાલતો ચાલતો વર્ષાઋતુની સંક્રાંતિમાં પ્રવેશ કરે એટલે વર્ષાઋતુ ખેડી એમ કહેવાય, પણ જ્યાં સુધી વર્ષાઋતુની એક સંક્રાંતિ એટલે વર્ષાઋતુને મધ્યકાળ લોગવતાં સુધી સૂર્ય આવી પહોંચે નહિ, ત્યાં સુધી વર્ષાઋતુ પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકટપણે દેખી શકાય નહિ. તે પ્રમાણે રાશિઓ અને તેથી ઉત્પન્ન થતી ઋતુઓ તથા અયનોમાં જેમ જેમ સૂર્ય ફરતો જાય તેમ તેમ આખા વર્ષમાં ફેરફાર થતો જણાય છે.

હવે વિચાર કરવાનો એ રહ્યો કે, કુદરતના કાયદા પ્રમાણે મેઘ સંક્રાંતિથી સૂર્ય નીકળી પાછો મેઘ સંક્રાંતિમાં આવે અને પૃથ્વી પોતાના અક્ષાંશમાં ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન પ્રમાણે પાસું બદલે, એટલે પૃથ્વીનો જે ભાગ સૂર્યનાં સીધાં કિરણોમાં આવે ત્યાં પ્રખર તાપ પડે છે. આથી એમ સમજાય છે કે આખા વર્ષમાં એવો એક પણ દિવસ નહિ જાય કે પૃથ્વીના કોઈ કોઈ ભાગમાં સૂર્યનાં કિરણ સીધા પડતાં નહિ હોય. જ્યાં સૂર્યના કિરણ સિધાં પડતાં હોય ત્યાં ગ્રીષ્મઋતુ જણાય, અને જ્યાં સૂર્યનાં કિરણ અત્યંત તીરછાં પડતાં હોય ત્યાં શિશિર ઋતુ જણાય. ગ્રીષ્મ અને શિશિરને સરખાવવામાં આવે તો તેના સ્વભાવમાં એકબીજાથી ઊલટો ફેરફાર જણાય. તેવી રીતે જેમ જેમ કાળનું વહન થતું જાય તેમ તેમ શીતમાંથી ગરમી અને ગરમી-

૨૪૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

માંથી શીત વધુઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. એટલે જે પ્રમાણે ગરમી અને શીત ઓછાં થતાં જાય તે પ્રમાણેના જીવો, ઔપદો, વનસ્પતિઓ તથા સ્થાવરજંગમ તમામ પૃથ્વીની વિભૂતિનો ઉદય અને અસ્ત જણાતો જાય. એ પ્રમાણે જ્યારે નિયમિત વ્યવહાર ચાલે છે તો પછી જગતમાં જે જાતની જુદા જુદા વર્ષમાં, જુદા જુદા માસમાં અથવા જુદી જુદી ઋતુમાં જે અવ્યવસ્થા દેખાય છે તેનું કારણ શોધવાની આપણને આવશ્યકતા જણાય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પૃથ્વી સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાની ધરી પર ફરતી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, અને સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વી ઉપર અસર નિપજાવે છે. તેની સાથે સૂર્યમાળામાં સૂર્યની આસપાસ ફરતા બીજા ગ્રહો પણ પોતાનાં કિરણો પૃથ્વી તરફ દેવકતા જાય છે, જેથી પૃથ્વી ઉપર જુદી જુદી અવ્યવસ્થા દેખાય છે. કારણ કે પૃથ્વીની આસપાસ ફરતા ગ્રહો પોતપોતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે જુદા જુદા સ્વભાવના હોવાથી જુદા જુદા રંગનાં કિરણો પૃથ્વી તરફ દેવકે છે, એટલે સૂર્યનાં સાત કિરણો (રક્ષિત)ના સાત રંગો પૃથ્વી ઉપર આવે છે. તેમાં બીજા ગ્રહોના જુદા જુદા રંગવાળાં કિરણો મળવાથી સૂર્યનાં કિરણના રંગમાં ફેરફાર થઈ જાય છે, અને એ ફેરફારની અસર વાતાવરણમાં થવાથી તે વાતાવરણને લીધે જંતુઓમાં, વનસ્પતિઓમાં, પ્રાણીઓમાં અને મનુષ્યોમાં ફેરફાર થાય એટલુંજ નહિ, પણ તેના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિમાં ફેરફાર થાય છે; એટલે જે વખતે જે જાતનું વાતાવરણ જોઈએ તે મળી શકતું નથી.

સૃષ્ટિની રચના જોતાં તેનું બંધારણ એવું ગોઠવવામાં આવ્યું છે કે સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેહધારી જીવો પૈકી મનુષ્ય કે જે ઉત્તમ પ્રાણી ગણાય છે અને જે ઈશ્વરી જ્ઞાન મેળવીને ઈશ્વરની સમીપ જવાને માટેનાં સંપૂર્ણ સાધન ધરાવે છે, તેનું

ધ્રુવક્રતુ-દર્શણ

૨૪૨

સંપૂર્ણ રીતે રક્ષણ થાય અને તે મોક્ષને પામે એવા હેતુથી તમામ જડ, ચેતન પ્રાણીઓની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. એ બાબતનો પૂરેપૂરો વિચાર આયુર્વેદ એટલે જાણી જાંડાણમાં ઊતરીને કર્યો છે કે જો મનુષ્યો તે નિયમને સમજવા માટે કુદરતનું અવલોકન કરતાં શીખે તો ઈશ્વરી જ્ઞાનની ગાથાનો શુભ ભેદ તેમના સમજવામાં આવી જાય અને જ્યારે એ ભેદ સમજાય ત્યારે ઋતુમાં ગમે તેવા ફેરફાર થાય તો પણ જ્ઞાતા પુરુષના શરીર ઉપર તે ફેરફારથી કોઈ પણ અસર થાય નહિ એટલું ખરું. પણ દરેક માણસ ઈશ્વરી વિદ્યાને સમજી તેની ભાષા તથા ક્રિષિ જે કુદરતને નામે આપણી દષ્ટિએ અથવા આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયથી જણાય છે, તે જાણવાને-સમજવાને અશક્ત હોવાથી પૂર્વાચાર્યો એટલે આપણા ઋષિમુનિઓએ આયુર્વેદરૂપ બારાખડી લખીને તમામ ઈશ્વરી વિદ્યા વાંચતાં આવડે એવી ગોઠવણ કરી છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્ષની છ ઋતુઓ ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનમાં વહેંચાયેલી છે અને તે ઋતુના સમયોગથી પ્રાણીમાત્રને સુખી કરવાનું વાતાવરણ તૈયાર થાય છે. જો તે ઋતુનો અતિયોગ, હીનયોગ કે મિથ્યાયોગ થાય તો વાતાવરણમાં ફેરફાર થઈ મનુષ્યોને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થઈ રોગના પંજામાં સપડાવે છે. પણ જો મનુષ્યો ઋતુનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ જાણીને પોતાના આહારવિહારમાં ઘટતો ફેરફાર કરે અથવા જેઓને ઘટતો ફેરફાર કરવાનું કહે, તે પ્રમાણે તેઓ વર્તે, તો ઋતુના હીન મિથ્યા અને અનિયોગથી આવનારી ભાવિ આપત્તિમાંથી તેઓ બચી શકે. એટલા માટે આપણે ઋતુના શુભ-ધર્મ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રથમ ઋતુઓનો સમયોગ એટલે ઋતુ બગડેલી નથી એનો નિશ્ચય કરવામાં આવે તો તે ઉપરથી ઋતુનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ સમજી શકાય. એટલા

૨૪૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

માટે અમે પ્રથમ ઋતુ બગટેલી નથી તે જાણવા માટે નહિ બગટેલી ઋતુનાં લક્ષણો લખીએ છીએ.

હેમંતઋતુ—જે હેમંતઋતુમાં દિશાન અને ઉત્તર તરફનો શીતળ પવન વાતો હોય, દિશાઓ રજશી તથા ધુમ્મસથી વ્યાપ્ત રહેતી હોય, સૂર્ય આકળથી ઠંડાયેલો રહેતો હોય, જળાશયો ઠંડીથી વ્યાપ્ત રહેતાં હોય, કાગડા, ગેંડા, પાડા, ઘેરાં તથા હાથીઓ મસ્ત રહેતા હોય અને લોધર, ઘડેં, ઘડેંલા, નાગકેશરનાં વૃક્ષો પુષ્પયુક્ત થઈ રહ્યાં હોય, આદ્યાશમાંથી એસ પડી આડ પર ઠરતું હોય અને હબરી ગોટાનાં ફૂલ તથા સીતાફળીનાં ફળ પાકતાં હોય, તો તે હેમંતઋતુમાં ઋતુનો સમયોગ થયો છે એમ જાણવું.

શિશિરઋતુ—જે શિશિર ઋતુમાં ઠંડી અધિક હોય, દિશાઓ વાયુ સહિત વૃષ્ટિથી વ્યાકુળ થતી હોય, માણસના હાથ-પગ ફાટી જતા હોય, કપાસ, ઘઉં વેંગણ અને તાંબાકુના છોડ ઉપર હિમ પડતું હોય, જેથી કેટલાંક આડનાં પાન ખરી જતાં હોય, રાત્રે શિયાળવાં બહુ ઓલતાં હોય, જંગલમાં અણીઓર પાકેલાં હોય અને આકાશ વાદળથી નિર્મળ થઈ ગયું હોય તો તે શિશિરઋતુનો સમયોગ થયો છે એમ જાણવું.

વસંતઋતુ—જે વસંતઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ રહેતી હોય, ખાખરા, કમળો, બોરસળી, આંબા તથા અશોક આદિ નવપલ્લવ વૃક્ષોથી ભરપૂર થયેલાં વનો શોભી રહેલાં હોય, કોયલ ટહુકા કરતી હોય અને ભ્રમરોનાં ગુંબરવાથી મનનું આકર્ષણ થતું હોય, દક્ષિણ દિશાનો પવન વાતો હોય, વૃક્ષો નવીન પલ્લવો, પુષ્પો તથા ફળોથી દીપી રહેલાં હોય, શેરડીનો રસ પરિપક્વ થયો હોય, સાગ, સામર અને લવિંગનાં આડો પુષ્પ તથા ફળથી લચી રહ્યાં હોય તથા કાદવ નહિ, કચરો નહિ, ઠાદ નહિ, તાપ નહિ, ધૂળ ઊડે નહિ,

પરજનુ-દર્શણ

૨૪૩

આકાશમાં વાદળ નહિ, પવન હિમાચલ પહુ પહુ નહિ તેમ વાયવ્યકો-
ણનો પાણુ ન હોય તો વસંતઋતુનો સમયોગ થયો છે, એમ જાણવું.

ગ્રીષ્મઋતુ—જો ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણવાળો હોય, ગભરાવનારો નૈર્ઋત્ય ધૂણાનો પવન વાતો હોય, પૃથ્વી ધગેલી રહેતી હોય, નદીઓ પાતળા પ્રવાહોવાળી થઈ ગયેલી હોય, દિ-
શાઓ સળંગેલી જેવી દેખાતી હોય, ચક્રવાક પંક્તીનાં જોડાંઓ જળાશયોને માટે લટકતાં હોય, મૃગો પાણી માટે વ્યાકુળ રહેતાં હોય, દંડ લતાઓ, ખડ તથા કેમળ લતાઓ સુકાઈ ગયાં હોય, વૃક્ષો પાંદડાં વગરનાં થઈ ગયાં હોય, આંખા અને દ્રાક્ષનાં ફળ રસ-
દાર બનતાં હોય, વાંદરાં ધૂમાપ્પૂમ કરતાં હોય, ઠંડો પાતળો પવન ઉપર જવાથી ગરમાગરમ પવન કુંકાતો હોય, ખાખરાનાં ઝાડો ફૂલથી શોભી રહ્યાં હોય, સમુદ્રનું પાણી ઘણું ઊછળતું હોય, વહા-
ણો ચાલતાં અટકી પડ્યાં હોય, સમુદ્રમાં મોટા જીવાળ આવતા હોય, માણસના સુખ ઉપર પરસ્પેવાના રેલા ચાલતા હોય, નદી-
નાં પાણી ઉખળુ અને ફૂવાનાં પાણી ઠંડાં જણાતાં હોય, તળાવોનાં પાણી ઘટી ગયાં હોય, ખારા રણમાં પાણી મીઠાં થયાં હોય, અ-
ગસ્તના તારાનો અસ્ત થયો હોય, માંકડ બહુ પાક્યા હોય, રણમાં ઝાંઝવાનાં પાણી દેખાતાં હોય, વાયુમાં વંદોળિયા થતા હોય, ઝાડના પરસ્પર ઘસાવાથી જંગલમાં દવ લાગતા હોય, આંખા, વડ, પીપળા, પીપર, લીમડા જેવાં વૃક્ષો પુષ્ટ જણાતાં હોય, ચંપેલી, ચંપો, જૂઈ, જાઈ, સેવતી વગેરે સુગંધીદાર ફૂલો ખીલેલાં હોય; આંપા, પંપેયાં, ફાલસાં, સેતૂર, કેળાં, તડખૂચ, ટેટી, રાયણ અને લીંગોળીનાં ફળો પાકેલાં હોય, પશ્ચિમનો પવન જોરથી કુંકાતો હોય, સવારમાં મેનાપોપટ ઘોલે, જપોરે કોચલ ઘોલે, સાંજે ચકલીઓ ઘોલે અને રાત્રે યુવજુવ ઘોલે તો તે ગ્રીષ્મઋતુ-
નો સમયોગ થયો છે એમ જાણવું.

૨૪૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

વર્ષાઋતુ—કેટલાક ગ્રંથકારોએ ગ્રીષ્મ પછી પ્રાવૃષઋતુ ગણેલી છે. એટલે જો પ્રાવૃષ ગણીએ તો ઋતુઓ સાત થાય. તેમ કેટલાક ગ્રંથકારોએ હેમંત પછી શિશિરઋતુ ગણેલી છે એટલે એ રીતે પણ ઋતુ સાત થાય. જ્યારે પ્રાવૃષનો અથવા શિશિરનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો ઋતુઓ છ ગણી શકાય. કદાચ પ્રાવૃષ અને શિશિર બે ઋતુઓ પર્યાયવાચક છે એટલે બેનો એકજ અર્થ કરવો એમ કહેવાય પણ તે બની શકતું નથી. કારણ કે વર્ષના આદિમાં પ્રાવૃષ અને વસંતની આદિમાં શિશિર આવે છે તેથી ઘણો ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ગ્રીષ્મ, પ્રાવૃષ, વર્ષા, શરદ હેમંત, શિશિર અને વસંત એ પ્રમાણે સાત ઋતુ લખવામાં આવી છે. એટલે એનો તોડ એવી રીતે કરવામાં આવ્યો કે હેમંત અને શિશિરને ભેગી ગણવી અને પ્રાવૃષ અને વર્ષાને ભેગી ગણવી. એવી રીતે ગણવાથી ઋતુઓના વિચારને બાધ આવશે નહિ અને સુદ્યુત આદિ ગ્રંથો વાંચતાં જે ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે તેનો સતોષકારક નિકાલ આવશે. જેથી વર્ષાઋતુ નહિ બગડેલી લખીએ છીએ, તેમાં પ્રથમ પ્રાવૃષઋતુ અને પછી વર્ષાઋતુનો યોગ બાણ્યો.

વર્ષાની શરૂઆતમાં એટલે પ્રાવૃષઋતુમાં પશ્ચિમ દિશાના પવને ખેંચી આણેલાં વીજળીઓના ચમકાટવાળાં, ભારે ગજનાઓવાળાં, બજાની વૃષ્ટિ કરતાં વાદળાંઓથી આકાશ ઠંડાયલું રહેતું હોય અને પૃથ્વી કોમળ કાળા રંગના ખડોથી સંપન્ન થયેલી હોય તથા કસુંબી રંગના કીડાઓથી (બીરબોટીથી) શોભી રહેલી હોય, કદબો ઘૂળી કદબોથી અને કેતકીઓથી શણગાર પામેલી હોય, વગતે વગતે નૈર્ઋત્ય ખૂણાનો વાયુ વાય એટલે ગ્રીષ્મના તાપથી ઠંડક થાય, ઈંડાંવાળી કીડીઓ નીકળે, પક્ષીઓ ઘાસના માળા બાંધે, કાચંડા (શરદા) રાતા થાય, પાતાળ દેડકી બેલે, મીઠાના પાત્રમાં પાણી છૂટે, લોખંડ તથા ધાતુનાં વાસણ-

પૂજ્ય-રૂપ

૨૪૫

પર કાટ ચઢે, ચકલીઓ ધૂળમાં નહાય, સૂર્ય કકં રાશિનો થાય, વાદળાં રાતાં દેખાય, આકાશમાં મેઘધનુષ્ય તણાય, ટિટોડી ઈંડાં મૂકે, ઇશાન દિશાની વીજળી થાય, ચંદ્રને જળકૂંડાળાં થાય; આકાશ કાળું દેખાય, તારા તથા ચંદ્ર પણ ઝાંખા દેખાય, વાદળાં પર્વતના શિખર જેવાં જણાય, વાદળાં આમતેમ દોડી જમીન સાથે ભેડાઈ જઈ જમીન તરફ ઝૂલતાં જણાય, વીજળી ચમકે, વાદળ ગાળે, શરૂઆતમાં વળતે કરા તથા બરફ પડે, મોર ટહુકા ડરે, મોટા દોડકા બોલે, કેરીમાં ગળપણુ વધે, મરીકંથાર અને જાંબુનાં ફળ પાકે, તે યદી વર્ષાઋતુ સંપૂર્ણરૂપમાં જણાય છે; એટલે નદીઓના દિનારાઓનાં વૃક્ષો જળતા પૂરથી ભાંગી ગયાં હોય, વાવો તથા તળાવો રાત્રિવિકાસી કમળથી તથા નીલકમળથી શોભી રહ્યાં હોય, પૃથ્વીના સપાટ પ્રદેશો કે ખાડાઓ પાણીને લીધે બરાબર વરતી શકાતા ન હોય, ખેતરોમાં ઘણાં ઘણાં ધાન્યોના છોડ દીપી રહ્યા હોય, આકાશમાં વાદળાં ગર્જના વગર જળનો સાવ કયો કરતાં હોય, વાદળાંઓથી સૂર્ય તથા ખીજાં ચંદ્રો ઢંકાઈ ગયેલા હોય, જમીનમાંથી તુણો, લતાઓ, વેલીઓ, વધતી જતી હોય, ત્રિંદરાશિનો સૂર્ય થયો હોય, નદીતળાવો પાણીથી ઊભરાઈ જતાં હોય, જાણે પૃથ્વીનું તાજિયું ધોવાઈને સાફ થતું હોય, અગ્નિયાં વગેરે ઘણી જાતનાં જંતુઓનો પાક થતો હોય, સારસ પક્ષીઓ તળાવ તથા નદીઓ છોડી ચાલ્યાં જતાં હોય, બપેચા બોલતા હોય, મોર કળા કરતા હોય, બગલા ઝાડ પર ચડેલા હોય અને તેમને બગલીઓ ચારે લાવી ખડાવવતી હોય, ઝાડો વેલીઓથી છવાઈ ગયાં હોય, કેવડાના દોડામાં સુગંધી વધી તેનો ખૂબ પાક થયો હોય, જમીન પર ભમકોડા (ગિજાડીના ટોપ) ઊભ્યા હોય, સૂરજ-મુખીનાં પીળાં ફૂલ, શુક્રાબ, બટમોગરો, પારિજાત, ધંતૂરો અને વનકેશરો ફૂલથી પ્રકુલિત થયાં હોય, અગ્નિયા, જલસૂદ, કદંબ,

૨૪૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

બકુલ અને ચ પેલીનાં ફૂલ ખીટ્યાં હોય; આમલીને કાચા કાતરા દેખાતા હોય, રાત્રે તમરાં બોલતાં હોય; આગિયા ચમકતા હોય, સિંહસંક્રાંતિ પૂરી થતી હોય, કીડી અને મંકોડાને પાંખ આવી હોય, તે વર્ષાઋતુનો સમયોગ થયો છે એમ જાણવું.

• શરદઋતુ—જે શરદઋતુમાં સૂર્ય પીળા રંગનો દેખાતો હોય, આકાશ સફેદ વાદળાંઓવાળું દેખાતું હોય, તથા વાદળાં વિનાનું સ્વચ્છ પણ દેખાતું હોય, તળાવો તથા નદીને કિનારે હંસ, સારસ અને બગલાઓ ઘેટેલા હોય, પૃથ્વી નીચા પ્રદેશોમાં કાઠવવાળી, ઊંચા પ્રદેશોમાં સુશાયલી, સપાટ પ્રદેશોમાં વૃક્ષાવાળી તથા કાંટાસરિયા, સમપર્ણ, અપેરિયા, ખીબલા, દારૂડિયા, કાળી છુરી અને કલારથી શોભા પામતી હોય, વનસ્પતિઓ પીળાં રોનેરી ક્વચિત રાતાં અને ભૂરાં જાંબલી ફૂલથી શોભી રહી હોય, સાગર (સમુદ્ર) અને સરિતા (નદીઓ) શાંત થયાં હોય, અગસ્તના તારાનો ઉદય થયો હોય, પવનનું તોફાન નરમ પડ્યું હોય, પૂર્વ દિશાનો વાયુ આવતો હોય, કોઈ વાર પૂર્વ તરફથી વરસાદ આવતો હોય, મીનસંક્રાંતિ પછી પવન પશ્ચિમનો આવતો હોય અને કન્યાસંક્રાંતિમાં પવન ઈશાનનો આવતો હોય; હસ્ત નક્ષત્ર (હાથીઓ)ની સૂંઠ ફરે એટલે વરસાદ જ્યાં ચડે ત્યાં પડે; કોઈ વાર કાળાં, કોઈ વાર રાતાં ને કોઈ વાર ઘોળાં વાદળ થાય; તેમાં કોઈ વાર પીળાં અને રોનેરી પણ થાય. કોઈ વાર સૂર્ય દેખાય, કોઈ વાર ન પણ દેખાય, કોઈ વાર મેઘ ગાત્રે ને કોઈ વાર ચૂપ રહે આકાશ સ્વચ્છ થાય; ચંદ્રનું તેજ નિર્મળ અને તીવ્ર થાય, ચક્રોર પક્ષી ચંદ્ર તરફ જોઈ રહે, દેવતરસ્યે પક્ષી પાણી માટે બૂમ પાડે, તીતર પક્ષી ખેડૂનેને ઠપકો આપે, આકાશગંગા સ્વચ્છ જણાય, કુમુદિની (રાત્રિકમળ) રાત્રે ખીલે, નદીકિનારે ક્ષીપ મગી આવે, નદીતળાવના પાણી સ્વચ્છ થાય, ભમરા ફૂલ

પર ઊંટે, તળાવથી વાણિયા (પક્ષી) ઊડી જાય, દેડકાં બોલતાં બંધ થાય, ઘાસમાં પગથી પડે ને માર્ગ ખુલ્લા થાય; નદી તળાવે ચક્રવાકો બેસે, ધીતેલાં (કમળનાં ફળ) પાકે, તુલારાશિનો સૂર્ય થાય, દિવસરાત સરખાં થાય, અત્તનો પાક દેખાય, બાજરી ને અડદનો પાક થાય, ચિત્રાનો સખત તાપ પડે, કેળાં બહુ પાકે, ભીંદાનાં ઝાડ વધી જાય, કાશઠાને (ઠલાંને) ધોળાં ફૂલ આવે, બગલા નદીકિનારે બેસે, શુભભાસ અને પચરંગી ફૂલ સાંજે ખીલે, રાતા બયોરિયાનાં ફૂલ દિવસે ખીલે, ધાંતૂરાને ફળ અને ફૂલ આવે અને રાત્રે સ્વચ્છ ચાંદની ખીલે તો શરદઋતુનો સમયોગ જાણવો.

એ પ્રમાણે ઋતુઓનો સમયોગ હોવાથી વનસ્પતિઓ, ઔષધિઓ, અન્નો અને જળો અમૃતરૂપ થાય છે, ભંથી મનુષ્ય અને પ્રાણી માત્ર આરોગ્ય અને બળવાન રહે છે. પણ ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણોનો અતિયોગ પામેલી હોય અથવા પોતપોતાના ગુણોથી હીન યોગ પામેલી હોય અથવા શીતમાં ઉષ્ણ, ઉષ્ણમાં શીત, વર્ષામાં અવૃષ્ટિ એવી રીતની વિપરીતતા પામેલી હોય અથવા અનુલોભવિલોભ ચિહ્નોવાળી થઈ હોય તો તે ઋતુઓમાં માણસોનાં વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકોપ પામે છે. એ પ્રમાણે ઋતુઓના સમયોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને અતે તેના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગનું પ્રકરણ બતાવ્યું. પરંતુ ઋતુઓનો કાળ ક્યાં સુધી નિશ્ચિત નહિ થાય ત્યાં સુધી ઋતુનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ ગણી શકાય નહિ એટલે સમજી શકાય નહિ. એટલા માટે જ્યોતિષશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય એટલે શૃંગારશાસ્ત્રે ઋતુઓની ગણના ક્યાંથી ક્યાં સુધી કરેલી છે તેનું વર્ણન કરવાની અત્રે આવશ્યકતા જણાય છે.

સુશ્રુતસંહિતાના કર્તા મહર્ષિ સુશ્રુતાચાર્ય ઋતુનું વર્ણન કરતાં શ્રીષ્ઠ, પ્રાવૃષ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર અને વસંત એ પ્રમાણે

૨૪૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

સાત ઋતુઓ ગણાવીને ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન એવા બે ભાગ પાડે છે; પરંતુ દ્વોપના સંચય, પ્રકોપ અને શાંતિ માટે છ ઋતુને ગ્રહણ કરે છે, એટલે શિયાળામાં શિશિર ઋતુને ગણી ઉનાળામાંથી પ્રાવૃષ્ઠઋતુને ખાદ કરે છે. ચરકમુનિએ ચરકસંહિતામાં ઋતુના ગુણદ્વોપનું વર્ણન કરેલું છે પરંતુ ઋતુનો કાળ કયાંથી ગણવો તેનો નિશ્ચય કયો નથી. શારંગધરના કતાં શારંગધરાચાર્ય પ્રાવૃષ્ઠ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ રીતે છ ઋતુઓ ગણાવે છે, અર્થાત્ હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુનું ઉત્તરાયણ અને પ્રાવૃષ્ઠ, વર્ષા, શરદ એ ત્રણ ઋતુનું દક્ષિણાયન માને છે. વાગ્ભટ્ટે વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુ માનીને વર્ષા, શરદ અને હેમંત ઋતુનું દક્ષિણાયન અને શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મઋતુનું ઉત્તરાયણ માનેલું છે. બ્રહ્મિનિર્ઘંટુ રત્નાકર, નિર્ઘંટુ રત્નાકર, ભાવપ્રકાશ આદિ વૈદ્યક ગ્રંથોએ સુશ્રુત પ્રમાણે ઋતુઓ ગણેલી છે. કવિ નર્મદાશંકરે પોતાના નર્મકવિતા નામના ગ્રંથમાં છ ઋતુ વાગ્ભટ્ટ પ્રમાણે માનેલી છે અને કવિ દલપતરામ પોતાના દલપતકાવ્યમાં વર્ષા, શરદ અને હેમંતનું દક્ષિણાયન અને શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મનું ઉત્તરાયણ માનેલું છે. એ પ્રમાણે માનવા છતાં ઋતુનો કાળ ગણવામાં ઘણો ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે સુશ્રુત ભાદરવો અને આસો વર્ષાઋતુ, કારતક અને માગશર શરદઋતુ, પોષ અને મહા હેમંતઋતુ, ફાગણ અને ચૈત્ર વસંતઋતુ, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ ગ્રીષ્મઋતુ ને આષાઠ અને શ્રાવણ પ્રાવૃષ્ઠઋતુ ગણે છે. અને વળી ફરીથી એમ પણ માને છે કે શ્રાવણ અને ભાદરવો વર્ષાઋતુ, આસો અને કારતક શરદઋતુ, માગશર અને પોષ હેમંતઋતુ, મહા અને ફાગણ શિશિરઋતુ, ચૈત્ર અને વૈશાખ વસંતઋતુ અને જ્યેષ્ઠ અને આષાઠ ગ્રીષ્મઋતુ બાહ્યવી. વાગ્ભટ્ટના મત પ્રમાણે સુશ્રુતે શ્રાવણથી વર્ષાઋતુ ગણી આષાઠમાં

પરજન્મ-વર્ષ

૨૪૨

ગ્રીષ્મઋતુ પૂરી કરેલી છે, તે મતને પુષ્ટિ આપી છે. સારંગધર મેષ અને વૃષભ સંક્રાંતિને ગ્રીષ્મઋતુ, મિથુન અને કર્ક સંક્રાંતિને પ્રાવૃષઋતુ, કન્યા અને સિંહ સંક્રાંતિને વર્ષાઋતુ, તુલા અને વૃશ્ચિક સંક્રાંતિને શરદઋતુ, ધન અને મકર સંક્રાંતિને હેમંતઋતુ અને કુંભ તથા મીન સંક્રાંતિને વસંતઋતુ ગણે છે. એટલે હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુનું ઉત્તરાયણ તથા પ્રાવૃષ, વર્ષા અને શરદ એ ત્રણ ઋતુનું દક્ષિણાયન માને છે. કવિ દલપતરામ જેઠ સુદ પૂનમથી વર્ષાઋતુ, શ્રાવણ સુદ પૂનમથી શરદઋતુ, આસો સુદ પૂનમથી હેમંતઋતુ, માગસર સુદ પૂનમથી શિશિર ઋતુ, મહા સુદ પૂનમથી વસંતઋતુ અને ચૈત્ર સુદ પૂનમથી ગ્રીષ્મ ઋતુ બેડી એમ માને છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રના પંચાંગ પ્રમાણે કર્ક અને સિંહ સંક્રાંતિમાં વર્ષાઋતુ, કન્યા અને તુલા સંક્રાંતિમાં શરદઋતુ, વૃશ્ચિક અને ધન સંક્રાંતિમાં હેમંતઋતુ, મકર અને કુંભ સંક્રાંતિમાં શિશિરઋતુ, મીન અને મેષ સંક્રાંતિમાં વસંતઋતુ અને વૃષભ અને મિથુન સંક્રાંતિમાં ગ્રીષ્મઋતુ ગણેલી છે.

ઉપર પ્રમાણે અવલોકન કરતાં આપણે પ્રથમ શિશિર અને પ્રાવૃષઋતુનો નિર્ણય કરવાની જરૂર પડે છે. જો એનો નિર્ણય ન થાય તો ઋતુઓ સાત ગણવી પડે, કારણકે પ્રાવૃષ અને શિશિરઋતુઓ કાંઈ પર્યાયવાચક શબ્દ નથી; પરંતુ પ્રાવૃષઋતુ ગ્રીષ્મને અંતે અને શિશિરઋતુ હેમંતને અંતે આવે છે અને તે પ્રમાણે ગણતાં ત્રણ ત્રણ ઋતુનું એકેક અચન થવાને બદલે એક અચનમાં ચાર ઋતુ ગણવી પડે અને જો તેમ ન ગણીએ તો એક તરફ ચોમાસું ચાર ઋતુનું અથવા શિયાળો ચાર ઋતુનો ગણવો પડે પણ તેમ ગણવું એ વાસ્તવિક કહેવાય નહિ. પરંતુ જો પ્રાવૃષઋતુને વર્ષાઋતુનો પર્યાયવાચક શબ્દ ગણીએ તો છ ઋતુની ગણના બરાબર આવી રહે. એટલે

૨૫૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિમ્નશ્રમાળા-ભાગ ૨ જો

વર્ષા, શરદ અને હેમંતનું દક્ષિણાયન અને શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મનું ઉત્તરાયણ ખરાબર બંધબેસતું આવે.

હવે કઈ ઋતુ ક્યારથી શરૂ થાય છે, તે બાબતનો નિર્ણય કરતાં એટલું જાણવાનું કે જે તિથિએ જ્યોતિષશાસ્ત્રના પંચાંગ પ્રમાણે જે ઋતુનો ઉદય થયો હોય તે તિથિએ તે ઋતુનો ઉદય થયેલો જણાતો નથી. એટલે ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન આ વાતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. કારણ કે મકરસંક્રાંતિથી જ્યારે ઉત્તરાયણ થાય; એટલે સૂર્ય ઉત્તર દિશા તરફ જતો હોવાય તે વખતથી એકેક મિનિટ અથવા અમુક સમય દિવસ વધતો જાય અને રાત્રી ઘટતી જાય, તેમ કર્ક સંક્રાંતિ અથવા દક્ષિણાયન જ્યારથી શરૂ થાય, ત્યારથી દરરોજ એકેક મિનિટ અથવા અમુક સમય દિવસ ઘટતો જાય અને રાત્રી વધતી જાય. આ વાતમાં કેઈ પણ આચાર્યનો મતભેદ નથી. તેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન નક્કી કરી શકાય છે. અને એકેક અયનમાં ત્રણ ત્રણ ઋતુ આવે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. આપણે એટલા ઉપરથી નક્કી વિચાર પર આવીશું કે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં લખેલી વર્ષા, શરદ અને હેમંત એ ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયનની છે અને શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓ ઉત્તરાયણની છે. ઉત્તરાયણની શરૂઆતથી દિવસ લાંબા થવા માંડે છે અને રાત્રી ટૂંકી થવા માંડે છે તેમ દક્ષિણાયનની શરૂઆતમાં દિવસ ટૂંકા અને રાત્રી લાંબી થવા માંડે છે. પરંતુ એ નિયમ તપાસતાં જ્યોતિષશાસ્ત્રાનુકૂળ પંચાંગને જોતાં એમ જણાય છે કે પંચાંગમાં લખેલી જે તિથિએ ઉત્તરાયણ થવાનું હોય છે તે તિથિ પહેલાં ૨૧ દિવસ અથવા ૨૩ દિવસ પહેલાંથી દિવસ વધતો અને રાત્રી ઘટતી જણાય છે. એટલે આ ઉપરથી પંચાંગમાં લખેલી તિથિએ ઉત્તરાયણ અથવા દક્ષિણાયન થતું નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

આ તકરારનો નિકાલ લવવા માટે જ્યોતિષશાસ્ત્રના પૂર્ણવેદના

પદ્મક્રતુ-દર્પણ

૨૫૧

અને અમારા મિત્ર સુરત-સંઘાડિયાવાડ નિવાસી વિદ્વાન જ્ઞેશી ભાનુશંકર દુર્લભરામને પૂછતાં તેમણે પેતાના ગ્રહઅવલોકન અને રાશિનિર્ણયના અનુભવ ઉપરથી એવો નિર્ણય આપ્યો કે, હાલમાં ઘણા વર્ષથી આપણા દેશમાં ગ્રહોનો વેધ થતો નથી, એટલે દર વર્ષે અમુક ઘડી, પળ, વિષળ, કળા અને વિકળાનો ગણિતમાં ફેર પડતો બંધ છે. એટલે જ્યાં સુધી વેધશાળામાં જોસીને જોશીઓ ગ્રહનો વેધ કરીને કયો ગ્રહ આ સમયે કઈ રાશિમાં, કેટલા અંશે, કેટલી કળાએ, કેટલી વિકળાએ છે, તે પ્રત્યક્ષ જોઈને નોંધ કરી તે પ્રમાણે ગ્રહોને ગોઠવે નહિ ત્યાં સુધી આ ગડબડનો નિકાલ આવે નહિ. પણ જે વિદ્વાન જ્ઞેશીઓએ સૂર્યસિદ્ધાંત વગેરે સિદ્ધાંતના ગ્રંથો જોયેલા છે અર્થાત્ અભ્યાસ કરેલો છે, તેઓ સિદ્ધાંતના ગણિત પ્રમાણે પોતે ગણિત ઉપજાવી ગ્રહોની ચાલની કસર કાપી ઋતુઓનો નિર્ણય કરે છે. એટલે દરેક અયનમાં અથવા ઋતુમાં દિવસ નો તફાવત ગણીને તેઓ ઋતુ અથવા અયનને ગોઠવે છે એ ખુલાસા-વૈદકશાસ્ત્ર માનેલી અને પંચાંગમાં લખેલી ઋતુનો નિર્ણય થઈ બંધ છે, જેથી અંગ્રેજ તથા તિપીઓની ગણના પ્રમાણે ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસ અને લાંબામાં લાંબી રાત્રી ૨૨ ડિસેમ્બરે અથવા એ અરસામાં થાય છે, તથા લાંબામાં લાંબો દિવસ અને ટૂંકામાં ટૂંકી રાત્રી ૨૨ મી જૂને અથવા એ અરસામાં થાય છે. જેથી ઋતુ-ગણનાના કામમાં આ નિર્ણય છેલ્લામાં છેલ્લો અને સત્ય છે એમ માનવાને હરકત નથી. એ ઉપરથી અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે કવિ દલપતરામ હાલ્યાબાઈએ જે ઋતુનો નિર્ણય કર્યો છે તે આ વાતને ઘણા બંધબેસતો આવે છે. એટલા માટે કે જે લોકો શાસ્ત્રનું કે પંચાંગનું અવલોકન કરી શકતા નહિ હોય તેઓ પણ આસો સુદ પૂનમે શરદઋતુ પૂર્ણ થઈ, માગશર સુદ પૂનમે હેમંત-ઋતુ પૂર્ણ થઈ, મહા સુદ પૂનમે શિશિરઋતુ પૂર્ણ થઈ, ચૈત્ર સુદ

૨૫૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

પૂનમે વસંતઋતુ પૂર્ણ થઈ અને જેઠ સુદ પૂનમે ગ્રીષ્મઋતુ પૂર્ણ થઈ એમ માને તો કાંઈ વધારે ફેરફાર જણાશે નહિ. જેમ ચાલુ નિયમ પ્રમાણે આ વર્ષના ચૈત્રી પંચાંગમાં ૧૪ મી જ્ઞન્યુઆરીએ એટલે પોષ વદ ૬ ને દિવસે શિશિરઋતુ અને તેની સાથે ઉત્તરાયણ શરૂ થાય છે. પરંતુ ણરી રીતે જોતાં ૬ ફી ડિસેમ્બરના દિવસથી દિવસ વધવા માંડે છે, એટલે ૧૪ મી તારીખમાંથી અથવા પોષ વદ ૮ માંથી ૨૩ દિવસ બાદ કરીએ તો માગશર સુદ પૂનમે શિશિરઋતુ એટી. એટલે શિશરઋતુ આદિથી ઉત્તરાયણ શરૂ એ વાત અમારા વિદ્વાન જોશી-મિત્ર અને કવિ દલપતરામના મતને ધંધેસતી આવે છે. એટલે જુદા જુદા આચાર્યોના અને જુદા જુદા ગ્રંથોના તથા જુદાં જુદાં પંચાંગોના વાદવિવાદનો નિર્ણય આ વાત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે; પછી ઋતુના ઘેસવા અને ઉત્તરવામાં, સંક્રાંતિના પ્રવેશકાળ અને અંતકાળમાં પંચાંગોમાં એક-બે તિથિનો ફેરફાર આવે તો પણ કવિ દલપતરામ અને જોશી મહારાજ બાનુશંકરભાઈના વિચારમાં કાંઈ વાંધો આવતો નથી. આટલો નિર્ણય કર્યા પછી ઋતુના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે વાતાવરણમાં જે ફેરફાર થાય છે અને તે ફેરફારથી હવા, પાણી, વનસ્પતિ અને જીવજંતુ ઉપર અસર ધવાથી તેની વૃદ્ધિ અથવા હાસનો નિર્ણય કરી શકાય છે. તે નિર્ણય કરવા માટે અમારા વૈદ્યમિત્રોએ પોતાની અવલોકનશક્તિને કેવી રીતે વધારવી તેનો માર્ગદર્શક નિશ્ચય હવે પછી લખીએ છીએ.

સુશ્રુતાદિ આયુર્વેદના ગ્રંથો આપણને શીખવે છે કે વર્ષાઋતુમાં ખાટો રસ ળળવાન થાય છે, શરદઋતુમાં ખારો રસ ળળવાન થાય છે, હેમંતઋતુમાં મધુરસ ળળવાન થાય છે, શિશિરઋતુમાં કડવો રસ ળળવાન થાય છે, વસંતઋતુમાં તૂરો રસ ળળવાન થાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં તીખો રસ ળળવાન થાય છે. અટલા

પહઝતું-દર્પણ

૨૫૩

ઉપરથી આપણે કોઈ પણ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતા નથી એટલે આપણને વધારે ખુલાસાની જરૂર છે.

કુદરતનો નિયમ તપાસતાં આપણને જણાય છે કે, કોઈ પણ રસ કોઈ પણ ઋતુમાં એકલો ઉત્પન્ન થતો નથી પરંતુ જેતું પ્રાધાન્ય હોય છે તેનુંજ નામ આપવામાં આવે છે. એટલે દરેક ઋતુમાં છયે રસની વનસ્પતિઓ મળી શકે છે. પરંતુ એટલો તો નિશ્ચય છે કે જે જે ઋતુમાં જે રસનો કોપ થયેલો હોય તે રસની વનસ્પતિઓ ફળફૂલવાળી થાય છે. જે ઋતુમાં જે રસનો સંચય થતો હોય તે ઋતુમાં તે રસની વનસ્પતિ ઊગતી અને વધતી દેખાય છે. અને જે ઋતુમાં જે રસનું શમન થતું હોય તે વનસ્પતિઓ કાં તો સુકાઈ જાય છે અથવા કાં તો પોતે ખીજી ઋતુમાં નવપડેલવ થવા માટે પોતાનો જૂનો શણગાર ઉતારી નાખે છે. એટલે એ ઉપરથી આપણે નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ કે જે ઋતુને અનુકૂળ જે વનસ્પતિનો ઊગવાનો, વધવાનો એટલે નવપડેલવ થવાનો યોગ હોય અને તેજ વનસ્પતિ તે ઋતુમાં ઊગી હોય તો તે ઋતુનો સમયોગ થયેલો જણાય છે. જે જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિને નવપડેલવ થવાનો યોગ નથી પણ તે ઋતુની પાછળ આવતી ખીજી ઋતુમાં કે ત્રીજી ઋતુમાં ઉત્પન્ન થવાનો યોગ હોય, છતાં નહિ ઉત્પન્ન થવાના યોગવાળી ઋતુમાં તે વનસ્પતિ નવપડેલવ થતી દેખાય તો ચાલુ ઋતુમાં, આવનારી ઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો છે એમ માનવું; અને જે ઋતુમાં વનસ્પતિનો ઊગવાનો અથવા નવપડેલવ થવાનો સંલવ છે પણ તે ઋતુમાં તેમ ન થાય તો તે ઋતુનો હીનયોગ થયો છે એમ જાણવું. અને જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિનો જેટલો ફેલાવો થવો જોઈએ તે કરતાં અધિક ફેલાવો દેખાય તો તે ઋતુનો અતિયોગ થયો છે એમ જાણવું.

આપણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આપણા દેશમાં ૬ ઋતુઓ

૨૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

વર્તે છે અને ૬ ઋતુમાં સૂર્ય ૧૨ સંક્રાંતિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે ૧૨ સંક્રાંતિ ૧૨ માસે પૂરી થાય છે. છતાં શિયાળો (ટાઢની મોસમ) ઉનાળો (તાપની મોસમ) અને ચોમાસું (વરસાદની) મોસમ એવી રીતે ૩ મોસમ ચાર ચાર માસની ગણાય છે, છતાં તાપની મોસમ વરસમાં બે વખત આવે છે અને ટાઢ તથા વરસાદની મોસમ વરસમાં એકેક વાર આવે છે. તેમાં ખાસ કરીને શરદઋતુ દક્ષિણાયનના તાપની ઋતુ છે પરંતુ તે હેમંતઋતુના લેગવાળી હોવાથી તેમાં જમીનને સૂકવવાવાળો બૂખર એટલે પૂર્વના પવન આવે છે. તેવી રીતે ગ્રીષ્મ અને વર્ષાની વચમાં પ્રાવૃષ ઋતુ આવે છે, જેમાં ગ્રીષ્મના તાપનો અને વર્ષાના વરસાદનો લેગ હોય છે. તેજ પ્રમાણે વસંતઋતુમાં શિયાળાની ટાઢનો અને ગ્રીષ્મના તાપનો લેગ હોય છે; એટલે જે જે ઋતુમાં જે જે ઋતુના લેગ થવાનું કુદરતે નિર્માણ કરેલું છે, તે ઋતુમાં લેગવાળી વનસ્પતિઓ ઊગે અથવા મનુષ્યપ્રકૃતિમાં લેગવાળા દોષોનો ઉપદ્રવ જણાય તો તે ઉપદ્રવ ગણાય નહિ. એટલે જે ઋતુમાં જે થવાનું છે તે થાય છે તેથી કાંઈ આપણે ઋતુનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ ગણી શકીએ નહિ. એ ઉપરાંત ખીજે નિયમ એવો યાદ રાખવાનો છે કે જે ઋતુનો જે વખતે ઉદય થાય તે વખતે તે ઋતુના પ્રથમના ૧૫ દિવસ પાછળ ગયેલી ઋતુના લેગવાળા હોય છે, અને ચાલુ ઋતુનાં પાછળના ૧૫ દિવસ આગળ આવનારી ઋતુના લેગવાળા થતા જાય છે. એટલે ચાલુ ઋતુમાં જેમ જેમ સૂર્ય પોતાની રાશિને લેગવતો જાય છે તેમ તેમ પાછળની ઋતુનો લેગ ઘટતો જાય છે અને દોઢ મહિના પછી જેમ જેમ સૂર્ય પોતાની રાશિને લેગવતો જાય તેમ તેમ આગળની આવનારી ઋતુનો લેગ થતો જાય છે. એટલે ખરી રીતે જેતાં છ ઋતુના છ મહિના શુદ્ધ ઋતુના ગુણધર્મવાળા હોય છે, અને ઋતુની આગળના અને પાછળના પંદર પંદર દિવસ

પરજન્મ-દર્શણ

૨૫૫

બળે ઋતુના ગુણ-ધર્મવાળા હોય છે. હવે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે પ્રાવૃષ ઋતુમાં વરસાદની શરૂઆત થાય છે, પરંતુ તેમાં ગ્રીષ્મઋતુના પાછલા કાળને ભેગ હોવાથી વર્ષાઋતુ અરેખરી ગણી શકાતી નથી. પણ જો પ્રાવૃષઋતુ પોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે વર્તેલી જણાય તો વર્ષાઋતુ અમૃતમય વૃષ્ટિ કરી છયે રસને ઉત્પન્ન કરવાવાળી વૃષ્ટિને લાવશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. આખા વર્ષમાં છ ઋતુઓ પૈકી જે સમયમાં વર્ષાઋતુનો હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ થયો હોય તો તેનો પ્રભાવ આખા વર્ષની બીજી પાંચ ઋતુઓ ઉપર પડે છે. કારણ કે વર્ષાઋતુનો સમયોગ થવાથી અતિ-વૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ થતી નથી; પણ જ્યાં જ્યાં જેટલી વૃષ્ટિની જરૂર છે ત્યાં ત્યાં તેટલી તેટલી વૃષ્ટિ થવાથી જમીનમાં રહેલી વનસ્પતિનાં બીજોને જે જે ઋતુમાં ઊગવાનો, વધવાનો અને ફળફૂલ આવી મરી જવાનો ગુણ રહેલો છે તે ગુણને પુષ્ટિ આપવાવાળું પાણી તેને મળી જાય છે; અને જો વર્ષાઋતુનો હીનયોગ થયો હોય એટલે અનાવૃષ્ટિ થઈ હોય તો પ્રથમના વરસાદથી વનસ્પતિઓ જે કે જુદા જુદા ગુણધર્મવાળી છે તો પણ તે ઊગી નીકળે છે અને ઢેટલીક વનસ્પતિઓનાં બીજ જમીનમાં હોવા છતાં પણ વર્ષાઋતુમાં ઊગવાનો ગુણધર્મ નહિ હોવાથી તે મૂર્જવસ્થામાં સજીવપણે પડી રહે છે. પરંતુ વર્ષાઋતુના હીનયોગને લીધે આનાવૃષ્ટિ થવાથી વર્ષાઋતુમાં ઊગીને શરદ કે હેમંતમાં અથવા વસંતમાં ફળફૂલ આપનારી વનસ્પતિઓ સુકાઈ જાય છે. તેમજ જે બીજ મૂર્જવસ્થામાં સજીવપણે જમીનમાં પડી રહેલાં હોય છે તે પણ પોતાને ઊગવાની ઋતુ આવે તો પણ ઊગી શકતાં નથી અથવા ઊગી નીકળે તો પણ તે રસપૂર્ણ થઈ ફળફૂલને આપવાવાળાં થઈ શકતાં નથી.

હવે કર્કસંક્રાન્તિથી દક્ષિણાયનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એટલે દિન પર દિન રાત્રિ લાંબી થતી હોવાથી ચંદ્રનું બળ વધતું જાય

૨૫૬ શ્રી આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

છે. અને જેમ જેમ ચંદ્રનું બળ વધતું જાય તેમ તેમ હવા, પાણી, વનસ્પતિ, હવચંતુઓ અને મનુષ્યોનું બળ પણ વધતું જાય છે. એટલે એવું સાબિત થયું કે જે વર્ષમાં વર્ષાકાળ સમયોગવાળો નીવડે તે વર્ષની બીજી તમામ ઋતુઓ સમયોગવાળી એટલે સુખકર્તા નીવડે; પણ જે વર્ષમાં વર્ષાઋતુ હીન, મિથ્યા કે અતિ-યોગવાળી નીવડેલી હોય તે વર્ષમાં બીજી તમામ ઋતુઓ હીન, મિથ્યા કે અતિયોગવાળી નીવડે છે. આપણે આગળ જણાવી ગયા કે વર્ષાઋતુમાં ખાટો રસ, શરદઋતુમાં ખારો રસ અને હેમંતઋતુમાં મધુર રસ બળવાન થાય છે; પરંતુ વર્ષાઋતુમાં ખાટાં ફળો એવામાં આવતાં નથી, પણ વિશેષે કરીને મોળાં ફળો ઉત્પન્ન થતાં જણાય છે. એટલા ઉપરથી કોઈ એમ અનુમાન કરે કે જે ઋતુમાં જે રસ બળવાન થવાનું કહેલું હોય તે સરની વનસ્પતિ ઉપર અસર થવી જોઈએ. અર્થાત્ તે સરના સુહૃ-ધર્મવાળી વનસ્પતિ તૈયાર થવી જોઈએ, પણ એમ થવાનું અસંભવિત છે. કારણ કે વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો સંચય થાય છે અને વાયુનો કોપ થાય છે, તથા કફનું સંશ્લેષન થાય છે. એટલે જ્યારે પિત્ત વિદગ્ધપણાને પામેલું હોય છે ત્યારે પિત્તનો સ્વાદ ખાટો થાય છે; પણ શુદ્ધ પિત્તનો સ્વાદ તીવ્રો અને કડવો છે; એટલે જે સમયમાં પિત્તનો સંચય થતો હોય તેથી પિત્તના ઉચ્ચ સ્વભાવને લીધે જળતરત્ત જે સૌમ્ય સ્વભાવવાળું છે તે પિત્તનું આચ્છાદન કરે છે; અને જેમ જેમ પિત્તનું આચ્છાદન વધતું જાય તેમ તેમ પિત્તની ઉષ્ણતાને લીધે પ્રાણીના શરીરમાં બળ વધતું જાય છે. તેથીજ વર્ષાકાળની શરૂઆત થાય કે તરત પૃથ્વી-માંથી અસંખ્ય વનસ્પતિઓ ઊગી નીકળી વધવા માંડે છે. જે કે વરસાદના પાણીથી ઊગતી વનસ્પતિઓ છયે રસ અને તેના ૬૩ સ્વાદવાળી હોય છે; પરંતુ વર્ષાઋતુમાં વાયુનો કોપ હોવાથી વાયુ-

પરુત્કતુ-દર્પણ

૨૫૭

પ્રધાન મધુરરસ એટલે મધુરનો પ્રથમ ભાગ કે જેને આપણે મેળો રસ કહીએ છીએ તેની અતિશયતા દેખાય છે. જેમ જેમ વરસાદ આવતો જાય છે અને પૃથ્વીમાં પાણીનું સિંચન થાય છે, તેમ તેમ મેળો રસ (જે કે બીજા રસોના તત્ત્વવાળી વનસ્પતિ ઊગેલી હોય છે તેા પણ તેમાં) તેના મૂળ રસવાળો સ્વાદ નહિ આવતાં મેળાપણું વિશેષે કરીને હોય છે. વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો સંચય થવાથી જેના ગર્ભમાં તીખા અને કડવા રસો હોય છે, તે વનસ્પતિઓ અકદમ વધવા માંડે છે. તેવીજ રીતે જેના ગર્ભમાં મધુરરસ હોય છે તે મેળા રસના નામથી જ્યાં સુધી પોતાને સંપૂર્ણ મધુરતા મેળવવાનો કાળ આવે નહિ ત્યાં સુધી વધ્યા કરે છે. એ પ્રમાણે છયે રસમાં ગોઠવાયેલી ૬૩ સ્વાદવાળી કેટલીક વનસ્પતિઓ ઊગીને વધે છે અને કેટલીક વનસ્પતિઓનાં બીજ કે જેઓ સંપૂર્ણ પિત્તપ્રકૃતિનાં છે, તેઓ જમીનમાં રહીને પોપાય છે. દાખલા તરીકે વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં કડવા રસની વનસ્પતિ એટલે કૂંવાડિયા, કાચકી, કડુ, કરિયાતું વગેરે ઊગવા માંડે છે. પરંતુ જ્યારે શરદઋતુમાં પિત્તનો કોપ થાય છે ત્યારેજ તે સંપૂર્ણ રસવાળી થાય છે. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં જ્યારે ગ્રીષ્મઋતુનો ભેગ હોય છે, ત્યારે ગ્રીષ્મના અગ્નિતત્ત્વને લીધે અગ્નિતત્ત્વનો સ્વાદ આઠો હોવાથી ગ્રીષ્મને અંતે અને વર્ષાની શરૂઆતમાં જંતુઓમાં અને વનસ્પતિઓમાં રાતો રંગ પ્રવેશ પામે છે. આથી રાતા રંગના ફીડાઓ જમીનમાં પાકે છે અને વૃક્ષો ઉપર કરેણાં, ખપોરિયા, ગુલબાસ અને જાસૂદ જેવાં ખાસ રાતા રંગનાં ફૂલો આવતાં જણાય છે. પછી જેમ જેમ સૂર્ય કર્કસંક્રાંતિ પૂરી કરી સિંહ-સંક્રાંતિને ભોગવતો જાય છે, તેમ તેમ રાતા રંગનાં પુષ્પો અને જંતુઓ બદલાઈને ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે. એટલે ગોકળ-ગાયો, ભાદરવા નામના ફીડા અને અળસિયાં ગુલાબી રંગ ધારણ આ. ૯

૨૫૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

કરે છે અને ગોટાકરણ કે ગુલાબ જેવી વનસ્પતિઓને ગુલાબી રંગનાં પુષ્પો આવતાં જણાય છે. અને વર્ષાઋતુના મધ્યભાગમાં જ્યારે શુદ્ધ વાયુનો કોપ હોય છે અને કફની શાંતિ થઈ ગયેલી હોય છે; એટલે કફના મીઠા સ્વાદવાળી વનસ્પતિઓનો લોપ થઈ વાયુના મોળા સ્વાદવાળાં ફળો એટલે કાકડી, ચીલડાં ગવાર, વગેરે ફળો પાકેલાં દેખાય છે. તેવી રીતે વર્ષાઋતુના અંત-ભાગમાં જ્યારે શરદઋતુનું પિત્ત મિશ્ર થાય છે, ત્યારે પાંચે તત્ત્વો એકઠાં મળી સફેદ વસ્તુને પ્રકટ કરે છે. જેથી સફેદ જીવો કે જેમને કોડી, શંખ, છીપ ને ખાંચડા જેવા પડમાં રહેવાનું હોય છે તેવા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેજ પ્રમાણે વનસ્પતિમાં બઈ, જૂઈ, અંપેલી, સાહેલી અને મોગરાનાં ફૂલો ઉત્પન્ન થાય છે; અને વનસ્પતિમાં ધોળો રસ વધવાથી આકડા, કંટાળા થોર, વડ, ગુલ્લર (ઉમરડો) આદિ લઈને દૂધવાળી વનસ્પતિ બળવાન થતી જણાય છે. એટલે વર્ષાઋતુના પાછલા ભાગમાં શરદઋતુનો કાંઈક અંશે પ્રાદુર્ભાવ થવાથી જે પિત્તનો કોપ થાય છે, કફનો સંચય થાય છે અને વાયુનું શમન થાય છે. એ વાયુનું શમન થવાથી પિત્ત જે જગતત્ત્વની નીચે દબાઈ રહ્યું હતું તેનો ખીલવાનો સમય આવે છે. જેથી વનસ્પતિઓને પીળાં ફૂલ આવવા માંડે છે, તેમ જંતુઓમાં અપ્નેય તત્ત્વોવાળી એટલે પિત્તના રંગવાળી પીળી અને લીલી માખીઓ તથા એવાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે મનુષ્યના શરીર પર ઝેસવાથી કે મસળાવાથી દાહ અથવા દાહ સાથેના ફેફલા ઉત્પન્ન કરે છે. આકાશમાં તુલા અને વૃશ્ચિક રાશિમાં સૂર્ય આવે છે જેથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે; અને પિત્તમિશ્રિત હેમંતઋતુનો ભેગ થવાથી પિત્તનો પીળો રંગ બદલાઈને રતાશ પડતો પીળો એટલે નારંગી રંગ વાતાવરણમાં પસરેલો જણાય છે. આથી પીળાં ફૂલના કાંટાસરિયા, જેને સોનેરી રંગનાં ફૂલ આવે છે તે

પરુઠ્ઠુ-દર્પણ

૨૫૬

તથા ગલગોટા, પીળી કરેણુ, રાજથપો અને કેતકીને પીળાં સોનેરી રંગનાં અથવા રાતાં પુષ્પો આવે છે. પછી જેમ જેમ શરદ-ઋતુનો મધ્યભાગ આવતોજાય છે, તેમ તેમ ઠોઠ ઠોઠ વનસ્પતિઓ કે જેમાં ત્રિદોષ પ્રકૃતિને દબાવવાનો શુભ રહ્યો છે, તે વનસ્પતિઓમાં એકેક પુષ્પમાં બળે ત્રણત્રણ રંગનાં ફૂલો જોવામાં આવે છે. જેમ કે પીળાં, રાતાં અને ઘોળાં ફૂલનો શુભભાસ, પીળા, રાતા અને સોનેરી રંગવાળા વચ્ચનાગ વગેરે. એટલે વર્ષાનો મેળો, શરદનો તીષો તથા કડવો અને હેમંતનો મધુર એ ત્રણ સ્વાદવાળાં તથા શુભુધર્મવાળાં વૃક્ષો, વેલાઓ, છોડો અને શુભો જોવામાં આવે છે. બ્યારે વર્ષાઋતુ શાંત થઈ શરદઋતુ પૂર બહારમાં ખીટીને હેમંતમાં પ્રવેશ કરે છે, એટલે હેમંતઋતુના મિશ્રણથી જેમાં અગ્નિતત્ત્વ વધારે છે અને વાયુતત્ત્વનો અંતરભાગ છે અને કફનો પડદો ઢંકાયલો છે, એવા મધુર રસનાં ધાન્યો જેવાં કે અડદ, બાજરી, ડાંગર, હલકી બુવાર, સામો, બાંટી વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે જે જે ઋતુમાં જે જે રસને બળવાન ગણવામાં આવ્યો હોય, તે તે રસ વનસ્પતિના ગર્ભમાં એકઠો થાય છે એમ સમજવું; અને જે ઋતુમાં જે રસ કોપને પામે છે એમ લખેલું હોય, તે ઋતુમાં તે જાતની વનસ્પતિઓ રસપૂર્ણ જણાય છે. જે ઋતુમાં જે રસનું સંશમન થવાનું લખેલું હોય છે, તે ઋતુમાં તે રસને પાકીને તેનાં ફળો આવીને તેની રસપૂર્ણતા મટી જઈને, તે જાડનાં પુષ્પો તથા પત્રોનો નાશ થાય છે. અર્થાત્ સંચયમાં રસ ગર્ભમાં એકઠો થાય છે, કોપમાં પ્રકટપણે દેખાય છે અને શમનમાં તે ફળરૂપ બની, જગતને ઉપકાર કરવા માટે દિવ્યરૂપ થઈ પૃથ્વી ઉપર રહી જાય છે અને તેનાં ઉત્પાદક તત્ત્વો કાળધર્મને પામી જાય છે. જેમ વનસ્પતિનો છોડ ઊંચા પછી તેનું વીર્યરૂપ પુષ્પ કે ફળ ગણાય છે, જેમ ખાધેલા અન્નનો રસ

૨૬૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

બન્યા પછી તેનું વીચ્છે ક્ષણરૂપ ગણાય છે; તેમ ઋતુઓના સંચય, પ્રકોપ અને શમનરૂપ આવૃત્તિથી તેના ક્ષણરૂપ જગતમાં આરોગ્ય વ્યાપી રહે છે. જેમ ઋતુના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી જીવજંતુ અને વનસ્પતિઓમાં તેના ગુણધર્મનું વિષમપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તેવા પદાર્થોના દર્શનથી, સ્પર્શનથી, સ્વાદથી, ખોરાકથી કે સંસર્ગથી તેવી જાતનું વિષમપણું મનુષ્યશરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આપણે દુઃખ, રોગ કે મોતના નામથી ઓળખીએ છીએ.

વર્ષા, શરદ અને હેમંતનું વર્ણન કરતાં ખાટો, ખારો અને મધુર રસ બળવાન થાય છે એમ કહ્યું; એટલે તે રસો ગર્ભમાં બળવાન થાય છે તેનું નિરાકરણ ઉપર કરવામાં આવ્યું. હવે શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓનું દક્ષિણાયન થાય છે, તેમાં શિશિરમાં કડવો, વસંતમાં તૂરો અને ગ્રીષ્મમાં તીખો રસ બળવાન થાય છે. ઋતુનો સંચય, કોપ અને શમન તપાસતાં સમગ્રય છે કે, દરેક રસ ત્રણ ત્રણ ઋતુ પછી પ્રકોપને પામી તેની શાંતિ થાય છે. જેવી રીતે ગ્રીષ્મઋતુમાં તીખા રસનો સંચય થાય છે, એટલે તીખો રસ પ્રત્યક્ષ નહિ જણાતાં વનસ્પતિના ગર્ભમાં બળ પામે છે; તે તીખો રસ વર્ષાના અંત પછી શરદમાં કોપ પામી શરદને અંતે એટલે હેમંતમાં તેનું શમન થાય છે. તેથી તીખા રસ-પ્રધાન વનસ્પતિ જેવી કે આડુ, મરચાં મરેઠી વગેરે ક્ષણરૂપ પૂર્ણ અવસ્થામાં, હેમંતની શરૂઆતમાં જ્યારે પિત્તનું શમન થાય છે ત્યારે, પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને તે પછી તે વનસ્પતિએ એટલે તીખા રસવાળી ક્ષણરૂપે જણાતી નથી. તે પ્રમાણે હેમંતઋતુનો કડવો રસ જે ગર્ભમાં રહી વસંતમાં વૃદ્ધિ પામી ગ્રીષ્મમાં શાંત થાય છે, એટલે લીમડા, સરગવા આદિ કડવા રસપ્રધાન વનસ્પતિને ક્ષણકૂલ આવી તેની નિવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે વસંતઋતુમાં

પડ્મક્રતુ-દર્પણ

૨૬૨

તૂરો રસ બળવાન થઈ, તે રસ પ્રાવૃષક્રતુ (ચોમાસા) માં ફળકૂલ-વાળો થાય છે, જેવો કે જાંબુ, મરીકધાર, ટિંબરું વગેરે.

એ પ્રમાણે આપણે અવલોકન કરતાં શીખવું બોધ્યે કે, શાસ્ત્ર-માં જે રસનો જે ક્રતુમાં સંચય થવાનું નિર્માણ કરેલું હોય, તે રસ તેના ગર્ભમાં બળવાન થાય છે અને જે રસનું પ્રકોપ થવાનું લખ્યું હોય તે ક્રતુમાં તે વનસ્પતિઓ નવપલ્લવ એટલે રસપૂર્ણ થાય છે. અને જે ક્રતુમાં જેનું શમન થવાનું લખ્યું હોય તે ક્રતુમાં તેને ફળકૂલ આવી તેની શાંતિ થાય છે. હવે વિચાર કરવાનો રહ્યો કે જેમ શરદક્રતુમાં ખારો રસ બળવાન થાય છે અને શિશિરક્રતુ-માં કડવો રસ બળવાન થાય છે તથા હેમંતક્રતુમાં મધુર રસ બળવાન થાય છે. તેના ચોખે ખારા રસ અને સહેજ કડવા રસ સાથે મળેલા તૂરા રસવાળાં ધાન્યો એટલે મગ, મઠ, ચોળા, વાલ, અણા વટાણા અને મસૂર જેવા તૂરા, ખારા, કડવા અને મધુરસવાળાં ધાન્યો શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મની શરૂઆતમાં ફળો આપીને અટકી જાય છે. હેમંતક્રતુમાં ગર્ભમાં રહેલો મધુરરસ જેમ જેમ સૂર્ય પોતાની રાશિને લોગવતો જાય તેમ વધતો વધતો શિશિરને અંતે વસંતની શરૂઆતમાં મધુરતા વધીને સંપૂર્ણ ગર્યો થઈ વસંતને અંતે શાંતિ પામી જાય છે. એટલે શેરડીનો પાક વસંતક્રતુ પછી ખલાસ થઈ જાય છે. અને ગ્રીષ્મમાં ખાટા રસનો કોપ થવાથી કેરી, કમરખ, કરમઠાં વગેરે ખાટાં ફળો દેખાય છે; અને પ્રાવૃષ-માં ખાટા રસની શાંતિ થવાથી એ ખાટાં ફળો ગળ્યાં બની જાય છે. એટલે આપણે જાણી શક્યા કે, સૂર્ય જેમ જેમ રાશિને લોગ-વતો જાય તેમ તેમ સૂર્યના ઓછાવધતા તાપથી અને ચંદ્ર જેમ જેમ રાશિને લોગવતો જાય તેમ તેમ તેના ઓછાવધતા રજ (શીતળતા)થી તે વનસ્પતિઓમાં તેના શુભધર્મ પ્રમાણે રસને સ્થાયીભાવ આપતો જાય છે. પૃથ્વીના ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાય-

૨૬૨ શ્રીઆસુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ળ

નમાં જેમ જેમ સૂર્ય અને ચંદ્ર રાશિઓને લોગવતા જાય છે, તેમ તેમ રાશિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને બીજા ગ્રહોનાં તેજ, આકર્ષણ તથા ગતિને લીધે જુદી જુદી દિશામાંથી જુદા જુદા ગુણધર્મવાળા વાયુને વહન થવું પડે છે. અને જે ઋતુમાં જે દિશાને વાયુ આવવો જોઈએ તે તહિ આવવાથી અથવા અતિ આવવાથી અથવા વહેલો આવવાથી અથવા મોટો આવવાથી, અથવા ઓછો આવવાથી અથવા વધતો આવવાથી, તે તે ગુણધર્મવાળી ઋતુઓમાં ઊગતી વનસ્પતિઓ, વહેતાં પાણીઓ, ફરતાં જંતુઓ અને જીવતાં મનુષ્યો ઉપર તેના હીન, મિથ્યા કે અતિયોગની અસર થાય છે. એ રાશિઓના ક્રમ તથા સ્થાનનો જરાક વિચાર કરવાની જરૂર છે.

આપણે આકાશ તરફ રાત્રી નિર્માળ થયા પછી દૃષ્ટિ ફેરવીશું તો આકાશમાં નાનામોટા અસંખ્ય તારાઓ નજરે પડે છે. એ તારાઓમાંથી જે જે તારાઓને આપણી ગ્રહમાળા સાથે આકર્ષણ કે પ્રકર્ષણનો સંબંધ જણાયલો, તે તે તારાનાં મંડળોનો નિશ્ચય કરી 'રાશિ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. 'રાશિ' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ઢગલો કે જથ્થો થાય છે. એવા તારાઓના જથ્થાના વિભાગ પાડી જ્યોતિષશાસ્ત્રે તેની ૧૨ રાશિ ગણેલી છે. એટલે આકાશમાં કયેા ગ્રહ કઈ રાશિમાં છે અથવા કઈ રાશિને કેટલે અંશે લોગવે છે, તેનું ગણિત સિદ્ધાંતના ગ્રંથોમાં નક્કી કરેલું છે, જે જોતાં આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. આપણી પૃથ્વીને બીજા તમામ ગ્રહો કરતાં સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે ઘાટો સંબંધ હોવાથી, સૂર્ય અને ચંદ્રની અસર આપણા ઉપર સીધી થાય છે અને બાકીના ગ્રહોની અસર તે તે ગ્રહો જે જે રાશિ લોગવતા હોય તે તે રાશિના ગુણધર્મ સાથે મળીને પૃથ્વીના વાતાવરણમાં આડકતરી રીતે ફેરફાર કરવામાં કારણભૂત થાય છે. એટલે આકાશમાં અશ્વિની ૩, ભરણી ૩, કૃત્તિકા ૬, રોહિણી ૫, મૃગશીર્ષ ૩, આર્દ્રા ૧, પુનર્વસુ

૫૬ઋતુ-દર્શણ

૨૬૩

૪, પુષ્ય ૩, અશ્લેષા ૫, મઘા ૫, પૂર્વા ૨, ઉત્તરા ૨, હસ્ત ૫, ચિત્રા ૫, સ્વાતી ૧, વિશાખા ૪, અનુરાધા ૪, જ્યેષ્ઠા ૩, મૂળ ૧૧, પૂર્વાષાઢા ૩, ઉત્તરાષાઢા ૪, અભિજિત ૩, શ્રવણ ૩, ધનિષ્ઠા ૪, શતભિષા ૧૦૦, પૂર્વાભાદ્રપદ ૨, ઉત્તરાભાદ્રપદ ૨, દેવતી ૩૨ એમ તારાઓનાં એ ૨૮ નક્ષત્રો બનેલાં છે. તેમાં અભિજિત સંધિગત હોવાથી પ્રત્યક્ષ નહિ ગણતાં ૨૭ નક્ષત્રો ગણીને તેને ૧૨ રાશિમાં ગોઠવેલાં છે. તે ૨૭ નક્ષત્રો પૈકી અશ્વિની, ભરણી, મઘા, પૂર્વાશ્લેષુની, ઉત્તરાશ્લેષુની, સ્વાતિ, વિશાખા પૂર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા એ નવ નક્ષત્રો ઉત્તરાચારી, એટલે આકાશના ઉત્તર ભાગમાં રહેલાં છે. તથા કૃત્તિકા રોહિણી, પુષ્ય, અશ્લેષા, ચિત્રા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા અને દેવતી એ નવ નક્ષત્રો મધ્યચારી એટલે આકાશના મધ્ય ભાગમાં રહેલાં છે. મૃગશીર્ષા, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, હસ્ત, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, એ નવ નક્ષત્રો દક્ષિણાચારી એટલે આકાશમાં દક્ષિણ ભાગમાં ગોઠવાયલા છે. એ ૨૭ નક્ષત્રો, ૧૨ રાશિઓ અને ૯ ગ્રહો એ દરેકને ત્રિપુવવૃત્ત એટલે આકાશગંગાની નીચેથી ફરવાનો ભાગ છે. જેમ જેમ સૂર્ય રાશિને લોગવતો જાય અને એક અયનમાંથી બીજા અયનમાં જાય, તેમ તેમ આકાશગંગાના છેડા ઉત્તરાભિમુખ અને દક્ષિણાભિમુખ વાંકા થતા જાય છે. હવે એ ૧૨ રાશિમાં ચંદ્ર સવાબે દિવસમાં ૧ રાશિ લોગવે છે અને સૂર્ય ૧ માસે ૧ રાશિ લોગવે છે. તે ઉપરથી સૂર્ય ૧૨ રાશિની બનેલી ૬ ઋતુઓનાં બે અયનમાં ૧ વર્ષમાં ફરી રહે છે; અને ચંદ્ર આરે-રાશિ ૧ માસમાં ફરતો હોવાથી તે દિવસનો ૧ ચાન્દ્રમાસ ગણવામાં આવે છે. એ ચાન્દ્રમાસ અને સૌર્યમાસની ગણતરીમાં ફેર આવવાથી પાંચ વર્ષમાં એટલે એક કાળચક્રમાં બે અધિક માસ આવે છે. અધિક માસ તે ગણાય છે કે, જેમાં સૂર્યસંક્રાંતિ બદલે નહિ. એટલે જે માસમાં સૂર્યસંક્રાંતિ હોય નહિ તે અધિકમાસ

૨૬૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિમ્નધ્રમાળા-ભાગ ૨ જો

ગણાય છે. ૧૨ રાશિ પૈકી મેષ અને વૃશ્ચિકરાશિનો સ્વામી મંગળ છે, મિથુન અને કન્યા રાશિનો સ્વામી બુધ છે, ધન અને મીન રાશિનો સ્વામી ગુરુ છે, વૃષભ અને તુલારાશિનો સ્વામી શુક્ર છે, મકર અને કુંભ રાશિનો સ્વામી શનિ છે, કર્ક રાશિનો સ્વામી ચંદ્ર છે અને સિંહ રાશિનો સ્વામી રવિ છે. એજ પ્રમાણે કર્ક, મીન અને વૃશ્ચિક રાશિનો વર્ણુ ધ્રાણ્ય છે. મેષ, સિંહ અને ધન-રાશિનો વર્ણુ ક્ષત્રિય છે, વૃષભ, કન્યા અને મકર રાશિનો વર્ણુ વૈશ્ય છે અને મિથુન, તુલા તથા કુંભ રાશિનો વર્ણુ શૂદ્ર છે. ૯ ગ્રહ પૈકી સૂર્યનો રંગ પારા જેવો છે, ચંદ્રનો રંગ તાંબા જેવો છે, બુધનો રંગ ચોખ્ખો પીળો છે, ગુરુનો રંગ સોનેરી પીળો છે, શુક્રનો રંગ નીલમણિ જેવો છે, શનિનો રંગ ઘેરા આસમાની છે અને રાહુનો રંગ કાળો છે. જેમ પારામાં ૭ રંગ રહેલા છે અને જેમ સઘળાં રસાયણોનું ઉપસ્થિત સ્થાન પારો છે, તેમ આખી દુનિયાનું ઉપસ્થિત સ્થાન સૂર્ય છે. તે સૂર્યના એકેક કિરણને લઈને એકેક ગ્રહ ધનંદો હોય, એમ અનુમાન થાય છે. જેમ તમામ રંગો કાળા રંગમાં તિરોભાવ પામી જાય છે તેમ રાહુ એટલે પૃથ્વીનો રંગ કાળો અર્થાત્ પ્રકાશ વિનાનો હોવાથી, તેમાં સૂર્ય આદિથી લઈને તમામ ગ્રહોના જુદા જુદા રંગનાં કિરણો આવિભાવ પામી પ્ર-ચ્છન્નરૂપે તિરોભાવને પામે છે. તેથી પૃથ્વીની અસર બીજા કોઈ ગ્રહ પર થતી નથી પરંતુ બીજા ગ્રહોની અસર પૃથ્વી ઉપર થાય છે. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એ છે કે, પૃથ્વીમાં છયે રસના ૬૩ સ્વાદવાળાં જુદી જુદી આકૃતિ, સ્વાદ, રંગ અને સ્વભાવનાં બીજ રહેલાં છે. પરંતુ તે જ્યારે જ્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર અને બીજા ગ્રહોનાં કિરણો જેવી જેવી રીતે પૃથ્વી ઉપર આવે છે, તે સ્વજાતીય ગુણવાળાં કિરણોના આકર્ષણથી પૃથ્વીમાં રહેલાં અને જમીન પર ઊભેલાં તથા આકાશમાં ફરતાં તમામ બીજોનો પ્રાહુભાવ કરે છે. એટલે

પરજાત-દર્શણ

૨૬૫

સૂર્ય અને ચંદ્ર નિયમિત રીતે રાશિને લોગવતા હોવા છતાં, વાતા-વરણમાં અવનવા ફેરફાર થઈ ઋતુઓમાં હીન, મિથ્યા અને અતિ-યોગ ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની ફરવાની ગતિ જેમ જેમ રાશિમાં બદલાતી જાય છે તેમ તેમ રાશિના ગુણધર્મ પ્રમાણે વાતાવરણના સ્વભાવમાં ફેરફાર થતો જણાય છે. જેમ આકાશને અવિચિત્રપણું હોવાથી તેમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, પરંતુ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્પર્શતન્માત્રા એટલે વાયુતત્ત્વ જેને સ્વભાવ આગા જગતને બેદંતા રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ વહીંથી આપવાનું કામ કરવાનો છે; તે પ્રમાણે પ્રાણજ્વલ સ્વભાવના મનુષ્યોને આરવણુંના લોકોના વિલાગ પાડીને તેમને પોત-પોતાને માર્ગે પ્રવર્તાવવાનું કામ સોંપેલું હોવાથી ઠંડ, મીન અને વૃશ્ચિક રાશિને પ્રાણજ્વલધર્મવાળી ગણવામાં આવી છે. સ્પર્શતન્માત્રા પછી રૂપતન્માત્રા જેને અગ્નિતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે, તેનું કામ જગતના તમામ જીવોનું રક્ષણ કરી અગ્નિના યોગ વસ્તુના ગુણ-ધર્મનું પૃથક્કરણ કરી રક્ષણ કરવાનું છે. તેમ મનુષ્યોમાં ક્ષત્રિયનું કામ પણ ત્રણ વર્ણનું રક્ષણ કરવું એજ હોવાથી, તે ગુણધર્મવાળી મેષ, સિંહ અને ધન રાશિને ક્ષત્રિય સ્વભાવવાળી ગણવામાં આવી છે. જેમ રૂપતન્માત્રા પછી રસતન્માત્રા એટલે જળતત્ત્વ જગતનાં તમામ દ્રવ્યોને આર્દ્રપણું આપી, જગતના પરમાણુઓને જે જે દ્રવ્યોમાં જે જે પરમાણુઓનો ખાસ હોય તે તે દ્રવ્યને મેળવીને વધવાઘટવારૂપ ક્રિયા કરી જગતને પોષણ આપે છે; તેમ મનુષ્ય-સમૂહમાં વૈશ્ય પ્રકૃતિવાળા માણસો જગતને વૈશ્યત્વથી પોષણ આપે છે. તેવી રીતે વૃષભ, કન્યા અને મકર એ ત્રણ રાશિઓ વૈશ્ય-ધર્મવાળી હોવાથી જગતને પોષણરૂપ મનાય છે. જેમ પાંચમી ગંધતન્માત્રા એટલે જેમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એવા પાંચ તન્માત્રાના સ્વભાવ મળવાથી, ગંધતન્માત્રાવાળી પૃથ્વી

૨૬૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ઉત્પન્ન થયેલી છે કે, જે ચારે તન્માત્રાઓ તથા ચારે તત્ત્વોને આધારભૂત છે. તેમ મનુષ્યપ્રાણીમાં શૂદ્રરૂપ ગણાતા મનુષ્યો ત્રણે વર્ણની સેવા બજાવે છે. એટલે જે શૂદ્રપ્રકૃતિના મનુષ્યો હોયજ નહિ તેા પ્રાહ્મણ્ય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સ્વભાવના મનુષ્યોનો કાર્ય-નિર્વાહ આવી શકેજ નહિ. તેવી રીતે મિથુન, તુલા અને કુંભ રાશિઓ જગતને આધારરૂપ હોવાથી તેમને શૂદ્ર સ્વભાવવાળી હોવાનું કહેલું છે. હવે જે જે રાશિના જે જે સ્વામી મુકરર કરેલા છે તે એટલા માટે કે, તે રાશિમાં તે ગ્રહ આવે ત્યારે તે રાશિના અને ગ્રહના ગુણધર્મ એક થઈ જાય. પણ જે પ્રાહ્મણ્યની રાશિ-માં શૂદ્રગુણવાળો અને શૂદ્રની રાશિમાં પ્રાહ્મણ્યગુણવાળો ગ્રહ પ્રવેશ કરે, તેા પ્રાહ્મણ્યની રાશિમાં ગયેલો શૂદ્રગ્રહ નિર્બંધ થઈ જાય, એટલે તેજહીન થાય. એથી જિલટું શૂદ્રની રાશિમાં પ્રાહ્મણ્ય-સ્વભાવવાળો ગ્રહ જાય ત્યારે રાશિને સ્વભાવ દગાઈને પ્રાહ્મણ્યનો ગુણ વૃદ્ધિ પામે. આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે પ્રાહ્મણ્યો રજેગુ-ણી છે; ક્ષત્રિયો સત્ત્વગુણી ગણાય છે, વૈશ્યો તમેગુણી હોય છે અને શૂદ્રોમાં ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિ હોય છે; અને તેથીજ શૂદ્રો ત્રણ વર્ણના લોકોની સેવા કરવાનાં કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે. એટ-લા ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે, ઋતુઓના ફેરફાર તે ગ્રહોની ચાલ, તેના સ્વભાવ, રાશિની જાતિ, તેના સ્વભાવ અને તેથીજ થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, ઋતુઓ-ના હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ જાણવાને માટે જેને પ્રવૃત્ત થવું હોય તેણે ગ્રહો અને રાશિઓના ગણિતને ધ્યાનમાં લઈ કઈ ઋતુમાં કયો ગ્રહ બળવાન થયો છે અથવા નિર્બંધ થયો છે તે લક્ષમાં રાખી, વિચાર કરવાથી સહજ સમજાશે કે, આવ-તી ઋતુમાં અમુક રસનો અથવા અમુક દોષનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થશે. આટલું વિવેચન કર્યા પછી આપણે થોડું પશ્ચાત

પરક્રુ-દર્પણ

૨૬૭

અવલોકન કરવાની જરૂર છે, કારણ કે ક્રતુનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ બાણવાનો સહેલામાં સહેલો અને દરેક મનુષ્ય (વેદ) અવલોકન કરી શકે તેવો રસ્તો બાણવાની આપણને જરૂર છે.

એટલું તો યાદ રાખવું જોઈએ કે કોઈ પણ ક્રતુમાં કોઈ પણ એકલા રસનો સંચય, કોપ કે શમન થતું નથી; પરંતુ દરેકમાં એક દોષનો સંચય, એકનો કોપ અને એકનું શમન થાય છે; જેથી ક્રતુના અવલોકનમાં કેટલાકને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જો એકજ દોષ કોપે અથવા એકજ રસનો સંચય થાય અને બીજા રસો શાંત થઈ જાય, તો તે વિષદ્રુપ બની આખા વિશ્વનો નાશ કરે. જેમ મનુષ્યશરીરમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ પૈકી એક દોષ કોપે છે તો તેની સાથે પણ બીજા દોષ હીનપણે રહી શકે છે અને તેથીજ રોગી માણસ ઘણા કાળ સુધી જીવી શકે છે. તે પ્રમાણે ક્રતુમાં પણ સંચય, કોપ અને શમનની ક્રિયા ચાલતી હોવા છતાં તેનો સમૂળ નાશ થતો નથી. એટલે આપણે જેમ બાણવું જોઈએ કે, પ્રાવૃષક્રતુ જે વર્ષાનો પ્રથમ કાળ છે તેમાં વાયુનો કોપ અને પિત્તનો સંચય થાય છે. એટલે રજોગુણી વનસ્પતિનો પ્રાદુર્ભાવ જણાય છે, જેથી વનસ્પતિને ઘોળાં કૂલ વિશેષે કરીને આવે છે. પણ જ્યારે વર્ષાકાળ સંપૂર્ણ રૂપમાં આવે છે ત્યારે જે જે વનસ્પતિમાં પિત્ત બળવાન થાય છે તેને પીળાં કૂલ આવવા માંડે છે અને જે જે વનસ્પતિમાં પિત્ત બળવાન થઈ ઉપર કદનું આચ્છાદન થતું જાય છે, એટલે તે વનસ્પતિનાં કૂલોમાં રાતો રંગ વધતો જાય છે. તે પછી શરદક્રતુમાં જ્યારે પિત્તનો કોપ થાય છે ત્યારે પિત્તના ગુણધર્મ પ્રમાણે તમામ વનસ્પતિને પીળાં અને જૂરાં એટલે પિત્તના રંગ જેવાં પુષ્પો આવે છે. તે પીળાં પુષ્પોમાં જેમ જેમ કદનું આચ્છાદન થતું જાય છે તેમ તેમ તેમાં રાતો રંગ ઉમેરાતો જાય છે, જેમ જેમ રાતો રંગ વધતો જાય છે તેમ તેમ

૨૬૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

હેમંતઋતુનું આગમન થતું બંધ છે. એટલે હેમંતઋતુના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે કર્કનો સંચય થાય છે, પિત્તનું શમન થાય છે અને વાયુનો કોપ થાય છે. જેથી હેમંતઋતુમાં જેમ જેમ સૂર્ય રાશિને લોગવતો બંધ છે તેમ તેમ રાતો રંગ વધીને ઘોળા રંગનો અથવા પીળગચટા ઘોળા રંગનો આવિર્ભાવ થતો બંધ છે. એટલે જુવાર, ઘાઝરી, ચાકડ વગેરે સફેત રંગપ્રધાન મધુરરસવાળાં ફળ, ફૂલ અન્ન અને કઠોળ પરિપકવ થાય છે. જો હેમંતઋતુમાં વાયુનો કોપ ન થાય, અન્ન પાકે નહિ અને જો કર્કનો સંચય ન થાય તો અનાજમાં મધુરતા, મીઠાશ અને વજન વધે નહિ. એટલા માટે હેમંતઋતુમાં કર્કનો સંચય અને વાયુનો કોપ ગળવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જો હેમંતઋતુમાં પિત્તનો કોપ ચાલુ રહે અને કર્કનો સંચય અટકી પડે, તો પરિપકવ દશાને પામવાની અણી ઉપર આવેલાં અન્ન અને ફળોનો વિનાશ થઈ જાય. તે પ્રમાણે હેમંતઋતુનો પાછલો ભાગ જે શિશિરઋતુને નામે ઓળખાય છે, તેમાં કર્કનો સંપૂર્ણ સંચય, પિત્તની શાંતિ અને વાયુનો પૂર્ણ કોપ થવાથી જેમ જેમ સૂર્ય-રાશિ બંધ, તેમ તેમ મધુરરસમાં પિત્તને લીધે કડવા અને ખાટા રસનો ઉમેરો થવાથી કઠોળ અને તેવીજ બતતા ધીજા લાળ-પાલાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી વસંતઋતુમાં કર્કનો કોપ થવાથી પિત્તનો સંચય થાય છે અને વાયુની શાંતિ થાય છે. એટલે વાયુ સમાનભાવને પામવાથી છયે રસના ૬૩ સ્વાદવાળી તમામ વન-સ્પતિઓ નવપલ્લવ અને ફળફૂલયુક્ત થાય છે. એટલે વસંતઋતુ પછી ગ્રીષ્મઋતુ જેણે કે સૂર્યને પ્રખર તાપ પડવાથી અતિ તાપને લીધે પિત્ત દગ્ધ થઈ જાય છે, જેથી હવામાં દગ્ધ પિત્તના સ્વભાવ પ્રમાણે ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે ખાટો રસ જેમ જેમ સૂર્યરાશિ લોગવતો બંધ તેમ તેમ એટલે ગ્રીષ્મઋતુના અંત ભાગમાં મધુરપણાને પામતો બંધ છે. જેથી ખાટાં ફળો ગળ્યા

પરુક્ત-દર્પણ

૨૬૯

સ્વભાવવાળાં અને તૂરાં ફળો ખટાશવાળાં થાય છે. તેમ જે ફળો પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળાં નથી તે જેવાં કે વડ, પીપળો, રાયણ વગેરે વધારે મધુર થાય છે. આટલા ઉપરથી અવલોકન કરનારને સમજાશે કે, જે ઋતુમાં તે ઋતુનો સમાનયોગ થયો હોય તે ઋતુમાં અન્ન, ફળ, પુષ્પ, લતાઓ તેવા સ્વભાવવાળાં ઊગે છે, વધે છે અને ફળાકૂલ આપીને શાંત થઈ જાય છે.

આપણે એમ જાણવું જોઈએ કે, વર્ષાઋતુ શ્રાવણ સુદિ પૂનમે પૂર્ણ થાય છે. પણ જે ઋતુમાં એટલે તેની પાસેની આવતી શરદઋતુમાં શરદઋતુનાં ચિહ્ન દેખાય નહિ, એટલે વાદળાં ધોળા રંગનાં થાય નહિ, મેઘ ગાજે નહિ અને વીજળી થાય નહિ તો શરદઋતુનાં ચિહ્ન દેખાતાં નથી, પણ વર્ષાઋતુનો અતિયોગ થયો છે અને શરદઋતુનો હીનયોગ થયો છે એમ માનવું. તેવી રીતે શરદઋતુનો અમલ આસો સુદિ પૂનમ સુધીનો છે. તે ઉપરાંત જે શરદનો તાપ ચાલુ રહે અને હેમંતનો ભૂખર પવન આવી શિયાળાનાં ચિહ્ન દેખાડે નહિ, તો શરદઋતુનો અતિયોગ અને હેમંતઋતુનો હીનયોગ ગણાય. તેજ પ્રમાણે શિશિરઋતુ જે હેમંતઋતુનો પાછલો ભાગ માનેલો છે અને ચૈત્ર સુદિ પૂનમ સુધીમાં વસંતઋતુનો અંત આવે છે; પણ ચૈત્ર સુદિ પૂનમ પછી દિવસે તાપ પડે અને રાત્રે ઠાઠ પડે તો વસંતઋતુનો અતિયોગ અને ગ્રીષ્મનો હીનયોગ ગણાય. તેજ પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં વરસાદ ઓછો વરસે અને શ્રાવણ સુદિ પૂનમ પહેલાં શરદઋતુમાં ઊગતી અને ખીલતી વનસ્પતિઓ દેખાય તો વર્ષાઋતુમાં હેમંતનો મિથ્યાયોગ થયો છે. તેજ પ્રમાણે શરદમાં હેમંત કે શિશિરનો, હેમંત કે શિશિરમાં વસંતનો અને વસંતમાં ગ્રીષ્મનો તથા ગ્રીષ્મમાં વર્ષાનો એટલે પ્રાવૃષ્ણનો મિથ્યાયોગ થાય છે. એવી રીતે ઋતુના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી જે જે ઋતુનો જે જે ઋતુમાં મિથ્યાયોગ થાય

૨૭૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

છે. તે તે ઋતુમાં મિથ્યાયોગવાળી ઋતુના ગુણધર્મને લીધે તે ઋતુમાં કોષ્ટ પામનારા દોષોના રોગો જણાય છે. પણ કોષ્ટ વખતે એક ઋતુની જોડેની ઋતુનો મિથ્યાયોગ નહિ થતાં, તેની પાછળની એટલે ત્રીજી ઋતુનો મિથ્યાયોગ થાય છે. તે તે વખતમાં આખા દેશમાં ભયંકર મરકી-રોગચાળો ફાટી નીકળે છે. દાખલા તરીકે સંવત ૧૯૭૪ ના ભાદરવા મહિનામાં શરદઋતુમાં વસંતઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો હતો. એટલે તે ઋતુમાં આંખાને મોર અને કેરી ઉત્પન્ન થયાં હતાં તેથી કફ-પિત્તજ્વર અને કંકુબ્ધ સન્નિપાત જે કફપ્રધાન રોગ ગણાય છે, તેને ઉપદ્રવ થવાથી આખો દેશ ઇન્ફ્લુએન્ઝાના હુમલાથી ભારે આપત્તિમાં સપડાયો હતો. અને તેજ પ્રમાણે હિમંત-શિશિરમાં ગ્રીષ્મનું આવાગમન દેખાવાથી વિદ્વાન વૈદ્યોને પીળો તાવ એટલે હારિદ્રક સન્નિપાત નામનો કાળરૂપ જ્વર આવવાનો ભય જણાતો હતો. પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી માળવા પ્રાન્તમાં ઝરફ અને વરસાદનું ભારે જોર થવાથી હવામાં આવતો ગ્રીષ્મકાળ અટકી ગયો અને શિશિરઋતુનો સમયોગ થવાથી, દેશમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ. તેજ પ્રમાણે કુદરત મનુષ્યના રક્ષણ માટે અણુધારી મહદ મોકલે છે; તે પણ જ્યારે જ્યારે ત્રીજી આવતી ઋતુનો પહેલી ઋતુમાં મિથ્યાયોગ થાય છે ત્યારે ત્યારે મહામારી અથવા એવાજ પ્રકારની કોઈ બીમારી સર્વાં ફેલાઈ જાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજવું જોઈએ કે, ઋતુનો સામાન્ય રીતે હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થવાથી પ્રાકૃતજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા કરવાથી વૈદ્યોના કળજમાં આવી શકે છે. પણ જો ત્રીજી ઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો વિકૃતજ્વર પેદા થાય છે તેને વૈદ્યોના કળજમાં લાવવાનું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે; અર્થાત્ વિકૃતજ્વરને નિદાનશાસ્ત્રમાં અસાધ્ય ગણવામાં આવ્યો છે; તેને કષ્ટસાધ્ય કે સાધ્ય કરવો તે

પરુક્તુ-દર્પણ

૨૭૧

ઈશ્વરેશ્ચ હોય તોજ થઈ શકે છે. આટલું કહ્યા પછી હવે જ્યારે જ્યારે ઋતુમાં હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થયો હોય ત્યારે ત્યારે મનુષ્યે પોતાની ચર્ચા કેવા પ્રકારની રાખવી જોઈએ, તેનો ઉલ્લેખ કરતા પહેલાં પૂર્વાચાર્યોએ ઋતુમાં સમયોગ ચાલતો હોય, ત્યારે મનુષ્યોએ કેવા પ્રકારનો આહારવિહાર અને વ્યવહાર રાખવો જોઈએ તે પર્વરૂપે ગોઠવ્યું છે, તેનું અવલોકન કરવાની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં સામાન્ય અને વિશેષ એવાં બે જાતનાં પર્વો ગોઠવાયેલાં છે. સામાન્ય પર્વો આખા દેશમાં પસરેલાં છે. અને તે પર્વોમાં તમામ મનુષ્યો જાતિભેદ, વર્ણભેદ, મત, પંથ અને સંપ્રદાયનો ભેદ છોડી દઈ પૂર્ણપણે ભાગ લે છે; અને વિશેષ પર્વોમાં પોતપોતાના મત, પંથ, સંપ્રદાય, જાતિ અને દેશ પરત્વે ભાગ લેવામાં આવે છે. એટલા માટે આ સ્થળે ઋતુના ગુણ-ધર્મનો વિષય હોવાથી, સામાન્ય પર્વોના વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે; કારણ કે તે મનુષ્ય માત્રને લાગુ પડે છે. જ્યારે સૂર્ય ઉત્તરાયણનો થાય છે એટલે જે દિવસથી દિવસ વધતો જાય છે અને રાત્રી ઘટતી જાય છે, અર્થાત્ જે દિવસથી સૂર્યનું ગળ વધતું જાય છે અને ચંદ્રનું ગળ ઘટતું જાય છે, ત્યારથી મનુષ્યોમાં અથવા ત્યારે ખાણના જીવોમાં રક્તનો ઘટાડો થતો જાય છે. એટલા માટે મકરસંક્રાંતિને શિશિરઋતુ ગણી તે ઋતુને અંધએસતો ખેરાક તે પર્વમાં ખાવાનો-ખવડાવવાનો રિવાજ દાખલ થયેલો છે. પણ તે રિવાજ જ્યારે ઋતુનો સમયોગ થયો હોય ત્યારે પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઈ પડે છે; પણ જો અતિયોગ, હીનયોગ કે મિથ્યાયોગ થયો હોય તો તે પ્રકૃતિનો વિષમયોગ કરનારો નીવડે છે. એટલે આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, દરેક સંક્રાંતિમાં અથવા દરેક ઋતુમાં વાતાવરણમાં તે ઋતુના ગુણધર્મનો હીન, અતિ કે મિથ્યાયોગ થયો હોય તે પ્રમાણે મનુષ્યશરીરનાં વાયુ, પિત્ત અને

૧૭૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

કફનાં ૧૫ સ્થાનોમાં હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે. આટલું યાદ રાખ્યા પછી દરેક પર્વોના આહાર-વિહાર અને દાન તપાસીશું તો તેના ગુણધર્મ પ્રમાણે દોષોના સંચય, કોષ અને શાંતિનો વિચાર સમજી શકીશું.

મકરસંક્રાંતિમાં મગ, ચોખા, ખેર, તલ, ગોળ અને શેરડી તથા હીલા ચણાનું દાન આપવાના તથા મગની ખીચડી અથવા નવી જીવારનો કે નવા ઘઉંનો ખીચડો ખાવાનો રિવાજ છે. તેમ અમારા સુરતમાં કેળાં, ઘી અને ખાંડ સાથે રોટલી ખાવાનો રિવાજ છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, ટાઢની યોગ્યતામાં વાયુનું પ્રબળપણું એટલે રસને સુકાવવાનો ગુણ હોવાથી, જે પ્રબળ સ્નેહદ્રવ્ય એટલે તલ, ગોળ, કેળાં અને ઘઉંના પદાર્થો ખાય નહિ તો વાયુ બળવાન થઈ શરીરમાંના રસ તથા રક્તને સુકાવી નાખે છે; અને એમ પણ સમજાય છે કે, મધુર પદાર્થો કે જેમને કફનો પ્રકોષ કરવાનો સ્વભાવ છે પણ તે પિત્તનું શમન કરે છે. એટલા માટે પિત્તનો સંચય થતો અટકાવવા સારું પિત્તની શાંતિયાળાં મધુર દ્રવ્યો અને સ્નેહવાળા તલ જેવા પદાર્થો ખાવાનું નિર્માણ કરેલું છે. તેમાં જેઓની પ્રકૃતિમાં વાયુ કે કફ બંધાયેલો હોય, તેઓ જે મધુર દ્રવ્યનું સેવન કરે તો કફ વધી પડી, વસંતઋતુમાં કફકુપિત રોગમાં સપડાઈ જાય. એટલા માટે ખેર જેવા ખટમધુર અને ચણા જેવા ક્ષારમધુર પદાર્થો ખાવાથી તેઓનો અગ્નિ સમાનભાવને પામે છે. તેવી રીતે પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિના મનુષ્યોને માટે મગની ખીચડી અને ઘઉંજીવારનો ખીચડો ખાવાનો ચાલ પાડેલો છે, જેથી ત્રીણઋતુમાં પિત્તનો પ્રબળ કોષ થાય ત્યારે તેઓના શરીરનું રક્ષણ થાય. એ પ્રમાણે શિશિરઋતુ પૂરી થયા પછી સૂર્ય જ્યારે ઉત્તરાયણના મધ્ય ભાગમાં આવે છે, એટલે વસંતઋતુમાં હોળી (હુતાશની)નું પર્વ આવે છે. હોળીને માટે પાકલા કાળમાં

પડ્મક્રતુ-દર્પણ

૨૬૩

જુદી જુદી માન્યતા ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે. પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે હોળીનો તહેવાર એટલે વસંતોત્સવ રાજાપ્રજાએ મળીને ઊજવવાનો પ્રાચીન રિવાજ છે. એટલે વનમાં જઈને સૃષ્ટિ-સૌંદર્યથી આનંદ પામીને પ્રકુદ્ધ બનેલાં વનસ્પતિ-દ્રવ્યોને સાથે લઈને, ગ્રીષ્મકાળના પ્રખર તાપમાં પ્રવેશ કરવા માટે, પોતાના શરીરને લાયક બનાવવા અર્થે તૈયારી કરી મૂકવા સારુ વસંતોત્સવ ઊજવવાની જરૂર છે. હોળીને નામે હવાશુદ્ધિ કરવા ગામેગામ અને ઠામેઠામ મોટા મોટા યજ્ઞ કરી, તેમાં હામેલાં હુતદ્રવ્યોથી હવામાં એટલે આકાશના વાતાવરણમાં એવાં દ્રવ્યોનો ફેલાવો કરવો, કે જેથી ગ્રીષ્મઋતુનાં તપતાં કિરણો જે વાતાવરણમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે, તે વસંતયજ્ઞના ફેલાયેલા કક્ષપ્રધાન વાતાવરણમાંથી શીતળ થઈને આવે. જેથી ગ્રીષ્મઋતુમાં પિત્તનો પ્રકોપ ઓછો થવાથી મનુષ્યનું બળ કાયમ રહે. એટલા માટે હોળીની સમિધો તરીકે યજ્ઞની સમિધોને નહિ લેતાં પરચૂરણ વનસ્પતિઓ કે જે ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમને તથા છાણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમ યજ્ઞમાં અમુક દ્રવ્યનો પુરોડાશ કરવામાં આવે છે અને તે દ્વારા આહુતિઓ આપવામાં આવે છે; તેમ નહિ કરતાં તે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફળો, અન્નો અને પુષ્પો ગડાવવામાં આવે છે. અને જે કાચાં અન્નો હોય છે તેમને શેકીને ગડાવવામાં આવે છે. મતલબ કે, હોળીમાં ખાસ કરીને ગળીલ એટલે શિંગોડાંના લોટમાં મોગરાના તેલનો પટ દીધેલો અને ગુલાલ કે જેમાં શિંગોડાંના લોટને કસુંબાના રંજથી રંજેલો હોય, તે હઠપાર ઉડાવવામાં આવે છે. આથી શરીરને અને શરીરમાંના રસ તથા રક્તને ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી સુરક્ષિત થવાનું બળ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે વસંતઋતુમાં કષાય (તૂંડા) રસવાળાં આંખાનાં ફળો (મરવા) અને જુવાર તથા ઘઉંને શેકીને તેનો બનાવેલો સાથવો

૨૭૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ખાવાનો સિવાજ હતો, તેને બદલે હાલમાં ધાણીવણા ખાવાનો સિવાજ છે. વસંતોત્સવમાં એક એવો સિવાજ જેવામાં આવે છે કે, જે લોકોનો વાજિંત્ર વગાડવાનો ધંધો નથી એવા લોકો પણ વાજિંત્ર વગાડે છે. તેનું મૂળ કારણ એવું છે કે, મહર્ષિ સુશ્રુતાચાર્યે સુશ્રુત સંહિતામાં કહ્યું છે કે, જ્યારે વાતાવરણ વિષવાણું થઈ જાય છે અને તે વિષથી પ્રજા મહામારી જેવા ભયંકર રોગમાં સપડાય છે, ત્યારે વાજિંત્રો ઉપર અમુક વિષને હરવાયાળાં દ્રવ્યોનો લેપ કરીને તે વાજિંત્રો દરેક મનુષ્યે ખૂબ જોરથી વગાડવાં. આથી વાજિંત્રના નાદની સાથે વિષહારી દ્રવ્યો આકાશમાં ફેલાવાથી વિષવાળાં જંતુનો ઉપદ્રવ શાંત થાય છે. એટલા માટે હોળીના દિવસોમાં એટલે વસંતના ઉત્સવમાં તમામ લોકોએ વાજિંત્ર વગાડવાનો ચાલ હાલ પણ જેવામાં આવે છે. કારણ કે વસંતઋતુમાં બળવાન થયેલા રસોવાળી ઔષધિનો સૂર્ય લોપ કરે, તે પહેલાં વનસ્પતિઓનાં તત્ત્વોને આકાશમાં ફેલાતાં કરી દેવાં, કે જેથી ગ્રીષ્મઋતુના પ્રખર તાપથી વાતાવરણમાં ઝેરી જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય નહિ. અમારા સુરત શહેરમાં વસંતોત્સવમાં દરેક મહોદલે મહોદલે હોળીઓ પ્રગટે છે અને તેમાં દરેક ઘરથી હોળીના પૂજન તરીકે અખીલ, શુલાલ, ધાણી, આંખાના મરવા અને એકેક નાળિયેર ખાસ કરીને ચડાવવામાં (હોમવામાં) આવે છે. એટલે ગ્રીષ્મઋતુમાં કોપનારા પિત્તનું શમન ખાસ કરીને નાળિયેર કે જે તેલવાળો પદાર્થ છે અને તેલ હંમેશાં ઝેરી જંતુના અથવા પિત્તના પ્રકોપને શમાવનારું છે; તેના પરમાણુ આકાશમાં ફેલાવવાની ખાસ જરૂર હોવાથી અને તે પરમાણુને ઉતાવળથી આકાશમાં ઊંચે મોકલવા માટે વણ દિવન સુખી બુદા બુદા શહેરના ભાગમાં ઘેરેયા નીકળે છે. તેમાં સારા સારા આબરૂદાર વેપારી શેઠિયાઓ પણ તાંસાં અને ઢોલક વગાડતા અને તેની સાથે દિવેલ-

પરમજીવ-દર્શન

૨૭૫

ના હીવા તરીકે મેટી મસાલો કે જેના લડકા બળે ગજ ઊંચા થાય તે લઈને ફરે છે. દરેક મહોલામાંથી આવું એકેક ટોણું નીકળી હારબંધ લગ્નના વરઘોડામાં ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાય છે તેવાં વસ્ત્રો પહેરીને, રાતના આઠ વાગ્યાથી તેણે વાગતાં સુધી જરા પણ દમ ખાધા વિના પોતાના જિલ્લામાં ફરે છે. એટલે વાજિંત્રના નાદનો અથવા કોઈ પણ નાદનો એવો સ્વભાવ છે કે, તે નાદ વાતાવરણમાં લીન નહિ રહેતાં અમર રહે છે; અને જેમ વાયુ પોતાની સાથે ખીલ્લું દ્રવ્યોને લઈને વહે છે, તેમ નાદ પણ હૃતદ્રવ્યોને લઈને જ્યાં જ્યાં આકાશ હોય ત્યાં ત્યાં પસરી વાતાવરણના છેલ્લા પડ સુધી જઈ શકે છે. એટલે શ્રીધ્મજીવમાં ઊપજનારાં ઝેરી જંતુઓનો નાશ કરવાના એક મોટામાં મોટા સાધનની ઘણા પ્રાચીન કાળથી શોધ થયેલી છે. હાલમાં માત્ર દિલ્લીર થવા જેવું એટલુંજ છે કે, તે વાજિંત્રો વગાડનારાં ટોળાં ઘટતાં જાય છે તથા દિવેલને ઠેકાણે ધાસતેલની મસાલો થાય છે અને હોળીમાં હોમેલાં નાળિયેરાને ઠેટલાક લોકો બહાર કાઢી ફેડી ખાય છે, તેથી હવામાં જોઈતો સુધારો થતો નથી. આ વાત ઉપર આપણા દેશની તમામ પ્રજાએ પુષ્કળ ધ્યાન આપવાનું છે અને હોળીના ઉત્સવની પ્રથાને તુચ્છ નહિ ગણતાં જ્યાં જ્યાં એ સિવાજ અંધ થયો હોય ત્યાં ત્યાં પાછો ચાલુ કરવો જોઈએ અને તેમાં પુષ્કળ નાળિયેરા હોળીને પુષ્કળ વાજિંત્રો વગાડવાં જોઈએ. તે પછી ચૈત્ર સુદ પૂનમે એટલે વસંતના અંતમાં અને શ્રીધ્મની શરૂઆતમાં ચૈત્રી પૂનમે એ હિંદુ માત્રનો યાત્રાનો દિવસ ગણાય છે. તે દિવસે જૈનો તથા હિંદુઓ ખાસ કરીને પોતપોતાના માનેલા તીર્થમાં યાત્રાએ જાય છે અને નદી, સરોવર કે તળાવમાં ઠંડે પાણીએ નહાય છે; અને યાત્રા ગયેલા અથવા નહિ ગયેલા લોકો પણ યાત્રાનું મોટું પર્વ ગણીને તે દિવસે ખાટી કેરીમાં ગોળ નાખીને તેનું ગરમાણું અથવા વૈદ-

૨૭૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

કીચ ભાષામાં કહીએ તો પ્રપાનક (પત્નું) બનાવી રોટલી સાથે ખાય છે. એટલે શ્રીખન્નકતુમાં ખાટો રસ અને ગળથો રસ એ બે ભેગા ખાવાથી પિત્તની શાંતિ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે. એટલા માટે કેટલાક લોકો ખાટી કેરીનું, ખાટી આમલીનું અને ખાટાં આમળાંનું પત્નું (પ્રપાનક) બનાવી શ્રીખન્નકતુના ખીજા દિવસોમાં પણ તેનું સેવન કરે છે. ઐથી સૂર્યના તાપથી પિત્ત વિદગ્ધ થઈ, વિદગ્ધાણુને લીધે વિષચિકા (કોલેરા)ના રોગને ઉત્પન્ન થવા દે નહિ, અથવા ઉત્પન્ન થાય તો ઘણું જોર કરી શકે નહિ. તે પછી શ્રીખન્ને અંતે અને પ્રાવૃષ્ણની શરૂઆતમાં દિવાસાનું પર્વ આવે છે. જો કે આ પર્વ ચોમાસાનું પ્રથમ પર્વ હોય છે અને તે પછી ખીજાં પર્વો આવવાનાં હોવાથી એ પર્વ ઉપર લોકો પૂરતું ધ્યાન આપતા નથી; તેો પણ શ્રીખન્નકતુના પિત્તના કોપને અને વર્ષાકતુના વાયુના કોપને સમાવવા સારું, એ પર્વમાં દૂધની ખીર અને ઘીમાં તળેત્રી પૂરી ખાવાનો રિવાજ છે. એ અરસામાં માખીનું જોર ભારે થઈ પડેલું હોય છે. તેને માટે એવી કહેવત ચાલે છે કે, 'માખીઓ દિવાસાની ખીર ખાઈને જશે.' અને બને છે પણ એમ કે, પ્રાવૃષ્ણકતુનો સમયોગ થયો હોય એટલે ગાજવીજ સાથે વરસાદ આવતો હોય, તો તે કતુમાં માખીઓ ઓછી થઈ જાય છે અને પિત્ત તથા વાયુની શાંતિ થાય છે. તે પછી વર્ષાકતુને અંતે અને શરદની શરૂઆતમાં બળેવનું પર્વ આવે છે. જો કે આ બળેવનો મહિમા આખા દેશમાં નથી અથવા કદાચ હશે તો પણ દરિયાકિનારાનાં બંદરોનાં શહેરોમાં ખાસ ઊજવવામાં તથા જોવામાં આવે છે. એટલે શ્રાવણ સુદિ પૂનમે વર્ષાકતુ પૂરી થઈ શરદમાં પ્રવેશ કરવાનો હોવાથી, શરદકતુ કે જેને વેદકાળથી વધારે મરણ ઉપજાવનારી ગણવામાં આવેલી છે. વેદમાં એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી છે કે, 'હે પરમાત્મા! મને સો શરદકતુ સુધી

પદ્મકતુ-દર્પણ

૨૭૭

જીવતો રાખો ।’ એ ઉપરથી શરદકતુમાં કે જ્યારે વાયુની શાંતિ થાય છે અને પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને તે પ્રકોપ થયેલું પિત્ત વિદગ્ધ થઈ પોતાનો તીખો અને કડવો સ્વભાવ છોડી દઈ ખાટું બને છે; એટલે ટાઢ સાથે ઊલટીવાળો તાવ પ્રકટ થાય છે અને તે તાવમાં જો સ્વાભાવિક રીતે ઊલટી ન થઈ તો સંતત, સતત અને અન્યેદુગ્ધ નામના અવધિયા તાવો કે જે ત્રિદોષાત્મક છે તેમનો ઉપદ્રવ થાય છે. એટલે ઘણા દર્દીઓ એ કાળરૂપ તાવથી મરણને શરણ થાય છે. એટલા માટે શ્રાવણ સુદ્ધિ પૂનમને એક મોટું પર્વ માની, વરસદિવસમાં થયેલા દોષોનું પરિવર્તન કરી, દ્વિજવર્ણે ઉપવીત બદલી અને અન્ય વર્ણે રક્ષાબંધન કરાવી ગુરુનો અથવા મહાત્માઓનો આશીર્વાદ મેળવી, શરદકતુના ભયંકર દિવસોમાં ટકી રહેવા સારું તૈયાર થઈ રહેવાનો સિવાજ પડેલો છે. અને તે સાથે શરદકતુમાં પિત્ત અને કફનું આસ્થાદાન હોવાની ખાસ જરૂર હોવાથી, કફને ઉત્પન્ન કરનારી અને પિત્તને શમાવનારી સંધુરસપ્રધાન વેડમી અથવા પૂરણપોળી પુષ્કળ ઘ્રી સાથે ખાવાનો તથા તે સાથે ખાટો રસ ઉત્પન્ન કરનારું અભિચ્છંદિ દહીં અને તેમાં કાકડી તથા રાઈ મેળવીને બનાવેલું રાયતું ખાવાનો સિવાજ છે, જેથી પિત્ત વધી વાયુની શાંતિ થઈ કફનું આસ્થાદન થાય છે. એટલે જો અજીર્ણ ઉત્પન્ન ન થાય એ પ્રમાણે એ ખોરાક લીધો હોય તો શરદકતુમાં પિત્તનો કોપ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. એટલું કયાં પછી શ્રાવણ માસમાં વાયુનો કોપ થયેલો હોવાથી અને શરદમાં પિત્તનો કોપ થવાનો છે એમ જાણવાથી, તે દોષની શાંતિને માટે તમામ લોકો કેઈ ને કેઈ જાતનાં વ્રતો કરે છે કે જેમાં ઉપવાસ કરવાનું અથવા એકલુક્તા રહેવાનું અથવા કૃષ્ણાહાર કરીને રહેવાનું હોય છે. તેથી વર્ષાને લીધે થયેલા વાયુના કોપથી જઠરાગ્નિ મંદ પડેલો હોય તેમાં અજીર્ણ થવા પામે નહિ

૨૭૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

અને દરેક વ્રતની આખરે મગ અને ભાત ખાવાનું ફરમાન હોવાથી વાયુના કોપથી મળ સુકાય નહિ. શરદમાં પિત્તને કોપવાને સંભવ રહે નહિ, એવા હેતુથી ખાસ કરીને શ્રાવણ માસમાં દરેક કોમના રક્ષણ માટે સર્વને અનુકૂળ પડે એવાં જુદી જુદી જાતનાં વ્રતો ગોડવવામાં આવ્યાં છે, કે જેથી શરદઋતુમાં ઉપદ્રવ થાય નહિ. અને શરદના તથા હેમંતના આદિના દિવસો કે જેને 'યમના દાંત' કહ્યા છે, તે દાંતમાં એટલે યમની દાદમાં સપડાતાં બચી જવાય. પરંતુ દિલગીરી એટલી છે કે, જે વ્રતમાં જે રીતનો આહારવિહાર કરવાનું કહેલું છે, તે વ્રતમાં તે આજ્ઞાનો ભંગ કરી વ્રતને ખગાડી નાખવામાં આવે છે, તેથી શરદનાં પિત્તમાં સપડાઈ જવું પડે છે. ઠાપલા તરીકે વિશેષ વ્રતો વિશેષ લોકો કરે છે, પરંતુ સામાન્ય લોકોને માટે ચાતુર્માસની આઠ અગિયારસ કરવાનો રિવાજ સાધારણ છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને અષાઠ અને શ્રાવણની અગિયારસો ઘણા લોકો કરે છે. તે અગિયારસ કરવાની એવી આજ્ઞા છે કે, દશમને દિવસે એક વાર જમવું અને અગિયારસને દિવસે ઉપવાસ કરી તુલશીના પાંદડા ઉપર રહે એટલો ફળાહાર કરવો. અને જેનાથી ઉપવાસ ન થઈ શકે તેણે ફળાહાર કરીને રહેવું. પછી બારસને દિવસે અપોરે મગ અને ભાતનું ભોજન કરવું જેથી એકાદશીનું મહાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ તે વાતને બાજુએ મૂકી આજે તો અગિયારસ કરવી છે એટલે રાજગરાની પૂરી અથવા સાખૂચોખાની કાંજી બનાવવી. હૃદયને ઠંડાણે હૃદયની મલાઈ, ખાસૂદી, પેંડા, બરફી અને શિખંડ બનાવવો! ફળના બદલામાં રતાળુ, સકરિયાં અને સૂરણનાં શાકો બનાવવાં! કાચાં કેળાંને સૂકવીને દળીને તેના લોટના લાડુ, પૂરી અને શીરો બનાવવો તથા વિવિધ પ્રકારની વાનીઓ તૈયાર કરી ઉપવાસના દિવસમાં અગ્નિને પ્રહીત કરવા માટેનાં ફળો ખાવાને બદલે રાજગરાની

પડ્ઝતુ-દર્પણ

૨૭૯

પૂરી, દૂધના ભોરે પદાર્થો, કેળાં તથા શિંગના લાડુ, દહીં અને કાકડીનું રાયતું, શિંગોડાં અને ખજૂરના લાડુ વગેરે ક્ષણાહારને નામે અન્નાહાર કરતાં પણ વધારે ભારે પદાર્થો ખાવામાં જરાય કસર મૂકતા નથી ! છતાં ખારસને દિવસે કહેશે કે, ગઈ કાલે તો અગિયારસ કરેલી છે એટલે અગિયારસના ઉપવાસી છીએ, તેથી જલદી રસોઈ કરાવી જમવું જોઈએ ! એમ કરીને અજીરણમાં અજીરણ ઉત્પન્ન કરી, શરીરમાં ક્ષણાહારરૂપી અમૃતનો સંચય ન કરતાં વિષનો સંચય કરે છે; અને તેઓ પછી શરદમાં સપડાઈને માંડમાંડ મરતાં બચે છે તેમાં કોને દોષ કાઠવો ? તે પછી શરદઋતુમાં બ્યારે પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય, છતાં ઋતુ સમયે ગવાળી હોય તો પિત્તની શાંતિ કરવા માટે શ્રાદ્ધપક્ષનું પંદર દિવસનું પર્વ આવે છે; તે વખતે ઘણું કેરીને પિત્તથી દગ્ધ થયેલા રસોને શાંત કરવા માટે દૂધપાકપૂરીનાં જમણાં કરવામાં આવે છે. આથી પિત્તની શાંતિ થઈ શરીરમાં સૂર્યના તાપથી ખેંચાઈ જતા બળને અટકાવી શકાય છે; અને તે પછી નવરાત્રીનું પર્વ આવીને આસો સુદ્ધિ પૂનમને દિવસે શરદઋતુ પૂર્ણ થાય છે અને હેમંતનો આદિકાળ આવે છે. એટલે શરદઋતુના પિત્તની શાંતિ કરવાને માટે શરદઋતુની આંદનીનો પ્રકાશ શરીરમાં દાખલ કરવાથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ ધાય છે અને પિત્તની શાંતિ થાય છે. તેટલા સારુ મનુષ્ય માત્રને માટે ફરજિયાત નવરાત્રી અને શરદપૂર્ણિમાના તહેવારો ઉત્પન્ન કરેલા છે. એટલે નવરાત્રી એ દેવી (માતા)નો ઉત્સવ છે અર્થાત્ માતાના રજથી પોષાયેલું બાળક જેમ હુષ્ટપુષ્ટ બને છે, તેમ અંદ્રરૂપ માતાના રજને વરસાવતી નવરાત્રીની કહો કે શરદની રજની અંદ્રના નિર્માણ રજને વરસાવી જગતને પોષે છે. એટલે એ ઋતુમાં સ્ત્રીપુરુષોનાં શરીર બળવાન થાય છે અને તે શરીરને પોષવાવાળાં અન્નો, ક્ષણો અને ઔષધિઓ પણ બળવાન થાય છે.

૨૮૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ વૈ

તે રચનીમાં વરસતા રચને મનુષ્યોનાં શરીરમાં દ્રાખલ કરવા માટે નવરાત્રીમાં સ્ત્રીપુરુષોને ગરબા ગાવાનું તથા તે જોવાને બહાને ચંદ્રનાં કિરણમાં ફરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. આથી કોઈ પણ વખતે રાત્રીએ બહાર નહિ નીકળનારાં સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો આસો સુદિ પડવાથી તે આસો વદિ પાંચમ સુધી ગરબા નિમિત્તે બહાર નીકળી ચંદ્રનાં કિરણ પોતાનામાં ધારણ કરે છે. અને છેલ્લે આસો સુદિ પૂનમ કે જે માણેકઠારી પૂનમ અથવા શરદપૂર્ણિમા કહેવાય છે, તે દિવસે શરદઋતુમાંથી નિર્વિધને પસાર થયેલા મનુષ્યો યાનંદથી પૌઆપૂનમનો ઉત્સવ કરે છે; પરંતુ દિલ્ગીરી એટલી છે કે, નવરાત્રીના દિવસોમાં માતાના રચનો વિચાર તથા ચંદ્રકિરણમાંથી લેવાનું અમૃત બૂલી જઈને, દેવીને બહાને અસંગ્ય જીવેની નિર્દયપણે હિંસા કરવામાં આવે છે. રાત્રી જે નવરાત્રીના નવ દિવસમાં રસપૂર્ણ થયેલું સૂરણ બાદીને અથવા તળીને તેનાજ આહાર ઉપર નવ દિવસ રહેવામાં આવે, તે આખી દુનિયામાંથી હરસનો રોગ નાશ પામે! અને પૂનમને દિવસે દૂધને ગરમ કરી, પૌઆને પકાળી, તે બેડને લેગાં કરી, ચંદ્રની ચાંદનીમાં (અજવાળામાં) ધરી રાખવાથી જેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી નદીસરોવર વગેરેનું પાણી અશુદ્ધ એટલે અમૃતરૂપ બને છે; તેમ દૂધ અને પૌઆ ચાંદનીમાં જ્યાં સુધી ચંદ્રનાં કિરણ સીધાં આવે ત્યાં સુધી તેને ઠરવા કંઈ પછીથી ચાંદનીમાં બેસી તે ખાવાથી, શરીરની લીતર અને બહાર અંગેઅંગમાં શીતળતા પ્રસરી પિત્તની અને વિપની શાંતિ થાય છે. પરંતુ આપણા લોકો દૂધ અને પૌઆની સાથે ગલકાંનાં ભજિયાં, વખતે પાતરાં અને આખી ગવારફળીનું શાક કરીને ખાય છે અને પછી ચાંદનીમાં શહેરમાં ફરવા નીકળે છે; ત્યાં અધૂરામાં પૂરું સેવગાંઠિયા, અમરા, બરફી, ધારી, મગજ, ભજિયાં, પૂરી વગેરે લારેમાં ભારે ખોરાક ખાઈ, ચંદ્રની શીતળ-

પડ્મકવચ-દર્પણ

૨૮૧

તાને કયાંની કયાં નસાડી મૂકે છે! એટલે શરદપૂનમ અર્થાત્ માણેકઠારી પૂનમનો મહિમા જે કુદરતે મોકલેલો છે, તેનો નાશ કરી નીચેની કહેવત પ્રમાણે તાવને આમંત્રણ આપે છે:-

‘તાવ કહે હું તૂરિયામાં વસું, ગલકું દેખી ખડખડ હસું;
દૂધ-પૌંઆ ને ખાટી છાશ, તેને ઘેર અમારો વાસ.’

હાલ તો ઉપર પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. માટે અમારે ખાસ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે કે, માણેકઠારી પૂનમે દૂધ અને પૌંઆનું અશુદ્ધક બનાવી ખાવા સિવાય બીજી ઉપાધિમાંથી દૂર રહેવું કે, જેથી આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય. સુરતમાં તો શ્રાવણ માસથી શેરડી આવવા માંડે છે અને લોકો ખુશીથી તેને ખાય છે. પણ જે લોકો કમમાં કમ માણેકઠારી પહેલાં એ શેરડી ખાય છે તેમને જરૂર તાવ આવે છે એવો અમારો ખાસ અનુભવ છે. માટે માણેકઠારી પૂનમ પછી ન છૂટકેજ તે ખાવી. પણ ખરેખર શેરડી ખાવાનો વખત દેવદિવાળી એટલે કારતક સુદિ અગિયારસ પછી છે. આ સમયે શેરડી ખાવાથી કેાઈ પણ જાતનો રોગ થતો નથી પણ ઊંચટો ફાયરો થાય છે. માણેકઠારીનું એટલે શરદપૂર્ણિમાનું પર્વ ગયા પછી દિવાળી એટલે આસો વદિ અમાસનું પર્વ આવે છે. એ પર્વ હિંદુ માત્ર ઘણી ખુશીથી અને આનંદથી ઊજવે છે. હિન્દુઓ વિક્રમ સંવતથી અને જૈનો મહાવીર સંવતથી દિવાળીની ઉત્પત્તિ માને છે. પરન્તુ દિવાળીની ઉત્પત્તિ એ કરતાં પણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી હોય એમ અમને સમજાય છે. કારણ કે જૈન અને ખૌદ્ર સંપ્રદાયની સ્થાપના થતાં પહેલાં આ દેશમાં કૃષ્ણયજુર્વેદ પ્રમાણે શાક્ટમાર્ગ જુદી જુદી શાખાઓમાં ચાલતો હતો. અને તે માર્ગની કાળરાત્રી તે આ દિવાળીના કાળીચૌદશના દિવસે ઉજવાય છે. એટલે દિવાળી જૈનધર્મની સ્થાપના પહેલાં પણ હતી એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી દિવાળીના પર્વમાં

૨૮૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

સર્વને એકસરખો આનંદ લોગવવાનો હોવાથી, જાતજાતનાં ખાનપાનની તૈયારી દિવાળી આગમચથી કરી મૂકવામાં આવે છે. અને તે પછી દિવાળીના દિવસેમાં ખવાય છે. તેનું એક વૈદકીય કારણ એવું છે કે, જેમ જેમ હેમંતઋતુ લોગવાતી જાય તેમ તેમ જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણાગ્નિનું રૂપ પકડતો જાય છે અને વાયુનો સંગ્રહ હોવાથી વાયુ લાંઘનને સહન કરી શકતો નથી. આથી પર્વને દિવસે મિષ્ટાન્ન બનાવવાનું હોવાથી જન્મવાનો નિયમિત કાળ છેટે જાય છે, એટલે જન્મતાં પહેલાં કાંઈક ઉપાહાર તરીકે સારું ખાવાનું જોઈએ; તેથી આપણા લોકો થાપડા, ખડખડિયાં, ઘૂઘરા, ધારી, સંજોરી વગેરે પદાર્થો બનાવી મૂકે છે અને તેનો ઉપાહાર કર્યા પછી શાંતિથી જ્યારે રસોઈ થાય ત્યારે મિષ્ટાન્નનું ભોજન કરે છે; જેથી હેમંતઋતુનો વાયુ કોપ પામી રસ કે ધાતુને સૂકવવાનું કામ કરી શકે નહિ. પણ એ ખોરાકમાં અતિશયોક્તિ થયેલી જણાય છે. કારણ કે વૈદકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તેલમાં તળેલો ખોરાક વિદાહી કહેવાય છે અને ધીમાં તળેલો ખોરાક ગુર્વાન્ન ગણાય છે. એટલે વિદાહી અને ગુરુ એ બેઉ જાતના ખોરાક જો વાસી થઈ ગયા હોય તે અત્યંત અવગુણકર્તા થઈ પડે છે. તે ઉપર ધ્યાન નહિ આપતાં દિવાળીના આઠ દિવસ પહેલાંથી બનાવેલી ખોરી વાનીઓ ક્રમે ક્રમે દરરોજ ખવાવા માંડે છે. અને તે દિવાળી પછી અક્ષયનોમ (કાર્તિક સુદનોમ)નો અન્નકૂટનો ઉત્સવ થાય છે ત્યાં સુધી પહોંચ્યાડી અન્નકૂટમાં તેને છેલ્લા ખોરાક તરીકે ખાઈને પોતે કૃતાર્થ થાય છે! પણ જાણવું જોઈએ કે, તેલમાં તળેલો પદાર્થ જેમ જેમ વાસી થતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો રસ બદલાતો જઈ ખોરાપણું આવતું જાય છે; અને ધી-ખાંડ મેળવેલો પદાર્થ જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ તેનો રસ અલિપ્ત થઈ ખટાશ પકડતો જાય છે. એટલે એટલું તો નહીં છે કે, કોઈ પણ જાતનો ખોરાક

વડ્ડુ-દર્પણ

૨૮૩

હોય તેનો રસ ચલિત થવા માંડ્યો કે તેમાં રોગને ઉત્પન્ન કરનારાં તત્ત્વો ઉમેરાતાં જાય છે. માટે એવી વાનીઓ દિવાળીમાં જ તૈયાર કરવાનો પૂર્વે સંપ્રદાય હતો. કારણ કે તેલમાં તળવાના પદાર્થો આગળથી બનાવવામાં આવે છે, પણ માવાના ઘૂઘરા, ઘારી કે, ખાંડના સાંઝના ઘૂઘરા અને સંજેરી દિવાળીની બારસને દિવસે ઘણું કરીને બનાવવામાં આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે પૂર્વે આ પ્રમાણે વાસી ખાવાનો રિવાજ ન હતો. માટે અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે, તેલવાળા પદાર્થો એક દિવસ કરતાં વધારે વાસી અને ઘીવાળા પદાર્થો ચાર દિવસ કરતાં વધારે વાસી ખાવા નહિ. એટલું ખરું છે કે, અમારી સૂચના પ્રમાણે કરવામાં આવે તો બનાવનાર સ્ત્રીવર્ગને દિવાળીના ઉત્સવના આનંદનો લાભ લેવાને બદલે આખો દિવસ એજ કામમાં ચૂંચવાઈ રહેવું પડે, તેથી પોતાની સગવડને ખાતર આગળથી દરેક કામ આટોપી લેવામાં આવે છે. પરંતુ આ બાબતનો એકજ ખુલાસો કરવાનો છે કે, તેલવાળી જુદા જુદા પ્રકારની ઘણી વાનીઓ કરવામાં આવે છે, તેમ નહિ કરતાં દરરોજ રાતના એકેક વાની સવારને માટે થોડી થોડી કરવામાં આવે તો કાંઈ વિશેષ અડચણ આવે તેવું જણાતું નથી. અને દિવાળીના ૬ દિવસમાં દરરોજ તાજેતાણું અને જુદી જુદી જાતનું ખાવાતું મળે. એમ છતાં જો ન બની શકે તેવું હોય તો લલ્લે ચાલતી રૂઠિ પ્રમાણે ચાલવા દો. પણ અમે ખાસ આગ્રહથી કહીએ છીએ કે, દિવાળીની બીજ પછી દિવાળી પહેલાંનો તેલમાં તળેલો ખોરાક ખાવો ન પડે એટલા પ્રમાણમાં જ બનાવવો, કે જેથી તેલવાળો ખોરાક ખાઈને વસંતઋતુમાં જ્યારે કફ કેાપે છે, ત્યારે ખાંસીના લોગ થઈ પડાય નહિ. આ ઠેકાણે એટલી વાત યાદ રાખવાની છે કે, કુદરતે મનુષ્યોને માટે અન્ન અને કઠોળ (દ્વિદળ) ખાવા ને સારું નિર્માણ કરેલું છે. તેમાં

૨૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

અન્નથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને કઠોળના મધુરરસમાં ખીખ પાંચ રસોનો વધારો કરવાથી અન્નને યત્નાવવામાં સહાયભૂત થાય છે. એટલું કહ્યા પછી ચેતવણી આપવાની કે, જે લોકો દિવાળીમાં તેલના તળેલા કઠોળના પદાર્થો ખાઈને એક ટંક નિભાવી લે છે, તેમના શરીરમાં વીર્યનું પોષણ શી રીતે થઈ શકે ? મતલબ કે તેથી રોગની ઉત્પત્તિ સિવાય ખીબું ક્ષણ થતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે સંક્રાન્તિથી માંડીને દિવાળી સુધીની છયે ઋતુ-ઓમાં જુદી જુદી જાતના વાતવરણને અનુકૂળ તથા જુદી જુદી જાતની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પવો નિર્માણ કરીને, તેમાં આનંદથી ભાગ લેવા માટે પ્રજાને દોરવીને ઋતુની આગળ આવતી ઋતુમાં કોપનારા દોષોનું શમન થાય અને તે દોષોનું મનુષ્યશરીર ઉપર આક્રમણ થાય નહિ એવો પ્રબંધ કરનારા અમારા ઋષિમુનિઓનો ઉપકાર માન્યા વિના અમારે ચાલતું નથી. એ પ્રમાણે ઋતુના સમયોગનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી હવે ઋતુના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ સમયે કેવી રીતે વર્તન રાખવું કે જેથી મનુષ્યો તંદુરસ્ત રહી સાંસારિક, વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સુખનો લાભ મેળવી, આનંદથી પોતાનો કાળ ગુજારે. આ હેતુથી અમે વ્રતરાજ નામના ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું તો તેમાં સૌભાગ્યસુદરી વ્રત જેવામાં આવ્યું. જો કે વ્રતરાજમાં અનેક પ્રકારનાં વ્રતા કહેવામાં આવ્યાં છે અને તે પ્રમાણે ક્ષણ-નિર્દેશ થતો હોય તેનો અનુભવ વ્રત કરનારને યથો હોય તે બરો; પણ સૌભાગ્યસુદરીવ્રત તેના નામ પ્રમાણે કામ કરતું જણાવાથી અને તેમાં લખેલી અર્થો મનુષ્યને આરોગ્ય આપનારી જણાવાથી અમે લખીએ છીએ. સૌભાગ્યસુદરીવ્રતમાં દેવીનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને એ વ્રત સ્ત્રીઓને માટે નિર્માણ થયેલું છે. સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યવતી રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે, પણ આ કાળમાં સ્ત્રીઓના કરતાં પુરુષોના વિશેષ હક કેટલોક અંશે

પરુષકૃત-દર્પણ

૨૮૫

મનાતા હોવાથી, એ બેજો સ્ત્રીઓને માથે આવી પડેલી જણાય છે. પરંતુ સ્ત્રીના સૌભાગ્યથી પુરુષને અને પુરુષના સૌભાગ્યથી સ્ત્રીને એકસરખો લાભ હોય છે. કારણ કે સ્ત્રી અથવા પુરુષવિધવા અથવા વિધુર થાય અને જો ફરી લગ્નનો કાળ વ્યતીત થઈ ગયો હોય અને ઘરમાં નાનું બાળક હોય તો તેના સંસારમાં પછી તે સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, પણ કેવું વિષ રેડાય છે તે કોઈથી અજ્ઞણું નથી. એટલા માટે શાસ્ત્રકારોએ દાંપત્યધર્મનું નિરૂપણ કરી, ૧૦૦ વર્ષ પર્યાન્ત પુરુષ તથા સ્ત્રીને આરોગ્યપૂર્ણ જિંદગી ગુભરી, વર્ણાશ્રમના ધર્મ પાળી સુખી થવા માટેના પ્રયત્નો રચેલા છે. આ પ્રયત્નોને ધર્મશાસ્ત્રમાં એવી રીતે ગોઠવેલા જોવામાં આવે છે કે, દાંપતીમાં પરસ્પર રનેહ વધે, આરોગ્ય વધે, આયુષ્ય વધે અને સંસાર સુખરૂપ નીવડે. તેમાં પ્રથમ શરીરની તાંદુરસ્તી ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલે આ સૌભાગ્યસુંદરી-વ્રત તેનો એક નમૂનો છે. એ વ્રત દર માસની કૃષ્ણતૃતીયા એટલે અંધારી ત્રીજને દિવસે કરવાનું છે અને બાર માસ સુખી દર માસે ત્રીજને દિવસે વ્રત કરી બાર માસ પછી તેનું ઉદ્યાપન કરવાનું છે. પરંતુ અમારો મત એવો છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષે જન્મપર્યાન્ત દર માસે એ વ્રત કરવું કે જેથી ઋતુના ગુણધર્મ પ્રમાણે શરીરમાં જે વિક્રિયા થતી હોય તે દૂર થાય અને શરીર સદા તન્દુરસ્ત રહે. હવે આ વ્રતના સંબંધમાં દેવીની પૂજા કરતાં દેવીની અમુક પુષ્પ વડે પૂજા કરવી, અમુક ફળનો અર્ધ્યાં આપવો, અમુક વસ્તુનું નૈવેદ્ય ધરાવવું, પછી અમુક વસ્તુ પેતે ખાવી એવું લખ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ એવો સમજવાનો કે, પૂજની સામગ્રી વગેરે વ્રત કરનારે દેવીના પ્રસાદ તરીકે ખાવાની, પીવાની તથા વાપરવાની છે. એટલે આપણા શરીરમાં વધતા-ઘટતા દોષોનું શયન થાય છે. અમે જે લખીએ છીએ તે વ્રતરાજના સૌભાગ્યસુંદરીવ્રતનો ઉતારો આપીએ છીએ;

૨૮૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બે

તેથી ઉપરના લખેલા ખુલાસા પ્રમાણે વર્તાવું અથવા પોતાની જેવી માન્યતા હોય તે પ્રમાણે વર્તાવું, એ વ્રત કરનારની મરજી ઉપર રાખવામાં આવે છે. પરંતુ અમારો મત એવો છે કે, વ્રતમાં લખેલા કૃણ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં તેના ગુણ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું, એ ખાસ જરૂરનું અને લાભકર્તા છે.

સૌભાગ્યસુંદરીવ્રત માગશર માસથી અથવા માઘ માસની અંધારી ત્રીજના દિવસથી આરંભ કરવાનું કહ્યું છે. તેમાં તે દિવસે ઉપવાસ કરવો, અઘેડાનું દાતણ કરી દાંત શુદ્ધ કરવા. પછી ઉમિયાની દ્રોણ પુષ્પ વડે પૂજા કરવી, દાડમનો અર્ધ્ય આપવો, લાડુનું નૈવેદ્ય ધરવું અને પછી કપૂર ખાવું. પોષ વદિ ૩ ને દિવસે વ્રત કરવું તેમાં ચૈત્રિકા (ગુજરાતી નામ જડયું નથી) નું દાતણ કરવું, મરુક વડે પૂજન કરવું, આમળાનો અર્ધ્ય આપવો, વડાં, ઘી અને સાકરનું નૈવેદ્ય ધરવું, રાત્રીએ કંકોલ ખાવાં અને કંકોલનું જળ પીવું. માઘ માસમાં વદિ ૩ ને દિવસે ખેરડીનું દાતણ કરવું, આંગાનાં પુષ્પ વડે પૂજા કરવી, નાળિયેરનો અર્ધ્ય આપવો, જલેખીનું નૈવેદ્ય ધરવું અને કરતૂરીનું પાણી પીવું. ફાગણ વદિ ૩ ને દિવસે એ વ્રત કરવું તેમાં ખીલીનું દાતણ કર્યા બાદ સ્નાન કરી કાંચનારના પુષ્પ વડે પૂજા કરવી, ઘી-સાકર સહિત સાથવાનું નૈવેદ્ય ધરવું, અગર-ચંદનનો ધૂપ કરવો, ખિજેરાનો અર્ધ્ય આપવો અને ચંદનના જળનું પાન કરવું. ચૈત્ર વદિ ૩ ને દિવસે જાંબુનું દાતણ કરવું, દમનક (ડમરો)-ઘી પૂજા કરવી, ખીલીના કૃણનો અર્ધ્ય આપવો, ઘી અને સાકર સાથે માંદા (પાતળી રોટલી અથવા પોળી) નું નૈવેદ્ય ધરવું અને મણિનું પાણી પીવું. વૈશાખ વદિ ૩ ને દિવસે માલતીનું દાતણ કરવું, ઘોળાં તથા લાલ કમળ વડે પૂજા કરવી, ઘી, સાકર ને દહીં સહિત ભાતનું નૈવેદ્ય ધરવું, આંગાની કેરીનો અર્ધ્ય આપવો અને સુવર્ણવાણું જળ પીવું. જ્યેષ્ઠ વદિ ૩ ને દિવસે જૂઈના કાકડું દાતણ

પરુષત-દર્પણ

૨૮૭

કરવું. મહિલકાનાં પુષ્પથી પૂજા કરવી, કેળાંનો અર્ધ આપવો, ઘીની પૂરીનું નૈવેદ્ય ધરવું અને મોતીચાણું પાણી પીવું. અષાઠ વદિ ૩ ને દિવસે અશોકનું દાતણ કરવું અને કુમળાં બીલીપત્ર વડે પૂજા કરવી, જાંબુના ફળનો અર્ધ આપવો, સાકર અને ઘી સહિત દૂધ પાકનું નૈવેદ્ય ધરવું, રાત્રે પરવાળાવાળું જળ પીવું. શ્રાવણ વદિ ૩ ને દિવસે બીલી અથવા ઘોરડીનું દાતણ કરવું, જૂઠાંનાં પુષ્પથી પૂજા કરવી, પ્રવેત પકવાણનું નૈવેદ્ય ધરવું, કેળાંનો અર્ધ આપવો અને રૂપાવાળું જળ પીવું. ભાદરવા વદિ ૩ ને દિવસે બિજેરાંનું દાતણ કરવું, કમળ વડે પૂજા કરવી, કાકડીનો અર્ધ આપવો, અશોકની મંજરીનું નૈવેદ્ય ધરવું અને માણેકવાળું જળ પીવું તથા કપૂર અગર કસ્તૂરીથી મોહું સુગંધિત કરવું. આસો વદિ ૩ ને દિવસે પ્લક્ષવૃક્ષ (પીપર)નું દાતણ કરવું, કમળ વડે પૂજા કરવી, નારંગી અગર કેળાંનો અર્ધ આપવો, ઘીમાં તળેલા સાકરના ચિરોટાનું નૈવેદ્ય (ગુલાબજાંબુ) અને ધરવું, ઉંઘરાવૃક્ષવાળું જળ પીવું. કાર્તિક વદિ ૩ ને દિવસે ઉંઘરા (ગૂલર)નું દાતણ કરી, કેવડાથી પૂજા કરવી, ચોખાના માલપૂડાનું નૈવેદ્ય ધરવું, અખરોડનો અર્ધ આપવો અને લવિંગ ખાવાં. એ પ્રમાણે સૌભાગ્યસુંદરીવ્રતનો વિધિ જોતાં આપણને સમજાય છે કે, આયુર્વેદે જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિ નવ-પલ્લવ થાય છે અથવા ફળવાળી થાય છે, તે ઋતુમાં તે વનસ્પતિ ઔષધરૂપ ગણાય છે, એમ કહ્યું છે. તેમાં અમારું માનવું એવું છે કે, બખ્ખે માસની એકેક ઋતુમાં જે વખત ઉપવાસ કરવામાં આવે, તે દિવસે અર્ધ પ્રદાન કરેલા ફળનો પોતે આહાર કરી, તેમાં કહેલા જળનું પાન કરે અને તેનાં પુષ્પોની સુગંધી લે અને પછી જે વસ્તુનું નૈવેદ્ય ધરેલું હોય તેનો બીજે દિવસે પોતે આહાર કરે, તો શરીરમાં રૂપ, ગુણ, કાંતિ અને આરોગ્ય આવે. અને એ પ્રમાણે વ્રતરાજમાં બાર માસનું એકજ વ્રત કહેલું છે તેમ નહિ કરતાં,

૨૮૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

જિંદગી સુધી આ પ્રમાણે મત ચાલુ રાખે, તો તેથી સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનાં સૌભાગ્ય અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય એ નિઃસંશય છે.

એટલું જણાવ્યા પછી હવે આપણે હીન, મિથ્યા અને અતિ-યોગવાળી ઋતુઓમાં કેવી રીતે વર્તવું તેનો વિચાર કરીએ. ઘણા કાળથી ઉપર લખેલાં પર્વોની પરંપરા ચાલતી આવેલી, જેથી આપણે તે પર્વ આવે કે તે પર્વના નિયમ પ્રમાણે ચાલુ આહાર-વિહાર કરીએ છીએ; પરંતુ જ્યારે જ્યારે ઋતુમાં વિષમયોગ જણાય ત્યારે ત્યારે આપણે કોઈ જાતનો ફેરફાર કરતા નથી. આથી શરીરમાં રહેલી ત્રણે ધાતુઓ દોષતું રૂપ પકડે અને દોષો મળતું રૂપ પકડે; એટલે શરીરમાં અવ્યવસ્થા થઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. કહેવાની મતલબ એવી છે કે, પરંપરાથી ચાલતા આવેલા પર્વના દિવસોના આહારવિહાર ઋતુમાનને સમજીને કરવાના તો દૂર રહ્યા, પણ તે ચાલુ રીતમાં ઘોર વધારો કરીએ છીએ અને તેથી જ જિંદગી ટંકી થતી જાય છે. એટલા માટે ઋતુના ફેરફાર વખતે કેવી રીતે વર્તવું, તેનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આપણે જરાક પાછળ અવલોકન કરીશું કે, જે ઋતુ લંબાઈને ધીજી ઋતુમાં ચોલાના ગુણદોષ સાથે પ્રવેશ કરે, તે લંબાનારી ઋતુનો અતિયોગ થયો છે એમ જાણવું. જે ઋતુમાં પાછળની ઋતુ લંબાયેલી હોય છે તે ઋતુનો હીનયોગ થયો છે એમ જાણવું; અને જે ઋતુ આગળ આવવાવાળી છે તેના ગુણધર્મ ચાલુ ઋતુમાં દેખાય તો તે તે આવનારી ઋતુનો મિથ્યાયોગ થયેલો જાણવો. એટલું જાણ્યા પછી આપણે જાણવું જોઈએ કે, જે વર્ષાઋતુનો અતિયોગ થાય તો તે વર્ષાઋતુમાં થયેલા અત્યંત વાયુના કોષને દબાવવા માટે આપણે શ્રાવણ માસમાં જે ખોરાક ખાઈએ છીએ, તેમાં ફેરફાર કરી, તીખા અને ખાટા તથા કડવા રસપ્રધાન ખોરાક ખાવાનો શરૂ કરવો, એટલે વાયુ આપણા શરીરને નુકસાન કરશે નહિ. જે શરદ-

પડ્મક્રતુ-દર્પણ

૨૮૯

ક્રતુનો અતિયોગ ચાલતો હોય, એટલે શરદનો તાપ આસો સુદિ પૂનમ ચછી પછુ આસો વદ અમાસ અથવા કાર્તિક સુદ પૂનમ લગી ચાલતો રહે અને તેમાં ઈશાન જ્યોત્સ્નાનો પવન નહિ આવવાથી જૂથરની ઠંડી લાગે નહિ તો તેવા વખતમાં, પિત્તની શાંતિ કરવા માટે મધુર (ગજ્યા), તીખા અને ખાટા રસવાળા પદાર્થોનું સેવન કરવું. તે પ્રમાણે હેમંત અને શિશિરનો અતિયોગ થયો હોય તો વસંતક્રતુના અંત સુધી ઠંડીનું જોર જણાય છે. તેવા વખતમાં જે ખોરાકમાં જલદ ગરમ મસાલા આવતા હોય તેવા ખોરાકનું સેવન કરવાથી શિશિરક્રતુમાં થતા કફના સંચયનો નાશ થવાથી વસંતક્રતુમાં હલ કરતાં વધતો કફ કેપે નહિ. જે વસંતક્રતુનો અતિયોગ થાય અને ગ્રીષ્મક્રતુમાં ચિત્ર સુદ પૂનમ ચછી પછુ રાત્રે ઠંડી જણાય, તો ગ્રીષ્મને અંતે કોલેરાનો રોગ પ્રકટ થાય. એટલા માટે જે પદાર્થોમાં તેલ, મરચાં, ખારાશ તથા તૂરાશ આવતી હોય એવાં ફળો તથા અન્નો અને તેમાં ખાસ કરીને કાચું તલનું તેલ ખાવાની ટેવ રાખવી, એટલે કોલેરાની અસર થશે નહિ. જે પ્રમાણે ગ્રીષ્મક્રતુનો અતિયોગ થયો હોય એટલે અષાઠ સુદ પૂનમ સુધી તાપ સખત પડે અને વૃષ્ટિ થાય નહિ તો તે ક્રતુમાં આંખાની કેરી, જાંબુ વગેરે તૂરા, ખાટા અને મધુર રસનું વધારે સેવન કરવું કે, જેથી વર્ષાક્રતુના હીનયોગને લીધે શરીરમાં બેઠએ તેટલો પિત્તનો સંચય થઈ શકે. એજ પ્રમાણે જ્યારે વર્ષાક્રતુનો હીનયોગ થયો હોય ત્યારે વ્રત-ઉપવાસ ઓછાં કરવાં અને કરવાં તો તેના ફળાહારમાં ખટમધુરાં ફળોનો ઉપયોગ વધારે કરવો, પણ ભારે ખોરાકનો ખિલકુલ ત્યાગ કરવો. જ્યારે શરદક્રતુનો હીનયોગ થયો હોય અને વર્ષાક્રતુનો અતિયોગ થયો હોય, તો તે ક્રતુમાં તીખા અને કડવા રસવાળો ખોરાક વધારે ખાવો અને ખાસ કરીને દૂધપાકપૂરી ખાવાં. જે હેમંતક્રતુનો હીન-

૨૯૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

યોગ અને શરદઋતુનો અતિયોગ થયો હોય, તો શરદઋતુમાં અતિયોગમાં બતાવ્યા પ્રમાણેનું ખાનપાન રાખવું. એ પ્રમાણે પાછલી ઋતુનો અતિયોગ થવાથી ચાલુ ઋતુનો હીનયોગ થયો હોય, તો ઉપર બતાવેલી અતિયોગવાળી ઋતુમાં જે આહાર-વિહાર કરવાનું કહ્યું છે, તે પ્રમાણેની તમામ ઋતુના હીનયોગમાં વર્તન રાખવું. પણ જે વર્ષાઋતુમાં શરદઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો હોય અને તેથી શરદનો હીનયોગ થયો હોય, તો તેવી ઋતુમાં શ્રાવણ સુદ પૂનમ પછી મિષ્ટાન્ન પદાર્થનો સમૂળ ત્યાગ કરવો અને કેવળ હલકો ખોરાક ખાવો. જે હેમંતઋતુમાં શિશિરનો અથવા શિશિરમાં વસંતનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો તેવી મોસમમાં જલદ મસાલાદાર ખોરાક વિશેષ ખાવો; પણ કેળાં જેવાં મધુર ફળો, તેમ નવા ધાન્યના ખીચડા-ખીચડી ખાવાં નહિ. જે વસંતઋતુમાં ગ્રીષ્મઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો હોય; એટલે કાગણ સુદ પૂનમ પહેલાં સખત તાપ પડવા માંડે અને ઠંડી બિલકુલ જતી રહે તો ખાટા, મધુર અને કડવા રસવાળા પદાર્થો ખોરાકમાં વાપરવા અને જે ગ્રીષ્મઋતુમાં પ્રાવૃષ્ઠ અથવા વર્ષાઋતુનો મિથ્યાયોગ થતાં ગ્રીષ્મનો હીનયોગ થયો હોય, તો તે મોસમમાં તૂરા, કડવા, ગળ્યા અને ખારા રસવાળા પદાર્થોનું લક્ષણ વધારે કરવું; જેથી મિથ્યાયોગના ઉપદ્રવરૂપ વિકૃતભવરથી આપણો બચાવ થાય. એ પ્રમાણે છયે ઋતુના અતિયોગથી થયેલા હીનયોગનું અને મિથ્યાયોગથી થયેલા હીનયોગનું વર્જન કરવામાં આવ્યું. હવે હીન, મિથ્યા કે અતિયોગથી વાતાવરણમાં શું ફેરફાર થાય છે અને તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરી શકાય છે, તે જોઈએ.

આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરતાં પહેલાં આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે મધુર, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને કષાય (તૂરા) એ છ રસમાં, પ્રથમ પ્રથમના રસ પાછળનાથી અધિક બળવાન

પદ્મસુ-દર્શણ

૨૯૧

છે. તેમાં મધુર, ખાટો, ખારો એ ત્રણ રસ વાતનાશક છે. કષાય, કડવો અને મધુર એ ત્રણ રસ પિત્તની શાન્તિ કરે છે. કડવો, તીખો અને કષાય એ ત્રણ રસ કફનાશક છે; તેમ તીખો, કડવો અને કષાય એ ત્રણ રસ વાયુકર્તા છે. તીખો, ખારો અને ખાટો એ ત્રણ રસ પિત્તકર્તા છે અને મધુર, ખાટો અને ખારો એ ત્રણ રસ કફ કરનારા છે. પણ જે રસ વાયુની શાન્તિ કરનારો હોય, તેમાં જે રૂક્ષતા, શીતળતા અને હલકાપણું હોય તે તે વાયુને હરી શકતો નથી. જે રસ પિત્તને હરવાવાળો હોય તેમાં જે તીક્ષ્ણતા, ઉષ્ણતા અને હલકાપણું હોય તે તે પિત્તને મટાડી શકતો નથી. જે રસ કફને હરવાવાળો છે, તેમાં જે સ્નિગ્ધતા, ભારે-પણું અને શીતળતા હોય, તે તે કફને શમાવી શકતો નથી. એ પ્રમાણે ઉષ્ણ-વીર્ય વસ્તુઓથી વાયુ તથા કફ નિવૃત્ત થાય છે અને પિત્ત વધે છે; શીતવીર્યથી પિત્તની શાન્તિ થાય છે, તેમ વાયુ તથા કફ વધે છે. ઉષ્ણવીર્યથી ભ્રમ, તૃષ્ણા, ગ્લાનિ, સ્વેદ તેમજ દાહ થાય છે અને વાયુ તથા કફ શાન્ત થાય છે. શીતવીર્યથી આનંદ, જીવન, મળાદિનો સ્થંભ અને રક્તપિત્તની સ્વચ્છતા થાય છે. મધુર અને ખારા રસની અધિકતાથી મધુર પાક થાય છે. ખાટા રસનો ઘણું કરીને ખાટો પાક થાય છે. તીખા, કડવા અને કષાય રસનો ઘણું કરીને તીખો પાક થાય છે. એટલે મધુર પાક કફને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વાયુ તથા પિત્તનું હરણુ કરે છે. ખાટો પાક પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને વાયુ તથા કફનું હરણુ કરે છે. તીખો પાક વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞેવાથી આપણને આકાશમાં કયું તત્ત્વ વધેલું છે અને તે તત્ત્વ શી રીતે વધવા પાર્યું, તેનો ખુલાસો કરવાનું ડીક પડશે. એટલે પૃથ્વી અને જળતત્ત્વ મળવાથી મધુરરસ ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વી અને અગ્નિતત્ત્વ મળવાથી ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જળ

૨૯૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

અને અગ્નિતત્ત્વ મળવાથી ખારો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશ અને વાયુતત્ત્વ મળવાથી તીખો રસ ઉત્પન્ન છે. વાયુ અને અગ્નિતત્ત્વ મળવાથી કડવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે; તથા પૃથ્વી અને વાયુતત્ત્વ મળવાથી કષાય રસ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપરથી આપણે એમ સમજવું જોઈએ કે, મધુર રસમાં પૃથ્વી અને જળતત્ત્વ છે, ખાટા રસમાં પૃથ્વી અને અગ્નિતત્ત્વ છે, ખારા રસમાં જળ અને અગ્નિતત્ત્વ છે, તીખા રસમાં આકાશ અને વાયુતત્ત્વ છે; કડવા રસમાં વાયુ અને અગ્નિતત્ત્વ છે અને કષાય રસમાં પૃથ્વી અને વાયુતત્ત્વ છે. એટલે જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ઊગતી, વધતી, ખીલતી અને ફળફૂલ આપતી વનસ્પતિઓમાં જેવા જેવા સ્વાદવાળી વનસ્પતિનો વધારો જણાય, તેવા તેવા સ્વાદવાળું વાતાવરણ થયેલું છે. એટલે વાતાવરણમાં તે સ્વાદને ઉત્પન્ન કરનારાં તત્ત્વોનો વધારો થયેલો છે, એમ સમજવું. આપણા દેશમાં (ગુજરાતમાં) પ્રાવૃષ અને વર્ષામાં પશ્ચિમનો પવન આવે છે, શરદમાં દક્ષિણ અને પૂર્વનો પવન આવે છે, હેમંતમાં કાંઈક પૂર્વ અને વધારે ઈશાનનો પવન આવે છે, શિશિરઋતુમાં ઉત્તરનો પવન આવે છે, વસંતમાં ઉત્તરનો અને વાયવ્ય કોણનો પવન આવે છે અને ગ્રીષ્મમાં નૈર્ઋત્યકોણનો પવન આવે છે; તે ઉપરથી તે તે ઋતુના ગુણધર્મ જાણવાનું સાધન ઉપસ્થિત થાય છે.

જો ગ્રીષ્મઋતુમાં નૈર્ઋત્ય કોણનો પવન બહલાઈને પશ્ચિમનો પવન શરૂ થાય, એટલે વર્ષાઋતુના યોગ પ્રમાણે ગ્રીષ્મને અંતે થતો મધુર રસ અટકી જાય અને તેને ઠેકાણે વર્ષાનો મોળો રસ ઉત્પન્ન થાય, એટલે પિત્તના અગ્નિતત્ત્વ સાથે વર્ષાનું જળતત્ત્વ મળવાથી હવામાં ખારો રસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને જ્યારે વાતાવરણમાં મધુરરસ અને કષાયરસ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે, ત્યારે ખારો રસ ઉત્પન્ન થવાથી ખેડ રસને બગાડે છે, જેથી પિત્તની

પરજીવ-વર્ષા

૨૯૩

શાંતિ થવાને બદલે તે પિત્તનો કફ ખની જાય છે. જે એવી ઋતુ ચાલતી હોય, તે પ્રજામાં વર્ષાઋતુમાં સૂકી ખાંસીનો ઉપદ્રવ વધી પડશે, જેથી કફ-વાતજ્વરનો ઉપદ્રવ થશે. તે વાત એકલા પવન ઉપરથી નહિ સમજવામાં આવે તે વર્ષાઋતુમાં ઊગતી મધુરરસ-પ્રધાન વનસ્પતિઓ જે જે જિલ્લામાં અને જે જે ગામમાં અથવા જે જે પ્રાન્તમાં ઊગતી હોય તે ઉપર ધ્યાન આપવું. જે વર્ષાઋતુમાં ઊગતી વનસ્પતિ પૈકી કાકડી, ચીલડાં, તૂરિયાં વગેરે મોઝારસપ્રધાન વેલાઓ તેમ ઘાસની જાતો અને વૃક્ષો ઊગી નીકળતાં જણાય અને તેઓ ઉપર ઘોળા રંગનાં ફૂલ આવેલાં હોય, તે નક્કી જાણવું કે હવામાં ખારો રસ એટલે જળતત્ત્વ અને અગ્નિ-તત્ત્વ મળેલાં છે. જે શરદઋતુમાં આવતો ઠંડિયું અને પૂર્વનો પવન વર્ષાઋતુમાં શ્રાવણ સુદ પૂનમ પહેલાં દેખાય અને આકાશનું વાદળ ફાટીને મેઘની ગર્જના થાય, તે હવામાં ખાટો, તીખો તથા કડવો રસ ઉત્પન્ન થયો છે એમ જાણવું. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, અગ્નિ, પૃથ્વી, આકાશ અને વાયુ એટલાં તત્ત્વો વાતાવરણમાં ભેગાં થયાં છે, તેથી પીળા ફૂલવાળા, ભૂરાં ફૂલવાળા જાંબલી ફૂલવાળા, છોડ અને વેલાઓ નજરે પડે છે, કે જેનો સ્વાદ ખાટો, તીખો અને કડવો હોય છે. એ ઉપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, આવી રીતના વાતાવરણને લીધે પ્રજામાં વાત-પિત્તજ્વરનો ઉપદ્રવ થશે. જે શરદઋતુમાં ઠંડિયું અને પૂર્વનો પવન નહિ આવતા ઇશાનના બૂખર પવનની શરૂઆત થઈ જાય, તે શરદઋતુનો તીખો અને ખાટો રસ નહિ મળવાથી કડવા રસની ઉત્પત્તિ વધી જાય; જેથી કડવારસપ્રધાન વનસ્પતિઓ નવી ઊગે અને ઊગેલી વનસ્પતિ ઉપર રાતા સોનેરી રંગનાં અને રાતા રંગનાં પુષ્પો આવેલાં દેખાય. આમ અને ત્યારે આપણે જાણવું જોઈએ કે, આકાશમાં પૃથ્વીતત્ત્વ, વાયુતત્ત્વ અને અગ્નિત-

૨૯૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ત્વનો વધારો થયો છે અને તેટલા માટે પ્રજામાં પિત્ત, કફ અથવા ત્રિદોષજ્વરનો ઉપદ્રવ ચાલશે. જો હિમંત અને શિશિરમાં ઈશાન તથા ઉત્તરનો પવન આવે છે, તેના બદલામાં વસંતનો વાયવ્યકો-ણનો પવન ચાલુ થાય તો આકાશમાં પૃથ્વી, વાયુ અને અગ્નિ-ત્વનો વધારો થાય, જેથી કળકઠોર (દ્વિદળ) વનસ્પતિઓ ઓછી પાકે અને મધુરરસ બહુ ઓછો થઈ જાય; જેથી શેરડીમાં અને શેરડીના બનતા ગોળમાં ખારાશ ઉત્પન્ન થાય અથવા કાંઈક અંશે ખટાશ ઉત્પન્ન થાય. આથી તે ઉનાળાના તાપમાં દ્રવપણું પામી ઊભરાર્ધ જાય અને વસંતઋતુમાં પાકતી વનસ્પતિઓ પોષ કે મહા માસમાં દેખાય. એટલે જે વખતે વનસ્પતિમાં વાયુને લુખાપણું ફેલાવીને તમામ જાતનાં કઠોળો અને મંજરીવાળાં વૃક્ષોને પોષવાનો હોય છે, તે વખતમાં મંજરીનો ક્ષય થઈ તેને ફળો લાગી જાય છે; એટલે તે મોસમમાં કફપ્રધાન વાતાજ્વરમાં પ્રજાને સપડાવું પડે છે. જો વસંતઋતુમાં ઉત્તર-વાયવ્યના પવન-ને બદલે ગ્રીષ્મના નેઋત્યકોણનો પવન વધારે આવવાથી કષાય અને કડવા રસનો પાક જણાય, તો આપણે જાણવું જોઈએ કે, વાતા-વરણમાં પૃથ્વી, અગ્નિ અને વાયુતત્ત્વનું મિશ્રણ થયેલું છે. જેથી વસંતને અંતે પાકનારી કડવી, મધુર અને કષાયરસના મિશ્રણવા-ળી, જેવી કે લીંબડા, આમળાં, આંબા, ગૂલર જેવી વનસ્પતિઓ ફળદ્રુપ થાય. એટલે વાતાવરણમાં પિત્ત અને કફનો વધારો થઈ તે જાતના તાવ વગેરે રોગોનો ઉપદ્રવ જણાશે. તેવી રીતે ગ્રીષ્મ-ઋતુમાં જો પ્રાવૃષ્ણાં ફળો જેવાં કે જાંબુ, મરીકંથારાં, ટિંબરુ વગેરે કષાયરસનાં ફળો પાકતાં જણાય, તો વાતાવરણમાં કષાય રસનો ઉપદ્રવ થયેલો છે, જેથી પૃથ્વીતત્ત્વ અને વાયુતત્ત્વનું જોર વધેલું જાણવું. આમ થવાથી અગ્નિમંદ, અન્નનો અભાવ, ખાધેલું પચે નહિ અને તેથી દુગ્ધાભણું થઈ કૉલેરા, આધ્માનવાયુ, અભ-

પરુત્કુ-કર્ષણ

૨૮૫

સક અને વિલાંબિકા નામના અણુના રોગમાં પ્રજા સપડાયે.

આપણે જાણવું જોઈએ કે, દરેક જિલ્લાની, દરેક પ્રાન્તની અથવા દરેક રેખાંશઅક્ષાંશની ઋતુમાં કેરફાર જણાય છે. દાખલા તરીકે મુંબઈ અને મુંબઈની પાસેના પ્રદેશમાં અત્યંત મેઘવૃષ્ટિ થવાથી દમણગંગાના પ્રદેશ સુધી ક્રમે ક્રમે ઊતરતી પણ વધારે વૃષ્ટિવાળી ઋતુ હોય છે. જેથી ત્યાં વિશેષે કરી પૃથ્વી અને જળતત્ત્વવાળી મધુર વનસ્પતિ એટલે ડાંગર, શેરડી તથા ફળફૂલ વગેરેનો વિશેષ પાક થતો જણાય છે. તે પછી દમણગંગાથી વડોદરાની વિશ્વામિત્રી નદીના પ્રદેશ સુધીમાં તે કરતાં ઓછો વરસાદ વરસવાથી તીખા, કડવા, ખાટા, મધુર અને કષાય રસોવાળી વનસ્પતિ અને ધાન્યો જેવાં કે જીવાર, ઘઉં અને કાંઈક ગળપણવાળી શેરડી પાકે છે અને બાકીના રસો ગોળપણે ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી વિશ્વામિત્રીથી પાલણપુર સુધીનો પ્રદેશ જોતાં તે પ્રદેશમાં તે કરતાં પણ ઓછી વૃષ્ટિ થાય છે, તેથી ઉનાળામાં ગરમી વિશેષ પડે છે અને શિયાળામાં લૂખી ઠાઠ વિશેષ પડે છે. આમ હોવાથી તે દેશમાં કષાયરસપ્રધાન રાઈ, સરસવ, જીરું, બાજરી, તુવેર, મગ, ચણા વગેરે ધાન્યો વિશેષ પાકે છે. અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં વૃષ્ટિ વધારે થતી હોય ત્યાં ત્યાં મધુરરસ વધારે પાકે છે અને જ્યાં જ્યાં વૃષ્ટિ ઓછી થતી હોય ત્યાં ત્યાં અનુક્રમે ખાટા, ખારા, તીખા, કડવા અને કષાય રસમાં વધારો થઈ પાંચરસવાળી, ચારરસવાળી કે ત્રણ રસવાળી જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં એટલું તો વાદ રાખવું કે, હવાના ગુણદોષ તપાસતાં વનસ્પતિનાં ફૂલના રંગો, ફળના સ્વાદો અને તેની નવપલ્લવતા, પાંદડાંનું ખરી જવું, છોડનું ઊગવું, વેલાનું વધવું અને તે તે વખતનાં જીવજંતુઓનું ઉત્પન્ન થવું, તે જંતુઓના રંગ અને સ્વભાવ, ફૂલના રંગ અને સ્વભાવ તથા ફળોનાં રંગ, રૂપ, સ્વાદ અને સ્વભાવ ઉપરથી જેનું ગાહુદય જણાય, તે

૨૮૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

જાતનો વિશેષ ધર્મવાળો વાતાવરણનો સ્વભાવ થયો છે જેમ કલ્પના કરવી. જ્યારે પાછળની કે આગળની ઋતુના ગુણધર્મવાળી વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થતી જણાય, ત્યારે આહુ ઋતુનો ગુણધર્મ પ્રધાનપણું લોગવી તેમાં આગલી કે પાછલી ઋતુનું મિશ્રણ થાય છે. તે ઉપરથી અવલોકન કરનાર તથા વિચાર કરનારને સંપૂર્ણ સમજાશે કે હવામાં કઈ જાતનાં તરવો વધ્યાં છે.

જેમ વાયુ, પિત્ત અને કફ; પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ; રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણવાળું જગત છે, છતાં વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણજ પ્રકૃતિના પરસ્પર સંમેલનથી પ્રાણી-માત્ર જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં, જુદીજુદી આકૃતિનાં, જુદાજુદા આકારનાં અને જુદા જુદા સ્વભાવનાં બનેલાં જણાય છે; તેમ આકાશમાં રહેલાં પાંચ તરવો, ત્રણ ગુણો અને પાંચ તન્માત્રાઓના મિશ્રણથી આખા જગતનું વાતાવરણ બનેલું છે. તે વાતાવરણનું સૂર્ય અને ચંદ્ર વડે મંથન થાય છે, જેથી તેના સારસ્વ રસો માખણની પેઠે ક્ષણરૂપે પ્રકટ થતા જણાય છે, અને તે જગતમાં વસતા તમામ પ્રાણીમાત્રાને આધારભૂત અને આરોગ્યને આપવાવાળા છે. એટલે ઉપર જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, અમુક રસ વાયુને મટાડનારો છે, તેમ પિત્ત અને કફને વધારનારો છે; અમુક રસ પિત્તની શાંતિ કરનારો છે, તે વાયુ અને કફને વધારનારો છે; અમુક રસ કફની શાંતિ કરનારો છે, તે વાયુ અને પિત્તને વધારનારો છે; એટલા માટે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન મેળવેલા વૈદ્યોની ખાસ ક્ષમ છે કે, અમુક પ્રદેશમાં વસનારા લોકોની અમુક જાતની પ્રકૃતિ હોવાથી તેને અમુક રસ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પડશે, તેનો વિચાર કરી, સૃષ્ટિનું અવલોકન કરી, (જેમ જેમ ઊંડા ઊતરશે તેમ તેમ જગતની રચનામાં અદ્ભુત અમત્કાર દેખાશે.) અને પ્રજા કે જે હાલ અંધારામાં અથડાય છે અને તેથી જેમ દૂખતો માણસ તરણાને વળગી બચવાનાં

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૨૯૭

કાંકાં મારે છે, તેમ આયુર્વેદરૂપ નીકાને છોડી અથવા તે હાથમાં નહિ આવવાથી કે નહિ દેખાવાથી કૃત્રિમ અને તરેહવાર ક્ષણશુ-
તિને વળગે છે, તેમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરી, જગતને ખાસ માર્ગ
પર મૂકી શકાશે. આમ મનુષ્યજન્મની સફળતા માટે ધર્મ,
અર્થ, કામ અને મોક્ષ જેવા ચાર પદાર્થ મેળવવાનું સાધન, જે
આ શરીર, તે શરીરના, પ્રકૃતિના, વાતાવરણના, વાતાવરણમાં
થતા ફેરફારના, મનુષ્યોના આહારવિહારના, કર્મવિપાકને બાહ્ય-
વિચારાને તેનું રક્ષણ કરી શકાશે.

૪-ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

વેદધર્મ અને વેદધર્મશાસ્ત્રો આપણને જે પ્રમાણે સૃષ્ટિકર્મના
નિયમો સમજાવે છે, તે પ્રમાણે આખી દુનિયાનાં કોઈ પણ ધર્મ-
શાસ્ત્રો કે વેદકશાસ્ત્રો સમજાવી શકતાં નથી. જેમઈતર ધર્મશાસ્ત્રો
જગતની ઉત્પત્તિમાં જુદા જુદા ગત ધરાવે છે; જેવા કે પરમેશ્વરે
આકાશમાંથી પૂતજીં બનાવી તેમાં રૂહ (જીવ) ફૂંક્યો એટલે સૃષ્ટિની
પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઈ, તેમ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો માનતાં નથી; પરંતુ
તેઓ પ્રત્યક્ષ અનુમાન, ઉપમાન અને આસ પ્રમાણથી જે બાબતો
સિદ્ધ થઈ શકે તેનેજ સત્ય કહે છે અને સત્ય માને છે. સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિમાં આપણને સમજાવે છે કે, આકાશમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન
થયો, વાયુમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, અગ્નિમાંથી પાણી ઉત્પન્ન થયું
અને પાણીમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. તેવી રીતે યોગિરૂપ આકાશ-
માંથી વાયુ ઉત્પન્ન થઈને ઘર્ષણના યોગથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો,
ઘર્ષણ અગ્નિમાંથી વીર્યરૂપ પાણી પ્રકટ થયું અને તે પાણીમાંથી
શરીરરૂપ પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. સૃષ્ટિરૂપ જગતમાં વાયુ, અગ્નિ અને
પાણી, એ ત્રણ ભૂતો જેમ કાર્ય કરે છે, તેમ શરીરરૂપ સૃષ્ટિમાં

૨૯૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

વાયુ, પિત્ત (અગ્નિ) અને કફ (પાણી) એ ત્રણ ભૂતો કાર્ય કરે છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ જ્યારે શરીરને પુષ્ટિ આપે છે, ત્યારે તેનું નામ ધાતુ કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે એ ત્રણે મહાભૂતો વિક્રિયાને પામી શરીરનાં ઓળાં તરવોને વિક્રિયા પમાડી દૂષિત કરે છે, ત્યારે એ ત્રણ દોષ કહેવાય છે. જ્યારે સૃષ્ટિમાં રહેલો વાયુ વિકારને પામે છે, ત્યારે સૃષ્ટિમાં રહેલાં અગ્નિ અને પાણી વિકારને પામી વિવિધ પ્રકારની ઉપાધિઓ, એટલે ઋતુઓમાં હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી વાતાવરણમાં અવ્યવસ્થા થઈ જે જે તરવોને જે જે દ્રવ્યો જોઈએ, તે તે દ્રવ્યો નહિ મળવાથી, તે તે તરવોમાં અવ્યવસ્થા થાય છે. તે વીજ રીતે શરીરમાં વાયુ કુપિત થાય, તો પિત્ત, કફ અને ઓળાં તરવોમાં અવ્યવસ્થા થવાથી શરીર રોગી બને છે.

પિત્તઃ પંગુઃ કફઃ પંગુ પંગવોઃ મલ ધાતવઃ ।

વાયુના યત્ર નીયંતે તત્ર ગચ્છંતિ મેઘવત્ ॥

આ શ્લોકથી ઉપર લખેલો ભાવાર્થ સહેજમાં સમજાશે; કારણ કે પૃથ્વીમાં કે શરીરમાં વાયુ, અગ્નિ કે પાણી, કોઈ પણ વખતે ઓછું થતું નથી તેમ વધતું પણ નથી; પરંતુ જેમ સૂર્યના તાપથી વાયુ પાતળો થઈ જાયે ચડી જાય, એટલે જે વાયુની જગ્યા ખાલી પડે ત્યાં આગળ ઓળાં વાયુ જોરથી ધસારો કરી આવી પહોંચે, એ ધસારાનો ધસારો આપણને લાગવાથી આપણે કહીએ છીએ કે, પવન બહુ આવ્યો. તેવી રીતે શરીરમાં પિત્તરૂપ અગ્નિનો વધારો થવાથી ત્યાં રહેલો વાયુ ઊર્ધ્વગતિને પામી યોતાતું સ્થાન છોડી દે છે. એટલે ઓળાં સ્થાનનો વાયુ તે જગ્યા પૂરવા માટે જોરથી આવે છે, જેથી આપણે કહીએ છીએ કે, વાયુ થયો. પૃથ્વી ઉપરનો વાયુ જે દિશામાંથી આવે છે, તે દિશાના આકાશમાં રહેલાં ઓળાં તરવોને આપણી તરફ ખેંચી લાવે છે; તેવી રીતે શરીરમાંનો વાયુ

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૨૯૯

પણ જે સ્થાનમાંથી આવે છે તે સ્થાનમાં રહેલી ધાતુઓ, દોષો અને મળોને ખેંચી લાવે છે. આથી સ્થાનબ્રષ્ટ થયેલા અને જુદા સ્થાનથી આવેલા દોષો નવા સ્થાનમાં આવે છે. આ દોષો તે સ્થાનના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા હોવાને કારણે, તે સ્થાનની વ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થિત કરી, જે જાતની જુદી જુદી ઉપાધિ કરે છે, તેને આપણે જુદા જુદા રોગના નામથી ઓળખીએ છીએ. જેમ સૃષ્ટિમાં ગમે તે જાતની ઉપાધિ થાય તેા પણ આપણે તેને વાયુ, અગ્નિ અને પાણીના હીન, મિથ્યા કે અતિયોગથીજ માનીએ છીએ, તેમ શરીરમાં જુદા જુદા પ્રકારના ગમે તે નામથી ઓળખાતા રોગો પ્રકટ દેખાતા હોય, તેા પણ આપણે તેને વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી થયેલા માનીએ છીએ. એટલે આપણામાં એક ચાલુ કહેવત છે કે, “પિંડે સો બ્રહ્માંડે.” મતલબ કે, વિરાટરૂપ ઈશ્વરના શરીરમાં અનંત બ્રહ્માંડ સાથે આપણી પૃથ્વી સમાઈ રહેલી છે. તે વિરાટ સ્વરૂપમાં રહેલા વાયુ, અગ્નિ અને પાણીના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી જેવી રીતે ઉપાધિઓ જણાય છે, તેવી રીતે પૃથ્વીના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા પંચભૂતાત્મક શરીરમાં વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી નાના પ્રકારના વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઈશ્વરના વિરાટ સ્વરૂપમાં હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ વાયુના વિકારી થવાથી થાય છે, તેમ મનુષ્યશરીરમાં પણ વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ, વાયુના વિકારીપણાથી થાય છે. એટલા માટે અમારા આયુર્વેદાચાર્યોએ રજ, તમ અને સત્ત્વગુણી ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિની રચના પ્રમાણે મનુષ્યશરીરમાં રજ, તમ અને સત્ત્વગુણરૂપ વાયુ, પિત્ત અને કફના ભેદથી ત્રિદોષ-સિદ્ધાંતનું સ્થાપન કર્યું. એ ત્રિદોષસિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા ધરાધર સમજાવવા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ ચરક, સુશ્રુત આદિ સંહિતાઓ

૩૦૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

બનાવી છે. જો વૈદ્યવિદ્યામાં કુશળતા મેળવવા ઇચ્છતો વૈદ્ય, આ ત્રિદોષ-સિદ્ધાંતને બરાબર જાણી તેના કાર્યક્રમને સમજી-વિચાર કરીને, તેમાં થયેલા હીન, મિથ્યા અને અતિયોગને દૂર કરવા માટે પ્રયત્નવાન થઈ, ત્રણે દોષને અમાન ભાવે વર્તાતા બતાવે, તો શરીરને કોઈ પણ જાતની વિક્રિયા વિનાતું એટલે નિરામય રાખી શકે. એ ઉદ્દેશથી ઉપરનો શ્લોક લખીને આપણને સમજાવે છે કે, માણસના શરીરમાં પિત્ત, કફ, મળ તથા રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ સાત ધાતુઓ પાંગળી છે, એટલે પોતાની મેજે ગતિ કરી શકતી નથી. જેમ પાણીથી ભરેલા વાદળને, વાયુ પોતાની ગતિ પ્રમાણે ખેંચી જાય છે, તેમ શરીરમાં રહેલો વાયુ પિત્ત, કફ, મળ તથા સાતે ધાતુઓને પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં ખેંચી જાય છે. એ ઉપરથી સાગિત થાય છે કે, વાયુ પોતે સમભાવથી વર્તતો હોય તો, શરીરમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિરૂપ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતો નથી. જો કે શરીરમાં રહેલો વાયુ એકજ જાતનો છે, પરંતુ સ્થાન-લેદે કરીને તેને પાંચ પ્રકારનો ગણવામાં આવ્યો છે. તે પાંચ પ્રકારનો વાયુ શરીરના પાંચ સ્થાનોમાં રહીને જુદાં જુદાં પાંચ પ્રકારનાં કામો કરે છે. તે જાગત વિસ્તારથી નીચે લખવામાં આવે છે.

વાયુનું મૂળસ્થાન મળાશય છે અને તે રજ્જેશુભી છે પિત્તનું મૂળસ્થાન અગ્ન્યાશય છે અને તે સત્ત્વશુભી છે. તેવી રીતે કફનું મૂળસ્થાન આમાશયમાં છે અને તે તમોશુભી છે. મળાશયમાં રહેલો વાયુ મહાબળવાન અને દરેક વસ્તુના ભાગ પાડનારો, સ્વભાવે રૂક્ષ અને ચળ છે. તે પિત્ત, કફ, મળ અને ધાતુઓના વિભાગ પાડીને જ્યાં જોઈએ ત્યાં પહોંચાડવા માટે પોતાના બીજાં ચાર સ્થાનક રાખીને રહ્યો છે. એ ચાર સ્થાનકોમાં રહેલા અને મળાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાયુના સ્થાન પરવે જુદાં જુદાં નામો

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૦૧

આપવામાં આવ્યાં છે. જેમકે મળાશયમાં રહેલા વાયુને અપાનવાયુ કહે છે, કોઠામાં અગ્નિસ્થાન પાસે જે વાયુ રહે છે તેને સમાનવાયુ કહે છે, હૃદયમાં રહેવાવાળા વાયુને પ્રાણ (પાન) વાયુ કહે છે, કંઠ અને તેની ઉપરના ભાગમાં રહેવાવાળા વાયુને ઉદ્દાન વાયુ કહે છે અને સાંપૂર્ણ દેહમાં વ્યાપી રહેલા વાયુને વ્યાનવાયુ કહે છે. એ પ્રમાણે પિત્ત બળે ઉષ્ણ, દ્રવરૂપ, પીળું, લીલાશ પડતું અને સત્ત્વગુણી છે. તેનો સ્વાદ તીખો તથા કડવો છે અને તે બગડી બદ છે ત્યારે ખાટો થાય છે. એ પિત્તનું સ્થાન અગ્ન્યાશય છે. એ અગ્ન્યાશયમાં રહેલા પિત્તને પાચકપિત્ત કહે છે અને આમલીમાં રહેલા પિત્તને બ્રાજકપિત્ત કહે છે. યદૃત અને પ્લીહામાં રહેલા પિત્તને રંજકપિત્ત કહે છે. આંખમાં રહેલા પિત્તને આલોચક પિત્ત કહે છે અને હૃદયમાં રહેલા પિત્તને સાઘકપિત્ત કહે છે. તેવી રીતે કફ સ્નિગ્ધ, ગુરુ, શ્વેત, પિચ્છિલ, શીતળ તથા તમોગુણી છે, સ્વાદમાં મીઠો છે અને જ્યારે બગડે છે ત્યારે ખારો થાય છે. એ કફનું મૂળસ્થાન આમાશય છે. તે આમાશયમાં રહેલા કફને કલેદન કફ કહે છે, માથામાં રહેવાવાળા કફને સ્નેહન કફ કહે છે, કંઠમાં રહેવાવાળા કફને રસન કફ કહે છે, હૃદયમાં રહેવાવાળા કફને અવલંબન કફ કહે છે અને સાંધાઓમાં રહેવાવાળા કફને સુપ્રલેષણ કફ કહે છે. એ રીતે વાયુ, પિત્ત અને કફ મળીને આખા શરીરતંત્રને ચલાવે છે અને જ્યારે એ ત્રણેનો અતિયોગ, હીનયોગ કે મિથ્યાયોગ થાય છે, ત્યારે શરીરમાં રોગ થાય છે.

જો કે મનુષ્યના જીવન માટે ખાન અને પાનની યોજના કુદરતે કરેલી છે અને તે ખાનપાનમાં મનુષ્ય ખલકે પ્રાણીમાત્ર સ્વીકારી રહેલાં છે. પ્રાણીમાત્રમાં ઈર્ષા, દ્રેષ, વૈર, લોભ, લાલચ વગેરે જે માનસિક વ્યવહારો જોવામાં આવે છે અને જેને વશ થઈને મનુષ્યો આખા જગતમાં ઊથલપાથલ કરી મૂકે છે, તે માત્ર ખાનપા-

૩૦૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

નના લોભથીજ થાય છે. પરંતુ તે જો અધ્યાત્મજ્ઞાનના યોગે એટલું સમજી જાય, કે દુનિયામાં જન્મ પામીને, યોગ્ય ખાનપાન કરીને કરેલાં કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે ઈશ્વરની આજ્ઞા પાળવા સારુ મારો આ જન્મ થયો છે, એમ જો ખરી રીતે માને તો દુનિયામાંથી ભય, શોક અને ક્રોધનો સમૂળ નાશ થાય અને આખું જગત શાંતિમય અને આનંદનું ધામ દેખાય. પરંતુ કર્મની પ્રેરણાથી રજ, તમ, સત્ત્વગુણના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી વાસનાલિંગની વૃત્તિઓ, પૂર્વજન્મનાં કર્મથી બંધાયેલા આત્માને ઘસડી જઈ, તેને સાક્ષીભૂત રાખી, બીજાં પ્રાણીના સ્વાર્થ, હક્ક, દુઃખ અને જરૂરિયાતનો વિચાર નહિ કરવા હેતાં, તેની પાસે સ્વાર્થી, એકલપેટાં અને બીજાં પ્રાણીઓને દુઃખ ઉપજાવનારાં કૃત્યો કરાવે છે. આથી દુનિયાને દુઃખરૂપ જોઈ પોતે આનંદ માનનારો પ્રાણી, પોતામાં રજ, તમ અને સત્ત્વગુણનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ કરીને જે વિચારોનું સેવન કરે છે, તે વિચારો દ્વારા, તેવા ગુણવાળાં ખાન અને પાનથી પોષાય છે. તેથી શરીરમાં રહેલા વાયુ, પિત્ત અને કફ અસામ્યભાવને પામી, શરીરમાં અવ્યવસ્થા કરી, તેના દુષ્કર્મ વિચારના કૃણરૂપ રોગોની ઉત્પત્તિ કરી, તેનેજ પોતાના કૃતકર્મનું કૃણ લોગવાવે છે.

રજો, તમો અને સત્ત્વગુણાત્મક વસ્તુઓ જે ખાનપાનમાં આવે છે અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા પડરસનો સ્વાદ લેવાનો આનંદ જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં, જુદાં જુદાં મનુષ્યોને, જુદા જુદા સ્વાદ પ્રિય હોય છે. જે જે સ્વાદ ઉપર જે જે મનુષ્યને જેવી જેવી રુચિ કે અરુચિ હોય, તેવા તેવા સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણી પ્રકૃતિનો આ મનુષ્ય છે એમ કહેવાય છે. તેવાં ખાન અને પાનના કરવાવાળા તંદ્યા સ્વાદમાં પ્રિય-અપ્રિય વિચાર ધરાવનારાનાં ખાનપાન ઉપરથી તે વાયુ, પિત્ત કે કફ પ્રકૃતિનો છે એમ જાણી શકાય છે. મનુષ્યના

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૦૩

જીવનને માટે ખાન અને પાન ગમે તે સ્વાદવાળું હોય, તે પશુ તે પંચભૂતાત્મક અને ષડ્રસાત્મક હોય છે અને તેથીજ જેમ જગતમાં વાયુ પ્રાધાન્ય લોગવી પંચભૂતાત્મક અને ષડ્રસાત્મક સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી, વૃદ્ધિ કરી, નાશ કરે છે; તેમ શરીરમાં રહેલો વાયુ પંચભૂતાત્મક શરીરને ષડ્રસાત્મક ખાનપાનથી પાળી, પોષી વૃદ્ધિ કરી તેનો નાશ કરે છે. તેથી વાયુને મહાબળવાન ગણવામાં આવ્યો છે; અને તે બળને લીધે શરીરમાં રહેલા પિત્ત, કફ, મળ અને ધાતુઓને સમાનભાવે રહી ચલાવે છે. તે જો અસમાનભાવને પામે, તે જ્યાં જ્યાં જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં પિત્ત અને કફ જોઈએ ત્યાં ત્યાં તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં નહિ પહોંચાડવાથી તેનો હીનયોગ થાય છે, અને જોઈએ તે કરતાં વધારે પહોંચાડવાથી તેનો અતિયોગ થાય છે. તેમજ જે સ્થાનમાં જે જોઈએ, તેનાથી બીજું એટલે કે પિત્તના સ્થાનમાં કફને અને કફના સ્થાનમાં પિત્તને પહોંચાડવાથી, તેનો મિથ્યાયોગ થાય છે. એ હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગને લીધે શરીરમાં રહેલા, ઉત્પન્ન થતા અને વધતા તથા પોષાતા મળ તથા ધાતુઓમાં હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ થાય છે. તેથી શરીરનું પોષણકાર્ય અટકી પડી, મોટી અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ, ત્રિદોષના કોપથી શરીર અને પ્રાણનો વિયોગ થાય છે. એટલે આત્માને બીજું શરીર બદલવાનો વખત આવી લાગવાથી, આ દેહ છોડી બીજો દેહ ધારણ કરવાની ફરજ પડે છે, તેને આપણે ‘મરણ પામ્યો, પંચત્વ પામ્યો, દેવલોક થયો’ વગેરે નામે આપી સંતોષ માનીએ છીએ. હવે એ મહાબળવાન વાયુ પિત્તમાં, કફમાં, મળમાં કે ધાતુઓમાં હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ કરે છે, તેનું મુખ્ય કારણ શું છે અને તે ઉપદ્રવ શરીરના કયા કયા ભાગમાં, કયા કયા રોગને નામે ઓળખાય છે, તેનું વર્ણન કરવાને સુગમતા થઈ પડશે. ધારો કે

૩૦૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

વાતપ્રકૃતિનો મનુષ્ય હોય, તેને પિત્તપ્રકૃતિ કે કફપ્રકૃતિવાળું ખાનપાન આપવામાં આવે, પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસ હોય, તેને વાતપ્રકૃતિ કે કફપ્રકૃતિવાળું ખાનપાન આપવામાં આવે અને કફપ્રકૃતિવાળો માણસ હોય, તેને વાત કે પિત્તપ્રકૃતિવાળું ખાનપાન આપવામાં આવે, તો તેથી મનુષ્યના મળાશયમાં રહેલા અપાનવાયુમાં અવ્યવસ્થા થાય, તેથી તે વાયુ સમાનવાયુ, પ્રાણવાયુ, ઉદ્દાનવાયુ અને વ્યાનવાયુનાં સ્થાનોમાં હીનયોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આથી તે તે સ્થાનોમાં રહેલા અને તેને અવલંબનરૂપ થયેલા મળ અને ધાતુઓને જોઈતાં પિત્ત અને કફ નહિ પહોંચવાથી, તે તે મળ અને ધાતુઓ હીનયોગને પામી, શરીરને હીન બનાવી દે છે. એટલા માટે વાયુને સમાનભાવે વર્તાવવા સારું મનુષ્યે પ્રકૃતિવિરુદ્ધ ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો, અને પવનની ગતિને વહેવાવાળી ધમનીઓને તાજી રાજી રાખવા માટે, મનુષ્ય માત્રે પ્રાણાયામ (દીર્ઘશ્વાસ-પ્રશ્વાસ)ની ક્રિયા કરતા રહેવું જોઈએ. આ સ્થળે વાયુનું વર્ણન ચાલતું હોવાથી પ્રાણાયામનું વર્ણન જે કે અસંગત દેખાશે; પરંતુ શ્રીશારંગધરાચાર્યે વાયુની શુદ્ધિ રાખવા માટે અથવા વાયુ શુદ્ધ કેવી રીતે રહી શકે છે અને શુદ્ધ થયેલો વાયુ શરીરને પોષણ આપી દીર્ઘજીવી કેવી રીતે બનાવે છે, તેનું વર્ણન કરેલું છે. અમે પ્રાણાયામનો વિષય આ સ્થળે નહિ લખતાં માત્ર શારંગધરાચાર્યનું વચન લખીને તે ઉપર વાયુની શુદ્ધતા એટલે સમાનતા કેવી રીતે રહી શકે છે, તેનું દિગ્દર્શન કરાવીશું. એ ઉપરથી માલૂમ પડશે કે, વાયુ એટલે હવા-જેને આપણે ચોખ્ખી હવા માનીએ છીએ તે હવા; ચોખ્ખી હોવા છતાં તે ઉપયોગી છે. માટે મનુષ્ય માત્રે શુદ્ધ હવા લેવાનો અભ્યાસ રાખવાથી, શરીર નીરોગી રહી શકે છે અને વાયુ સમભાવે વર્તી, શરીરને જોઈતાં તરવો બરાબર પૂરાં પાડે છે. આથી મનુષ્ય નીરોગી રહી, જગતનાં

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૦૫

વિવિધ પ્રકારનાં ઉપયોગી કાર્યો કરી, તે જગત્કર્તા પરમકૃપાળુ પર-
માત્માની સમીપ જઈ, જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટે છે, જેને આ-
પણે 'મોક્ષ' માનીએ છીએ. તેટલા માટે શારંગધરાચાર્ય કહે છે કે:-

નાભિસ્થઃ પ્રાણપાવનઃ સ્પૃષ્ટ્વા હૃત્કમલાંતરમ્ ।
કંઠાદ્વહિર્વિનિર્યાતિ પાતું વિષ્ણુ પદામૃતમ્ ॥
પીત્વાચાંબર પીયૂષં પુનરાયાતિ વેગતઃ ।
પ્રીણયન્દેહ મશ્ચિલં જીવં ચ જઠરાનલમ્ ॥

નાભિસ્થઃ પ્રાણપાવનઃ એટલે નાભિમાં રહેલો પ્રાણવાયુ સ્પૃષ્ટ્વા
હૃત્કમલાંતરમ્ એટલે હૃદયકમળને સ્પર્શ કરીને, કંઠાદ્વહિર્વિનિ-
ર્યાતિ એટલે કંઠની બહાર આવીને, પાતું વિષ્ણુ પદામૃતમ્ એટલે
વિષ્ણુના પાદામૃતને નમસ્કાર કરીને, પીત્વાચાંબર પીયૂષં એટલે
વિષ્ણુના પદના આગળ રહેલા અમૃતનું પાન કરીને, પુનરાયાતિ
વેગતઃ એટલે ફરીને વેગથી પાછો આવે છે. પ્રીણયન્દેહ મશ્ચિલં
એટલે દેહને પોષણ આપે છે. જીવં ચ જઠરાનલમ્ એટલે તેજ પ્રમાણે
જીવને તથા જઠરાગ્નિને પોષણ આપે છે. એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરતાં
શ્રીમદ્ શારંગધરાચાર્ય એમ સમજાવે છે કે, જે વિષ્ણુનું ચરણામૃત
દર વખતે પીવામાં આવે તે મનુષ્યશરીરનું પોષણ ધાય છે અને
શરીર તંદુરસ્ત રહે છે. વિષ્ણુનું ચરણામૃત પીવાને માટે આપણે
જે સાધન જોઈએ તે કુદરતે આપેલું છે, પરંતુ તે સાધનનો ઉપ-
યોગ નહિ કરવાથી અને વિષ્ણુના ચરણનાં દર્શન પ્રત્યક્ષમાં નહિ
થવાથી, અથવા કહો કે એ અલંકારને નહિ સમજવાથી-મનુષ્ય-
માત્રની પ્રાણાયામ કરવાની વૃત્તિનો લોપ થઈ જવાથી, આજકાલ
મનુષ્યો રોગી, દુઃખી અને અલ્પાયુષી જણાય છે. વર્તમાનકાળ-
માં ઘણા ચિકિત્સકો માંદા પડેલા માણસને હવાફેર કરવા માટે
અથવા હવા ખાવા માટે પૃથ્વીની પાસેના વાતાવરણની બાંધી હવા

૩૦૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

નહિ સહન થવાથી, નબળાં પડેલાં ફેફસાંવાળાઓને પહાડ અને ડુંગર ઉપરની પાતળી હવામાં મોકલવાની ભલામણ કરે છે. પરંતુ શારંગધરાચાર્યના લખેલા અલંકારને સમજીને વિશ્વજીવ ચરણામૃત પીતાં જેને આવડે, તે માણસ હર્દી થતોજ નથી અને કદાચ હર્દી થાય તો તેને હવાફેરની જરૂર પડતી નથી. એટલી વાત ખરી છે કે, વાયુ પૃથ્વીની ઉપર મગ્નભૂતથી તથા પ્રાણીઓના મરણના પ્રમાણમાં તેના અસ્થિમાંસાદિ સડવાથી અને વનસ્પતિઓનાં પાંદડાં આદિ વર્ષાઋતુમાં પડીને સડવાથી પૃથ્વી ઉપરની હવા, તેના સડેલા પરમાણુના યોગથી, વિકારવાળી થવાથી, તે તે પરમાણુઓને સાથે લઈને, પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તીરથી ગતિએ વહે છે; અને જેમ એક લીંબુમાં ખાટો રસ ભરેલો છે, પરંતુ તે રસ લીંબુની અંદર રહેલા કેશરના પડેપડમાં જુદો રહી શક્યો છે; તેમ હવામાં જુદી જુદી જાતના ગુણ, કમ અને સ્વભાવવાળા પરમાણુઓ જુદા જુદા ભાગમાં સ્વજાતીય મળીને વહન કરે છે, અને તે વહન કરતાં જે પ્રાણીમાં આકાશતત્ત્વનો ભાગ વધતો હોય અને જગતત્ત્વ ઓછું હોય તેમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ બતાવે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે દક્ષિણાયન ચાલતું હોય અને તેમાં ઉત્તરાયનનો પાસે ભોગ આવતો હોય, ત્યારે સૂર્યનાં સીધાં કિરણો દક્ષિણ દિશામાં પડવાથી ત્યાંની હવા પાતળી થઈ આકાશમાં ચાલી જવાથી, ઉત્તર દિશામાંથી હિમાળુ પવન પોતાની સાથે બરફને લઈને દોડતો આવે છે. એ પવનમાં પવનનું રૂક્ષપણું અને પાણીમાં રહેલો કદ્દ, જેની શીતળતા એ સાથે રહીને જેમાં આકાશતત્ત્વ વધતું છે એવા, કપાસના અને તંબાકુના છોડ ઉપર, તેની અસર નિપજતવી થોડાજ વખતમાં તેને સૂકવી નાખે છે. પણ બીજાં વૃક્ષો કે જેમાં આકાશતત્ત્વ ઓછું છે, તેને તે પવન અસર કરી શકતો નથી. એ ઉપરથી એટલું સાબિત થાય છે કે,

ત્રિદોષ-સિક્કાંત

૩૦૭

હવા છૂટી પડીને વહેતી નથી, પરંતુ લીંબુમાં રહેલા રસની પેઠે, જુદા જુદા પ્રવાહમાં વહે છે; અને જ્યાં તેને પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન જડી આવે છે, ત્યાં તે પ્રવેશ કરી, પોતાની સાથે જે જાતના પરમાણુ લેતી આવેલી હોય, તેના ગુણધર્મ પ્રમાણે અસર ઉપજાવે છે. એટલા માટે મનુષ્યમાત્રે વિષ્ણુના પાદામૃતનું પાન કરવાની હંમેશા ટેવ રાખવાની જરૂર છે. જેમ મનુષ્યના શરીરમાં, નાભિમાં, પ્રાણવાયુ રહે છે એમ કહેવામાં આવ્યું, પરંતુ વાયુના પ્રકરણમાં પાનવાયુનું સ્થાન હૃદયમાં કહ્યું છે, તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી પર જે વાયુ આપણને સ્પર્શ કરે છે, તે પ્રાણવાયુ નથી. જેમ સૃષ્ટિમાં રહેલો પ્રાણવાયુ જે અત્રેણમાં 'ઈથર' ના નામથી ઓળખાય છે, જેનો સ્વભાવ હંમેશાં અચળ છે, તેમ નાભિમાં રહેલો પ્રાણવાયુ પણ અચળ છે. એટલા માટે અપાને જુહવતિ પ્રાણ પ્રાણેડપાનં તથા પરે। એટલે અપાનવાયુને પ્રાણવાયુ સાથે મેળવવો અને પ્રાણવાયુને અપાનવાયુ સાથે મેળવવો, એવી જે ક્રિયા, તે નાભિમાં રહેલા પાનવાયુને ખેંચીને હૃદય સુધી લાવે છે. અને હૃદયને સ્પર્શ કરીને નાસિકા દ્વારા બહાર નીકળીને વિષ્ણુપાદામૃતને પહોંચવા માટે કુદરતી-સ્વાભાવિક ક્રિયા થયા કરે છે. એ ક્રિયા જેટલા પ્રમાણમાં થોડી થોડી અંધ થતી જાય, તેટલા પ્રમાણમાં શરીરને અમૃતનું પોષણ નહિ મળવાથી શરીર ઘસાતું જાય છે. તેને ઘસાતું અટકાવવા માટે મનુષ્યે પોતાના પ્રાણવાયુને વિષ્ણુપદ સુધી પહોંચાડવાની ક્રિયા શીખવાની જરૂર છે. કારણ કે સૃષ્ટિમાં રહેલો વાયુ ચળ છે અને તે વાયુની નીચે રહેલો પ્રાણવાયુ અચળ છે; તે પ્રાણવાયુની નીચે પ્રવેશી રહેલો અથવા વ્યાપી રહેલો અખંડ, પૂર્ણ, અચળ, અલોઘ એવો વિષ્ણુ પ્રવેશી રહેલો છે, અને એ પ્રવેશવાના ગુણને લીધેજ પરમેશ્વરનું એક નામ વિષ્ણુ આપવામાં આવ્યું છે. તે વિષ્ણુના પાદ સુધી એટલે તેના એક અંગ

૩૦૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

સુધી, આપણો પ્રાણ નિત્ય દરેક શ્વાસોચ્છ્વાસે પહોંચતો રહે છે અને તેથીજ આપણે જીવીએ છીએ. જે આપણો એકજ વખતનો શ્વાસ, પૃથ્વી પર રહેલા પ્રાણવાયુને લેદીને, વિપ્લુતા પાદનું અમૃત પીધા વિના પાછો શરીરમાં જાય, તો માણસનું હૃદય ચાલતું બંધ પડી માણસ તુરત મરણ પામે; જેને અંગ્રેજીમાં ‘હાટફેઇલ’ અને યુનાનીમાં ‘મુરગે નાગહાની’ કહે છે. એટલા માટે આપણે બહારની હવામાં આપણા શ્વાસને મેળવી, તેના ઉપર શરીરની ભીતરના દોષો અને મળોના વિષથી જે પડ ચડેલું હોય, તેને અમૃતના રૂપમાં ફેરવી નાખવું જોઈએ. જે લોકો પરમાણુ ઉપર રંજ ચડાવવાની વિદ્યાને જાણે છે, તે લોકો શ્વાસના ઉપર ચડેલા વિષને અમૃતના રૂપમાં ફેરવવાની ક્રિયાને સમજી શકશે. જેમકે કમરખનું ફળ ખાટા રસથી ભરેલું છે. કમરખમાં રહેલા જળતત્ત્વના પરમાણુ ઉપર ખાટા રસનું પડ ચડેલું છે; તે કમરખને ચીરીને એક આંગળી કળીચૂનો ચોપડ્યો હોય, તો તેની ખટાશ ખિલકુલ ઊડી જાય છે. તેવી રીતે કાળીજીરીમાં કડવો રસ અત્યંત ભરેલો છે. તે કાળીજીરીનો ઉકાળો કરીને, તે ઉકાળો ઊકળતો હોય તે વખતે તેમાં થોડું અક્ષતકરાનું ચૂર્ણ નાખ્યું હોય તો કાળીજીરીના કડવા પરમાણુઓ ખિલકુલ કડવાશ વિનાના થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે આપણો શ્વાસ વિપ્લુપદને પહોંચે, એટલે તેના અમૃતને લીધે શ્વાસમાં રહેલા વિષરૂપ પરમાણુઓ અમૃતરૂપને પામે છે, એ વાત ધ્યાનમાં આવશે. જે કે કુદરતી રીતે આપણો શ્વાસ નાભિમાંથી નીકળી વિપ્લુપદ સુધી પહોંચ્યા કરે એવી ગોઠવણ કુદરત તરફથી થયેલી છે; પરંતુ મનુષ્યો શારીરિક અને માનસિક વિક્રિયાને લીધે, તેના ક્રમમાં અવ્યવસ્થા કરે છે. જેમ કળીર ભગતે કહ્યું કે:—

ગેઠત ખારા, ચક્ષત અઠારા, સૂતે વીસંવીસા,
મૈથુન કરતાં તેંસઠ તૂટે, કહેતે દાસ કળીરા.

ત્રિદાપ-સિક્કાંત

૩૮૯

એટલે સ્વરશાસ્ત્રના કાયદા પ્રમાણે એક અહોરાત્રમાં, મનુષ્ય-ના એકવીસ હજાર અને છસો શ્વાસ ચાલવા જોઈએ; તેમાંથી જેટલા ઓછા કરાવી શકાય, એટલું આયુષ્ય વધે છે અને જેટલા વધારે ચલાવવામાં આવે, તેટલું આયુષ્ય ઘટે છે. એટલા માટે મનુષ્યે જેમ અને તેમ પોતાના શ્વાસ જત્તહી અને ટૂંકા ન ચાલે, પણ ધીમા અને લાંબા ચાલે, એવી ટેવ પાડવી જોઈએ. તે ટેવ પાડવા માટે મનુષ્યે સંધ્યાપ્રાણાયામ કરવાની જરૂર છે; પરંતુ તમામ મનુષ્યો સંધ્યા કરતા નથી અને જેઓ સંધ્યા કરે છે તેઓને પ્રાણાયામ કરતાં આવડતું નથી. એટલા માટે દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા નીચે પ્રમાણે કરવાથી આપણા હેતુ પાર પડી શકે છે. દરેક મનુષ્યે સવારમાં પથારીમાંથી ઊઠીને મળમૂત્રનો ત્યાગ કરી, સ્નાન કરી, જમીન ઉપર સાદડી કે શેતરંજી પાથરી, માથા નીચે ઓસીકું મૂક્યા વિના ચતા સૂઈને, હાથપગ ઢીલા રાખીને, કેડનું બંધન ઢીલું કરીને મુખ બંધ કરીને, નાકેથી શ્વાસ એવી રીતે લેવો કે, પેટની ડૂંટી (નાભિ) સાથે પેટ ફૂલતું જાય. એ પ્રમાણે પેટ ભરાયા પછી, મોં બંધ રાખી નાક વાટે એવી રીતે શ્વાસ મૂકવો કે, ધીમે ધીમે પેટ બેસતું જાય. નાક વાટે પવન લેતાં-મૂકતાં, એકસરખો સમય રહેવો જોઈએ. પરંતુ તે સમય, ઘડિયાળ-થી માપી શકાતો નથી, એટલા માટે ઈશ્વરપ્રાર્થનામાંથી કોઈ કવિતા અક્ષર મેળવાળીતું એકચરણુ લઈ તેનો મનમાં એક વાર પાઠ થઈ રહે ત્યાં સુધી શ્વાસ લેવો અને એક વાર પાઠ થઈ રહે ત્યાં સુધી શ્વાસ મૂકવો. પછી જેમ જેમ અભ્યાસ વધતો જાય તેમ તેમ તે કવિતાનું બીજું ચરણ ઉમેરતા જવું. એટલે ચોવીશ અક્ષર બોલાય તેટલા સમય સુધી 'શ્વાસ લેવાની' અને એટલાજ સમય સુધી 'શ્વાસ મૂકવાની' ટેવ પાડવી. એ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછી સાત વાર અને વધુમાં વધુ એકવીશ વાર, શ્વાસ લેવાનો નિયમિત

૩૧૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

અભ્યાસ રાખવો. અને એટલી વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી કે, શ્વાસ લેતાં નાભિ સુધી પહોંચે છે કે કેમ, અને શ્વાસ મૂકતાં નાભિ ખાલી થઈ જાય છે કે કેમ? એ પ્રમાણે ક્રિયા કર્યા પછી, રાત અને દિવસ એવી સંભાળ રાખવી કે, શ્વાસ ટૂંકો થઈ જાય નહિ. જે મનુષ્યે આ પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે અને તેમાં કોઈ પણ જાતની ખામી રહી જતી નથી, તેની પરીક્ષા પોતેજ કરવાની છે. જે એ ક્રિયા બરાબર થતી હશે, તો તે ક્રિયા કરનારને મળ સાફ ઊતરશે, પેશાબ પર ઠંડક વળશે, ભૂખ બરાબર લાગશે, ખાધેલો આહાર બરાબર ચચી જશે, આંખે તેજ વધશે, માથામાં આવતા અક્કર અને મગજની ગરમી શાંત થશે અને શરીરમાં શક્તિ વધવા માંડશે. જે આ ક્રિયા બરાબર નહિ થાય અને શ્વાસ લેવા કરતાં મૂકવામાં સમય ઓછો લાગશે, તો ઉપર બતાવેલા શુભો કરતાં ઊલટી અસર જણાશે. કદાચ કોઈ વખતે જરૂરી કામને લીધે શ્રમથી શ્વાસ ભેરમાં ચાલે તો તે વખતે અકળાઈને મોઢેથી શ્વાસ મૂકવો નહિ, પરંતુ મોઢું બંધ રાખી નાકેથી શ્વાસ મૂકવાથી થોડાજ વખતમાં, શ્વાસ નિયમિત થઈ, શ્રમ ઊતરી જશે. જેમ જેમ નાભિથી શ્વાસ ઉપાડી હવામાં ફેંટીશું અને તે હવામાં શુદ્ધ થયેલો શ્વાસ નાક દ્વારા નાભિ સુધી પહોંચાડીશું, તેમ તેમ વિષ્ણુપાદામૃતનો લાભ વધતો મળતો જશે. પણ જેમ જેમ પેટને હલાવ્યા વિના છાતી ઉપરથી શ્વાસને બારણે ફેંટીશું અને બહારનો પવન છાતી સુધી આવવા દઈશું, તેમ તેમ શરીરમાં નબળાઈ વધારી આયુષ્યને ટૂંકું કરતા જઈશું. આટલા ઉપરથી આપણને સમજાશે કે, પ્રકૃતિ બગડ્યા પછી પહાડોની શીતળ હવામાં હવાફેર માટે જવા કરતાં, શહેરોની ગીચ વસ્તીમાં રહીને પણ શુદ્ધ હવા મેળવી શકાય છે. કુદરતે હૃદય, કંઠ અને તેની ઉપર રહેલા અક્ષરંધ્રથી ગરબી આપણને આપી છે; અને તે એવી સુક્રિતવાળી છે કે, શરીરમાંના

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૧૨

મળથી દૂષિત થયેલા પવનને બહાર નીકળતાં અટકાવતી નથી, પરંતુ બહારના પવનમાં રહેલા દોષોને ગાળી ગાળીને શુદ્ધ કરીને લે છે. એટલે ખરાબ હવા આવે તો નાક તરત બાણી બંધ છે. એટલા માટે આ ક્રિયા મનુષ્ય માત્રે ખાસ કરવાની જરૂર છે અને જેઓ એ ક્રિયા કરનારા છે તેઓને બગડેલી હવા કંઈ પણ અસર કરી શકતી નથી. એટલા માટે શારંગધરાચાર્યે ઉપરોક્ત બે પ્રલોક લખી, મનુષ્યના જીવનને આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરહિત રાખવાની ક્રિયા સમજાવી છે. એ પ્રમાણે ક્રિયા કરનારને ચોવીશ અક્ષર એટલે ચોવીશ માત્રા સુધી શ્વાસ લેવા તથા મૂકવાનું માપ કહેવામાં આવ્યું છે. તે માપમાં જે પોતાના ગુરુદ્વારેથી મળેલો આઠ, બાર કે ચોવીશ અક્ષરનો મંત્ર હોય તો તેનું ધ્યાન કરવું; અથવા ગાયત્રી મંત્રનું ધ્યાન કરવું. કારણ કે એ મંત્ર પણ ચોવીસ અક્ષરનો છે. જે તે પ્રમાણેના કોઈ મંત્ર કે ગાયત્રી ન આવડતી હોય તો, 'અહો દેવ! હું તો સદા દાસ તારો, પ્રભુ તું મને પ્રાણુથી પૂર્ણ પ્યારો.' અથવા 'પ્રભુતા પ્રભુ તારી મોટી મહાન, કૃપાસિંધુ દેવો મને જ્ઞાન-દાન.' આ પ્રમાણે એક ચરણના બાર અક્ષર અથવા બે ચરણ મળી ચોવીશ અક્ષરનું ધ્યાન, એક શ્વાસમાં ધરવું. એ પ્રમાણે ધ્યાનની સાથે નાભિમાં રહેલા પ્રાણુવાયુને બળવાન કરવાથી બાકીના ચારે વાયુ યથાસ્થિત બળવાન થાય છે. આમ તેઓ નિયમિત રીતે કફને, પિત્તને, મળને તથા સાતે ઘાતુઓને તેના હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ કર્યા સિવાય નિયમિત સમરૂપમાં ચલાવે છે. જેથી મનુષ્ય આરોગ્યવાન તથા આયુષ્યમાન થઈ શકે છે. હવે શરીરના પાંચ ભાગમાં રહેલા પાંચ નામ ધરાવતા વાયુઓનો પરસ્પર સંબંધ અને દરેક સ્થાનમાં, સ્થાનપતિ વાયુ હોવા છતાં, તેની સાથે બીજા ચારે વાયુ રહીને શું શું કામ, કેવી કેવી રીતે બળાવી

૩૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

દોષો, મળો અને ઘાતુઓને સુધારી, શરીરની વ્યવસ્થા રાખે છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

શરીરમાં રહેલા પાંચ વાયુ, પાંચ પિત્ત અને પાંચ કફ, જે જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે અને જુદે જુદે સ્થાને રહે છે, તે સ્થાનોમાં રહેતા સ્થાનપતિ વાયુની તે સ્થાન ઓફિસ છે, એમ આપણે કલ્પના કરવી પડશે. જેમ એક ઓફિસનો મામલતદાર જો કે પોતાની ઓફિસમાં સ્વતંત્ર છે અને તે પોતાના તાબાના નોકરો પાસે જુદાં જુદાં કામો કરાવે છે, પરંતુ તે મામલતદાર જ્યારે કલેક્ટરની ઓફિસમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં કલેક્ટરના તાબામાં રહી, તેની ઓફિસનું કામ કરે છે, અને કલેક્ટર, તે ઓફિસનો માલિક ગણાય છે; તેવી રીતે કલેક્ટર, રેવન્યુ કમિશનરનો અને રેવન્યુ કમિશનર સક્રેટરિયટનો તેમજ સેક્રેટરિયટનો માલિક ગવર્નરની ઓફિસમાં, તેનો તાબેદાર ગણાય છે. તેમ શરીરમાં રહેલા અપાનવાયુના સ્થાનમાં, સમાન, પાન, ઉદાન અને વ્યાનવાયુઓ રહેલા છે, છતાં તે સ્થાન અપાનવાયુની જ સત્તામાં છે. તેવી રીતે સમાન વાયુની સાથે, અપાન, પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાનવાયુઓ રહીને કામ બજાવે છે, છતાં તે સ્થાન સમાનવાયુનું જ કહેવાય છે. તે પ્રમાણે બીજાં સ્થાનોમાં રહેતા વાયુઓ પોતાના સ્થાનમાં સત્તા ભોગવે છે અને બાકીના વાયુઓ તેના કલાર્ક તરીકે પોતાનું કામ કર્યું જાય છે. એવી રીતે પાંચ પ્રકારનાં પિત્ત અને પાંચ પ્રકારના કફ પણ, પોતા પોતાના સ્થાનમાં રહે છે, તેની સાથે પણ બીજાં ચાર પ્રકારનાં પિત્ત અને ચાર પ્રકારના કફ, સાથે મળીને પોતા પોતાનું કામ કરે છે. જ્યાં સુધી અમલદાર તરીકે પોતાના સ્થાનમાં રહેલો વાયુ આજસુ, ઉતાવળિયો કે બીજે સ્થાને જઈ બેસી રહેનારો (હીન-યોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગવાળો) બને નહિ ત્યાં સુધી,

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૧૩

તેના સ્થાનમાં રહેલા ચારે વાયુઓ નિયમિત કામ કર્યે જાય છે. પણ જેમ અમલદારની બેદરકારીને લીધે ઓફિસના કારકુનો અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, તેમ સ્થાનપતિ વાયુ અવ્યવસ્થિત થવાથી, તેના તાબાના વાયુઓ અનિયંત્રિત બની જઈ, કામ કરતા નથી. એટલા માટે દરેક સ્થાનમાં રહેતા અને દરેક સ્થાનના માલિક ગણાતા પાંચે વાયુઓ, નિયમિતપણે કામ કરે, તેજ મનુષ્યનું શરીર તંદુરસ્ત રહી શકે છે. આ ઠેકાણે જણાવવાની જરૂર છે કે, શરીરમાં રહેલા પાંચે પ્રકારના વાયુની પાંચે ઓફિસોમાંના દરેક માલ ખીજાઓને પહોંચાડે છે, અને પિત્ત તથા કફ એ બેને, પાંચ પાંચ ઓફિસોમાં વાયુએ મોકલેલો માલ લઈને તે માલમાં ફેરફાર કરી, તેને મળરૂપે, ધાતુરૂપે, બનાવી, શરીરના જે હેશમાં જેની જરૂર હોય તે હેશમાં મોકલવા માટે પોતાની ઓફિસમાં રહેલા વાયુને સોંપી દે છે; એટલે તે વાયુ તે માલને કહેલે ઠેકાણે પહોંચાડી દે છે. એ ઉપરથી એટલું સાબિત થાય છે કે, દરેક વાયુની, પિત્તની અથવા કફની, ઓફિસમાં એક મેનેજર તરીકે અને ચૌઠ વાયુ તેના તાબાના નોકર તરીકે બુઢાં બુઢાં કામ કરે છે.

મનુષ્યશરીરમાં અપાનવાયુ મળને બહાર કાઢી નાખવાનું કામ કરે છે; સમાનવાયુ ખાન અને પાનથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોના ભાગ પાડે છે. પ્રાણવાયુ શરીરમાં રહેલાં તરવોને પોષણના પદાર્થો પહોંચાડે છે; ઉદાનવાયુ હૃદયમાંથી મેઘા અને છુદ્ધિ તથા વીચને લઈ ફેફસાંની પાછળથી બંકનાળને રસ્તે, મગજમાં રહેલી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પહોંચાડે છે અને મગજમાં રહેલી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાના અપ જેટલો માલ રાખીને બાકીનો માલ વ્યાનવાયુને સોંપે છે. તે વ્યાનવાયુ આખા શરીરમાં રહેલા પિત્ત અને કફના જ્ઞાન-તંતુને પહોંચાડે છે. જે વાયુની પાંચ ઓફિસો પૈકી કોઈ પણ ઓફિસમાંનો અમલદાર (વાયુ) બેદરકાર થાય, તો નીચલી

૩૧૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ઑક્રિસનો માલ ખપે નહિ, અને ઉપલી ઑક્રિસમાં માલ પહોંચે નહિ. એટલા માટે આપણે એ પંદરે ઑક્રિસો અને દસ ઇન્દ્રિયો, જે પંદરે ઑક્રિસને અવલંબીને રહેલી છે. એટલે દસ ઇન્દ્રિયરૂપ દસ પ્રદેશને, પંદર ઑક્રિસમાંથી માલ (પોષણ) પૂરો પાડવામાં આવે છે. જે જે પ્રદેશમાં માલ ઓછો પહોંચે (હીનયોગ) અથવા જે જે પ્રદેશમાં માલ વધારે પહોંચે (અતિયોગ) તથા જે જે પ્રદેશમાં જે જે જાતનો માલ જોઈતો હોય, તેને બદલે કોઈ બીજો-જ પહોંચે (મિથ્યાયોગ) તો, તે તે પ્રદેશમાં અવ્યવસ્થા થાય, તેને આપણે રોગના નામથી ઓળખીએ છીએ. તે રોગનું જ્ઞાન કરાવનાર અને પ્રકૃતિએ કરેલા બળવાની ખબર આપનાર મન નામની અગિયારમી ઇન્દ્રિય છે. તે દરેક ઑક્રિસમાં દલાડીનું કામ કરી કયા કયા માલની ખોટ છે, કયાં કયો માલ ખપ્યો નથી કયાં કયો માલ બદલાયો છે તેની તપાસ રાખીને, અંતઃકરણની ઑક્રિસમાં રિપોર્ટ કરે છે. રિપોર્ટ મળવાથી અંતઃકરણની સાથે રહેલા જીવાત્માને તેનું જ્ઞાન થાય છે અને જીવાત્મામાં ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન એ સ્વાભાવિક ગુણો હોવાથી અંતઃકરણના કાર્યને વશ થઈ, મનના આવેલા રિપોર્ટ ઉપર, ઇચ્છા તથા દ્રેષનો હુકમ મોકલતાં પહેલાં, પ્રયત્નવાન થાય છે. જે તે પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળે તો તેને દુઃખ થાય છે અને સફળતા મળે તો સુખ થાય છે અને એ સુખ તથા દુઃખ, પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવને લીધે જાણી શકે છે. જાટલા ઉપરથી આપણે એટલે સુધી સમજી શક્યા કે, સમાનવાયુ દરેક વસ્તુના સરખા ભાગ પાડી, જ્યાં મોકલવા હોય ત્યાં મોકલી શકે છે અને તે ભાગ પાડતાં અથવા તેને જાળતાં જે કચરો પડે, તેને અપાનવાયુ બહાર ફેંકી દે છે.

મનુષ્યો પાંચ તરવોથી બનેલા, ત્રણ ગુણુવાળા અને છ રસમાં વહેંચાયેલા અગ્નિ અને સોમ, એવા બે વીર્યવાળા પદા-

ત્રિદાષ-સિદ્ધાંત

૩૧૫

થીને ખાન અને પાનમાં વાપરે છે. તે ખાનપાનના પદાર્થોમાંથી શરીરના પોષણને માટે સાતે ધાતુ બની શકે એવા ઉપયોગી ભાગને સમાનવાયુ પાનવાયુ તરફ મોકલી આપે છે, અને તેમાંથી રહેલો મળ તે અપાનવાયુને સોંપી દે છે. એટલે અપાનવાયુ તે મળના કચરાને શરીરની બહાર કાઢી નાખે છે. હવે આપણે એ વિષય પર આવી ચૂક્યા કે, જો અપાનવાયુ કચરાને બરાબર વખતસર બહાર ફેંકી ન દે અને પોતાના કાર્યમાં સુસ્તી કરે, તો મળાશયમાં મળનો સંચય થાય, એટલે સમાનવાયુમાંથી અર્થાત્ પકવાશયમાંથી આવતો મળ (કચરો) લઈ શકે નહિ; તેથી સમાનવાયુમાં કચરાની સિલક વધતી જાય અને તે કચરો મળાશયમાં નહિ પહોંચતાં આમાશયમાં રહે ત્યાં સુધી તે 'આમ' ને નામે ઓળખાય છે. હવે એ આમથી ઓળખાતો મળ જ્યારે મળાશયમાં જાય છે ત્યારે તે પાકો મળ, જેને આપણે મળમૂત્રના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે બને છે. અને આમાશયમાં રહેલો મળ 'આમ'ના નામથી ઓળખાઈ આમાશયમાં રહેલા વાયુ, પિત્ત અને કફને દૂષિત કરે છે. આમ ધવાથી આમાશયમાં રહેલા દોષ, પકવાશયમાં આવી, સમાનવાયુની વ્યવસ્થામાં ખલેલ ઊભી કરે છે. એટલે પકવાશયનો સમાનવાયુ, પાનવાયુએ મોકલેલા ખાનપાનને ગ્રહણ કરવા રાજી નહિ હોવાથી, તે ઉદાનવાયુ ઉપર સંદેશો મોકલે છે કે, 'જ્યાં સુધી મને જરૂર ન જણાય ત્યાં સુધી તમારે માલ મોકલવો નહિ.' એટલે ઉદાનવાયુ પોતાની ઓફિસમાં રહેલા 'રસન' નામના કફને હુકમ કરે છે. એટલે રસન કફ ખાન અને પાનના પદાર્થોને લેવાનું કામ બંધ કરે છે, જેને આપણે 'ભાવતું નથી' અથવા 'રુચિ નથી' એવા નામથી ઓળખીએ છીએ. આ તરફથી રસન કફ ઉદાનવાયુના હુકમથી માલ લેવાનો બંધ કરે, છતાં અપાનવાયુ આજસ કરીને પોતાનું કામ બરાબર બજાવે નહિ, તો

૩૧૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

પકવાશયમાં રહેલો સમાનવાયુ પાચકપિત્તને આમાશયમાં રહેલા આમકૃપી મળને પચાવવાનો હુકમ કરે છે. આ રીતે આમને પચતાં જે સમાનવાયુને અને પાચનપિત્તને વધારાનું જોર કાઢવું પડે, તેથી માણસનું શરીર ગરમ થાય, જેને આપણે તાવના નામથી ઓળખીએ છીએ. અને એટલા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ તાવની ચિકિત્સામાં લંઘન, પાચન અને શોધનના પ્રયોગો કરવાનું કહેલું છે. આમાશયમાં રહેલો આમરસને અનુગામી થઈને પકવાશયમાં આવે છે એટલે શરીર તપે છે, એવો નિદાનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત આ વ્યવસ્થાથી સાબિત થાય છે. પરંતુ આમાશયમાં રહેલા મળને પચાવતા હોઈએ તે વખતે પિત્તાશયમાં પિત્ત વધેલું હોય અથવા કફ-શયમાં કફ વધેલો હોય, તો તે સ્થાનોનાં તાળાનાં સ્થાનોમાં તેની અવ્યવસ્થા જણાય છે. એટલે આમાશયમાં રહેલા આમને પચાવતાં સમાનવાયુના ભાગ પાડતાં અને બીજા વાયુને તે તે ભાગ પહોંચાડતાં જે અગવડ ઊભી થાય છે, તેથી તાવનાં દરેક સ્વરૂપ જુદાં પડે છે. આ જુદાં જુદાં પડેલાં સ્વરૂપમાં જુદા જુદા ઉપદ્રવો થાય છે, જે કે તાવ (બ્વર) એકજ પ્રકારનો છે પરંતુ તેના આઠ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, છતાં ઉપદ્રવભેદે કરીને તે આઠ ભાગના ઘણા ભાગો એટલે ઘણા નામના તાવોની કલ્પના કરવામાં આવી છે. તે એટલી સગવડ માટે કે, તે તાવનું નામ દેતાંજ ચિકિત્સક સમજી શકે કે, ઉપર કહેલી પંદર ઓફિસોમાં રહેલા મુખ્ય અમલદાર પૈકી કયો આજસુ, ઉતાવળિયો કે એદરકાર બનેલો છે. તે જાણ્યા પછી તે અમલદાર (વાયુ, પિત્ત અને કફ) પૈકી જે અમલદારના દોષથી અવ્યવસ્થા થઈ હોય તેને સુધારવાની વ્યવસ્થા કરવી એ તેનું કામ બાકી રહે છે. હવે નિદાનશાસ્ત્રે કહેલા બ્વરો, કઈ કઈ ઓફિસમાં ગડબડ થવાથી કયા કયા નામે ઓળખાય છે, અને તેના ઉપદ્રવો કયા કયા કારણથી થાય છે, તેનો વિચાર કરીએ.

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૧૭

૧. મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ, પકવાશયમાં રહેલા સમાનવાયુએ મોકલાવેલો કચરો (મળ) બહાર કાઢી શકતો નથી, એટલે તે કચરો આમનું રૂપ ધારણ કરી, મળાશયમાં પડી રહે છે. જેથી સમાનવાયુની ઓફિસમાં કામ વધવાથી, આમડીમાં રહેલા બ્રાજક પિત્તને બીજું પિત્ત પહોંચાડી શકાતું નથી, એટલે આખા શરીરમાં રહેલો સંપ્રલેપણ કફ વધી પડે છે. તેથી આખે શરીરે ટાઠ વાય છે અને પિત્તના સ્થાનમાં કફ અને કફના સ્થાનમાં પિત્ત જવા આવવાથી, ઘડીમાં શરીર ઊનું દેખાય છે અને ઘડીમાં ટાઠું દેખાય છે. અપાનવાયુની બેદરકારીથી, સમાનવાયુ કંઠસ્થાનમાં રસન કફ પહોંચાડી શકતો નથી. આથી ઉદાનવાયુ ઉપરનું દુખાણ ઓછું થવાથી વાયુના સ્વભાવ પ્રમાણે ગળું, મુખ અને હોઠ સુકાઈ જાય છે, તેમ મસ્તકમાં સ્નેહન કફ નહિ પહોંચવાથી આલોચક પિત્તની વૃદ્ધિ થઈને ઉદાનવાયુ ઝંઘને આવવા દેતો નથી. સમાનવાયુની અવ્યવસ્થા થવાથી હૃદયમાં રહેલું સાધક પિત્ત પ્રાણવાયુ ઉપાડી શકતો નથી; તેથી પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુને ઘર્ષણ લાગવાથી છીંક આવતી નથી. તેવી રીતે પ્રાણવાયુ મંદ પડવાથી હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કફ, રુધિરને જળ આપતો નથી, જેથી સાધક પિત્ત આમડીમાં બ્રાજક પિત્તને જવા દેતું નથી. તેથી વ્યાનવાયુ વધી જવાથી શરીરના તમામ સાંધા દુખે છે, એટલે શરીર ભારે લાગે છે. માથામાં રહેલો ઉદાનવાયુ, હૃદયમાં રહેલો પ્રાણવાયુ અને ગાત્રોમાં રહેલો વ્યાનવાયુ વધી જવાથી માથું, હૃદય અને ગાત્રોમાં પીડા થાય છે. મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ પોતાનું કામ નહિ કરવાથી ઝાડો સાફ આવતો નથી અને સમાનવાયુમાંનો જુદો પડેલો ભાગ નહિ ખેંચવાથી પેટમાં દુખે છે, પેટ ચડે છે અને પાનવાયુને તથા ઉદાનવાયુને ધક્કો લાગવાથી બગાસાં ઘણાં આવે છે. આ ઉપરથી શારીરશાસ્ત્રના જાણનારા

૩૧૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ચિકિત્સકોએ, આટલી જાતના ઉપદ્રવ સાથે, જે તાવ આવેલો હોય છે તેને “વાતજ્વર” નામ આપ્યું છે. એવા ઉપદ્રવવાળો વાતજ્વર જણાય, તો પકવાશયમાં રહેલા સમાનવાયુની એકિસમાં રહેલા કાચા આમરૂપ મળને પચાવવા માટે, તે દહીંને પ્રથમ સાત દિવસ સુધી લંઘન કરાવવું. લંઘન સાત દિવસનું કહ્યું છે પરંતુ સાત દિવસ પહેલાં કંઠમાં રહેલો રસન કફ સુધરે તો જાણવું કે, સમાનવાયુની ઉપર આવી પડેલો જોજો એછો થયો છે, એટલે તે દહીંને રચિકર હલકો યોરાક આપવો. પરંતુ ત્રણ દિવસમાં રસન કફ સુધરે નહિ, તો સૂંક, દેવદાર, ધાણા, ભોંયરીંગણી અને ગળો એકેક તોલો લઈ, જરા ખાંડી, એક શેર પાણીમાં વાસણ ઉપર ઢાંકણું ઢાંક્યા વિના ઉકાળી, ચાર તોલા પાણી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી પાવું. એવી રીતે સાંજસવાર મળી આ ઉકાળો સાત ટંક ખાવો, એટલે સાતમે દિવસે સમાનવાયુમાં રહેલો આમ, પચીને તેમાં રહેલો મળ અપાનવાયુની યાસે જઈ, તેની સાથે આવેલું પાચક પિત્ત અપાનવાયુને જાગૃત કરીને, મળને બહાર કાઢી નાખવાની ફરજ પાડશે. એ પ્રમાણે ફરજિયાત કામ સોંપવા છતાં અપાનવાયુ એ હુકમનું અપમાન કરે, તો શુદ્ધ પારો એક ભાગ, શુદ્ધ ગંધક એક ભાગ, કુત્રાવેલો ટંકણુ એક ભાગ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો બે ભાગ, સિંધવ એક ભાગ, મરી એક ભાગ, આમલીની છાલનો ક્ષાર એક ભાગ, સાકર એક ભાગ, એ સર્વને ઝીણું વાટી, લીંબુના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, બે ચણોડીભાર પાણી સાથે આપવાથી, અપાનવાયુને તમામ કચરો કાઢવાની ફરજ પાડશે. એનું નામ “સૂચીશીખર રસ” છે. અપાનવાયુ સુધર્યા છતાં, સમાનવાયુમાં અવ્યવસ્થા જણાય, એટલે ભૂખ લાગે નહિ, મોઢું સુકાય અને તાવ આવ્યા કરે, તો સાત દિવસ પછી હિંગળોક, પીપર અને શુદ્ધ વચ્છનાગ સરખે ભાગે લઈ, ત્રણ દિવસ સુધી

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૧૯

કેારાં વાટી, પાણી મેળવી, અધીં રતીની ગોળી વાળી રાખવી. એ ગોળીનું નામ “હિંગળેશ્વર રસ” છે. એ ગોળી એક અથવા બે, દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી પાચક પિત્તનો વધારો કરે છે, જેથી સમાનવાયુ પોતાના કામમાં વધારે બળવાન થઈ, ખાન અને પાનને પચાવી શકે છે. આથી વાયુ, પિત્ત અને કફની પંદરે ઓકિસો વ્યવસ્થિત કામ કરવા લાગી જાય છે. પરંતુ સમાનવાયુ સુધરી ગયો હોય અથવા વાતજ્વર સિવાયનો ખીજો જ્વર આવતો હોય, તેમાં જો કેઈ ચિકિત્સક આ હિંગળેશ્વર રસ આપે, તો પકવાશયમાંનું પાચક-પિત્ત વધી પડવાથી, તે અગ્નિને દબાવવા માટે ચામડીમાંથી વ્યાનવાયુ દોડતો આવે છે, એટલે ચામડીમાં રહેલા સંશ્લેષણ કફને વહેવામાં અટકાવ થાય છે; તેથી બ્રાજકપિત્ત આખા શરીરમાં જેમ ફીડી ચટકા મારતી હોય તેમ ચટકા મારે છે. એટલા માટે એ રસ સમાનવાયુ સુધરતાં સુધી અને વાતજ્વરમાંજ આપવો. વાતજ્વરના જુદા જુદા ઉપદ્રવો પંદર ઓકિસો પૈકી જુદી જુદી ઓકિસોમાં અવ્યવસ્થા થવાથી થાય છે. પરંતુ પાચકપિત્ત, સમાનવાયુ અને અપાનવાયુની ઓકિસમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ ચાલ્યું કે ખીજી તમામ ઓકિસો નીતસર કામ કરવા મંડી પડે છે.

૨. જ્યારે મનુષ્યો સત્ત્વગુણી ખાનપાનનું વિશેષ સેવન કરે છે, ત્યારે મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ બગડી આમાશયમાં રહેલા કલેદનકફને સૂકવી નાખે છે; જેથી પકવાશયમાં રહેલું પાચક-પિત્ત વધી પડે છે, ને તે વધેલું પિત્ત હૃદયમાં જઈ સાધકપિત્તમાં વધારો કરી, પાનવાયુને દબાવી, આલોચક પિત્તમાં તેને ઉદાનવાયુ ખેંચી લે છે. ઉદાનવાયુ પિત્ત વધવાથી સ્નેહન કફને સૂકવે છે. જેથી તે પિત્તને ચામડીમાં રહેલો વ્યાનવાયુ ખેંચી જઈ બ્રાજકપિત્તમાં વધારો કરે છે. એટલે મનુષ્યની ચામડી અત્યંત

૩૨૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ઉષ્ણ થાય છે. બીજી તરફ આમાશયમાં રહેલો કફ સુકાય છે, જેને લીધે આમાશયમાં રહેલું પિત્ત દ્રવરૂપ હોવાથી રોકાઈ નહિ રહેતાં, પાતળા ઝાડા થાય છે. ઉદાનવાયુએ સાધકપિત્તને માથામાં ખેંચેલું હોવાથી નિદ્રાનો નાશ થાય છે. પાચકપિત્ત વધવાથી અને અવલંબન કફ સુકાવાથી વધેલું પાચકપિત્ત હૃદયમાં આવી, સાધકપિત્ત સાથે મળે છે, તેથી હૃદયમાં તેનો સમાવેશ નહિ થવાથી તે ઊલટીના રૂપમાં બહાર નીકળી જાય છે. સમાનવાયુ સરખા ભાગ નહિ પાડી શકવાથી, કંઠમાં રહેલા રસનકફને ઘટતો રસ મળતો નથી. એટલે ઉદાનવાયુએ ખેંચેલા પાચક અને બ્રાજક-પિત્તથી ગળું, મુખ અને હોઠ પાકી જાય છે. સમાનવાયુ આખા શરીરમાં રહેલા સંશ્લેષણ કફને જ્યારે બ્રાજકપિત્તના સ્થાનમાં મોકલી આપે છે, ત્યારે શરીરમાંથી અત્યંત પસીનો છૂટે છે. પકવાશયમાં રહેલું પાચકચિત્ત, સમાનવાયુમાં ઉત્પન્ન થયેલા રસને ચક્રતમાં રહેલા રંજકચિત્તને પહોંચાડે છે; પણ રંજકચિત્તની ઉપર પ્રાણવાયુનું દબાણ ઓછું હોવાથી, તેને બરાબર રંગ આપી શકતો નથી; જેથી તે હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તમાં શુદ્ધ લોહી બનવાને માટે જાય છે, ત્યાં અવલંબન કફનો વધારો થયેલો હોવાથી તે લોહી પીળું બની શરીરમાં ફરવા નીકળે છે. જેથી શરીરની કેશવાહિનીઓમાં પીળા રંગના પરમાણુ વધવાથી તે મનુષ્યનો ઝાડો, પેશાબ, આંખ, જીભ અને ચામડી પીળા રંગની દેખાવા માંડે છે. સાધકપિત્ત દગ્ધ થઇને રસન કફમાં મળે છે, જેથી જીભમાં કડવો સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દગ્ધ થયેલું પિત્ત ઉદાનવાયુ ખેંચીને મસ્તક ઉપર લઈ જાય છે, તેથી દહીં પ્રસાપ (લવારો) કરે છે. એ પ્રમાણે ઉપદ્રવમ્હિત જ્યારે લક્ષણો દેખાય, ત્યારે તેને પિત્તજ્વર નામ આપવામાં આવે છે. અવા પિત્તજ્વરવાળા દહીંને દશ દિવસ લંઘન કરાવવું એવો શાસ્ત્રનો મત

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૨૧

છે, પરંતુ અપાનવાયુ સુધરી કલેદનકર્કને સ્થિર કરે, એટલે ઝાડા બંધ થાય અને પાનવાયુ સુધરી સાધકપિત્તને કબજામાં રાખી અવલંબન કર્કને સ્થિર કરે; જેથી દગ્ધ થયેલું પિત્ત ઉદાનવાયુને ખેંચવાનું મળે નહિ, એટલે તે કંઠમાં રસનકર્કને સ્થિર કરે; જેથી જીભની કડવાશ મટી જાય અને લવારો બંધ થઈ જાય. ન્યારે દહીંને અન્ન ઉપર રુચિ થાય, તે વખતે તેને હલકો રન્ને-ગુણી ખોરાક આપવો. રન્નેગુણ એ વાયુનો સ્વભાવ છે, જેથી પિત્તના અગ્નિથી વાયુ ક્ષીણ થયેલો હોય, તે બળવાન થઈ પોતાનાં પાંચે સ્થાનમાં થયેલી અવ્યવસ્થા સુધારે છે. વાયુનાં પાંચે સ્થાન સુધાર્યાં એટલે કર્કનાં પાંચે સ્થાનમાં કર્ક સ્થિર થઈ, પિત્તને કબજામાં રાખે છે, એટલા માટે દશ દિવસનું લંઘન કહેલું છે. દહીંને ખરાખર ભૂખ લાગે એટલે તેને ખોરાક આપવાની જરૂર છે. જો દશ દિવસની મર્યાદાવાળા શાસ્ત્રવચનને વળગી રહી કોઈ ચિકિત્સક પોતાના મમતથી ભૂખ લાગવા છતાં ખોરાક નહિ આપે, તો અતિલંઘન થવાથી દહીંનું વીયં બળી જશે અને દહીંને પ્રલાપ, મૂર્છા તથા અશક્તિ વધી જશે. એટલા માટે ભૂખ લાગે ત્યારે ખોરાક આપવો. જો દહીંને પાણીની તરસ લાગે, તો પાણીને ઉકાળીને ત્રિપાદશેષ પાણી બનાવી, ઠંડું કરી, તે પાણી પાવું. અન્ન ન ખવાય અથવા અન્ન ન અપાય, એવી અવસ્થામાં પણ પાણી અટકાવવું નહિ. કેટલાક લોકોને એવો વિચાર છે કે, અન્ન વિના પાણી આપવાથી આંતરડાં ફૂલી જાય છે; પરંતુ પાણીથી આંતરડાં ફૂલતાં નથી, પણ પાણીમાં રહેલ અગ્નિ અને વાયુ, એ બે મળીને દોષને સુધારી, શરીરને નિરામય બતાવે છે. એટલે પિત્તના તાવમાં પાચક ઔષધિરૂપ, ઉપર કદા પ્રમાણે ઉકાળેલું ત્રિપાદશેષ પાણી આપવાને જરા પણ આંચકો ખાવો નહિ. પિત્તજ્વરમાં કોઈ પણ જાતનાં તીક્ષ્ણ વસાણાં અથવા

આ. ૧૧

૩૨૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

શાઓમાં કહેલા રસો પૈકી કોઈ પણ રસ આપવો નહિ; પરંતુ તાવની મુદત પહેલાં તે હદીને લીમડાની પાંદડાં વિનાની સૂકી સળી નંગ સાત, ધાણા તોલો અર્ધો અને કાળાં મરી નંગ ચાર, એ સર્વેને પાણી મૂકી ભાંગની પેટે પુષ્કળ વાટી, કપડે ગાળીને તેમાં ઠીકરી છમકારી દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું. એ પાવાથી ઊલટી અને ગ્રાહા અંધ થઈ જાય છે અને પેટમાં ભૂખ લાગી અન્ન ઉપર રુચિ થાય છે. ખીજા ઉપાય તરીકે પ્રથમ ભાગમાં લખવામાં આવેલી “રાસ્ના” નામની દવા અથવા “નળઅંધ” નામની દવા અખે વાલ લઈ, તેમાં અર્ધો વાલ કુલાવેલી કૂટકકી મેળવી, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી પિત્તજ્વરની શાંતિ થાય છે. અથવા પિત્તજ્વરવાળાને વરિયાળી, ધાણા, વાયવડિંગ, નીલોદ્ધર, જેઠીમધ, પક્ક, વાળો, પિત્તપાપડો ઘાસ, કાકડા-સિંગ અને કમળકાકડી સમભાગે લઈ, તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ૦૧ તોલો ચૂર્ણ લઈ, તેને ગરમ પાણીમાં ઉકાળી અથવા ઠંડા પાણીમાં વાટી કલક કરી અથવા તે ચૂર્ણ ઉપર ખખળતું પાણી નાખી, તેને ફાંટ ખનાવી, અથવા તે ચૂર્ણને ખાર કલાક પાણીમાં ભીંજવી રાખી, તેનું હિમ ખનાવી, અથવા એકલા પાણી સાથે ફાંકી મરાવી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે, તે ઘણા ઉપદ્રવવાળો પિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે. પિત્તજ્વરવાળાને શરીરે અંદનનો લેપ કરવો. મોરની પીંછીના, નેતરના, વાળાના અને તાડના પંખાવતી પવન નાખવો, પણ વાંસના પંખાથી પવન નાખવો નહિ; વાંસના પંખાથી પવન નાખવામાં આવે તો શરીરમાં રક્તપિત્ત વધી જાય છે. કોઈ જાતનો પંજો ન મળે તો સફેદ કપડાથી પવન નાખવો પણ હદીને ઉઘાડો સૂવા દેવો નહિ અને બહારનાં હવાઉજાસને આવતાં અટકાવવાં નહિ.

૩. ન્યારે મનુષ્યો તમોગુણુપ્રધાન ખાનપાનનું અતિશય

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૨૩

સેવન કરે છે, ત્યારે આમાશયમાં રહેલો કલ્દેહનકક વૃદ્ધિ પામી, પકવાશયમાં રહેલા પાચકપિત્તને મંદ કરી નાખે છે. એટલે સમાનવાયુ બ્રાજક, રંજક, સાધક અને આલોચક પિત્તને બેઠતું પિત્ત પહોંચાડી શકતો નથી; પરિણામે તે તે પિત્તના સ્થાનોમાં પિત્ત ઘટી જવાથી, કકને પચાવવાની ક્રિયા, લગભગ બંધ પડી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ સમાનવાયુ પકવાશયમાંથી વધેલા કકને, કકનાં સ્થાનો ઉપર મોકલતો જાય છે; એટલે શરીરમાં રહેલી પંદરે એકિસોમાં પિત્તનું બેર ઘટવાથી આખા શરીરની ચામડી ઉપર પાણીએ ભીંજાવેલાં કપડાં વીંટાળ્યાં હોય એવી શરદી જણાય છે; અને બ્રાજકપિત્તને જેટલો ભાગ અવશેષ રહેલો હોય, તે કકથી છૂટો પડી શરીરને થોડું થોડું ગરમ કરે છે. હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત ઘટી જવાથી, અવલંબન કકનો વધારો થાય છે. તેથી શરીર ભારે થવાથી શરીરમાં આળસ ઉત્પન્ન થાય છે. સાધકપિત્ત મંદ થવાથી આલોચકપિત્તને ઉદાનવાયુ ખેંચી શકતો નથી અને ઉદાનવાયુ રસન કકને વધારે ખેંચે છે, તેથી દહીંનું સુખ ચીકણું અને મધુર (મીઠું) થઈ જાય છે. આમાશયમાં રહેલો કલ્દેહનકક વધી જવાથી, મળાશયમાં કકનો ભાર વધે છે, જેથી ઝાટો અને પેશાબ ઘોળાં થાય છે અને સંપ્રલેષણ કક વધવાથી ચામડી અને આંખો ઘોળી દેખાય છે. સંપ્રલેષણ કકની સાથેનું બ્રાજકપિત્ત કમી થવાથી અને વ્યાનવાયુનો વધારો થવાથી શરીર જડ બની જાય છે તથા ટાઢ વાય છે અને રૂંવાડાં ઊભાં થાય છે. હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કકના વધવાથી સાધકપિત્ત ઘટી જાય એટલે દહીંને ઊલટી થવા માટે ઉબકા આવ્યા કરે પણ ઊલટી થાય નહિ; રસનકકમાં વધારો થવાથી અને તેની સાથે ઉદાનવાયુ મળવાથી ઊંધ ઘણી આવે છે, સ્નેહમ જણાય છે, અરુચિ થાય છે અને ખાંસી વધી પડે છે. પણ જો અવલંબન કકની સાથે પાનવાયુ વધી પડ્યો હોય, તો તે

૩૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

દહીને શ્વાસ થાય છે. ઉપર પ્રમાણેના ઉપદ્રવો દેખાય એટલે નિદાનશાસ્ત્ર તેને “ કફજ્વર ” એવું નામ આપે છે.

આવા ઉપદ્રવસહિત કફજ્વર થયેા હોય તે રોગીને ખાર દિવસ સુધી લંઘન કરાવવું. દરમિયાનમાં જે જીલ સુધરે અને ખાવાની રુચિ થાય તો કફને ઉત્પન્ન કરનારાં તમોગુણી ખાનપાન સિવાય, પિત્તને વધારનારાં ખાનપાનનો ઉપયોગ કરવો. આ જ્વર-માં જે કે પાણીની તરસ લાગતીજ નથી, તો પણ જરૂર જણાય તો તેને અર્ધાવશેષ અથવા અષ્ટાવશેષ પાણી પાવું. રોગીને ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં અને ખહારના પવનથી બચાવવો. આ ઉપરાંત સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, અક્કલગરો, કાયફળ, ગળો અને લોંચરીંગણી તોલો તોલો લઈ, તેનો ક્વાથ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત ચાર ચાર તોલા ક્વાથમાં એક તોલો મધ મેળવીને પાવો. એ પ્રમાણે નવ ટંક એ ઉકાળો પાયા પછી “ શીતલંજી રસ ” ની બંને ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવી.

શીતલંજી રસની બનાવટ:- શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, તાંબાની ભસ્મ, શુદ્ધ વહનાગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, કુલાવેલો ટંકજીખાર એ સર્વે સમભાગે લઈ, પારા ગંધકની કાજળી કરી, ખાકીનાં વસાણાં તેમાં મેળવી ખલમાં ખારીક વાઢ્યા પછી ચિત્રાના રસમાં ત્રણ પુટ આપવા, પછી આહુના રસના ત્રણ પુટ આપવા, પછી પાનના રસના ત્રણ પુટ આપી, મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ શીતલંજી રસ કફનું શોષણ કરી, શરીરને ગરમ બનાવે છે. આ ગોળીમાં એક એવો ચમત્કાર છે કે, બ્યારે કોઈ ચિકિત્સકની ઢવાથી કોઈ પણ બતનો તાવ એકદમ છટકી જઈ, શરીરે શીત વ્યાપી બીય ત્યારે જે ગોળી સૂંઠના પાણીમાં ઘસી, રોગીને પાવાથી પા કલાકમાં શરીરનું શીત ઊડી જઈ, પાણીના નીકળતા મેતિયા બંધ થઈ, શરીર ગરમ બને છે. પણ જે પા કલાકમાં આવેલું

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૨૫

શીત મટી જઈ ગરમાવો ન આવે તો તે દહીંને જીવવાની આશા નથી. એથી ઊલટું જો 'સનત જ્વર' આવ્યો હોય અને ઊતર-તોજ ન હોય, તેને બળ્બે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાંચી સાથે ઘસીને પાવાથી, તાવ ઊતરી શરીર ઠંડું પડે છે. જો પેટમાં દુખતું હોય, પેટ ચડતું હોય, હાંફ ચાલતી હોય અને છાતીમાં ઠક્ક ખેલતો હોય, તો બળ્બે ગોળી પાણીમાં ઘસીને આપવાથી દરદને મટાડે છે.

સુતરાજ રસ:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ અને કુલાવેલો ટંકણુખાર સરખે ભાગે લઈ, તેના સમગ્ર વજન જેટલાં ધંતૂરાનાં છાશમાં ખાદીને સૂકવેલાં ખીજ લઈ તેને ખારીક વાટી, એક દિવસ ખરલ કરી, પછી એ વસાણાનું વજન જેટલું થયું હોય, તેને ચોથે ભાગે ધંતૂરાનાં ખીજ તથા વછનાગ લઈ, તેનો ઉકાળો કરી, એ ઉકાળાના ત્રણ પુટ આપવા. તે પછી સૂંઠ, મરી ને પીપર એ વસાણું ચોથે ભાગે લઈ તેનો ઉકાળો કરી, તે ઉકાળાના પાંચ પુટ આપવા. ત્યાર પછી તેની અડદ જેવડી ગોળી-ઓ વાળવી એટલે મૃતપ્રાણુદાયી સુતરાજ રસ તૈયાર થયો. એ રસ કફજ્વરમાં અને તેમાંય આસ કરીને સજેખમનું જોર વધારે હોય અને રોગીને શરદી બહુ લાગતી હોય તે વખતમાં, બળ્બે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે.

સ્વચ્છંદસૈરવ રસ:—શુદ્ધ પારો પાંચ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક પાંચ ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ પાંચ ભાગ, બ્લયફળ બે ભાગ, પીપર ૬૫ ભાગ, એ સર્વેને ઝીણાં વાટી આદાના રસમાં ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીમાંથી અકેક અથવા બળ્બે આપવાથી ત્રિદોષમાં, કફજ્વરમાં અને જેમાં છાતી કફથી ભરાઈ ગઈ હોય તે તાવમાં મોટાં તથા નાનાં માણસને ઘણો ફાયદો કરે છે.

કેદંપતરુ રસ:—શુદ્ધ પારો એક ભાગ, શુદ્ધ ગંધક એક

૩૨૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ એક ભાગ, શુદ્ધ મનસીલ એક ભાગ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ એક ભાગ, કુલાવેલો ટંકણુ એક ભાગ, સૂઠ-પીપર બે ભાગ અને મરી દશ ભાગ લઈ, પારા-ગંધકની કાબળી કરી, તેમાં બીજાં વસાણાં નાખી, બારીક ખરલ કરવો એટલે કલ્પતરુ રસ તૈયાર થાય છે. આ રસમાંથી એક વાલ અથવા અર્ધો વાલ કક્ષ્ણવરમાં આપવાથી, ખાંસી, શ્વાસ, હાંફણુસહિત તાવને મટાડે છે. જે કોઈ માણસના દાંત બંધ થઈ ગયા હોય અને મૂર્છા આવી હોય તો આ રસમાંથી એક ચપટી લઈ, નાકમાં ડૂંકવાથી દાંત ઊઘડી જાય છે અને શુદ્ધિ આવે છે. કક્ષ્ણવરમાં હૃદયમાં શૂળ મારતું હોય તો હરણનાં આખાં શિંગડાં લઈ, તેના બખ્ખે આંગળના કટકા કરી, સંપુટમાં મૂકી, કપડમટ્ટી કરી, ગજપુટ અગ્નિ આપી, સ્વાંગ શીતળ થાય એટલે કાઢી લેવું. તેની કાળી ભસ્મ થશે તે વાટી, શીશીમાં ભરી મૂકવી. તેમાંથી એક વાલ દિવસમાં ત્રણ વખત મધ સાથે ચટાડવાથી શૂળને મટાડી દે છે. તેમ છતાં જે કક્ષ્ણવર અડયા સિવાય હૃદયમાં ભયંકર શૂળ મારતું હોય તો એ 'મૃગશૃંગ પુટપાક' એક વાલ ઘી સાથે ચટાડવાથી હૃદયના શૂળને તરત મટાડે છે. તેજ પ્રમાણે સાખરનાં શિંગડાં લાવી, તેના બખ્ખે આંગળના કટકા કરી, માટીના વાસણમાં મૂકી, તેનું મુખ બંધ કર્યો વિના ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી તેની સફેદ ભસ્મ થશે. તે ભસ્મને ઝીણી વાટી, આકડાના દૂધમાં પલાળી તેની ટીકડીઓએ બનાવી, તડકે સૂકવી, ફરીથી વાસણમાં ભરી ગજપુટ અગ્નિ આપી, સ્વાંગ શીતળ થાય એટલે બિલકુલ ઠંડું પડ્યા પછી વાટી, શીશીમાં ભરી મૂકવી. એમાંથી જે રોગીના પાસાંમાં શૂળ મારતું હોય અથવા જે રોગી લવારો કરતો હોય કે જેનો કફ સુકાઈ ગયો હોય, તેવા રોગીને આહુનો રસ અને મધ મેળવી, તેને જરા ગરમ કરી, આ 'સાખરભસ્મ' ની

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૨૭

અર્ધા વાલની માત્રા દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી, ઘણા કાયદો કરે છે. તેવીજ રીતે 'માણિક રસ' જે આગળ પ્રથમ ભાગમાં કહેવામાં આવ્યો છે, તે પણ આદુ, કુદીનો અને મધના એકત્ર અનુપાન સાથે આપવાથી તેટલોજ કાયદો કરે છે.

૪. જે મનુષ્ય તમોગુણપ્રધાન સત્ત્વગુણી ખાનપાનનું અતિ-સેવન કરે છે, તેના અપાનવાયુમાં વિકાર થવાથી, પકવાશયમાં રહેલો સમાનવાયુ જે રસને યકૃતપ્લીહામાં રંજક પિત્તને પહોંચાડવા, પાનવાયુને આપે છે. તે પાનવાયુ સમાનવાયુએ મોકલેલા તેટલા પિત્તનું ગૃહણ નહિ કરી શકવાથી, વધેલું પિત્ત તીલ (કલોમ) માં જઈને, જળને વહેવાવાળી નસોને કુલાવે છે, જેથી તે રોગીને અત્યંત તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. કલોમના મૂળમાં પિત્ત આવવાથી હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તને ઉદાનવાયુ ભેરથી ખેંચી લે છે, જેથી માથામાં રહેલો રસનકક પાતળો થઈ જવાથી, તે રોગીને મૂર્છા થાય છે. તે મૂર્છા થાય એટલું પિત્ત ઉદાનવાયુ નહિ ખેંચે અને થોડું ખેંચે, જેથી આલોચકપિત્તમાં વધારો થવાથી તે રોગીને ભ્રમ થાય છે. સમાન વાયુએ મોકલેલા રંજકપિત્તમાંથી વધેલા પિત્તને, કલોમમાં રહેલું પડવાથી, પાનવાયુ પાતળો પડી જાય છે, જેથી વ્યાનવાયુને પાછા આવવું પડે છે; એટલે આમડીમાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત વધે છે અને સંપ્રલેષણ કક ઘટે છે. તેથી રોગીને આખે શરીરે ઢાહ થાય છે. તેવી રીતે સાધકપિત્તને ઉદાનવાયુ ખેંચી જઈ, માથામાં રહેલા રસનકકને પિગળાવી નાખે છે; તેથી રોગીને ઊંઘ આવતી નથી. માથામાં રહેલા ઉદાનવાયુને હૃદયમાં રહેલો પાનવાયુ બ્રાજકપિત્ત તથા રસનકક પૂરાં પાડી શકતો નથી. જેથી ઉદાનવાયુ મગજમાં રહેલા કકને સુકાવી નાખી, રોગીના માથામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉદાનવાયુ સાધકપિત્તને તથા રસનકકને લેવામાં ખેરકાર થાય છે. જેથી રોગીના ગળા

૩૨૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

તથા મોઢામાં શોષ પડે છે. ઉપર બતાવ્યું છે તેમ જે રોગીને ભ્રમ થાય છે, તે ભ્રમણાને લીધે, તે લવારો કરે છે. સમાનવાયુએ મોકલેલા જોઇએ તે કરતાં વધારે સાધકપિત્તને હૃદયમાં સ્થાન નહિ મળવાથી તે પિત્ત બહાર નીકળવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ રસનકરના ઘેરાવાને લીધે બહાર નીકળી શકતું નથી; એટલે તે રોગીને ઉબકા આવે છે. સાધકપિત્તમાં વધારો થવાથી વ્યાનવાયુ હૃદયમાં પિત્તની શાંતિ માટે આવે છે; જેથી ચામડીમાં સંશ્લેષણ કરીને વધારો થવાથી રોગીનાં રૂંવાડાં ટાઢ વાઈને ઊભાં થાય છે. અપાનવાયુ મળને બહાર કાઢતો નથી, તેથી પકવાશયમાં કાચો આમ એકઠો થવાથી અન્ન પર અભાવો થાય છે. સંશ્લેષણ કરીને સાથેનું બ્રાજકપિત્ત ઘટી જવાથી વ્યાનવાયુ કરીને સૂકવી નાખે છે, તેથી સાંધાઓમાં કળતર થાય છે. આવી રીતના ઉપદ્રવવાળો તાવ જે રોગીને આવ્યો હોય તેનું નામ “વાતપિત્તજ્વર” પાડ્યું છે.

૫. જે માણસ તમોગુણપ્રધાન રજોગુણી ખાનપાનનો વધારે ઉપયોગ કરે છે, તેનો આમાશયમાં રહેલો ક્લેહન કફ અને મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ બગડે છે. જેથી સમાનવાયુ તેના બરાબર લાગ પાડી શકતો નથી; એટલે પકવાશયમાં રહેલાં પાચકપિત્તની સાથે બ્રાજકપિત્તને મોકલવાનો મસાલો મોકલી શકાતો નથી. આથી ત્વચામાં રહેલા વ્યાનવાયુ અને સંશ્લેષણ કરી વધી પડવાથી રોગીના શરીર ઉપર લીનાં કપડાં વીંટાળ્યાં હોય એવું લાગે છે. વ્યાનવાયુ બ્રાજકપિત્તના અભાવે, સંશ્લેષણ કરીને સૂકવી નાખે છે, તેથી તે રોગીને સંધીવાની પેઠે સાંધામાં તીવ્ર વેદના થાય છે. સમાનવાયુ, રનેહગ કરીને હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કફ તરફ મોકલે છે, જેને ઉદાનવાયુ જોરથી ખેંચી લઈ જાય છે. એટલે આલોચક પિત્ત ઠંડું પડી જઈ રોગીને ઊંઘ ઘણી આવે છે અને તેની સાથે માથા પર ઘણો ભાર મૂક્યો હોય એવી ખીડા થાય છે.

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૨૯

સમાનવાયુએ મોકલેલા સ્નેહગ કફનો ઉદાનવાયુએ ખેંચેલા કફ કરતાં વધારાનો ભાગ હૃદયમાં રહી જવાથી તે રોગીને ઉધરસ થાય છે. તપ્યામાં રહેલા બ્રાજકપિત્તને વ્યાનવાયુ શોષણ નહિ કરવાથી શરીર ગરમ થાય છે; અને તે પિત્તને આમડીમાં રહેલો અપાનવાયુ બહાર ખેંચી લઈ શરીરને ઠંડું પાડે છે ત્યારે રોગીને પસીનો ધાય છે. કફ અને વાયુની બે ઝોક્સિમાં ગડબડ થવાથી પિત્તનું જોર કમી થવાને લીધે તાવનું જોર મધ્યમ દેખાય છે. એવી રીતનાં લક્ષણ જે રોગીમાં દેખાય છે, તેને નિદાનશાસ્ત્રને બાણુનારા ચિકિત્સકો “ પ્રલેપ્ત-વાતજ્વર ” કહે છે.

૬. આમાશયમાં રહેલા કલેહન કફને અને પકવાશયમાં રહેલા પાચકપિત્તને સમાનવાયુ વ્યવસ્થિત નહિ રાખી શકવાથી, હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત વધી જાય છે, જેથી રોગીનું મોહું કડકું થઈ જાય છે અને રસન કફમાં વધારો થવાથી મોં ચીકણું લાગે છે. સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી ઉદાનવાયુને આલોચક પિત્ત મળતું નથી, જેથી માથામાં રહેલો સ્નેહગ કફ આંખો ઉપર આવીને દબાણ કરે છે, તેથી આંખનાં પોપચાં બિઘડી શકતાં નથી; એટલે દલી ઘેનમાં પડી રહે છે અને તેને શુદ્ધિ રહેતી નથી. સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી અવલંબન કફનો વધારો થાય છે, તેથી ઉધરસ થાય છે અને કોદામાં કલેહન કફ વધવાથી અન્ન પર અરુચિ થાય છે. આમડીમાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત અને આમડીમાં રહેલા વ્યાનવાયુને સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી વારેવારે હૃદયમાં જવું પડે છે. તેથી રોગીને ઘડીમાં ટાઢ વાય છે ને ઘડીમાં તાપ લાગે છે. એવા ઉપદ્રવસહિત જે રોગીને તાવ આવે છે, તેને નિદાનશાસ્ત્ર બાણુનારા ચિકિત્સકો “ પ્રલેપ્ત-પિત્તજ્વર ” એવું નામ આપે છે. ઉપરોક્ત-વાત-પિત્તજ્વર, પ્રલેપ્ત-વાતજ્વર અને પ્રલેપ્ત-પિત્તજ્વર હોય, તો તેમાં લંબન અને પાચન તથા શોષન બે બે દોષના મિશ્રણ

૩૩૭ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

પ્રમાણે કરવાં અને એવા જે જે દોષવાળા તાવના ઉપાય અમે એક-ઠા લખીએ છીએ, છતાં તે ઉપાય લખાઈ રહ્યા પછી તેની યોજના અમારા અનુભવ પ્રમાણે લખીશું.

ક્ષુધાસાગર રસ:-સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, ખહેડાં, આમળાં, જવખાર, સિંધવખાર, સાજીખાર, ખડિયોખાર, ગંગડીખાર, ટંક-જીખાર કુલાવેલો, વરાગડુ મીઠું, સંચળખાર, પારો, ગંધક અને વછનાગ એ સરખે ભાગે લઈ, પ્રથમ પારા-ગંધકની કાજળી કરી ખાકીનાં વસાણાં તેમાં મેળવી, આડુના રસના સાત પટ આપવા. એ ગોળી કેઈ પણ બાતના તાવના મધ્યભાગમાં, પાચન તરીકે આપી શકાય છે અને ઘણું સારું કામ કરે છે. એ ક્ષુધાસાગર રસ-માં અમે એવો સુધારો કરી ગોળી બનાવીએ છીએ કે, તૈયાર થયેલા ક્ષુધાસાગર રસની ગોળી વાળતાં પહેલાં તેનાથી ચોથે ભાગે કુલાવેલી હિંગ મેળવી, તેને અણના ક્ષારનો એક પટ આપી, મરી જેવડી ગોળી વાળીએ છીએ. તે ગોળી એક અથવા બે દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી, અજીર્ણ પેટશૂળ, પાતળા ઝાડા, ખંધકોષ, પેટનું ચડવું વગેરે અપાન અને સમાનવાયુના બગાડ ઉપર આખાદ કામ કરે છે.

શ્વાસકુઠાર રસ:-શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ મનસીલ, કુલાવેલો ટંકજીખાર, કાળાં મરી, પીપર, એ સર્વેને વાટી આડુના રસનો એક પટ આપી તે સુકાતાં સુધી વાટી શીશીમાં ભરી મૂકવો. તાવમાં, કફનો ઉપદ્રવ હોય અથવા હાંફ ચાલતી હોય, તો ગાળે-વચગાળે એકેક પડીકું મધ સાથે આપવાથી ઘણી સારી અસર કરે છે. એ રસમાં અમે એવો સુધારો કર્યો છે કે, ઉપરનાં બધાં વસાણાં તોલો તોલો હોય, તો મનસીલ તથા કાળાં મરી એ બંને ચાર ચાર તોલો નાખીએ છીએ, તેથી ખાંસી, શ્વાસ, અમૂઝ-જીને બહુ કાયદો થાય છે. એ કેઈ સ્ત્રીને આંકડી એટલે તાણુ

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૩૧

આવતી હોય, જે કોઈના દાંત ખંધાઈ ગયા હોય, જે કોઈને ભારે સળેખમ થયું હોય અથવા કોઈ ઠંડો પડી ગયો હોય તો એક રતી શ્વાસકુહાર તેના નાકમાં ફૂંકવાથી તરત અમત્કાર ખતાવી રોગીને શુદ્ધિમાં લાવે છે.

ત્રિપુરલૈરવ રસ:-શુદ્ધ વછનાગ ભાગ એક, સૂંઠ બે ભાગ, પીપર ત્રણ ભાગ, કાળાં મરી ચાર ભાગ, પારાગંધકથી મારેલું તાંબુ પાંચ ભાગ, હિંગણોક છ ભાગ—એ સર્વને ઝીણું વાટી, માત્ર પાણીમાં ખરલ કરી, તેની અર્ધી રતીની ગોળી વાળવી. એ ગોળી એકથી ત્રણ, વાત-કફજ્વરમાં આપવાથી તાવને મટાડે છે.

રામખાણુ રસ:-શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, હરડાં, ખહેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, પીપર અને અક્કલગરો એ સર્વે સમભાગે લઈ અને એ સર્વના સમગ્ર વજન ખરાખર શુદ્ધ કરેલો નેપાળો મેળવી, ખારીક વાટી લીંબુના રસમાં અડહના દાણા જેવડી ગોળી વાળી, રોગીના અગ્નિબળનો વિચાર કરી, એકથી ત્રણ ગોળી મુઠ્ઠી આપવાથી જીલાબ થાય છે. પણ વૈદ્યે ખૂબ યાદ રાખવું કે, વાતવાતમાં ઝટ જીલાબ આપવો નહિ. ખરું કારણ જણ્યા સિવાય અથવા તાવમાં શોધનની જરૂર પડ્યા સિવાય જીલાબ કોઈને આપવો નહિ. જે વૈદ્યને જીલાબ આપવાની ટેવ પડેલી છે અને વાતવાતમાં જીલાબ આપી માણસોનાં શરીર બગાડે છે, તેને અમારી આ વાત ધ્યાનમાં આવશે નહિ. તેવા વૈદ્યોને અમે વાગ્બદ્ધનું સૂત્રરથાન વાંચવાની લલામણુ કરીએ છીએ. આથી તેમને સમજાશે કે, જીલાબ લેવાને કયો રોગી અધિકારી છે અને જીલાબ આપવાનો કેવા વૈદ્યને અધિકાર છે; માટે વગરસમજ્યે જીલાબ આપવો નહિ. જે ખાસ અગત્ય જણાય તો ચાલતી દવામાં મિશ્રણુ કરીને, મળ સાફ થાય એટલો શોધન જીલાબ અમે તો આપીએ છીએ. જે સ્વતંત્ર જીલાબ આપવામાં આવે અને રોગીની પિત્તપ્રકૃતિ

332

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

હોય, તે કાચો મળ તૂટી પડી, બુલાળ આપેલા માણસના શરીરમાં કોઈ નવોજ રોગ પેદા થશે અને તેનું પાપ વૈદ્યને લાગશે.

મહાજવરાંકુશ રસઃ-શુદ્ધ પારો એક ભાગ, શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ, ધંતૂરાનાં બીજ ત્રણ ભાગ, વછનાગ એક ભાગ, સૂંઠ ચાર ભાગ, મરી ચાર ભાગ અને પીપર ચાર ભાગ, એ સર્વ બારીક વાટી આદુના રસમાં અડદ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી એકથી ત્રણ સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી, એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવને મટાડે છે.

પાંચવકત્ર રસઃ-શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, કુલાયેલો ટંકણુ-ખાર, મરી અને વછનાગ સમભાગે લઈ, બારીક વાટી ધંતૂરાના રસની એક ભાવના આપી, પછી આદુના રસની એક ભાવના આપી, મગ જેવડી ગોળી વાળી, રોગીના દોષનું બળ જોઈને એકથી ત્રણ ગોળી આપવાથી આવતો તાવ અટકી જાય છે. પણ એ ગોળી આપવામાં ભૂલ થાય તો રોગીને નશો ચડે છે અથવા ફેર આવે છે, અથવા લવારો કરે છે. તેવા વખતમાં તેને દહીં અને ભાત ખવડાવવો અથવા લીંબુનો રસ પાવો, એટલે આ ગોળીના ઉપદ્રવની શાંતિ થશે.

વિશ્વતાપહરણુ રસઃ-શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, ટંકણુ, મારેલું તાંબુ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને અકલગરો એ સર્વ બારીક વાટી કારેલીના પાતરાંના રસમાં અડદ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી એક અથવા બે, સાકર વાલ બે અને જીરું વાલ બે વાટી પાણી કરી આપવાથી હઠીલામાં હઠીલો તાવ જાય છે.

સ્વચ્છંદભૈરવ રસઃ-શુદ્ધ પારો પાંચ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક પાંચ ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ પાંચ ભાગ, જાયફળ બે ભાગ, પીપર દશ ભાગ લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાં

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૩૩

મેળવી, ખારીક વાટી, આદાના રસમાં મરી બેવડી ગોળી કરવી ને દિવસમાં ત્રણ વાર એક અથવા બપોળે ગોળી પાણીમાં આપવાથી ત્રિદોષમાં, વાયુમાં, અજીર્ણમાં, મોટા માણસને તથા નાનાં બાળકને ઘણો ફાયદો કરે છે.

ઉપર લખેલા રસો તાવના કામમાં અમારે ત્યાં ઘણી ફતેહ-મંદીથી કામ કરે છે અને કોઈ પણ જાતનું અનુપાન એની સાથે આપવું પડતું નથી. કદાચ આપવું પડે તો આગળ લખેલા 'નળ-ખંધ' અથવા 'રાશ્ના' તું પડીકું સાથે ખાંધી આપીએ એટલે રોગીને અનુપાન લેવા માટે બજારમાં જવું પડતું નથી. આ તાવો-માં ખાસ કરીને હલકો ખેરાક આપવો, કોઈ પણ જાતનો વિદા-હી એટલે તેલમાં તળેલો અને ભારે એટલે ઘીમાં તળેલો ખેરાક આપવો નહિ. તેમ જ્યાં સુધી તાવ ગયા પછી શક્તિ આવે નહિ ત્યાં સુધી, કસરત કરવી નહિ, મૈથુન સેવવું નહિ, સ્નાન કરવું નહિ, થાક લાગે એટલું કરવું નહિ અને નહિ પચે એટલું જમવું નહિ. પકવાન ખાવાની જેમ મના કરવામાં આવી છે, તેમ પૌઆ-મમરા જેવાં રૂક્ષાન્ન પણ ખાવાં નહિ. એ પ્રમાણે પથ્ય પાળી જે તાવને તેની મુદત એટલે વાયુમાં સાત દિવસ, પિત્તમાં દશ દિવસ અને કફજ્વરમાં બાર દિવસ સુધી ધીરજ રાખી શરીરમાં પાચન તથા શોધન થવા દઈ, મટાડવામાં આવે છે, તે તાવ ફરીથી આવી શકતા નથી. પરંતુ તાવની જાત પારખ્યા સિવાય, તાવને જોઈને ગભરાઈને, જે વૈદ્ય રોગીની ઉતાવળને ધ્યાનમાં લઈ, તાવ કાઢવાને માટે અથવા તાવ અટકાવવાને માટે તેનો આમ પચતાં પહેલાં તાવ કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા તાવને કાઢે છે, તે જો કે શરીર ઠંડું કરે છે પણ ખીજા રોગનાં ખીજ વાવે છે.

૭. જે માણસ ઘણા ખાટા, ઘણા ચીકણા, ઘણા તીખા, ઘણા કડવા, ઘણા મધુર અને ઘણા કષાયરસનું સેવન કરે; જે માણસ

૩૩૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ઘણો દારૂ, ઘણો તાપ, ઘણો કામ અને ઘણા ક્રોધનું સેવન કરે; જે માણસ ઘણા લૂખા, ઘણા ભારે, ઘણો મંસાહાર અને શીત પદાર્થનું સેવન કરે; જે માણસ ઘણો શોક, ઘણી કસરત, ઘણી ચિંતા અને ઘણો સ્ત્રીપ્રસંગ રાખે; તો તેવા માણસને વાયુ, પિત્ત અને કફ કેાપીને ચેત્ર, વૈશાખ, શ્રાવણ ભાદરવો, આસો અને કાર્તિક માસમાં ઘણું કરીને સન્નિપાતનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. નિદાન શાસ્ત્રકારે સન્નિપાત અને મોતમાં કાંઈ ફેર ગણ્યો નથી. એટલે જેને સન્નિપાત થયો તેનો કાળ આવી ચૂક્યો છે; અને તેમાંથી જીવે તો તેનું મોટું ભાગ્ય માનેલું છે. પરંતુ ઘણો લાંબો વિચાર કરતાં અને નિદાનશાસ્ત્રનું અવલોકન કરતાં સમજાય છે કે, વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણને ત્રણ દોષ કહેલા છે, તેમ એ ત્રણને ત્રણ ધાતુઓ પણ કહેલી છે. હવે જ્યારે એ ત્રણ દોષરૂપે કેાપે છે, તો તે સન્નિપાતનો રોગી સારો થાય છે, પણ જે ત્રણ ધાતુરૂપે કેાપે તો તે રોગી મરી જાય છે. એટલા માટે ત્રિદોષજ્વર (સન્નિપાત) ધાતુપાક છે કે મજાપાક (દોષ) છે, તે નક્કી કરવું એ ચિકિત્સકનું કામ છે. આ ઠેકાણે ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત પ્રમાણે, ત્રિદોષજ્વરમાં આગળ કહેલી પંદર ઓદ્ધિસોમાં કયાં કયાં હીનયોગ, અતિયોગ, કે મિથ્યાયોગ થાય છે અને તેથી મનુષ્યના શરીરમાં કેવા કેવા ઉપદ્રવો જણાય છે, તેનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

મજાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ, પકવાશયમાં રહેલા સમાન-વાયુએ પાડેલા ભાગ પછીનો મળ બહાર ખેંચવામાં આગસુ થાય છે, તેથી પકવાશયમાં રહેલું પાચકપિત્ત, ખોરાકને પચાવવામાં આગસુ થાય છે. અને આમાશયમાં રહેલો કલેદન કફ ખીજી કફની ઓદ્ધિસમાં કફ મોકલવાનું કામ કરતાં આગસુ થાય છે. એટલે એ ત્રણે દોષની ઓદ્ધિસમાં, આગસને લીધે હીનયોગ થવાથી, ત્રણે ઓદ્ધિસને લાગતી ખીજી બારે ઓદ્ધિસમાં રહેલા અધિકારીઓ,

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૩૫

માલ મંગાવવાને તથા પોતાનો માલ ખીજે ઠેકાણે મોકલવાને ઉતાવળિયા થાય છે, જેથી તે તે ઓકિસોમાં અતિયોગ થાય છે. અને પંદરે ઓકિસોમાં કામ કરતો મનરૂપી દલાલ પૂરી દેખરેખ રાખવામાં આજસુ નીવડવાથી, એક ઠેકાણે પહોંચાડવાનો માલ ખીજે ઠેકાણે પહોંચી જાય છે. તેથી તે ઠેકાણે દોષોનો મિથ્યાયોગ થાય છે. એટલે દશે ઇંદ્રિયરૂપી દેશોમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આપણે ત્રિદોષ અથવા સન્નિપાત કહીએ છીએ. તે એવી રીતે કે, પકવાશયમાં રહેલો સમાનવાયુ, પાચકપિત્તને ચક્રતમાં રંજકપિત્તની પાસે ઓછો મોકલે, તે રંજકપિત્તમાંથી પાનવાયુ હૃદયમાં તેને જ્વેરથી ખેંચી લે, જેથી સાધકપિત્તમાં વધારો થઈ, અવલંબન કફ પાતળો પડી જાય; એટલે ફેફસાંમાં સોજો ઉત્પન્ન થાય, જેને આપણે ચૂળ (ડૂક) કહીએ છીએ. તે વધેલા સાધક-પિત્તને વ્યાનવાયુ આમડીમાં ખેંચી જવાથી બ્રાજકપિત્તમાં વધારો થાય એટલે શરીર તપે છે, તેને આપણે તાવ કહીએ છીએ. તેવી રીતે હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કફ પાતળો થવાથી પાનવાયુ તેને સૂકવી નાખે છે. તેથી ફેફસાં અને હૃદયની ક્રિયામાં (સાંધામાં) સંશ્લેષણ કફ ઓછો મળવાથી ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે એ રોગીને ત્રિદોષ થયો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી એ ત્રિ-દોષના ઉપદ્રવો નહિ દેખાતાં માત્ર ડૂક, ઠંસો અને તાવ એક સાથે હોય ત્યાં સુધી તે ત્રિદોષ કહેવાય છે. અર્થાત્ વાયુ, પિત્ત અને કફની મુખ્ય ઓકિસમાં ગડબડ થાય તેને ત્રિદોષ કહેવાય, પણ વાયુ, પિત્ત અને કફની પંદરે ઓકિસ અને તે સાથે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની ઓકિસ કે જે, ત્રિદોષની પંદર ઓકિસ અને ઇંદ્રિયોના દશ પ્રદેશ ઉપર સત્તા ચલાવે છે, તેની સત્તાનો જ્યારે અનાદાર થાય, ત્યારે સન્નિપાત થયો છે, એમ કહી શકાય. તે સન્નિપાતમાં વાયુ, પિત્ત અને કફની ધાતુઓ અંતઃકરણની

૩૩૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

સત્તામાથી સ્વતંત્ર થાય, તેને “ ધાતુપાક સન્નિપાત ” કહે છે, જે મૃત્યુકારક છે. એ ત્રણે ધાતુઓ દોષના રૂપમાં કોપે એટલે અંતઃકરણની સત્તાનો છેક અનાદર ન કરે, પરંતુ દશે ઇંદ્રિયરૂપી દશે પ્રદેશમાં માત્ર હલકા વેગવાળો બળવો જગાડે, તેને “ દોષપાક સન્નિપાત ” કહે છે, જેને ચિકિત્સકો બચાવી શકે છે. હવે તે સન્નિપાતનાં સામાન્ય લક્ષણો કહીએ છીએ.

જ્યારે બ્રાજકપિત્ત વધેલું હોય છે, ત્યારે અવલંબન કફની ખોટ પૂરવા માટે પાનવાયુ, આમડીમાં રહેલા વ્યાનવાયુને સંપ્રલેષણ કફ મોકલવાનો હુકમ કરે છે, એટલે સંપ્રલેષણ કફ અવલંબન કફ તરફ જાય છે. આથી બ્રાજકપિત્તનું જોર વધે છે અને બ્રાજકપિત્ત સંપ્રલેષણ કફને પાછો ખેલાવે છે તેથી ટાઠ વાય છે. એટલે તે રોગીને ક્ષણમાં દાહ થાય અને ક્ષણમાં શીત લાગે છે. સંપ્રલેષણ કફનો હીનયોગ ધવાથી સાંધાઓમાં, હાડકાંઓમાં અને માથાની ખોપરીમાં પીડા થાય છે. હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તનો ભાગ, ઉદાનવાયુ ખેંચીને આલોચકપિત્તને નહિ પહોંચાડતાં મગજ પર લઈ જાય છે અને આલોચકપિત્તના સ્થાન પર સ્નેહગ કફ વધી પડવાથી આંખમાંથી પાણીનો સ્રાવ થાય છે અને આંખનું તેજ ધટી જાય છે. સાધકપિત્તની પાસે રહેલો અવલંબન કફ પાતળો પડી જવાથી અને ઉદાનવાયુ તે કફને આલોચકપિત્તની ઓઢિસમાં મોકલી આપવાથી, કંઠમાં રહેલા રસન કફને ખીજો કફ મળતો નથી. એટલે રસન કફના હીનયોગથી ગળું, તાળવું અને જીભ સુકાઈ જાય છે. એટલુંજ નહિ પણ રસન કફના હીનયોગે અને ઉદાનવાયુના અતિયોગે જીભ સુકાઈને લૂખી પડે છે તથા તેના ઉપર આંગળી ફેરવવાથી તે ખરબચડી અને કાંટા જેવી ખૂંચે છે, જેથી કોઈ પણ રસનો સ્વાદ જાણી શકતી નથી. આલોચકપિત્તને સ્થાને સ્નેહગ કફ જવાથી રોગીને તંદ્રા (ઘેન) અને મોહ (ખેભાનપણું)

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૩૭

ઉત્પન્ન થાય છે. અને આલોચકપિત્ત પોતાની ઓક્સિસ છોડીને મગજમાં જવાથી મનનો કાબૂ મગજ ઉપરથી ઘટી જાય છે, તેથી તે રોગી લવારો કરે છે. ઉદાનવાયુની ઓક્સિસમાં હીનયોગ થવાથી અને બ્રાજકપિત્તની ઓક્સિસમાં રનેહગ કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી, કષ્ટોન્દ્રિયના પ્રદેશમાં બળવો જાગે છે, જેથી તે રોગી કાને સાંભળતો નથી અને કદાચ સાંભળે છે તે તે જુદુંજ સાંભળે છે. એટલે ઉદાનવાયુની ઓક્સિસમાં હીનયોગ, આલોચકપિત્તની ઓક્સિસમાં મિથ્યાયોગ અને રનેહગ કફની ઓક્સિસમાં અતિયોગ થવાથી, તે રોગીની તમામ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પ્રદેશમાં બળવો જાગી, અંતઃકરણની સત્તાનો અનાદર થાય છે. એટલે તે રોગી આપણું બોલેલું સાંભળતો નથી અને નહિ બોલાયલા વાક્યનો જવાબ આપે છે. આપણી આપેલી વસ્તુનો સ્વીકાર કરતો નથી, પણ નહિ આપેલી વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે. એટલે ઉદાનવાયુ, આલોચકપિત્ત અને રસગ કફની ત્રણે ઓક્સિસો જે આખા શરીરને ચલાવવાનું કામ કરે છે, ત્યાંથી મનરૂપી દલાલને ખરતરફ થવું પડે છે, જેથી મને સંગ્રહી રાખેલા ગુપ્તમાં ગુપ્ત વિચારો પ્રકટ થઈ જાય છે, એટલે મન સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રહીને તન્માત્રાઓ સાથે વહીવટ ચલાવે છે. આમ રોગી ખીજી દુનિયા સાથે વર્તતો હોય એમ જણાય છે અને મનનો અંકુશ ઘટી જવાથી, ખીજી તમામ ઓક્સિસો અવ્યવસ્થિત થાય છે. આથી સાધકપિત્તની ઓક્સિસમાં ગડબડ થવાથી ખાંસી અને શ્વાસ જણાય છે. રસન કફ સાથે રંજકપિત્ત મળવાથી અને થોડો અવલંબન કફ મળવાથી, ઘોળા કફ જેવા અને રાતા લોહી જેવા બળખા પડે છે. ઉદાનવાયુનો હીનયોગને રસગ કફનો અતિયોગ થવાથી માથું ભારે થાય છે, તેથી તેને સાધકપિત્ત ઊંચકી શકતું નથી, એટલે તે આમતેમ ઢળી પડે છે. સાધકપિત્ત વધવાથી અને હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કફ ઘટવાથી હૃદયમાં વ્યથા થાય

૩૩૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

છે. અપાનવાયુ, સમાનવાયુએ મોકલેલા મળને બહાર નહિ કાઢવાથી અને અપાનવાયુમાં પાચકપિત્તને હીનયોગ થવાથી પસીનો, ઝાડો અને પેશાબ ઘણું કાળે અને ઘણા થોડા પ્રમાણમાં દેખાય છે. વાયુની પાંચે ઝાંકિસેનો હીનયોગ થવાથી અને કફની ઝાંકિસમાં મિથ્યાયોગ થવાથી તે રોગીનું શરીર સુકાઈ જતું નથી પણ તાબું દેખાય છે. અવલંબન કફ થોડો ઊંચે ચડે છે અને રસન કફ થોડો નીચે ઊતરી, પાનવાયુને કંઠદ્વારમાંથી બહાર નીકળી વિષ્ણુપાદામૃતનું પાન કરતાં અડચણ કરે છે. અને પ્રાણવાયુ બહાર નીકળવાને જોર કરે છે, જેથી ગળા અને છાતીમાં ગડગડાટ થાય છે. ચામડીમાં ભ્રાજકપિત્તને અતિયોગ થવાથી અને સંપ્રલેપણ કફને હીનયોગ થવાથી, રંજકપિત્તે રંજેલા કેશવાહિનીમાં ફરતા લોહીનો ચામડીમાં દેખાવ થવાથી, ચામડીની સપાટીની ખરોખરના રાતા મંડલ (ડાઘા) દેખાય છે. ઉદાનવાયુની અવ્યવસ્થાને લીધે રોગી મૂળો થાય છે, સમાનવાયુની અવ્યવસ્થાને લીધે પેટ મોટું થાય છે અને સાધકપિત્તના અતિયોગથી દોષોને, ધાતુઓને અને મળોને, વહેવાવાળી નસોના સ્રોતો (મોઢાં) પાકી જાય છે. આમ બધી અવ્યવસ્થા થવાથી એટલે ત્રિદોષની પંદરે ઝાંકિસોમાં હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ થવાથી દશે ઇન્દ્રિયો મનના તાબામાંથી નીકળી જઈ જે બળવો કરે છે અને તેથી પંદરે ઝાંકિસોમાં જે મળ દોષરૂપે એકઠો થાય છે, તેને પાકતાં ઘણા કાળ વહી જાય છે. જ્યારે પાનવાયુ, અપાનવાયુ અને સમાનવાયુ, તેમજ પાચકપિત્ત, રંજકપિત્ત અને સાધકપિત્ત, તથા કલેદન કફ, અવલંબન કફ અને રસન કફની ઝાંકિસના મળો (દોષો) પાકી, શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે છે, ત્યારે પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતી નજરે પડે છે. એ પ્રમાણેની ઉપદ્રવવાળી અવ્યવસ્થા જણાય તે રોગીને સન્નિપાત થયો છે, એવું નામ આપવામાં આવે છે.

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૩૯

ઉપર પ્રમાણે ત્રિદોષની ત્રણે મુખ્ય ઓક્રિસોમાં અવ્યવસ્થા થવાથી ત્રિદોષની પંદરે ઓક્રિસોમાં અવ્યવસ્થા થાય છે, તેને સન્નિપાત કહેવામાં આવે છે. પરંતુ દરેક રોગીના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ બુદ્ધા હોવાથી તેના પ્રકૃતિલેહથી સન્નિપાતના સ્વરૂપમાં જે લેહ જણાય છે, તેના બુદ્ધા બુદ્ધા તેર લેહ નિદાનશાસ્ત્રે વર્ણવ્યા છે.

૧. સમાનવાયુની ઓક્રિસમાં અસમાનતા થવાથી વાયુ દરેક ઓક્રિસમાં વધી પડે છે, જેથી અવલંબન કફને પ્રાણવાયુ સૂકવવાથી શ્વાસ અને ઉધરસ થાય છે. મગજમાં રહેલા સ્નેહગ કફને ઉદાનવાયુએ સૂકવવાથી ભ્રમ, મૂર્છા, ખકવાદ અને મોહ થાય છે. પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુની સમાનતામાં લેહ પડવાથી, પડખામાં વેદના થાય છે અને ખગાસાં આવે છે. તેવી રીતે ઉદાનવાયુ રસન કફને સૂકવવાથી મોહું લૂણું પડે છે, અને જીભમાં તૂરાશ આવે છે. આવાં લક્ષણોવાળા રોગીને 'વાતોદ્વણુ સન્નિપાત' કહે છે અને એ દારુણુ સન્નિપાતનું ખીળું નામ 'વીસફારક' આપ્યું છે.

૨. પાચકપિત્તની ઓક્રિસમાં પિત્તનેા અતિયોગ થઈ તે પિત્ત અપાનવાયુના સ્થાનમાં આવવાથી, રોગીને ઝાડા થાય છે અને તે પિત્ત ઉદાનવાયુ સાથે મળવાથી કફને સૂકવી ભ્રમ કે મૂર્છાને ઉત્પન્ન કરે છે. પાચકપિત્ત ઉદાનવાયુ સાથે મળવાથી જ્યારે રસન કફ સુકાઈ જાય છે, ત્યારે મોહું પાકે છે અને શરીરમાં રાતાં વ્યાઠાં થાય છે, તથા બ્રાજકપિત્ત વધવાથી આંખે શરીરે દાહ થાય છે. એવાં લક્ષણોવાળા સન્નિપાતને 'પિત્તોદ્વણુ' કહે છે અને એનું ખીળું નામ નિદાનશાસ્ત્રે 'આશુકારી' આપ્યું છે.

૩. હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કફનેા અતિયોગ થવાથી માથામાં રહેલા સ્નેહગ કફ અને ગળામાં રહેલા રસન કફમાં અતિયોગ થાય છે. તેથી રોગીને બોલવામાં ગદ્ગદપણું થાય છે, નિદ્રા ઘણી આવે છે, તેમ તેથી આલોચકપિત્ત ઘટી જવાથી આંખે

૩૪૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

અકક થઈ જાય છે અને રસન કફના વધવાથી, મોઢું મીઠું થાય છે. એવાં લક્ષણોવાળા સન્નિપાતને 'કફોદ્વણુ સન્નિપાત' કહે છે અને તેનું ખીજું નામ 'કમ્પન' આપ્યું છે.

૪. જો સમાનવાયુ અને પાચકપિત્તની ઓકિસમાં અતિયોગ થયો હોય તો પાચકપિત્ત બ્રાજકપિત્તમાં મળવાથી તાવ રહે છે. પાચકપિત્ત ઉદાનવાયુ સાથે મળવાથી મદ ધાય છે, સમાનવાયુ રસન કફને સૂકવવાથી તૃષ્ણા સાથે મોઢું સુકાય છે, સમાનવાયુના અતિયોગથી પેટ ચડે છે, અરુચિ થાય છે અને ઉદાનવાયુ રસન કફને આંખો પર મોકલવાથી આંખ ઊઘડતી નથી. પાનવાયુ અવલંબન કફને સૂકવે છે જેથી ઉધરસ અને શ્વાસ થાય છે. તેવી રીતે વાયુ કફને સૂકવે છે અને પિત્ત વાયુને પાતળો બનાવે છે, એટલે બેડતા મિથ્યાયોગથી શ્રમ ધાય છે-અર્થાત્ રોગી શક્તિહીન થઈ જાય છે. એવા લક્ષણોવાળા રોગીને 'વાત પિત્તોદ્વણુ સન્નિપાત થયો છે' અને તેનું ખીજું નામ પંડિતોએ 'ખજુ' રાખેલું છે.

૫. સમાનવાયુ અને અવલંબન કફની ઓકિસમાં અતિયોગ થવાથી, અવલંબન કફનો વધારો એટલે સંપ્રલેષણ કફમાં અતિયોગ થવાથી, તેને શીતજ્વર આવે છે, સમાનવાયુમાં અતિયોગ થવાથી ભૂખ નાશ પામે છે અને પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. પાનવાયુ અવલંબન કફને સૂકવે છે તેથી ખડખાંચો સજ્જડ થઈ ગયાં હોય એવી પીડા થાય છે. ઉદાનવાયુ રનેહન કફને સૂકવે છે તેથી મૂર્છા થાય છે; અને ઉદાનવાયુ રસન કફને સૂકવે છે તેથી તરસ લાગે છે. આલોચકપિત્તના ઘટવાથી ઘેન આવે છે અને અવલંબન કફના સુકાવાથી શ્વાસ ચાલે છે. આ સન્નિપાતને 'વાતપ્રલેષ્મોદ્વણુ' કહીને તેનું ખીજું નામ 'શીઘ્રકારી' કહ્યું છે. આ સન્નિપાતનો રોગી એક દિવસ પણ જીવતો નથી.

૬. જે માણસને પાચકચિત્ત અને અવલંબન કફનો અતિયોગ

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૪૨

થાય છે, તેને પિત્તના અતિયોગને લીધે શરીરની અંદર દાહ થાય છે, અને કફના અતિયોગને લીધે શરીર બહારથી ઠંડું રહે છે. અવલંબન કફના અતિયોગથી પડખાંમાં વ્યથા થાય છે, છાતી અને ગળું તથા માથું ઝલાઈ જાય છે; રસન કફ સુકાઈ જવાથી ઘણી મહેનતે કફ પિત્ત જેવું ચૂકે છે. બ્રાજકપિત્તમાં અતિયોગ થવાથી શરીરે રાતાં ચાંદાં દેખાય છે. અપાનવાયુમાં પિત્ત વધવાથી પાતળા આડા થાય છે. રસન કફ અને અવલંબન કફ, પાનવાયુના માર્ગને રોકે છે તેથી હેડકી અને શ્વાસ થાય છે. આવાં લક્ષણો-વાળા રાગીને 'પિત્તશ્લેષ્મોદ્વણ' સન્નિપાત કહે છે અને તેનું ખીલું નામ પડિતોએ 'બલ્લુ' પાડ્યું છે.

૭. સમાનવાયુ, પાચકપિત્ત અને અવલંબન કફની ઓકિસમાં મિથ્યાયોગ થયો હોય, તો આખા શરીરમાંની ઓકિની બાર ઓકિસો અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા દશ ઇંદ્રિયોના પ્રદેશોમાં ત્રિદોષના મિથ્યાયોગથી, સમગ્રે હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થાય છે. તેને જોઈને ઘણા લોકો 'રાક્ષસોની ઝડપ લાગી છે, દેવીની ઝડપ લાગી છે, ચક્ષુષી વળગી છે, બ્રહ્મરાક્ષસની ઇંચા પડી છે, અથવા ભૂત વળગ્યું છે' વગેરે દેવતાઈ ચમત્કારની વાતો કરે છે. પણ ખરું કારણ એ છે કે, ત્રિદોષની પંદરે ઓકિસોમાં હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ થવાથી, અંતઃકરણની ઓકિસમાં કામ બંધ થઈ જાય છે. અને મનરૂપી દલાલને ઘડી ઘડીમાં જુદી જુદી ઓકિસમાં હોડાહોડ કરવી પડતી હોવાથી, એટલો અવકાશ નથી મળતો કે, જે અંતઃકરણ સાથે વિચાર ચલાવી શકે. તેથી દશે ઇંદ્રિયરૂપ પ્રદેશમાં કાંઈ પણ વ્યવસ્થા રહી શકતી નથી, તેથી ઇંદ્રિયો પોતાના ધર્મને છોડી દે છે. જે ઇંદ્રિયોમાં હીનયોગ થયો હોય તો તે ઇંદ્રિયો શિથિલ થઈ જાય છે, જે અતિયોગ થયો હોય તો તે ઇંદ્રિયો ઉશ્કેરાઈ જાય છે,

૩૪૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પણ મિથ્યાયોગ થયો હોય તો, તે ઇદ્રિયો પોતાને નહિ કરવાનું કામ કરવાને પ્રયત્નવાન થાય છે. એટલા માટે આ લક્ષણોવાળા સન્નિપાતને 'ત્રિદોષ સન્નિપાત' કહીને પંડિતોએ તેનું 'કૂટ-પાલકે' એવું નામ આપ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રથમ્ પ્રથમ્ દ્વંદ્વજ અને સંઘાતક (ત્રિદોષ)નાં લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં. પરંતુ ત્રિદોષમાં હીનયોગ, સમયોગ અને અતિયોગ એટલે પ્રવૃદ્ધ વાત, મધ્ય પિત્ત, હીન કફ, એ રીતે જુદા જુદા ઉલ્લેખોથી જે સન્નિપાતો થાય છે, તેનાં લક્ષણ કહીએ છીએ. આ સ્થળે કોઈ શંકા કરે કે, વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ જ્વરને ઉત્પન્ન કરશે, પણ પિત્ત મધ્ય એટલે સમાન ભાવે રહેલું તાવને શી રીતે ઉત્પન્ન કરશે? કારણ કે જે ધાતુ મળને-દોષોને, સમ સ્થિતિમાં રાખે છે, અથવા જે ધાતુ સમસ્થિતિમાં હોય છે, તે બળ તથા યુષ્ટિને આપે છે. એવી શંકા કરનારને જણાવવાનું કે, સન્નિપાતમાં પિત્ત મધ્ય સ્થિતિમાં રહેવા છતાં પણ અસલ સ્થિતિમાં રહેતું નથી, પણ વાયુ તથા કફના બગડવાથી કાંઈક ઓછું બગડે છે, એમ સમજવાનું છે. એટલા માટે જ્યાં જ્યાં સમદોષ કહેવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં થોડું થોડું બગડેલું છે એમ સમજવું.

૮. પ્રવૃદ્ધવાત, મધ્યપિત્ત, હીનકફ એટલે અપાનવાયુ-નો અતિયોગ અને અવલંબન કફનો હીનયોગ થવાથી આગળ કહેવા પ્રમાણે વ્યથા, કંપ, નિદ્રાનો નાશ અને કબજિયાત સંબંધી રોગો થાય છે અને કફનો હીનયોગ થવાથી ભારેપણું, અગ્નિની મંદતા, ઉધરસ અને નાકમાંથી તથા મોંમાંથી પાણીનું અરવું વગેરે કફ સંબંધી પીડા થાય છે. જે કે પિત્ત મધ્યમ પ્રકારે બગડેલું છે, તો પણ દાહ, તૃષા, ઊનાપણું અને પસીનો આદિ ઉદ્રપવો થાય છે. પરંતુ ખાસ ઉપદ્રવતો આલોચક પિત્તમાં ઉદાનવાયુ વધવાથી લવારો, મોહ, કંપ, મૂર્છા અને જ્વમ થાય છે. તેવી રીતે કફની

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૪૩

હીનતા થવાથી વિશેષે કરીને પક્ષાઘાત થાય છે. એવા ભયંકર સન્નિપાતનું 'સન્મોહક' એવું નામ પડિતોએ આપ્યું છે.

૯. મધ્યવાત, પ્રવૃદ્ધપિત્ત, હીનકફ એ સન્નિપાતમાં તે તે દોષનાં બળે પ્રમાણે કંપ, દાહ અને ભારેપણું આદિ થાય છે, પરંતુ પિત્તના અતિયોગને લીધે મોહ, લવારો, મૂર્છા ભ્રમ, સંજ્ઞાનો નાશ, ઇન્દ્રિયોના છિદ્રમાંથી લોહીનું નીકળવું અને નેત્રનું રાતા થવું તથા વાયુ મધ્યમ સ્થિતિમાં રહેવા છતાં માથાનું ઝલાઈ જવું, શરીરનું અક્કડ થવું વગેરે લક્ષણો વિશેષમાં થાય છે. આવાં લક્ષણોવાળો રોગી ત્રણ દિવસમાં મરી જાય છે, અને એનું નામ પડિતોએ 'પાકળ' આપ્યું છે.

૧૦. હીનવાત, પ્રવૃદ્ધપિત્ત, મધ્યકફ એટલે જેના શરીરમાં સમાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે, પાચક પિત્તનો અતિયોગ થાય છે અને કલેદન કફનો સમયોગ થાય છે, જેથી વાયુનાં સ્થાનોમાં શિથિલતા થવાથી પાચકપિત્તનો અતિયોગ દાહ કરે છે. જમણા પડખાની બરોળ, આંતરડાં અને ફેફસાં પાકી જઈને મોંમાંથી તથા ગુદામાંથી પરુ તથા લોહી નીકળે છે. ઉપરાંત પાછળ કહેલા દોષો પ્રમાણે કંપ, દાહ અને ભારેપણું, એ લક્ષણો એવાં ને એવાં થાય છે. આ સન્નિપાતમાં વિશેષે કરીને મરણ થાય છે. આવાં લક્ષણોવાળા સન્નિપાતનું પડિતોએ 'યામ્ય' એવું ખીણું નામ આપ્યું છે.

૧૧. પ્રવૃદ્ધવાત, હીનપિત્ત, મધ્યકફ એટલે વાયુનો અતિયોગ અને પિત્તનો હીનયોગ થઈને કફ જેમાં મધ્યપણું રહ્યો હોય, તે સમાનવાયુના અતિયોગને લીધે પાચકપિત્ત સુકાઈ જાય છે, તથા કલેદન કફ ઠરી જવાથી પિત્તની તથા કફની ઢરે ઓફિસમાં શીતળતા અને ભારેપણું વધી પડે છે, અને તેમાં પણ લવારો, શ્રમ, મોહ, કંપ, મૂર્છા, ભ્રમ, અરુચિ, અંગોનું જકડાઈ

૩૪૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

જવું અને છેલ્લે વિશેષે કરીને મરણ થાય છે. એવાં લક્ષણોવાળા સન્નિપાતને પાંડિતોએ 'કુકચ્ય' એવું નામ આપ્યું છે.

૧૨. મધ્યવાત, હીનપિત્ત, પ્રવૃદ્ધકંક એટલે સમાનવાયુ મધ્યમસ્થિતિમાં રહી પાચકપિત્તને સૂકવી નાખી તેને હીનયોગ કરે છે, જેથી કંકનો અતિયોગ થાય છે. જે કે ક'પ, દાહ, ભારેપણું વગેરે સઘળા એના એ ઉપદ્રવો થાય છે. બ્રાજ્ઞકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી સંપ્રલેપણ કંકનો અતિયોગ થાય છે, જેથી પાચકપિત્ત એવા દાહને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે મોઢેથી કહી શકાતું નથી. બ્રાજ્ઞકપિત્ત આલોચકપિત્ત સાથે મળવાથી અળનાથી રંગાયું હોય એવું મુખમંડળ થાય છે. સાઘકપિત્તે ખેંચેલો કંક હૃદયમાંથી બહાર નીકળતો નથી અને પાનવાયુ બગડેલો હોવાથી, સમાનવાયુનું બળ ઘટેલું હોવાથી, જાણે છાતીમાં બાણ વાગ્યું હોય અથવા છાતીને કોઈ ખોદી નાખતું હોય એવી પીડા થાય છે. રસગ કંકના અતિયોગથી આંખો ઉપર ભાર વધતો જાય છે. સાઘક કંક વધી પડી શ્વાસનળીને રોકવાથી હીનચક્રી અને શ્વાસ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. રસન કંક સાથે ઉદાનવાયુ મળવાથી જીભ કાળી તથા ખરસટ થઈ જાય છે. ગળું જાણે ધાન્યની અણીઓથી વીંટાયેલું હોય એવું થાય છે. આમાશયમાં કલેદન કંકનો વધારો થવાથી મળાશય એવું બની જાય છે કે, ઝાડો નીકળવાની બખર પડતી નથી. જે કે કંકનું અત્યંત પરિપૂર્ણપણું થાય છે, તે પણ વાયુને લીધે મોઢું, હોઠ અને તાળવું સુકાય છે. કંકમાં રહેલો રસન કંકનો અતિયોગ થવાથી અને સાઘકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી, રોગીને વિપરીત વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે. આવા મહાનદારુણ સન્નિપાતનું બીજું નામ 'કુકેટિક' આપવામાં આવ્યું છે.

૧૩. હીનવાત, મધ્યપિત્ત, પ્રવૃદ્ધકંક એટલે સમાનવાયુનો હીનયોગ થાય, પાચકપિત્ત મધ્ય સ્થિતિમાં રહે અને

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૪૫

કલ્દહન કહ્નેા અતિયોગ થાય, તે તે દોષોના બળ પ્રમાણે કંપ, દાહ, ભારેપણું વગેરે વગેરે લક્ષણો જણાય છે. પરંતુ વિશેષે કરીને વાયુના હીનયોગથી થોડું થોડું શૂળ થાય છે. અપાનવાયુના હીનયોગથી કેડમાં વ્યથા થાય છે અને મૂત્રાશયમાં અંડકોષમાં પીડા થાય છે. સમાનવાયુના હીનયોગથી કહ્નેા અતિયોગ થાય છે, તેથી અત્યંત ગ્લાનિ થાય છે. ઉદાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી માથામાં અને વાહ્ણીમાં પીડા થાય છે. સમાનવાયુનો હીનયોગ થઈ, પિત્તને દૂષિત કરતો નથી તથાપિ અવલંબન કહ્નેા અતિયોગ થવાથી શ્વાસ, હેડકી, જડતા અને બેભાનપણું થાય છે. જે કે આ સન્નિપાત યોગ્ય ઉપાયથી મટે એવો છે, પરંતુ એ સન્નિપાત મટયા પછી, બ્રાજકપિત્ત ઉદાનવાયુ સાથે મળીને કાનના મૂળમાં મહાદારુણ વેદનાવાળી ફાલ્લી કરે છે. આ ફાલ્લીના ઉપદ્રવથી રોગી માંડમાંડ જીવી શકે છે. આ મહાભયંકર સન્નિપાતને પંડિ-તોએ 'વૈદારિક' એવું બીજું નામ આપ્યું છે. એ સન્નિપાત જે ત્રણ રાત્રિ યોગ્ય ચિકિત્સા વિના વીતી જાય તે તે પછીથી એની ચિકિત્સાની જે કલ્પના કરવી તે વ્યર્થ છે. એવી રીતે જુદાં જુદાં કારણોથી તથા જુદાં જુદાં હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી સન્નિ-પાતના તેર ભેદ પાડવામાં અને તેના મુખ્ય ઉપદ્રવના શુભ્રધર્મ ઉપરથી તેનાં તેર નામ આપવામાં આવ્યાં છે. તેવીજ રીતે બીજાં આચાર્યોએ જે સન્નિપાતમાં જે ઉપદ્રવ બળવાનપણે જણાતો હોય, તે ઉપદ્રવ પ્રમાણે તે સન્નિપાતોનાં નામ આપ્યાં છે. જેમકે સાંધા દુખે તે 'સંધીક,' છાતીમાં દુખે તે 'રૂગદાહ,' ભાન જતું રહે તે 'અંતક,' બહુજ લવારો કરે તે 'ચિત્તભ્રમ,' શરીર અતિ ઠંડું થઈ જાય તે 'શીતાંગ,' આંખમાં બહુજ ઘેન આવે તે 'તંદ્રિક,' મુખમાંથી લોહી થૂંકે તે 'રક્તસ્ત્રીવી,' કાનના મૂળમાં સોજા આવે તે 'દર્ણક,' ગળામાં સોજા આવે તે 'કંઠકુબ્જ,' જીભ કાળી

૩૪૬ શ્રીઆચુર્યેઠ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પડી સુકાઈ જાય તો 'નિહવક,' બહેરો, મૂંગો કે આંધળો બની જાય તો 'અભિન્યાસ' ને માત્ર આંખો બગડી જાય તો 'લગ્નનેત્ર;' એ પ્રમાણે જે જે દોષનો જે જે ઉપદ્રવ વધારે હોય, તે તે ઉપરથી તેનાં નામ પાડેલાં છે. સન્નિપાતના જેટલા ભેદ પાડી શકીએ તેટલા ઓછા છે; પરંતુ તે બધામાં ત્રિદોષનો હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ થવાથી એકેક દોષની પાંચ પાંચ ઓકિસોમાં રહેતા બીજા ચૌદ ચૌદ હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ પામેલા દોષો હોવાથી, અંતઃકરણની સાથેનો સંબંધ છોડી દે છે અને તે પંદરે ઓકિસોની ઉપર મનની સત્તા ચાલી નહિ શકવાથી દશે ઇન્દ્રિયોના પ્રદેશમાં બળવો થાય છે, તેને સન્નિપાત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. બાકી જે જે કામમાં માણસ પ્રવૃત્ત થાય છે અને બીજા આસપાસના વિચારોનું ભાન બૂલી જાય છે, તેને પણ સન્નિપાત કહેવાય છે. જેમ માતાને પુત્ર રમાડતાં, પુરુષને સ્ત્રીસેવન કરતાં, બે પાડોશીને પરસ્પરમાં લડતાં, દારૂ પીને રસ્તામાં પડતાં, આવેશમાં આવી કૂવામાં કે અગ્નિમાં ઝંપાપાત કરતાં, અર્થાત્ એકંદરે જાય, લજ્જા, આમન્યા અને સારાસારનું ભાન બૂલી જવાય તેવા બધા વિકારો મનના દાબ વિના અને અંતઃકરણની સત્તા વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી એ સઘળા દોષો સન્નિપાતમાં ગણાય છે. પરંતુ એ દોષો બીજા એવાજ દોષોથી દબાઈ જતા હોવાથી તેનાથી કેઈ જાય પામતું નથી. જે માણસ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરે, તો આખી દુનિયાને એક જાતનો સન્નિપાત થયેલો છે એમ જણાય. આપણે જેટલી જાતના વિચારો કરીએ છીએ તેટલી જાતના વિચારો જે અંતઃકરણમાંથી ગાળીને ન બોલતા હોઈએ, પણ જેટલા વિચાર મનમાં થાય છે તેટલા બધા તેમને તેમ મોઢે બોલીએ તો આપણે ગાંડપણ અથવા સન્નિપાતના રોગી ગણાઈએ. માત્ર આપણા દશે પ્રદેશમાં મનની સત્તા રહેલી છે, તેથી આપણને

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૪૭

મનના વિચાર પ્રમાણે ખોલતાં ભય અને લજ્જા આવે છે; અને સન્નિપાતના રોગીને ભય તથા લજ્જાનો નાશ થયેલો હોવાથી, તે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રહી, મનના કાબૂને માનતો નથી. એટલે આપણે 'તેને સન્નિપાત થયો છે,' એમ કહીએ છીએ. બાકી આપણાં સૂક્ષ્મ શરીરમાં અને રોગીના સ્થૂળ શરીરમાં એકસરખો સન્નિપાત ચાલુજ રહે છે. એટલા માટે આપણે સૂક્ષ્મ શરીરના એક-સરખા સન્નિપાતને પડતો મૂકી, સ્થૂળ શરીરના સન્નિપાતવાળા રોગીની સારવાર કેમ કરવી, તે વિષે વિવેચન કરીએ છીએ. સન્નિપાતનો રોગી જ્યાં સુધી ત્રિદોષની અવસ્થામાં એટલે ઢૂક, ઠંસો અને તાવ આવે તથા થોડો થોડો લવારો કરે, ત્યાં સુધી તેની જીવવાની આશા રાખી ચિકિત્સા કરવી. પણ તાવની શરૂઆતમાંજ સન્નિપાતના સર્વ ઉપદ્રવો એક પછી એક થવા માંડે અને તે દોષને સમાવવા માટે, પચાવવા માટે અથવા શોધન કરવા માટેની ક્રિયા કરવામાં આવે, છતાં ઉપદ્રવો ઘટે નહિ, તો તે રોગી ખચવો કઠણુ છે એમ માની યત્નપૂર્વક ચિકિત્સા કરવી. ઘણી વાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, અસાધ્ય દેખાતા સન્નિપાત સારા થાય છે અને સાધ્ય દેખાતા થોડા ઉપદ્રવવાળા રોગીનું મરણુ થાય છે. એટલા માટે વૈદે દૈવ ઉપર વિશ્વાસ રાખી ચિકિત્સા કરવામાં પ્રયત્નવાન થવું.

સન્નિપાતના રોગીને ત્રણે દોષમાં વૈદ્યે પ્રથમ કફનો નિગ્રહ થાય એવી ચિકિત્સા કરવી. જો એ દોષવાળો સન્નિપાત હોય તો તેમાં જે દોષનું પ્રબળ જોર હોય તેનો નિગ્રહ કરવો. જે સન્નિપાતમાં દોષના અંશાંશ નહીં ન થાય તેવા સન્નિપાતમાં સાધારણ ચિકિત્સા કરવી. સન્નિપાતની ચિકિત્સામાં લંઘન, રેતીનો શેક, નસ્ય, યુકાવણુ અને અંજન, એ પાંચ પ્રયોગો પોતાના અનુભવ પ્રમાણે ચોજવા. અમારા અનુભવ પ્રમાણે સામાન્ય તાવમાં કે સન્નિપાતના તાવમાં, લંઘન એ મુખ્ય પ્રયોગ છે. લંઘન કરા-

૩૪૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

વવાથી વધેલા દોષો પાચન થાય છે અને પાચકપિત્ત પ્રબળ થાય છે, જેથી ખીજ દોષો સુધરી રોગી બચી જાય છે. પરંતુ વર્તમાનકાળમાં આયુર્વેદના અભ્યાસીઓનું પણ ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત ઉપરથી અને મળો તથા દોષોએ આમનું રૂપ પકડેલું છે તેને નિરામ કરવાને માટેનું લક્ષ્ય ઓછું હોવાથી, તેમજ ખોરાક વિના રોગીનું બળ ઘટી જશે એવી માન્યતા વધતી જવાથી, ઘણા રોગીઓ સંપૂર્ણ સારવાર છતાં મરણને શરણુ થાય છે. એટલા માટે જ્યાં સુધી રોગી પૂરેપૂરો લાનમાં આવે નહિ અથવા લાનમાં આવ્યા પછી, જીભમાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય નહિ, અથવા રોગી પોતે “ મને બહુ ભૂખ લાગી છે ” એવું કહે નહિ, ત્યાં સુધી તેને ખોરાક આપવો નહિ. કદાચ ખોરાક આપવાને સમય આવે, તો પણ તેને પેચા (ચોખાનું ઓસામણુ, સિંધવ અને મરી નાખેલું) આપવી. પેચા પચ્યા પછી ચવાણુ (મગ એક રૂપિયા ભાર લઈ એક શેર પાણીમાં ઉકાળી, ચાર તોલા પાણી ઝાકી રહે ત્યારે તેમાં સૂંઠ અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખી, થોડો સ્વાદ આવે એટલું આમળાનું ચૂર્ણ મેળવી) પાવી. ચવાણુ પચી ગયા પછી તેને વિલેપી (એક રૂપિયાભાર ચોખાની કણકી એક શેર પાણીમાં ઉકાળી, સૂંઠ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ નાખી ચાર તોલા રહે અથવા ચટાચ એવું થાય તે) આપવી. વિલેપી પચ્યા પછી તેને મોળો ભાત અને મોળી છાશની કઢી, સાથે જરૂર જણાય તો બાફેલા મગ, સૂંઠ અને સિંધવ નાખી આપવા. પણ સન્નિપાતના રોગીને દૂધ, ઘી અને તેલ તો કદાપિ આપવાં નહિ. દૂધ, તેલ અને ઘી સન્નિપાતનો મર્યાદા જે છેલ્લામાં છેલ્લી ચોવીશ દિવસની છે, ત્યાં સુધી બંધ રાખવાં. પણ જો તે મુદત દરમિયાનમાં ઘી, દૂધ અને તેલ આપવામાં આવે, તો ફરીથી ગયેલો તાવ વિષમભવરતું રૂપ ધારણુ કરીને આવશે અને તે પછી રોગી ભલે ઘણાં વર્ષ જીવશે,

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૪૯

પણ તે આવેલો વિષમજ્વર તો શાંત થશેજ નહિ. સન્નિપાતના રોગીને દોષના બળ પ્રમાણે ઉકાળેલું પાણી પાવું, તેમ પિત્તના દોષમાં ત્રણ ભાગ રહેલું, કફના દોષમાં બે ભાગ રહેલું અને વાયુના કોપમાં આઠ ભાગ રહેલું પાણી ઠંડું કરીને પાવું. આયુર્વેદ લલામણુ કરે છે કે, સન્નિપાતને લીધે તરસ લાગેલી હોય અને પડખામાં પીડા થતી હોય તથા તાળવું મુકાતું હોય, એવા રોગીને જે વૈદ્ય નહિ ઉકાળેલું ઠાંડું પાણી પાય, તેને માણસના રૂપમાં ચમરાજ સમજવો. વાયુના તથા કફની અધિકતાવાળા રોગીને રૂક્ષ પદાર્થોથી બનાવેલો શેક કરવો. કેવળ વાયુથીજ થયેલા સન્નિપાત સિવાય બાકીના સન્નિપાતજ્વરમાં સિન્ધ (ચીકણા) પદાર્થોથી બનાવેલો શેક નિષિદ્ધજ છે. માટે રૂક્ષસ્વેદ રેતીને ઠીબમાં ગરમ કરી લૂગડામાં તેની પોટલી બાંધી, તેના ઉપર કાંજ કે ખાટી છાશ છાંટી શેક કરવો. તે શેકથી વાયુ તથા કફના રોગોને, માથાના શૂળને, અને શરીરની ત્રોડને આરામ થાય છે. એ રૂક્ષસ્વેદ, સોતોને ફૂણા પાડી, જઠરાગ્નિને તેના આશયમાં પહોંચાડી, વાયુ તથા કફના સ્તબ્ધપણુને હરી લઈ, જ્વરને મટાડે છે. સન્નિપાતના રોગીને તન્દ્રા (ઘેન) મોહ (બેભાનપણું) પ્રલાપ (લવારો) હોય તો તેને નરસ્ય એટલે નાકમાં ઔષધ ફૂંકવાની જરૂર છે. ચિકિત્સાના અંશોમાં સન્નિપાતમાં નરસ્ય આપવાના ઘણા પ્રયોગો લખેલા છે, પરંતુ અમારા અનુભવ પ્રમાણે કાયફળનું છોડું લાવીને, ખૂબ ઝીણું વાટીને રાખી મૂકી, તેમાંથી એક મગ જેટલો ભૂકો નાકમાં ફૂંકવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એ ભૂકાથી સાધારણ માણસને પ્રતિશ્વાય (સળેખમ) થયો હોય, નાકમાંથી પાણી ટપકતું હોય, વારે વારે નાક બંધેરવું પડતું હોય, નાક બંધ થઈ જતું હોય, તો તેમાં એકજ વાર નાકમાં તપખીરની માફક સૂંધવાથી તરત ફાયદો થાય છે. સન્નિપાતના રોગીને નિષીવન (થુંકાવ-

૩૫૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

લું) કરવું હોય એટલે જીભ, તાળવું ને ગળું સુકાતું હોય, જીભમાં સ્વાદ માલૂમ ન પડતો હોય, જીભના ઉપર કાતરા પડી ગયા હોય, ત્યારે કાળી દ્રાક્ષ વાટીને જીભે ઘસવી. આદુના રસમાં કાળી દ્રાક્ષ વાટી તેમાં સૂંઠ, મરી અને પીપર ઉમેરી મોઢામાં ઘસવાથી કફ ખહાર ખેંચાઈ આવે છે, જેથી જીભ ડોમળ થાય છે. એવા એવા ઘણા ઉપચારો લખેલા છે; પરંતુ અમારા અનુભવ પ્રમાણે પાછળ લખેલો 'શ્વાસકુઠાર રસ' એક વાલ લઈ, મધમાં મેળવી, જીભ પર ચોપડવો. એથી એમ થશે કે, જે રોગી ખેલાન અવસ્થામાં હશે અને જીભ પર ચોપડેલું ઓસડ પેટમાં જશે, તો ત્યાં કફને જીભ પર અને થૂંકી નાખશે તો પણ જીભ ડોમળ થશે. જ્યારે સન્નિપાતના રોગીની સંજ્ઞાનો નાશ થાય છે, એટલે તેને બિલકુલ ભાન રહેતું નથી, તેવી અવસ્થામાં તેની આંખમાં અંજન કરવાથી ઘણા ફાયદો થાય છે. અંજનને માટે આયુર્વેદે ઘણા ઉપચારો બતાવ્યા છે. પરંતુ અમારા અનુભવ પ્રમાણે 'વૈદ્યમૃત' નામના નાના પુસ્તકમાં કહેલું 'રસકેશ્વરગુટિકા' નું અંજન ઘણી ત્વરાથી સંજ્ઞા (ભાન) લાવે છે. તે ગુટિકા નીચે પ્રમાણે બનાવવી:-

ખાપરિયું, સિંધવ, શેકેલું મોરથૂથુ, ટંકણ, સૂંઠ, મરી, પીપર, એ સમભાગે લઈ વાટી વસગાળ કરી લોખંડની પેણીમાં નાખી તે રૂબે એટલે લીંબુનો રસ નાખી, લોખંડના દસ્તાથી સાત દિવસ ઘૂંટી, પછી સોગડીના આકારની તેની લંબગોળ ગોળી બનાવવી. તે ગોળી છાંયામાં સુકાયા પછી રાખી મૂકવી. એ ગોળી મધમાં ઘસીને આંજવાથી સન્નિપાતમાં ઘણું સરસ કામ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ આંખના ઘણા રોગો તેમાં ખાસ કરીને ફૂલાં, મસાનું વધવું, ખીલ અને આંખની ઝાંખ ઉપર ઘણી ફાયદાકારક છે.

જો આ ગુટિકા તૈયાર ન હોય, તો ઘોળાં મરીનો એક દાણો

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૫૧

લઈ, પથ્થર ઉપર પાનીથી ઘસી, સન્નિપાતના રોગીને આંખમાં આંજવાથી પણ તેટલોજ ફાયદો થાય છે. એટલે ભાન આવે છે.

સોમલભસ્મ:—ખરસાણી થુવેરની સૂકી ડીરી ખાળીને તેની પાંચ રતલ રાખ કરવી. તે રાખને વસ્ત્રગાળ કરવી. પછી એક માટીની ડીબમાં અર્ધી^૧ રાખ દાખીને ભરવી અને તેના ઉપર સોમલ તોલા ચારનો ગાંગડો મૂકવો. પછી ખાકીની રાખ તેના ઉપર દાખવી. ત્યાર પછી તેને ચૂલા ઉપર ચડાવીને મંદાગ્નિ આપવો. એ પહોર થવાથી સોમલની ભસ્મ થઈ જાય છે. આ દવા બનાવતાં બહુ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે સોમલને તાપ લાગે છે એટલે ફૂલે છે અને તેના ફૂલવાથી રાખેડી દાખેલી હોય તો પણ તેમાં ફાટ પડે છે, અને એ ફાટમાંથી ધુમાડો થઈ સોમલ ઊડી જાય છે. તેથી ફાટ પડે કે તુરત દાખી દઈ, વાસણને ચૂલા પરથી નીચે ઉતારવું. તે ઉતારતાં ઘણી સાવચેતી રાખવાની છે. કેમકે એનો ધુમાડો આંખે લાગશે તો આંધળા થશે અને ફરીથી સારા થવાની આશા નહિ રહે. જો એ ધુમાડો શરીરને લાગશે, તો આંખે શરીરે વિસ્ફોટક જેવા ફાલ્લા થશે. એ ફાલ્લા ધી લગાડવાથી મટી જશે. માટે સાવચેતીથી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી રાખને ધીરેથી કાઠી ખીલેલા સોમલને લઈ, વાટી શીશીમાં ભરી મૂકવો. જ્યારે કોઈ રોગીને ત્રિદોષમાં પાંચામાં શૂળ મારતી હોય, અથવા સન્નિપાત થયેો હોય, અથવા મૂર્છા આવતી હોય અથવા તાણુ આવતી હોય, તો એક મોટા માણસને એક ચોખા જેટલો સૂંઠના ઘસારામાં અથવા આદાના રસમાં એક અથવા બે-વાર આપવો. એની અસર તુરત જણાય છે; પણ બૂલેચૂકે વધારે વજનમાં આપવો નહિ. વધારે વજનમાં આપવાથી ગળું ખેસાડી દે છે, છુલ્લ ભભાવે છે, અઠળામણુ થાય છે, આંખે ગરમી માલૂમ પડે છે, અને શરીર ઠંડું પડી જાય છે. માટે સમાલીને સોમલ

૩૫૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

આપવો. એવી એવી વિક્રિયા જણાય તો તેને ખાવાનો કાથો પાણીમાં મેળવીને પાવો, એટલે તરત ઝેર ઊતરી જશે. એ સોમલની માત્રા આખ્યા પછી રોગીને બિલકુલ ખટાશ આપવી નહિ. જો રોગી ખટાશ ખાશે તો તરત ફૂલી જશે. અને તે ઉપદ્રવ મટાડતાં વૈદ્યને ઘણી મહેનત પડશે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે, કેઈ પણ સ્ત્રીને, કેઈ પણ બનાવટથી બનેલી સોમલની માત્રા કેઈ પણ રોગમાં આપવી નહિ. જો આપવામાં આવશે તો તેનો રોગ જશે, પણ ચક્રુત (કલેબુ) સૂણ જશે, તેથી તેને છુલ્લુવર પેદા થશે અને તે છુલ્લુવર છુવતાં લગી જશે નહિ. તે સ્ત્રી દુઃખી થશે અને તેનું પાપ વૈદ્યને લાગશે. માટે સ્ત્રીને સોમલવાળી દવા, કેઈ પણ અવસ્થામાં આપવી નહિ, એવો અમારો અનુભવ છે.

સોમલનાં ફૂલ પાડવાની રીત:-એટલા વરસની મળે તેટલા વર્ષની જૂનામાં જૂની ઈંટ લાવવી. તેની વચમાં ખાડો કરવો, પછી તાંબાની વાડકી બનાવી તેની બરોબર ઈંટમાં એવો ઝોળ કાપો પાડવો કે જેથી વાડકીની ધાર તે ઈંટમાં દબાય. પછી પેલા ખાડામાં સોમલનો કટકો મૂકવો અને ઈંટના કાપામાં વાડકી બેસતી કરવી. તેની આસપાસ સંધીએ કાળી માટી, મીઠું, નવસાર અને લોખંડનો વહેર મેળવી લેપ કરી સૂકવવો. સુકાયા પછી તે ઈંટ ચૂલા પર મૂકવી અને તેની નીચે ખોરડીનાં લાકડાંને અગ્નિ કરવો. એટલે ઈંટમાંથી સોમલ ઊડીને તાંબાની વાડકીને ચોંટી, ચળકતાં સફેદ ફૂલ પડશે. જ્યાં સુધી એ ક્રિયા ચાલતી હોય ત્યાં સુધી અગ્નિ મંદ આપવો અને વાડકી ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂક્યા કરવાં, એટલે ઘણાં સરસ ફૂલ તૈયાર થાય છે. એ ફૂલની એક ચોખાપુર માત્રા સન્નિપાતના રોગીને દિવસના બે વાર સૂંઠના ઘસારા સાથે આપવી અને ખટાશ ખાવા દેવી નહિ. પણ ભાનમાં આવે, ભૂખ લાગે અને ખાવાનું માગે, તો ઘીવાળો

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૫૩

ખોરાક આપવો. આ માત્રા વાયુ અને કફના વિકારમાં ઘણુંજ કામ કરે છે, પરંતુ જેમાં પિત્તપ્રકોપ વધારે દેખાતો હોય, તેમાં આપવાથી ભારે નુકસાન કરે છે.

ખાજીભાઈ માત્રા:—સોમલ, મનસીલ, હરતાળ, કેરો કળીચૂનો, ગંધક અને ફટકડી સરખે વજને લઈ, કુંવારના રસમાં ખરલ કરી, પછી એક પિંડો ખનાવી સંયુટમાં મૂકી, સંયુટને કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. એટલે એની ભસ્મ થશે. એ ભસ્મમાંથી એક ચોખાપુર સૂંઠના ઘસારા સાથે તાવ, મૂર્છા અથવા સન્નિપાતના રોગીને દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વાર આપવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે. જો કે કોઈ સન્નિપાત સિવાયના રોગીને પડખામાં શૂળ મારતું હોય અથવા અમૂંઝણ (શ્વાસ) જેરથી વધી પડી હોય, તે વખતે આદુ એક તોલો તથા કુદીનો એક તોલો વાટીને રસ કાઢવો; તે રસમાં મધ વા તોલો ઉમેરી ત્રણેને ગરમ કરી, તેમાં એક ચોખાપુર ખાજીભાઈ માત્રા નાખી, પાવાથી એક કલાકમાં હાંફણ નરમ પડી જાય છે; પણ એથી શ્વાસનો રોગ સમૂળ નાશ થતો નથી. માત્ર રોગીને રાહત મળશે.

કાળારિ રસ:—શુદ્ધ પારો ખાર ભાગ, શુદ્ધ ગંધક વીશ ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ ખાર ભાગ, કાળાં મરી વીશ ભાગ, પીપર આળીશ ભાગ, લવિંગ સોળ ભાગ, ધતૂરાનાં બીજ તેર ભાગ, કુલાવેલો ટંકણ વીશ ભાગ, બયફળ વીશ ભાગ અને અક્કલ-કરો વીશ ભાગ એ સર્વ વસાણાં વાટી, પારા ગંધકની કાજળી કરી, તેમાં ખાકીનાં વાટેલાં વસાણાં મેળવી, આદાના રસના ત્રણ પટ આપવા. તે પછી લીંબુના રસના ત્રણ પટ આપવા; તે પછી ફેળના રસનો એક પટ આપી તેની મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી સન્નિપાતના કોઈ પણ પ્રકારના દર્દીને એકેક અથવા

આ. ૧૨

૩૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

બખ્ખે પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી ઘણું સરસ કામ કરે છે. એ સિવાય જો કફનું જોર વધારે હોય તો સુતરાજ રસ તથા માણેકરસ આપવો; પશુ જો વાયુનું જોર વધારે હોય તો શ્લી-તલજીરસ આપવો. લગારો, મૂર્છા, તંદ્રા, મોહ વગેરે ઉપદ્રવ હોય તો ઉપર બતાવેલી સોમલતી કોઈ પશુ બનાવટ આપવી. સન્નિપાતના રોગીને વેદે ગભરાયા વિના, બુદ્ધિપૂર્વક શાંતિથી ઉપચાર કરવા; અને જે ઓસડની યોજના વિચારપૂર્વક કરેલી હોય તેમાં હરરોજ ફેરફાર કરવો નહિ. કારણ કે સન્નિપાતના દોષો પોતાની અવધીએ પાકે છે. આમ હોવાથી ઓસડનો તાત્કાલિક ફાયદો જણાતો નથી. એટલા માટે પ્રથમથીજ યોજના એવી કરવી કે દવા બદલવી પડે નહિ.

સન્નિપાતના રોગીને સારો કરવા માટે ભાવપ્રકાશ, નિઘંટુર-ત્નાકર, રસરત્નસમુચ્ચય, રસરત્નાકર અને ભૈષજ્ય રત્નાવલિમાં ઘણી બાતના ઉપાયો લખેલા છે. તેમાંના જે જે વૈદ્યરાજેએ અનુભવેલા અને અજમાવેલા હોય તે તે કવાથો, ગુટિકાઓ, રસો અને માત્રાઓ આપવાની જરૂર જણાય તેમ પોતાના અનુભવ પ્રમાણે આપવી. અથવા અનુભવ ન હોય તેમણે જુદા જુદા પ્રયોગો અજમાવી અનુભવ મેળવવો. આ ત્રિદોષ-સિદ્ધાંતમાં અમારો અનુભવ અમે લખી જણાવ્યો છે. ખીજા વૈદ્યરાજે પશુ પોતાના અનુભવેલા ઉપાયો વિધિપૂર્વક ખુલા મનથી વૈદ્યોને માટે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકશે તો વૈદ્યોની અને આયુર્વેદની કીર્તિમાં વધારો થશે અને જગત પર મોટો ઉપકાર થશે.

આગંતુકેજવર:—શસ્ત્ર, મુક્કી કે લાકડી વગેરેના મારથી, કામ, શોક, ભય, ક્રોધ અને ભૂતના આવેશથી, કોઈ શત્રુએ કરેલા અત્યાચારથી અથવા પ્રાદાણુ, ગુરુ, વૃદ્ધ, કે સિદ્ધ,

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૫૫

આદિના શાપથી આગંતુકબ્બર ઉત્પન્ન થાય છે. એ બ્બરને તે તે દોષનાં લક્ષણોથી બાણી લેવો. આગંતુકબ્બર એટલે જેમાં રોગીએ મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારનું સેવન કરેલું ન હોય, પરંતુ બહારના ઉપદ્રવથી જે તાવ આવે છે, તેને આગંતુકબ્બર, એલું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે, શરીરમાં રહેલા ત્રિદોષની પંદર ઓકિસો જેમાંની દરેક ઓકિસમાં ચૌદ કારકુનો અને એક ઓકિસર ગણેલા છે. એ પંદરે ઓકિસ ઉપર અને દશ ઇન્દ્રિયરૂપ પ્રદેશ ઉપર અંતઃકરણની ઓકિસ અમલ ચલાવે છે. જેમ ત્રિદોષની મુખ્ય ત્રણ ઓકિસોમાં અવ્યવસ્થા થાય તો તેની અસર અંતઃકરણને પહોંચે છે, તેવી રીતે દશ ઇન્દ્રિયના દશ પ્રદેશમાં ગરબડ થવાથી તેની અસર સ્ત્રીધી અંતઃકરણને પહોંચે છે. હવે અંતઃકરણનો વ્યવહાર પંદર ઓકિસો પૈકી જે ઓકિસ સાથે છૂટો થઈ જાય, તે ઓકિસમાં અવ્યવસ્થા થવાથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાય તેને આગંતુક રોગ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે એક ગૃહસ્થના પુત્રના પરદેશથી મરણના સમાચાર પત્ર દ્વારા આવે છે. તે પત્રમાં લખેલા જડ અક્ષરને આંખનો પ્રદેશ બેઠને અંતઃકરણને પહોંચાડે છે. આથી અંતઃકરણ આંખની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શોકગ્રસ્ત થાય; એટલે આંખમાં રહેલું સાધકપિત્ત આલોચકપિત્તથી છૂટું પડી હૃદયમાં ઊતરી પડે છે. આમ થવાથી મગજમાં રહેલો ઉદાનવાયુ આંખમાં રહેલા સમાનવાયુને ખેંચી લે, જેથી આંખમાંથી પાણી ટપકવા માંડે છે. પછી હૃદયમાંનો પ્રાણવાયુ સમાનવાયુ તરફ ખેંચાઈ જવાથી 'ઓ ઓ' એવો શબ્દ ઝટ નીકળે અને સમાનવાયુ સાથે રહેલું પાચક પિત્ત અપાનવાયુ ખેંચી જાય, તો તે માણસને ઝાડો છૂટી જાય. "તમારો પુત્ર મરણ પામ્યો છે" એટલા અક્ષર બેઠને આંખ એ વાત મનને પહોંચાડે છે, તેથી આટલી અવ્યવસ્થા

૩૫૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

થાય છે. પણ જે બે કલાક પછી એવો ટેલિગ્રામ આવે કે, “જે પુત્રને મરણ પામેલો ધીરતા હતા તે પુત્ર પોતાના મિત્રો સાથે ફલાણી ગાડીમાં સહીસલામત આવે છે; તેને માટે રસોઈ તૈયાર રાખજો.” એટલી ખબર આંખ અંતઃકરણને પહોંચાડે કે તુરત દરેક ઝોફિસનો દરેક અમલદાર પોતાનું કામ રીતસર કરવા મંડી પડે છે; તેને આપણે આગંતુક આનંદ માનીએ છીએ. તેવી રીતે કોઈ માણસને માર પડવાથી, પડી જવાથી, ઘસડાવાથી કે અકસ્માત્ વાગવાથી પણ વ્યાનવાયુની ઝોફિસમાં અવ્યવસ્થા થાય છે. આમ થવાથી સમાનવાયુએ પાચકપિત્ત અને અવલંબન કફને જે માલ મોકલાવ્યો હોય, તેને વ્યાનવાયુ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. આથી વધારાનું પિત્ત અને વધારાનો કફ પોતપોતાના સ્થાનમાં એકઠો થવાથી તેને પચાવવા માટે આશયોને અથવા કળાઓને જે શ્રમ પડે છે તેને લીધે શરીર તપે છે. એટલે આપણે એમ માનીએ છીએ કે, આ માણસને અભિધાત એટલે વાગવાથી તાવ આવ્યો છે. કોઈ માણસને વિષપ્રયોગ થવાથી-ઝેર ખાવાથી અથવા ઝેરનો સ્પર્શ થવાથી પણ વ્યાનવાયુ બગડીને બ્રાજકપિત્તમાં વધારો થાય, તો તે માણસનું સુખ કાળું થઈ જાય છે, ચામડીમાં દાહ થાય છે અને પાચકપિત્ત અપાનવાયુ તરફ દોડી જવાથી પાતળા ઝાડા થાય છે. સમાનવાયુ પોતાનો ભાગ નહિ પાડી શકવાથી અન્નનો અભાવ થાય છે, તેની અસર સાધકપિત્તમાં થવાથી રસન કફ સુકાઈ જાય છે. એટલે તેને તરસ લાગે છે અને ચામડીમાં રહેલો ક્લેઈન કફ સુકાવાથી પિત્ત વધે છે, તેથી શરીરમાં સોય ઘોચાવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાં રસન કફના મુકાવાથી અને આલોચકપિત્તના વધવાથી તે રોગીને મૂર્છા થાય છે. તેમ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી કોઈ વિષવાળા એસડની વાસ લેવામાં આવે અથવા જે વાતાવરણમાંથી વિષપ્રવાહ ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા પ્રવેશ

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૫૭

કરે, તે આલોચકપિત્તમાં વધારો થાય છે અને ઉદાનવાયુ પિત્ત વધવાથી માથામાંથી પાતળો થઈ નીકળી જાય છે. જેથી રસન કફ ઊંચો થાય છે, એટલે રોગીને માથામાંથી તાવની શરૂઆત દેખાય છે, મૂર્છા થાય છે અને કપાળ દુખે છે. વળી સમાનવાયુ સાધકપિત્તને જોરથી ઊંચે ચડાવે છે અને પ્રાણવાયુ ઉદાનવાયુની જગ્યા પૂરવા ઉપર ચડે છે. આથી તે રોગીને છાતીમાં ગભરામણુ થાય છે, ઊલટી થાય છે અને છીકો આવે છે, તેને 'અભિશંખ આગંતુકજ્વર' કહેવામાં આવે છે. આંખદ્વારા કોઈ રૂપાળી સ્ત્રી જોવામાં આવે, અથવા કોઈ સ્ત્રીના ઉપર કોઈ માણસને મોહ થયો હોય, તે સ્ત્રી તેને નહિ મળવાથી તે પુરુષના હૃદયમાં રહેલો પાનવાયુ તે સ્ત્રીના આલોચકપિત્તમાં પ્રવેશ કરવાને પ્રયત્નવાન થાય છે. તેથી તે પુરુષના હૃદયમાં લોહી જોરથી આલી મગજ તરફ ઠોડવા માંડે છે, એટલે અંતઃકરણની ઓક્સિસમાં રહેલું મન, પોતાની દરજ્જા ચૂકી છે અને દશ ઇન્દ્રિયોનાં દશ પ્રવેશદ્વાર અને ત્રિદોષની પંદર ઓક્સિસને સૂની મૂકીને તે સ્ત્રીના મનમાં જવાને આહ્વાનુ જાય છે. આથી ચિત્તમાં ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થાય, આંખમાં રહેલું ભ્રાજકપિત્ત રસન કફ અને સમાનવાયુ ઢીલા પડી જવાથી લેન આવે, ધમનિઓમાં રહેલો પવન આખા શરીરમાં જે પવનને ધમે છે, તેમાં ખોટ પડવાથી શરીરમાં આળસ આવે છે; અને સમાનવાયુ રસનકફને સૂકવી નાખે છે તેથી ધમનિઓ લૂખી પડી જાય છે, જેથી અંતઃકરણમાં પીડા થાય છે. એવી રીતના ઉપદ્રવ સહિત જે તાવ આવે છે, તેને "કામથી ઉત્પન્ન થયેલો આગંતુકજ્વર" કહે છે. કોઈ માણસને પોતાની આંખે ભયંકર વસ્તુ જોવાથી, અથવા કાને ભયંકર શબ્દ સાંભળવાથી, તેનો સ્પીધો ધક્કો અંતઃકરણને લાગવાથી અથવા શોક થાય એવી વાત કાને સાંભળવાથી અથવા નજરે જોવાથી, સાધકપિત્ત ધટી જઈ સમાનવાયુમાં કલેદન કફ ખેંચાઈ આવી, સાધકપિત્તને

૩૫૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ઉદાનવાયુ ખેંચી લઈ જઈ તાવ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી ચિત્તમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન થવાથી રોગી ભાન બૂલી જઈને ચદ્રાતદ્રા બકે છે. જે માણસને પોતાની ધારેલી ઇચ્છા નહિ પૂરી થવાથી અથવા સામા માણસે પોતાનું ધાર્યું કહ્યું નહિ કરવાથી, તે વાત મનાવવાને માટે અથવા કહ્યું કરાવવા માટે અંતઃકરણને જે જ્ઞેશ આવે છે; તેથી સાધકપિત્ત આલોચકપિત્તમાં મળવા માટે અંપાટાબંધ માથા ઉપર ઢોડે છે. તેથી આ રોગીનું આયુ અંગ ધૂજે છે અને તાવ આવે છે. તેને પણ 'અભિશંગ' નામનો આગંતુકજ્વર કહેવામાં આવે છે. કોઈ માણસ માટે કોઈ માણસ પોતાના મનના સંકલ્પથી તેનું અનિષ્ટ ચિંતવે અને જે ચિંતવનારના મનનો વેગ અતિ બળવાન હોય, તો આકાશમાં રહેલા પ્રાણુવાયુ (ધરિર) ને ભેદીને તે સંકલ્પ મધ્યમા વાણીમાંથી નીકળી, ખીજ માણસની મધ્યમા વાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. જેથી મધ્યમાવાણી કે જેનું હૃદયમાં સ્થાન છે, તે હૃદયમાંના સાધકપિત્તને ઉશ્કેરી ઉદાનવાયુ સાથે મેળવી, હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કકને ક્ષીણ કરે છે. જેથી રોગીને તરસ ઘણી લાગે છે અને ખેલાન થાય છે. એવા લક્ષણવાળા રોગીને 'અભિચાર' નામનો 'આગંતુકજ્વર' આવ્યો છે, એમ જાણવું. જે રોગીની તન્માત્રાઓ વિકારને પામી અવ્યવસ્થિત થાય, જેથી અંતઃકરણની ઓદ્ધિસમાં અવ્યવસ્થા થવાથી તાવ આવે તો તે તાવમાં રોગી હસે છે, રડે છે, ગાય છે, ધૂણે છે અને ધૂજે છે. એવા લક્ષણોવાળો રોગી કે જેની પાંચે તન્માત્રાઓ વિકાર પામી શરીરમાં રહેલાં પાંચે ભૂતોને કોપાવે છે, જેથી એવા તાવનું નામ પંડિતોએ 'ભૂતાભિશંગ' પાડ્યું છે. હવે ઉપર કહેલા ચારે પ્રકારના આગંતુકજ્વરનાં કારણો બહારથી આવે છે, છતાં તે કારણો ઉત્પન્ન થયા પછી શરીરના ત્રણે દોષોને પોતપોતાના ગુણ પ્રમાણે કોપાવે છે. એટલે ચિકિત્સકને તો દોષનો કોપ નજરે પડે

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૫૯

છે; પરંતુ એનાં લક્ષણો ઉપર ધ્યાન આપી તેનું ખારીક નિરીક્ષણ કરી, તેની ચિકિત્સા કરવાની છે. માનસિક વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં માનસિક ઉપચાર કરવા જોઈએ. પરંતુ અભિઘાત નામના આગંતુકજ્વરમાં જે જે પ્રકારના અભિઘાતથી જે જે પ્રકારની પીડા ઉત્પન્ન થયેલી હોય, તે તે પ્રકારની પીડાને દૂર કરવા માટેની યોજના કરવાનું કામ ચિકિત્સકને માથે રહેલું છે. તેની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરવી જોઈએ. જે પડી જવાથી પગ અથવા હાથ મચકોડાયે હોય, તે તેને તેલ અને હળદર ચોળીને મસળવે અને તે ઉપર આમલીનાં પાતરાં જરા મીઠું નાખી પાણીમાં ખાફી પાટા બાંધવાથી, કળતર અને દુખાવો મટી જાય છે. આ પાટા દિવસમાં બે વાર બદલવા. જે હાડકું ભાંગ્યું હોય તે તેને રીતસર ચડાવવું અથવા સાંધવું અને તેના ઉપર વાગ્યાને ખરડ ચોપડવો. એળિયો, બોળ, ગૂગળ, શેરી લોખાન, ગુજ્જર, રેવંચીનો શીરો, મેંદાલકડી, આંખાહળદર, સાજી, લોધર અને માયુસરસ સમભાગે લઈ, માયુસરસને દૂર રાખી, ખાફીનાં વસાણાં વાટી વજ્રગાળ કરી તેમાંથી જોઈએ તેટલો ભૂકો લેવો. પછી પાણીમાં ખદખદાવી, પાણી ગરમ થાય તે વખતે માયુસરસ નાખી ફરી ઉકાળતાં માયુસરસ ઓગળી જાય એટલે નીચે ઉતારી ખમાય તેટલું ગરમ રાખી ભાંગેલા, અફળાયેલા કે સૂએલા ભાગ પર ચોપડી તેના પર ૩ વળગાડી જરૂર જણાય તે પાટો બાંધવો. એથી ઘણો ફાયદો થાય છે. જે કોઈને મૂઠ માર પડ્યો હોય અને લોહી ઠરી ગયું હોય તે, ઘઉંના લોટને તેલનું મોણુ દઈ, તે લોટને આઠમે ભાગે સાજી તથા આંખાહળદરનું ચૂર્ણ નાખી પાણીમાં મેળવી, કઢી જેવું પાતણું કરી, ખદખદાવી ચોપડવા જેટલું ઘાટું થાય એટલે ખમાય તેટલું ગરમ ચોપડવાથી લોહી છૂટું પડી ફરતું થાય છે. જે જીંચેથી પડવાથી કોઈનું આખું શરીર કચડાઈ ગયું હોય, તે

૩૬૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

તેને નાળિયેરીના લીલા તરેપા લાવી તેને એમ ને એમ છૂંદી, છાલને નિચોવી તેનું પાણી પાવાથી પછડાયલા માણસને ઘણો ફાયદો થાય છે. અથવા જે રૂપિયાભાર ધી લઈ, તેમાં જે સિલા-માના આઠ કટકા નાખી બળી જતાં સુધી તળવા અને પછી તે કટકાને કાઢી નાખી તે ધીમાં ઘઉંનો લોટ સાંતળી, ગોળનું પાણી રેડી શીરો બનાવી ત્રણ અથવા સાત દિવસ ખવડાવવામાં આવે, તો તે પછાડ ખાધેલા રોગીને તદ્દન આરામ થાય છે. ઉપર વાગ્યા પર લગાડવાનો જે ખરડ લખવામાં આવ્યો છે, તેમાં લખેલાં તમામ વસાણાં વાટી વચ્ચગાળ કરી બુદાં રાખવાં; અને માયુસરસને દાડમાં મૂકી ધીમે તાપે પિગળાવવો; જેથી તે પીગળીને લોચા જેવો થશે. પછી તેમાં પેલાં વસાણાંનો બૂકો મેળવીને ઘટતો દાડ ઉમેરીને ભરી રાખવો. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમાંથી જોઈએ તેટલો (જો તે સુકાઈ ગયો હોય તો તેમાં બીજો દાડ ઉમેરી તડકે મૂકી નરમ કરવો.) ખરડ લગાડી ૩ ચોટાડી એમ ને એમ રહેવા દેવાથી અથવા પાટો ઘાંધવાથી વાગેલા, ભાંગેલા, સૂજેલા, મચકોડાયલા અને અચકાયલા ઉપર ભાગ ઘણીજ સારી અસર કરે છે. જો દેશી દાડ ન મળે તો પ્રાન્ડી અથવા સ્પિરિટમાં તૈયાર કરવો. એ કશુંજ ન મળે તો ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે તે ખરડ પાણીમાં અથવા બળદના મૂત્રમાં તૈયાર કરવાથી પણ ઘણીજ સારો ફાયદો કરે છે.

ઉપર લખેલો આગંતુકબર હોય અથવા આગળ લખેલા આઠ પ્રકારના બર પેકી કોઈ પણ જાતનો તાવ આવ્યો હોય, તે તાવ મટયા પછી જ્યાં સુધી શક્તિ આવે નહિ ત્યાં સુધી તાવના રોગીએ મૈથુન, કસરત કે, સ્નાન કરવું નહિ અને પગે ચાલીને ફરવું નહિ. જો સ્નાન કરે તો તાવ ફરીથી આવે છે. જો ચાલે તો પ્રમેહ થાય છે. જો કસરત કરવામાં આવે તો હાંફવાળો તાવ

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૬૨

ફરીથી આવે છે અથવા શ્વાસરોગ થાય છે; અને જો મૈથુન કરવામાં આવે તો રત્નલ અથવા મૂર્છા થાય છે અને વખતે મરણ પણ થાય છે. એટલા માટે તાવના રોગીએ જ્યાં સુધી ઘરાબર શક્તિ આવે નહિ, ત્યાં સુધી આહાર અને વિહારથી પથ્યમાં રહેવું, કારણ કે મનુષ્ય માત્રમાં જે જે રોગો જોવામાં આવે છે અને જે જે રોગો જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે, તે તમામ રોગોનું આદિદારણુ તાવ છે. તે તાવનું સ્વરૂપ નહિ સમજવાથી અથવા તાવની જાત જાણ્યા સિવાય વિરુદ્ધ ચિકિત્સા થવાથી, અથવા તાવ ગયા પછી અને શક્તિ આવતાં પહેલાં મિથ્યા આહારવિહારનું સેવન કરવાથી, શરીરમાં રહેલા ત્રણે દોષોની પંદરે ઓફિસોમાં રહેલા દોષો પૈકી એક, બે અથવા ત્રણ દોષો કોપી, જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી જાતની પીડા ઉત્પન્ન કરી, આખા શરીરને ઘેરી લે છે. નિદાનશાસ્ત્ર જાણનારા વૈદ્યો એને જુદા જુદા રોગોને નામે ઓળખે છે; પણ જો ચિકિત્સક તાવની જાતને પારખી, તેના બળાબળનું તોલ કરી, યથાર્થ ચિકિત્સા કરે અને ચિકિત્સાના ચાર પાયા તથા એકેક પાયાની ચાર ચાર કળા, એટલે સોળે કળાની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા થાય, તો તાવમાંથી બીજા રોગો ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. પરંતુ વર્તમાનકાળમાં રોગી અને વૈદ્ય, ઔષધ અને પરિચારક એવા ચારે પાયાનું ઠેકાણું નથી; તો તેની સોળે કળાની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા તો કયાંથી જ થાય ? હાલ તો:—

દોહરો.

ગુરુ લોભી ચેલા લાલચુ, દોનો ખેલે દાવ;

દોનો ખૂડે ખાપડે, ચઠ પથ્થરકે નાવ.

એવી દશા રોગીઓ અને ચિકિત્સકો વચ્ચે ચાલી રહી છે.

દોષોઽસ્થોઽહિતસંભૂતો જ્વરોત્સૃષ્ટસ્યવાપુનઃ ।

ધાતુમન્યતમંપ્રાપ્યકરોતિ વિષમજ્વરમ્ ॥

૩૬૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

તાવનો દોષ અલ્પ રહી ગયો હોય અને રોગી અહિતનું સેવન કરે, તો તે તાવ ધીજી ધાતુમાં પ્રવેશ કરીને ફરીથી તાવના રૂપમાં દેખાય છે; તે તાવને પડિતોએ 'વિષમજ્વર' એલું નામ આપ્યું છે. એ વિષમજ્વરને સંતત, સતત, અન્યેદુષ્ક, તૃતીયક અને ચતુર્થક એ પ્રકારે પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર કહેલા છે. જે ત્રિદોષજન્ય તાવ આવેલો હોય અને તેનો અલ્પદોષ રહ્યો હોય, તેમાં કુપચ્યનું સેવન કરે તો રસધાતુમાંથી તાવ વધીને રક્તધાતુમાં પ્રવેશ કરે છે. જેમાં એવી ક્રિયા થાય છે કે, ત્રિદોષના તાવને લીધે સમાનવાયુ, ક્લેદન કફ અને પાચકપિત્ત નિર્બળ થયેલાં હોય. આથી શરીરમાં રસધાતુનો ક્ષય થયેલો હોય, એટલે આમડીમાં રહેલા બ્રાજકપિત્તને કાળુમાં રાખવાને વ્યાનવાયુ તથા સંશ્લેષણ કફ અશક્ત થવાથી, બ્રાજકપિત્ત લોહીમાં મળી જાય છે. લોહીમાં મળ્યા પછી લોહીમાં રહેલું રજકપિત્ત અને હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત બ્રાજકપિત્તમાં મળવાથી અહોરાત્ર તાવ ચડેલો રહે છે. આથી ચોવીશ કલાક સુધી અથવા બાર કલાક સુધી એકસરખો તાવ રહે છે; તેને સંતતજ્વર કે સતતજ્વર કહેવામાં આવે છે. એવા સતતજ્વરમાં પાચકપિત્ત બળવાન થાય, પરંતુ સમાન વાયુ ઘટી જાય અને ક્લેદન કફ સુકાઈ જાય, જેથી રોગીને ભૂખ લાગે પણ ખાધેલું પચે નહિ. તેથી સમાનવાયુ નિર્બળ થવાને લીધે તેના લાગ પાડી શકે નહિ. એટલે ખાધેલા પદાર્થનો રસ નહિ બનતાં આમ બની જાય છે અને તે આમને પચાવવા માટે જે મહેનત પડે છે, તેથી માંસમાં રહેલો સમાનવાયુ તથા ક્લેદન કફ સુકાઈ જવાથી, સાધકપિત્ત વધી જઈ બ્રાજકપિત્ત સાથે મળી, સંતત, સતત કે અન્યેદુષ્ક નામનો તાવ ઉત્પન્ન કરે છે. આ તાવ સાત દિવસ, દસ દિવસ અથવા બાર દિવસ સુધી રાત્રી અને દિવસ એકસરખો રહે છે; અને તેથી પણ ત્રણે દોષ ન પચે તો અઢાર,

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૬૩

એકવીશ અથવા સત્તાવીશ દિવસ સુધી તાવ ઊતરતો નથી. તેવા તાવમાં જ્યાં સુધી આમ પચે નહિ ત્યાં સુધી ચિકિત્સકે રોગીને લંઘન, પાચન અને શોધન દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી, રોગીની સારવાર કરવી જોઈએ. પણ જો રોગીની અથવા રોગીના પરિચારકની ઉતાવળને લીધે, અથવા પોતાની હોશિયારી બતાવવાની ઊલટને લીધે, એ તાવને કાઢવા માટે કોઈ ઔષધિ આપે, તો તાવ કાઢવાની વાત તો દૂર રહી, પણ હાથપગ ઠંડા થઈ, તાવ મગજ ઉપર જઈ, રોગીને સન્નિપાત ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા તેનું મરણ નિપજવે છે. એટલા માટે ચિકિત્સકે સતત, સતત કે અન્યેદુષ્ટ તાવની જાત પારખીને ઉપચાર કરવા. જો રોગી અથવા પરિચારક ઉતાવળ કરે, તો તે રોગીને છોડી દેવો પણ તાવને કાઢવાનું ઓસક તો આપવુંજ નહિ. માત્ર તેને પાચનઔષધ અથવા શોધન ઔષધ આપવું. ઘણા ચિકિત્સકોનું એમ માનવું છે કે, આવા સખત તાવમાં પણ જો તેને કોઈ પણ જાતનો ખોરાક નહિ અપાય તો રોગીની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જશે. એટલા માટે દૂધ અને બરફ, સાબુચોખ્ખાની કાંજ કે અખોડબદામની કાંજ આપવાની ભલામણ કરે છે. પરંતુ એ કાંજ વગેરે કોઈ પણ જાતનો ખોરાક, રોગીને કોઠે નિરામ થયા સિવાય આપવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલી મુદતે તાવ નહિ ઊતરતાં, જેમ જેમ ખોરાક અપાતો જાય, તેમ તેમ “આમ” બનતો જાય અને તાવ પોતાની મુદત લંબાવતો જાય છે. આથી તાવમાં શ્વાસ, મૂર્છા, અરુચિ, તરસ, ઊલટી, અતિસાર અથવા બંધકોશ, મૂત્રધાત, હેડકી, ઉધરસ અને બળતરા એ ઉપદ્રવો રોગના બળ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ પ્રમાણે એક પછી એક દેખાતા જાય છે. આમ થવાથી રોગી તથા રોગીના પરિચારકો ગભરાય છે, એટલે વૈદ્ય મૂંઝાય છે. માટે રોગીનો કોઠો નિરામ થયા સિવાય કોઈ

૩૬૪ શ્રીમૃત્યુંજય નિષ્કંધમાળા-ભાગ ૨ જો

પણ તાવમાં ખોરાક આપવો નહિ. સતત, સંતત અને અન્યેદુષ્ક તાવની અવધી આવ્યા પછી મહાજ્વરાંકુશ સુતરાજ, શીતલાંજી રસ, પંચવક્રરસ કે શ્રીમૃત્યુંજય રસ આપવાથી તાવ જતો રહે છે અને રોગી તંદુરસ્ત બને છે.

શ્રીમૃત્યુંજય રસ:—વછનાગ, મરી, પીપર, ગંધક અને ટંકણુખાર સર્વે સમભાગે લઈ તેથી ખમણા વજને હિંગજોડ લેવો. તે હિંગજોડને પ્રથમ લીંબુના રસની લાવના આપીને શુદ્ધ કરવો અને પારાને વિધિપૂર્વક શુદ્ધ કરી ગંધક જેટલો લેવો. વછનાગ ગોમૂત્રમાં શોષેલો લેવો અને તેને ગારીક વાટી લીંબુના રસનો તથા આદુના રસનો એકેક પટ આપી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી, વાયુના તાવમાં દહીંમાંના પાણી સાથે, ઘેર સન્નિપાતમાં આદુના રસ સાથે, અજીર્ણ જ્વરમાં લીંબુના રસ સાથે, વિષમ-જ્વરમાં જીરું અને ગોળાની સાથે, મોટા માણસને દર ટંકે ચાર ગોળી સુધી આપવી અને ચાર ગોળી કરતાં વધારે કોઈ પણ અવસ્થામાં આપવી નહિ. ઉપર પ્રમાણે લૈષજ્ય રતનાવલિતું કહેવું છે. પરંતુ લીમકાની સળી, ધાણા, કાળાં મરી, લવિંગ અને કમળનાં કૂલ (નીલોદ્ધર) ને વાટી કપડે ગાળી લઈ, તેમાં ડીકરી છમકારી, તે પાણી સાથે શ્રીમૃત્યુંજય રસની ગોળી આપવાથી અજબ જાતનો ચમત્કારિક ફાયદો થાય છે. એ પ્રમાણે વિષમ-જ્વરના સંતત, સતત અને અન્યેદુષ્ક જ્વરની ચિકિત્સા કરવી.

જે તાવ ત્રીજે દિવસે આવે છે, તેને 'તૃતીયક' (એકાંતરિયો) અને ચોથે દિવસે આવે છે, તેને 'ચતુર્થિક' (ચોથિયો) કહે છે. પણ એમાં એવી શંકા કરવામાં આવે કે, 'આમ' જ્યારે રસને અતુગામી થઈ, કોઠામાં આવી, સમાનવાયુને દગાવી, પાચકપિત્તને ઉશ્કેરે છે, ત્યારે શરીર તપે છે. આથી કોઠામાં આમ રહેલો

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૬૫

હોવા છતાં એક દિવસને આંતરે અથવા બે દિવસને આંતરે તાવ આવે છે, તેનું કારણ શું? એનું સમાધાન એવું છે કે, નિવૃત્તિ પામેલો વિષમજ્વર પાછો નિયમિત દિવસે આવે છે, તેમાં તે દોષનો સ્વભાવજ કારણરૂપ છે, એમ પંડિતોએ કહ્યું છે. દોષોના સ્વભાવનુંજ કારણ હોવાને લીધે ઉપર કહેલાં સ્થાનકોના વિભાગોની અપેક્ષા રાખવા વગર પણ એકાંતરિયા, ત્રિદોષિયા અને વિપર્યય આદિ બીજા વિષમજ્વરો પોતપોતાના સમયમાં પ્રકટ થાય છે. જેમ બીજા પૃથ્વીમાં રહે છે અને તે બીજા સમય પ્રાપ્ત થતાં ઊગે છે; તેમ દોષ ધાતુઓમાં રહે છે અને પોતાનો સમય પ્રાપ્ત થતાં પ્રકોપ પામે છે. સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે, એ વિષમજ્વર કદી પણ દેહને મૂકતો નથી, કારણ કે વિષમજ્વરવાળો માણસ ગ્લાનિથી, ભારેપણાથી અને દુર્બળપણાથી મુક્ત થતો નથી. દોષનો વેગ ટળી જાય, ત્યારે જ્વર થતો રહ્યો જણાય છે; પણ તે જતો નહિ રહેતાં બીજા ધાતુઓમાં છુપાઈ જાય છે, કે જેથી સૂક્ષ્મપણાને લીધે પ્રત્યક્ષ માલુમ પડતો નથી. એટલા માટે જ્વર, કાળ પામીને નિયમિત સમયે પોતાના સ્વભાવથી પાછો દેખાય છે. એકાંતરિયા તાવમાં કફ અને પિત્તનો અતિયોગ થયો હોય તો ત્રિકમાં પીડા થાય છે, વાયુ અને કફનો અતિયોગ થયો હોય તો ખરડામાં પીડા થઈ તાવ આવે છે અને જો વાયુ તથા પિત્તનો અતિયોગ થયો હોય, તો પ્રથમ મસ્તકમાં પીડા થાય છે. એવો એકાંતરિયો તાવ ત્રણ જાતનો થાય છે. જે ત્રણે સ્થાનોમાં તે દુઃખ કરે છે, તે ખરું જોતાં વાયુનાં સ્થાનો છે. ત્યાં ગયેલો વાયુ, કફદા સ્થાનમાં અને કફ વાયુના સ્થાનમાં સ્થાનબ્રહ્મ થવાથી, એટલે તેનો મિથ્યાયોગ થવાથી, દુર્બળ બને છે અને તેથી તેઓ ત્રીજે દિવસે તાવ લાવે છે. જો તેઓ પોતાના સ્થાનમાં રહે, તો તેના અતિયોગથી સંતત આદિજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે માથું

૩૬૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

એ કફનું સ્થાન છે, ખરડો એ પિત્તનું સ્થાન છે અને પેટ એ વાયુનું સ્થાન છે. તેમાં રહેલા વિકારો પારકી જગ્યા પર જવાથી તેનો મિથ્યાયોગ થઈ, તૃતીયકળ્વર તથા ચાતુર્થિકકળ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. હવે એકબીજાના સ્થાન પર વિકારો શા માટે જાય છે, એવો પ્રશ્ન કરવો તહિ; કારણ કે સ્થાનનો નિયમ પ્રકૃતિસ્થ વિકારોને માટે છે. પણ એ વિકાર જે બીજા વિકારો પેદા કરે છે, તે વિકારો તો આખા શરીરમાં ફરતા ફરે છે. ચાતુર્થિક કળ્વરમાં કફનો વિકાર વધારે હોય, તો તે બંધમાંથી પેદા થઈ આખા શરીરમાં ભરાઈ બેસે છે અને જે વાયુનો વિકાર વધતો જાય તો, પહેલાં માથામાં દુખાવો થઈ પછી આખા શરીરમાં તાવ ભરાય છે. આ પાંચ પ્રકારના તાવો અથવા ચાર પ્રકારના તાવો ઘણું કરીને સન્નિપાત કળ્વરમાંથી થાય છે, એવો ચરકનો મત છે. હારિતાચાર્ય* કહે છે કે, ચાતુર્થિક તાવમાં પિત્તનો અતિયોગ સુખ્ય હોય છે, છતાં આ વિષમકળ્વરની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધ સુશ્રુતમાં જે લખી છે, તે સુખ્ય કફનાં પાંચ સ્થાન છે; જેમાં વિકારોનો સંવ્યય થવાથી તાવ આવે છે. આંતરડાં, હૃદય, ગળું, કંઠ, માથું અને સાંધા એ પાંચ સ્થાન ગણી, જે વિકાર આંતરડાંમાં જાય છે, તો સંતત એક દિવસમાં બે વેળા આવે છે. હૃદયનો વિકાર જે આંતરડાંમાં આવે છે, તો તેથી અન્યેદુષ્ક-કળ્વર એક વેળા આવે છે; કંઠનો વિકાર એક દિવસે હૃદયમાં આવે છે અને બીજે દિવસે આંતરડાંમાં પ્રવેશ કરે છે, જેથી એકાંતરિયો તાવ આવે છે. આ પ્રમાણે માથાનો વિકાર કંઠ, હૃદય અને આંતરડાંમાં ત્રણ દિવસ દરમિયાન ક્રમથી આવી, ચોથિયા તાવને ઉત્પન્ન કરે છે અને જે દિવસે તે પાછો ફરી પોતાના સ્થાનમાં જાય છે તે દિવસે પ્રલેપકળ્વર આવે છે. આ કળ્વર પણ વિષમ-કળ્વરની જાતનો છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ પણ કફના સ્થાનમાંથી છે અને તે વાતને સુશ્રુત પણ કબૂલ રાખે છે. ચોથિયા તાવથી

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૬૭

ઊલટો જે ધીજો વિષમજ્વર છે, તે પહેલા અને છેલ્લા બે દિવસ આવી, વચ્ચેના બે દિવસ આવતો નથી. તેમ એકાંતરિયા તાવમાં પણ વચ્ચે એક દિવસ તાવ આવી પહેલે અને છેલ્લે દિવસે ઊતરી જાય; તે તૃતીયકલ્પરથી ઊલટો તાવ છે. એક વખત ઊતરી આખી રાત જે તાવ ચડ્યો રહે છે, તેને અન્યેદુષ્કનો ઊલટો તાવ સમજવો. જે તાવનો રોગી શરીરે લેવાઈ જાય છે, આખું અંગ કળે છે, કફતું બળ વધી પડે છે, શરીર સુકાઈને જડ થઈ જાય છે, તે તાવ વાયુના અતિયોગથી અને કફના હીનયોગથી થાય છે. માટે તેને 'વાતખલાષઠ' નામ આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે કફ અને પિત્તનો અતિયોગ થાય છે અને વાયુ હીનયોગને પામે છે, એવા રોગીને જે તાવ આવે છે તેનું આખું શરીર ચીકણું દેખાય છે, ટાઢ ચઢે છે, પણ તાવ થોડો આવે છે, તે પૂરો ઊતરતો નથી; પણ પાછો જોરમાં આવે છે. આવા તાવને 'પ્રલેપક' કહે છે. એ તાવમાં ત્રણે દોષ કોપે છે, એવો પણ કેટલાકનો મત છે.

જો આંતરિયો, ચોથિયો અથવા નિયમિત વખતે આવતો વેળાજ્વર હોય તો તેને પશ્ચિમના વિદ્વાનો 'કિવનાઈન' નામની દવા સાથે, એક અથવા બે ટીપાં સલ્ફ્યુરિક એસિડ મેળવી, તાવ આવતા પહેલાં એક અથવા બે વખત પાઈને તે તાવને તે દિવસે આવતાંજ અટકાવી દે છે. તે પ્રમાણે વેદો પીળાં કૂલની દારૂડીનાં બીજ બેઆની ભાર લઈ, તેને ચાર તોલા પાણીમાં ઝીણું વાટી, તેમાં ખાટાં ચડ્યાં લીંબુનો રસ નાખી તાવ આવતાં પહેલાં, એકજ વાર પાય તો તાવને અટકાવી દે છે. પણ જો કેઈ સ્થળે લીંબુ ન મળે તો તે બિયાંને પાણીમાં વાટીને તેમાં એક વાલ કુલાવેલી ફટકડી મેળવીને પાવાથી પણ તાવ અટકી જાય છે. એકાંતરિયા તથા ચોથિયા તાવમાં વિશ્વતાપહરણુ, શ્રીમૃત્યુંજય રસ અને સુતરાજ રસ પણ સારું કામ કરે છે. એકાંતરિયા

૩૬૮ શ્રીઆચાર્યેઠ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

તાવને માટે કાંટાસરિયાનું મૂળ તેલનો ધૂપ ઈઈ હાથે આંધવાથી તાવ અટકી જાય છે. ખીજડાના ઝાડનું તાવની વારીને દિવસે સવારમાં ઊઠી અણુબોટ્યા દાતણુ કરે, તે તે દિવસથીજ તાવ આવતો નથી. કુલાવેલી ફટકડી એક વાલ લઈ, પતામ્રામાં ભરી, તાવ આવતાં પહેલાં આઈ જવાથી, એકાંતરિયો કે વેળાજ્વર આવતો અટકી જાય છે. તેવી રીતે અર્ધો રૂપિયાભાર ગોળમાં બે વાલ ફટકડી મેળવી તાવ આવતાં પહેલાં ખવડાવવાથી તાવ અટકી જાય છે. એક પાવલીભાર ગોળમાં કરોળિયાનું ધોણું પડ મેળવીને ખવડાવી દેવાથી એકાંતરિયો તથા ચોથિયો તાવ અટકી જાય છે. અરીઠાની મીજને ભાંગી તેનો મગજ ગોળમાં મેળવી આપવાથી પણ તાવ અટકી જાય છે. એકાંતરિયા તથા ચોથિયા તાવો ચોસડ કરતાં આવા આવા ટુચકાથી જલદી જાય છે. પરંતુ એટલી વાલ યાદ રાખવાની છે કે, ચોથિયો તાવ ગયા પછી છ માસની અંદર દાળમાં, શાકમાં પકવાણમાં કે અમથો જરા પણ ગોળ આધામાં આવશે, તે તેને ખીજે દિવસેજ તાવ આવવાનો એ વાત નક્કી છે. માટે છ માસ સુધી જરા પણ ગોળ આવો નહિ. કોઈ વખતે આ વિષમજ્વરો હડક ઉપર ચડી, પોતાની નિયમિત હડક કુદાવી મહિનાના મહિના સુધી રોગીનો પીછો છોડતા નથી. તેવા તાવમાં રોગી અકળાય છે અને વૈદ્યો મૂંઝાય છે. તેવા તાવને કાઢવા માટે કાચકાની મીજ તોલા ચાર અને સૂકાં રાતાં મરચાં તોલો અર્ધો એ બેને ખૂબ ખારીક વાટીને રાખી મૂકવાં. તેમાંથી એક વાલનું એક પડીકું રાતના નવ વાગે પાણી સાથે અથવા મધ સાથે આપવું અને એક વાલનું ખીજું પડીકું રાત્રે ચાર વાગતાં પહેલાં આપવું. તે રોગીને દિવસમાં કોઈ પણ જાતની દવા કે આ પડીકાં આપવાં નહિ. એવીજ રીતે ત્રણ રાતમાં છ પડીકાં આપવાથી ગમે તેવો હડીલો તાવ અટકી જાય છે. પણ એટલું યાદ રાખવાનું છે

ત્રિદાષ-સિદ્ધાંત

૩૬૯

કે, જ્યારે આ કાચકા ને મરચાંવાળી દવાનાં પડીકાં ચાલતાં હોય તેટલા દિવસ દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી અને ગોળ રોગીને આપવાં નહિ. એ સિવાય જમે તે ખાય તેની અડચણ નથી. એકાંતરિયા તથા ચોથિયા તાવમાં એક ઇંચ લાંબો અને અર્ધો ઇંચ પહોળો, કેરા કાગળનો કટકો લઈ, તેના ઉપર કલમ અને કાળી દેશી સાહીથી 'ફલાણાને ફલાણો તાવ જજો' એટલા અક્ષર દેઈ ન વાંચી શકે તેવી ઢબમાં લખી, ત્રણ ચિટ્ટી કરી આપવી. ચિટ્ટી લખતી વખતે આપણે શ્વાસ બંધ રાખવો અને મનને કપાળમાં બે ભ્રમરની વચમાં રાખી ચિટ્ટી લખવી. તે ચિટ્ટીમાંથી એક ચિટ્ટી પર એક વાલ ઘી મૂકી, રોગીને કપડું ઓઢાડી, ધુમાડા વગરના દેવતા ઉપર તે ચિટ્ટી મૂકી, તેની ધૂણી તાવ આવતાં પહેલાં બે કલાક અગાઉ રોગીને આપવી; જેથી તાવ આવશેજ નહિ; અને કદાચ આવે તો બીજી ચિટ્ટીની બીજી ધૂણી તાવની શરૂઆતમાં ઉપલી રીતે આપવી, એટલે તાવ ભરાશે નહિ; છતાં તાવ ભરાય તો છેલ્લી ત્રીજી ચિટ્ટી તાવ ઊતરવા માંડે ત્યારે ઉપલી રીતે આપવી, જેથી બીજે દિવસે અથવા બીજી વાર તાવ આવશે નહિ. કદાચ કેાઇને એકાંતરિયો કે ટાઢિયો તાવ આવતો હોય, તો જૂના કામડાની બે ઇંચ લાંબી અને પા થી અર્ધો ઇંચ પહોળી ચીપ છોલીને બનાવવી. તે છોલેલી કામડી પર ઉપર લખ્યા પ્રમાણે લખી, ઘી મૂકી, ઉપર પ્રમાણેની રીતે ધૂણી આપવાથી તાવ અટકી જાય અથવા જતો રહે છે. પણ ધૂણી આપતી વખતે ગળા સુધી કપડું ઓઢાડવું. મતલબ કે 'મોઢું ઉઘાડું રાખવું', ઠાંકવું નહિ. ઉપર લખેલા દારૂડીના બીજવાળો પ્રયોગ ચાલતો હોય તેમાં તે બીજનું વજન લખ્યા કરતાં વધતું અપાય તો કિવનાઈનની પેઠે તે કાને ગહેરાશ લાવતું નથી; પણ વખતે એકાદ ઊલટી કે આડો કરાવી શરીરમાંથી મળનું શોધન

૩૯૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

કરે છે. જો કોઈના પેટમાં દુખતું હોય તો દારૂડીનાં બીજ બે આનીબાર તથા સિંધવ તેથી અડધો મેળવી, બેને ભેગાં વાટી, પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર ફકાવવાથી પેટતું શુભ તથા દુખાવો અંધ થાય છે. જો કોઈને સોજો આવ્યો હોય તો દારૂડીનાં પાતરાંનો રસ જરા હળદર તથા મીઠું નાખી ચોપડવાથી સોજો ઊતરી જાય છે. તેવી રીતે એનાં મૂળિયાંમાં પણ એવોજ શુભ રહેલો છે. દારૂડીનાં પાતરાંનો રસ તોલા બે તથા ઘી તોલો એક મેળવી ઘણા દિવસ સેવન કરવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

વિષમજ્વરનાં વિશેષ લક્ષણો:—જ્યારે અપાનવાયુ અને સમાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે, ત્યારે કલેદનકફ અને પાચકપિત્ત અવ્યવસ્થિત થાય છે. એટલે જે સ્થાનમાં પિત્તનો અતિયોગ થાય છે, તે સ્થાન ગરમ થાય છે; અને જ્યાં કફનો અતિયોગ થાય છે તે ભાગ ઠંડો પડી જાય છે. અર્થાત્ ઘણી વાર એવું બને છે કે, રોગીનું શરીર નૃસિંહાકારની પેઠે અથવા અર્ધનારીશ્વરની પેઠે અડધું ઠંડું અને અડધું ગરમ થાય છે. જ્યારે પેટમાં પિત્ત વિકારી થાય છે અને હાથપગમાં કફ વિકારવાળો થઈ ઠરી જાય છે, ત્યારે હાથપગ ઠંડા થઈ જાય છે; અને શરીરનો બાકીનો ભાગ ગરમ થઈ જાય છે. તેવી રીતે પેટમાં કલેદનકફ વધે છે અને હાથપગમાં બ્રાજકપિત્ત વધે છે ત્યારે શરીર ઠંડું અને હાથપગ તથા માથું ગરમ થાય છે. જ્યારે કફ અને વાયુ પિત્તઘાતુની પાસે જાય છે, ત્યારે પ્રથમ રોગીને ઠાઠ વાય છે; ઠાઠની શાંતિ થયા પછી એકલું પિત્ત આગે શરીરે બળતરા કરે છે, પણ એ તાવમાં શરીર ગરમ થતું નથી. તેવી રીતે વાયુ અને પિત્ત કફના સ્થાનમાં જવાથી પ્રથમ રોગીના શરીરમાં તાવ સાથે બળતરા થાય છે અને પછી છેવટે ઠાઠ વાય છે. એ દાહપૂર્વક અને શીતપૂર્વક ત્રિદોષના સંબંધથી થાય છે. તેમાંથી દાહપૂર્વક જ્વર અત્યંત દુઃખદાયક

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૭૧

અને અસાધ્ય છે, પણ શીતપૂર્વક જ્વર સાધ્ય છે. એ પ્રમાણે વિષમ-જ્વર નિદાનશાસ્ત્રકારે કહ્યા છે. પરંતુ અમારા જોવામાં એક એવો વિષમજ્વર આવ્યો છે કે, રોગી ખોરાક ખાતો નથી, ઘરનું કામ-કાજ કરતો નથી, જરૂર પડે તો થોડુંઘણું ચાલતો નથી, પરંતુ ખે, ચાર, પાંચ, સાત કે દશ દિવસમાં ગમે તે દિવસે અથવા ગમે તે વખતે તેને ટાઢ ચડે અને યુષ્કળ ઓઢવા છતાં શરીર ધૂળે. એ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછો એક કલાક અને વધુમાં વધુ ચાર કલાક ટાઢ વાવા પછી તેને પસીનો થાય અને ટાઢ સમાઈ નથી; પણ વિષમજ્વરમાં કહ્યા પ્રમાણે ઢાઢ થાય નહિ, તેમ શરીર ઊંનું પણ થાય નહિ. આવા તાવવાળાને આગળ કહેલા શીતલંબુ રસની બે બે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી તાવ ગયો એમ અમને જણાયું, ત્યારે મહિનામાં એક વાર અથવા બે મહિને એક વાર તાવ આવવા માંડ્યો. પછી તેને ટાઢ વાઈ હોય તે અરસામાં ચાર દિવસ સુધી શીતલંબુ રસ આપીને આગળ કહેલી મહાજ્વરાંકુશની ગોળી લાગટ ચાર મહિના સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત ત્રણ ત્રણ ગોળી આપવાથી તે તાવ ગયો. એ પ્રમાણે વિષમજ્વરમાં ચિકિત્સકે યુદ્ધિપૂર્વક કોઈ સારા રસની ચો-જના કરવી અને રોગીએ ધીરજ રાખી વૈદ્યની પાસે ઉતાવળ કરા-વી દવા બદલાવવા આગ્રહ કરવો નહિ, પણ શાંતિથી એકજ દવાનો ઉપયોગ કરવો. અમ કરશે તોજ વિષમજ્વર જશે. પણ વિષમજ્વર ચાલતો હોય તેવામાં ભારે ખોરાક ખાય અથવા ઘણો શ્રમ કરે અથવા માનસિક વ્યાપારમાં કામ, ક્રોધ, લોભ અને ઈર્ષ્યા વગેરેનું વધારે સેવન કરે, તો તે વિષમજ્વર ફરીથી આવે છે અને તે જીવતાં સુધી જતો નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે.

વર્ષાઋતુ, શરદઋતુ અને વસંતઋતુમાં વાયુ આદિના અતિ-યોગથી ક્રમાનુસાર જે તાવ આવે છે, તે પ્રાકૃતજ્વર કહેવાય છે,

૩૭૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તેમાં વર્ષાઋતુમાં આવનાર તાવ વાતજ્વર, શરદઋતુમાં પિત્તજ્વર અને વસંતઋતુમાં કફજ્વર આવે છે. આ સિવાયના બીજા તાવો તે “વિકૃતજ્વર” કહેવાય છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં પિત્તજ્વર, શરદઋતુમાં કફજ્વર અને વસંતઋતુમાં વાતજ્વર હોય, તે તે વિકૃતજ્વર અસાધ્ય એટલે મટે નહિ તેવા છે. આ ઉપરથી સમગ્ર શકાશે કે, જે ઋતુમાં જે દોષોનો સંચય, કોષ કે શાંતિ થવાં જોઈએ, તેમ જે ઋતુમાં વાતિક, પિત્તિક કે કફકારી ખોરાક ખાવો જોઈએ, તે નહિ ખાતાં પરંપરાના આલતા રિવાજ પ્રમાણે ખોરાક ખાય, તે ઋતુના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી વિકૃતજ્વર આવે છે, જેથી ઘણા મનુષ્યો પડકાર પડે છે. દાખલા તરીકે શરદઋતુમાં શ્રાદ્ધપક્ષ અને નવરાત્ર તથા દિવાળીના દિવસો આવે છે; એટલે શ્રાદ્ધપક્ષમાં પોતાના પૂર્વજોના નિમિત્તે મિષ્ટાન્ન લોજનો લેવાનો ચાલ છે. પણ એ શરદઋતુમાં તુલા અને વૃશ્ચિક સંક્રાંતિમાં ઉત્તરા, હસ્ત અને ચિત્રા નક્ષત્રમાં સૂર્યનો તાપ વિશેષ પડતો હોય તે મનુષ્યશરીરમાં અને વનસ્પતિઓમાં ખાટો, તીખો અને કડવો રસ ઉત્પન્ન થવાથી શ્રાદ્ધ, નવરાત્ર અને દિવાળીના દિવસોમાં ખાધેલો મધુરરસ પચી જાય છે. પણ જે એ ઋતુમાં તાપ નહિ પડતાં વરસાદ ચાલુ રહે, તે વનસ્પતિમાં તથા મનુષ્યશરીરમાં મધુરરસનો વધારો થઈ વાતજ્વરનો ઉપદ્રવ થાય છે. અથવા વરસાદ ન આવે અને ટાઢ વધી પડે, જેથી તાપ ઓછો પડવાથી, મનુષ્યને કફજ્વરનો ઉપદ્રવ થાય છે. એટલા માટે આપણી મોજ-શોખની જીભના સ્વાદની પડેલી ટેવને લીધે, પરંપરાથી જે રૂઢિ આલતી હોય, તે પ્રમાણેનો ખોરાક નહિ ખાતાં, ઋતુના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગનો વિચાર કરી, તે ઋતુઓને અનુકૂળ ખોરાક ખાવો, જેથી વિકૃતજ્વરના ભયથી આપણો બચાવ થાય.

ઘણાં પ્રયોગ કારણોથી જે તાવ આવે છે અને જેમાં ઘણા

ત્રિદોષ-સિક્કાંત

૩૭૩

ઉપદ્રવો હોય છે. તેમજ જે તાવ આવતાંજ કર્ણુ, ચક્ષુ આદિ એકાદ ઇન્દ્રિયને નષ્ટ કરે છે, તે તાવ અસાધ્ય છે. જે તાવમાં શરીર સુકાઈ બંધ છે અથવા સોબ ચડે છે તે તાવ અસાધ્ય છે. જે તાવમાં અંતઃકરણમાં પીડા થાય છે, તે તાવ જીવતાં સુધી કેડો છોડતો નથી; તેમજ જે તાવ બળવાન હોય અને તાવમાંજ માથાના વાળ ઊતરી પડે, તે તાવ અસાધ્ય છે. જે તાવ મૂળથીજ અનિયમિત કિંવા વિષમ હોય, જે તાવ લાંબી મુદતનો હોય તે; તથા સુકાયલા, તવાયલા માણસનો જે ગંભીર જ્વર હોય તે; જે તાવથી રોગી એલાન થઈ જાય કે, બિછાના પરથી ઊઠી ન શકે તે; તથા જે તાવમાં બહારથી ટાઢ ચડે અને જીતરમાં અગ્નિ જીઠે તેવા તાવવાળાને જીવવું મુશ્કેલ છે. જે તાવમાં રોગીનાં રોમાંચ ઊભાં થાય, આંખો રાતી ધાય, હૃદયમાં ડુખાવો થાય અને ફક્ત મુખથી શ્વાસ લેવાતો હોય, તે તાવ અસાધ્ય છે. જે તાવમાં રોગીને હેડકી, શ્વાસ તથા તરસ થતાં હોય, એજીદ થતો હોય, આંખો આમતેમ ફરતી હોય અને શ્વાસથી પીડા પામતો હોય તે. આ રોગી મરણ પામે છે. જે તાવથી રોગીની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય, તેના શરીર પર છાંયા ફરી ગઈ હોય, શરીરનું માંસ સુકાઈ ગયું હોય તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ તાવથી પીડાતો હોય, એવા રોગીને આરામ કરવાની સુઠ વેદો આશા રાખવી નહિ. જે તાવમાં શરૂઆતથીજ તતડીને તાવ આવે છે અને સૂકી ઉધરસ થાય છે તેમજ બળનો નાશ થાય છે તે; જે રોગીને બપોરે તાવ ચડે છે, કફ-ઉધરસ ઘણા જણાય છે અને બળ તેમજ માંસ ફીણ થઈ જાય છે તે; જે રોગીને એકદમ તાવનો ઢાહ થાય છે, તરસ અને મૂર્છા આવે છે, બળ નષ્ટ થાય છે અને સાંધાઓ ઢીલા પડી જાય છે તે; સવારના જે રોગીના મોઢા ઉપર પુષ્કળ પરસેવો વળે છે અને રાતદિવસ શરીરમાં તાવ ભરાયેલો રહે છે તે; જે રોગીના કપાળ પર શીતળ

૩૭૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૨ ને

પરસેવો વળે છે, ઘણી ટાઢ ચડે છે, શરીર ચીકણું જણાય છે અને ગળા પર થતો પરસેવો છાતી પર આવતો નથી તે; તથા જે રોગીને ગાઠો અને ચીકણો પરસેવો આખા શરીરમાં વળે છે અને શરીર ઠંડુંગાર થાય છે, તેવા તાવવાળો રોગી મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં છે એમ જાણી સુશ વૈદ્ય તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. એ પ્રમાણે તાવ, સન્નિપાત અને વિષમજ્વરની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા સમાપ્ત થઈ છે.

અન્ય વૈદ્યરાજોના અનુભવી ફલાજો

૧-વંધ ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. જ્વરખિંદુ:-અતિવિષની કળી તોલો ૧, સૂરોખાર તોલો ૧, કુલાવેલી ફટકડી તોલો ૧, સોનાજેરુ તોલો ૦૧ એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, ખલમાં ત્રણ કલાક સારી રીતે ઘૂંટીને શીશીમાં ભરી મૂકવાં. એ ઝોસક બેથી ચાર રતી સુધી મધમાં ચટાડી ઉપરથી આદુ-કુન્દીનાવાળી આ પાવી, જેથી સઘળા તાવ ઊતરી જાય છે.

૨. નવીન સુદર્શન ચૂર્ણ:-કડુ, કરિયાતું, કાળીજીરી, ઈંદ્રજવ, શેકેલા કાચકાની મીજ, લીંબજાલ, ગળો, લીમડાનાં સૂકાં પાતરાં, કોલમ, સૂંક, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કુલાવેલી ફટકડી, નાઈ, દિવેલમાં શેકેલા ઝેરકચૂરા એ સર્વ સમભાગે લઈ, ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, તેમાં પારો તોલો ૦૧ તથા ગંધક તોલા એકની કાજળી કરી, તે કાજળીને ઘૂંટી, તાવમાં ૧ થી ૨ વાલ સુધી દિવસમાં ૩ વખત પાણી સાથે ખવડાવવું. આ ચૂર્ણથી જ્વર-જ્વર, વિષમજ્વર અને અસ્થિગત જ્વર મટી જાય છે.

૩. તાવ ઉતારવા માટે:-સાજીખાર શેર ૨૧૧ લાવી ઝીણો

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૭૫

ખાંડીને ૨૦ શેર પાણીમાં નાખી હલાવીને ઠરવા દેવો. પછી બીજે દિવસે ઉપરતું નીતરતું પાણી લઈને કઠાઈમાં ચૂલે ચડાવી તેનો ખાર કાઢવો. એવી રીતે તૈયાર કરેલો ક્ષાર વાલ બે તથા કુલાવેલો નવસાર વાલ બે, અઢીઙ્ગપિયાભાર પાણીમાં નાખી ઝોગાળી, તાવ આવેલા દરદીને પાવું એટલે તાવ ઊતરી જશે. બે એક વાર આપવાથી તાવ ન ઊતરે તો ૩ કલાક પછી ઉપર પ્રમાણે બીજી વાર આપવું. આ દવાથી તાવ ઊતરે એટલે હિંગજોશ્વર અથવા ત્રિભુવનકીર્તિરસમાંથી ગમે તે તાવને અટકાવવા માટે આપવો. ઘણી વાર ઉપરની દવાથીજ તાવ ઊતરી જાય છે, બીજી વાર દવા આપવાની જરૂર પડતી નથી. ઉપર પ્રમાણે સાજીખાર કાઢતાં જેને ખટખટ લાગે તેણે સોડા ખાયકાળ વાપરવો.

૪. મદલરાજ ગુટિકા:-સોમલ તોલો ૦૧, મનસીલ તોલો ૦૧, કાથો તોલો ૦૧, પીપર તોલો ૦૧, એ ચારને લીંબુના ૦૧ શેર રસમાં ઘૂંટીને ગોળી વાળવા જેવું થાય ત્યારે બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ચોથિયે તાવ આવતો હોય તેની પાળીને દિવસે તાવ આવતા પહેલાં ત્રણ કલાક આગમચ છુરું અને સાકરના પાણી સાથે ગોળીએકથી બે ગળાવી તે ઉપર સાકરનો શીરો અથવા દૂધલાત ખવડાવવા. એકાંતરિયા તાવમાં પણ એ રીતે ગોળી ખવડાવવી. એથી ચોથિયે, એકાંતરિયે વગેરે તાવ જાય છે. આ ગોળી ત્રણ દિવસથી વધારે ખવડાવવી નહિ. સ્ત્રીઓને એક દિવસથી વધારે ખવડાવવી નહિ. રોગીને દૂધ, ઘી, સાકર, ઘઉં અને ચોખા સિવાય કંઈ ખાવાતું આપવું નહિ.

૫. ત્રિભુવનકીર્તિ રસ:-હિંગજોશ્વર, વજનાગ, પીપર, પીપ-
ળી મૂળ, સૂંઠ, મરી ને ટંકણખાર એ સર્વે સરખે ભાગે લઈ,
વાટી વસાગાળ કરી, એક દિવસ કેરો ઘૂંટી, આહુના રસની, ધંતુ

૩૬૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

રાના પાતરાંના રસની અને તુળસીના રસની એકેક ભાવના આપી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ૩ વખત ૧ થી ૩ સુધી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વે જાતના તાવ જાય છે.

૨-યતિશ્રી રવિહંસજી દ્વીપહંસજી-સુરત

૧. સર્વજ્વરનાશકે પીળો જ્વરાંકુશ:-હરતાળ તોલો ૧ અને કળીચૂનો તોલો ૧ એ બેનો આઠ દિવસ સુધી કુંવારના રસમાં ખલ કરવો. પછી તેનો ગોળો બનાવી સરાવસંપુટ કરી, કપડમટ્ટી કરી, ચાર શેર અડાયાનો અગ્નિ આપવો. ડંડું પડયા પછી વાટીને શીશીમાં ભરી લેવું. એમાંથી એક ચોખાપુર માત્રા મધમાં અથવા એવલી પાનમાં મૂકી ચાવી ખાઈ ઉપરથી પાણી પીવું. રોગીએ કોઈ પણ જાતનું અથાણું અને તેલની સખત પરજી પાળવી, આનું નામ અમે પીળો જ્વરાંકુશ પાડ્યું છે.

૨. એકાંતરિયા તાવનું ઓસડ:-સૂરોખાર તોલો ૧, કુલાવેલી ફટકડી તોલો ૧, સોનાગેરુ તોલો ૧, એ સર્વને ખારીક વાટી કાચની શીશીમાં ભરી રાખવાં. એકાંતરિયા તાવવાળાને જે દિવસ તાવની વારી હોય તે દિવસથી શરૂ કરી ૩ વારી સુધી, તાવ આવે કે ન આવે તો પણ દરરોજ દિવસમાં બે વાર હથેલીમાં ખાંડ મૂકી, તેની ઉપર એક વાલ દવા મૂકી તેના ઉપર ખીજી ખાંડ મૂકી પાણી સાથે ફાકી મરાવવી. આ દવા ઉપર માત્ર દૂધ ખાવા દેવું નહિ, તો એકાંતરિયા તાવ જશે.

૩. ચોથિયા તાવની દવા:-કરિયાતું, કાળીજીરી, કડું, વાયવડિંગ અને નાગકેશર, એ પાંચેને સમભાગે તોલો તોલો લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાં શુદ્ધ કરેલો સોમલ તોલો ૧ મેળવી દેવો. સોમલ શુદ્ધ કરવાની રીત એવી છે કે, એક ઈંટ લઈ તેની

ત્રિદાપ-સિદ્ધાંત

૩૭૭

ઉપર મધ્યમાં રૂપિયાના કદ જેટલો ગોળ અને અડધી ઈંટ જેટલો બિંડો ખાડો કરી તેમાં સોમલ ગોઠવી, તે ઈંટને ચૂલા પર ચડાવી તાપ આપવો. પછી ભૂરાં-કોળાંને છીણીને તેનું પાણી એક શેર લઈ, ઈંટ ગરમ થાય કે તરત પેલા સોમલ પર ટીપાં પાડીને ટૂવા દેવા અને તમામ પાણી એ રીતે ખલાસ કરવું. એ રીતે શુદ્ધ કરેલો સોમલ ઉપલા ચૂર્ણમાં મેળવી, તેને પાનના રસમાં ઘૂંટીને રાઈરાઈ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. પછી ચૈથિયા તાવ વાળાને બપોળે ગોળી સવારસાંજ પાણી સાથે પાંચ પાળી સુધી ગળાવવી, જેથી તાવ ફરીને આવશે નહિ. આ ગોળી ઉપર દવા બંધ કર્યા પછી તેલ, મરચું અને આમલીની આઠ દિવસ સુધી પરેણ પાળવી.

૪. **જીર્ણીજ્વર:**-કાંટાસરિયાનાં લીલાં પાતરાં નંગ સાત લઈ અધકચરાં વાટી, ૦૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી, તેમાં એક રૂપિયાભાર મધ નાખી, ૨૧ દિવસ સુધી તો જરૂર દિવસમાં બે વાર પાવું. વધુ જરૂર જણાય તો મટતાં સુધી પાવું. એથી જીર્ણીજ્વર એટલે ક્ષયનો તાવ જરૂર બચ છે. એ કાંટાસરિયાનાં ફૂલ નંગ બે વાટી, મધમાં ચટાડવાથી તાવ ગયા પછીની અશક્તિને મટાડે છે.

૫. **જ્વરદેવંસ:**-અતિવિષની કળી તોલા ૨, ઠાકડાશિંગ તોલા ૧, પીપર તોલા ૧, હિંગજોક તોલા ૦૧, એ સર્વ વસ્તુને ખારીક વાટી, ગોળી વાળવા જેટલું મધ નાખી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, ઘાપણના બૂકામાં રગદોળવી. પછી તેમાંથી એક ગોળી નાના છોકરાને અને મોટા માણસને બપોળે ગોળી દિવસમાં બે થી ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી જ્વરાતિસાર મટે છે. ખોરાકમાં ભારે ચીજ આપવી નહિ.

૬. **જ્વરવિનાશક:**-ગળોસત્તવ તોલા ૧, પીપર તોલા ૧,

૩૭૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

દિવેલમાં તળેલા ઝેરકચૂરા તોલા ૨, એ ત્રણેને ખારીક ખલ કરી, મધ મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, ઘાપણુના ભૂકામાં રગ-દોળી રાખી મૂકવી. એ ગોળી નાના છેકરાને અકઠેક અને મોટાને બળ્ખે, દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી વિષમજ્વર, સતતજ્વર તથા મગજે ચડી ગયલો તાવ ઊતરે છે અને આમને પચાવી ભૂખ લગાડે છે.

૭. મદનમંજરી ગુટિકા:—આમળાં, શેકેલો ઝેરકચૂરો, પીપર, ગળોસત્ત્વ અને લોહલસ્મ, એ તમામ વસ્તુ સમભાગે લઈ, ખારીક વાટી, મધમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળી. ઘાપણુના ભૂકામાં રગદોળી રાખી મૂકવી. રોગીની ઉમ્મર જોઈ એકેક અથવા બળ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે ગળાવવી. આ ગુટિકા મંદવાડ ગયા પછીની અશક્તિને દૂર કરી, વીર્યને વધારે છે, લોહીને સુધારે છે, ખાધું પચાવે છે અને તાવને કાઢે છે.

૮. જ્વરાદિ રસ:—ગંધક, ધંતૂરાનાં ઘીજ, હરતાળ, વછનાગ, પારો, મરી અને મનસીલ, સમભાગે લઈ જુદી જુદી વાટ્યા પછી બધી ચીજે એકઠી કરી, કારેલીના રસમાં બે દિવસ ધૂંટી, મોટા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ એક ગોળી આહુના રસમાં આપવાથી સઘળા પ્રકારના તાવ ઊતરી જાય છે. એ ગોળીથી પેટનું ચડવું, શીતનું આવવું, જંટરાશિની ન્યૂનતા અને કફનો નાશ થાય છે.

૯. રાતો જ્વરાંકુશ:—ટંકણુ, મરી, પીપર, હિંગળોક અને વછનાગને સરખે ભાગે લઈ, ઝીણાં વાટી આહાના રસમાં મોટા મગ જેવડી ગોળી વાળી છાંયે સુકાવી, એકથી બે ગોળી દિવસમાં ૩ વાર આહુના રસમાં કે મધમાં આપવાથી તાવ જાય છે.

૩-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. લૈરવ રસ:—હિંગળોક, વછનાગ, મરી, ટંકણુખાર,

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૭૯

પીપર, અકલગરો, જાવંત્રી, લવિંગ, વાંસકપૂર, કરતૂરી કુલીજન (પાનની જડ), જ્યેષ્ઠ અને કેશર; એ વસાણાં સરખે ભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, આદુના રસની ત્રણ અને નાગરવેલના પાનના રસની ત્રણ ભાવના આપી, તેની મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તાવના દરદીને પાણી સાથે ત્રણ ગોળી ખાંસીવાળાને પાનના રસમાં એ ગોળી અને વાયુવાળાને આદુના રસમાં એક ગોળી ઘસીને આપવી, જેથી શરીરમાં તરત ગરમાવો લાભે છે. આ ગોળી અમારા દવાખાનામાં પંદર વર્ષથી વપરાય છે.

૨. જવરક્ષ ચૂણું:—અતિવિષની કળી તોલા ૫, કુલાવેલી ફટક-ડી તોલા ૫, સૂરોખાર તોલા ૫ અને હિંગળોક તોલા ૧, એ સર્વેને ઝીણાં વાટી ચૂણું કરી, તાવના રોગીને એકેક વાલનું પડીકું ગરમ પાણી આ સાથે અથવા સાથે આપવાથી પસીનો વળી તાવ ઊતરે.

૩. જવરક્ષવટી:—પીપર તોલા ૨, જીરું તોલા ૨૦, કાચકાની મીજ તોલા ૪ અને ખાવળનાં પાતરાં તોલા ૧૦, એને ખારીક વાટી ચૂણું કરી, પાણીમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરી છાંયે સૂકવી, દિવસમાં ત્રણ વાર ખબ્બે ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના તાવો ઊતરે છે.

૪. નવજવરેલ સિંહ:—પારો, ગંધક, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, નાગભસ્મ, મરી અને પીપર; એ સર્વ સમભાગે લઈ શુદ્ધ વછનાગ ૧૦ ભાગ લઈ તેને આદુના રસમાં એ દિવસ ખલ કરી, પછી ૧ રતી વજનની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીમાંથી ૧ અથવા ૨ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી તાવને ઊતારે છે, છાશ સાથે આપવાથી સંઘ્રહણી મટાડે છે, તેમજ મધ સાથે આપવાથી પેટનો દુઃખાવો, મંદાગ્નિ અને અજીર્ણને મટાડે છે.

૫. રાજવલ્લભ રસ:—પારો, ગંધક અને વછનાગ એ ત્રણ એ-

૩૮૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

કેક તોલો તથા નવસાર કુલવેલો ૨ તોલા લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી, પછી બે વસાણાં મેળવી ખલ કરવો. આમાંથી એક પડીકું બે રતી પ્રમાણનું કરિયાતાના ઉકાળા સાથે અથવા આદુ, કુંદીનો અને તુલસીના ઉકાળા સાથે આપવાથી પસીનો વાળી તાવને ઉતારે છે.

૬. રામબાણુ ગુટિકા:-ધીમાં તળીને શુદ્ધ કરેલો ઝેરકચૂરો તોલા ૧૦, પીપર તોલો ૧, પીપળીમૂળ તોલો ૧, સૂકં તોલા ૫, વાયવડિંગ તોલા ૨, અતિવિષની કળી તોલો ૧, મરી તોલા ૨, હરડેદળ તોલો ૧, હૂધમાં શોષેલો વઝનાગ તોલો ૧, લઈ સવેંતું ખારીક ચૂણું કરી, એવડી પાનના રસમાં ૩ દિવસ ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી આદુના રસ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એકેકી આપવાથી તાવ, તાવની પાછળની અશક્તિ, પેટની ચૂંક અને અભૂણના ઝાડાને મટાડે છે.

૭. જીર્ણાન્વર:-માટે ગળેાસરવ, પીપર અને સાકરનું સમભાગ ચૂણું કરી તેમાંથી વાલ ૧ થી ૬ સુધી દિવસમાં બે વખત હૂધ સાથે આપવાથી એક મહિનામાં ગમે તેવો જીર્ણાન્વર મટી જાય છે અને ઘણીજ શક્તિ આવે છે.

૮. રાતી ખૂબકલા (રાતી ખસખસ) લાવી, અડધી શેકી, અડધી કાચી રાખી, પછી બેઉ એકત્ર કરી તેમાંથી વધુમાં વધુ ૦૧૧ તોલો સાકર અથવા પાણી સાથે ફકાવવાથી જીર્ણાન્વર મટી જાય છે.

૯. સફેદ જીરું (ઇસળગુળ) ૮ ભાગ, કુલાવેલી ફટકડી ૧ ભાગ, એતું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી તેમાં સમાય તેટલો ગોળ મેળવી ચણીબેર જેવડી ગોળી વાળવી. દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી આપવાથી, જીર્ણાન્વર, વિષમજ્વર, જે ખાંસી સાથે હોય તે મટે છે.

૧૦. પ્રવાળપિષ્ટિ મધ અને પીપર સાથે અથવા સાકર તથા

ત્રિદોષ-સિક્કાંત

૩૮૧

દૂધ સાથે દરરોજ એક વખત આપવાથી હૃદયજ્વરને મટાડી શરીરમાં શક્તિ લાવે છે.

૪-ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. સર્વજ્વર:-મનસીલ, કળીચૂનો અને અમલસારો ગંધક સમભાગે લઈ, ઝીણા વાટી એક કૂલડીમાં ભરી, તેનું મોં બંધ કરી રૂપ છાણાનો અગ્નિ આપવો. ઠંડું પડ્યા પછી ખરલમાં ખલ કરી સારી કાચની શીશીમાં ભરી લેવું. જેને દરરોજ તાવ આવતો હોય તેને આખા દિવસમાં ૧ ચોખાપુરનું એકજ પડીકું મધમાં ચટાડવું. એકાંતરિયો તાવ આવતો હોય તેને એકેક ચોખાપુરનાં ત્રણ પડીકાં મધમાં આપવાં. ચોથિયો તાવ આવતો હોય તેને એકેક ચોખાપુરનાં ચાર પડીકાં મધમાં આપવાથી તાવ જાય છે. આ પડીકાં સાકર સાથે પણ અપાય છે.

૨. કાચી ફટકડી ખાંડીને ત્રણ દિવસ લગી આંકડાના દૂધમાં પલાળી રાખવી. પછી તેને ઘૂંટીને તેની ઠીકડી બનાવવી અને સરાવ સંપુટમાં મૂકી છાણાના અગ્નિનો કુકુટપુટ આપવો. પછી કેડિયામાંથી કાઢીને ૦૧ વાલને વજને પાનના રસમાં દિવસમાં બે વાર આપવાથી તાવ જાય છે. તેમજ ઉધરસ પર પણ સારો ફાયદો થાય છે.

૫-વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ-સુરત

૧. સુદર્શન ચૂર્ણ:-ત્રિફલા, દાફળદર; લોચરીંગણી, પડકચૂરો, સૂંઠ, મરી, પીપર, પિપરીમૂળ, સૂકા મરવા, ગજો, ધાણા, અરૂસો, કડુ, ત્રાયમાણુ, પિત્તપાપડો, મેાથ, વાજો, લીમ-છાલ, પોખરમૂળ, જેડીમધ, અજમો, અજમોદ, ભારંગ, ઈંદ્રજવ, સરગવાનાં ખી, ઘોડાવજ, તજ, ફટકડી, સુખડ, અતિવિષ, બલ-ખીજ, વાયવડિંગ, ચિત્રો, પટોલ, લવિંગ, ચવક, વાંસકપૂર અને

૩૮૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તમાલપત્ર એટલી વસ્તુ એક એક તોલો લઈને કરિયાતું તોલા એંશી લઈ ખારીક ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી શરદીના તાવમાં એ ચૂર્ણ તોલો ૦૧, આદુનો રસ તોલા જે, કુદીનાનો રસ તોલો ૧ અને મધ તોલો ૧, સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. પિત્તના તાવમાં ચૂરણ તોલો ૦૧ અને સાકર તોલો ૦૧ મેળવી પાણી સાથે ફાકવું. ખાદીના તાવમાં ચૂરણ જે આનીભાર ત્રણ વાર ઠંડા પાણી સાથે ફાકવું.

૨. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ:-ગળો, સૂંઠ, પીપર, તજ, લવિંગ, પીપરીમૂળ, લીમછાલ, કડુ, સુખડ, અને હરકે એ સર્વે સમભાગે લઈ તેનાથી અધું કરિયાતું લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણથી પણ સઘળી જાતના તાવ જાય છે.

૬-વૈદ્ય રૂવનાથસિંગ મયાદી-સુરત

પંચાનનજવરાંકુશ:-પારો, ગંધક, વછનાગ, મરી, પીપર, સૂંઠ, ગળો, કરિયાતું ધંતૂરાનાં ખી, મોથ, કડુ, નેપાળો, ઈંદ્રજવ અને કાકડાસિંગ એ સર્વે સમભાગે લઈ પારા ગંધકની કાજળી કરી, તેમાં ખીજી વસ્તુઓ મેળવી, એક દિવસ ધૂંટી, પછી આદુના રસની જે ભાવના આપવી તથા નગોડના રસની જે ભાવના આપી મરી જેવડી ગોળી વાળી સર્વ પ્રકારના તાવમાં એકથી ત્રણ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી તાવ ઊતરી જાય છે. અને એજ ગોળી કલથીના ઉકાળા સાથે આપવાથી તાવ આવતો અટકે છે.

૭-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

કૃત્યાજ્ઞચૂર્ણ:-ઝેરકચૂરાને ગાયના મૂત્રમાં સાત દિવસ પલાળી આઠમે દિવસે છોડાં કાઢી જે ફાટ કરી તેની જીભી કાઢ્યા બાદ ધીમાં તળી ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી આ સાથે અથવા પાણીમાં એકથી પાંચ વરસનાં બાળકોને એક ચોખ્ખાપુર, પાંચથી દશ વરસનાને એક વટાણાભાર અને દશ વરસ પછીનાને એક વાલ

ત્રિદોષ-સિકાંત

૩૮૩

ભાર આ સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી તાવ, માથાનો દુખાવો ગરમી, વાયુ તથા અણ્ણ વગેરેને મટાડે છે.

૮-વૈદ્ય ભરાભાઈ ઓધવજી ત્રિવેદી-ભાદરોડ

૧. અનિયમિત તાવ:-કિવનાઈનિ ૩૬, કાચકાની મીજ અડતાળીસ ભાગ અને ગળોસત્ત્વ ઓતેર ભાગ એ સર્વને એકઠું કરી પાણીમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી કરી સવારસાંજ એક એક પાણી સાથે આપવી.

૨. લાંબા દિવસનો તાવ:-કરિયાતું, વાયવડિંગ, દેવદાર, પટોલ, કડુ, ત્રાયમાણ, પિત્તપાપડો, ગરમાળો, અતિવિષ, પીપરીમૂળ, એ સર્વે સમભાગે લઈ તેનો ક્વાથ કરી સવારસાંજ પાવો. જો ભારનો તાવ હોય તો કડુ, ગરમાળો અને ત્રાયમાણ નાખવાં; કદ્ધ વિશેષ હોય તો કાચકાળ અને ભારંગ ઉમેરવું; દેચક ઓધ નાખવું નહિ જેથી તાવ જશે.

૩. તમામ તાવ ઉપર ચૂર્ણ:-કોલંલો, અતિવિષની કળી, કાચકાનાં ધીજ (કાંકચિયા) લીંબોળી, કડુ, ઇંદ્રજવ, કાળી-જીરી, તીળાં (મરી) અને કરિયાતાની પાંદડી એ સર્વે સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી તાવ જાય છે.

૪. કોલંલો અડધો ભાર, કાચકાં ૪ ભાર, ઇંદ્રજવ ૨ ભાગ એ ત્રણેને વસ્ત્રગાળ કરી કિવનાઈનનાં પડીકાં ચાર મેળવી ચણી બોર પ્રમાણે ગોળી વાળી, મોટી ઉમરવાળાને જો અને બાળકને એક ગોળી પાણીમાં મેળવી પાવાથી, લાંબા દિવસનાં જીર્ણવર પશુ આ ગોળીથી ગયા છે.

૫. વિષમજ્જવર:-અરદૂસો, ઊલી રીંગણી, ગળો, મોથ, સૂંઠ અને આમળાં, એનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી મધ અને પીપરનું ચૂર્ણ નાખી સાંજસવાર પાવું.

૩૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

૬. શીતજ્વર:-ઊભી રીંગણી, ધાણા, સૂંઠ, ગળેા, મેાથ, પદમક, રતાંજળી, કરિયાતું, કુકડવેલનાં પાન, પુસ્કર મૂળ, ઈંદ્રજ્વ લીમછાલ, ભારંગ મૂળ અને પિત્તપાપડો સરખે ભાગે લઈ વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી દિવસમાં બે વાર પાવે.

૯-વૈવ આંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. તાવનું ચૂર્ણ:-તીખાં, કાચકાની મીજ, ગળેા, કકુ કાળીજીરી, કરિયાતું, કીડાગારી, લીમડાનાં પાતરાં, કડવી નાઇનાં પાન, ખડશલિયે (પિત્તપાપડો), ઈંદ્રજ્વ અને અતિવિષ સરખે ભાગે લઈ વાટી ચૂરણ કરવું. તેમાંથી બે આનીભાર ચૂરણ ટાઢા પાણી સાથે ફાકવાથી તમામ જાતના તાવ ઊતરી જાય છે.

૨. એકાંતરિયા તાવ માટે:-ગાયનું દહીં ૩. ૨ા ભાર લઈ તેમાં ધંતૂરાના પાતરાંના રસનાં ત્રણજ ટીપાં નાખી, તાવ આવતાં પહેલાં પાવાથી તાવ અટકી જાય છે.

૩. કરોળિયાની જાળના તાંતણા લઈ તેની બત્તી બનાવી તેલમાં ભીંજવી દીવે સળગાવી કાજળ પાડવું. તે કાજળ આંખમાં આંજવાથી એકાંતરિયે તાવ અટકે છે.

૪. ચોથિયા તાવ માટે:-નાગદૂધેલીનેા રસ તોલા ૪માં ૦ તોલેા મરીનું ચૂરણ મેળવી સવારમાં ખીવું. એમ ત્રણ દિવસ પાવાથી ચોથિયે તાવ જાય છે.

૫. જ્વરજ્વલૈરવ રસ:-હિંગળેાક, કોડીની ભસ્મ, ટંકણુ ખાર, વછનાગ, ધંતૂરાનાં ખી, મરી, અડીણુ, ગાંજે એ સર્વ સમ-ભાગે લઈ ખારીક વાટી, આદુ તથા લીંબુના રસનેા એક એક પટ આપી, ખૂબ વાટી એક એક રેતીની ગોળી વાળવી. તેમાંથી એક એક ગોળી સાંજસવાર ત્રિકકુનું ચૂર્ણ બે આની ભાર તથા મધ

ત્રિહોષ-સિદ્ધાંત

૩૮૫

સાથે ચાટવાથી સાત દિવસમાં ઠાઠિયો તાવ જાય છે. ત્રિહોષ, કમ, ઉવરસ, શૂળ, અસકા, માધાનું દુખવું, ખરતી, શૂળ, સાંધાની કળતર, સળેખમ વગેરે ઘણા રોગ મટે છે.

૬. આનંદલૈરવ રસ:-વકનાગ, ટંકણ, ત્રિકટુ, તામ્બલ-રમ, ધંતૂરાનાં ઘી, હિંગળોક, ગંધક, એ સર્વ સરળે ભાગે લઈ, તેને ભાંગ તથા આઠાના રસની એક એક ભાવના આપી, ચણા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તાવ તથા રાત્રિપાત શીતાંગને મટાડે છે.

૭. જ્વરાંકુશ:-પારો, ગંધક અને વકનાગ એક એક ભાગ, ધંતૂરાનાં ઘી ત્રણ ભાગ અને દારૂડીનાં મૂળ ચાર ભાગ, બધાં શુદ્ધ લઈ સાથે મેળવી ત્રણ દિવસ ખરલ કરી, માત્રા બેથી ચાર રતી મોંમાં મૂકી ઊના પાણીથી ઉતારવું, તેથી ત્રણે પ્રકારના તાવ ઊતરે છે.

૮. જ્વરક્ષયકર ગુટિકા:-કાથો, સોમલ, તીળાં (કાળાં મરી) એની ગોળી બાજરીના દાણા જેવડી વાળી, એક એક ગોળી આપવાથી તમામ જ્વતના તાવ, સમસ્તવાયુ, અર્ધાંગવાયુ વગેરે મટે છે. ગોળી ધી-સાકરમાં આપવી.

૯. જ્વરાંકુશ:-સોમલ તોલો ૧૦, કાથો તોલો ૧, એ બેને ઝીણું વાટી ગુલાબચળમાં ઘૂંટીને બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી કરી, એક એક આપવાથી તાવ, સંધીવા, ત્વચારોગ અને અજીર્ણ વગેરેને અસકારક રીતે મટાડે છે.

૧૦-વેદ્ય ત્રિકમલાલ કાળીદાસ-ખાનપુર

૧. બર્ધી જ્વતના તાવ જ્વય:-ચેકેલાં કાચકાં તથા કાળાં મરી સમભાગે ખાંડી તેની બળ્ળે વાલની ગોળી પાણીમાં કરવી. દિવસમાં એક એક ગોળી બે વખત પાણી સાથે આપવી. ત્રિહોષ થયો હોય તો એ ગોળીનું ચૂર્ણ અને નવસાર બળ્ળે વાલ મેળવી દિવસમાં બે વખત આપવાથી મટી જાય છે.

આ. ૧૩

૩૮૬

શ્રીઆચાર્યવેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

૧૧-વૈદ્ય ઉમિયાશંકર આપુઆઈ મહેતા-વીરમગામ

જ્વરાંકુશ:-લવિંગ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, એગિયો ૧ ભાગ, લિખોળી ૩ ભાગ, એને વાટી પાણી સાથે એકેક રતીની ગોળી કરવી અથવા લીમડાનાં પાતરાંના રસમાં ગોળી બનાવી બપોળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવી. આ ગોળીઓ ઇન્કુબ્યુએન્સ અને પ્લેગમાં અમો ઘણા બહોળા પ્રમાણમાં વાપરી છે. ગમે તેવા સખત તાવમાં આપી શકાય છે. એનાથી પરસેવો વળે છે, હરત સાફ ઊતરે છે અને શક્તિ સારી રહે છે.

૧૨-વૈદ્ય સૂનીલાલ હરગોવિંદ જોશી-સુરત

આતુર્થિક જ્વર:-મનસીલ તેલો ૧, ચૂનો તેલો ૧, એ બંનેને ઝીણાં વાટી કુંવારના રસમાં ૨૪ કલાક ઘૂંટવું, અને ચણેડી જેવડી ગોળી વાળી એકેક ગોળી સવારસાંજ આપવી, ને તે ઉપર ખોરાક ખવડાવવો. ખોરાક નહિ ખવડાવાય તો ઊલટી કરાવશે. આ દવાથી ત્રણ દિવસમાં ચોથિયો તાવ જાય છે.

૧૩-વૈદ્ય ચોધવજી માધવજી-ગોંડળ

૧. તાવના ઉપાય:-નેપાળો, ટંકણુખાર, પારો, મોરથૂથુ અને ગંધક એ સર્વને સરખે ભાગે લઈ એકેક રતીની ગોળી વાળવી. એકેક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી તાવ જાય છે. ખોરાકમાં ચોખા અને મગ આપવા.

૨. રત્નગિરિ રસ:-મનસીલ, હિંગળોક, લવિંગ અને જાયફળ એ સર્વનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી આહુના રસમાં બે વાર ઘૂંટવું; એમાંથી ૧ રતી ધાણુના પાણીમાં અથવા દૂધમાં આપવાથી તાવ ઊતરે છે. ગુરુપ્રસાદી છે.

૩. નારાયણ જ્વરાંકુશ:-તરુણજ્વર માટે સોમલ, વછ-

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૨૭

નાગ, ગંધક, પારો, હરતાલ, ત્રિકટુ, પીળી ડોડીની ભસ્મ, ભાંગ, ધંતુરાનાં ખીજ અને ટંકણુખાર સગલાંજે લઈ આદાના રસમાં ખૂબ ઘૂંટી, બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળી, એકેક અથવા બળે ગોળી દિવસમાં બે વખત પાણી સાથે આપવાથી, ગમે તેવો તાવ હોય તે પણ જલદીથી ઊતરી જાય છે.

૧૪-વૈદ્ય શ્રીધર ભાવરાવ દાણે-આડેટ

ચિંતામણિ ચતુર્મુખ રસ:-રસસિંદ્ધર ૨ ભાગ, લોહ-ભસ્મ ૨ ભાગ, અળરખભસ્મ ૨ ભાગ, સોનાનો વરખ ૧૧ ભાગ, એ પ્રમાણે સર્વને વાટી કુંવારના રસમાં ખલ કરવાનો કહેલો છે; પણ અમારા દવાખાનામાં વાટીને રાખી મૂકવાનો ચાલ છે. કારણ કે એકલાં પડીકાં ઘણું સારું કામ કરે છે. એ રસ મોટાં માણસોને સવારસાંજ બળે રતી, રુદ્રાક્ષ અને શંખના ઘસારામાં થોડું મધ મૂકીને આપવો અને તેમાં તુલસીનાં પાનનો રસ ૧૧ તોલો મેળવીને આપવો હોય તો વધારે ફાયદો કરે છે. રુદ્રાક્ષ અને શંખ ન મળે તો માત્ર મધથી ચાલે છે. આ એસડથી એકજ દિવસમાં મોટો તક્ષવત હોખાય છે એવો અમારો અહોળો અનુભવ છે. આ આપધથી એક પણ ન્યૂમોનિયાનો દર્દી અસાધ્ય થતો નથી.

૧૫-વૈદ્ય ચૂનીલાલ જેડીશનદાસ ચટપટ-સુરત

ટાહિયો તથા મોસમનો તાવ:-નવસાર તોલા ૧૦, કળીચૂનો તોલા ૧૦ એ બંનેને જુદા જુદા વાટી કપડાણુ કરી, એક ચીની ખ્યાલામાં મેળવી તેમાં શેરડીનો સરકો ૧૧ શેર રેડવો એટલે ફીણુ આવશે. તે ફીણુ બેસી ગયા પછી તેમાં પાણી શેર ૪ રેડી હલાવી નીતરવા દેવું. નીતરું પાણી તમામ નિતારી લઈ શીશીમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી તાવવાળા દર્દીને ત્રણ ત્રણ કલાકે તોલા ૧ થી ૨ સુધી વરિયાળીના અક સાથે અથવા પાણી સાથે

૩૮૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિષ્ક્રમણા-ભાગ ૨ બ્લે

આપવાથી તાવ ઊતરી જાય છે. કેટલાક દરદીઓને તો એકજ વાર આપવાથી ઊતરી જાય છે અને ત્રીજી વખત પાવાથી તો તાવ રહેતોજ નથી. આ દવાથી પસીનો ખૂબ આવે છે, પેશાબ ઘુલાસીને આવે છે ને લોહી સાફ થાય છે. ઇન્ફલ્યુએન્સા માટે આ દવા સોથે સો ટકા અકસીર નીવડી છે.

૧૬-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી પંડ્યા-નાગેશી

૧. જ્વરાંકુશ:-હરતાલ ૯ ભાગ, છીપનો ચૂનો ૪ ભાગ, મોરચૂણુ ૧ ભાગ; સર્વેને ખારીક વાટી કુંવારના બમણા રસમાં ખલ કરી સરાવ સંપુટમાં ગજપુટ અગ્નિ આપી, ખારીક પીસી શીશી ભરી લેવી. તેમાંથી ૧ ચણાડીભાર ખાંડ સાથે આપવો અને ઉપર દૂધભાત ખવડાવવાથી આઠે પ્રકારના તાવ જાય છે.

૨. સિદ્ધજ્વરાંકુશ:-પારો, વછનાગ, ગંધક, સોમલ, હરતાલ, ટંકણુ, કોડીની ભસ્મ, ઘંતરાનાં ખીજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ભાંગ, એળિયો એ સર્વ સમભાગે લઈ એક દિવસ આડુના રસમાં તથા એક દિવસ ઇંદ્રવરણના રસમાં ખરલ કરી, એકેક રતીની ગોળી વાળવી. એક ગોળી સવારે તથા સાંજે દૂધમાં અગર કંડા પાણીમાં અથવા આકર અને જીરાના અનુપાતમાં આપવી. સન્નિપાત ઉપર અર્ધા તોલા આદાના રસમાં આપવી. સાદા તાવવાળાને પથ્યમાં સાળૂચોખાની કાંજી અથવા દૂધભાત આપવું; સન્નિપાતવાળાને કેવળ ખકરીનું દૂધ આપવું.

૩. એકાંતરિયો તાવ:-ફટકડી કુલાવી વાટી શીશીમાં ભરી મૂકવી. પછી જે દિવસે વારો ન હોય તે દિવસે ૧ વાલ ફટકડી, ૩ વાલ પતાસાંના ભૂકામાં આપવી. અરધા કલાક સુધી પાણી પીવા ન દેવું. એ રીતે ૩ દિવસ આપવાથી એકાંતરિયો તાવ જરૂર અટકી જાય છે. આ ઉપાયથી સેંકડો માણસના તાવ ગયા છે.

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૮૬

૪. સિદ્ધ ગુટિકા:-નેપાળો, ટંકણ, પારો, મોરચ્યુ અને ગંધક સમભાગે આદુના રસમાં વાટી ૧ અણોડી જેટલી ગોળી બનાવવી. સર્વ બતના તાવમાં એકેક ગોળી દિવસમાં એવખત પાણી સાથે આપવાથી સર્વે બતના તાવ બંધ છે. પથ્થમાં ભાત, સાકર અને મગનું જોસામણુ આપવું. આ અનુભવેલો ઉપચાર છે.

૫. પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણ, સૂંઠ, મરી અને પીપર એ સર્વેને સમભાગે લઈ ભાંગરાના રસની ભાવના આપી, મરી જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત એકેકી સાકર સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ બંધ છે.

૧૯-વેદ ધીરજલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

૧. સૂત્યુંજય રસ:-વછનાગ, મરી, પીપર, ટંકણ અને ગંધક, એ સર્વ સમાનભાગે અને શુદ્ધ હિંગળોક જે ભાગ લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરી એક રતીની ગોળી વાળવી. આ ગોળી સર્વ જ્વર ઉપર આઠાઠ કામ કરે છે. ટૂંટિયાના તાવ ઉપર ઘણી-જ અસરકારક નીવડી છે. અણુજ્વર ઉપર આદિત્ય રસ અને આ એક ગોળી એક લીંબુના રસ સાથે આપવી.

૨. માર્તંડોદય:-હિંગળોક તોલા ૨, નેપાળો તોલા ૧૫૫ ટંકણ તોલા ૧ અને વછનાગ તોલા ૧૫૫, આ સર્વને આદુના રસમાં ખૂબ ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળી કરી તાવ, શ્વાસ, ઉદરરોગ, શુક્રમ, પાંડુરોગ, અણુજ્વરે રોગમાં આપવી અને છાશભાત ખાવા આપવો. ગોળી ઘણી રચક છે માટે વિચાર કરીને આપવી.

૩. જ્વરોત્કંઠ:-સૂર્યપુટી પ્રવાલભસ્મ ૪ ભાગ, કોડી-ભસ્મ ૨ ભાગ, ગજોસત્ત્વ ૪ ભાગ અને પ્રવાલભસ્મ અગ્નિપુટી ૧ ભાગ એ સર્વ મેળવી ઘૂંટીને એક એક વાલ દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી જમે તેવો જ્વર હોય તે મટીને શક્તિ આપે છે. આ

૩૯૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

સાથે ફીવર પિલ્સ, નિંખાદિ ચૂર્ણ, મૃત્યુંજય વગેરે આપવાથી ઘણો જલદી આરામ થાય છે. આ દવા પણ મારા પોતાના અનુભવની છે. હર્ષુજ્વરાંતક મધ પીપર સાથે આપવી.

૪. ફીવર પિલ્સ:-મરી, હીમજીહ્વરડે, મીંઠીઆવળ, દિવેલીની મીઝ, લિંબોળીની મીઝ એ બધાંયે તેલો તથા એળિયે તેલો ૧, આ સર્વને ખાંડી કુંવારના રસમાં ચણીએર જેવડી ગોળી કરી તે પાણી સાથે ગળાવવાથી સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે, આડો સાક્ર લાવે છે અને પિત્તને દૂર કરે છે. લાવપ્રકાશના જ્વરાધિકારમાં કહેલું લિંબાદી ચૂર્ણ તેના લખ્યા પ્રમાણે ખરાખર કામ કરે છે.

૧૮-વંધ ધીરાખાવા ગુમાનખાવા-સણીઆ

ચોથિયે તાવ ખાતરીથી મટાડવો હોય તો ખેતરમાં ભરવાડાને છોડ થાય છે તે છોડને કાળીચોદસને દિવસે ગૂગળનો ધૂપ દેવો તથા ચોખાથી વધાવી એમ કહેવું કે, “અમારે જોઈશે ત્યારે લઈ જઈશું અને જે કામે લઈશું તે કામ તમારે સિદ્ધ કરવું.” પછી જોઈએ ત્યારે લાવી શણુની સાથે ભરવાડાનું મૂળિયું સાત ગાંઠ વાળી ખાંધીને આપવું. તેને હાથે ખાંધી ગૂગળનો ધૂપ દેવો. મૂળિયું તાબું લાવવું એટલે તાવ જશે. પણ નવ વારી સુધી ગોળ ખાવા નહિ; ગોળ ખાવાથી તાવ પાછો આવે છે; અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૯-માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

જ્વર:-સૂકાં આમળાં, ચિત્રો, હીમજ, પીપર અને સિંધવ, એનો કાઠો પીવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે. સૂંઠ તથા કરિયાતાનો કાઠો ઠંડો પાડી પીવાથી તાવ જાય છે.

૨૦-વૈધ છગનલાલ રાયચંદ-ગાંખટ

સળીવાળો નવસાર પાણીમાં પિગાળી ગાળીને તેને લોઢાની

ત્રિદાપ-સિદ્ધાંત

૩૯૨

કઠાઈમાં નાખી પકાવવો. પાણી બળતાં બહુ થવા આવે એટલે હેકે ઉતારી સુકાવા દેવો, એટલે રાખોડી રંગનો બનશે. તે મોટી ઉંમરનાને બળ્લો વાલ, બે વાર કે ત્રણ વાર કરિયાતાની ત્રા સાથે મેળવીને નિત્ય આપવો. વધારે દિવસ ચાલુ રાખવાથી જીર્ણુ બ્વર ગાંઠ, કમળો પાંડુ, સોજા, હરસ અને બરોળ તથા મંદાગ્નિને મટાડે છે. તેમજ તેથી બેવડે વજન લેવાથી એકાંતરિયો તથા ચેચિયો તાવ, આદાશીશી, માથાનું દુખવું, સણુકા, રાંઝણુવા, ટચકિયું અને કફબ્વર તથા ઉધરસ મટાડે છે. મારા દવાખાનામાં દસ વરસથી વપરાય છે.

૨૧-કમ્પાઉન્ડર રામકૃષ્ણ રૈવાશંકર-મદર

૧. સમુદ્રકળના ઝાડની છાલનો ઉકાળો કરી અઢી રૂપિયાનાર પાવાથી એકાંતરિયો તાવ બિતરી બંધ છે. લોંચ રીંગણીનું દાતણ કરવાથી પણ તાવ અટકી બંધ છે.

૨. રીંગણીનું દાતણ કરવાથી ત્રણ દિવસમાં તાવ બંધ છે.

૩. કરોળિયાનાં બળાંની દિવેટ કરી, કાચળ પાડી આંખમાં આંજવાથી તાવ બંધ છે.

૪. કડુ તોલા ૨, મરી તોલા ૧, સંચળ તોલો ૦૧, ભાંગ તોલો ૦૧, સર્વ વસ્તુનું ચૂરણ કરી આદાના રસમાં અથવા સૂંઠના ઉકાળામાં ઘૂંટી સાડ ગોળી વાળવી. સવારસાંજ એક એક ગોળી ખવડાવવી. ત્રણ દિવસમાં તાવનો નાશ થાય છે. અનુભવસિદ્ધ છે.

૨૨-વૈધ મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

કાચા ઝેરકચૂરાનું ચૂરણ તેલા ૨, વછનાગ બે ગાનીનાર, ધોળાં મરી તોલો ૧ લઈ ઝેરકચૂરાને ગાયના મૂત્રમાં દિવસ પંદર પક્ષાળી તેનાં છોડાં કાઢી ખાંડવાં. તેનું ચૂરણ કરી તેમાં વછનાગ વગેરેનું ચૂરણ મેળવી પાનના રસમાં ખલી મગ જેવડી ગોળી વાળી,

૩૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ખમે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાનના રસ સાથે આપવાથી જીર્ણ-
બંધન, શૂળ, મંદાસિ કાચા બાટા, વાયુ વગેરેમાં ફાયદો કરે છે.

૨૩-મહંત જમનાદાસ મહાજી વંશજીવ-વેરાવળ

કરિયાતું પાણીમાં પલાળીને પાવું.

૨૪-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

દડુ તોલો ૦૧ ખાંડી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી સર્વે પ્રકાર-
રના તાવ કબજિયાત મટી સારા થાય છે. ઇન્ફ્લૂએન્સામાં આ
દવા વાપરવાથી સેંકડે જીવ ટકા રાક્ષણ પરિણામ મળ્યું હતું.

૨૫-વૈદ્ય પુરુષોત્તમ જ્યેષ્ઠભાઈ યાજ્ઞિક-કાલોલ

૧. જવરાંકુશા:-વરકી હરતાલ ભાગ ૯, મોતીની છીપનો
ચૂનો ભાગ ૨, મેરચૂથુ ભાગ એક અને કુંવારપાટાનો ગર્ભ સર્વ
ચીજોના વજનથી બમણો લઈ, પછી તેમાં તે સર્વને એક દિવસ
સુધી બલ કરવો, ત્યાર પછી તેનો પાણી સાથે ગોળો કરી, જે સરા-
વળાની અંદર તે ગોળાને મૂકી, તે બંને સરાવળાને એકબીજા સાથે
ઘડેના આટાની કણકથી મજબૂત બેડી દઈ કપડમટ્ટી કરી, તે
સુકાયેથી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી ભઠ્ઠી શાંત થાય ત્યારે
અંદર મૂકેલું સરાવસંપુટ કાઢી તેમાં તૈયાર થયેલી દવા કાઢી લઈ,
તેને ઘૂંટી કાચની એક બાટલીમાં ભરી લેવી. તાવ ચડતાં પહેલાં
આ દવા વાલ એક તથા આંક વાલ એકનું મિશ્રણ કરી પાણી સાથે
ફાકવું અને તેની ઉપર તુરતજ દૂધ અને ગોળા ચોળા ખાવા.
ગમે તે જાતનો તાવ એકજ દિવસમાં નાશ પામે છે. આ દવા ફક્ત
એકજ વખત આપવાની જરૂર પડે છે.

૨. નાગલા દૂધેલીનાં પાતરાંનો રસ તોલા ૪ કાઢી કપડાથી
ગાળી, તેની અંદર કાળાં તીળાં (મરી)નું ચૂણું તોલો ૦૧ મેળવી,

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૬૩

પાવાથી ગમે તે બલનો તાવ માત્ર એક અગર ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે અને ફરીથી ઊથલો મારી પાછો આવતો નથી. આ દવા મોટી નામાંકિત પેટન્ટ દવા કરતાં પણ સાચું કામ બળવે છે. પચાસ કેસ પર વાપરી છે પણ નિષ્ફળ નીવડી નથી.

૩. તાવ ઉતારવાનું ચૂર્ણ:—સોનામુખી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, કરિયાતું તોલો ૧, કડુ તોલો ૧, એ દરેક ચીજ ઉપરના માપ પ્રમાણે લઈ, વાટી વસ્રગાળ કરી, તેના સરખા વજનનાં ત્રણ પડીકાં બનાવવાં. સવારસાંજ એક પડીકું ઠંડા પાણી સાથે પાવું. બાકીનું પડીકું બીજે દિવસે સવારે આપવું. એથી ગમે તેવો થડેલો તાવ, કાયમની ગરમી રાખી ઊતરી બંધ છે. તથા હૃદય ઠંડું પડતું નથી. ઘણા કેસોમાં વાપરી ખાતરી કરી છે.

૪. અંકેલનાં મૂળની અંતરજાલની ભૂંટી વસ્રગાળ બનાવી ગરમ આ અગર ગરમ પાણી સાથે આપવાથી બા કલાકમાંજ તાવ ઊતરી બંધ છે. હૃદય નરમ પડતું નથી. પાંચથી દશ થ્રેઈન સુધી આ દવા અપાય છે. ઊલટી થાય તો ગિલકુલ ખીવું નહિ. આ દવાની ભૂંટી ગરમ આ સાથે પાઈ દહીંને તરત સુવાટી ઉપર ગોઠડાં ચોઢાડવાં. પરસેવો ગુપ્ત થઈ તાવ ઊતરે કે ગોઠડાં કાઢી લેવાં. એક કપડું અંગ પર તો જરૂર રાખવું.

૨૬-શાહ હુસૈનહાસ કરસનહાસ મહેતા-મુંબઈ

૧. શેકેલાં કાચકાંનો ભૂંટો તોલો ૧ તથા મરી વાલ સા લઈ તેમાં મેળવી ત્રણ પડીકાં બનાવવાં. તાવ આવવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી કલાક કલાકને અંતરે એ પડીકાં આપવાં. આ દવાથી એકાંતરિયો તથા ચોથિયો તાવ આવશે નહિ. કદાચ એક વારીમાં કાયદો ન દેખાય ને તાવ આવે તો ગીજ વારીએ તો જરૂર આરામ થઈ જશે.

૩૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

૨. એકાંતરિયો, ચોથિયો તથા ટાઢિયો તાવ જે ચોક્કસ વખતે આવે છે તે આવતો હોય, ત્યારે તેની એક કલાક અગાઉ ૧ પૈસાની ભાંગ લઈ તેમાંથી ગિયાં વગેરે કચરો કાઢી નાખી તેમાં જરા પાણી નાખી, બારીક ઘૂંટવી ને લૂગદી બનાવવી. પછી ૦૧ તોલા ગોળનું પાણી કરી તેમાં પેલી લૂગદી નાખી, એક-રસ કરીને દરદીને પાઈ દેવી. એથી દરદી વખતે ઘેનમાં પડશે, પણ ણીજી વારીએ તાવ આવશે નહિ. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, ચોક્કસ વખતે ઠંડી સાથે તાવ આવતો હશે અને કલાક અગાજ આ દવા અપાઈ હશે તેનેજ ફાયદો કરશે. ઊંઘમાંથી ઊઠે ને જો દરદી ખાવા માગે, તો તેને મગજ તર થાય અને પાચન થાય તેવો ખેરાક આપવો. આ ઉપાયથી સેંકડો દરદીઓ સારા થાય છે.

૨૭-કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

સર્વજ્વર:-ઉવનાઈન તોલો ૧, ગુંદર જે આનીભાર, કપૂર જે આનીભાર, અકંમૂળની છાલ તોલો ૦૧, એ સર્વની પાણીમાં તુવેરના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. સવાર, બપોર ને સાંજ એકેક ગોળી પાણીમાં ગળાવવી.

૨૮-વૈદ્ય કૃષ્ણારામ ભવાનીશંકર-ભાવનગર

૧. કડુ, જવખાર અને અતિવિષની કળી એનું બારીક ચૂર્ણ કરી, આદુના રસમાં દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી જે તાવમાં બાદી વધારે હોય અને તાવ જોરમાં ચડેલો હોય તેમાં સારું કામ કરે છે.

૨. હરડે, ત્રિંધવ અને કડુ આ ત્રણનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવાથી ઉપર પ્રમાણે કામ કરે છે, પણ ખાજકોના તાવમાં એ ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે.

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૬૫

૨૯-વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. ધર્મન-સુરત

૧. કાળી દ્રાક્ષ, હરડાં, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કડુ અને અરમાળાનો ગોળ એનો ક્વાથ કરી પીવાથી દસ્તનો ખુલાસો થઈ તાવ ઊતરી જાય છે.

૨. કાળીજીરી તોલા ૨, કડુ તોલા ૨ અને સિંધવ તોલા ૪ એતું ચૂર્ણ કરી, દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે બે આનીબાર આપવાથી પિત્ત-કફ-જ્વર ઊતરી જાય છે.

૩. ધંતુરાનાં પાતરાં, કાળીજીરી, કુલાવેલી ફટકડી, કાળાં મરી અને શુદ્ધ કરેલી ભાંગ સરખે ભાગે લઈ બારીક વાટી, અણા જેવડી ગોળી વાળવી. તાવ આવવાના ૪ કલાક પહેલાં એકેક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી દરેક પ્રકારના ટાઢિયા તાવને રોકે છે. ત્રણ-ચાર ગોળી લીધા પછી તાવ આવતોજ નથી. અનુભવસિદ્ધ છે.

૪. કડુ, કરિયાતું, કાળીજીરી, કોલમ, અતિત્રિપની કળી, નાગરમોથ અને ગળેા આ દરેકને સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી બે તોલા ચૂર્ણ લઈ ૧૦ તોલા પાણીમાં નાખવું. રાત્રે પલાળી સવારે ગાળી લઈ, દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું, તેથી જીર્ણ-જ્વર જરૂર જાય છે. ઘણો અજમાવેલો છે.

૫. તોલા ૧૧ પ્રવાહવિધીને શુદ્ધામળજળની ૭ ભાવના આપવી. તેમાં શુદ્ધ મોતીની ભસ્મ તોલો ૧૧ મેળવવી. તેમાંથી બળખે રતી દિવસમાં બે વખત બનફસાના શરબતની સાથે આપવાથી ગમે તેવો જીર્ણજ્વર દૂર થઈ, માણસ તંદુરસ્ત અને સશક્ત બને છે. આ ઉપાય ખાસ અજમાવેલો છે.

૩૦-સાધુ મંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

કરિયાતું તોલો ૧, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૧ અને સૂકા ઘાણા

૩૯૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

તોલો ૧ એ ત્રણેને કાચના પ્યાલામાં નાખી, ૮૧ શેર પાણીમાં સાંજે પલાળવું. સવારમાં તેમાંથી નવટાંક પાણી પાવું ને નવટાંક ખીચું ઉમેરવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વાર એવું એ ઓસડ સાત દિવસ પાવાથી તાવ જાય છે.

૩૧-વૈધ આયુર્વેદ શવજી-ઊના

૧. કરેણાનાં ફૂલ, આકાનાં ફૂલ, ધંતૂરાનાં ફૂલ, સીંગણીનાં ફૂલ, હિંગળોક, ચીનીકળાલા, એલચી, વછનાગ, કપૂર, કેશર, લવિંગ, અછલગરો, અક્ષીય, પીપર, મસ્તકી, જાયફળ અને જાવંત્રી એ સર્વ સમાનભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, નાગરવેલના પાનનો રસ અથવા ગધ મેળવી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીથી તાવ તથા અતિસાર મટે છે. જઠરાગ્નિ, છુદ્ધિ, ખજ અને વીર્ધ પણ વધે છે.

૨. લોંચઆમલીનાં પંચાંગને પાણી સાથે વાટી તેમાં કાળાં મરી દાણા સાત મેળવી, એકરસ કરી ભાંગની પેઠે જરા પાણી નાખી વસ્ત્રગાળ કરી, સાંજસવાર ત્રણ દિવસ પાવાથી ઊનો કે ટાઢિયો તાવ જરૂર ઊતરી જાય છે. લોંચઆમલીમાં એક મોટી લોંચઆમલી, ધીજી ખરસી લોંચઆમલી અને ત્રીજી ખરસી લોંચઆમલી થાય છે, તેમાંથી આ દવામાં ત્રીજા નંબરની લોંચઆમલી વાપરવી.

૩૨-ડોહટર અંદુલાલ મુકુન્દરાય-પાટણ

જ્વરાંકુશ:-એ તોલા ફટકડીની વચમાં ૦૧ તોલા સોમલ મૂકી તેનો સરાવ સંપુટ કરી જળપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયે વાટી શીશીમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી ૧ ચોખ્ખાપૂર દૂધસાકર સાથે આપવાથી સર્વ તાવ જાય છે. આ દવા ખાગકેને આપવી નહિ. પરંતુમાં તેલ, ખાંડ, ખટાશ આપવાં નહિ. આ જ્વરાંકુશ અમે ખાસ વાપરીએ છીએ.

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૬૭

૩૩-પ્રહાર્યારી આત્મારામ ત્રિવેદી

અન્નચોદ, વાયવડિંગ, સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ, હરડે, મરી, વરધારો, દેવદાર, આસન, તમ્બ, તમાલપત્ર, લવિંગ, સિંધવ, અ-
ક્કલગરો, ચીનીકાલા અને ખોરાસાની અન્નમો, એ સર્વે ખાંડી
કષ્ટકાષ્ટ કરી, માળવી ગોળમાં ખેર જેવડી ગોળીઓ બનાવી,
પ્રભાતે એક ગોળી ખાવાથી ભૂખ લાગે છે તથા પેટનો વાયુ મટે
છે તેમજ તાવ પણ જાય છે.

૩૪-વૈધ નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-કદોર

૧. શંખભરમને આકાંના દૂધમાં પલાળી ત્રણ ગજપુટ
આપવા. પછી તેમાંથી ૧ વાલ મધ સાથે આપવાથી તાવ જાય છે.

૨. શંખભરમ ૧ ભાગ, હરતાલ ૧ ભાગ અને મોરચૂથુ ૯
મો ભાગ લઈ, સર્વને કુંવારના રસમાં બલ કરી ગજપુટ અગ્નિ
આપી, દરદીનું બળ તમાસી સાકરના પાણીમાં આપવાથી તાવ
જાય છે. દૂધ અને ભાત ખવડાવવો.

૩. ઝેરકચૂરાને ખાંડી ચૂણું કરી, પછી નાઈ અને કડુ એ જેકોનો
રસ એકેક શેર લઈ, તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી અને પકાવેલો સૂરો-
ખાર મેળવી ખૂબ બલ કરવો. ત્યાર પછી કલાઈના વાસણમાં
ઠરવા દેવું, એટલે તડકે મૂકવું. ગોળી બનાવવા જેવું થાય ત્યારે
ગોળી બનાવવી. આ ગોળીઓ દરાખના પાણીમાં અથવા સાકરના
પાણીમાં આપવાથી તાવ જાય છે.

૪. કાથો, કપૂર અને સૂરોખાર, સમભાગે લઈ મધમાં બખ્ખે
રતીની ગોળી વાળવી. દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી તાવ જાય છે.

૫. શેધેલી હરતાલ અને ચૂનો મેળવીને એકેક રતીની ગોળી
બનાવવી. એકજ ગોળી સવારમાં આપવી. રોગીને દૂધભાત કે

૩૯૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

સાકરનો શીરો એ સિવાય કાંઈ ખાવાપીવા આપવું નહિ. એકજ ગોળીથી ચોદિયો, એકાંતરિયો અને ટાઢિયો તાવ જાય છે. ઊલટી થાય તો જરા પણ ગભરાવું નહિ.

૩૫-વૈદ્ય મણિલાલ ગણુપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

૧. કકુ, ઈંદ્રજવ, કરિયાતાની પાંદડી, મોચ, અતિવિપની કળી અને લીમછાલ, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી ચૂર્ણ કરી, ત્રણ વાલનાં પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વાર ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી, ત્રણે દોષના તાવ ઉપર આગ્રાહ અસર કરે છે.

૨. એકાંતરિયો તાવ:-કરોળિયાનું પડ કે જે લીંત વગેરે ઠેકાણે સફેદ રંગનું બનેલું ચોટેલું હોય છે, તે એક પડની ગોળમાં ગોળી કરી દિવસમાં ત્રણ વાર ખવડાવવાથી એકજ વારીએ તાવ જાય છે, તે ફરીથી આવતો નથી.

૩૬-વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિંદ અધ્યાર-ખારડોલી

૧. ફટકડી કુલાવેલી તથા ઘાપહાણુ કુલાવેલી સરખે વજને લઈ ઘંતૂરાના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. બળ્બે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવી, તેથી પિત્તજ્વરને મટાટે છે. પથ્ય તાવનું છે.

૨. મહામૃત્યુંજય રસ:-સુવર્ણમાક્ષિકભરમ, હરતાલ, નેપાળો, વછનાગ, મનસીલ, તામ્રભરમ, ગંધક, પારો અને પારા ગંધકની કાજળી કરી બીજાં વસાણાં મેગવી મૂસળીના રસમાં ઘૂંટી, સરાવ સંપૂટમાં મૂકી હલકો (કુકુટપુટ) અગ્નિ આપવો. બાદ ઝીણું ઘૂંટી દિવસમાં ત્રણ વાર મગ જેટલું પિત્તજ્વરમાં આપવું. વાતકફળવરને ફતેહમંદીથી મટાડે છે. વૈદ્યસારસંગ્રહનો પાઠ છે અને અમારો ખાસ અજમાવેલો છે.

૩. ઘંતૂરાનાં સાડાત્રણ પાતરાં ચોળી મસળી ચીંથરામાં

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૩૯૯

બાંધી, હાથે બાંધવાથી એકાંતરિયો તાવ જાય છે. તાવ આવતાં પહેલાં બાંધવું.

૪. ધાતૂરાના રસનાં ત્રણ ટીપાં દહીંમાં મેળવી એકાંતરિયો તાવ આવતાં પહેલાં વારીને દિવસે આપવાથી તાવ આવતો અટકે છે. તેલ ખાવા દેવું નહિ. વધુ રસ આપવો નહિ.

૫. ખ્લેગની ગાંઠ:—દેખાવડનાં પાતરાં ગરમ કરી ગાંઠ ઉપર મૂકવાથી વેદના શાંત થાય છે. એથી ગાંઠ વેરાય છે અથવા પાકે છે. પપૈયાના ફળનું છીણ કરી ગાંઠ ઉપર ગરમ કરી બાંધી શેક કરવાથી, ખ્લેગની ગાંઠ ઝીણી હોય અને અગન બળતી હોય તો વજન (હરણુ ખુરી) ના પાનની લૂગદી બનાવી ગાંઠ ઉપર મૂકવાથી અગ્નિ શાંત થાય છે.

૩૭-વૈદ્ય ચંચળલાલ બદવજી-મુંદ્રા

ખ્લેગનો ઉપાય:—સંજીવની ગુટિકા યોગચિંતામણિ પ્રમાણે બનાવી ખ્લેગવાળાને આદુના ગરમ કરેલા રસમાં એક એક ગોળી કલાકે કલાકે આપવાથી તાવ ઊતરી જાય છે. ખ્લેગની ગાંઠ ઉપર ગદ્દો બેરંજો કપડાણુ કરેલો તોલા ૫, તેમાં તોલો ૦૧ મોરચુ અને બે આનીબાર સોમલ મેળવી મલમ બનાવી તેની પટ્ટી ગાંઠ ઉપર લગાવી, ઉપર એરંડાનું પાન ગરમ કરી બાંધવું અને ગરમ ઇંટથી શેકવું તો ગાંઠ બેસી જાય છે.

૩૮-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામડામ મળ્યું નથી

૧. કાચકાં (કાકચ) ભાગ ૪, અતિવિષ ભાગ ૨, સિંધવ ભાગ ૩ અને મરી ભાગ ૧નું ચૂર્ણ કરી, દિવસમાં ત્રણ વાર બખ્ખે વાલ પાણી સાથે આપવાથી તાવ મટે છે.

૨. કાળીજીરી ૧, દિકામાળી ૧, સિંધવ ૧, નસોતર ૧, પિત્તપાપડો ઘાસ (ખડસલિયો) ૫ અને મરી ૧ ભાગ લઈ તેનું

૪૦૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ લે

ચૂરણ કરી ચાર ચાર વાલ ગરમ પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી તાવ મટે છે.

૩. ઉપલસરી તોલા ૫, ઈંદ્રજવ તોલા ૩, કોલાઓ તોલા ૧, કરિયાતું તોલા ૧, જેઠીમધ તોલા ૨૫, ચોપચીની તોલા ૨, સોનામુખી તોલા ૧, હીમજ તોલા ૪, વરિયાળી તોલા ૨૫, ગુલાબનાં ફૂલ તોલા: ૧, ગુલેબનફસા તોલા ૨, ઉનાગ દાણા નંગ ૧૫, એ સર્વને ઘોખરું કરી દશ રતલ પાણીમાં ઉકાળી, ચત્તારે પાણી રહે ત્યારે ગાળી, તેમાંથી દિવસમાં ત્રણ વાર ખજે તોલા આપવાથી છળ્ણજ્વર, રક્તપિત્ત, આમલીનાં દર્દો, ઉધરસ અને દમને મટાડે છે.

૩૯-વૈદ્ય પ્રાણશંકર-સમન્વી, વાયા ભર્ય

૧. કુલાવેલી ફટકડી વાલ જેથી ચાર સુધી દર્દીમાં ચટાડવાથી તાવ જાય છે.

૨. ઇશબગુલ (ચોથમી છરું)નું ચૂરણ સરકામાં મેળવી લેપ કરી માથે કે કપાળે લેપ કરવાથી તાવનું માથું ઊતરી જાય છે.

૩. દાડ હળધર ૧ ભાગ, અતિનિગ એક અઘમાંસ તથા ઠાળી-છરી ૧ લઈ ભાગ એનું ચૂરણ કરી, એક વાલ પાણી સાથે આપવાથી તાવને ઉતારે છે, પચીને લાવે છે, શક્તિ જતી નથી.

૪૦-વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ-કપડવણજ

જ્વરે માટે:-રસરાજ મુંદરનો જ્વરમાર્તડકેસરી રસનો ઉપયોગ કરું છું. જેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. એકથી બે વાલ ગરમ પાણી સાથે સવારે અને સાંજે સુદર્શન ચૂર્ણના ફાંટ સાથે આપાય છે.

૪૧-વૈદ્ય મંગળભાઈ ભૂધરભાઈ-આવળા

૧. લાક્ષરસ:-હિંગજોક, વઠનાગ, અડિયો ખાર, કુલાવેલ,

ત્રિદાષ-સિક્કાંત

૪૭૧

લવિંગ, જયદ્વજ, પીપર, અકલગરો અને અરીણ એ સર્વેનું ચૂરણ કરી આદુના રસની ભાવના દહને મરી જેવડી ગોળી વાળીને સવારસાંજ અનુપાન સાથે આપવી. આ ગોળી ઘણા રોગોને કાયદો કરે છે. આ રસ અમારો અન્નભાવેલો અને ઘણો ઉત્તમ છે.

૪૨-વૈદ્ય મણિશંકર બદવલ જોષી-કાનપર

૧. છુર્ણજ્વર, મંડૂર તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું.
૨. લીંડીપીપરનું ચૂરણ જૂના ગોળમાં દેવું.

૪૩-વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ બાલભાઈ-સાયણ

૧. સૂરોખાર ભાગ ૧, ઘરાસ ભાગ ૧ અને યુખડ ભાગ ૧ નું ચૂરણ કરી, એક ચણોઠીભાર ધાણી સાથે આપવાથી પાંચે પ્રકારના તાવ જાય છે.

૨. કાચું ઘાપહાણ ભાગ ૧ અને કુલાવેલો ટંકણ ભાગ ૧ એનું ચૂર્ણ કરી તાવ ન ઊતરતો હોય, ગારા તથા ઊલટી થતાં હોય, છવને ઘણી ગભરામણ થતી હોય, તે ગેથી ત્રણ વાલ બકરીના દૂધમાં અથવા ગાયના દૂધમાં દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી બધી ભાતના ઉપદ્રવવાળો તાવ મટે છે.

૪૪-વૈદ્ય લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ-ખોર

૧. કફજ્વર ઉપર કુલાવેલી ફટકટી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ બે આનીભાર એક રૂપિયાભાર મધમાં બે વાર ચાટવું. જેથી કફ-જ્વર મટે છે. ઘડનેા ખોરાક બંધ કરવો.

૨. નાગલા દૂધેલી સૂકવીને ચૂરણ કરવું. તેથી જમણું જેડી-મધનું ચૂરણ લઈ મેળવી જે વજન થાય તેટલું સાકરનું ચૂરણ મેળવવું. આ ચૂરણ ટંકે ૦ રૂપિયાભાર ટાઠા ધાણીમાં આપવાથી છુર્ણજ્વર, દમ, મરડો વગેરે મટી જાય છે.

૪૦૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૩. અતિવિષતું ચૂરણુ ળે આનીભાર તથા સૂરોખાર ળેઆની-ભારતું ચૂરણુ એક રૂપિયાભાર મધમાં ચાટવાથી તાવ ઊતરી બ્દય છે.

૪. હરડે અને અતિવિષ, ળે ળે આનીભાર લઈ ચૂરણુ કરી, અર્ધા રૂપિયાભાર ઊના પાણીમાં દિવસમાં ત્રણ વાર આપવું. ખોરાક આપવો નહિ. ચાલે એમ ન હોય તો મગનો ખાફેલો ખોરાક આપવો. તાવ ઊતરી જશે.

૫. કાંકચ (કાચકાં) શેકેલાંની મીઠા, તેની ળરાખર કાળાં મરી મેળવી ચૂર્ણ કરવું. અને ળ રૂપિયાભાર ટાઢા પાણીમાં ત્રણ વાર પાવાથી તાવ બાય છે. આ ઉપાયો અમારા અજમાવેલા છે.

૪૫-કુમારશ્રી દેવીસિંહજી ભૂપતસિંહજી વૈદ્ય-કટોસણુ

જવરજ્વલૈરવ રસ:-કોડીભરમ, ગાંબે, મરી, સુહાગો, અ-શીણુ, કનકળીજ અને હિંગજોક, ઉપરની બધી ચીજો સરખા વજને લઈ ખારીક કરી આઢાના રસનો એક પુટ આપવો. એક પુટ લીંબુના રસનો આપી, રતી પ્રમાણે ગોળી વાળી, દિવસમાં ત્રણ વાર મધ સાથે આપવી. એ ત્રિદોષ, કફ, દમ, ઉધરસ શૂળ, પાસાનું શૂળ, ચસકા, ટાઢિયો તાવ, ઊનો તાવ, વગેરે વાયુ અને કફના ઘણાખરા રોગ મટાડે છે, અનુભવસિદ્ધ છે.

૪૬-ડોક્ટર મગનલાલ વીજભૂખણુદાસ-સુરત

તાવ:-ફટકી શેર ળ, વરખી હરતાલ તોલો ૧, એને તવી ઉપર કુલાવવા મૂકી ઉપર હરતાલનો ભૂકો મૂકયો. ફટકડી ળરાખર ફૂલી બાય એટલે બધું લેગું વાટી ખલ કરવું. તાવના પ્રમાણમાં મોટા માણસને ળેથી આઢ ળેન આપવું. આ દવા નાના બાળકને પણ આપી શકાય છે. મેં વાપરેલી છે. પણ બાળકને બાળકના પ્રમાણમાં આપવું. અનુપાત કુદીનાના રસમાં આપવું. બાળકને સાકરના પાણીમાં આપવું. એ દવાની ગોળી મગ જેવડી ધંતૂરાના

ત્રિદોષ-સિક્કાંત

૪૦૩

રસમાં વાળી આપવાથી દહીં તાવમાં લવારો કરતો હોય તે મટે છે. એજ દવા ચોખ્ખાના ધોવણુમાં અને સાકર સાથે આપવાથી બિનવા તથા પ્રમેહમાં સારી અસર કરે છે.

૪૭-વૈવ પ્રાણુલાલ દોસતરામ--કપડવણુજ

જવર માટે:- (અષઠા) રસરાજ સુંદરનો જવરમાર્તંડ કેસરી રસનો ઉપયોગ કરું છું. તેથી નખીન જવર, આમજવર, જીર્ણજવર, યદૃત તથા બરોળમાં પણ સારો ફાયદો થાય છે. પ્રમાણમાં મોટા માણસને વાલ એકથી બે સવારમાં ગરમ પાણી અથવા તુલસી-કુદીનાની ચા સાથે આપું છું અને સાંજના ફક્ત લઘુસુંદર્શનનો ફાંટ આપું છું. (ચૂર્ણ પ્રમાણ તેલો ૦૧) જીર્ણજવર માટે મહા-સુંદર્શન ગરમ પાણી સાથે સવારસાંજ બાધા પછી વસંતમાલતીની સાથે આપું છું.

૨. ત્રિદોષજવર:- માટે શારંગધરનો અભયાદિ કવાથ વાપરું છું. કવાથનું વજન સૂકું મોટાં માણસને એક ઓંસ એક શેર પાણીમાં કવાથ કરી ફક્ત નવટાંક પાણી રહે ત્યારે ગાળીને તેમાં એક રૂપિયાભાર મધ મેળવી, તથા પીપર વાલ બે નાખી આપું છું. વાતકેફેલવણુ સન્નિપાતનાં ચિહ્નોમાં અંધ્યાદિ કવાથ અગર અર્કાદિ કવાથ યોગરતનાકરનો ઉપયોગ કરું છું. તથા તેની લેષ-બ્ય રતનાવલિમાં ખતાવેલો સન્નિપાત ભૈરવ રસ વાપરું છું તેથી સારો ફાયદો જણાય છે. કોઈ વખત એકલા દ્વાત્રીસદાંગ કવાથનો ઉપયોગ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા પ્રમાણે કરું છું. આવે વખતે સવારસાંજ ફેફસાં ઉપર અળસીનો અગર પોરતાનો શેક કરાવું છું. વખતે ડુંગળી, લસણ અને રાઈને સાધારણ ખાંડી સરકામાં મેળવી તેની પોટીસ કરી, ગરમ ગરમ વારાફરતી શેક કરાવું છું. આથી કફ પાતળો પડી જઈ અટ છૂટી જાય. કોઈ વખત મૂત્યુંજય રસ

૪૦૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તથા કાલકુટરસનો ઉપયોગ કરાવવો પડે છે. રાગી બહુજ બેભાન હોય તો તે વખતે કુદ્દનો અને આદુના રસમાં દિવસ્યગર્ભ ચોટલીનો પણ ઉપયોગ થોભું છું.

સન્નિપાતના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વંધ ડાઘાભાઈ બાજીઆઈ-સાયણ

ત્રિદોષનો તાવ ચોછો થઈ જાય અને સન્નિપાત ઊપડે, રાગી ઊઠી ઊઠીને નાસે અને લવારો કરે ત્યારે હિંગબેથર રસની બળે ગોળી, દિવસમાં ૩ વાર સૂંઠના ઘસારા સાથે પાવાથી રાગીને ભાન આવે છે. જે સતત તાવ ઊતરતો ન હોય તો ભાવ-પ્રકાશમાં કહેલા દુર્બલજેતા રસની બળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત લીંબુનો રસ અને સાકર મેળવી પાવાથી તાવ ઊતરી જાય છે. ત્રિદોષમાં શૂળ મારતું હોય તો ધીમાં શોષેલો ઝેરકચૂરો વાલ ૧, હિંગા-પ્રક વાલ ૩, શંખલસગ વાલ ૧, ઊના પાણી સાથે આપવાથી શૂળ બેસી જાય છે. ત્રિદોષમાં મગ ણંધ હોય તથા પેટમાં દુઃખતું હોય, તો યોગચિંતામણિમાં લખેલી અથચોળી ગોળી નંગ ૧ શૂળ અને સૂંઠના ઘસારા સાથે આપવાથી એક-બે ઝાડા થઈ શૂળ બેસી જાય છે. જે ત્રિદોષમાં જમણા પાંસામાં શૂળ મારતું હોય તો સંદેરાણું મૂળ ઘસીને ચોપડવું અને જે ડાંબે પાસે શૂળ મારતું હોય તો સાબરશિંશું અને સેકટાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવાથી મટી જાય છે. જે ત્રિદોષમાં અતિસાર હોય તો શુદ્ધ ઝેરકચૂરો ભાગ ૧, લવિંગ ભાગ ૦, વાટીને આદુના રસમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. એકેક ગોળી મધમાં ચાટવાથી અતિસાર મટે છે. જે ત્રિદોષમાં શ્વાસ વધારે હોય તો યોગચિંતામણિમાં કહેલી અજમોદાદિ વટી આપવાથી કાયદો થાય છે. જે ત્રિદોષમાં હેડકી જણાય તો હિંગ અને ધીનો ધુમાડો લેવાથી મટે છે.

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૦૫

૨-વૈદ્ય મણિશંકર નરભેરામ-વળા

અનુછદી એટલે સીતાકળનાં પાતરાંનો રસ પાણી મૂકીને વાટી ૬ થી ૮ તોલા કાઢી તેમાં ૧ તોલા મધ નાખી એક ટંક પાવાથી તુરત એક કલાકમાં સન્નિપાત જરૂર બેસે છે. આ ઉપાયથી મારે હાથે સેંકડો દરદી સારા થયા છે. એનાથી દસ્ત સાફ આવે છે. એ રસમાં વૃંતુધન ગુણુ છે નશાકર હોવાથી મગજ શાંત રાખે છે.

૩-વૈદ્ય નારુશંકર હરગોવિંદ-ખારડોલી

૧. ત્રિદોષમાં કોઈ પણ દવાના અનુપાન સાથે ભોંયરીંગણીનો અર્ક કાઢી તોલા ૧૧ થી ૧ સુધી આપવાથી ત્રિદોષમાંથી બગડેલા ઘણા દરદી સારા થયા છે. ખૂળી એ છે કે, કોઈ પણ દરદીને કફ મોં વાટે નહિ જતાં જાડે બંધ છે. દરરોજ એક અગર બે આડા થાય છે અને ઘણીજ ફેટેહમંદીથી રોગી સારા થાય છે. આ અર્ક ઘણા દિવસ રાખવાથી પણ બગડતો નથી.

૨. ત્રિદોષમાં કોઈ વખતે વાત તદન ખસી બંધ છે અને શરીર ઠંડુંગાર થઈ બંધ છે. તે વખતે મોરખીંજના ચાંદલાની રાખ ૧૦ થી ૧૧ તોલા સુધી મધમાં ચટાડવાથી તરત ગરમી આવે છે.

૪-વૈદ્ય મંગળભાઈ ભૂધરભાઈ-ખાવલા

કાયકળ, પીપળીમૂળ, ઈંદ્રજવ, ભોંયરીંગણી, સૂંઠં ધરિયાતું કાળાં મરી, લીંદીપીપર, ખડસલિથો (પિત્તપાપટો) પુષ્કર-મૂળ, રાસ્ના, ખેડી ભોંયરીંગણી, ખોડી અજમોદ, કાકડાસિંગ, વજ, કાળીપહાડ-એ સવળી વસ્તુઓ સમભાગે લઈ ખાંડી શેર ૧ પાણી મૂકી, નવટાંક પાણી રહે ત્યારે અર્ક રૂપિયાભાર મધ નાખી પાવાથી ત્રિદોષનો તાવ તથા સર્વે બંધતના તાવ મટે છે. આ કવાથ તમામ બંધતના કષ્ટસાધ્ય સન્નિપાતો ઉપર અમારો અજમાવેલો છે.

૪૦૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૫-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવરધનરામ-આખરેચી

૧. કડુ, કસિયાતું અને કોલમ, એ ત્રણ સરખે વજને લઈ જંગલી તુલસીના રસમાં ગોળી કરી જરિયાત પ્રમાણે આપવાથી તમામ જાતના તાવ માટે છે.

૨. કોલમનું સત્ત્વ અને તેનાથી ત્રીબલ અગર ચોથા ભાગે એળિયો લઈ, તે એળિયામાં વજનસર પાણી નાખી એગળી બંધ એટલે તે પાણી ગાળી લેવું. પછી તેમાં કોલમના સત્ત્વને પણ પાણી કરી એકત્ર કરવું અને લોઠાની ટ્કાઈમાં ચૂલે ચડાવી ઘાટું થાય ત્યાં સુધી રાખવું. ત્યાર પછી ઉતારી ચણાડી પ્રમાણે ગોળી વાળવી. મોટી ઉંમરનાને એકથી જે અને નાની ઉંમરનાને અડધીથી એક સુધી તાવ હોય તો આપવી. તેથી દસ્ત આવે છે અને તાવ જાય છે.

૩. ગોદંતી હસ્તાલ (ઘાપહાણ) ને લાવી તેને કુંવારપાઠાની લૂગદી વચ્ચે રાખી કપડમટ્ટી કરી ખાડામાં થોડાં છાણાંમાં વચ્ચે રાખી સળગાવી દેવું, એટલે હસ્તાલનો કકડો ખીલી ધોળો થયેલો નીકળી આવશે. તેનાં પડેપડ ઊગડી છૂટાં પડે તો જરાજર ભસ્મ થયેલી જાણવી. પછી તેને કપડછાણ કરી ખાટલી ભરી રાખવી. તેમાંથી રતીથી વાલ સુધી દરદીની ચોગ્યતા સુજળ તુલસીનાં પાનમાં આપવાથી ગમે તેવા મેલેરિયા તાવને એકદમ અટકાવે છે. તાવમાં આપવાથી દહીંને પસીનો લાવી તાવ ઉતારે છે. મધ સાથે દેવાથી ખાંસીયુક્ત જ્વરમાં ફાયદો કરે છે.

૬-અમદાવાદના એક વૈદ્યરાજ

તાવ માટે:-કરણનાં ફૂલ, આકડાનાં ફૂલ, ધંતૂરાનાં ફૂલ, રીંગણીનાં ફૂલ, હિંગળોક, ચીનીકબાલા, એલચી, વછનાગ, કપૂર, કેસર, લવિંગ, અકલગરો, અક્રીણ, પીપર, રૂમીગસ્તકી, બંધકાંચ અને જાવંત્રી એ સર્વ સમભાગે લઈ, વાટી ચૂર્ણ કરી મધ મેળવી

ત્રિદાપ-સિદ્ધાંત

૪૬૭

અથવા પાદનો રસ નાખી ગોળીઓ વાળીને આપવાથી દરેક પ્રકારના તાવ તથા અતિસાર મટે છે. સુંદરતા, જઠરાગ્નિ, બુદ્ધિ, બળ અને વીર્યને વધારે છે. એ ગોળી સ્વયમ્ મુરદશાહે રચેલી છે.

૭-મહારાજશ્રી મહાવીરદાસજી જાનકીદાસજી-ઘોળકા

૧. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ:-ગળો, પીપર, પીપરીમૂળ, કડુ, હરડે, સૂંઠ, લવિંગ, લીમડાની અંતરછાલ, તજ અને સુખડ સમભાગે લઈ, તેના અડધા વજનને દરિયાતાની પાંદડી લેવી; પછી બારીક ચૂર્ણ બનાવી માત્ર ૦ા તેલો એ વળત પાણી સાથે આપવું.

૨. લવિંગ, ચિત્રકમૂળની છાલ, મરી:અને કુત્રાવેલી ફટકડી, એ સર્વ સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી ૦ા થી ૦ા તેલો મધ અથવા પાણી સાથે આપવું. તાવ આવતાં પહેલાં એ કક્કાક અગાઉ આ દવા આપવાથી એકાંતરિયો, ચોથિયો વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષમન્વર મટે છે. એકથી બેત્રણ દિવસ સુધી લેવું.

૩. એક કરોળિયાનું પડ લઈ ૦ા તેલો ગોળ સાથે મેળવી ગોળી, વાળી એકાંતરિયા અને ચોથિયા તાવના દરદીને ખવરાવવાથી ગમે તેવો હડીલો તાવ પણ અમત્કારિક રીતે મટે છે.

૪. હાડિવાકરસણનાં પાન તેલો એક અને કાળાં મરી વાલ ૪, ચાર તેલો પાણી સાથે ઘૂંટીને પીવાથી તેમજ તેનો રસ નાકમાં સૂંઘવાથી તથા આંખમાં આંજવાથી આંતરિયો કે ચોથિયો તાવ અજાયબ રીતે મટે છે. વીંછીના કરડવાનું વિષ પણ આ રીતે તત્કાળ ઊતરી જાય છે.

૫. સન્નિપાતના પ્રકરણમાં કહેલ મહામૃત્યુંજય રસથી જીર્ણમન્વર તત્કાળ નાશ પામે છે. તે સિવાય એ પ્રકારના તાવમાં ગળો, નિંખછાલ, અરડુસાની છાલ, એ દરેક એકેક તેલો કચરી પાથેર

૪૦૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પાણીમાં રાત્રે પલાળી સવારમાં ચોળી ગાળીને દિવસમાં ત્રણ વખત થોડું થોડું પાવું. ખોરાક હલકો ખાવો.

૬. સદા રોગ્યવટી:-ગળોસત્તવ, અરદૂસાની છાલ, નિંબ-છાલ, ચિત્રકમૂળની છાલ, સૂડીથી ઝીણું કરી ઘીમાં જરા રોકેલું ઝેરકોચલું, હરદેની છાલ, વાયવડિંગ, અજ્જો, મરી, આકડાનાં મૂળની છાલ, લીંડીપીપર, કુલાવેલી ફટકડી, કુલાવેલો ટંકણ, સિંધવ, એ સર્વ સમભાગે લઈ પાણીમાં ઘૂંટી ચણીએાર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી એકથી ત્રણ શક્તિ અને વય પ્રમાણે લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, અજીર્ણ, ઝાડો, મરડો, વગેરે દરદો મટે છે. આ ગોળી હંમેશાં એક-એ ખાવાથી હોઈ રોગજ થાય નહિ અને ધયેલા રોગો મટી જાય છે.

૭. કરંજની મીઝને પાણી સાથે વાટી નાસ લેવાથી અનેક પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે; તેમજ આ પ્રયોગથી આદારીથી મટે છે અને વીંછીતું ઝેર પણ ઊતરી જાય છે.

૮. લવિંગ, અગર, જટામાંસી ચિનીકાલા, જવંત્રી, સૂંઠ, લીંડીપીપર, મરી, કપૂર, એ સર્વ સમભાગે લેવું અને તેની ઘરો-ઘર વજને સાકર લઈ ખાંડી વજગાળ ચૂણું બનાવી વાથી વા તોલો તાવ આવતાં પહેલાં એકઠો કલાક અગાઉ મધ અથવા પાણી સાથે એકથી ત્રણ વાર પીવું. આ દવાથી દરેક જ્વરના ઠાઠિયા તાવ મટે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેમજ પાચનકર્તા હોઈ પુષ્ટી આપે છે. વિશેષમાં ઉપલા ચૂણું સાથે એ તોલા શુદ્ધ ભાંગ મેળવવાથી અતિ ગુણકર્તા થઈ પડે છે.

૯. કરંજવાની મીઝ, અરદૂસાની અંતરછાલ, લીંડીપીપર, જીરું, ખાવળની પાલી, એ સર્વ સમભાગે લઈ પાણી સાથે વાટી ચણીએાર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. દિવસમાં ત્રણ વાર એક એક

ત્રિદોષ-સિક્કાંત

૪૦૬

અથવા બળે ગોળી ખાવાથી અનેક પ્રકારના તાવ નાશ પામે છે.

૧૦. કપૂર ભાગ ૧, મરચાં ભાગ ૨, કડવી નાઈ ભાગ ૩, નવ-સાર ભાગ ૪, કુલાવેલી ફટકડી ભાગ ૫, એ સર્વ ખાંડી શુંદરના પાણીમાં ઘૂંટી એક રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી. દરેક પ્રકારના ટાઢિયા, આંતરિયા અને ચોષિયા તાવોને માટે તાવ આવતાં પહેલાં બે કલાક અગાઉ બેથી ચાર કે છ ગોળી ગળી જવી. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવાથી તાવ તેમજ ક'પવાયુ પણ મટે છે.

૮-લોકટર દામોદર ગોપાળ રણુદીવે-સુરત

તરિયા તાવની દવા:-ગોળમાં ભાંગની ગોળી વાળી તાવ આવતાં પહેલાં એક કલાક અગાઉ આપવાથી તાવ આવતો નથી. આ દવા અનુસવસિદ્ધ છે.

૯-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

પલાન્ડુ ગુટિકા:-હિંગજોડ તોલા ૪નો ગાંગડો લઈ લોઢાની તવીમાં મૂકવો અને લવિંગ તોલા ૮ લઈ ખાંડીને હિંગજોડની આસપાસ તેની પાળ બાંધવી. પછી તેને ચૂલે ચડાવી ધીમી આંચ આપવી અને તેના ઉપર અડધો મણ કાંઠા (ડુંગળી)નો રસ કાઢી હિંગજોડ ઉપર ઝીણી ધાર પડે તેમ કરવું. એવી રીતે બધો રસ પાઈ દેવો. પછી તેની વચમાંથી હિંગજોડનો ગાંગડો કાઢી લઈ ઘોઈ નાખી ખરલમાં એક દિવસ ઘૂંટવો; પછી તેમાં વછનાગ તોલો ૧, ખીપર તોલો ૧, ઘોળાં મરી તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, તજ તોલો ૧ અને સૂંડ તોલો ૧ એ છ વસ્તુને ખાંડીને વસ્ત્રગાળ કરી ઘૂંટેલા હિંગજોડમાં મેળવી એક દિવસ કોરું ઘૂંટવું. પછી તેમાં આહુનો રસ શેર અડધો નાખી ઘૂંટવું. તે ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં સુકાઈ બચ ત્યારે ફરીથી આહુનો રસ નાખી ઘૂંટવું. એ રીતે આહુના બે, પાનના રસના બે, અરણીના રસનો એક અને ધંતૂરાના રસનો એક

૪૧૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

એવી રીતે છ પટ દહને ગોળી મરી પ્રમાણેની કરવી. એ ગોળી-માંથી ગોળી ૧ આદુના રસના અનુપાન સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી ઘોર સન્નિપાત મટે છે. યુદ્ધિપૂર્વક અનુપાનમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો એ વૈદ્યનું કામ છે.

ઉપર જે તાવમાં લવિંગના ભૂકા સાથે ડુંગળીનો રસ બળી ગયો હોય અને જે લેત્યા જેવું થયું હોય તેનાથી બમણો ગૂગળ તથા બબ્બે તોલા સૂંઠ, મરી અને પીપર મેળવી ઘૂંટીને વટાણા જેવડી ગોળી બનાવવી. એ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર અકેક આપવાથી સંધિવા જેવા તમામ વાયુ મટે છે.

૧૦-યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. રોટલો:-પાસે, વછનાગ, કાળાં મરી, નવસાર ને મોર-શૂથુ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી ઘંતૂરા તથા લસણના રસમાં રોટલો કરી, સન્નિપાતના રોગીની હબ્બમત કરાવી, તેને માથે એક પહોર સુધી બાંધવો. શીતાંગ સન્નિપાતવાળા દરદીને જે શરીર-માં ગરમાવો આવે તો સમજવું કે તે દરદી સારો થશે અને જે ગરમાવો આવે નહિ તો તેની આશા રાખવી નહિ.

૨. રોટલો:-લસણ, રાઈ અને સરગવાતું મૂળ એ ત્રણને ખાંડી, ગોમૂત્રમાં વાટી, રોટલો કરી માથે મૂકવો. જે ચેતન આવે અને શરીર ગરમ થાય તો સમજવું કે રોગી બચશે.

૧૧-વૈદ્ય કેશવલાલ આપુજી-બરવાળા

૧. ગોંડળ રસશાળામાંથી બ્રહ્મજી રસ મંગાવી ઘણી વખત વાપર્યો છે; અને તેથી સેંકડે ઉપ ટકા સન્નિપાતના વ્યાધિવાળા દર્દીઓ ઊગર્યો છે.

૧૨-વૈદ્ય છગનલાલ રાયચંદ-માંબટ

હરડેદળ તોલા ૨, સોનામુખી તોલા ૨, રેવંચીનો શીરો

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૧૧

તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧, સૂંઠ તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૧, સંચળ તોલો ૦૧ એનું ચૂર્ણ કરવું; તે મળાશકાર્ધ ચૂર્ણ કહેવાય છે, તે ગરમ પાણી સાથે પાવું.

૧૩-વૈદ્ય છગનલાલ લલ્લુભાઈ-વડોદરા

કાયકળ, કાકડાસિંગ, કાળીજીરી, અજમોદ, સૂંઠ, મરી; પીપર અને દિવેલાનાં મૂળ સમભાગે લઈ, ગંઠોડાના ઘસારા સાથે દેવાથી મૂંઝારો મટે છે, તાવ ઊતરી જાય છે અને લાન આવે છે.

૧૪-વૈદ્ય ભૂરાભાઈ એમવજી ત્રિવેદી-ભાદરોડ

વછનાગ, સૂંઠ અને મરી સમભાગે લઈ આહુના રસમાં, ધંતૂરા ના રસમાં અને તુલસીના રસમાં એક એક પુટ દઈ ચણોઠી લેવડી ગોળી બનાવી આપવાથી સન્નિષાત ઉપર સારી અસર થાય છે.

૧૫-વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ-સુરત

૧. અશ્નિકુમાર:-પારો, ગંધક, પીપર, કાળાં મરી, અને ટંકણ સર્વ સમભાગે લઈ પારા ગંધકની કાજળી કરી, પછી બીજું ચૂર્ણ મેળવી સાત દિવસ સુધી ખસ કરી માત્રા તૈયાર કરવી. પછી એક થી ત્રણ ઘઉંભાર આહુના રસમાં તથા મધપીપરમાં આપવામાં આવે તો ભયંકર સન્નિષાત મટે છે.

૨. ત્રિપુરલૈરવ રસ:-સૂંઠ તોલા ૮, મરી તોલા ૮, ટંકણ તોલા ૬, વછનાગ તોલા ૨ અને ખાંડી વસત્રગળ કરી, આહુના રસના પાંચ પુટ આપવા, લીંબુના રસના ત્રણ પુટ આપવા તથા પાનના રસના ૩ પુટ આપવા અને એક એક રતીની ગોળીઓ વાળવી. પછી આહુના રસમાં ગોળી ૧ થી ૩ સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી અથવા પાનના રસમાં આપવી. આ ગોળીથી ભયંકર સન્નિષાત સારા થાય છે.

૪૧૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

૩. કાકારિ રસ:-પારો ૧૨, ગંધક ૨૦, મરી ૨૦, પીપર ૪૦, લવિંગ ૧૬, ઘંતૂરાનાં ઘીજ ૧૩, ટંકણુ ૨૦, બયકળ ૨૦ અને અકલમરો ૨૦ લાગે.લઈ, પારો ગંધકની કાજળી કરી સર્વ મેળવી વાટી આદુના ૩, અને લીંબુના ૩ પુટ દઈને રતી રતીની ગોળી વાળવી. આદુ અથવા પાનના રસમાં એકથી ત્રણ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી સન્નિપાત દૂર થાય છે.

૧૬-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. અશ્વિનીકુમાર રસ:-વછનાગ, સૂંઠ, હરડેદળ, ખેડાં-દળ, આમળાં, પીપરીમૂળ, પીપર, અદ્દીણુ, નેપાળો, હરતાલ, ટંકણુ, લવિંગ, પારો અને ગંધક સરખે લાગે લઈ, પારો ગંધકની કાજળી કરી પછી ખીજી વસ્તુઓ મેળવી ગાયના દૂધમાં ઘૂંટવું. સુકાયા પછી ગોમુત્રમાં ઘૂંટવું, પછી લાંગરાના રસમાં ઘૂંટવું. પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી વાળી અનુપાન પરત્વે તમામ રોગમાં આપી શકાય છે.

૨. અશ્વિનકુમાર રસ:-પારો ૧, ગંધક ૧, ટંકણુ ૧, કોડીની ભસ્મ ૩, શંખભસ્મ ૩, વછનાગ ૧ અને મરી ૮ લાગે લઈ સર્વને લીંબુના રસમાં ખાર કલાક ઘૂંટવું અને વાલ વાલની ગોળી વાળવી. સવારસાંજ આપવાથી અજીરણુ મટે છે, જઠરાશ્મિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩. ભસ્મેશ્વર રસ:-અડાયાંની રાખ તોલા ૪, મરી તોલા ૧૧, વછનાગ તોલા ૧૧ એકત્ર ચૂરણુ કરી બે વાલ માત્રા આદુના રસમાં આપવાથી ત્રિદોષજ્વર મટે છે.

૪. હંસપોટલી રસ:-કોડીની ભસ્મ, સૂંઠ, પીપર, મરી, ટંકણુ, વછનાગ, ગંધક અને પારો સરખે લાગે લઈ, સાથે વાટી લીંબુના રસમાં ઘૂંટી બે બે વાલની ગોળી કરી એક ગોળી મરી (તીખાં)ના ચૂરણુમાં મેળવી ખાવાથી સંગ્રહણી તથા અતિસાર

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૨૩

મટે છે. માત્રા ધીમાં ચટાડી ઉપરથી છાસભાતનું પથ્ય આપવું.

૫. લક્ષ્મીનારાયણ દસ:- પારો, ગંધક, ટંદણ, વદનાગ, હિંગળોક, હીમજ, અતિવિષ, ઈંદ્રજવ, કડાદાલ, અખરખલરમ, અને સિંધવ એ સર્વ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી તેને ઢાંતી મૂળના કાઠાનો તેમજ ત્રિકલાના કાઠાનો પટ આપી બે બે વાલની ગોળી બાંધી આદુના રસમાં આપવી. એ ગોળી તાવ, સન્નિપાત, વિષ-મન્જર, અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, ગ્રનેહ, શૂળ અને સુવારોગમાં આપી શકાય છે અને ઘણાજ ફાયદો કરે છે.

૬. ઉન્મત્ત દસ:- પારો અને ગંધક ચાર ચાર તોલા લઈ ખલ કરી ઘંતૂરાના રસની ભાવના દેવી. પછી ત્રિકટુ ચૂણું તોલા આઠ મેળવી કપડે આળી રાખવું. સન્નિપાતના રોગીને નાકે સુંઘા-ડવાથી ભાન આવે છે અને સન્નિપાત મટે છે.

૭. ત્રિદોષ-જ્વર:- (સન્નિપાત)માં પ્રથમ લંઘન આપવું અને ઝાટો કબજે રખાવવો. જે ઝાડા વધારે થતા હોય તો બલકૃષ્ણ, બલવંત્રી અતિવિષ, મરી, ગટ્ટોડા, ભરમી, અફીણુ અથવા હીલાગર (ભાંગ) સરખાં લઈ તેમાં અફીણુ જ્વળ નાખવું. પછી વાટી પાણી રેડી નરમ કરવું. પછી એક રામખત્ર (સરાવણું)ને લાલચોળ તપાવી તેમાં પેલું પાણી નાખી ઢાંકી દેવું એટલે બદખદીને બંધી ખીર થશે. તેમાંથી સવારસાંજ એક આંગળી ઉપર ચડે એટલું ચટાડવાથી ઝાડા બંધાશે તથા આમ પકવ થશે. સન્નિપાતના દરદીને દશ દિવસ પછી રોગણી, ગળો, સૂંઠ, તથા એરંડમૂળનો કાઠો પાવો.

૮. અંથીકાદિ કાઠો:- પીપરીમૂળ, ઈંદ્રજવ, દેવદાર, અવક, ગૂગળ, વાયવડિંગ, ભારંગ, ભાંગરો, સૂંઠ, પીપર, મરી, ચિત્રો, કાયકૃષ્ણ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે, ઠેડી ભોંયરીગણી, બીલી ભોંય-

૪૧૪

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

રીંગણી, અજમોદ, નગોડ, કરિયાતું, વજ અને પાઠમૂળ, એ સર્વ સમતોલ ખાંડી ભૂકો કરવો. તેમાંથી ચાર તોલા ભૂકાને ૬૪ તોલા પાણીમાં ઉકાળી આઠ તોલા ખાકી રહે ત્યારે ગાળીને પાવો. સાંજે તેજ દૂધા ઉકાળી પાવો. ત્રણ દિવસ પાવાથી ત્રિદોષજ્વર તથા સન્નિપાતજ્વર મટી જાય છે. જરૂર જણાય તો છેલ્લે મગના યુસમાં હલકો બુલાખ આપવો.

૯. કોઈ પણ માણસને સન્નિપાત વધી જાય અને બેભાન સ્થિતિ હોય તો સોનાના વરખ પાનાં દસ, હરણતું કાચું શિંગડું અડધા રૂપિયાભાર, એરંડાનું મૂળ બે રૂપિયાભાર અને સૂંઠ તોલો ૧ એ બધાને સાથે મેળવી પાણી શેર ત્રણમાં ઉકાળવું. પછી પંદર તોલા ખાકી રહે ત્યારે ઉતારી ચારણીથી ગાળવું. (કપડાથી ગાળવું નહિ) તેમાંથી દોઢ દોઢ કલાકને આંતરે પાંચ પાંચ તોલા પાવું. આથી બકવાટ કરતો, બેભાનીમાં ગોથાં ખાતો, સન્નિપાતનો દહીં સારો થશે એ સાચો અનુભવી ઉપાય છે. અંજન:-સમુદ્રકળ ઘસી જરા આંખમાં આંજવું, જેથી બળતરા થઈ ઝેરી પાણી નીકળી રોગી તસ્ત ભાનમાં આવશે. શીત વળતી હોય તો કળથીને શેકી લોટ કરી તેનું મરદન કરવાથી પસીનો અંધ થઈ જાય છે; તેમજ શરીરમાં ગરમાવો પણ આવે છે.

૧૭-માસ્તર સદ્બુભાઈ નાથાભાઈ-ખોરા

૧. કુલાવેલી ફટકડી, લીંડીપીપર અને આતિવિષ, ત્રણ સરખે ભાગે લઈ ખારીક વાટી બે આનીભાર લઈ એક રૂપિયાભાર મધ સાથે બે વાર ચાટવું. ભારે ખોરાક આપવો નહિ. દૂધ-ધી બિલકુલ આપવાં નહિ. કંઈ આપવું હોય તો મગનું એસામણ તથા ખાંડેલા મગ અને ખાજરીની રાખ ખવડાવવી.

૨. અરડૂસીનો પુટપાકથી રસ કાઢવો, તે રસ એક રૂપિયાભાર,

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૧૫

મધ અડધા રૂપિયાભાર અને લીંડીપીપર એક રતી મેળવી આદાનો રસ એક આની ભાર નાખી, ચારપાંચ દિવસ આપવાથી સન્નિપાતનો કફ શાંત થાય છે.

૧૮-નરભેરામ હરજીવન માસ્તર-નવાગામ

સવારમાં અશ્વત્થોલી ને માક્ષિક ભસ્મ સૂંક ને મધ સાથે ચટાકવું. સાંજે શ્વાસકુહાર પાનમાં આપવો. ધીમે ધીમે ચાવીને રસ ગળી જવો.

૧૯-વૈદ્ય લલ્લુભાઈ દુર્લભરામ-સુરત

મહાદિ ગુટિકા:-કાચો સોમલ બે વાલ લઈને અવરકંડીના રસમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરવો. તેની મગ જેવડી ગોળી વાળી આદાના રસમાં એક ગોળી સવારે તથા સાંજે લેવાથી સન્નિપાત તથા ઉદરવિકાર મટે છે. ઘીવાળો ખેરાક આપવો. તાવમાં પાવલી-ભાર ઘી સાથે લેવાથી આરામ થશે. સાકરના શીરા સાથે લેવાથી જીભુન્નવર જશે અને પુષ્ટી કરશે. ખટાશ ખાવા દેવી નહિ.

૨૦-વૈદ્ય દયાશંકર મેરાસરજી-ધંધુકા

ખારો, ગંધક અને વછનાગ, એ ત્રણ ૨૫ ભાગ, જાયફળ અને પીપર બન્ને ૧૦ ભાગ મેળવી આદુના રસમાં વાટી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી એકેક ગોળી આપવાથી સન્નિપાત મટે છે.

૨૧-વૈદ્ય બાલાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

સચોરો (પાપડિયો ખારો) શેર ૦૧ લઈ ખાંડી લોખંડની તવી ઉપર મૂકી પાણી શેર ૦૧ નાખી ચૂલે ચડાવી પાણીને બાળવું એટલે ચૂના જેવું થશે; પછી તેમાં સેનાગેરુ મેળવી ઝીણું વાટી તેમાંથી એક એક વાલ દિવસમાં ત્રણ વાર રોગીને આપે તો તાવ, ખાંસી અને શ્વાવાળો ત્રિદોષ મટે છે.

૪૧૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

૨૨-વૈદ્ય ગિરિજશંકર આશારામ ત્રિવેદી-અરિયા

વેદામૃતનો કલિંગાદિ ક્વાથ તથા દશમૂલી ક્વાથ વણોજ શાયદો કરે છે. લંઘન કરાવવું.

૨૩-ગહાવીરદાસજી જનષ્ટીદાસજી-ધોળકા

સન્નિપાત માટે મહામૃત્યુંજય રસઃ-શુદ્ધ પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણુ પુલાવેલો, ત્રિકટુ, ચિત્રો, અરદુરાની છાલ, અધેડાનાં મૂળ, તથા આકડાનાં મૂળની છાલ, દરેક એક એક તોલો અને તે સાથે અંકોલનાં ધીની ખીજ તોલા ૨ અને વજ તોલો ૦૧ લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાઠળી કરી, વછનાગ વગેરે સર્વ ચીજો નાળી, ગળોના રસની એક ભાવના આપી, મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. દરેક પ્રકારના ચરેલા તાવને ઉતારવાની આ ઐપથ પરમ શક્તિ ધરાવે છે. પુગ્ત ઉંમરના માણસોને માત્ર ગોળી આર સર્વસાધારણુ તાવમાં અનુપાત તરીકે મધ સાથે આપવી. સન્નિપાતજ્વરમાં આ ગોળી એક અધોળ આ-દુના રસ સાથે આપવી. નાના બાળકને ૦ થી અડધી અથવા તે વધારે એક ગોળી વય, બાળ અને શક્તિનો વિચાર કરીને આપવી. આ દવાથી મરણતુદય થયેલા દરદીઓ પણુ શુરુકૃપાથી બચી ગયેલા છે. આ દવા યોગ્ય માત્રામાં યોગ્ય અનુપાત સાથે આપવાથી કોલેરા, બરોળ, અભ્રુજી, પ્રમેહ વગેરે ભયંકર રોગોનો નાશ કરે છે.

ગાંઠિયા તાવની મરકી અને તેના ઉપાયો

સંવત ૧૯૫૩ ના ઉનાળા અને ચોમાસાની સંધિમાં મુંબઈ શહેરમાં પ્રથમ ઇથૂબોનિક પ્લેગની મરકી શરૂ થઈ. તે મરકીએ એટલું બધું બેર પડ્યું કે, આણું મુંબઈ તથા ત્યાંના ચિકિત્સકો અને અમલદારો ગભરાઈ ઊઠ્યા. કારણ કે આ ઇથૂબોનિક પ્લેગની મરકી એક વાર ઈલિંડમાં ચાલેલી અને ત્યાં ભારે કેર

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૧૭

વર્તાવેલો. આ ઇતિહાસ સર્વના જાણવામાં હોવાથી તેના તે રીતના ઉપાયોની યોજના કરવામાં આવી; તે એટલે સુધી કે સરકારે એપેરોમિક એક્ટ એટલે ચેપી રોગનો કાયદો સુધારીને નાનામોટા અમલદારોને એ રોગની સામે લડવા માટેનો સંપૂર્ણ અધિકાર આપ્યો. તે રોગ તે પછી વધતાં વધતાં સુરતમાં આવ્યો અને ત્યાંથી આખા દેશમાં ફરી વળ્યો. એ વાત સર્વને જાણીતી હોવાથી તેનાં દુઃખોનું અને તેના પ્રતિબંધનું વર્ણન કરવું નિરર્થક જાણી, અમારે ત્યાં સંવત ૧૯૫૪-૫૬-૫૮-૬૦ અને છેલ્લે ૧૯૭૩ ની સાલમાં મરકીએ જે કેર વર્તાવેલો અને તેમાં અમને જે અનુભવ થયેલો તેનું વર્ણન કરવાનું અમે દુરસ્ત ધારીએ છીએ.

પ્લેગ કેમ થાય છે, પ્લેગ ક્યારે થાય છે, પ્લેગ કેવી રીતે થાય છે અને પ્લેગનાં લક્ષણો શાં શાં છે, તે જાણવાવાની જરૂર નથી; પણ અમારા અનુભવમાં પ્લેગની આઠ જાતો જોવામાં આવી છે. ૧. ગાંઠ ઘણી ઝીણી, ૨. ગાંઠ ઘણી મોટી, ૩. ગાંઠમાં મારતું શૂળ, ૪. ગાંઠમાં બળતી અગન, ૫. વેદના વિનાની મોટી ગાંઠ, ૬. વેદના વિનાની નાની ગાંઠ, ૭. ગાંઠ વિનાનો દુખાવો, ૮. એક કરતાં વધારે ગાંઠો. એ આઠ જાતોમાં વાયુપ્રધાન ગાંઠો પાકે નહિ કે વેરાય નહિ; પિત્તપ્રધાન ગાંઠો ઉપાય કરો યા ન કરો તેો પણ જલદી પાકવાવાળી અને કફપ્રધાન ગાંઠો ઘણું લાંબે કાળે પાકવાવાળી તથા ઘણી મુદતે રુઝાવાવાળી જોવામાં આવી છે. આયુર્વેદના નિદાનશાસ્ત્રમાં રોહિણી, વિસર્પ તથા ઉપસર્ગ નામની એ ગાંઠો છે એવું ઘણા વિદ્વાન વૈદ્યોનું માનવું છે; પણ તેમાં સન્નિપાતનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો નહિ હોવાથી કેટલાક વૈદ્યોએ એનું અંતીક સન્નિપાત એવું કૃત્રિમ નામ આપ્યું છે. પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે 'ભુગ્નેત્ર' સન્નિપાતનાં લક્ષણો મળતાં આવે છે અને એ ભુગ્નેત્ર સન્નિપાતની મર્યાદા આઠ દિવસની હોવાથી, આઠ દિવસની

૪૧૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

અંદર મરણનું પ્રમાણ અત્યંત થાય છે. આઠ દિવસ વીતી ગયા પછી બચવાની કાંઈક આશા રહે છે.

જો કે આપણા શાસ્ત્રમાં એને ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત આઠ દિવસની અવધીવાળો અસાધ્ય લખેલો છે; તો પણ જેમાં સર્વાંગસંપૂર્ણ લક્ષણો જણાતાં નથી. જો સન્નિપાતની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તો ઘણા રોગી બચે છે, પણ સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળો રોગી બચતો નથી. ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમાં વાયુનું બળ અત્યંત હોય છે, એક ગાંઠ હોય છે, સ્મૃતિનો વિભ્રંશ થાય છે, શ્વાસ થાય છે, આંખે જોઈ શકાતું નથી અથવા આંખ લાલ થાય છે. રોગીને મોઢ થાય છે, લવારો કરે છે, ભ્રમ થાય છે, કર્મ છે અને ગાંઠની આસપાસ સોજો આવે છે. આટલાં સંપૂર્ણ લક્ષણો હોય તો રોગી બચતો નથી, પણ એછાં લક્ષણોવાળો હોય તો રોગી બચી શકે છે.

કેટલાક ચિકિત્સકોને એવો અભિપ્રાય છે કે, જેમ અને તેમ પ્લેગમાં ગાંઠ પાકી જાય, ગાંઠ બળી જાય અથવા ગાંઠ ચિરાઈ જાય એવા ઉપાય કરવા; પણ એ ઉપાયથી જેવી જોઈએ તેવો લાભ મેળવી શકાયો નથી. પ્લેગના રોગમાં એટલું તો જોવામાં આવ્યું છે કે, જે રોગીઓને પ્રથમ હુઆવો થઈ ગાંઠ નીકળી અને તે પછી તાવ આવ્યો તે તો મૃત્યુજ પામ્યા; જે રોગીઓને પહેલો તાવ આવ્યો અને પછી ગાંઠ દેખાઈ તે ઘણું લાજે બચવા પામ્યા અને જેઓને જો કે ત્રણ દિવસ તાવ આવ્યા પછી ગાંઠ દેખાઈ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે બચવા પામ્યા છે. પ્લેગના રોગના ઉપાય તરીકે તપાસ કરતાં ડોક્ટર બરજોરજીએ વૈદક જ્ઞાનનું જે પુસ્તક લખેલું છે, તેમાં આ તાવને પાલીગ્રામનો તાવ એવું નામ આપી તેનું વર્ણન કરેલું છે; પણ તેમાં તેના કોઈ ઉપાયો આપેલા નથી. એક વાર જહાંગીર બાદશાહના વખતમાં એ રોગે સંપૂર્ણ જોર પકડેલું, તે વખતના વિદ્વાન હકીમોએ પોતાની કિતાબમાં

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૧૯

એનું તાઉન નામ આપી વર્ણન કરેલું છે. તેમાં તેઓ લખે છે કે, રોગીને ખુલ્લી હવામાં રાખવો, પણ શરીર પર ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં. તાવને માટે પિત્તની શાંતિ થાય એવા ઉપાયો કરવા અને ગાંઠ ઉપર ગુલોઅરમાની, લીલા ધાણુનો રસ મેળવીને ચોપડવાથી પ્લેગના દરદી ઘણા સારા થાય છે. એ પ્રમાણે હકી-કત હોવાથી અમે પ્લેગના દરદીની નીચે પ્રમાણે સારકાર કરતા હતા, જેથી સેંકડો દરદી સારા થઈ શક્યા છે.

અમારું માનવું એવું છે કે, આ રોગમાં ગાંઠ કાંઈ રોગ નથી પરંતુ ગાંઠ એ રોગનું એક અંગ છે, તેથી ગાંઠ તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં રોગનાં ણીળાં અંગો તરફ ધ્યાન આપવાની અમને ફરજ પડતી હતી. કારણ કે આ રોગમાં જે રોગીને થોડો પણ શ્વાસ જણાતો હોય, તેમ પુરુષને નાકેથી અથવા મોઢેથી થોડું પણ લોહી પડ્યું હોય તથા સ્ત્રીઓ તાવમાં રજસ્વાલા થઈ હોય અને તેઓની ગાંઠ પાકી હોય, ફૂટી હોય અથવા ચીરી હોય કે ડામી હોય, તો પણ તે રોગીઓ મરતા જોવામાં આવ્યા છે. એકંદરે જોતાં સન્નિપાતવાળા, ધ્રમવાળા મૂર્છાવાળા અને લવારો કરવાવાળા દરદીઓમાંથી સેંકડો પચાસ દરદી બચાવી શકાય છે. પણ જેમને શ્વાસ થયો હોય, લોહી પડ્યું હોય અને જેમની ગાંઠની આસપાસ થોડો ઘણો પણ સોજો આવ્યો હોય તેવા રોગીઓ પૈકી એક પણ રોગી બચવા ભાગ્યશાળી થઈ શક્યો નથી.

પ્લેગના રોગમાં પ્રથમ દિવસથીજ અમે લંઘન કરાવતા હતા. એ લંઘનથી જો રોગી શુદ્ધિમાં આવે અથવા જ્યારે તેને ખરેખરી ભૂખ લાગે, ત્યારેજ તેને ઘી, દૂધ, તેલ અને મીઠાશનો ત્યાગ કરાવી માત્ર પાણીમાં મીઠું નાખેલી ચોખ્ખાની, ઘઉંની કે બાજરીની કાંજી કે રોટલી આપતા હતા; અને રોગીને સુતરાજ મૃતપ્રાણુદાયી રસ, શ્રીમૃત્યુંજય રસ, મહાજવરાંકુશ રસ, શ્વાસ-

૪૨૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

કુઠાર રસ, હિંગળેશ્વર રસ, સ્વચ્છંદલૈરવ રસ અથવા ત્રિપુરલૈરવ-રસની માત્રા રોગનું બળ તપાસીને વાયુ, પિત્ત અને કફમાં જેનું પ્રાધાન્ય હોય તેને દબાવવાને અનુકૂળ રસોની યોજના કરતા હતા. ગાંઠ ઉપર ગુલ્ફેઅરમાની લીલા ધાણુના રસમાં અથવા ગુલાબજળમાં અને જો તે ન મળે તો એકલા પાણીમાં મેળવી ગાંઠ ઉપર એવી રીતે ચોપડાવતા હતા કે, તેને પાતળું કઢી જેવું બનાવી આછું આછું ચોપડાય એવું લીલુંસૂકું ચોપડાવતા, જેથી ગાંઠ સ્તીતર હોય તે બહાર તરી આવતી, કાચી હોય તો એનાથીજ પાકીને કૂટી જતી અને કૂટેલી હોય તો રુઆઈ જતી. એ સિવાય જેમ જેમ દરદીને આરામ થતો દેખાતો, તેમ તેમ ફેફસાંમાં શક્તિ વધે, કફ લીલો રહે અને પિત્તની શાંતિ થાય, પેટમાં ભૂખ લાગે, ખાધું પચે અને ઝાડો સાફ આવે એવા ઉપચારો કરતા હતા. કેટલીક વાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, દરદી અડધો સારો થવા આવ્યો હોય અને તે પેટ સાફ લાવવાની ફરિયાદ કરે, તેમાં જો બુલાખ આપવામાં આવે તો દરદીના કાચા મળ તૂટી પડી તે દરદી તરત મરણ પામે છે. એટલા માટે સન્નિપાતના રોગ માટે એક એવી કહેવત છે કે, 'વેદ્ય રાજે મળ અને રાજા રાજે દળ' તેજ શ્લેષ્મકંઠ થાય છે. એ સિદ્ધાંત પર રહીને ખલેગના દરદીને બુલાખ આપતા નહોતા.

ઉપર પ્રમાણે ખલેગના દરદીની તેના કારણને અનુસરીને એટલે સન્નિપાતના રોગમાં જેમ આમનું પાચન કરીને રોગનું શમન કરવામાં આવે છે અને સન્નિપાતના રોગીને જે પ્રમાણે પથ્યાપથ્ય પળાવવાં પડે છે, તે પ્રમાણે પળાવવાથી ઘણા રોગીઓનો બચાવ થયો છે. પરંતુ સેંકડો જાતની વ્યવસ્થા, સેંકડો જાતની દવાઓ તથા સેંકડો જાતના ઉપાયો કરવા છતાં આજે લગભગ પચીસેક વર્ષ થયાં તો પણ એ રોગ હિન્દુસ્તાન છોડીને જતો નથી; તેનું

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૨૨

કારણ આજ સુધી કેઈ પણ રસાયનશાસ્ત્રીએ શોધી કાઢ્યું નથી. જ્યાં સુધી એનું ખરું કારણ બાણી રાજ તથા પ્રજા એ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણોને દૂર કરવા માટે કૌશિલ નહિ કરે ત્યાં સુધી આ રોગ કે જે જુદે જુદે સ્વરૂપે દેખાઈ સંખ્યાબંધ લોકોનો સંહાર કરે છે, તે અટકશે નહિ. એ વાત એવી રોગના અથવા જુદી જુદી જાતની મરકીનાં કારણોમાં લોકોનો આહારવિહાર, ઋતુઓના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ તથા દૈનિકી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીમાત્રને પોતાનો અધિકાર નહિ ભોગવવા દેતાં જેઓ 'ખજ એજ હક્ક છે' એમ માનનારાઓ કુદરતના કાયદાનો ભંગ કરે છે, જેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો આગળ કૌલેરા વિષેના નિબંધમાં જણાવેલો છે, તે વાંચવાથી આવા ભયંકર અનિવાર્ય એવી રોગો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું મૂળ કારણ શું છે, તે ધ્યાનમાં આવશે. એટલા માટે અત્રે તેનું પિષ્ટપેપણું નહિ કરતાં, કૌલેરાની ઉત્પત્તિના વિષયને ધ્યાનપૂર્વક મનન કરવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

કંઠકુબ્જ સન્નિપાત (ઇન્ફલ્યુએન્ઝા)

હાલના જમાનામાં નવી નવી જાતના રોગો પ્રગટ થાય છે. તે રોગો ફરી ફરીને હુમલા કરશે એવા ભયથી કેટલાક વિદ્વાન ડોક્ટરો અકળાય છે અને અકળામણથી જે ઉદ્ગારો તેઓ બહાર કાઢે છે તેથી પ્રજા ગભરાય છે. પરંતુ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે વાતાવરણમાં જ્યારે ઋતુઓમાં હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થાય છે, ત્યારે હવામાં તે તે જાતનાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ પ્રજાને રોગી બનાવી દે છે. તે પ્રમાણે સંવત ૧૯૭૪ના ભાદરવા માસમાં જ્યારે શરદઋતુનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારે શરદઋતુના તાપથી વર્ષાઋતુમાં સંચય થયેલું પિત્ત પીગળીને પિત્ત-

૪૨૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

જવરને ઉત્પન્ન કરે છે. આવો નિયમ હોવા છતાં શરદઋતુમાં વસંતઋતુને મિથ્યાયોગ થવાથી પિત્તના બદલામાં કફનો પ્રકોપ થયો; એટલે વસંતઋતુમાં કફ કોપવો જોઈએ તે કફ શરદઋતુમાં કોપ્યો. આથી વનસ્પતિમાં તીજો, કડવો અને ખાટો રસ ઉત્પન્ન નહિ થતાં કપાય-મધુર રસ ઉત્પન્ન થયો. જેને પરિણામે શ્લેષ્મ-પિત્તજ્વરની ઉત્પત્તિ થઈ. આથી જેઓનાં શરીરમાં આમનો વિશેષ સંચય થયેલો હોતો તેઓને કંઠકુબ્જ નામનો સન્નિપાત જેને અંગ્રેજીમાં ઇન્ફલ્યુએન્સા કહેવામાં આવે છે તે થયો. નિદાન-શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શરદઋતુમાં વસંતઋતુને મિથ્યાયોગ થવાથી જે તાવ ઉત્પન્ન થાય તેને વિકૃતજ્વર કહેવામાં આવે છે. આ વિકૃતજ્વર હંમેશાં કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય ગણાય છે. તે પ્રમાણે જે જે ઉપચારકોએ પરંપરાની રીત પ્રમાણે તાવની ચાલ-તી ચિકિત્સા કરી, તે તે ઉપચારકોને હાથે સેંકડો મરણ નીપજ્યાં; પરંતુ જે ઉપચારકોએ ઋતુના મિથ્યાયોગનો વિચાર કરી કફની શાંતિ થાય એવી રીતની સારવાર જે દરદીની કરી, તેઓ પોતાના દરદીઓને ફતેહમંદીથી સારા કરી શક્યા હતા.

ઇન્ફલ્યુએન્સામાં બે જાતનાં લક્ષણોવાળા જ્વર જોવામાં આવ્યા છે. જેઓને શ્લેષ્મપિત્તજ્વર એટલે:—

લિપ્તતિક્તાસ્વતા તન્દ્રા મોહઃ કાસોઽરુચિ સ્તૃષા ।

મુહુર્દાહો મુહુઃ શીતં શ્લેષ્મપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ।

અર્થાત્ જેનું મોહું ચીકણું તથા કડવું થાય, જેને તન્દ્રા તથા મોહ થાય, જેમાં ખાંસી, અરુચિ અને તૃષા હોય અને જે રોગીને ઘડીમાં ઠાઠ વાય અને ઘડીમાં તાપ લાગે, તેને શ્લેષ્મ-પિત્તજ્વર જાણવો. આણુ ઇન્ફલ્યુએન્સામાં ઉપર ગતાવેલાં લક્ષણો-વાળા કેટલાક દરદીઓ જોવામાં આવ્યા હતા; અને તે દરદીઓ

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૨૩

કક્ષપિત્તજ્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા કરવાથી સારા થયા હતા. પરંતુ જે દરદીએને એથી વધીને કંઠકુખ્જ સન્નિપાત એટલે:—

શિરોર્તિ કંઠ ગૃહ દાહ મોહ । કમ્પ જ્વરા રક્ત સમિરણાર્તિ ॥
હનુવ્યથા તાપ વિલાપ મૂર્છા । સ્યાત્કંઠકુખ્જ સ્વલુ કષ્ટસાધ્ય ॥

અર્થાત્ માથામાં અત્યંત પીડા, ગળાતું પકડાઈ જવું, દાહ બળવો, મોહ થવો, કમ્પારી આવવી, તાવ આવવો, રક્તપિત્ત ધવું, એટલે નાકથી, મુખથી, ગુદાથી અથવા યોનિથી લોહી વહેવું, દાઢીતું જકડાઈ જવું, પરિતાપ થવો, લવારો કરવો અને બેલાન ધવું, એ લક્ષણોવાળાને કષ્ટસાધ્ય એવો કંઠકુખ્જ સન્નિપાત કહેવો; અને એનું જ ખરું નામ ઇન્દ્રિયએન્ડા છે.

બ્યારે ઉપર પ્રમાણેનાં લક્ષણોવાળો પ્રલેપ્તપિત્તજ્વર અને કંઠકુખ્જ સન્નિપાત અથવા બેઉ મળીને વિકૃતજ્વર અથવા ઇન્દ્રિયએન્ડા જ્વરથી ચાલવા માંડ્યો; તે અરસામાં આખું જગત અને જગતને નીરોગી રાખવાનો ફાંકો ધરાવનારા ચિકિત્સકો બે-બાકળા બની ગયા હતા. કારણ કે એક તરફ ઋતુને મિથ્યાયોગ થવાથી આખા દેશની હવામાં પિત્તને સ્થાને કફનો કોપ થયેલો હતો; તેથી દરેક મનુષ્ય એ રોગમાં સપડાવાનો સંભવ હતો અને ઘણે ઠેકાણે એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, એક ઘરમાં દસ માણસનું કુટુંબ હોય તે દશેદશ માણસને સાથેજ આ રોગ થયેલો કે જેના ઘરમાં પાણી પાનાર પણ કોઈ મળે નહિ. શહેરોના કરતાં ગામડાંના લોકોની એવી મુશ્કેલી હતી કે, ઘેર ઘેર પુરુષ અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને બાળક, શેઠ અને નોકર સઘળાનેજ આ રોગ લાગુ પડેલો. આથી ખાવાતું કે દવાદાણું ઠેકાણું તો ફર રહ્યું, પણ ગામને પાદરેથી એક ઘરો પાણીનો બરી લાવનાર પણ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો. તેમાં માત્ર જેઓને પ્રલેપ્તપિત્તજ્વર

૪૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

આવેલો હતો, તેઓને કુદરતી રીતે ખાધાપીધા વિના લંઘનના બળથી તાવ ઊતર્યો; ત્યારે મહામુસીબતે ક્રૂવેથી પાણી ભરી લાવી પોતાના કુટુંબને પાણી પાવાને શક્તિમાન થયા. એવી મુસીબત વાળો તાવ જે કે શાસ્ત્રમાં લખેલો છે; પરંતુ છેલ્લાં પચાસ વર્ષના અરસામાં ઘણું કરીને હિંદુસ્તાનમાં આવો તાવ આવ્યો હોય એવું કોઈના બાલુવાગાં આવ્યું નથી.

આ પ્રમાણે હવામાં ફેરફાર થયો અને શરદઋતુમાં વસંત-ઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો, એટલે શરદઋતુમાં પાકતાં આદુ, મરચાં, લીંબુ અને કાચકાનો પાક એછો થઈ ગયો; તેને ઠેકાણે આંગાના ઝાડને ખેર અને કેરીઓ લાગવા માંડી, તે જેતાંજ અમને સમજાયું કે, ઋતુનો ભયંકર મિથ્યાયોગ થયો છે; તેથી ભયંકર વિકૃતભવર ઉત્પન્ન થશે. એટલા માટે અમારા વાણીતાઓ-માં અમે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો હતો કે, આ શ્રાદ્ધપક્ષમાં શ્રાદ્ધની ક્રિયા કરવી પણ શ્રાદ્ધતું જમણુ કોઈએ જમવું નહિ. જે બની શકે તો બે મહિના સુધી રાત્રે અલ્પ આહાર કરવો. આવી આવી અનેક પ્રકારની સૂચનાઓ આપતા હતા અને ભાદરવા માસની શરૂઆતથીજ તાવે ભયંકર રૂપમાં દેખાવ લીધો.

જે દરદીઓને તાવ આવતાંજ અમારી યાસે આવ્યા તેઓને પ્રથમ લંઘન કરાવ્યું; એટલે જે તેમને રુચિ હોય તો આદુ, કાળાં મરી, કુદીનો અને તુલસીનાં પાતરાંનો ઉકાળો કરી તેમાં દૂધ નાખી, ચાના રૂપમાં દિવસમાં એચાર વાર આપવાનું કહેતા અને એ સિવાયનો બીજો તમામ ખેરાક બંધ કરવામાં આવતો હતો. અને તેની સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત ‘શીતલંજી રસ’ની બખ્ખે ગોળી બે દિવસ લગી આપવામાં આવતી હતી. એ શીતલંજી રસની ગોળી આપવાથી રોગીને ઘડીમાં ટાઢ અને ઘડીમાં તાવ ઢાળતો હતો તે બંધ થઈ તાવ કબજામાં આવતો હતો. તે પછી

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૨૫

જેમને શીતલાંબુ રસ વધારે દિવસ આપવામાં આવતો હતો, તેમનું શરીર ઠંડુંગાર થઈ જતું હતું, એટલે તાવ બિલકુલ ઊતરી જતો હતો. એવી રીતે જેમનાં તાવ ઊતરી ગયા તેમને ખાંસીના રોગે એવા અકળાવ્યા કે, છ છ માસ લગી તેમની ખાંસી મટીજ નહિ. એવું જેવામાં આવ્યું કે તાવ કબજામાં આવ્યો કે રોગીની પ્રકૃતિ જોઈ મહાભવરાંકુશ, હિંગણેશ્વર, ત્રિપુરલૈસ્વ, પંચવક્ર, કલ્પતરુ એવા એવા રસોની યોજના કરવાથી દર્દીને રોગમુક્ત કરી શકાતા હતા; પણ જ્યાં સુધી તેને ખરેખરી ભૂખ લાગે નહિ, એટલે મોઢું સ્વાદવાળું થાય નહિ, ત્યાં સુધી તેમને અન્ન આપવામાં આવતું નહોતું. પણ જ્યારે ખરી ભૂખ લાગી મોંમાં સ્વાદ આવતો તે પછી આઠ કુંદીનો નાખેલી છાશની કઠી અને ભાત આપવામાં આવતો હતો. એવી રીતે ચિકિત્સાનો ક્રમ ગોઠવવાથી અમારા હાથ નીચે સોએ સો દરદી સારા થયા છે; એટલે એ બાબતમાં વધારે લખવાની કાંઈ જરૂર નથી. પરંતુ એટલી સૂચના કર્યા વિના ચાલતું નથી કે, તાવમાં તાવ ઉતારવાની દવા આપવી, તાવ અટકાવવાની દવા આપવી, દર્દીને માથે ખરફ મૂકવો, દૂધની કાંબુ પાવી, લીલાં ફળ ખવડાવવાં, એ પરંપરાની ચાલતી પ્રક્રિયાથી રોગીને ભયંકર નુકસાન થતું જેવામાં આવ્યું છે. માત્ર જે વૈદ્ય, ડોક્ટર કે હકીમે રોગીને ઠંડા ઉપચાર નહિ કરતાં, શરીરમાં ગરમી રહે અને કઈ કબજામાં રહે એવી ચિકિત્સા કરી, તેઓજ આ ભયંકર આક્રમમાંથી દર્દીઓને બચાવી શક્યા છે; માટે હવે પછી પણ હૃદયના યોગે ફરીથી શરદઋતુમાં શિશિર કે વસંતઋતુનો મિથ્યાયોગ થાય, તો ભૂલેચૂકે પણ ઠંડા ઉપાયની યોજના કરવી નહિ.

૪૨૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિમ્બમાળા-ભાગ ૨ નો

इन्फ्ल्युएन्झाना केटलाक वैद्योना अनुभवसिद्ध उपायो

૧-વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત ઉદાણી-ખાલંભા

ત્રિપતિંદુકાદિ લેપઃ--(અમારી બનાવટ) કુદ્ધ ઝેરકચૂરો, ખાટખટૂંખાની ગાંઠ, આસોદમૂળ, સૂંઠ, મીઠું, ઘોડાવજ, સાટોડીનાં મૂળ, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી પાણીમાં એકેક તોલાની સોગડી વાળવી. એ સોગડી પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી બીતુંસૂકું (દર બે કલાકે) લગાવવું. સુકાયા પછી ઉપર કપડું મૂકી પાકેલ ઇંટનો શેક કરવો. આ લેપથી પ્લેગની ગાંઠ બેસી જાય છે અને પાકવા આવેલી પાકી ગાંઠ જાય છે. પ્લેગવાળા દહીંને આ પ્રયોગ દરમ્યાન દૂધ, બાજરીની કાંજી તથા રીંગણાં આપવાં. આ સિવાય બદ, બાંગલાઈ વગેરે પર સારું કામ કરે છે અને અતુલવસિદ્ધ છે.

૨-વૈદ્ય કૃષ્ણારામ ભવાનીશંકર-ભાવનગર

આકડાનાં પાન, અજમો અને સિંધવ, એ ત્રણે સરખે ભાગે લઈ ઘાડવામાં ભરી અગ્નિ ઉપર મૂકી તેની રાખ બનાવી ગળખે વાલતું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવું. આ ઉપાય ઈન્ફલ્યુએન્ઝાના તાવમાં સેંકડો દરદીઓ ઉપર અજમાવેલો છે. એ દવા મધ સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી કફને છૂટો પાડે છે, એટલે તાવ ખસી જાય છે.

૩-અક્ષર-પુરુષોત્તમ ઔષધાલય-સારસા

ઈન્ફલ્યુએન્ઝામાં જ્યારે ન્યૂમેનિયા થાય છે, ત્યારે જોરથી હાંફે ઊપડી આવે છે અને તાવ ઊતરી જાય છે, જેથી દરદી મરણ પામે છે. તેવા વખતમાં ચિત્રાનાં મૂળની છાલતું ચૂર્ણ ૧ થી ૩ રતી લઈ તેને ત્રીજે ભાગે પીપરનું ચૂર્ણ મેળવી મધ સાથે જ્યારે

ત્રિદોષ-સિદ્ધાંત

૪૨૭

દરદીનું રૂપ લયંકર જણાય ત્યારે દિવસમાં ૩-૪ વખત આપવાથી હાંફને ખેસાડી દરદીને ખચાવી શકાય છે. આ રોગમાં એવો અનુભવ થયો છે કે, તાવ નીકળી બચ અને હાંફ વધી પડે તો દરદી ખચતા નથી. તેવા ઘણા દરદીને આ ઉપાયથી ખચાવ્યા છે.

૪-વૈદ્ય લક્ષ્મણ માર્ટેન્ડ, આયુર્વેદ પ્રવર-પૂના સિદ્ધી

ઈન્ફલ્યુએન્સા:-બેઠીમથ, ત્રાયમાણુ, રીંગણીમૂળ, ગળો, સાલવણુ, કાળી દ્રાક્ષ અને ઘોડાવજ આ દરેક ઔષધ દોઢ દોઢ તોલો લઈ બે ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગને એક શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં દોઢ તોલો જૂનો ગોળ મેળવી, તે નવટાંક ઉકાળાના ત્રણ ભાગ કરી, એકેક ભાગ દર ત્રણ કલાકે આપવો. એ પ્રમાણે ચોવીસ કલાકમાં ત્રણ પડીકાં ઉકાળવાં. છાતી ઉપર અળશીને શેક કરાવવો. આ રીતે ચિકિત્સા કરવાથી રોગી ખાતરીથી સારો થાય છે. ગયા ઈન્ફલ્યુએન્સામાં અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવી અમે અનુભવ કરેલો છે.

૫-વૈદ્ય મણિલાલ ગણુપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

દ્વાત્રિશાંગ કાઠો:-ભારંગ, લીમછાલ, નાગરમોથ, નાની હરડે, ગળો, કરિયાતું, અતિવિષ, ત્રાયમાણુ, કડુ, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ટેંદુ, કડાછાલ, રાસ્ના, ધમાસો, પટોળ, પહાડમૂળ, કચૂરો દેવદાર, દારૂહળદર, ઈંદ્રવરણાની જડ, નિસોતર, બ્રાહ્મી, પુષ્કરમૂળ, ઊભી રીંગણીમૂળ, બેડી રીંગણીમૂળ, હરડાં, બહેડાં, આમળાં એ સર્વ સરખે વજને લેવાં અને તેને આંડી વચના પ્રમાણમાં એક તોલાથી બે તોલા બૂકો લઈ પોણેશેર પાણીમાં ઉકાળવાં. નવટાંક પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળીને તેમાં ૦૧ તોલો મધ નાખીને પાવો. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર પાવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવવાળા તાવને મટાડે છે. આ કચાથનો ઉપયોગ ઈન્ફલ્યુએન્સાના તાવમાં

૪૨૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

અમે ઘણી ક્ષતેહમંદ રીતે કયો હતો. એ ક્વાથથી કકૂ પાકી બંધ છે, શ્વાસ એસી બંધ છે અને તાવ ઊતરી બંધ છે.

૬-વૈદ્ય પ્રાણશંકર-સમની (વાયા ભર્ય)

ઈન્કલ્યુએન્ડા:-મર્યાં ૧૦, વછનાગ ૧, કુલાવેલી કટકડી ૧, અજમાનાં કૂલ ૦૧ ભાગ મેળવી ચૂર્ણ કરવું. બપોળે વાલ દિવસમાં ત્રણ વખત ગરમ પાણી સાથે આપવાથી શીતજ્વર અને લાંબી મુદતના જ્વરમાં ત્રણ દિવસમાં ક્ષાયદો કરે છે. અન્ન વળ્યું કરવું અને સાખૂચોખાની રાગ પીડી, ઈન્કલ્યુએન્ડામાં બહુ સારો ક્ષાયદો કરે છે. તરસ લાગે તો પાણી પાકું પણ ખરક આપવો નહિ.

૫-અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શરોગ

આ સ્થિતિમાં વસતા મનુષ્યમાત્રના શરીર તરફ જોતાં એવો એક પણ માણસ દેખાશે નહિ કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ હોય નહિ. જો કે આયુર્વેદ અને ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો ભારતવર્ષ અને ઇતર દેશોના ચિકિત્સકો મનુષ્યશરીરને નીરોગી રાખવા માટે જુદી જુદી બાતના જુદા જુદા તર્કો તથા વિચારો કરીને નિયમો બાંધે છે; પરંતુ અમે નથી ધારતા કે, તે નિયમ બાંધનારા ચિકિત્સકો પણ રોગથી મુક્ત હોય. જાતે ચિકિત્સક પોતાના ખાનપાનમાં અને આહારવિહારમાં ઘણાજ ચોક્કસ હોય તથાપિ તેના શરીરમાં કોઈ પણ બાતનો વ્યાધિ તો હોય છેજ. આયુર્વેદ અને આયુર્ધર્મશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત તપાસતાં અમને જણાય છે કે, જો તેના ઉત્પાદક મહર્ષિઓએ બાંધેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તન રાખવામાં આવે, તો અલખત શરીર નીરોગી રહી શકે છે. એટલા માટે રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો પૈકી ખાનપાનના પદાર્થો અને તેનો

અતિસાર, સંઘ્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૨૯

હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ તથા વાતાવરણમાં ફેરફાર કરનારી છ ઋતુઓના હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ જેટલા કારણભૂત હોય, તે કરતાં મનુષ્યમાં રહેલા માનસિક વિચારો રોગને ઉત્પન્ન કરવામાં વિશેષ કારણભૂત જણાય છે. માણસો પોતાના મનમાં ભયના, શોકના, ગ્રિંતાના અને લોભના વિચારો કરે છે અને લોભના વિચારમાં ધારેલી વસ્તુની યથાર્થ પ્રાપ્તિ ન થાય, એટલે તેને પરિણામે ઈર્ષ્યા, દ્વેષ અને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી અંતર-શરીરમાં એટલે શરીરમાં રહેલી પાંચ તન્માત્રાઓમાં હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થવાથી પંચતન્માત્રાઓના સ્થૂળ રૂપ જે પંચમહાભૂતો, ચાર અંતઃકરણો અને ત્રણ ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલી દશ ઈન્દ્રિયોમાં હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી, યોગ્ય આહારવિહારના કરવાવાળાઓને પણ ત્રણ ધાતુઓમાં વિકારની અશુદ્ધિ થવાથી જે હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે, તેથી પણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે આયુર્વેદ અને આર્ય-ધર્મશાસ્ત્રોએ શારીરિક અને માનસિક ઉપાધિને સંયમમાં રાખવાના જે નિયમો સ્વીકારેલા છે, તે નિયમો પ્રમાણે ચાલ્યા સિવાય કોઈ પણ માણસ નીરોગી થઈ શકે કે રહી શકે નહિ. એટલા માટે અમે હિંમતથી કહી શકીએ છીએ કે, જે માણસે સ્થૂળ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર વડે કારણશરીરને નિર્લેપ ણનાવી મહાકારણનો આનંદ અનુભવવો હોય, તો કોઈ પણ દેશના અને કોઈ પણ સ્થિતિના મનુષ્યે, આયુર્વેદ અને આર્યધર્મશાસ્ત્રનો આશ્રય લેવો. જ્યાં સુધી ઈશ્વરદત્ત અને કુદરતી સંપૂર્ણ સિદ્ધાંતોનો વિચાર કરીને યમનિયમોનો અભ્યાસ નહિ કરે ત્યાં સુધી, આહારવિહારના નિયમો અને ઋતુઓના ફેરફારથી થતા વાતાવરણની શુદ્ધાશુદ્ધિના વિચારોથી આરોગ્ય મેળવી શકાશે નહિ.

મનુષ્યના પિંડમાં અને પ્રહ્માંડમાં એક ઇચ્છાશક્તિજ કામ

૪૩૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

કરતી જણાય છે. તે ઇચ્છાશક્તિનો અભ્યાસ કરી જે મનુષ્યો તેનો સદુપયોગ કરે છે, તે નિરામય રહી શકે છે. આ જગતમાં કોઈ પણ પ્રાણી, ઇચ્છા વિનાનું જણાતું નથી અને જે ઇચ્છા વિનાનું હોય તે પ્રાણીમાં ગણાતું નથી. આપણા લોકોએ વર્તમાનકાળમાં ઇચ્છાને કામરૂપ આપ્યું છે, એટલે પ્રાણીમાત્રમાં જે કે ઇચ્છાશક્તિ રાજ્ય ભોગવે છે; પરંતુ જે ઇચ્છાશક્તિથી બીજાં પ્રાણીઓને કોઈ પણ જાતનું નુકસાન, ભય કે કલેશ ઉત્પન્ન થાય નહિ, તે ઇચ્છાશક્તિથી માણસ નીરોગી રહી શકે છે. પણ જે ઇચ્છાશક્તિથી પોતા સિવાય બીજાં પ્રાણીઓને ભય, શોક, કલેશ અથવા નુકસાન થવાનો સંભવ હોય, તે ઇચ્છાશક્તિથી બીજાને જે જાતનું નુકસાન કરવા ધાર્યું હોય, અથવા નુકસાન થાય એવું હોય, તે ઇચ્છાશક્તિના પ્રભાવથી મનુષ્યશરીરમાં તેના કૃણરૂપે રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. ધારો કે આપણું મનમાં કામવાસના એટલે વિષયની ઇચ્છાશક્તિ ઉત્પન્ન થાય. તેથી મગજમાં રહેલા વીર્યના સ્થાનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય. એટલે જેમ પવનથી દીવો ઝડપાય એટલે દીવાનો પ્રકાશ કમી થાય, તેમ કામના વિકારથી વીર્યમાં ક્ષોભ થવાથી આપણા ઓજસનું તેજ ઘટી જાય છે, એટલે ગ્લાનિથી મૂંઝવણ થાય. ‘રખેને મારા તે વિચારને કોઈ જાણશે’ એવા ભયથી આંખો ખેંચાકળી થાય, સામું માણસ તે વિચારને તાણે ન થવાથી શરીરમાં રહેલા જૂતોમાં કોષ ઉત્પન્ન થવાથી શરીર ધૂંજે, અંગમાં આળસ આવે, બગાસાં આવે. તે ઇચ્છાનો પ્રતિબંધ થવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય. આથી આંખે અંધારાં, મગજની વ્યથતા, ચિત્તની અસ્થિરતા, મનની ભ્રાન્તિ, સુખથી લવારો અને યુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન થાય; જેથી કોડામાં રહેલો સમાનવાયુ બીજા ચાર વાયુને ચાર જાતના કદ પહોંચાડી શકે નહિ; અને તેથી સુખમાં અરુચિ, છાતીમાં ગભરાટ, પેટમાં અગ્નિની મંદતા

અતિસાર, સંઘર્ષી તથા અર્શ રોગ

૪૩૧

અને ઝાડાનું સુકાઈ જવું, એટલા વિકારો થાય. અર્થાત્ એક કામના વિકારથી આખા શરીરમાં ચાલતી ત્રિદોષની વ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા થવાથી શરીર રોગી બની જાય છે. તે પ્રમાણે ધનની, પુત્રની તથા કીર્તિની મિથ્યા ઇચ્છાથી શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં જે જુદી જુદી અવ્યવસ્થા થાય છે, તેથી શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતા, આખા શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન કરતા અને જગતમાં દેખાતા તમામ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આથી સમજવામાં આવશે કે, ખાન અને પાનના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ કરતા અંતઃકરણના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય નીવડે છે. મિથ્યા આહારવિહારના, હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે રોગોને ચિકિત્સકો મટાડી શકે છે; પરંતુ વાસનાલિંગના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને કોઈ પણ ચિકિત્સક મટાડી શકતો નથી. પરંતુ ભૌતિકશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર બંનેનારા ચિકિત્સકો ઘણી વાર કોઈ કોઈ જાતની ચિકિત્સાની પદ્ધતિ ગોઠવે છે. તેથી મનુષ્યના વિચારોનું પરિવર્તન થવાથી તે રોગો થોડે કે ઘણે અંશે શાંત થતા દેખાય છે, પણ તદ્દન મટી જતા તે નથીજ. એટલે હવે આપણે જે આગળ વિચાર કરવાનો રહ્યો છે, તે માનસિક શરીરના વિચાર દ્વારા અને સ્થૂળ શરીરના ખાનપાન દ્વારા કયા કયા રોગો, કયાં કયાં લક્ષણોવાળા, કયાં કયાં સ્થાનમાં, કયા કયા ઉપદ્રવો પેદા કરે છે અને શરીરને રોગગ્રસ્ત બનાવીને પીડા કરે છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અતિસાર:—હૃદ કરતાં વધારે ખાવાથી અથવા ઘણા ભારે પદાર્થનું સેવન કરવાથી, ઘણા ચીકણા પદાર્થ ખાવાથી, ઘણા તીખા, અતિ ગરમ અને અતિ ડાંઠા પદાર્થો ખાવાથી, અજીર્ણમાં

૪૩૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

જમવાથી અથવા વખત એ વખત થોડું ઘણું ખાવાથી, અથવા સ્થાવર વિપના લક્ષણથી અથવા દાડૂ પીવાથી, અથવા પેટમાં થતા કૃમિથી, અથવા શોકથી અથવા લયથી, પકવાશયમાં રહેલા સમાનવાયુ તથા પાચકપિત્ત અને કલેદન કફ બગડે છે. આથી અપાનવાયુમાં પાચકપિત્તનો અતિયોગ થાય છે, કલેદન કફ પાતળો બની જાય છે, એટલે ખાધેલા ખોરાકનો રસ થઈ ઉપરાઉપરી પાતળા ઝાડા થાય છે, તેને અતિસાર કહે છે. તે અતિસારના છ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) વાતાતિસાર, (૨) પિત્તાતિસાર, (૩) કફાતિસાર, (૪) ત્રિદોષાતિસાર, (૫) શોકાતિસાર અને (૬) લયાતિસાર. એ પ્રમાણે જુદાજુદા દોષોના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી તથા માનસિક વિચારોથી ત્રિદોષનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી, સમાનવાયુ પાણી અને મળના જુદા ભાગ નહિ પાડી શકવાથી અને અપાનવાયુમાં આવેલો મળ પિત્તના અતિયોગથી અપાનવાયુ સુકાવી નહિ શકવાથી, તેમજ પાચકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી અને પાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી, હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કફ, પકવાશયમાં સમાનવાયુએ તૈયાર કરેલા રસને યદૃત તથા પ્લીહામાં નહિ ખેંચાવાથી તે રસ અપાનવાયુ દ્વારા પાણીના રૂપમાં બહાર નીકળી જાય છે; તેથી તેને છ પ્રકારના અતિસાર થાય છે.

૧. વાતાતિસાર:-ઠોઠામાં રહેલા સમાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી અને યદૃતમાં રહેલા રંજકપિત્તે ઠોઠામાં પાચકરસ વધારે નાખવાથી, તેમજ એ વધારો સમાનવાયુ નહિ શોષવાથી પાચકપિત્ત અને રંજકપિત્ત મળેલો લાલ રંગનો ક્ષીણવાળો તથા અપાનવાયુએ કંઈક સૂકવેલો એટલે થોડી થોડી ગાંઠોવાળો વારંવાર ઝાડો થાય છે અને અપાનવાયુ કલેદન કફથી છૂટો પડી જવાથી અવાજ સાથે ઝાડા થાય છે તથા પેટમાં શૂળ મારે છે; તેને વાતાતિસાર નામ આપવામાં આવ્યું છે.

અતિસાર, સંઘ્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૩૩

૨. પિત્તાતિસાર:—જ્યારે કોહામાં પાચકપિત્તનો અતિયોગ થાય છે અને અપાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે, એટલે કલેહન કફ પાતળો થઈ જાય છે; આથી પિત્તના જેવો પીળા તથા લીલા રંગનો અથવા લગાર રાતો ઝાડો થાય છે. રસનકફને ઉદાનવાયુ સૂકવી નાખે છે. તેથી સાધકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી તરસ લાગે છે અને ચક્ર આવે છે. તેવી રીતે વ્યાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી બ્રાજ્ઞપિત્તનો અતિયોગ થાય છે; તેથી સંઘ્રહણી કફ પાતળો પડી જઈ આખા શરીરમાં ળળતરા થાય છે અને અપાનવાયુના સ્થાનમાં બ્રાજ્ઞકપિત્તનો વધારો થવાથી ગુદાની ચામડી પાકી જાય છે અથવા ચામડી ઉપર દાહવાળી ફેલ્ડલીઓ થાય છે. આવા ઉપદ્રવવાળા રોગીને પિત્તાતિસાર થયો છે એમ જાણવું.

૩. કફાતિસાર:—કોહામાં રહેલા પાચકપિત્તના અતિયોગથી અને સમાનવાયુના હીનયોગથી કલેહન કફને અપાનવાયુ પોતાની તરફ ખેંચી જાય છે, તેથી ગુદાદ્વારમાં પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી કફનો અતિયોગ થાય છે, જેથી સફેદ, ઘટ અને કફમિશ્રિત ટાઢો તથા આંતરડાંની દુર્ગંધવાળો ઝાડો થાય છે, તેને કફાતિસાર કહેવામાં આવે છે.

૪. સન્નિપાતાતિસાર:—જે રોગીને પાચકપિત્તનો અને સમાનવાયુનો તથા કલેહન કફનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થાય છે અને પાતળા તેમજ ત્રણે દોષોના રંગ તથા લક્ષણોવાળા ઝાડા થાય છે, તેને સન્નિપાતાતિસાર કહે છે.

૫. શ્લેષ્માતિસાર:—જે રોગી ધન, પત્ની, મિત્ર અને પુત્રાદિકનો નાશ થવાથી અત્યંત કલ્પાંત કરે છે; તથા તે કલ્પાંતને લીધે શરીરમાંની પિત્તની પાંચે ઓઢિસોમાં હીનયોગ થાય છે અને કફની પાંચે ઓઢિસમાં પિત્તનો મિથ્યાયોગ થાય છે. વાયુની પાંચે ઓઢિ-

૪૩૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બે

સમાં વાયુનો અતિયોગ થાય છે; જેથી વાયુ પાચકપિત્તને સૂકવી નાખે છે. એટલે પેટમાંનો અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે. પાનવાયુ સાધકપિત્તને સૂકવી નાખવાથી અવલંબન કફનો અતિયોગ થાય છે; તેથી રોગીના હૃદયનું બળ ઘટી જઈ શ્વાનિ થાય છે અને છાતીની હિંમત ઘટી જાય છે. વ્યાનવાયુ ભ્રાજકપિત્તને સૂકવી નાખવાથી શરીરની કાંતિ અને ઓજસનો નાશ થાય છે તથા અતિ કલ્પાંત અને રડવાથી આંખમાં રહેલું ભ્રાજકપિત્ત ઘટી જાય છે; તેથી આંખે અંધારાં તથા મોહ થાય છે અને પાચકપિત્ત અપાનવાયુમાં મળી જવાથી ક્લેહન કફ પાતળો થઈ જાય છે; તેથી સુકાય-ચલા, ગાંઠાવાળા, કાળા રંગના ને પાતળા ઝાડા થાય છે તેને શોકાતિસાર કહેવામાં આવે છે.

૬. ભયાતિસાર:-ચેરી, વ્યભિચાર, ખૂન અથવા રાજ્ય વિરુદ્ધ કોઈ પણ પ્રકારનો યુનો કરવામાં આવે અને તે યુનાની તપાસ થતી હોય; જેથી પકડાવાના અથવા સજ્જ પામવાના તથા આખરૂ જવાના ભયથી હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત પાચકપિત્તમાં તરત મળી જઈ, પાચકપિત્તનો અતિયોગ કરે છે અને હૃદયમાં રહેલો પાનવાયુ અવલંબન કફમાં ઝટ મળી જવાથી પાનવાયુ તેને સૂકવી નાખે છે; તેથી છાતીમાં ધખકારા વધી પડે છે, મોઢે શોષ પડે છે, હૃદય સંકોચાય છે, અન્નાશયમાં વાયુનો અતિયોગ ધવાથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે અને પાચકપિત્ત અપાનવાયુમાં ઝટ ભિતરી જવાથી તે રોગીને ઉપરાછાપરી પાતળા ઝાડા થાય છે. આથી થોડા વખતમાં તે રોગીની સાતે ધાતુમાં રહેલા પાંચ પ્રકારના કફો સુકાઈ જવાથી અને પિત્ત છટ્ટું પડી જવાથી વારંવાર પાતળા ઝાડા થાય છે. તે એટલે સુધી કે, કોઈ વખતે રોગીને ભાન પણ રહેતું નથી કે ઝાડો થયો! એવા ઉપદ્રવવાળા રોગીને ભયાતિસાર થયો છે

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૩૫

એમ જાણવું. અતિસારના રોગમાં ત્રિદોષનો, શોકનો અને ભયનો અતિસાર થયો હોય, તો તે અસાધ્ય ગણાય છે; કારણ કે જ્યાં સુધી તેના રોગનું કારણ સમજાય નહિ અને સમજ્યા પછી પણ તે કારણ દૂર થાય નહિ, ત્યાં સુધી એકલા ઔષધથી શોકાતિસાર અને ભયાતિસાર મટતા નથી. તેવી રીતે સન્નિપાતાતિસારમાં ત્રણે દોષ દેખેલા હોવાથી વાયુને સમાવીએ તો પિત્તનો અને કફનો અતિયોગ થાય. પિત્તને સમાવીએ તો કફનો વાયુના સ્થાનમાં મિથ્યાયોગ થાય અને કફને સમાવવા જઈએ તો, પિત્તનો અતિયોગ થાય. એટલે વાયુનો હીનયોગ થઈ જાય, જેથી એ ત્રિદોષનું શમન થતું નથી અને રોગી જીવતો નથી. એટલા માટે વાતાતિસાર, પિત્તાતિસાર અને કફાતિસારના ઉપાય કરવા, પણ તે સાથે વેદે એવી સાવચેતી રાખવી કે, આ રોગ ભયંકર છે એમ કહીને રોગીના મનમાં ભય કે શોક ઉત્પન્ન થાય નહિ; એટલું જરૂર ધ્યાનમાં રાખી ચિકિત્સા કરવી; જેથી તે રોગી જરૂર સારો થશે. માધવનિદાનશાસ્ત્રમાં અતિસારના છ લાગ પાડેલા છે; પણ જેમાં ભયાતિસારને ઠેકાણે આમાતિસાર તથા સાતમે રક્તાતિસાર લખેલો છે અને અમે આમાતિસાર તથા રક્તાતિસાર લખ્યા નથી તેનું એનું કારણ એવું છે કે, એકંદરે જોતાં પ્રથમના ચાર પ્રકારના અતિસાર, એ આમાતિસારજ છે અને રક્તાતિસાર પિત્તાતિસારમાં સમાઈ જાય છે; જેથી તેના જુદાં સ્વરૂપ લખવાં એ અમે દુરસ્ત ધાર્યું નથી. પરંતુ જે વૈદ્યરાજેને ભયાતિસાર કાઠી નાખી આમાતિસારને છૂટો તથા રક્તાતિસારને સાતમે ગણવો હોય તો તેમાં અમને કાંઈ હરકત નથી. અતિસાર તથા સંગ્રહણીના સ્વરૂપમાં વધારે ફેર જણાતો નથી. એટલા માટે સંગ્રહણીનું વર્ણન આ સાથે કરીને પછી તેની ચિકિત્સા ઉપર આવીશું; કારણ કે જેમ અતિસાર અને સંગ્રહણીના લક્ષણમાં ખૂબ ફેર જણાતો નથી,

૪૩૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

તેમ તેની ચિકિત્સા તથા પથ્યાપથ્યમાં પણ બહુ ફેર જણાતો નથી. એટલા માટે આ બે રોગને સાથે લખવા એ દુરસ્ત ધાર્યું છે.

૨. સંગ્રહણી:—મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારથી કોઠામાં રહેલા પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી કલેદન કફ વધી જાય છે. જેથી ખાધેલું અન્ન પર્યા વિના કાચું ને કાચું પિત્ત સાથે મળીને મળદ્વારથી બહાર નીકળી જાય છે; અને અગ્નિને રહેવાની છઠ્ઠી કળા જેતું નામ ગ્રહણી છે, તે ગ્રહણી અન્નનો, રસનો અને વાયુનો સંગ્રહ કરતી નથી; તેથી આ રોગને સંગ્રહણી એવું નામ આપ્યું છે. તે સંગ્રહણી-(૧) વાતસંગ્રહણી (૨) પિત્તસંગ્રહણી, (૩) કફસંગ્રહણી, (૪) ત્રિદોષસંગ્રહણી; અને (૫) આમસંગ્રહણી-એ રીતે એના પાંચ ભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે; પરંતુ અતિસારમાં માત્ર પાતળા ઝાડા થાય છે અને સંગ્રહણીમાં વખતે ઝાડા બંધાયલા અથવા કાચા આમ જેવા, અથવા નરમ થાય છે; તેથી સંગ્રહણીને અતિસારથી જુદી ગણી છે.

૧. વાતસંગ્રહણી:—તીખાં લોજન, કડવાં લોજન, તૂસં લોજન, રુક્ષ, અતિ શીતળ અને અતિ લોજનથી, ખૂબ ચાલવાથી, વિષ્ટાના વેગને રોકવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, કોઠામાં રહેલો સમાન વાયુ હીનયોગને અને મળાશયમાં રહેલો અપાન વાયુ મિથ્યાયોગને પામી, કલેદન કફ વૃદ્ધિ પામી, પાચન-પિત્તમાં જર્ઘ પિત્તનો મિથ્યાયોગ કરે છે; જેથી ખાન અને પાનના પદાર્થોને પચાવી શકતો નથી. તેથી પકવાશયમાં રહેલો ખાન અને પાનનો કાચો રસ અપાનરાયુમાં મળીને વારે વારે બહાર નીકળે છે; તેથી રોગીને અન્ન પચતું નથી. પાચકપિત્ત સાધકપિત્તમાં અવલંબન કફને નહિ મોકલવાથી, ઉદાનવાયુ ગળામાં રહેલા રસન કફને સૂકવી નાખે છે; તેથી કંઠ તથા મોઢું સુકાય છે, તરસ લાગે છે; તેમ ઉદાનવાયુ સ્નેહનકફને સૂકવે છે; તેથી આલોચકપિત્તનો અતિયોગ થાય

અતિસાર, સંબ્રહ્મણી તથા અર્શરોગ

૪૩૭

છે, તેથી રોગીને ચક્કર આવે છે. ઉદાનવાયુને અતિયોગ થવાથી કાનમાં અવાજ થાય છે અને પડખામાં પીડા થાય છે. તેમ સંપ્રલે-
ષણ કફને વ્યાનવાયુ સૂકવવાથી સાથજોના સાંધામાં અને જત્રુ
(હાંસડી)ના સાંધામાં પીડા થાય છે. અવલંબન કફના હીન-
યોગથી પાનવાયુ હૃદયમાં પીડા કરે છે અને એકંદરે સમાનવાયુ,
અપાનવાયુ તથા પાનવાયુની ઐશ્વિસમાં અવ્યવસ્થા થવાથી શરીર
દુબળું થાય છે અને પિત્તના હીનયોગથી ળળ ઓછું થાય છે;
જેથી શરીરમાં વિરસપણું એટલે તેજ ઘટી જાય છે. પિત્તના હીન-
યોગથી પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા તથા પિત્તને કોપાવનારા સઘળા
રસો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, મનમાં ગ્લાનિ થાય છે. સમાન-
વાયુના અતિયોગથી અન્ન પાચન થતું હોય તેા પચેલો
ખોરાક રંજકપિત્તના હીનયોગને લીધે, યકૃત લઈ શકતું નથી;
તેથી પેટમાં આફરો થાય છે અને તે આફરાને લીધે અપાનવાયુ
એકઠો થઈ, આંતરડાંમાં ગોળાના આકારની એક ગાંઠ ઉત્પન્ન કરી,
આંતરડાંમાં ચારે બાજુએ ફેરવે છે. આથી વખતે ઘણા વૈદ્યોને
શુભમની શંકા થાય છે, તેથી રોગીને ઘણી વારે થોડો થોડો વારં-
વાર પાતળો, સુકાયલો, કાચો અને શબ્દ સાથે ફીણવાળો ઝાડો
થાય છે, તેને વાતસંબ્રહ્મણી કહે છે.

૨. પિત્તસંબ્રહ્મણી:—ઘણાં તીખાં, કડવાં, બળતરા કર-
નારાં, ખાટાં તથા ખારાં લોજનથી પિત્તનેા અતિયોગ થાય
છે. તેથી સમાનવાયુ પાતળો થવાથી રંજકપિત્તને અન્નનો
રસ પહોંચાડી શકતો નથી. આથી રંજકપિત્તને રહેવાનું સ્થાન જે
યકૃત છે તેના એક ભાગમાંથી પાચક રસ એટલે ખાટો પદાર્થ
પકવાશયમાં નાખવાને ક્રમ ચાલુ રહેવાથી, તે ખાટા રસમાં રહેલું
પિત્ત પાચકપિત્તને ઠારી નાખે છે. આથી સાધક પિત્તમાં રંજકપિત્ત
લેાહીને મોકલી શકતું નથી, તેથી પિત્ત મળેલા રુધિરનેા રંગ

૪૩૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

પીળો થવાથી, તે રોગી પીળો દેખાય છે. તેવીજ રીતે દૂષિત થયેલું પિત્ત અપાનવાયુ સાથે મળવાથી લીલા તથા પીળા અને દ્રવરૂપ પાતળા ઝાડા થાય છે. એવા ખાટા રસમિશ્રિત રસને સમાનવાયુ રંજકપિત્તમાં મોકલી આપે અને ત્યાંથી પાનવાયુ તેને તેવાજ રૂપમાં હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તમાં મોકલે છે. આથી સાધકપિત્તનો અતિયોગ અને અવલંબન કરીને પાનવાયુ સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી, તે રોગીને ખાટા ઝોડકાર, હૃદય તથા ગળામાં દાહ, અરુચિ અને તરસની પીડા થાય છે. એવા ઉપદ્રવવાળા રોગીને પિત્તસંગ્રહણી થઈ છે એવું કહેવામાં આવે છે. કોઈ શંકા કરે કે, પિત્ત કે જે અગ્નિના ગુણુવાળું છે તે અગ્નિને શી રીતે શાંત કરે છે? તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે, જેમ ઉપજી પાણી અગ્નિના ગુણુવાળું હોવા છતાં અગ્નિને શાંત કરે છે, તેમ યદુતમાંથી આવતું ખાટું પિત્ત સમાનવાયુથી મિશ્રિત થઈ, પાચકપિત્તમાં રહેલા અગ્નિને શાંત કરી મંદાગ્નિ બનાવે છે.

૩. કફસંગ્રહણી:—ઘણાં ભારે, સિન્ધ, શીતળ આદિ લોબ્ધન કરવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી અને જમીને તરત સૂઈ રહેવાથી, કોઠામાં રહેલા કલેહન કરીને અતિયોગ થવાથી પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે. જેથી ખાંધેલું અન્ન લાગ્યેજ પચે છે અને તે કરીને અતિયોગવાળો મધુરરસ રંજકપિત્તને મળવાથી રુધિરમાં ઘોળા પરમાણુઓ વધી જાય છે અને તેથી હૃદયમાં અવલંબન કરીને અતિયોગ થાય છે. એટલે સાધકપિત્ત રક્તને બરાબર શુદ્ધ કરી શકતું નથી, તેથી રોગીનો રંગ ઘોળો પડી જાય છે. કોઠામાં કલેહન કરીને અતિયોગ થવાથી અને તે કફમિશ્રિત રસને યોગે રસન કરીને અતિયોગ થવાથી અરુચિ થાય છે, મોટું કફથી ચોપડાયલું રહે છે, મોઠામાં મીઠાશ રહે છે, ઉધરસ ઘણી આવે છે, થંક ઘણું પડે છે, જેને લીધે ઉદાનવાયુમાં બ્રાજકપિત્તનો મિથ્યા-

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૩૬

યોગ થવાથી સળેખમ થાય છે. સાધકપિત્તનો હીનયોગ અને અવલંબન કફનો અતિયોગથી છાતી સ્તબ્ધ થાય છે, ઓડકાર મીઠા આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે અને સ્ત્રીના પ્રસંગમાં સાધકપિત્તના હીનયોગને લીધે કામદેવ ઉત્પન્ન થતો નથી. અપાનવાયુમાં કલેહન કફનો અતિયોગ થવાથી, કફથી સંદુક્ત તૂટેલો, કાચો અને વજનદાર મળ નીકળ્યા કરે છે. પાંચે પ્રકારના કફનો અતિયોગથી અને પાંચે પ્રકારના પિત્તના હીનયોગથી શરીર ગઠારથી પુષ્ટ જણાય છે, પણ અંદરથી નિર્બળ થતું જાય છે અને આળસ આવ્યા કરે છે, તેને કફસંગ્રહણી કહે છે.

૪. ત્રિદોષ સંગ્રહણી:—વાતસંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને કફસંગ્રહણીમાં મળાશય, પિત્તાશય અને કફાશયમાં તે તે સ્થાનાધિપતિ વાયુ અને પિત્તનો હીનયોગ થવાથી અને કફનો અતિયોગ થવાથી, ત્રણે લક્ષણવાળા ઉપદ્રવોને ત્રણે સ્થાનો પેકીના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી ત્રણે પ્રકારનાં લક્ષણોવાળા અને રંગવાળા તથા એ ત્રણે પ્રકારના ઉપદ્રવવાળા જે આડા થાય છે, તેને ત્રિદોષસંગ્રહણી કહે છે. એ સંગ્રહણીથી વિશેષ ઉપદ્રવ હોવાથી જે સંગ્રહણીમાં ગડગડાટ થાય છે તેને ઘટીયંત્ર-સંગ્રહણી કહે છે. જેમાં કાચો આમ તૂટી પડે છે તેને આમ સંગ્રહણી કહે છે. તેથી તેનું જીડું વણું કરવાનું યોગ્ય ધાતું નથી; પરંતુ જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે માધવનિદાન અને ભાવપ્રકાશમાં જોઈ લેવું.

અમારા અનુભવ પ્રમાણે ઉપર લખેલા અતિસાર અને સંગ્રહણીના રોગો પુરુષોમાં કવચિત કવચિત જોવામાં આવ્યા છે; પરંતુ ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભાવસ્થામાં પાતળા આડા એટલે અતિસાર થાય છે અને તે પ્રસૂતા થયા પછી તે આડાનો રોગ સંગ્રહણીમાં ફેરવાઈ જાય છે. વર્તમાનકાળમાં કાચા ખાંધાવાળી, ટૂંકી ઉચ્ચરમાં ગર્ભ ધરનારી, પતિની અતિ વિષયવાસના તૃપ્ત કરનારી

૪૪૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

અથવા પોતે અત્યંત મૈથુનનું સેવન કરનારી અને ગર્ભાવસ્થાના તથા પ્રસૂતાના નિયમનો ભંગ કરી યથેચ્છ ખાનપાન કરનારી સ્ત્રીઓમાં એ સંગ્રહણીનો રોગ વિશેષપણે જોવામાં આવે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ પહેલી સુવાવડમાંથીજ બગડે છે, પણ જેમ તેમ કરતાં સારી થાય તો બીજી કે ત્રીજી સુવાવડે તો જરૂર મૃત્યુને શરણુ થાય છે. એટલા માટે ગર્ભિણીને ગર્ભિણીના રોગોથી બચાવી, હલકેા અને પૌષ્ટિક ખોરાક આપી, પ્રસૂતિના સમયમાં પથ્યાપથ્યનો વિચાર કરી, અજીર્ણ થાય નહિ એવું ખાનપાન આપી, તેની સારવાર કરવામાં આવે, તોજ તે અતિસાર, સંગ્રહણી, જીર્ણવર અને ક્ષયની બીમારીથી બચી શકે. એટલા માટે આટલી સૂચના કર્યા પછી અતિસાર તથા સંગ્રહણીની ચિકિત્સા તથા તેના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે લખીએ છીએ.

જો ગર્ભિણી સ્ત્રીને પાતળા ઝાડા થતા હોય અથવા પ્રસૂતિ થયા પછી સંગ્રહણી થઈ હોય અને તે અતિસાર કે સંગ્રહણી જીદી પારખતી હોય, તો તે સ્ત્રીની જીભ તપાસવી. જો જીભ ઉપર જીભના અંકુરો કાયમ જણાય અને જીભ રાતીપીળી છારીવાળી દેખાય, તો તેને અતિસાર થયો છે એમ જાણવું. પણ જીભની ઉપરના અંકુરો બધા સમાઈ જાય અને જીભ લીસી, કોમળ હથેલી જેવી સપાટ દેખાય અને તે ઉપર ચાંદી પડી ગઈ હોય, અથવા મોં આવેલું રહેતું હોય, તો તેને સંગ્રહણી થઈ છે એમ જાણવું. કારણ કે આમાશયમાં આમ કાચો ઉત્પન્ન થવાથી જીભના રેષા બગડતા નથી પણ પીળી છારી આવે છે. પરંતુ પકવાશય અને આમાશયમાં પાચકરસ દબ્ધ થવાથી, આમાશય અને પકવાશયમાં રસને ચૂસવાવાળી ધમનિઓના સોતો પાકી જવાથી તથા મુખ્ય આંતરડામાં ચાંદી પડવાથી જીભ ઉપર તે ચાંદી દેખાય છે. એટલા માટે જ્યાં સુધી આમાશયમાં તથા પકવાશયમાં સુધારો

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૪૨

થાય નહિ, ત્યાં સુધી તેને અન્ન આપવામાં આવે, તો તે અન્ન પાચન નહિ થતાં, કાચું ને કાચું નીકળી જાય છે અને વાસી રહે તો તે પેટમાં સડી, આંતરડાંને સડાવી નાખે છે. એટલા માટે અતિસાર અને સંગ્રહણીના રોગીને પિત્તના દાહથી પડેલી ચાંદીઓ રુઝવાને માટે તથા આંતરડાંમાં પાચક રસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે તે રોગીને જેમ અને તેમ છાશ ઉપર રાખવો. પરંતુ વર્તમાન કાળમાં છાશના ગુણુદોષ જાણ્યા વિના અને અતિસાર તથા સંગ્રહણીમાં કયો દોષ વધારે ખગડેલો છે તેનું નિદાન કર્યા વિના, જે વૈદ્યો 'કેવળ છાશ પીઓ' અથવા 'છાશ ઉપરજ રહો' એવો યોગ્ય કરે છે, તેઓ એક જાતની ખૂલ કરે છે. એટલા માટે અમે પ્રથમ છાશનું વિવેચન કરીએ છીએ.

સુશુભે ઘોળ, મધિત, ઉદસ્વિત અને તક એ રીતે છાશના ચાર ભેદ કહેલા છે. પાણી નહિ નાખતાં ઉપરના ચીકાશવાળા ભાગ સહિત વલોવેલું દહીં ઘોળ કહેવાય છે. ઉપરનો ચીકાશવાળો ભાગ કાઢી નાખી, પાણી નાખ્યા વગરજ વલોવેલું દહીં મધિત કહેવાય છે. અરધું પાણી નાખીને વલોવેલું દહીં ઉદસ્વિત કહેવાય છે અને ચારગણું પાણી નાખી વલોવેલું દહીં તક (છાશ) કહેવાય છે. ઘોળ વાયુ તથા પિત્તને હરનાર છે, મધિત કફ તથા પિત્તને હરનાર છે, ઉદસ્વિત કફ કરનાર છે, બળ આપનાર છે અને શ્રમને મટાડવામાં ઉત્તમ માનેલું છે. તક નામની છાશ દસ્તને રોકનાર છે, તૂરાશ, ખટાશ તથા મીઠાશવાળી છે, તેથી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, બળ આપનાર છે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. તક નામની છાશ સંગ્રહણી આદિ રોગોવાળાને પથ્ય છે; ખાટી હોવાથી વાયુને હરનાર છે; તાજી હોવાથી દાહને શાંત કરે છે; પાકમાં મધુર છે, પણ અત્યંત પાન કરવાથી પિત્તને કોપાવનાર

૪૪૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

છે. તૂરી હોવાથી, ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી, સાંધાઓને શિથિલ કરનાર હોવાથી તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને પણ મટાડનાર છે. એકંદરે છાશ પુષ્ટિ તથા બળ આપનાર છે. એટલા માટે જુદા જુદા દોષોના ઉપદ્રવમાં જુદા જુદા અનુપાન સાથે છાશ આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. વાતાતિસાર તથા વાતસંગ્રહણીમાં સિંધવ નાખેલી ખાટી છાશ ઉત્તમ છે. પિત્તાતિસાર તથા પિત્ત સંગ્રહણીમાં ખટમધુરી તથા સાકરવાળી છાશ ઉત્તમ છે અને કફાતિસાર તથા કફસંગ્રહણીમાં સૂઠ, મરી, પીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખેલી છાશ ઉત્તમ છે. હિંગ તથા જીરાનો વધાર કરી, જેમાં સિંધવનો બૂકો લાભરાવ્યો હોય એવી ઘોળ નામની છાશ, સંગ્રહણીને, હરસને અને અતિસારને હણે છે; તેમજ વાયુને હરવામાં ઉત્તમ છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, બળને માટે સારી છે અને મૂત્રાશયના શૂળને મટાડનાર છે. કાચી છાશ કોઠાના કફને તોડે છે અને કંઠમાં કફ કરે છે. સળેખમ, શ્વાસ અને ઉદરસ આદિ રોગોમાં પાકી છાશનો ઉપયોગ કરવો સારો છે. સંગ્રહણી તથા અતિસારના રોગી સિવાય ઉનાળામાં કોઈને છાશ આપવી નહિ, તેમજ ક્ષતવાળાને, દુર્ગંજને, મૂર્છાવાળાને, ભ્રમવાળાને દાહવાળાને અને રક્તપિત્તના રોગવાળાને પણ છાશ આપવી નહિ. તક નામની છાશનું સેવન કરનાર માણસ કદી પણ વ્યથા પામતો નથી અને તે છાશથી બળી ગયેલા રોગો કદી પણ પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ સ્વર્ગમાં અમૃત દેવતાઓને સુખ આપનાર છે, તેમ છાશ પૃથ્વીમાં મનુષ્યોને સુખ આપનાર છે. ઘણી વાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, રોગીને છાશ આપ્યા પછી તેને હાડકામાં દુખાવો, છાતીમાં દાહ અને ગળામાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા વખતમાં સૂઠ, જીરું, શેકેલી હિંગ, રાઈ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ખનાવી, છાશમાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય તેટલું મેળવી, રોગીને

અતિસાર, સંઘ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૪૩

પાવાથી છાશ ઉપદ્રવ કરતી નથી. અતિસાર તથા સંઘ્રહણીના રોગીને જ્યારથી છાશ આપવાની શરૂ કરવી ત્યારથી ક્રમે ક્રમે છાશ વધારતા જવી અને અન્નને ઘટાડતા જવું. તે એવી રીતે કે રોગી માત્ર છાશ ઉપરજ રહી શકે, જેથી આંતરડાંમાં રહેલો કાચો આમ, પાકા મળના રૂપમાં બંધાઈને બહાર આવશે. વળી છાશને લીધે વિદગ્ધ થયેલા પિત્તની શાંતિ થઈ, આંતરડાંમાં પડેલી આંદી, ક્ષત અથવા સોજો હશે તે પણ મટી જશે. એટલે રોગીની જીભ સારા માણસ જેવી અંકુરવાળી અને સ્વાદના રસને સહન કરનારી થશે. તે ઉપરથી જાણવું કે રોગી રોગમુક્ત થયો છે. તે પછી ધીમે ધીમે માત્ર ચોખ્ખાને ખોરાક આપવો. તે ચોખ્ખાને પેચાના રૂપમાં, ચવાગુના રૂપમાં, વિકેપીના રૂપમાં, મંડના રૂપમાં અને છેલ્લે ભક્ત (ભાત) ના રૂપમાં છાશ સાથે આપતા જવું. જ્યારે ખરાખર અગ્નિ પ્રતીસ થાય અને રોગી સશક્ત થવા માંડે ત્યાર પછી ખીજાં ધાન્યો ક્રમે ક્રમે થોડાં થોડાં આપવાં. પણ અતિસાર તથા સંઘ્રહણીના રોગીને તુવેરની નરમ દાળ તથા દૂધ, કેઈ પણ સંજોગમાં આપવાં નહિ. જ્યારે તુવેરની દાળ અને દૂધનું પાચન થાય ત્યારે જાણવું કે રોગીનાં આંતરડાંમાં રહેલા દોષો શાંત થયા છે. તે પછી તે રોગીને ગમે તે વ્વતનો ખોરાક આપવાને હરકત નથી. છતાં જેટલા વખત સુધી વિદાહી એટલે તેલમાં તળેલાં અન્નો અને ગુર્વાંજ એટલે ઘીમાં તળેલા તથા મીઠાશવાળા પદાર્થો ખાવામાં ન લેવાય ત્યાં સુધી અતિ ઉત્તમ છે. પણ જો જીભના સ્વાદથી ન રહેવાય તો ક્રમે ક્રમે થોડા થોડા આપવા. કેટલીક વાર રોગીનું પેટ ચડે છે, આક્રો થાય છે, પેટમાં દુખે છે અને પેશાબ અટકી જાય છે, તેવા ઉપદ્રવમાં તે રોગીને ગરમ ઔષધ આપવાને વૈદનું મન લલચાય છે, તેમ રોગી પણ તેવા ગરમ ઉપચાર કરાવવાને તૈયાર થાય છે અથવા પોતે ખાનગી રીતે કરે છે, પણ તેથી

૪૪૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

કાયદો થતો નથી. તેવા વખતમાં તો માત્ર થોડીક છાશ પીવાથી કાયદો થાય છે, એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.

— સર્જરસ:—રાજને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, શીશીમાં ભરી મૂકવી. એનું નામ સર્જરસ પાડયું છે.

રૂપરસ:—ઘાપડાણને ઉપરનીચે કોયલા સળગાવી ખૂબ તપાવવો એટલે કૂલી જશે. તેને વાટી શીશીમાં ભરી મૂકવો એનું નામ અમે રૂપરસ પાડયું છે.

દાડિમાષ્ટક:—સૂંઠ તોલા ચાર, હિંગડો તોલા ચાર (કુલા-વેલો), બાયફળ તોલા ચાર અને સંચળખાર તોલા ચાર, એ સર્વેને વાટીને ચૂર્ણ કરવું. પછી બનતાં સુધી ખાટી બતતનું અને ખાટું ન મળે તો મીઠી બતતનું દાડમ લાવી, તેની ડીયા આગળથી એક ઈંચની ડાગળી કાઢી, બિયાંને દબાવી ખાટો પાડવો. તે ખાડામાં સમાય એટલું ઉપર લખેલું ચૂર્ણ દબાવીને ભરવું. પછી તે ઉપર પેટ્ટી ડાગળી ખેસાડી તેના પર કપડું લપેટવું. કપડું લપેટ્યા પછી તેના પર પીણું મટોડું ચોપડવું. તે પીણા મટોડા પર ખીણું કપડું લપેટવું. તે કપડા પર પાછું મટોડું લગાડી ગોળો બનાવવો, તે ગોળા પર રાખોડી દાખવી. પછી તે ગોળાને થોડાંક છાણાંની આંચમાં બકાય એટલો પકાવવો. આમાં એટલી વાત યાદ રાખવી કે, જો તાપ વધુ લાગશે તો દાડમ બળી જશે અને તાપ એછો લાગશે તો દાડમ કાચું નીકળશે. માટે દાડમ બકાઈ રહે એટલોજ તાપ લગાડવો. દાડમ બકાઈ રહ્યું એની નિશાની એવી છે કે, ગોળા ઉપર કામડીની સળી ખેસતાં તે ખરો થઈ ગયેલો લાગે એટલે દાડમ બકાયું છે એમ બલવું. પછી તે ગોળાને કાઢી લઈ કપડું તથા માટી દૂર કરી, તેનાં બકાયેલાં છોડાં, અંદરનાં ખીજ અને ભરેલા મસાલા સાથે ગરમ ગરમ હોય તે વખતથીજ

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શ રાગ

૪૪૫

દાડમને ખૂબ ખારીક વાટવું. એવું ખારીક વાટવું કે બકાયલાં છોડાં અને દાડમના ઠંજિયા ઝીણા વટાઇ બંધ. તે પછી તેની વટાણા વટાણા જેવડી ગોળી વાળી તડકે સૂકવી શીશીમાં ભરી મૂકવી. એનું નામ અમે દાડિમાઇક પાડયું છે.

મદનકામેશ્વર:—ત્રિકટુ તોલા છે, એલચી તોલા બે, નાગ-કેશર તોલા એક, તમાલપત્ર તોલા એક, બંધકળ તોલા ચાર, વાંસકપૂર તોલા ચાર, કેશર તોલા બે, અક્કલગરો તોલા ચાર, ખમ્મન સફેદ તોલા ચાર, કસ્તૂરી વાલ ચાર, સોનાના વરખ વાલ ચાર, રૂપાના વરખ તોલા બે, એ સર્વેને ખાંડીને વસ્ત્રગાળ ચૂણું બનાવવું. પછી ખારેક શેર એકને ચાર કલાક પાણીમાં પલાળી, એક બાળુથી ઊભી ચીરી ઠંજિયો કાઢી નાખવો. તે ઠંજિયાની જગ્યાએ તેમાં માય તેટલો દાખીને ગૂગળ ભરવો. પછી તે ખારેકને દોરા વડે બાંધવી. એવી રીતે બધી ખારેકમાં ગૂગળ ભરી દોરાથી બાંધી, એકેક ખારેક ઉપર ચુડું ચુડું ઘઉંની કણકતું પડ ચડાવી, તેને દેવતા ઉપર શેકવી. કણકતું પડ શેકાઇને કાણું થઈ બંધ એટલે બાણવું કે તે માંહેની ખારેક બકાઈ ગઈ છે. પછી તે તમામ ખારેકને કણકથી જુદી પાડી, દોરા છોડી નાખી, ગરમ ગરમ હોય ત્યારે છૂંદવી. તેને છૂંદતા જવું અને ઉપલો તૈયાર કરેલો મસાલો મહીં મેળવતા જવું. એ રીતે તમામ મસાલો સમાઈ બંધ ત્યાં સુધી ખાંડણીદરતા વડે છૂંદ્યાજ કરવું, કારણ કે એ ગૂગળવાળી બાકેલી ખારેક ખલમાં વટાતી નથી, તેથી છૂંદી છૂંદીને ગોળી વળે તેવી એકરસ બનાવવી. એકત્ર પિંડો થયા પછી તેની મઠના દાણા જેવડી ગોળી વાળી, છાંયે સૂકવી, બ્યારે બરાબર સુકાઈ બંધ ત્યારે ઉપરથી પાણીનો હાથ ઢઈ, રૂપાના વરખમાં રગદોળવી, એટલે રૂપાના વરખવાળી ચળકતી ગોળી થશે. એક શેર ખારેકની ગોળી હશે તો તેના ઉપર એક તોલો વરખ ચડશે.

૪૪૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

પણ એટલું યાદ રાખવાનું કે, ઉપર લખેલા બે તોલા વરખમાં ઠસર કરવી નહિ, પણ ગોળી પર ચડાવવાના એક તોલા વરખ બુદ્ધા લાવવા. આ ગોળીનું નામ અમે મદનકામેશ્વર રાખ્યું છે.

મંગુસ્તાનનું ફળ:-આ ફળો પરદેશથી સૂકાં બીલા જેવાં આવે છે અને ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે. તે ફળને લાવી છાલ, બિયાં અને ગર્ભ સાથે ખાંડી વચ્ચગાળ કરી, શીશીમાં ભરી રાખવું તેનું નામ મંગુસ્તાન છે.

જીરકાદિમોદક:-જીરું તોલા બગીચા, શેકેલી ભાંગ તોલા સોળ, લોહભસ્મ તોલા સોળ, ગંગલસ્મ, અથકલસ્મ, વરિયાળી, તાલીસપત્ર, બવંત્રી, બયફળ, ધાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, તજ, નાગકેશર, એલચી, તમાલપત્ર, લવિંગ, શિલાબિત, સુખડ, રતાંજળી, જટામાંસી, રાતી દ્રાક્ષ, ષડકચૂરો, કુલાવેલો ટંકણુખાર, શેરી લોખાન, જેઠીમધ, વાંસકપૂર, ચિનીકબાલા, વાળો, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, ખીલીનો ગર્ભ, સાદડાની છાલ, સુવા, દેવદાર, ણરાસકપૂર, માલકાંકણી, જીરું, મોચરસ, કડુ, કમળકાકડી, એ સર્વને સરખે ભાગે એકેક તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી ઉપરના જીરું તથા ભાંગના ચૂર્ણમાં મેળવી, સર્વથી થોથે ભાગે સાકર મેળવી, બેઘએ તેટલું મધ નાખીને એકેક તોલાની ગોળી બનાવી, એક ગોળી સવારના પહોરમાં રોજ ખાય અને ઉપરથી ટાડું પાણી પીએ, તો સર્વ પ્રકારની સંગ્રહણી, આમ, પિત્તદોષ, મંદાગ્નિ, રક્તાતિસાર, અતિસાર, વિષમજ્વર અને શબ્દ સહિત ઘેર જાંભીર અરુણપિત્તજ દોષ, આ સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તેમજ અતિસાર, સંગ્રહણી, વાત, પિત્ત, કફ દ્રંદ્રજ અને સન્નિપાત સંગ્રહણી, ઠેઠાના વિકાર, શૂળ, અરુચિ, એ સર્વને મટાડે છે. એ પ્રમાણે લૈષજ્ય રત્નાવલિમાં લખેલો પાઠ છે. પરંતુ નળગા શરીરવાળા અને આપણા ગુજરાતના મનુષ્યોથી એક તોલા પાક હજમ

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૪૭

થતો નથી, તેથી અમે એક તોલાના ચાર ભાગ કરી રોગીને આપી-એ છીએ. એ પાકથી સંગ્રહણી અને અતિસાર, મટીને શરીરમાં લોહી વધે છે તથા શક્તિ આવે છે, પરંતુ પાણી સાથે નહિ આપતાં અમે એની ઉપર છાશ પાછએ છીએ, તેથી ઘણા સરસ ફાયદો થાય છે. સંગ્રહણી કે અતિસારનો કાયમનો રોગ લાગુ પડ્યો ન હોય એટલે રોગીનું મોહું ન આવ્યું હોય તો, ગુલાબી, સર્જ-રસ અને માલતિનાં પડીકાં બે વાલ વજનનાં દિવસમાં ત્રણવાર, પાણી સાથે આપવાથી ઝાડા બંધાઈ જાય છે. અથવા દિવસમાં ત્રણ વાર દાડિમાષ્ટકની બખ્બે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ઝાડા બંધ થાય છે. અથવા એકલા મંગુસ્તાનનું ચૂણું પાણી સાથે આપવાથી પણ ઝાડો બંધાય છે. પરંતુ અતિસાર કે સંગ્રહણી સંપૂર્ણ લક્ષણ સાથે થયેલી હોય અને જેમાં મોહું આવી ગયું હોય તેવી અવસ્થામાં છાશનો પ્રયોગ શરૂ કરી તે રોગીને માલતિચૂણું, સર્જરસ અને રૂપરસનાં બખ્બે વાલનાં પડીકાં પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાં. એ પડીકાં બાધા પછી અર્ધો કલાકને અંતરે બખ્બે ગોળી દાડિમાષ્ટકની આપવી. પણ જે રોગીના પેટમાં દુખતું હોય, પેટ ચડતું હોય, પેટમાં ગડ-ગડાટ થતો હોય તો માલતિ, રૂપરસ અને સર્જરસનાં પડીકાં સાથે બખ્બે ગોળી મહનકામેશ્વરની આપવાથી ઘણા ફાયદો થઈ રોગીની શક્તિ વધે છે. જે લયંકર સંગ્રહણી અથવા અતિસાર જણાય અને રોગી ઘણા અશક્ત થયો હોય, તો દિવસમાં એક વાર માત્ર સવારે ક્રૂત જીરકાદિ મોદક છાશ સાથે આપવો અને તે પછી ત્રણ વખત માલતિ, સર્જરસ અને રૂપરસનાં પડીકાં આપવાં. કેટલીક વાર માલતિ, સર્જરસ, રૂપરસ, મંગુસ્તાન અને ગુલાબી એ પાંચ વસ્તુનાં પડીકાં પણ આપવાં પડે છે; તેમ કેટલીક વાર મહનકામેશ્વર અને દાડિમાષ્ટક, જીરકાદિમોદક સાથે

૪૪૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

આપવા પડે છે. ડેટલીક વાર એકલા આનંદભૈરવની બળે ગોળી, દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી આરામ થાય છે. પરંતુ જો પાતળા ઝાડા સાથે આમ, જળસ કે લોહી પડતું હોય અથવા એકલો આમાતિસાર (પ્રવાહિકા) થયો હોય અથવા તે સાથે મરડાથી પેટમાં અમળાટ થતો હોય તેવા વખતમાં માયુંકૃણ અધું ઘસવું, સુખડ બે આનીભાર ઘસવી, બયકૃણ બે આનીભાર ઘસવું; તેમાં સાકર ચાર આનીભાર નાખીને પાણીમાં મેળવી, ચાર તોલાને આસરે પાણી બનાવવું. તે પાણી સાથે દાડિમાષ્ટકની બળે ગોળી અથવા આગળ કહેલી મરડાની ગોળીમાંથી બળે ગોળી અથવા મદનકામેરશ્વની બળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી માત્ર ત્રણ દિવસમાંજ આમ, લોહી, જળસ, મરડો, પેટનું શૂળ અને ગુદાની ફાટ નરમ પડી જાય છે. ઉપર પ્રમાણે રોગીની પ્રકૃતિને જોઈને ઉપર લખેલાં એસડો પૈકી જેમ ધ્યાનમાં આવે તેમ યોજના કરવાથી સંગ્રહણી તથા અતિસારના રોગીઓ સારા થાય છે. પરંતુ અમારો અનુભવ એવો છે કે, સંગ્રહણી તથા અતિસારના રોગીને ગ્રહણીકપાટરસ, અગસ્થિ સૂતરાજરસ વગેરે શાસ્ત્રમાં લખેલા ઘણા રસો પૈકી, જે રસોમાં અરીણુ, ધંતૂરાનાં બીજ, ભાંગ જેવાં નશાવાળાં અને ઝાડાને તુરત બંધ કરનારાં વસાણાં આવ્યાં હોય તેવા રસો આપવા નહિ. જો તેવા રસો આપવામાં આવશે તો તે રોગીને બે દિવસ, ચાર દિવસ કે આઠ દિવસ ઝાડો બંધ રહી, પછી એકદમ છૂટી જશે. ઝાડો બંધાવાથી રોગનું પાણી પચશે, નહિ તો તે રોગીને સોજા આવશે. અરીણુ વગેરેની ગરમી ગુદા ઉપર આવી જવાથી ગુદામાં ફાહ બળશે અને સોજો આવશે. એટલા માટે કેઈ પણ જાતના નશાવાળા પદાર્થો સંગ્રહણી-અતિસારના ઝાડા બંધ કરવા માટે અમે વાપરતા નથી. સંગ્રહણી અને અતિસારમાં મળને તથા અન્નને પચાવનારી પાચક દવાઓ

અતિસાર, સંત્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૪૯

અમારા લગ્ન્યા સિવાયની હોય તો પણ આપવાને હરકત નથી; પણ આડાને રોકવાની દવા કોઈ પણ સંજોગમાં આપવી નહિ. ઉપર છાશ પાવાના પ્રકરણમાં જે વિધિથી છાશ પાઈ અન્ન સુકાવી દઈ, ફરી અન્ન ઉપર ચડાવવો એ શાસ્ત્રની પરિપાટી છે; પરંતુ આ ફેન્સી જમાનામાં જ્યાં લોહોની ધ્યાનમાં એવીજ વાત આવેલી છે કે, “કાલે ભિડીને મરી જવું છે માટે જે ખાધું પીધું તે ખરું!” ત્યાં આગળ શાસ્ત્રની વાતને મનાવવાનો આગ્રહ કરવો એ વેદે પોતાનો વિશ્વાસ ગુમાવવા જેવું છે. એટલા માટે સંત્રહણીના રોગીને બાજરી અથવા જુવારનો રોટલો, ચોખાની ઠણુકી અથવા ભાત, થોડું તેલ અને ગરમ મસાલાવાળું શાક ખાવાને આપી રોગીને સમજાવી, છાશ વધારે પીવાની ભલામણ કરી, ચિકિત્સાનો આરંભ કરવાથી, ઘણા રોગીઓ સારા થયા છે. પરંતુ ઘઉંની રોટલી અથવા ઘઉંના બનેલા પદાર્થો, ચણાનો લોટ, ઘઉંનો લોટ અને બીજાં કઠોળોના લોટ અથવા બધા એકઠા મળેલા કે જુદા જુદા પદાર્થોની ગનાવટના જુદા જુદા પદાર્થો, કે જેમાં કેટલાક તેલમાં તળાઈને, કેટલાક તેલ સાથે બકાઈને, કેટલાક ઉપરથી તેલ લઈને અને કેટલાક તેલમાં બોળીને ખાવાના બને છે, તે તો કદી આપવા નહિ. તેમ બાફેલું કઠોળ, તુવેરની દાળ, દૂધ અને ઘીમાં બનેલાં મિઠાનો કદી આપવા નહિ. લીલું દાડમ, દ્રાક્ષ, મોસાંબી, લીંબુ, ખાટાં લીંબુ, ચિકોતરાં લીંબુ, ફાલસા, કાચી કેરીના મરવા અને કરમદાં, એ ફળો આપી શકાય છે. પરંતુ સફરજન, પાકી કેરી, અંબર લીલાં કે સૂકાં અને ચીકુ જેવાં ફળો આપવાથી ગંભીર નુકસાન થતું અમારા જોવામાં આવ્યું છે, માટે એ વસ્તુની રજા આપવી નહિ.

અસાદ્ય લક્ષણો:—જે રોગીને ઝાડો પાકેલા જાંબુના રંગ જેવો અથવા કાળો, રાતો, પાતળો, ઘી, તેલ, ચરબી, મજાત, આ. ૧૫

૪૫૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

હૃદય, દહીં અથવા માંસના ધોયેલા પાણીના રંગ જેવો હોય છે; અથવા જે ઝાટો કાળો, આસમાની, સિંદૂરિયા રંગનો, તરેહવાર રંગનો, ચળકતો, મોરની પીઠ પર જેવા ચાંદલા હોય છે તેવા તેના ઉપર ધાતુ રનેહના આડાવાળો, વળી વદ્, સુડકાની કે મગ્ગની હુર્ગધી જેવો થણો મળ પડે; એ ઉપરાંત રોગીને તરસ થણી લાગે, ઘળતરા થાય, અન્ન પર અભાવો થાય, શ્વાસ ચાલે, હેડકી આવે, પાંસળાંમાં શૂળ ગારે, ઈંદ્રિયો એશુદ્ધ થાય અને રોગીના મગ્ગદાર પર ચાંદી પડે તથા લવારો દરે તે રોગીને જીવવાની આશા રાખવી નહિ. આ પ્રકારનાં તમામ લક્ષણો એકી વખતે જેવામાં આવતાં નથી પણ એક અથવા બે લક્ષણ જેવામાં આવે તો પણ તેને અસાધ્ય ગણવે. તેમાં પણ જો રોગીની ગુદા ઝાડા થયા પછી સંકોચાય નહિ તો તો જરૂર મરણ પામે આવ્યું છે એમ જાણવું. જે રોગીને ઝાડા થવા છતાં તેનું પેટ ચડતું હોય, શરીરે સોજા આવ્યા હોય, જડરાશિ નાશ પારગો હોય, શરીર ઠંડું પડી ગયું હોય, એવા રોગીના જીવતરની આશા લેવે છોડી દેવી. જે રોગીને સોજો ચડ્યો હોય, ચૂંક આવતી હોય, તાવ આવતો હોય, તરસ લાગતી હોય, ઉધરસ તથા શ્વાસ ચડતો હોય, અન્ન પર અભાવો થતો હોય, બિલટી, મૂર્છા અને હેડકી આવતી હોય, આવા ઉપદ્રવવાળો જે રોગી હોય તેનું ઓસક લેવે કરવું નહિ. જે બરાબર ઓળખી શકાતી નથી અને જેને ઓપધોપચાર ગુણકારક થતા નથી, તેવી સંગ્રહણી મટતી નથી પણ વ્રજા કાળ સુધી રહે છે. સંગ્રહણી તથા અતિસારમાં સોજા આવ્યા હોય, પણ જે તેસોજે ઉપરથ ઈંદ્રિય પર આવ્યો હોય તો તે રોગ અસાધ્ય છે એમ માનવું; પણ વધુમાં વધુ સોજા આવ્યા હોય, શરીર પીળું પડી ગયું હોય, ભૂખ ઇવાઈ ગઈ હોય, ખાંચી ચાલતી હોય, રોગી ગભરાતો હોય અને શક્તિ હીન થઈ ગઈ હોય તો પણ જો ઉપરથ ઈંદ્રિય પર સોજો

અતિસાર, સંત્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૫૧

નહિ આવ્યો હોય તો તે રોગીને ઘીવાળો ખોરાક બંધ કરી ચંચા-મૃત પર્પટી દિવસમાં ત્રણ વખત મધ સાથે ચટાડવાથી, ત્રણચાર મહિને સોજાં ઊતરી જઈ રોગી સારો થાય છે. પણ આખે શરીર થોડો થોડો સોજો હોય અને પેશાબ ઉપર ચળકતો સોજો આવ્યો હોય તે સોજો રોગી સૂએ ત્યારે સમાઈ જાય અથવા ઝોછો થઈ જાય અને જેસે એટલે તરત ઊતરી આવે છે. એવા સો-જાવાળો રોગી કદી પણ જીવતો નથી. જે રોગીનો ઝાડો પાણીમાં નાખતાં ડૂબી જાય તો તે રોગી જાયતો નથી. કેટલાક રોગીની પ્રકૃતિમાં એવો દોષ આવે છે કે જે વસ્તુ ન ખાવાની હોય તેની તે ઇચ્છા કરે છે અને જે ખાવા જેવી પથ્ય વસ્તુની વેંચ રજા આપે તેનો અભાવ થાય છે; તો તે રોગી જીવતો નથી. જે રોગીની જીભ સ્વાદ વિનાની થઈ જાય અથવા જીભ ઉપર કાળા ડાઘ દેખાય તો તે રોગી જીવતો નથી. એટલા માટે સંત્રહણી અને અતિસારના રોગીને માટે વિચારપૂર્વક ઉપચાર કરવાનો શરૂ કરવો. કોઈ કોઈ રોગીને કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ ન હોય પણ, માત્ર અન્નિમંદ થઈ ગયો હોય તથા તે સાથે બે પગની પીંડીઓ, બે સાથળો, બે ઢગરાં ચરો બે ભુજદંડ એ આઠે સ્થાન ઉપરતું માંસ ગળીને સુકાઈ ગયું હોય અને હાથના પહોંચ્યા આગળની બે સીધી હાડકીઓ છૂટી પડેલી દેખાય, તો તે રોગી કોટિ ઉપાયે પણ જીવતો નથી, એવો અમારો ખાસ અનુભવ છે.

૩. હરઅરોગ: -વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો અને વારસામાં મળેલો એટલે જન્મનો, એ પ્રમાણે હરસ રોગના છ પ્રકાર કહેલા છે અને સાધારણ લોકો જેને અર્શ-મસા તથા ખવા-સીરના નામથી ઓળખે છે, તેને હરસ રોગ કહે છે. એ રોગમાં છ જાત ડાંપેલી છે, પરંતુ તે ખૂની અને ઘાદી એવા બે ભાગમાં વહેંચા-યેલી છે. તે એકેક જાત ગુદાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા આંટામાં

૪૫૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિગ્રંથમાળા-ભાગ ૨ નો

(વળીમાં) થાય છે, તેથી ખૂની અને બાદી એવી બે જાતનાં વ્રણ સ્થાન ગણતાં છ પ્રકાર થાય છે. ખૂની હરસમાંથી લોહી પડે છે અને બાદીમાંથી લોહી પડતું નથી પણ તેમાં ફાટ ચાલે છે. તે ખૂની અને બાદી બે પૈકી કોઈ પણ જાતના હરસ, ગુદાની પહેલી વળીમાં થયા હોય તો તે બહાર દેખાયા કરે છે અને બીજી વળીમાં હોય તો ઝાટો થતી વખતે તે બહાર નીકળે છે અને પાછા ઉપર ચડી જાય છે; પણ ત્રીજી વળીવાળા મસાઓ કોઈ પણ વખતે બહાર નીકળતા નથી પરંતુ અંદર રહીને જ પીકા કરે છે. તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય છે કે પહેલી વળીવાળા હરસ સાધ્ય છે, બીજીવાળા કષ્ટસાધ્ય છે અને ત્રીજી વળીમાં થયેલા અસાધ્ય છે. એ પ્રમાણેનું વિવેચન અમારા અનુભવ પ્રમાણેનું કયાં પછી, શાસ્ત્રરીતિએ હરસના રોગનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. કારણ કે માધવનિદાને ગુદી ગુદી જાતના ઝોરાકથી અને ગુદી ગુદી જાતનાં કારણોથી છ પ્રકારના હરસનું વર્ણન કરેલું છે. જેણે જાણવાની ઈચ્છા હોય તેણે માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, વાગ્લક ને ચરકસંહિતાનું નિદાનસ્થાન જોઈ લેવું. આ રોગના ઔષધ માટે શાસ્ત્રોમાં બહુસાલશુક, સૂરણવટક, અમૃતભદ્રાતકાવલેહ, લોહભદ્રાતકાવલેહ, પ્રહતકવ્યા-હરસ વગેરે ઘણા ઉપાયો લખેલા છે; પરંતુ તે બાબતમાં અમારો અનુભવ નહિ હોવાથી તેના ઉતારા કરી વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી. પણ એ રોગને માટે જે અનુભવ અમને થયો છે તે વૈદ્યોની જાણ માટે અહીં આપીએ છીએ. જે ગુદાની ત્રીજી વળીમાં બાદી-મસા થયા હોય ને ઝાટો ઊતરતો ન હોય એટલે તેમાં વિશેષ ફાટ ચાલતી હોય તો કાળી દ્રાક્ષ, સોનામુખી, રેવંચીની ખટાઈ, હરડાં, બહેડાં, અમળાં, ઈંદ્રજવ અને વાયવડંબ તોલો તોલો લઈ, તેને અધકચરાં ખાંડી રાત્રે ઝાંચે પાણીમાં પલાળી ગૂંકવાં. સવારે તે ભૂકાને ચોળીને તેમાં બે રૂપિઆભાર ગોળ મેળવીને, કપડે

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શા રોગ

૪૫૩

ગાળી તે પાણી પીવાથી ત્રણ દિવસમાં ફાટ મરી જશે. વળી જ્યારે એચાર મહિને ફાટ ઊભળી આવે ત્યારે એ પ્રમાણેનું હિમ ખનાવી, દિવસમાં એક વાર સવારે ત્રણ દિવસ સુધી પીવું. જે મસા માંથી લોહી પડતું હોય પણ મસા બહાર દેખાતા ન હોય તેઃ ઈંદ્રજવ, વાયવડંબ, લીખોળી, કાચકાની મીજ અને હિકામાલી સરખે ભાગે લઈ, તેની અર્ધા રૂપિયાભારની ફાકી ઠંડા પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર લેવાથી, લોહી પડતું અટકી જાય છે. જે ઝાડે જતાં મસા બહાર નીકળતા હોય અને હાથમાં પાણી લીધા પછી પાછા ઉપર ચડી જતા હોય, તેમ મસા બહારજ રહેતા હોય અને તે ખૂની કે બાદી ગમે તે જાતના હોય તો, હરતાલ તોલા બે ને પ્રથમ ખૂળ બારીક વાટી, તેમાં ચોખ્ખો કાથો તોલા ચાર ઉમેરી વાટવું. પછી છ તોલા વીને સો વખત પાણીએ ઘોઈને તેમાં તેનો ખલ કરવો. એટલે વધારાનું પાણી છૂટું પડી જશે અને મલમ તૈયાર થશે. તે મલમને રાખી મૂકવો. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે બહારના મસા ઉપર તે મલમ ચોપડવો અને અંદરના મસા હોય તો મસા બહાર આવે ત્યારે એ મલમ ચોપડી, મસા ચડાવી દેવા. એ મલમથી મસા ડરનાઈ જાય છે અને પાછા બરાતા નથી. જે ખૂની કે બાદી મસા થયા હોય, લોહી પડતું હોય અથવા ન પડતું હોય તો ત્રણનું મૂરાણુ લાવી તેને ઓલીને છીણીને તડકે સૂકવવું. પછી તેને ખાંડીને વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી મૂકવું. એટલું ચાદ રાખવું કે આ ચૂર્ણ જીલને કે ગળાને લાગે તો જીલ અને ગળામાં અસહ્ય વેદના થાય છે, તે જ્યાં સુધી લીખુની, દહીંની કે હીમજી હરડેની ખટાશ જીલને ન લગાડીએ ત્યાં સુધી મટતી નથી. એવું જેખમ ભરેલું આ સૂરણુ છે. એટલા માટે અંગ્રેજી હવા વેચનારાઓને ત્યાં “એમ્પ્ટી કેપ્સુલ” નામની જીલેટાઈનની બનેલી

૪૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ખાલી, લંગગોળ ગોળીઓ મળે છે. તેમાં આ ભૂકો ભરી તેનું ઢાંકણું બંધ કરી પાણી સાથે ગળવાથી ગળામાં કે હૃલમાં ચૂણું લાગતું નથી. પણ પેટમાં જઈને તે ગોળી ફાટી જાય છે અને હરસ ઉપર તાત્કાલિક અસર કરે છે. એ એમટી કેપ્સુલ નંબર એક, એક શૂન, એ શૂન અને ત્રણ શૂન સુધીની આવે છે. તેમાં નંબર એ શૂનની કેપ્સુલ ઘણી ચવડવાળી છે. તેમાંની બધી ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર ગળવાથી ગણે! ફાયટો થાય છે. જે હરસે લોહી ઘડતું હોય તે એ ગોળી ગળ્યા પછી, ઉપરથી થોડીક ઘાસ પાવી. શરૂઆતમાં હરસને ઉપાડવાના કારણરૂપ સૂકાં મરચાં, વેંગણ, કાચોગોળ, કેરાંનું અધાણું અને બાજરીનાં રોટલો એટલું બંધ કરાવવું ને પછી લોહી તથા ફાટ નરમ પડી જાય એટલે આ કેપ્સુલની ગોળી ચાહુ સાખી એકેક વસ્તુ ખવડાવતા જવી. એક વસ્તુ ખવડાવવાથી, જ્યારે હરસ ઊભળે નહિ ત્યારે બીજી વસ્તુ ખવડાવવી એવી રીતે જે રોગીને જે જે વસ્તુ ખાવાથી હરસ જોર કરતા હોય તે તે વસ્તુ, એક પછી એક ખવડાવતા જવી અને આ ગોળી ચાહુ સાખી. એવી રીતે કરવાથી હરસ નરમ પડી જાય છે તે ફરી ઊપડતા નથી. જે મસા ઉપર દવા ચોપડી શકાય એવી અવસ્થા હોય તે ઉપર કંઈલો હરતાલનો સલમ ચોપડતા જવો. એ મલમથી વધારે ફાયટો થશે, પણ અગન ગળાશે નહિ. બીજું હરસના રોગી માટે આસો માસમાં આવતું નવરાત્રિનું વ્રત કરવાનો અમે ખાસ આગ્રહ કરીએ છીએ; પણ તે માતાની પ્રસન્નતાને માટે નહિ પરંતુ હરસના રોગને નાબૂદ કરવાને માટે છે. જે કોઈની ઇચ્છા હોય તેા નવરાત્રીના નવ દિવસ સુધી નવ અપવાસ કરીને નવે દિવસ વવળતું સૂરણુ બાફીને અથવા મીઠા સૂરણુના કટકા કરીને, પાણી નાખ્યા વિના મીઠું, હળદર અને ઘણાજીરું નાખી

અતિસાર, સંઘ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૫૫

તેલમાં પકાવીને ઘણું ખરું ન થઈ જાય અથવા કાચું ન રહી જાય એવું બનાવીને પેટ પૂરતું ખાવું. એ સિવાય નવ દિવસમાં પાણી સિવાય બીજું કોઈ પણ જાતનું ખાનપાન લેવું નહિ. આ પ્રયોગથી હરસ નાબૂદ થઈ જાય છે, કારણ કે હરસના ઉપાયમાં દરેક અંશકારે સૂરણને પ્રધાન માનેલું છે, જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિ નવપલ્લવ થાય છે એટલે રસભરેલી થાય છે, તે વનસ્પતિ તે ઋતુમાં ઔષધ ગણાય છે. તે નિયમ પ્રમાણે સૂરણ શરદઋતુમાં એટલે આશો માસમાં રસ ભરેલું, નવું અને તાજું મળી શકે છે. તેથી આ પ્રયોગ જેણે જેણે અજમાવ્યો છે તે સર્વેને ફાયદો થયો છે, પણ સૂરણની સાથે બીજી જાતનાં ફરાળો કરનારને કાંઈ પણ ફાયદો થતો નથી.

આ હરસનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથીજ તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે અને જ્યારે હરસના રોગીનો અગ્નિ મંદ પડી જાય છે અને શરીર પર સોજા આવે છે; આંખ, નખ, જીભ પળાં, ઘોળાં કે કાળાં પડી જાય છે ત્યારે, એ રોગીની આશા છોડી દેવી પડે છે. હરસના રોગને માટે અમારો અનુભવ એટલો હતો તે પ્રમાણે અમે લખ્યું છે, પરંતુ બીજા વિદ્વાન તથા અનુભવી વૈદ્યો ઘણી જાતના પ્રયોગો કરીને રોગીને સારા કરે છે. તેઓ મસાને જેરવી નાખે છે અને રોગીની ખીટાને શાંત કરે છે. તે તે વિદ્વાન ચિકિત્સકો વૈદ્યોની કીર્તિમાં વધારો કરવા માટે અને જગતના કલ્યાણ માટે પોતાનો અનુભવ કોઈ પણ જાતના શુરુમત રાખ્યા સિવાય, ખુલ્લા દિલથી જાહેરમાં મૂકશે તો આવા કષ્ટસાધ્ય બદકે અસાધ્ય મનાતા રોગથી ખીટાતા લાખો રોગીનો આશીર્વાદ મેળવશે તથા આયુર્વેદની કીર્તિને દિગંતમાં ફેલાવશે, એવી આશા રાખી અમે વિરામ પાતીએ છીએ.

૪૧૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

અતિસારના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ-સુરત

કેશરાદિ ગુટિકા:-જાયફળ, જાવંત્રી, લવિંગ, મોચરસ, કેરીની ગોટલી, લોધર, બીલીનો ગર, ધાવડીનાં ફૂલ, ઘાટમનાં છોડાં અને સૂંઠ, એ દશ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી. કેશર તોલો ૧૦, અફીણુ તોલો ૩, ભાંગ શેકેલી તોલો ૨, એ બધી વસ્તુને ખાંડી એક દિવસ કેરી ઘૂંટી, પછી ભાંગના ઉકાળામાં એ દિવસ ઘૂંટી, મરી પ્રમાણેની ગોળી પાળવી. દિવસમાં ત્રણ વખત એક એક ગોળી પાળી સાથે આપવાથી અતિસાર, સંઘડણી વગેરે આડાના રોગ મટે છે.

૨-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. કુંકુમવટી:-કેશર તોલો ૧, અફીણુ તોલો ૧ અને પીણું મીણુ તોલો ૧ લઈ પ્રથમ કેશરને ઝીણું વાટવું. પછી મીણુને ગરમ કરી, પીગળાવી તેમાં કેશર અને અફીણુનું ચૂર્ણ મેળવી, એકરસ કરી એકેક ચોખાપૂરની ગોળીઓ કરવી. એમાંથી દિવસમાં ૩ વખત એકેક ગોળી ચોખાના ઘોવણુ સાથે આપવાથી આડા બંધાય છે.

૨. શેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવાથી આડા બંધાય છે.

૩. ધાવડીનાં ફૂલને સાફ કરી, વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, પાવલીભારને આશરે હળી કે છાસ સાથે પાવાથી અતિસાર મટે છે.

૪. સુતરાજ ચૂર્ણ:-પારો ૩, ગંધક ૬, કુલાવેલો ઠંકણ ૬, સૂંઠ ૬, મરી ૬, પીપર ૬, પાંચજ્વાર ૬૫, અજમો ૬, અજમોદ ૬, જીરું ૬, હિંગ ૬ અને ભાંગ ૩ ભાગ લઈ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી, અજમો, અજમોદ, જીરું, હિંગ અને ભાંગ એ શેકેલાં લઈ, બાકીનાં વસાણાં મેળવી એ દિવસ ખલ કરવો. આ ચૂર્ણમાંથી રતી ૧ થી ૬ સુધી દહીં સાથે આપવાથી

અતિસાર, સંઝડણી તથા અર્શરાગ

૪૫૭

અતિસાર, મરડો અને સંઝડણી મટાડે છે. રાત્રે મધ સાથે આપવાથી રોગીને ઊંઘ આવે છે.

૩-ડોક્ટર અંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. હિંગબોક, અદ્રીણ અને હીરાબોલ એ સર્વ સમલાગે લઈ ખારીક વાટી, મધની સાથે એક રતીની ગોળી વાળી આપવાથી રક્તાતિસાર તરત મટે છે. બચ્ચાંને આપવી નહિ.

૨. રક્તાતિસાર:- જ્વર, સૂંઠ, અને અદ્રીણ, ખારેકની અંદરનો ડળિયો કાઢી તેમાં ભરીને ખાંડીકૂટી કપકપાણુ કરી, સર્વની ખરાબર અડાયાંની સાથે લઈ વાટીને મેળવી રાખવું. એમાંથી એક વાલથી ત્રણ વાલ સુધી ઉંઘરતા પ્રમાણમાં આપવી. ખાળકને વિચાર કરી આપવી જેથી આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને સંઝડણી અટકે છે. જૂની તથા નવી સંઝડણી પણ અટકે છે. જૂની તથા નવી સંઝડણી ઉપર અજમાવેલું છે. ચોખાના ધોવણુમાં આપવું.

૩. અંઘર વાલ એક, કર્નૂરી વાલ એક, જ્વર, જ્વર, અકલકરો, લવિંગ, તવ, પીપર, સૂંઠ, વંશલોચન અને અદ્રીણ, એ સર્વે અડધા લોલાભાર લઈ વાટી પાણી સાથે અણ્ણિયોર જેવડી ગોળી કરી, સવારસાંજ એક એક ગોળી ચોખાના ધોવણુમાં આપવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે છે.

૪-એક વેદરાજ જેમનું નામડામ માળ્યું નથી

સૂંઠ, મરી, વરિયાળી, હીમજ, લાંગને જ્વર, જ્વર સમલાગે લઈ તેમાં જ્વર સિવાયની દરેક વસ્તુને ધીમાં શેકી ચૂરણ કરવું. તે ચૂરણમાં સાકર મેળવી યોગ્ય અનુપાને આપવાથી અતિસાર મટે છે.

૫-વેદ મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

લઘુગંગાધરચૂર્ણ:- ઈંદ્રજવ, નાગરમોથ, ખીલી, લોધર,

૪૫૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિષ્ક્રમમાળા-ભાગ ૨ નો

મોચરસ ને ધાવડીનાં ફૂલ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂરણ કરી ગાતોલાથી એક તોલા સુધી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી અતિસાર મટે છે.

૬-વેદ નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

૧. ભાંગનાં પાતરાંની તસો કાઢી છ વખત ખૂબ ઘોઘ ચૂરણ કરી તેની બરાબર મધ મેળવી, અરીઠા જેવડી ગોળી વાળી, દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી અને ચિત્રકનું ચૂરણ છાશ સાથે આપવું જેથી અતિસાર-સંગ્રહણી મટે છે.

૨. પપૈયાની ચીર પર ઠંડણ વાલ ૪ લાભસવી આઈ જવું.

૩. ગાડરિયા ઝીપટાનાં મૂળ વાટી ત્રણ વાર પાવાં.

૭-વેદ પુરુષોત્તમ ખેચરભાઈ-કાતોલ

જવંત્રી, ખારેક અને બસબસ એ ત્રણે સમભાગે લઈ ખારીક વાટી દિવસમાં ત્રણ વાર પાવલીબાર આપવાથી ઝાટો બંધાય છે. ઝાટાનું લોહી પણ બંધ થાય છે.

૮-વેદ બાલકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ રામ્બી-ભુવાલડી

ઈંદ્રજવ, મોથ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને મોચરસ એ સમભાગે લઈ ખારીક ચૂરણ કરી, એક તોલા લઈ ચાર તોલા છાશ સાથે પીવાથી અતિસારને થોડા દિવસમાં મટાડે છે.

૯-વેદ મણિશંકર જાદવજી-કાતપર (વળા)

૧. અકીણ તથા કેશર સમભાગે વાટી મધમાં ગોળી કરી, ચોખા પ્રમાણે એક ગોળી આપવાથી અતિસાર મટે છે.

૨. ચોખા જેટલું અકીણ બે એલચીદાણા ભેગું મેળવી ત્રણ-ચાર તુલસીપત્રમાં વીંટી જરા શેકી, ચાવી જવાથી અતિસાર તથા મરડો મટે છે.

૩. કાળા તલ તથા સાકર ખાવાથી અતિસાર મટે છે.

અતિસાર, સંઘડણી તથા અર્શરોગ

૪૫૯

૧૦-વૈદ નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

દાડિમાદિ ગુટિકા:-કડાછાલ તોલો ૧૦૦, ખુરાસાની અજ-
મા તોલો ૧૦૦, કેશર તોલો ૧૦૦, ઉપલેટ તોલો ૧૦૦, ગાંબે તોલો ૧૦૦,
ગૂગળ તોલો ૧૦૦, બીલીનો ગર્ભ તોલો ૧૦૦, ધાવડીનાં ફૂલ તોલો ૧૦૦,
લોધર તોલો ૧૦૦, આંખાની ગોટલી તોલો ૧૦૦ ને અફીણુ તોલો ૧૦૦,
એનું બારીક ચૂરણુ કરી કાચાં બે દાડમ લઈ તેને જરા કાળી ગિયાં
કાઢીને તે ગિયાં ચૂરણુમાં નાળી બારીક પીચી લૂગદી બનાવવી.
પછી તે દાડમમાંભરી ડાગળી મારી, કપડમટ્ટી કરી છાણાના અ-
ગ્નિમાંપકાવી દાડમ સાથે ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળી કરવી.
એકથી બે ગોળી દિવસમાં લેવાથી અતિસાર, રક્તાતિસાર અને પ્ર-
વાહિકા ગમે તેટલાં ભરદાર હોય તો પણ એકજ દિવસમાં અટકે છે.

૧૧-વૈદ દુર્ગાપ્રસાદ ગંગાધર-પોરબંદર

કેટલાકને જમ્યા પછી દસ્ત માટે જલુ' પડે છે તથા પાચન
મંદ હોય છે. તેઓને શેકેલા ઈંદ્રજીવ અવારનવાર ખાય અથવા
તેની કાઠી દિવસમાં ૨-૩ વખત મારે તો કાયદો થાય છે. લાંબા
વખતનું દરદ પણ એકાદ માસ ધીરજ રાખી સેવન કરવાથી મટી
બય છે. દાડીમાં ઈંદ્રજીવ પિત્તાથી રક્તાતિસાર મટે છે.

૧૨-માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. ઉમરડાનું મૂળ ઘસી પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે.
૨. ઉમરડાનું દૂધ પતાસાંમાંઆપવાથી આમ ને મરડો મટે છે.

૧૩-વૈદ આંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. અતિસાર ભેરવી:-હિંગળોક, બવંત્રી, લવિંગ, સૂંઠ,
ચીનીકબાલા, સુખડ, કેશર, લોંડીપીપર, અકલગરો, અને અફીણુ
એ સર્વને બારીક વાટી પાણીમાં વાલ વાલની ગોળી કરવી. રાત્રે

૪૬૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

૧ ગોળી ચોખાના ધોવણ સાથે આપવી, જેથી વાયુના, પિત્તના, અને કફના અતિસાર મટે છે.

૨. અતિસાર ઉપર ગોળી:-શેકેલાં લવિંગ, અતિવિષની કળી, જાયફળ, જાવંત્રી, ભાંગ, હિંગજોડ, એલચી, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, કેશર, અંદ્રાસ, ખરાસકપૂર, મોચરસ અને અડીણુ તમામ સરખાં લઈવાટી, અડીણુનો કસૂંબો કરી તેમાં મેળવી ચણાડી જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તમામ જાતના આડા અંધાય છે.

૩. ખેરાસાની અજમે ૧ ભાગ, ધંતૂરાનાં પીંજ છ આની ભાગ, શેકેલાં ઝેરકોચલાં ૦ ભાગ, અડીણુ ૦ ભાગ, જાયફળ ૦ ભાગ, ભાંગ ૩ ૦ ભાગ, કેશર ૩ ૦ ભાગ, શેકેલી મેથી ૦ ભાગ, ખસખસ ૦ ભાગ, પીલીનો ઝર ૦ ભાગ, રાજ ૦ ભાગ, જાંબુડાના ઠળિયા ૦ ભાગ એ સર્વ વાટી અડીણુના કસૂંબામાં ચણા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તમામ જાતના આડા મટી જાય છે.

૪. કડાછાલ તોલા ૧૬ લાવી તેને ચોખાના ધોવણમાં ખૂબ વાટી તેનો ગોળો કરી તેને ફરતાં જાંબુડાનાં પાન લપેટી, સૂતરથી ખૂબ આંધી, ફરતો ઘઉંનો લોટ ચોપડી, તેના ઉપર માટી ચોપડી, પછી તે ગોળાને થોડાં છાણાંના અક્ષિમાં ખાકવો. ખૂબ બદાઈરહે એટલે કાઢી લોટ, માટી, પાંદડાં વગેરે કાઢી નાખી, અંદરના બૂકાને નિચોવી લેવો. તે રસમાંથી ૩. ૦ થી ૦.૦ ભાર રસ લઈ તેમાં થોડું મધ મેળવી પાવાથી એ-ત્રણ દિવસમાં તમામ જાતના અતિસાર મટી જાય છે.

૫. અતિસાર હરિવટી:-રાજ, મોચરસ, અડીણુ, કડાછાલ અતિવિષની કળી અને સૂંડ, એ સમભાગે લઈ ખાંડી મધમાં ચણીબેર જેવડી ગોળીઓ કરવી. આખા દિવસ દરમિયાન ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી અતિસારના આડા મટી જાય છે.

૧૪-વૈવ દત્તાત્રેય ભગવાનજી

મરડાની ગોળી:-કોડિયો લોખાન તેલો ૧ તથા અડીણુ તેલો ૧ બંનેને સાથે વાટી લોખાંડની કડછીમાં નાખી બંનેને દેવતા પર ધીમા નાપ પર મૂકવાથી એકરસ થાય એટલે તરત બીજા વાસણમાં કાઢી લઈ, ગરમ ગરમ હોય ત્યાં સુધીમાં ચણાપૂર વજનની ગોળી વાળી લેવી. અથવા વાટીને બૂકો કરી ચણાપૂર વાપરવો. આ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર ગંકેલા ધાણાના પાણી સાથે આપવી. એજ પ્રમાણે વાયવડિંગના તથા ખસખસના પાણીમાં અથવા પાનના રસમાં આપવી.

૧૫-વૈવ ડાહ્યાભાઈ બાજીભાઈ-સાયણુ

શુદ્ધ ગેરકચરો વાલ ૧, કંપીલો વાલ ૧, કાયફળનાં છોડાં સાથે ઘચી થોડું મધ નાખી પાવાથી પાણી જેવા ઝાડા હોય તે બંધાય છે. ગાંઠને બાળી સળેાડી કરી, છાશ સાથે આપવાથી ઝાડા બંધાય છે. આનંદવૈરવ રસની ગોળીથી ઝાડા બંધાય છે. આમ સાથે લોહી પડતું હોય તો શંખભદ્રમ વાલ ૧, વી તથા જાયફળના ભૂકા સાથે આપવાથી ઝાડા બંધ થાય છે. પેટમાં બહુ મરડો થતો હોય ને ઝાડામાં લોહી પડતું હોય તો જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર અને અડીણુ સરખે ભાગે લઈ ઉમરડા (ગુલ્લર) ના દૂધમાં વાટી ચણેાડી જેવડી ગોળી બનાવી, આખા દિવસમાં એકેક ગોળી ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી તે મટે છે. કાળા ધંતુરાનાં બીજની સજીવન રાખ કરી, એટલે કોયલા બનાવી વાલ ૧, મધ સાથે ચટાડવાથી રોગજવાળો અતિસાર મટે છે. અતિવિપની કળી, ઈંદ્રજવ, પડાડમૂળ અને વાયવડિંગ એ સરખાં લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી વાલ બે અને આનંદવૈરવની ગોળી નંગ બે મેળવી, મધ સાથે ચટાડવાથી ઊલટીવાળો અતિસાર મટે છે.

૪૬૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

૧૬-વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ કપડવણ્ણ

અપકવ અતિસાર:-આ રોગ ઉપર ફક્ત છાશમાત્રનો ખોરાક અથવા એકલી છાશ સાથે ડિંગાટક ચૂર્ણ બગર લવણ-ભાસ્કર (શારંગધર) હું વાપરું છું.

પકવ અતિસાર:-આ રોગ માટે અગસ્તી સુતરાળ (યોગરત્નાકરનો પાઠ) હું વાપરું છું. તે સાથે કોઈ કોઈ વાર શારંગધરનું પીત્વાટક વાપરું છું. કોઈ વખત અંગાધર ચૂર્ણથી પણ સારું પરિણામ આવે છે.

૧૭-વૈદ્ય ભૂરાભાઈ ઓધવજી ત્રિવેદી-ભાલરોડ

મોચરસ, લવિંગ, અરીણ અને ડિંગજોડ એ સર્વને સમલાગે વાટી, પાનના રસમાં અમેઝી એવડી ગોળી વાળી, સાંજસવાર એકેડી ગોળી આપવાથી લોહીખંડ ઝાડા બંધ થાય છે.

સજીવનગુટિકા તથા આનંદલેખ:-પાણી સાથે આપવાથી ઝાડો તથા ઊલટી બંધ થાય છે. બલિદ્રવાદિ ચૂર્ણ આગાના ધોવણુમાં અથવા માખણમાં આપવાથી આમાતિસાર બંધ થાય છે.

૧૮-ડૉક્ટર એસ. એલ. ખર્મન-મુરત

આદાનો દટકોઃએ તેલનો લઈ ઉપરથી છોલી એ કટકાની વચમાં અરીણ એ વાલ ઘાલવું; પછી તે કટકાને પુટપાકની રીતે પકાવીને બહાર કાઢી સૂકવીને ખારીક ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી એકેક વાલને આશરે, દિવસમાં ૨ વાર આપવાથી લોહી, આગ અને સખત ચૂંકવાળો ઝાડો માગ ૩ દિવસમાં મટે છે. ઉપરની દવા આપતાં પહેલાં દર્દીને એરડિયા તેલનો જુલાગ આપવો અને સારું થયા પછી પણ એક જુલાગ આપવો.

૧૯-અક્ષરપુરુષોત્તમ ઓપધાસય-સારસા

મરડાસિંગ, હીમજ, વરિયાળી અને સંઠ એ ચાર ચીજો મરખે

અતિસાર, સંવ્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૬૩

ભાગે લઈ જરા શેકી તેનું ચૂર્ણ કરવું. ગમે તેવો મરડો થયો હોય અને દિવસમાં ૫૦-૬૦ આડા લોહી સાથે થતા હોય, તો ખાળકને ૪ થી ૫ ને મોટાને ૫ થી ૧૦ વાલ સુધી ઊના પાણીમાં એરંડિયા તેલનાં ટીપાં નાખી પાવું. ત્યાર પછી ઉપર લળેલું ચૂર્ણ આપવું.

૨૦-વહ્નિબદાસ નરોત્તમદાસ શાહ-ભરૂચ

૧. પિત્તપાપટો, લીંબડાની છાલ, ઉંદરડાની, સરગવાની છાલ, મોચ, વાયવડિંગ, વાળો, દેવદાર, એ સર્વે અર્ધા અર્ધા રૂપિયાભાર લઈ, ૧૫ શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી રહે ત્યારે પાત્રથી ૩ દિવસમાં રક્તાતિસાર મટે છે.

૨. દાડમછાલ રૂ. ૨) ભાર, સાકર રૂ. ૨) ભાર, સૂંઠ, પીપર, મરી, પીપળીમૂળ, ઘાણા, જીરું, રૂ. ૦૫ અર્ધાભાર, વાંસકપૂર રૂ. એક આનીભાર, તજ વાલ ૨, તમાલપત્ર વાલ ૨, નાગકેશર વાલ ૨, એલચી વાલ ૨, સર્વને ઝીણું વાટી ચૂર્ણ કરી, દિવસમાં એ વખત ૦૫ તેલો પાણી સાથે કાકવાથી સાત દિવસમાં રક્તાતિસાર મટે છે.

૩. માટીનું એક વાત્રણ ઘોઈ સાફ કરી ચૂલા ઉપર ચડાવવું. તે વાસણ લાલ ધાત ત્યારે ધી તેલા ૨) નાખી, તેમાં તેલા ૦૫ ભાર મેથી નાખી, વધાર આયે કે છાશ શેર ૫ લઈ વધારવી, અને તેમાં જૂના ચોખા તેલા ૧૦ (આર વર્ષના જૂના લઈને) નાખવા. પછી જીરું, હળદર અને સંચળ ૦૫ રૂપિયાભાર લઈ, તેમાં નાખવું. પછી એની ખીર ધાય ત્યારે રોળીને પાવી. આખા દિવસમાં એ ખીર સિવાય બીજું કંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ ખાય તો સંવ્રહણી, અતિસાર અને લોહી પડતું હોય તો તે મટી જાય છે; પણ આ ખીર સિવાય બીજું કંઈ ખાવું નહિ.

૨૧-વૈવ રવિકાન્ત અને શાંતિકાન્ત ઉદાણી-ખાલંભા

૧. અહત્ ગંગાધર ચૂર્ણ:-ખીલાં, મોચરસ, કાળી પહાક,

૪૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ધાવડીનાં ફૂલ, ધાણા, વાળો, સૂંઠ, મોથ, અતિવિષ, અદ્દીણુ, લોધર, દાડમનાં છોડાં, ઈંદ્રજીવ, પારો, ગંધક એ સમ ભાગે લઈ, વાટી ચોખાના ધોવણુ સાથે ૧ રતી આપવાથી ઝાડા બંધ કરે છે. આ ચૂર્ણ બાળકના ઝાડા પર વિશેષ અસર કરે છે.

૨. બાળકુટજવલ્લેહ:-કડાછાલ ૮ તોલા, આદમણા પાણી-માં ઉકાળી, ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યારે ગાળી, તેમાં અતિવિષ, કાળી પકાડ, જીરું, બીલાં, આંગાની ગોટડી, સુવા, ધાણા, મોથ, જાયફળ-એ સૌ એકેક તોલો મેળવી ખીંચી આંચે પકાવી જ્યારે ગોળી વાળવા જેવું થાય ત્યારે એકેક વાલની ગોળી વાળી, દિવસ-માં ૨ થી ૩ વખત, ચોખાના ધોવણુ સાથે આપવાથી અતિસર, આમ-શૂળ અને રક્તસ્રાવ મટે છે. બચ્ચાને આ ગોળી વધારે માફક આવે છે. વિશેષ ઝાડા થતા હોય તો કપૂંસસવ ટીપાંપ અગર કેશરાદિ ચૂર્ણ વા રતી આપવું. બાળકને પેટમાં થતી વધરાવળથી ઝાડો થઈ પેટમાં દુખાવો થઈ રોચા કરતું હોય, હસ્ત સાદો અગર લોડી મિશ્રિત થતો હોય, તે ઉપર કેશરાદિ ચૂર્ણ સારો ફાયદો કરે છે.

કેશરાદિ ચૂર્ણ:-(અમારી બનાવટ) કેશર, બવંત્રી, જાયફળ, એલચી, અદ્દીણુ, સુવા, ગુંદર, બીલાં, એ સમાન ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ વધુમાં વધુ ૧ વાલ સુધી આપીએ છીએ.

૨૨-વંદ્ય શ્યામલાલ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

સૂંઠ, ભાંગ, બીલીનો ગર, બાવળનો ગુંદર, જાયફળ, મરી, એ સર્વ એકેક તોલો અને અદ્દીણુ માસા ૬ વાટી ચૂર્ણ કરી પાણી નાખી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. સફેદ આમવાળા ઝાડામાં છાશ અથવા પાણી સાથે આપવી. લાલ આમવાળા ઝાડામાં ચોખાના ધોવણુમાં અથવા દાડમમાં આપવી. મોટી ઉંમરનાને ટાંકે એકથી એ ગોળી ને નાના બાળકને વચ અને હરદના પ્રમાણમાં આપવી.

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૬૫

૨૩-મહારાજશ્રી મહાવીરદાસ જનકીદાસ-ધોળકા

અતિસાર માટે:-ગોડી અજમોદ, જાવંત્રી, ખીલાનો ગર, માયાં, એ સર્વે સમભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી દર ત્રણ કલાકે ૦ તોલો ઠંડા પાણી સાથે ઝાઠો ખંધ થાય ત્યાં સુધી આપવું. આ ઉપાયથી સર્વ પ્રકારનાં ઝાડાનાં દરદ મટે છે. સંગ્રહણી પર આ દવા લાગુ પડશે, પણ જરૂર જણાય તો આ દવામાં સમભાગે ભાંગ ઉમેરવાથી વિશેષ ગુણ થશે.

૨. અજમો, સૂંઠ, ચિત્રકમૂળ, ભિલામાં, ઘોડી અજમોદ, લીંડીપીપર, જીરું, શાહાજીરું, જાવંત્રી, લોધર, આંખાની ગોટલી, કડાછાલ, શેકેલી હિંગ, નાગરમોથ, ખીલાં, મોચરસ, ઈંદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું. અને સંચળ, સિંધવ, નવસાર એ દરેક દોઢ દોઢ ભાગ તે સાથે મેળવવું. (કાષ્ટાદિ એક તોલો હોય તો આ ક્ષાર દોઢ તોલો લેવાં) એ રીતે તૈયાર કરેલું ચૂર્ણ દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત કાકવું. તોલા ૦ થી ૦૫ દર ટંકે આપવાથી મરડો, સંગ્રહણી મટે છે.

૨૪-ડોહટર દામોદર ગોપાળ રણુદીયે-સુરત

અતિસાર માટે:-ઝાઠો ખંધ કરવા માટે જાયફળ, જાવંત્રી વરિયાળી, ખસખસ, એ સર્વે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી અડધો તોલો ચૂર્ણ લેવાથી ઝાઠો ખંધ થાય છે તથા આમ ખંધ થાય છે.

સંગ્રહણીના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈધ ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

મરડાની ગોળી:-આંખાની ગોટલી, ખીલાનો ગર, જાંબુના ઠળિયા, મોચરસ, વાળો, લોધર, હીમજી હરડે એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, પાણી સાથે ચણાપૂરની ગોળી

૪૬૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

કરવી. ૧ થી ૨ ગોળી પાણી સાથે ખાવાથી મરડો મટી જાય છે.

૨-ચતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. ગ્રહણી કપાટ રસ:-જયકળ, જવત્રી, મોચરસ, હિંગળોક, સાકર, રાજ, મજીઠ, લાખ, સૂકા મરવા, કેરીની ગોટલી, ખીલીનો ગળાં, પડવાસ, લોધર, ભાંગ, ગાંજો, મોથ, ઇંદ્રજવ, એ દરેક ચીજ ત્રણ ત્રણ તોલા, વંશલોચન તોલા ૪, તજ તોલા ૬, ખીપર તોલા ૮, મુખડનો વહેર તોલા ૧૦, જીરું તોલા ૧૨, નાગકેશર તોલા ૧૪, વાળો તોલા ૧૬, કમળકાકડી તોલા ૧૮ અને કપૂર તોલા ૨૦ લેવું. ઉપલી તમામ વસ્તુ જુદી જુદી ખાંડી કપડછાણ કરવી. ખાવળની છાલ અને પોસદોડા અડધો અડધો શેર લઈ તેને જુદા ૬ શેર પાણીમાં તેમાંનું એક શેર પાણી ખાકી રહે ત્યાં સુધી ધીમી ધીમી આંચે ઉકાળી, તે કાઢા વડે ઉપલી દવા ખલમાં ઘૂંટવી. કપૂર અને હિંગળોક જુદાં જુદાં ખારીક વાટી ખાકીની દવાઓમાં મેળવવાં. કપૂરની એકેક ટીકડી લઈ ખલમાં યુક્તિથી ભાંગી, તેની આંદર દવા જે ખાંડેલી હોય તે મેળવતા જવી, નહિ તો ગાંગડી ખાકી જશે. જે એક દિવસ દવાનો ખલ ઉપલા કાઢામાં કરવો. સુકાયેથી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી ને છાંચે સૂકવવી.

ઝાડા, ઊલટી, (કોલેરા) સાદા ઝાડા, સંગ્રહણી, અતિસાર અને મરડો બંધ થાય છે. ૧ થી જે ગોળી દરેક ઝાડાઊલટી પાછળ, સાકર-ધાણાના પાણીમાં અથવા ઠંડા પાણીમાં ગળાવવી.

૨. ઝાડાબંધની ગોળી:-જયકળ તોલો ૧, હિંગડો તોલો ૧, સંચળ તોલો ૧, તમામ ચીજ (દાડમ સિવાયની) ખારીક વાટી ભૂકો કરવો. પછી મોટું દાડમ નંગ એક લાવીને તેની ડાગળી કાઢી તેમાં પેલો ભૂકો ભરવો. પછી તે ડાગળી બંધ કરીને તેના પર કપડમટ્ટી કરી, તે બકાય તેટલાંજ થોડાં છાણમાં ખાકીને

અતિસાર, સંઘ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૬૭

ગરમ ગરમ તે દાડમ સાથેજ વાટી વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. બરાબર વિચારીને દરદીને ૨ થી ૫ ગોળી (તે ઝાડે ફરી આવ્યા બાદ) દર ઝાડે આપ્યા કરવી. પાણી, સુખડનું પાણી તથા સાકર-ધાણાનું પાણી અને સાકર સાથે અપાય. ઊલટી થતી હોય તો નાગિચેરના કાચલાના ઘસારા સાથે વયના પ્રમાણમાં આપવી.

૩-વંદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. દાડિમાદિ ગુટિકા:-જાવંત્રી તોલો ૧, બનકૃષ્ણ તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, અજમોદ તોલો ૧, હિંજ તોલો ૧, લસણ તોલો ૧, અફીણ જે આનીભાર એ સર્વને ખાંડી લીલાં દાડમ લાવી તેમાં આ મસાલો ભરી, કપડમટ્ટી કરી યુક્તિથી બાફવાં. પછી કપડમટ્ટી દૂર કરી, દાડમ સાથે ખૂબ ઝીણું વાટી, ચણીભેર જેવડી ગોળી દિવસમાં ૩ વાર ચોખ્ખાના ઘોવણુ અથવા મધ સાથે આપવાથી સંઘ્રહણીમાં પેટના દુખાવા સાથે આમ-વાયુ થયું હોય તેને મટાડે છે.

૨. એક કળીનું લસણ લઈ તેને ચીરી તેમાં અફીણ ભરી, પછી પુટપાકની રીતે પકાવીને વાટીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. જૂના મરડાવાળાને પ્રથમ સૂંઠનો કવાથ કરી દિવેલ ભેગવી પાવાથી કોઠો સાફ થાય, એટલે બખ્ખે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી તુરત મરડો બંધ કરી આમ વાયુને મટાડે છે. પચ્યમાં દહીંભાત ખાવો.

૩. હીમજી હરડેને દિવેલમાં તળીને ચૂરણ કરવું પછી તેમાંથી બખ્ખે આનીભાર દિવસમાં ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવાથી લોહી જળશ બંધ થાય છે.

૪. ઇંસબગોલ (જિંઘતું જીરું) રાતે પાણીમાં પલાળી સવારે તેનો લુવાબ કાઢી સાકર નાખી પાવાથી લોહી ખંડઝાડો મટી જાય છે.

૫. મોચરસ ના તોલો વાટી દહીં સાથે ખાવાથી લોહીવાળો ઝાડો મટે છે.

૪૬૮

શ્રીઆચાર્યેઃ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૬. ખીલીનો ગર, મોચરસ, વાળો, આંખાની શેકેલી ગોટલી ધાવડીનાં ફૂલ, કડાછાલ અને અતિવિષ, એ સર્વે સરખે ભાગે લઈ આંડી વસ્ત્રગાળ કરી, બે આનીભાર ચૂરણ ચોખાના ધોવણ સાથે, મધ સાથે અથવા દહીંના પાણી સાથે જવાડવાથી લોઢીખંડ-વાળો મરડો-આમ મટે છે.

૭. લાડી ચૂરણુ:-પારો, ગંધક, સૂંઠ, મરી, પીપર, અગમો, જીરું, શાહજીરું, સંચળ, સિંધવ, શેકેલી હિંગ, વરાગડું ગીડું. એ સર્વનું ચૂરણ કરી પારા ગંધકની કાજળી કરી તેમાં મેળવી સર્વની ધરાબર શેકેલી ભાંગ મેળવી, વસ્ત્રગાળ કરી તેમાંથી એક એક વાલ છાશની સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી શૂળયુક્ત સંઘ્રહણી, પેટનું અડવું, પાતળા ઝાડા વગેરે મટાડે છે. સંઘ્રહણી કે અનિસારના દરદીને છાશનું સેવન કરાવવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

૮. જવાલામુખી નામની વનરુપતિ થાય છે, તેનાં પાતરાં નંગ સાત તથા કાળાં મરી (ત્રીણાં) નંગ સાત વાટીને છાશ સાથે પાવાં. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સાત સાત પાતરાં આપવાં. એનાથી પેટમાં પુષ્કળ અગ્નિ વધે છે. જેમ ભૂખ લાગે તેમ છાશ પીવાની ભલામણ કરવી. પછી ખીજ સપ્તાહમાં ચૌદચૌદ પાતરાં અને ચૌદ ચૌદ મરીના દાણા સાથે વાટીને આપવા. એ પ્રમાણે ત્રીજા સપ્તાહમાં એકવીસ પાતરાં અને એકવીસ દાણા કાળાં મરીના આપવા અને પૂજા છાશ પાવી. એકવિસ દિવસમાં રોગી લગભગ અડધો મણુ છાશ પીતો થાય છે. જેમ છાશ વંધતી જાય તેમ અન્ન કમી કરતા જવું. પછી એજ પ્રમાણે ઊતરતાં જવું અને થોડું થોડું અન્ન આપતા જવું. એ પ્રમાણે બેતાળીસ દિવસના પ્રયોગથી સંઘ્રહણીનો રોગ તદન સારો થાય છે.

૯. કનકેસુંદરરસ:-હિંગજોડ, મરી, ગંધક, પીપર, ઠંકણપાર, વછનાગ, ધતૂરાનાં ખીજ એ સરખે ભાગે ચૂરણ કરી

અતિસાર, સંઘ્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૬૨

લઈ ભાંગનાં કવાથમાં એક દીવસ ધૂંટી, ચણા જેટલી ગોળી વાળી દિવસમાં ત્રણ વાર એક એક ગોળી પાણી સાથે આપી, છાશભાત ખાવા આપવાથી તાવવાળી સંઘ્રહણી અને અતિસાર મટી જાય છે.

૧૦. શંખભસ્મ તથા સિંધવખાર સરખે ભાગે લઈ મધ સાથે ૧૦ તોલો આટવાથી, સંઘ્રહણી ઉપર સારી અસર કરે છે અને છાશ સાથે આપવાથી ગુદમ તથા શૂળ ઉપર સારી અસર કરે છે.

૪-સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

મરડાની ગોળી:-હિંગ તોલો ૧, કાથો તોલો ૧, અફીણ તોલો ૧, તુગશીનાં પાતરાં લીલાં તોલો ૧, એ ચારેને ધૂંટી મગ જેવડી ગોળી વાળી, મરડાવાળાને પ્રથમ દૂધ ગરમ કરીને તેમાં દિવેલ નાખીને જુલાબ આપવો. પછી ખીજે દિવસે બગ્ગે ગોળી દિવસમાં બે વાર પાણી સાથે આપી, છાશભાત ખવડાવવાં. ત્રણ દિવસમાં મરડો બંધ થશે.

૫-વૈદ્ય મણિલાલ ગણુપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

જાયફળ, ઠંકણ, ગંધક, જીરું અને અફીણ એ સરખે વજને લઈ, વાટી ખારીક ચૂર્ણ કરી, એક સારા મોટા દાડમનાં ખીજ ચૂરણનાં વજને મેળવી, ખલ કરવો. જ્યારે ઘુંટાઈને લેવો થાય ત્યારે તે ખીજ દાડમમાં ભરી તેના ઉપર ઘડાંની કણકનો લેપ કરી, બથેર છાણાંમાં પુટપાક કરવો. ભઠ્ઠી ઠંડી પડ્યા પછી તેમાંના માવો કાઢી, મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ બનાવી, તેમાંની ગોળી ગંગાધર ચૂર્ણ સાથે દરરોજ ૩ વખત ત્રણ ત્રણ ગોળી આપવી. આથી સંઘ્રહણીના ઝાડા મટી જશે.

૬-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામદામ મળયું નથી

૧. હીમજ, આથમી જીરું (ઇસબગુલ)ને વરિયાળી એ ત્રણ સમાન ભાગે લઈ માટીની ઠીબમાં શેકી ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી ૪ થી

૪૯૦

શ્રીઆચુર્યેઃ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૮ વાલ દરેક વખતે પાણી સાથે આપવાથી ઝાડો તથા મરડો મટે છે.

૨. સૂંઠનું ખારીક ચૂણું તોલો ૧ તથા ઘી તોલો ૨ લઈ ઘીને ખૂબ ગરમ કરી ધુમાડા નીકળવા માંડે ત્યારે તેમાં સૂંઠનું ચૂણું નાખી હલાવી જરા સતો રંગ પકડે ત્યારે ઉતારી તે વાસણ જેમનું તેમ રહેવા દેવું. ઠંડું થાય કે ઉપરથી ઘી નિતારી રોગીને પાવું. જેથી ઝાડા કે મરડામાં પવન બંધ થવાથી પેટમાં ન સહન થઈ શકે તેવી આંકડી આવે છે તે તુરતજ મટી જાય છે.

૭-વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બેચરભાઈ યાજ્ઞિક-કાલોલ

અફીણુ ૧ પાવલીભાર, ઊંચી જાતનો કોડિયો લોખાન અડધા રૂપિયા ભાર અને સાકર તોલો ૦૧૧ એને વાટી ખારીક કરી થોડું પાણી કરી ખૂબ ઘૂંટી, તેની મગના ઘણા પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવી છાંયામાં સૂકવવી. આ ગોળીથી ગમે તેવો સખત મરડો તથા તેની ચૂંક, અમળાટ વગેરે ક્રૂર એકજ દિવસમાં મટે છે. દિવસમાં ત્રણ વાર એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવી. બપુવાને ૦૧ ગોળી આપવી. ઘણા રોગી સારા થયા છે.

૮-વૈદ્ય ચૂનીલાલ બેકિશનદાસ ચટપટ-મુરત

હિંગ માસો ૧, રૂમીમસ્તકી માસો ૧, શૂગળ માસો ૧, અફીણુ રતી ઝને ખારેક નંગ ૨ લઈ પ્રથમ ખારેકને દૂધમાં ભીંજવી ફૂલી જાય ત્યારે તેમાંથી ઠંજિયો કાઢી નાખી, ઉપલી તમામ દવાને ખારીક વાટી ખારેકમાં ભરવી. બાદ ખારેક ઉપર જરા સૂતર લપેટી તેના ઉપર ઘઉંના લોટનું પડ ચડાવી ગોળો વાળવો. તે ગોળાને ભરખાળમાં ખાફી, લોટનું પડ કાઢી નાખી, ખારેક અને દવાને ભેગાં વાટી યજ્ઞા જેવડી ગોળી કરવી. તેમાંથી મરડાવાળાને ૧ થી ૨ ગોળી સવારે દહીંના મઠા સાથે ને સાંજે વરિયાળીના અર્ક સાથે આપવી. સંઘ્રહણીવાળાને સવારે મઠા સાથે

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૭૨

ગોળી આખ્યા બાદ એક કલાક પછી ૧ થી ૨ તોલા માખણ ખવાડવું ને સાંજે તો વરિયાળીના અર્ક સાથેજ આપવી. આ ગોળીથી મરડો તથા સંગ્રહણી વગેરે આડાના રોગો જેને કોઈ દવાથી કાયદો નથી થતો, તેને ઈશ્વરકૃપાથી કાયદો થાય છે.

૯-પ્રભાશંકર ભ. ભટ્ટ-ભાવનગર

ગળોસત્ત્વ વાલ ૧, ચુંદર વાલ ૨, મોરચૂચુ રતી ૧, એ સર્વ એકત્ર કરી ૬ ગોળી થનાવી, ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેક ગોળી આપવાથી, લાંબા વખતનો મરડો, રક્તાતિસાર અને આમાતિસાર સારા થયાનું અનુભવેલ છે.

૧૦-વંદ્ય છમનલાલ લલ્લુભાઈ-૯ભોઈ

ડૂંટીએ થોરનું દૂધ ભરવથી મરડો અને સંગ્રહણી અટકે છે. એમ કરવાથી જે કોઈના બિંદે તો ધી ચોપડવું.

૧૧-વંદ્ય છમનલાલ આત્મારામ-મુરત

ચૂર્ણ:-સુવા તોલો ૧, મેથી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, પીપ-
ળીમૂળ તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧, અજમો તોલો ૧, અજમોદ
તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, કોલમ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પડક-
ચૂરો તોલો ૧, શેકેલી હિંગ તોલો ૦૧, કુલાવેલો હિંગટો તોલો
૦૧, લવિંગ તોલો ૦૧, તજ તોલો ૦૧, વાયવડિંગ તોલો ૦૧,
સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, દિવસમાં ૩ વખત પાવડી
પાવડીભાર, પાણી સાથે ફકાડવું. સંગ્રહણી તથા સુવારોગ મટે છે.

૧૨-વંદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર રાજગોર-ઉના

સંગ્રહણી માટે પંચામૃત પર્યટી સવારસાંજ એકેક વાલ અને
લાહી ચૂર્ણ બન્ને આનીભાર, ગાયના હડીમાં અથવા જાડી છા-
શમાં આપીને સારું થતાં સુધી દરદીને ભોજનમાં છાશ ઉપર
રાખીએ છીએ.

૪૭૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

૧૩-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

અમૃતપ્રાશન:-સૂંઠ, પીપર, હળદ, આંખાહળદર, મેથ ચીતરો એ સમભાગે ને તેનાથી આરગણાં ત્રિકૂળાં લઈ વાટીને અટણી બનાવવી. તેમાં શુદ્ધ લિલામાં નંગ ૧૦૦) કાળી અતિવિષ, ત્રિકૂળા, વાવડિંગ, સિંધવ, ચીતરો, સૂંઠ, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી એટલાનું ચૂણું કરી, સર્વને એકત્ર કરી તેમાં ઘી તથા ગોળ માફકસર નાંખી એકેક તોલાના લાડુ કરવા. રોગીની શક્તિ પ્રમાણે આપવાથી અર્શ, ગ્રહણી, ભગંદર, અરુચિ, વાયુ ગુદમ, પ્રમેહ, શૂળ, કૃમિને ટાળે છે અને પાંડુ માટે તો ખાસ રસાયનરૂપ છે. કોઠમાં પણ ઠીક ફાયદો કરે છે.

સૂંઠ, અતિવિષ, મેથ, કાળી પહાડ, બીલીનો ગભાં, રસવંતી, કડાછાલ, ઈંદ્રજવ, કડુ, ધાવડીનાં ફૂલ-સમભાગે લઈ, ચૂરણુ કરી પિત્તથી થયેલી ગ્રહણી, રક્તાર્શ, પ્રવાહિકા અતિસાર, દરેક જગ્યા પરથી પડતું લોહી ઈત્યાદિ ઉપર મધ અને ચોખાના પાણી સાથે આપવું. એનાથી તત્કાળ ફાયદો થાય છે. પણ ગૃહણીવાળાને અન્ન તો આપવુંજ નહિ,

ગ્રહણીગંજન ગુટિકા:-શુદ્ધ રસકપૂર, લવિંગ, તામ્રલરમ, લોહલરમ, અપ્રખલરમ, ગંધક, સાકર, કેશર અને સુખડ, સમભાગે ચૂણું કરી ઘંતૂરાના રસમાં વાટી, મગ જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી ૪ તથા દાડિમાદિ ગુટિકા ૧, બંને વાટી આદાના રસમાં મધ મેળવી સાંજસવાર આપવી અને કેવળ છાશજ પાયા કરવી. દાડમ વગેરે ફળો ખાવાની છૂટ છે. એનાથી ભયંકર સંગ્રહણી પણ મટે છે.

૧૪-વૈદ્ય ખાલાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

૧. અરીણુ તોલો ૦૫, ભાંગ તોલો ૧, પોસદોડાતોલો ૫, મેથી તોલા ૫, સુવા તોલા ૫, રાઈ તોલા ૫, આ પાંચ રકમને ઘીમાં

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૭૩

શેકી ફાકી કરી ૦૧ રૂપિયાભાર પાણી સાથે ફાકે તો ઝાડા, મરડો, મટે છે. ગમે તેવો સુવાવડી સ્ત્રીનો ઝાડાનો રોગ પણ જરૂર મટે છે.

૨. સૂંઠ તોલો ૦૧, સાકર તોલો ૦૧ અને જલયજ્ઞ એક આની-ભાર સૂંઠને પાણીમાં ઘસવી. સાકરને ઝીણી વાટવી. જલયજ્ઞ તેમાં વાટવું અને તેને વાડકીમાં ગરમ કરવું. ઠંડું પડયેથી પાવું. તેથી ઝાડા બંધ થાય છે અને પેટમાંથી ડુખાવો મટી મરડો મટે છે.

૧૫-વૈદ્ય કચ્છરાલાલ જોડાલાલ ગાંધી-પાટણ

શરૂઆતમાં ધનાર મરડાને હીમજ ઝીણી ખાંડી કપડછાણુ કરી તેમાંથી ૦૧ રૂપિયાભાર, મધ સાથે ચટાડવી. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવાથી મરડો મટી જશે. પહેલે દિવસે ઝાડા વધારે થાય તો ગભરાવું નહિ. દરદીને દહીં અને ચોખા ખાવા આપવા અથવા બાજરીનો શેટલો ખાવા આપવો.

૧૬-વૈદ્ય કેશવલાલ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદરા

પાકાં કોઠાંનો ભૂકો ૮, સાકર ૬, અજમોદ ૩, પીપર ૩, ખીલીનો ગળાં ૩, ધાવડીનાં ફૂલ ૩, દાડમનાં છોડાં ૩, ડાંસરા ૩, સંચળ ૧, નાગકેશર ૧, ધાણા ૧, તજ ૧, તમાલપત્ર ૧, મરી ૧, અજમો ૧, ગંઠોડા ૧, નેતરની ગાંઠો ૧ અને એલચી ભાગ ૧, લઈ સર્વને ખારીક વાટી ૧ પેસાભાર ચૂર્ણ, ગાયત્રી છાશમાં લેળવીને સવારસાંજ પાવાથી સંગ્રહણી અને ઝાડાના રોગ મટી જાય છે, એવો મારો ખાસ અનુભવ છે,

૧૭-વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાંતિકાન્ત ઉદાણી-બાલંભા

૧. કપૂરાસવા:- (લૈપન્ય રત્નાવલિ) ઉત્તમ દાડ ૮૦૦ તોલા, ગરાશ ૬૪ તોલા, નાની એલચી, મોથ, સૂંઠ, અજમો, ખીલાં, એ આઠ આઠ તોલા, એ સૌ પ્રથમ રીઢા માટીના વાસણમાં દાડ

૪૭૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધ માળા-ભાગ ૨ જો

નાખી, તેમાં બરાસ વાટી મેળવવો. ત્યાર બાદ એલચી વગેરેને બારીક વાટી તેમાં મેળવી, માટીથી મોઢું ખૂબ બંધ કરી એક માસ રાખી મૂકવું. ત્યાર બાદ ગાળી શીશીમાં ભરી રાખવું. માત્રા તોલો અઠધાથી દોઢ પાણી સાથે લેવાથી કોલેરા, અતિસાર, અગ્નિમંદ વગેરે મટે છે.

૨. કપૂરાસવ:- (અમારી બનાવટ) રેકટીકાઈક સ્પિરિટ શેર ૧, બરાસ તોલા ૮, એલચી, સૂંઠ, અજમો, મોથ, ખીલાં, એક એક તોલો લઈ પ્રથમ એક સ્ટોપર બાટલીમાં સ્પિરિટ નાખી બરાસના કટકા કરી હલાવવાથી ઓગળી જશે. ત્યાર બાદ તેમાં એલચીવાળું ચૂરણ નાખી બાટલી બંધ કરી રાત દિવસ સુખી રાખવું. (દરરોજ હલાવવું) ત્યારબાદ ગાળી શીશીમાં ભરવું. માત્રા દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત ૧૫ ટીપાં પાણી સાથે વાપરવાથી અતિસાર તથા ઊલટી મટે છે. અજીર્ણમાં ટીપાં ૧૫ દર ત્રણ કલાકે પાણી સાથે લેવાં. ઊલટી હોય તો એલચી મોટી બેઆની ભાર બારીક વાટી એક રૂપિયાભાર પાણીમાં બે કલાક પલાળી તે પાણી સાથે આપવો. લોહીનો ઝાડો-પરુ હોય તો ટીપાં ૧૫ દિવસમાં ત્રણ વખત કુટમદિકપાય સાથે આપવો. સાદો ઝાડો, પેટમાં બળભળાટ ને પેટમાં દુખાવો હોય તો ટીપાં ૧૫ કેશરાદિ ગોળી સાથે આપવો. કોલેરામાં ટીપાં ૧૫ બખ્ખે કલાકે રોગીની સ્થિતિ પ્રમાણે આપવો. કપૂરાસવની અમારી બનાવટ ઉપરના રોગમાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે, અમે છૂટથી ઉપયોગ કરીએ છીએ. ઊલટી, અતિસાર, કોલેરા, દરિયાઈ મુસાફરીથી થતા રોગ, શીતાંબ વગેરે રોગમાં આબાદ કામ કરે છે.

૩. કેશરાદિ ગોળી:- (અમારી બનાવટ) કેશર, બય-ફળ, એલચી, સૂંઠ, લવિંગ, અફીણુ, ડિંગળોક-સરખા ભાગે લઈ બારીક વાટી, અફીણુ છોડ (પોસદોડા) તોલા સાડાત્રણનો અથા-વથેષ કવાથ કરી તેની સાથે વાટી, રતી એકની ગોળી વાળવી. ગોળી

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૬૫

એક દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત ચોખાના ઘોવણુમાં આપવાથી અતિસાર મરડો, પેટનો દુખાવો પેટમાં ડાળી બાનુએ ખાધા પછી તથા ઝાડા થતા પહેલાં થતો ખગલગાટ તથા પ્રવાહિકા મટે છે.

૪. કુટજાદિકપાય (પ્રવાહી સત્ત્વ અમારી બનાવટ) આંબા ગોટી, ઈંદ્રજવ, કડાછાલ, દાડમની છાલ, ધાવડી, ખીલાં, ભાંગ, માયાં, મોચરસ, રાજ, લોધર, વાળો, ખસખસ એ સર્વે એક એક તોલો લઈ ખારીક ખાંડી, પાણી શેર ૩૦ નાખી રાત્રે પલાળી સવારે ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું ખાદી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. તેને બીજા વાસણમાં નાખી ઉકાળવું. બખતાં ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં તેટલુંજ મધ મેળવી શીશીમાં રાખવું. માત્રા તોલા ૦૧ થી ૧ દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત પાણી અગર ચોખાના ઘોવણુ સાથે આપવાથી અતિસાર, લોહી, જળશ, આમ, પ્રવાહિકા વગેરે પર ઘણું સારું કામ કરે છે. અફીણની બનાવટ અનુકૂળ ન હોય ત્યાં એકલો આ કપાય આખી શકાય છે. બાળકને થતી ગ્રહણી ઉપર ઘણું સારું કામ કરે છે. જ્વરાતિસાર ઉપર અપાય છે.

૫. મરીચ્ય ચૂર્ણ:- (અમારી બનાવટ) મરચાં રાતાં બી કાઢીને શેર ૦૧ તાવડીમાં ખાળવાં. સાવ બળી નહિ જાય તે ધ્યાનમાં રાખવું. ખારીક વાટી વાલ ૪ દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત દહીં તોલા ૧૦ સાથે આપવાથી, ત્રણ દિવસમાં લોહીનો ઝાડો તથા પરુ મટે છે. ઘોરાકમાં વધારેલા ચોખા ને દહીં ખાવું. આમ ઉપરાંત લોહી તથા પરુ પટે છે તે પર પણ ઘણું સારું કામ કરે છે. તાવ હોય તો આ ચૂર્ણ આપવું નહિ. એનાથી ન મટે તો સાથે કેશરાદિવટી તથા અન્નજ્યાદિ ચૂર્ણ આખી શકાય છે.

૬. અન્નજ્યાદિ ચૂર્ણ:- (રતનાવલિ) જીરું અડધા રૂપિયાભાર, અકંમૂળની છાલ તોલો ૧, જવખાર, તોલો ૦૧, અફીણ

૪૭૬ શ્રીઆચુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

તોલો ૦૧, મોથ તોલો ૦૧, એ ખારીક વાટી ચૂરણ કરવું. રતી બે બે ત્રણ વખત ચોખાના ધોવણુ સાથે આપવાથી ગ્રહણી, અતિસાર, રક્તાતિસાર તથા મરડો મટે છે.

૧૮-વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ ખાજુભાઈ-સાયણ

શંખલરમ વાલ ૧, સિંધવ વાલ ૧-એ બે સાંજસવાર મધમાં ચાટવાથી સંગ્રહણી મટે છે. પચ્ચમાં મોળી છાશ આપવી. રાતને વાટી ગોળમાં ચણીબેર જેવડી ગોળી વાળી સવારસાંજ એક એક ગોળી પાણી સાથે ખાવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

૧૯-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ બની-સુરત

અષ્ટકાદિ ગુટિકાઃ-અકીણુ, બચકા, ખારેક, ખારેકનો દળિઓ કાઢી તેમાં વટાણા જેટલું અકીણુ તથા બે વાલ બચકા ભરી, ઘઉંના લોટનો આબુખાબુ લેપ કરી, ભરસાળમાં પકાવી, લેપ ઉખેડી ખરલમાં ખલી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એકથી પાંચ વરસનાને ૦૧ ગોળી પાંચથી દશ વરસનાને અડધી પછી મોટી ઉંમરના માટે એક ગોળી; ચાહ, પાણી, દહીં, મલાઈ પેકી કોઈ પણ અનુપાન સાથે લેવાથી મરડો, અતિસાર અને સંગ્રહણીને મટાડે છે, પરેણી જરૂર નથી. રોગની પરેણ કરાવવી.

૨૦-વૈદ્ય રૂઘનાથસિંગ ગયાદીન-સુરત

૧. સંગ્રહણી કપોટવટીઃ-ખેરશાલ, બવંત્રી, ખેરાસાની અજમો, ખડી, ખીલીનો ગર, મોચરસ, અકીણુ, મરડાસિંગ, કાયકા, હિંગબોક, પોસ્તદોડા, ભાંગ, બચકા એ સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, ખાટા દાહમના રસમાં એક દિવસ ખલીને ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. અતિસાર તથા સંગ્રહણીવાળાને છાશ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત ગોળી એકથી બે દર વખતે આપવાથી ફાયદા થાય છે

અતિસાર, સંઘ્રહણી તથા અર્શ રોગ

૪૭૭

૨. જ્વલિફળાદિ ગુટિકા:-જ્વલફળ, અફીણુ, ખારેકનો બૂકો એને પાણી સાથે એક દિવસ ખલ કરી, રતીપૂરની ગોળી વાળી, અતિસારવાળાને દિવસમાં ત્રણ વાર છાશ કે દહીંના મઠા સાથે એક એક આપવાથી ફાયદો કરે છે.

૨૧-વૈધ દેવજી આંસુ-કોડાય

જાંબુઅવલેહ:-જાંબુનાં પાકાં ફળ લઈ, સાફ કરી તેને રસ કાઢી વસતી ગાળી, રસથી ચોગણી સાકર નાખી પાક કરવો. તેની માત્રા તોલો ૧, મલાઈ, માખણ, દૂધ કે ઘીમાંથી કોઈ પણ અનુપાત સાથે આપવાથી સંઘ્રહણી, ગળાનો સોજો, ધન્દ્રલુપ્ત, પ્રદર, રક્તસ્વેત પ્રમેહ, કડકી, જીર્ણવર, સાકરિયો પ્રમેહ, મુદ્-તિયો તાવ, અશક્તિ વગેરે એનાથી મટી જાય છે. તથા શક્તિ આવે છે. આ અવલેહ પથ્ય ખોરાક સાથે ઘણા લાંબા દિવસ સેવન કરવાથી ઉપર લખેલા રોગો મટે છે.

૨૨-વૈધ મગનલાલ વિજભૂખણુદાસ-સુરત

મરડો:-ત્રણ કળીઓ મોટા લસણની, એલચી તોલો ૧, જ્વલફળ નંગ ૧, અફીણુ જે આનીભાર, હિંગ છ આનીભાર અને ઘાડવાનું ચોખ્ખું ઘી અઘોળ લઈ, પ્રથમ ઘી ગરમ કરી લસણની કળી છોલીને નાખવી. ત્રણ મિનિટ રહી એલચી નાખવી, ૪ મિનિટ રહીને જ્વલફળ તથા અફીણુ નાખવું; પાંચ મિનિટ રહીને હિંગ નાખવી, ૫છી જે મિનિટ રાખી ઉતારી લેવું. ૫છી નીતરતું ઘી કાઢી લઈ મસાલો વાટવો અને પાછું તેજ ઘી મેળવીને ઘૂંટવું. એમાંથી મોટા માણસને ચણાપૂર આપવાથી મરડો મટે છે. તેજ પ્રમાણે બાળ જોઈ નાના બાળકને પણ આપી શકાય છે.

૨૩-એક વૈધરાજ જેમનું નામહામ મજ્યું નથી

સંચળ તોલો ૧, અફીણુ તોલો ૧, ઊંચી હિંગ તોલો ૧,

૪૭૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

લસણ છોલેહું તોલો ૧, સૂંઠનો વસ્ત્રગાળ લૂકો તોલો ૪, બધાં ઔષધોને સાથે વાટી, કાગઢી લીંબુના રસમાં ખૂબ ઘૂંટી એકેક વાલની ગોળી કરી, એકેક ગોળી સવારસાંજ ગાયતું દહીં, છાસ અથવા પાણી સાથે આપવાથી જૂના કે નવા આડા, દોષ-જન્ય અતિસાર, અજીર્ણ અતિસાર, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર, મરડો વાયુ કે કૃમિના આડા મટે છે. આ ગોળી અસાધ્ય ઠરેલી સંગ્રહણી ઉપર કઠી નિષ્ક્રમ ન નીવડે એવી છે. પંચામૃત પપૈંટી તથા ગ્રહણી કપાટરસ જે રોગી ઉપર નિષ્ક્રમ નીવડેલા તેવા ઘણા રોગી આ ગોળીથી સારા થાય છે. પરંતુમાં ઘઉંનો ખોરાક, વાસી અન્ન, ખીચડી અને મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

૨૪-વૈદ્ય સિંધવજી માંધવજી-ગાંડલ

૧. હરડે, સૂંઠ, મોથ અને ગોળ, એની ગોળી આપવાથી મરડો તથા આમવાયુ મટી દસ્ત સાફ આવે છે.

૨. ચિત્રક, નાગકેશર, કાળાં મરી, પીપળીમૂળ, દેવદાર, અતિવિષ, હીમજ, તજ, સુવા, ધાણા, સિંધવ-એને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ૦૧ તોલો સાંજસવાર છાસ સાથે ફાકવાથી, આડામાં પડતા આમને અટકાવી આમ સંગ્રહણી મટાડે છે.

૨૫-વૈદ્ય ઉમિયાશંકર આપુભાઈ-વીરમગામ

અતિવિષતું ચૂર્ણ વાલ ૧ અને શંખજસ્ત્રમ વાલ ૦૧ દહીંમાં સાકર મેળવી, ઉપરની પડીકી દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી આડાના સખત વેગમાં એકદમ ફાયદો આપે છે. દિવસમાં પચ્વીસ અગર તેથી વધુ થતા આડાના વેગને એકદમ અટકાવવામાં સાકર કામ કરે છે, તેમજ મરડાને પણ મટાડે છે.

૨૬-માસ્તર નરસેરામ હરજીવન-નવાગામ

શુદ્ધ ઝેરકોચલાનું ચૂર્ણ ૨ સ્તીભાર, લોહજસ્ત્રમ વાલ ૧

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૭૬

અને નાગરમોઘ વાલ ૪, મેળવી પાણી સાથે સવારસાંજ ૩કાડ-વાથી સંગ્રહણી મટે છે.

૨૭-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. શુદ્ધ પારદ, ગંધક, વછનાગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, કુલાવેલો ટંકણુ, લોહલસ્મ, જોડીઅજમોદ, અદ્રીણુ એ એકેક તોલો, અળરખ લસ્મ તોલા ૧૦, તમામને મેળવી ચિત્રકના કાઠામાં ૩ કલાક ઘૂંટી, મરી જેવડી ગોળી કરી, દિવસમાં ૪ થી ૬ ગોળી આપવાથી સંગ્રહણી તથા અણુ અવશ્ય મટે છે.

૨. પારો, ગંધક, કોડીલસ્મ, સૂંઠ, મરી, પીપર, કુલાવેલો ટંકણુખાર એ સર્વ સમભાગે લઈ, લીંબુના રસમાં ચણીખોર જેવડી ગોળી વાળી, મરી તથા મધ સાથે ચાટવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

૩. લાડી ચૂર્ણુ:-તજ, એલચી, તમાલપત્ર, સૂંઠ મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, પારો, (હિંગજોકમાંથી કાઢેલો) ગંધક, અજમોદ, વરિયાળી, વાવડિંગ, ધાણા, હળદર, ખીલી, ચિત્રાછાલ, જીરું, લવિંગ, ગજાપીપર, મરેડી, પંચલવણુ, (સિંધવ, સંચળ, ખીડલવણુ, બંગડીખાર ને મીકું) કાચકાંના ગોળા, હિંગ, મોચરસ, સાણખાર, જવખાર; એ સર્વથી ચોથે ભાગે ભાંગ લેવી. તે સર્વે ખાંડી ચૂર્ણુ કરવું. તેમાંથી જે આનીભારથી પાવલીભાર સુધી, છાશ સાથે આપવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

૨૮-વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ-કપડવણુજ

પંચામૃત પરપંટીરસ:- (લૈષજ્ય રતનાવલિ) તથા તે સાથે કોઈ પણ દીપનપાચન ચૂર્ણુનો ઉપયોગ કરવો. ખોરાકમાં ૩ક્ટા છાશ આપવી. પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને રસપરપંટી (ભાવત્રકાશ) કે સુવણુ પરપંટીરસનો ઉપયોગ કરવો. ખોરાકમાં દૂધભાત આપવાં.

૪૮૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૨૯-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

સૂઠને ઘીમાં શેકી રાતી ઘથે કાઢી લઈ, તેના વજન જેટલી સાકર મેળવી ચૂણું કરવું. તે ચૂણું ઉંમરના પ્રમાણમાં આપવાથી મરડો અને આમથી થયેલી વિક્રિયાઓનો ચમત્કારિક રીતે નાશ થાય છે.

૩૦-મહારાજશ્રી મહાવિરદાસ જનકીદાસ-ધોળકા

રેચ બંધ કરવાનો ઉપાય:-કઠાયો ગુંદર તોલો ૧ વાટી પાશેર દહીંમાં થોડા કલાક પલાળી, તેમાં ઋણ તોલો સાકર મેળવી ખાવાથી ગમે તેવો ભયંકર રેચ હશે તો પણ બંધ થશે. આ ઉપરાંત અતિશય રેચ લાગ્યાને પરિણામે થયેલી આંતરડાની હરકતો પણ મટશે. આ ઉપાય નેપાળાના સખત જુલાબથી થયેલી હરકતોને મટાડવા અતિ ઉપયોગી છે. કઠાયા ગુંદરને બદલે એથ-મીજરાનો પ્રયોગ કરવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

કેટલાક વૈદ્યોના અર્શના અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. ગરમાળાનાં પાતરાં નંગ ૫ તથા કાળાં મરીના દાણા નંગ ૭ એ બેને પાણીમાં ઝીણું વાટી, સાકર નાખી દિવસમાં બે વાર પાવાથી થોડા દિવસમાં સઘળી જાતના હરસ મટે છે.

૨. લેપ:-સીંબોળી તોલો ૧, રસવંતી તોલો ૧, સોનાગેરુ તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧, એને ઝીણું વાટી પાણી સાથે મેળવી આ લેપ હરસ ઉપર ચોપડવો. અથવા આ ચારે વસ્તુને દિવેલમાં વાટી મલમ જેવી બનાવી ચોપડવી, જેથી હરસ બેસી જાય છે.

૩. લેપ:-વરકી હરતાલ તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલો ૧,

અતિસાર, સંત્રહણી તથા અર્શરોગ

૪૮૧

ઝીણા વાટી સો વખત પાણીએ ઘોચેલા ધીમાં મેળવી ચોપડવો. તેમજ હરતાલને દિવેલમાં મેળવી ચોપડવાથી પણ હરસ મટે છે.

૨-વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ રતનેશ્વર-સુરત

૧. મરી, પીપર, ઉપલેટ, કુલીજન, સિંધવ, છરું, સૂંઠ, ઘોડાવજ, હિંગ, વાયવડિંગ, હીમછહરડે, ચિત્રો, અન્નમો-એ સર્વે બારીક વાટી ઝાળમાં બેાર પ્રમાણે ગોળી વાળી ગરમ પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એક એક ગોળી આપવાથી વાયુના હરસ નરમ પડી જાય છે.

૨. ગજોસત્ત્વ તોલા ૫, રાતું નાગકેશર તોલા ૫, ટાટના કોથળાની રાખ તોલા ૫, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી બળ્ખે આની-ભાર દિવસમાં બે વાર માખણ તથા સાકર સાથે આપવાથી ત્રણ દિવસમાં લોહી પડતું બંધ થાય છે. જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ આપવું.

૩. ઇંદ્રજવનો ક્વાથ કરી મધ નાખી દિવસમાં બે વાર આપવો અને ઉપર મગની દાળ અને લાત ખવડાવવો, જેથી પિત્તના હરસ નરમ પડી જાય છે.

૪. કાળીછરી તોલા ૫ લઈ અધી* શેકવી, અધી* કાચી રાખીને તેનું ચૂણું કરી તેના ત્રણ ભાગ કરી ત્રણ દિવસ સુધી ચોખાના ઘોવણુ સાથે આપવાથી પિત્તના અર્શની શાંતિ થાય છે.

૫. ઇંદ્રજવ, અતિવિષ અને રસવંતી સરખે ભાગે લઈ ચૂરણુ કરી મધમાં કાલવી, ચોખાના ઘોવણુ સાથે ત્રણ દિવસ તોલો તોલો આપવાથી અજાયબ અમત્કાર બતાવે છે.

૬. મલમઃ-અફીણુ વાલ ૨, કપૂર તોલો ૦૧ અને માખણુ તોલા ૪ મેળવી ચોપડવાથી હરસના મસા ચીમળાઈ જાય છે, એટલે ગુદાનું દરદ નરમ પડી જાય છે.

આ. ૧૬

૪૮૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિખંદ્રમાળા-ભાગ ૨ બે

૭. લીંબડાની સૂકી લીંબાળી તોલો ૧ લઈ, ચાર તોલા તેલમાં તળીને યાળી મૂકવી. તેમાં બે સ્તી મોરચૂથુ મેળવી પછી તેમાંજ વાટી હરસ ઉપર ચોપડવાથી હરસ નરમ પડે છે.

૮. જલકૃષ્ણ તોલો ૦૧, અક્રીણ વાલ ૨, કપૂર બે આનીભાર એને તલના તેલમાં ઘૂંટી મલમ જેવું કરી, મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે છે.

૯. કડવી તૂમડીના ખીજને ખાટી છાશમાં વાટી મસા ઉપર જાડો લેપ લગાડવાથી મસા કૂટી જઈ હરદ નરમ પડી જાય છે.

૧૦. કડવા તૂરિયાનાં બી નંગ ૩ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી મસા નરમ પડી જાય છે.

૧૧. પીપર, મરી, સૂંક, ચિત્રો અને સૂરણ પાંચ-પાંચ તોલા તથા ગોળ વીસ તોલા મેળવી હરરોજ એક એક તોલો ખાય તો એક માસમાં હરસ મટે છે.

૩-વેદ અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગટ

૧. કૂકડવેલના કૃષ્ણને ખાંડી, પાણીમાં મેળવી, ઝાડે જતી વખતે તે પાણી લઈને ગુદા ઘેવી તેથી હરસ મટી જાય છે.

૨. સોમલને પાણી સાથે ઘસવો ને તે ઘસારા ઉપર શેવ-ચીનું લાકડું ઘસવું. તેનાં ટપકાં હરસ ઉપર કરવાં. હરસ સિવાય ખીજે સ્થાને લાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી. દિવસમાં બે વખત ટપકાં કરવાથી હરસ કૂલશે ને ત્રણ કે ચાર દિવસમાં પાણી ઝરવા માંડશે અને હરસ ઘટવા માંડશે. એટલે પછી પીપર, પીપળો, વડ, ઉંમરો ને પારસ પીપળો-એ પાંચ વૃક્ષની છાલ સમભાગે શેર બે લાવી ૧૦ શેર પાણીમાં ઉકાળી, તે પાણીએ સહેવાતું સહેવાતું ઘેવું. ઘેયા પછી ડુંગળી શેર ૦ લાવી સુધારી, ઘી શેર ૦ નાખી, તેમાં મીઠા વગરની હળધર તોલા બે નાખી,

અતિસાર, સંબ્રહ્ણી તથા અર્શ રોગ

૪૮૩

ગરમ કરી, એક દાતણે લૂગડાનો નાનો કટકો ખાંપી તેના ઉપર સહેવાતો સહેવાતો શેક કરવો. એટલે કે ઘીમાં ઘોળતા જવું અને શેકતા જવું. તેથી કળતર અંધ થઈ હરસ નીકળી પડશે ને ખાડા પણ પુરાઈ જશે. પછી દૂધની તર દૂધ સાથેજ તે ખાડા ઉપર ઠંડક માટે મૂકવી. જરૂર પડે તો એરંડિયું પણ મુકાય છે અને તેથી હરસ મટી જાય છે.

૩. અમાર દુધેલીના પાન પાણીમાં ખાફી વાટીને ગાયની છાશમાં પાંચ રૂપિયાભાર પાવું. ઉપર ચોખાની રાખ ગાયની છાશમાં પાવી. સાત દિવસ પાવાથી લોહી પડતું અંધ થાય છે.

૪. લોંબપાતરી (ગલજીભી) નો રસ હંમેશાં દૂધમાં પીવાથી હરસનું લોહી અંધ પડે છે.

૪-વૈદ્ય ગિરિજશંકર આશારામ ત્રિવેદી-ઝરિયા

પતાસાં ડા. ૫ ભાર, લીંબોળીના દળિયા ડા. ૫ ભાર; એ અને ચીએને બારીક વાટી એક તાંબાના લોટાને તળિયે ઝીણું છિદ્ર કરી, તે લોટામાં ઉપરોક્ત કલ્કનાખી, લોટાનું મોં ખૂબ અંધ કરવું. ત્યાર બાદ જમીનમાં એક પ્યાલું રહે તેટલો ખાડો કરી, પ્યાલું તેમાં મૂકી, તે પર લોટો બરાબર ઝાઠવાઈ રહે તેમ મૂકી આશરે ૧૫૦ છાણું મૂકી ભટ્ટી સળગાવવી. એમ કરવાથી નીચેના પ્યાલામાં અર્ક પડશે. તે અર્કનાં ૩ ટીપાં સાકરઘીના શીરા સાથે સવારમાં ખાવાથી હરસનો વ્યાધિ મટી જાય છે. આ પ્રયોગથી સેંકડે ૫૦ ટકા તો અવશ્ય ફાયદો થાય છે ને ઘણા દરદીઓને આરામ પણ થાય છે.

૫-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ જાની-સુરત

૧. સૂંઠ, મરી, પીપર, સૂરણ, પીલવણ એ સર્વને સમભાગે વાટી, ઝાંઝ સાથે વાલ વાલની ગોળી કરી, ગુદામાં મૂકી, લંગોટ પહેરી રાખવાથી હરસ મટી જાય છે.

૪૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બં

૨. સફેદ મૂસળીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં પીએ તો આરામ થાય છે.
૩. ઇંદ્રગ્વ ખાટી છાશમાં પીએ તો આરામ થાય છે.

૬-વૈદ કૃષ્ણારામ ભવાનીશંકર-ભાવનગર

હળદરને આકડાના દૂધમાં ઘૂંટી, ખકરીની લીંટી જેવી લાંબા ગોળા ગોળીઓ વાળી રાખવી. મસાની આસપાસની જગ્યાએ ઘી લગાડી, મસા ઉપર આ ગોળી પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. એ પ્રમાણે છ દિવસ લગાડવાથી મસા સુકાઈને ખરી પડે છે.

૭-વૈદ ખાલાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

સૂકી હળદરનો કાંકરો પાણીમાં ઘસવો. તેમાં ઉપલેટ ઘસવી; પછી તેમાં સોમલ રતી ૧ ઘસી હરસ ઉપર દિવસમાં બે વાર ચોપડવું. પાંચ દિવસ ચોપડ્યા પછી છઠ્ઠે દિવસે તથા ૭ મે દિવસે કમોદના ચોખા અને તે ન મળે તો સુખવેલના ચોખાનો ભાત તથા દહીં લૂગદો કરી, ગુદા પર બાંધવાથી હરસ ખરી પડશે. તે પછી બોરકીનાં મૂળ તથા ચણીબોરનાં મૂળ ઉકાળીને કથરોટમાં નાખી અંદર બેસવાથી તે રુઆઈ જશે. પવનમાં ફરવું નહિ. વાલ, કેળું અને કોળું ખાવું નહિ.

૮-વૈદ દયાશંકર મોરારજી-કળિયાળા

શંખિયો માસા ૬, ગંધક તોલો ૧, હરતાલ તોલો ૧, હરડે તોલો ૧ એ સર્વને વાટી એક કોડિયામાં ભરી, ઉપર ખીત્તું કોડિયું ઢાંકી, કપડમટ્ટી કરી સૂકવી, અગ્નિ પર સૂક્ષ્મ આંચ દેવી. જરા ઊનું થાય કે તરત ઉતારી ખરલમાં નાખી ઘી નાખી એક કલાક ઘૂંટવું. તેમાંથી બાજરીના દાણા જેટલી દવા લઈ લીંબુના રસમાં ઘસી મસા ઉપર લગાડવાથી, છ પ્રકારના હરસ જડમૂળથી નીકળી જાય છે. અમોએ અજમાવેલ છે.

અતિસાર, સંબ્રહ્મણી તથા અર્શ રોગ

૪૮૫

૬-વૈદ્ય ચૂનીલાલ હરગોવિંદ બેષી-સુરત

અફીણુ તોલો ૦૧, રસવંતી તોલો એક, લીંબોળીનો મગજ તોલો ૪ તથા મેદીનાં પાતરાંનો રસ શેર ૦૧ એ સવેને પેણીમાં નાખી દેવતા ઉપર મૂકી, ધીમી આંચથી ઘન અવલેહ જેવું કરવું. ઠંડું પડ્યા પછી મસા ઉપર ચોળવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૧૦-વૈદ્ય દુર્ગાપ્રસાદ ગંગાધર-પૌરખંદર

રસવંતી વાલ જેટલી લઈ પાણીમાં મેળવી, કપડે ગાળી તે પાણીમાં મધ અથવા સાકર નાખી સવારસાંજ પીવાથી થોડા દિવસમાં જાદૂઈ અસર થાય છે. આ દવા ઠંડી હોવાથી ખનતાં મુઠ્ઠી રાત્રે નહિ પાવી. હરસમાંથી થોડા દિવસ લોહી પડી જવા ઠંઈ પછી આ ઇલાજ કરવો.

૧૧-વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ-ભરૂચ

૧. કાચકાંના પાતરાંનો રસ કાઢી ચૌદ દિવસ પીવાથી હરસ મટે છે.

૨. હિંગ તોલો ૧, નાગકેશર તોલો ૧ અને કેશર વાલચાર એનું ઝીણું ચૂરણ કરી બે આનીબાર વજનને ઠંડા પાણી સાથે ફાકે તે ત્રણ દિવસમાં હરસ મટે છે.

૧૨-વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ ખાજુભાઈ-સાયણ

યોગચિંતામણી માંહેની અજમોદાદિવટિકા નંગ બે સાંજ-સવાર છાશ સાથે ખાવાથી હરસ મટે છે.

૧૩-વૈદ્ય એસ. એલ. ખર્મન-સુરત

માયાંફળનું ખારીક ચૂણું તોલો ૦૧, અફીણુ તોલો ૦૧, માખણ તોલા ૨ મેળવી મસાના દરદીએ એ મલમ ગુદામાં ચોપડવો. એથી મસા ખેસી જાય છે. તેની સાથે નીચે લખેલી ગોળી ખવાડવી.

૪૮૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિર્મલમાળા-ભાગ ૨ ને

સોનામુખી તોલા ૭, સૂંઠ તોલા ૨, પીપળીમૂળ તોલા ૦૧, સફેદ મરી તોલા ૦૧, સંચળ તોલા ૦૧, એલચી દાણા તોલા ૦૧, કાળી દ્રાક્ષ તોલા ૨, લઘ પ્રથમ કાળી દ્રાક્ષના ડગિયા કાઠી વાટી તેમાં ઉપર લખેલું ચૂર્ણ યનાવી દ્રાક્ષમાં મેળવી સારી રીતે ઘૂંટવું. બાદ લીંબુના રસનો એક પટ દઈને ચણા જેવડી ગોળી યનાવી રથી ૪ ગોળી જમ્યા પછી આપવાથી અનાજનું પાચન થાય છે, દસ્ત સાફ આવે છે અને હરસવાળાને ફાયદો થાય છે.

૧૪--ડૉક્ટર ચંદુલાલ મુકુન્દાય-પાટણ

ગાજ, કાળા તલ, બિલામાં અને મોટી હરડે, એ સર્વે સમ-ભાગે લઈ, પ્રથમ હરડેને ઘીમાં તળી સર્વેને એકઠું ખાંડી, ત્રણ માસાની એટલે ૦૧ તોલાની ગોળીઓ યનાવી, સવારસાંજ એકેક ગોળી, ઠંડા પાણી સાથે લેવાથી સાત દિવસમાં હરસ મટે છે.

૧૫-સાધુ મંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

૧. સોમલ તોલો ૧, મોરથૂવું તોલો ૧, સિંદૂર તોલો ૧, એને કપડછાણ કરી મૂકવું. પછી નિર્મળીને ઘસીને તેમાં જરાક આ ભૂકાને નાખીને મસા ઉપર ચોપડવું. પછી તેને પોણા કલાક ઉધો સુવાડી મૂકવો, કે જેથી આ દવા ધીરે ઠંડાણે લાગી શકે નહિ. આ દવાથી અગન બળે તો તેના ઉપર સફેદ કાથો તોલો ૧, બરાસ કપૂર તોલો ૧, સોનાગેરુ તોલા ૨, એ ત્રણે વાટી સો વખત પાણીએ ધોયેલા ઘીમાં મેળવીને ચોપડવાથી ઠંડક વળશે. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર લગાડવાથી મસા બળીને ખરી જાય છે. જે મસાની આબુખાબુ ધારા પડી જાય તો સીંધીજન તોલો ૧, કલઈ સફેતો તોલો ૧, શંખજીરું તોલો ૧-એ ત્રણેને ખારીક વાટી ધોયેલા ઘીમાં મલમ યનાવી ભરવાથી આરામ થાય છે.

૨. ૧૦૮ વખત પાણીએ ધોયેલું ચોખ્ખું ઘી, ખડિયો ખાર

અતિસાર, સંમહાણી તથા અર્શરોગ

૪૮૭

અને નવસાર એ ત્રણેને મેળવી મસા ઉપર ચોપડવાથી એક માસમાં આરામ થશે.

૧૬-વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિંદ-ખારડોલી

૧. લોંચરીંગણીના મૂળની છાલ શીઝે સૂકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક વાલ પાણી સાથે ફકાવવી. આથી હરસતું પડતું લોહી બંધ થાય છે.

૨. એળિયો, મરી ને લીંબોળી સમભાગે લઈ કુંવારના રસમાં ઘૂંટી, ચણી બોર જેવડી ગોળી વાગીને, બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી હરસે પડતું લોહી બંધ થઈ જાડો સાફ આવે છે. આજ ગોળી નાનાં બચ્ચાને પ્રમાણસર આપવાથી તાવ તથા કૃમિ-ને મટાડે છે. મેઠા માણસને જીર્ણવરમાં ઘણો ફાયદો કરે છે.

૩. ગરમાળાનાં પાતરાંનો રસ ટીપાં ૧૦, ગોળમાં મેળવી આપવાથી હરસ મટાડે છે.

ઈંદ્રજવ તથા નાગકેશર સરળે વજને લઈ વસ્ત્રગાળ કરી, ૧ વાલ અથવા તેથી વધારે, રોગનું બળ જોઈ છાંશ સાથે આપવાથી પણ હરસ મટે છે.

૧૭-મહારાજશ્રી મહાવીરદાસ જનકીદાસ-ધોળકા

૧. મહાત્માપ્રસાદ:-લોંચરીંગણીનાં તાલ્લં ફળ આશરે ચાર અથવા પાંચ તોલા લઈ તેને શરાવ સંપુટમાં મૂકી કપટમટ્ટી કરી સૂકવી, દશ ચેર છાણાં (કુકુટપુટ) મૂકી સળગાવવી. ન્યારે કોડિયાની ફળો બળી કોલસા થાય ત્યારે તે કોડિયાને કાઢી કોલસા કાઢી ખારીક વાટવું. ન્યારે હરસ ફૂટે ત્યારે તેને એક કપૂરી પાનમાં રતિલાર બેત્રણ વખત ખવડાવવાથી ગમે તેવા લોહી ફૂજતા હરસ મટશે. ૧૪ થી ૨૧ દિવસ સુધી લાગત સેવન કરવાથી શરીરમાં શક્તિ આવશે, લોહી સુધરશે અને હરસને દબાવશે.

૪૮૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તેમજ દરેક પ્રકારના રક્તસ્રાવને બંધ કરે છે. મોં, નાક, ગુદા, શિશ્ન અને ગર્ભાશયના રક્તસ્રાવને આ દવા અટકાવી શકે છે.

૨. હરસ ઉપર લગાડવાનો મલમ:-સોનાગેરુ તોલો ૧, કાંટાળાં માયાં તોલો ૦૧, કપૂર વાલ ૪ તથા અફીણ વાલ બે સર્વને ખૂબ ઘૂંટી દિવેલ સાથે મલમ કરી, હરસને દિવસમાં બેત્રણ વાર ચોપડવો. આથી બહારના સૂકા હરસ ફૂણા પડી પીડા બંધ થશે અને દૂઝતા હરસ પણ મટશે.

૩. હરસ માટે ધણી:-ઝેરકોચલાં, કપૂર, ખીજડાનાં પાન, હળધર, ભોંયરીંગણીનાં ફળ, સમભાગે લઈ કચરી સમ-પાત્રમાં છાણાંના ઘગઘગતા દેવતા ઉપર આશરે તોલા એકને મૂકી બાજઠ અથવા બે ઈંટ ઉપર કમર સુધી કપડું બોલી બેસી-ને હરસ ઉપર ધુમાડો દેવો. દિવસમાં બે વખત દેવાથી ભયંકર પીડા શાંત પડી જશે.

૪. હરસ માટે:-રસવંતી અને સૂરોળાર, એકેક તોલો માયાં અને નવસાર અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ, મૂળાના પાનના રસ-માં ઘૂંટી ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી, હરસના દરદીને દર-રાજ બે બે ગોળી આપવાથી લોહી પડતું બંધ પડશે.

૫. હરસ માટે:-હરસિંગાની મીજ તોલો ૧ અને મરી તોલો ૦૧, પાણી સાથે ઘૂંટી પાવલીભારની ગોળીઓ વાળી, દર રાજ એક ગોળી ખાવાથી દરેક પ્રકારના હરસને મટાડે છે.

૬. કરંજવાની મીજ, સૂંઠ, ચિત્રકમૂળ, સિંધવ, ઈંદ્રજવ, મરી, સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ કરી, ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો છાશ અગર દહીં સાથે લેવાથી હરસના મસા ખરી પડે છે અને કાંઈ પણ ઇન્જ થતી નથી. આ ઉપરાંત ચૂંક, આકુંદો, અજીણું અને ગોળો મટે છે; પાચક પણ છે.

૬-અર્જીર્ણ

જ્યારે કફને ઉત્પન્ન કરનારા તમોગુણી પદાર્થોનું સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે પાચકપિત્તનો હીનયોગ થઈ, સમાનવાયુમાં કલેદન-કફ તેનો મિથ્યાયોગ કરે છે, જેથી સમાનવાયુ પોતાનું કામ બંતવી નહિ શકવાથી પાંચ પ્રકારના અભુજ્જને ઉત્પન્ન કરે છે. તે અભુજ્જો આમાભુજ્જ, વિદગ્ધાભુજ્જ, વિષ્ટગ્ધાભુજ્જ, રસ શેષાભુજ્જ અને ભસ્માભુજ્જ એવી રીતે પાંચ નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ ખરું કહીએ તો સમસ્ત રોગો ઘણું કરીને અભુજ્જથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ જઠરાગ્નિમાં વાયુનો અતિયોગ થવાથી દગ્ધાભુજ્જ એંશી પ્રકારના વાયુના રોગો; પિત્તનો અતિયોગ થવાથી દગ્ધાભુજ્જ આળીશ પ્રકારના પિત્તના રોગો; અને કફનો અતિયોગ થવાથી આમાભુજ્જ વીશ પ્રકારના કફના રોગો, એટલે સર્વ મળી એકસો આળીશ જાતના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. અને પરસ્પર ભેગાં મળવાથી ન ગણાય એટલી સંખ્યાના રોગો જણાય છે. તેનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન એક અભુજ્જ છે, જેમ કહીએ તો ચાલી શકે એમ છે.

૧. જ્યારે આમાશયમાં કલેદન કફનો અતિયોગ થાય છે, જેથી સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી પાચકપિત્ત મંદ પડી જાય છે; તેથી ખાન અને પાનના પદાર્થોનો રસ બરાબર પરિપકવ નહિ થતાં કાચોજ રહે છે. આથી રોગીના શરીરમાં ભારેપણું, ખેચેની, ગાદ અને આંખ પર સોજો આવી, જેવા સ્વાદવાયુ અન્ન ખાધું હોય તેવાજ સ્વાદવાળા ઓડકાર આવે છે, તેને આમાભુજ્જ કહે છે.

૨. જ્યારે સમાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે અને પાચકપિત્તનો અતિયોગ થઈ સમાનવાયુ કલેદનકફમાં મળી તેનો મિથ્યા-

૪૬૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

યોગ કરે છે, જેથી પાચકપિત્તથી ખાધેલા સત્ત્વગુણી આનપાનનો રસ દગ્ધ થઈ બદલ છે. આથી રોગીને ભ્રમણા, તરસ, મૂર્છા અને ખાટા ઓડકાર આવે છે, તેમજ પરસેવો અને બળતરા થાય છે, તેને વિષ્ઠ્ઠાશ્લર્ષુ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૩. જે અશ્લર્ષુમાં સમાનવાયુનો પાચકપિત્તના હીનયોગને લીધે અતિયોગ થાય છે અને વાયુના અતિયોગથી ક્લેદનકક્ષમાં મિથ્યાયોગ થાય છે, એટલે અપાનવાયુ મળને સૂકવી નાળે છે, જેથી પેટ ચડે છે, પેટમાં દુર્ગંધ છે; અધોવાયુ અને અડાતું રોકાણ થાય છે, શરીર સ્તબ્ધ થાય છે અને તે રોગીને આમવાયુના કળ-તરની પેઠે માથામાં કોઈ નસ્તર મારતું હોય એવું અસહ્ય દુઃખ થાય છે, તેને વિષ્ઠ્ઠાશ્લર્ષુ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૪. સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી એટલે ક્લેદનકક્ષ સમાનવાયુમાં ભળવાથી પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, જેથી સમાનવાયુ પાચકપિત્ત કરેલા આડારના રસરૂપ ધાતુને પક્ષીકા તથા ચક્રતમાં પૂરેપૂરે પહોંચાડી શકતો નથી. તેથી અન્નનો રસ કોઠામાં શેષ રહી જવાથી રોગીને અન્નનો અભાવો થાય છે, હૃદય ભારે થાય છે અને શરીર જડ થાય છે; તેથી વિદ્રાનેઓ એવું નામ રસશેષાશ્લર્ષુ પાડ્યું છે.

૫. જ્યારે કોઠામાં રહેલા ક્લેદન કક્ષનો હીનયોગ થાય છે, ત્યારે પાચકપિત્તનો અતિયોગ થઈ તે પિત્ત સમાનવાયુમાં મળી મિથ્યાયોગ ઉત્પન્ન કરે છે; જેથી વાયુમાં મળેલું પિત્ત પેતાની ઉષ્ણતા સાથે પાચકપિત્તમાં જઈ તેમાં અતિયોગ કરે છે. વાયુ સાથે મળેલું પિત્ત જઠરાગ્નિમાં આવેલા તમામ પદાર્થોને ભસ્મ કરી નાળે છે ને શરીરને સૂકું બનાવે છે. રોગી જેટલું અન્ન ખાય તેટલા અન્નને અડપથી પચાવી બાકીના સમયમાં રોગીના

અજીર્ણ

૪૯૧

શરીરમાં રહેલા રસ, રક્ત, માંસ અને મેદને પણ પચાવી દઈ શરીરને ડુળંગ બનાવે છે; એટલુંજ નહિ પણ વખતે જો તેમાં મૂર્છા, અત્યંત તૃષ્ણા, ઉદરરસ, તેજોદ્રેષ, બળતરા વગેરે ઉત્પન્ન થાય તો તે રોગીના પ્રાણ પણ હરે છે. એટલા માટે એ અજીર્ણનું ભસ્માજીર્ણ નામ પાડવામાં આવ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે કાંઈ પ્રકારના મુખ્ય અજીર્ણમાં જ્યારે પિત્તનો અતિયોગ થઈ, તે પિત્ત અપાનવાયુમાં જઈ, અપાનવાયુનો મિથ્યાયોગ કરે છે અને સમાનવાયુમાં જઈ સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ કરે છે, જેથી કલ્લેહન કફ અને સ્વલંગત કફનો હીનયોગ થવાથી તે રોગીને ઝાઝા અને ઊલટી થઈ શરીરમાંના લોહીને પાણી બનાવી તમામ રસોને બહાર કાઢી નાખે છે, જેને આપણે વિપૂચિકાજીર્ણ નામ આપ્યું છે. અને લૌકિકમાં તે કોલેરા, વાસી, મરી, મરકી, કોમળિયું, અથોક વગેરે નામથી ઓળખાય છે.

કફ તથા વાયુના અતિયોગથી પિત્તનો હીનયોગ થઈ કફના અતિયોગને લીધે ખાધેલા રસને રંજકપિત્ત ઉપર ખેંચી શકતું નહિ હોવાથી, તે રસ અથો તથા ઉર્ધ્વભાગે નહિ જતાં એટલે તે રોગીને ઝાઝો તથા ઊલટી નહિ થતાં, આમાશયમાં અન્નનો રસ પડી રહે છે, જેને શાસ્ત્રકારો વિલંબિકા એવું નામ આપે છે. આ રોગીની ખરીફા કરવી ઘણી કઠણ છે. કારણ કે અલસક નામના અજીર્ણમાં પણ ઝાઝોઊલટી થતાં નથી તો તેમાં અને આમાં તફાવત શોધવો એ કઠિન છે. એટલા માટે જણાવવાનું કે, અલસકમાં પેટમાં શૂળ મારી તીવ્ર વેદના થાય છે અને વિલંબિકામાં થતી નથી.

વાયુ તથા કફના અતિયોગથી પાચકપિત્ત હીનયોગને પામે છે, જેથી પાનવાયુ ખોરાકના રસને રંજકપિત્ત તરફ ખેંચી શકતો નથી, તેમ અપાનવાયુ પણ કલ્લેહન કફના અતિયોગને લીધે મળા-

૪૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બ્લે

શયમાં રહેલા સાધકપિત્તમાં હીનયોગ થવાથી મળને બહાર કાઢવા માટે ખેંચી શકતો નથી. તેથી અપાનવાયુ સમાનવાયુમાં મળી પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી રોગી બેશુદ્ધ થાય છે તથા બરાડા ખાડે છે. અપાનવાયુની પ્રવૃત્તિ અધોમાર્ગે નહિ થવાથી તે હૃદય તથા કંઠસ્થાનમાં આવી ભરાય છે. જેથી પવનની ઘૂટ તથા ઝાડો કબજ થાય છે અને રોગીને પાણીનો શોષ પડે છે. એવા લક્ષ્ણોના અભૂર્ણુ અલ્પસક એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. આ અભૂર્ણુવાળો રોગી જીવતો નથી.

ઉપર કહેલાં પાંચ પ્રકારનાં અભૂર્ણુ અને તેના ઉપદ્રવરૂપ ધીન્નંત્રણ પ્રકારનાં અભૂર્ણુમાં લંઘન કરાવવું એ મુખ્ય ઔષધી છે. અને જેમ જેમ વાયુનો અતિયોગ થયેલો જણાય, તેમ તેમ વાયુને હીન કરનાર સત્ત્વગુણી ઔષધોનો ઉપચાર કરતા જવું અને કફનો અતિયોગ થયો હોય તો કફને સૂકવનારા રજેશુણી પદાર્થનું સેવન કરાવવું. એટલે વાયુને દબાવવા માટે ત્રિકટુ જેવી સત્ત્વગુણી અને કફને પચાવવા માટે પંચક્ષાર જેવા રજેશુણી તથા પિત્તને શમાવવા માટે ત્રિકુળા જેવા તમોગુણી ઔષધોનો તે તે ઉપર ઉપચાર કરવો. બે સમાનવાયુનો અતિયોગ થયો હોય ને તેને દબાવનારાં ઔષધો અવલંબન કફ તથા કલ્પેદન કફના યોગથી અપાનવાયુ સુધી ન પહોંચી શકે, તેવા રોગીને સ્નેહખંડિત કે ઉત્તરખંડિત અથવા નીરૂહખંડિતના પ્રયોગ (પિચકારી) કરી, અપાનવાયુમાં રહેલા મળને બહાર ખેંચી કાઢવા. આથી સમાનવાયુમાં ગયેલો અપાનવાયુ પોતાના સ્થાનમાં આવી, કલ્પેદન-કફને સુકાવે એટલે કલ્પેદન કફનો હીનયોગ થવાથી પાચકપિત્ત સમયયોગને અથવા અતિયોગને પામે, જેથી સમાનવાયુ પોતાના નિયમ પ્રમાણે અન્નના રસને જોઈતાં સ્થાનમાં જોઈએ તેટલો ભાગ મોકલવાને શક્તિમાન થાય છે. આમ વાયુનાં પાંચે સ્થાનોમાં

થયેલી અવ્યવસ્થા દૂર થઈ, રીતસરનું કામ ચાલવા માંડે, જેથી પાંચે પ્રકારનાં પિત્ત તથા પાંચે પ્રકારનાં કફનાં સ્થાનોમાં સમાન-યોગ થાય અને રોગી અજીર્ણથી મુક્ત થઈ, પોતાનું કામ કરવાને લાયક થાય. પણ કેટલીક વાર રજેગુણી, સત્વગુણી અને તમોગુણી ખાનપાનનો અતિયોગ થયા સિવાય, રજેગુણી, સત્વગુણી અને તમોગુણી વિચારોના અતિયોગથી કોઠામાં રહેલા વાયુ, પિત્ત અને કફનો કોપ થવાથી, ખાનપાનનો રસ ખરાબર થતો નથી; તેથી આમાજીર્ણ, વિષ્ણ્વાજીર્ણ અને વિદ્વઘ્વાજીર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે આયુર્વેદ આપણને સમજાવે છે કે, પ્રસન્ન ચિત્તથી ખનાવેલી અને પ્રસન્ન ચિત્તથી પીરસેલી લોજન-સામગ્રી પ્રસન્ન મનથી આરોગવી, જેથી અન્નનો રસ ખરાબર પરિપકવ થઈ, સાતે ધાતુનું પોષણ કરી, આરોગ્ય આપે છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રોનાં મરણ કે દુઃખ અને આપત્તિના સમાચારથી કોઠામાં વાયુ વધી જાય છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, ભયના, કલેશના અને દુઃખના સમાચારથી રડવું આવી જઈ, કોઠામાં વાયુનો વધારો થઈ, વિષ્ણ્વાજીર્ણ થાય છે. કેટલીક વાર વળી એવું બને છે કે, ક્રોધના, લોભના, ઈર્ષ્યાના અને દ્વેષના વિચારોથી અથવા જમતી વખતે એવા સંજોગો પ્રાપ્ત થવાથી વિદ્વઘ્વાજીર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી અજીર્ણ થવાનું ખાસ કારણ શોધી કાઢી, તે તે દોષનું નિવારણ કરવાને પ્રયત્નવાન થવું. જો ત્રિગુણાત્મક વિચારોના અતિસેવનથી અથવા બળાત્કારે થયેલા સેવનથી, કે સંજોગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા યોગ્યયોગને લીધે અજીર્ણ અથવા મંદાગ્નિ થાય, તો તેના ઉપર પંચભૂતાત્મક ઔષધિઓ કાંઈ પણ કામ કરી શકતી નથી. પરંતુ તે રોગીના વિચારમાં ફેરફાર કરી શકાય એવી રીતે શોક-વ્રત રોગીને વૈરાગ્યનો, ભયવ્રત રોગીને નિર્ભયતાનો અને ક્રોધ-

૪૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

અસ્ત રોગીને શાંતિનો ઉપદેશ કરી, વૈદ્યે તેવા નમૂનાનાં દ્રવ્યો કહી, તેના મનનું સાંત્વન કરી, રોગીની આસપાસના સંજોગોમાંથી ભય, શોક અને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એવા સંજોગોને દૂર કરી, પછી તે રોગીની ચિકિત્સા કરવી.

કપટ્ઠભ્રમ:-કોડીએ લાવી કોલસામાં થર ઉપર થર મૂકી તેની ભ્રમ કરવી. પણ એટલું યાદ રાખવું કે, કોલસાને પંખાવતી પવન નાખ્યા કરશે તો તમામ કોડીની સફેદ ભ્રમ થશે. પંખાથી પવન નહિ નાખે તો તાપથી કોડી પાકી તો જશે પણ અર્થોઅર્થ કાળા રંગની નીકળશે. માટે પવન નાખી સફેદ બનાવી, ઝીણી વાટી ભરી મૂકવી. તેમાંથી એક વાલ ધી સાથે આપવાથી ભૂખ લાગે છે.

ક્ષારામૃત:-કટકડી, સૂરોખાર, સાહુખાર, સિંધવખાર ખડિયોખાર-એને ખાંડી પાણીવાળાં નાળિયેર લાવી, તેને કાણું પાડી, નાળિયેરમાંનું પાણી નાળિયેરમાં રહેવા દઈ, ખારનો ભૂકો નાળિયેરમાં માચ એટલો ભરી, તેના પર કપટમટ્ટી કરી, થોડાં અડાયાંમાં મૂકી સળગાવવું, એટલે નાળિયેરની કાચલી તથા કોપરું સર્વ બળી જશે. પછી તે બળેલા નાળિયેર અને ખારને સાથે ખાંડી, વસ્ત્રમાળ કરી શીશીમાં ભરી મૂકવું. એ ખાર આડા થતા હોય તો બંધ કરે છે ને પેટ કળજ હોય તો આડો લાવે છે.

કેશરવટ્ટી:-સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બલેડાં, આનજાં, તજ, તમાલપત્ર, જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, જેઠીમધ, વાયવડિંગ, કમાણી અજમો, કાચકાની મીજ, હિંગોરાંની મીજ, ગરણીનાં ઘીજ, કેશર એ સર્વે સમભાગે લઈ, તેના સમગ્ર વજનને એળિયો લેવો. એ સર્વેને વાટીને મરીકંધારીનું મૂળ ઘસી, તેના પાણીથી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળીથી આડો સાક આવે છે.

અજીણું

૪૨૫

અમૃત હરીતકી:-હરડે મોટી ઊંચી જાતની નંગ ૧૦૦) રેષા વિનાની લાવીને બે દિવસ લેંસની છાશમાં પલાળવી. પછી તેજ છાશમાં બાફી તેને એક બાબુથી ઊભી ચીરીને ઠગિયો કાઢી નાખવો. પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, ખીપર, ચબ્બક, ચિત્રો, તજ, પાંચક્ષાર, ચાણખાર, જવખાર, જીરું, શાહજીરું, અજમોઢ, નસોતર બધે તોલા લઈ એ સર્વેને બારીક વાટી, લીંબુના રસનો પટ ઢાંચે, તે મસાલો તૈયાર થાય એટલે હરડેમાં ઠગિયાની જગ્યાએ લરી, ઉપર દોરો લખેટી, એક દિવસ તકકે સૂકવી, રાખી મૂકવી. તેમાંથી હરરોજ એક હરડે ચાવીને ખાય તો આમાજીણું, વિહમ્યાજીણું અને વિદગ્ધાજીણુંથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રીકણા અને જૂના વ્યાધિઓ મટે છે. અજીણું, શૂળ, ગોળો, સંઝડહણી, બંધકોશ, આકરો વગેરે મટે છે. વળી હરડેના ઠગિયા કાઢતાં ઠગિયા સાથે જે હરડેનો ગર વળગી રહે છે, તેને અખુથી છોલી લઈ, મસાલો વધ્યો હોય તેમાં થોડું મીઠું મેળવી, ઘોળી વાળી મૂકી હોય તો તે ઘોળી નાના બાળકના અજીણુંમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે, હરડે વગર રેષાની લેવી; તેની પરીક્ષા એવી છે કે, જે હરડે લાંબી ડોકવાળી હોય તેમાં રેષા હોતા નથી. અને જે હરડે લંબગોળ હોય છે, તેમાં રેષા પુષ્કળ હોય છે. તે જ્યારે બક્રાય ત્યારે ચીરતાં હરડેનો બધો ગર રેષા સાથે વળગીને બહાર નીકળી જાય છે. આથી તે હરડે મસાલો ભરવાને લાયકની રહેતી નથી. પણ લાંબી ડોકની હરડે બક્રાય પછી ચીરીએ તો આકૂસની કેરીની જેઠે તેની ગોટલી વગર રેષાની નીકળી જાય છે. માટે હરડે ખરીદતાં પહેલાં પરીક્ષા કરીને ખરીદવી.

હુતાશન રસ:-સૂંઠ એક ભાગ, ટંકણખાર બે ભાગ, મરી, દોઢ ભાગ, કોડીની ભરમ દોઢ ભાગ, વછનાગ ૦૧ ભાગ એવું ચૂર્ણ એક વાલ, ત્રી સાથે ચટાડવાથી અજીણુંને મટાડી ભૂખ લગાડે છે.

૪૯૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

લવિંગાદિ ગૂગળઃ-આકડાનાં ફૂલની અંદરની મીઠા શેર એક, ગૂગળ શેર બે અને લવિંગ શેર એક લઈ પ્રથમ લવિંગને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, તેમાં ગૂગળ મેળવી, આકડાનાં ફૂલની મીઠા મેળવી, ત્રણેને ભેગાં ખાંડવાં. પછી એક પિંડો બનાવી, તેને એક રાત વાસી રહેવા દઈ, બીજે દિવસે તે પિંડાની આસપાસ આકડાનાં પાતરાં લપેટીને, કપડેથી ખાંધી, ઉપર મટોડું ચોપડી, તે પિંડાને થોડાં છાણાંમાં મૂકી બાફી દાઢવો. બફાયા પછી તેને ખાંડી વાજા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તે ગોળીને તડકે સૂકવી રાખી મૂકવી. જે માણસને કાયમનો મંદાગ્નિ હોય, આઘેલું પચતું ન હોય, પેટ કઠણ રહેતું હોય, આડો ઊતરતો ન હોય, શરીરમાં નબળાઈ દેખાતી હોય, પગે કળતર થતી હોય, તેને બપોળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી ઉપરના તમામ રોગો મટી જાય છે.

સંજીવનગુટિકાઃ-વાયવડિંગ, સૂડ, પીપર, હીમજીરડે આમળાં, બહેડાં, ઘેડાવજ, ગળો, વછનાગ અને લિલામાં એ સર્વ સમભાગે લઈ ખાંડી ગાયના મૂત્રમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. પછી અજીર્ણ ઉપર આદુના રસમાં એક ગોળી, ગુડમ ઉપર બે ગોળી, સાપના ઝેર ઉપર તથા સન્નિપાત ઉપર ત્રણ ગોળી આપવી, એવું શારંગધરમાં લખ્યું છે. જે કે એટલું બધું કામ એ ગોળી કરતી નથી, પરંતુ એ ગોળી જેને અજીર્ણ થયું હોય, ઊલટી કરવા માટે જીવ ગજરાતો હોય, ખાલી જેબકા આવતા હોય અથવા ઊલટી થતી હોય તે, એલચી નંગ બે છોડાં સાથે તથા ગોળી નંગ બે પાણીમાં વાટી પાવાથી તરત અસર થાય છે. અગ્રે એ ગોળીમાં સઘળાં વસાણાં જેટલાં લિલામાં નાખી ગોળી બનાવીએ છીએ; પણ ખાંડયા પછી લિલામાંનું તેલ એટલું બધું વધી પડે છે કે, તેની ગોળી વળતી નથી; તેથી એ વસાણાંને લિલામાં સાથે ખંડાય એટલું ખાંડી તેને ગોમૂત્રમાં પલાળી તડકે

સૂકવીએ એટલે તેલનો ભાગ ભીડી જાય છે. પછી ખાંડવાથી વસ્ત્રગાળ ભૂકો થાય છે. તે ભૂકામાં ગોમૂત્ર નાખી ખરલમાં ખલી ગોળીઓ બનાવીએ છીએ, જેથી તે ગોળી ઘણું સરસ કામ કરે છે. પરંતુ એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, જેને થોડી પણ ખાંસી આવતી હોય, તેને એ ગોળી કદી આપવી નહિ. કારણ કે એથી ખાંસી વધી જાય છે. સિલામાં વધારે નાખ્યાં હોય અથવા મૂળ પાઠ પ્રમાણે નાખ્યાં હોય તો પણ ખાંસીનો વધારો કરે છે; પણ ચંદેકા પિત્તને તથા વાયુને તરત ઁસાડી દે છે.

કર્પૂરાદિ ગુટિકા:-બિંચી જાતનાં પાથેર રાતાં મરચાં, લઈ તેને બિયાં સાથે એવાં ધારીક વાટવાં, કે જેમાં બિયાનું નામ દેખાય નહિ. પછી બિંચી જાતની પાથેર ડિંગ મરચાં સાથે વાટવી. પછી તેમાં પાથેર દેશી કપૂર મેળવીને એ ત્રણેને ખલ કરવું. એટલે કપૂરની લીનાશથી ડિંગ તથા મરચાં હવાઈ જઈ ગોળી વાળવા જેવું થશે. જે દેશી કપૂર ન મળે તો પછી કપૂરની ગોટી વાટી, ચાહેજ પાણીનો હાથ દઈ ત્રણેને લેગાં વાટી, મરીના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. જ્યારે ત્રિપૂચિકા અથવા કેલેરા થયો હોય, ત્યારે બખ્ખે ગોળી દરેક ઝાડે તથા દરેક બલટીએ ઠંડા પાણી સાથે ગળાવવી. એ ગોળીથી ઝાડાબલટી બંધ થઈ પેશાબ છૂટે છે. કેલેરાના રોગીને જ્યાં સુધી છૂટો પેશાબ આવતો નથી ત્યાં સુધી તેનો ભય મટતો નથી અને પેશાબ છૂટ્યા પછી પણ અન્ન કે દૂધનો ખોરાક આપવો નહિ, પરંતુ રોગીથી ન રહેવાય તો ચોખાને શેકી, તેની છાશમાં કાંજ બનાવી ખોરાક તરીકે આપવી. ત્રિપૂચિકા-જીણું અથવા કેલેરાની શરૂઆતમાં દરેક બલટીઝાડાએ બખ્ખે તોલા તલનું તેલ અથવા બખ્ખે તોલા ચોખ્ખું ઘી પાયું હોય તો ફાયદો થાય છે; અથવા એક કાંદો (ડુંગળી) અને બે સિલામાં સાથે વાટીને રસ કાઢી

૪૬૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

પાવાથી પણ અજબ ફાયદો થાય છે.

ચિંચાભક્ષાતકઃ-પાકેલી આમલીના ત્રિચૂડા તથા નસો કાઢી નાખીને શેર ૦૧ તથા લિક્ષમાં શેર ૦૧ એ બેને સાથે એટલે સુધી ખાંડવાં કે ગોળી વાળવા જેવો મસાલો થાય. પછી તેની તુવર જેવડી ગોળીઓ વાળી મૂકવી. એ ગોળીમાંથી બપોળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર અથવા વેદની ધ્યાનમાં આવે એટલી વાર પાણી સાથે ગળાવવાથી અતિકાર, સંવેદણી, અજીર્ણ અને કેલેરાને મટાડે છે.

કાળીજીરી:-એક મોટું કઢાયું લઈ તેમાં ગોસુત્ર એક મણ ભરી ચૂલે ચડાવવું. થોડું ઊંચું થાય એટલે કાળીજીરી શેર પાંચ તેમાં નાખી ઊકળતાં ઊકળતાં તમામ ગોસુત્ર અને કાળીજીરી બળીને રાખ થાય તે રાખને તેજ વખતે શીશીમાં ભરી, મગ્ન્યૂત ખૂચ મારવો. એ શીશીમાં ભરતાં બે કલાક વાર લાગશે તો તે ક્ષાર પીગળીને પાણી થઈ જશે. એ ક્ષારમાંથી જેને વિષ્ણુધા-જીર્ણ થયું હોય અથવા આગાજીર્ણ થયું હોય અથવા રસશેવા-જીર્ણ થયું હોય, તેને એક વાલથી બે વાલ સુધી દરરોજ દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી અગર મધમાં આપવાથી અજીર્ણ મટી જાય છે.

શંખવટી:-વરાગડું મીઠું દશ ભાગ, સંયળ દશ ભાગ, સિંધવ દશ ભાગ, શંખભસ્મ દશ ભાગ, સાજીખાર દશ ભાગ, બંગડીખાર દશ ભાગ, આમલીનાં છોરાંગી રાખ દશ ભાગ, સૂંઠ અઢી ભાગ, મરી અઢી ભાગ, પીપર અઢી ભાગ, હિંગ અઢી ભાગ, પારો એક ભાગ, ગંધક બે ભાગ, વઠનાગ બે ભાગ, એ સર્વને વાટી પારાગંધકની કાજળીમાં મેળવી, લીંબુના રસમાં ખલ કરી, તેજ દિવસે તેની ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. લીંબુનો રસ નાખી વાટતાં અને ગોળી વાળતાં એક રાત વીતી જશે તો ગોળીનો શુષ્ક બકલાઈ જશે; માટે તેજ દિવસે ગોળી વાળી તડકે, સૂકવી,

અજીર્ણ

૪૨૬

રાખી મૂકવી. એ ગોળી અકેક અથવા બળ્લે, દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, પેટનું શૂળ, મળબંધ અને નળ-બંધ ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે અને ભૂખ લગાડી ખાધેલું અન્ન પચાવે છે.

આનંદલૈરવઃ—હિંગળોક, વછનાગ, મરી, ટંકણ અને પીપર એ પાંચે વસાણાં સરખે બાગે લઈ, આદાના રસમાં ખલ કરી, મગ જેવી ગોળી વાળી, રોગીનું બળ જોઈ, એકી વખતે એકથી ત્રણ સુધી પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, અતિસાર, સંગ્રહણી અને બગડી ગયેલા તાવ ઉપર આબાદ ફાયદો કરે છે. જો કોઈ માણસને લાંબા દિવસનો તાવ આવી જવાથી અશક્તિ થઈ ગઈ હોય, તેને એ ગોળી સવારે અને એ ગોળી સાંજે મધ તથા ઘીમાં મેળવીને ચટાડીએ તો ખરી ભૂખ લાગી શકતિ આવે છે.

વિશાળાક્ષરઃ—પાપડિયો ખારો તોલા એ, વરાગડું મીઠું, ટંકણખાર, અડિયોખાર, જવખાર, સાણખાર, સિંધવખાર, સંચળ, બંગડીખાર સૂરોખાર, તથા નવસાર એ વસાણાં બળ્લે તોલા લેવાં અને તેની બરોબર અઝમો લઈ સર્વને ખાંડી, કુંવારના રસમાં કરમોળીને મોટા ઇંદ્રવરણામાં ભરી, તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી, તે ઇંદ્રવરણાને છાણામાં સિંચી બાળવાં. પછી તે સર્વને ખાંડીને તેમાંથી વાલ એ, ગરમ પાણી સાથે અથવા ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી પેટનું અજીર્ણ, પેટનું શૂળ, ઊબકા, આડોં અને ઊલટી બંધ થાય છે. એનું નામ અમે “વિશાળાક્ષર” રાખ્યું છે.

હિંગ્યાદિ ગુટિકાઃ—હિંગ, પીપળીમૂળ, ધાણા, ચિત્રો, વગ, ચવ્વક, બિલામાં, પહાડમૂળ, પડકચૂરો, આમલીનો ક્ષાર, અડિયોખાર, સિંધવ, બંગડીખાર, સાણખાર, જવખાર, સૂંક, મરી, પીપર, દાડમની છાલ, હરડે, ઉપલેટ, જીરું તથા રાગી તુલસી, એ

૫૦૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

સર્વેને સમભાગે લઈ, લીંબુના રસમાં વાટી, અથ્વા જેવડી ગોળી-એ વાળવી. તેમાંથી એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી સ્વાધારણ અણર્ણ મટી જાય છે અને ભૂખ લાગે છે.

ઉપર પ્રમાણે અણર્ણના ઉપાય કરવાથી તમામ અણર્ણો મટી જાય છે. માત્ર એક ભસ્માણર્ણનો ઉપાય હાથ લાગ્યો નથી. બેત્રણ રોગી ભસ્માણર્ણના જોવામાં આવ્યા કે જેઓ આખા દિવસમાં પાંચથી સાત શેર ચનાજ ખાઈ જાય, છતાં ભૂખની ખૂમ પાડતા રહે, પેટ ચડે નહિ અને ઝાટો થાય નહિ. તેમની ચિકિત્સા ઘણી કાળજીપૂર્વક કરી છતાં તે રોગીઓ આખરે સરણ પામ્યા. જેથી અત્રે તેના ઉપાય લખ્યા નથી. આ નિબંધમાં લખેલા ઉપાય સિવાય બીજા અંશોમાં અણર્ણના સંકટો ઉપાયો લખેલા છે, તેમાંથી જે જે વૈદ્યરાજેએ અજમાવી અનુભવ મેળવેલો હોય, તેમણે પોતાનો અનુભવ વાહેરમાં મૂકવા તથા વધારે અનુભવ મેળવવા શાસ્ત્રમાં લખેલા ઉપાયો અજમાવવાની વિનંતી કરી, અમે આ નિબંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

અર્જીર્ણના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દક્ષપતરામ-સુરત

૧. નાગેશ્વર ચૂર્ણ:-વક્રતાગ, તજ, પીપર, ઘોળાં મરી, અકલમરો, સૂંઠ, અજમો, છરું, શાહજીરું, પીપળીનૂળ, સંચળ, સિંધવ, વરાગડું મીડું, શેકેલી હિંગ એ સર્વે એકેક તોલા લેવું. ટંકણખાર કુલાવેલો અને શાખની ભસ્મ, એ ચાર ચાર તોલા લઈ, સર્વેને ખાંડીવસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી હિંગજોડ તોલા બેને ખરલમાં નાખી સારી પેઠે ઘૂંટી તેમાં થોડું થોડું ચૂર્ણ મેળવતા જવું. જ્યારે-સઘળું ચૂર્ણ હિંગજોડ સાથે મળી જાય ત્યારે લીંબુનો રસ તોલા પચ્ચીસમાં સારી પેઠે ઘૂંટી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. આ ચૂર્ણ દિવ-

સમાં બે કે ત્રણ વખત બેથી ત્રણ રતી સુધી મધમાં કે પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ તથા મંદાગ્નિને મટાડે છે. આ ચૂર્ણની યોગના યુદ્ધિપૂર્વક કરવાથી પેટના તેમજ વાયુના તમામ રોગોને મટાડે છે.

૨. રોચકચુટિકા:—ઉપર બતાવેલું નાગેશ્વર ચૂર્ણ તોલા ૧૦ અને સારું ઠગિયા કાઢેલું ખજૂર તોલા ૧૦ એ બે સાથે મેળવી, ખૂબ ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળીનું નામ અમારા દવાખાનામાં રોચકચુટિકા રાખેલું છે. આ ગોળી ૨ થી ૩, પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણને મટાડે છે, ખોરાક ખાચત કરે છે, ભૂખ લગાડે છે અને દસ્ત સાફ લાવે છે. આ ગોળી આજકને આપવી નહિ. જો આપવી હોય તો ૦૧ કે ૦૨ આપવી.

૩. દ્રાક્ષાદિ ચાટણુ:—કાળી દ્રાક્ષ, જરદાલુ, મરી, સિંધવ, શેકેલી ભાંગ, જીરું, સૂંઠ, સંચળ, લસણની કળી એ સર્વ એકેક તોલો, ખજૂર તોલા ૫, હિંગ તોલો ૧, ગુલાબનાં ફૂલ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, લઘ પ્રથમ કાળી દ્રાક્ષ, આલુ તથા ખજૂરના ઠગિયા કાઢી જુદાં વાટવાં; લસણને જુદું વાટવું. ખીજી બધી વસ્તુને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી પછી ઉપરની ચારે વસ્તુ મેળવી લોચો કરવો. ત્યાર બાદ લીંબુનો રસ શેર ૦૧, તેમાં ગોળ શેર ૦૧ મેળવી બધી વસ્તુ નો પેલો લોચો તેમાં મેળવવો. આ ચાટણુમાંથી પાવડીબાર ચાટણુ લઘ દિવસમાં બે-ત્રણ વખત ચાટવાથી અરુચિ મટીને ભૂખ લાગશે તથા દસ્ત પણ સાફ આવશે.

૪. હિંગવાદિ ગુટી:—સૂંઠ, મરી, પીપર, જીરું, અજમો, શાહજીરું, પીપળીમૂળ, સિંધવ, સંચળ અને હિંગ, એ એકેક તોલો લેવાં. જાવંત્રી, લવિંગ, જાયફળ એ અડધો અડધો તોલો લેવાં. એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, ગિયાં કાઢેલી ૮ તોલા કાળી દ્રાક્ષ સાથે વાટી એકરસ કરવું. પછી લીંબુના રસમાં ઘૂંટીને ચણા

૫૦૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

પ્રમાણેની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી દરરોજ ખાતા પહેલાં અને ખાધા પછી એકેક ખાવાથી અરુચિ મટી ભૂખ લગાડે છે.

૫. હુતાશન રસ:-સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, અક્કલગરો, લવિંગ, જાવંત્રી, વછનાગ, એ સર્વે અડધો અડધો તોલો, શેકેલાં એરકચૂરાં એક તોલો, ઢિંગળોક એ તોલા-એ સર્વને વાટી વસ્ત્ર-ગાળ કરી, આદુના રસમાં એક દિવસ ખલી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળીને મધ સાથે અથવા ખીત્તં અનુપાત સાથે આપવાથી શખ, અજીર્ણ વગેરે ઘણા રોગો મટે છે.

૬. નવીન શંખવટી:-શંખલસ્મ તોલા ૫, સંચળ તોલા ૩, સિંધવ તોલા ૨, વરાગડું મીઠું તોલો ૧, ગંગડી ખાર તોલો ૧, શેકેલી ઢિંગતોલા ૨, અજીરો, સૂંઠ, મરી, પીપર, ટંકણુખાર એ સર્વે ખખ્ખે તોલા લઈ, લીંબુનો રસ થોર ૧ માં વાટી, ચણા જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી ૧ થી ૩ સુધી પાણી સાથે ખાવાથી પેટનો દુઃખાવો, શખ, અગ્નિમંદ ને અરુચિ મટાડે છે.

૨-યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. સંચક્ષાદિ ચૂર્ણ:-સંચળ, સાજી, ઢિંગ, મરી, પીપર, સૂંઠ એ વસ્તુને સરખે ભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, મજબૂત ખૂચની શીશીમાં ભરી મૂકવું. એમાંથી એ આગીથી આઠ આની ભાર સુધી ફાકવાથી પેટનો દુખાવો, પેટનું ચડવું વગેરે દરદ મટાડી ભૂખ લગાડે છે. આ ચૂર્ણમાં સાજીને દેકાણે સોડાઆઈ કાળં નાખવાથી વધુ ફાયદો કરે છે.

૩-વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ રતનેશ્વર-સુરત

૧. લશુનાદિ વટી:-લસણ, જીરું, સિંધવ, ગંધક, સૂંઠ, મરી, પીપર અને ઢિંગ સરખે વજને લઈ, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી,

લીંબુના રસમાં, અજીણું જેવડી ગોળી કરી એક એક અથવા બમણે ગોળી આપવાથી અજીણુંને મટાડે છે.

૨. દ્રાક્ષાદિ ગુટિકાઃ—સૂંઠ ૨, મરી ૨, પીપર ૨, છુલું ૪, સંચળ ૨, સિંધવ ૨ અને શેકેલી હિંગ ૧ લાગ લઈ એ સર્વને ખાંડી લીંબુનો ખાર તોલા યે લાર મેળવી, સર્વથી બમણી કાળી દરાખ લેતી અને તેના હળિયા કાઢી બૂબ ઝીણી વાટી તેમાં ચૂરણ મેળવી અજીણું જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓ ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ બને છે. એ ગોળીથી ખોરાક પચે છે તથા બૂબ લાગે છે.

૩. લીંબુસેની ગુટિકાઃ—હરદેહળ, હીમલહરદે, કડુ, ઈંદ્ર-વરણાની જડ, કુંવાડિયાનાં ખીજ, ઝરડીનાં ખીજ, રેવંચીનો શીરો, ત્રિકટુ, ત્રિફળા એ સર્વ સમભાગે લઈ તેના બમણે વજને એળિયાતું ચૂરણ મેળવી, કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટી અજીણું જેવડી ગોળી વાળી એક એક ગોળી આપવાથી મળબંધ, જૂતુ અજીણું, જૂનો તાવ, ઉદરરોગ, ક્રમળો, કૃમિ રોગ અને અર્શરોગ મટાડે છે.

૪—રંધ ધીરજલાલ આણેકલાલ—વડોદરા

૧. આદિત્યરસઃ—હિંગખોલ, વછનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, જાયફળ, લવિંગ, ખંગડીખાર, ખીડલવણ, સિંધવ, મીઠું, સંચળ—એ સર્વ સરખે વજને લઈ, લીંબુના રસના સાત પટ આપીને અડધી રતીની ગોળી આપવાથી કોઈ પણ પ્રકારના અજીણું ઉપર આઘાત ટામ કરે છે.

૨. અશ્વિકુમારઃ—ટંકણ, પારો, ગંધક, શંખભસ્મ એ સર્વ એકેક તોલો, વછનાગ ૩ તોલા, મરી ૮ તોલા, એ બધાને વાટી ભાંગરાના રસમાં ખલ કરી, યોગ્ય અતુપાન સાથે ૧ રતી આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગો, મંદાસિ, કફરોગ, વાતાધિક્ય સન્નિપાત, ખરોળ, ઉધરસ અને શૂળ એ સર્વનો નાશ કરે

૫૦૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

છે. આ દવા માત્રા ઉપર કદી આપવી નહિ. તેમજ પુરુષોને દિવસના આપવી નહિ. સગલાં સ્ત્રીને આપવીજ નહિ, કારણ કે બહુ ગરમ પડશે.

૩. મળશુદ્ધિ ચૂર્ણ:-મીઠીઆવળ, બાળહરડે, વરિયાળી, એ એકેક લાગ અને સંચળ ૦૧ લાગ લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, રાત્રે ૦૧ તોલો ફાકવાથી સવારે એક સાફ હસ્ત આવે છે ને મળને દૂર કરે છે.

૪. મામુદ્રાદિ ચૂર્ણ:-(મૂળ પાઠમાં ફેરફાર કર્યો છે.) મીઠું, સંચળ, સિંધવ એકેક લાગ, જવખાર, અજમો, બખ્ખે લાગ, અજમોદ, હરડે, હિંગ, સૂંઠ અને વાયવડિંગ એકેક લાગ, ખીપર એ લાગ, એનું ચૂર્ણ બનાવી ભોજન સમયે પ્રથમ ચોખાના પાંચ ગ્રાસ સાથે ખાવાથી જ્વર, અજીર્ણવાત, ગુદાવાત, ગુદમવાત, સર્વને મટાડે છે. લવણભાસ્કર ચૂર્ણ પુસ્તકમાં લખ્યા પ્રમાણે બધા ગુણ ધરાવે છે એવી અમારી અજમાયશ છે. રામખાણુ રસ ભાવપ્રકાશમાં અજીર્ણના અધિકારમાં તથા જ્વરાધિકારમાં આપેલું નિબંધિચૂર્ણ, લખ્યા પ્રમાણે બધા ગુણ ધરાવે છે. એ બે વસ્તુઓને અમારી પેટન્ટ દવા કહીએ તો ચાલે. આ બે ઉપાયથી ટૂંટિયા (ઈન્ફ્લ્યુએન્સા) માં સો એ સો ટકા રોગી સારા થયા હતા. તાવમાં અને કફમાં ખાસ કરીને આ દવાઓ ધણીજ ઉત્તમ છે.

૫-વૈવ નંદલાલ મોરારજી-ક'થારિયા

નવસાર ૨ લાગ, હિંગ ૨ લાગ, સંચળ ૧ લાગ અને કળીચૂનો ૧ લાગ, એ સર્વને મેળવી બે આનીભારની ફાકી આપવાથી અજીર્ણમાં મારતાં શૂળને તરત મટાડે છે.

૬-વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી-ગોંડળ

પારો, ગંધક, વછનાગ અને હિંગજોક એકેક તોલો, લવિંગ ૧૦૦ તોલો, મરી ૪ તોલા, ધંતૂરાનાં બીજ ૮ તોલા, નસોતર ૧ તોલો, એ સર્વને હંતીમૂળની ભાવના આપી ચણોડી પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવાથી અહર્ણી, જ્વર, ઝાડાની કબજિયાત, સંઘ્રહણી, ગુદમ, આમવાયુ, અસ્લપિત્ત વગેરે ઘણી જાતના અહર્ણીના અને વાયુના રોગો મટાડે છે.

૭-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવરધનરામ-ખાખરેચી

૧. સૂંઠ, ગંધક અને સિંધાલુજી એ ત્રણે સરખે વજને લઈ ખારીક વાટી, લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક ટાંકની ગોળી વાળી ઈંમર અને રોગના પ્રમાણમાં આપવાથી, અહર્ણીને મટાડી બૂખ લગાડી પેટના તમામ રોગોમાં ફાયદો કરે છે.

૨. સંચળ, જીરું, સિંધવ, સફેદ મરી, લસણ, પીપરીમૂળ, ઊંચી હિંગ અને સૂંઠ, એ સર્વ સમભાગે લઈ લીંબુના રસમાં ખોર જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી લેવાથી અન્ન પચાવી બૂખ લગાડે છે.

૩. ઈલમિટનાં ફૂલ, ઊંચી, હિંગ ધોળાં મરી, મરી જુદાં વાટવાં, હિંગ જુદી વાટવી અને ઈલમિટનાં ફૂલ જુદાં વાટવાં અને તેમાં મરીનો બૂકો થોડો થોડો નાખી મેળવતા જવું; અને તેમાં હિંગ નાખી અડધો કલાક વાટીને તેની ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળી, ૧ થી ૨ ગોળી સાકરના અનુપાનમાં આપવાથી પેટનો દુખાવો, ઊલટી, ઝાડા, ગોળો, વાયુ, શૂળ, પીનસ, માથાનો દુખાવો, આંખનું કમતર, નાકમાં લીંટનું જામી જવું એ સર્વમાં ફાયદો કરે છે.

૮-વૈદ્ય ચૂનીલાલ જયકિશનદાસ-સુરત

સ્વાદિષ્ટ ગોળી:-સૂંઠ, નવસાર, ટાંકણ કુલાવેલો, એ એક એક તોલો અને શાહજીરું, સફેદ જીરું, આમલી, અજમોદ, અના-

૫૦૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

રદાણા, એ પોણા પોણા તોલો; કાળાં મરી, સફેદ મરી, પીપર, કુલાવેલી ડિંગ એ દરેક ૦૧ તોલો; બાવળનો ચુંદર ૦૧૧ તોલો, પંચ લવણ દરેક ૦૧ તોલો લઈ તમામને ખાંડી કપડછાણ કરી, લીંબુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી માત્રા એકથી ૪ ગોળી સુધી આપવાથી કલેબ તથા જઠરને તાકાત આપે છે, ભૂખ લગાડે છે, પેટના દરદને તથા આક્રાને દૂર કરે છે અને સ્વાદિષ્ટ છે.

૯-વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

૧. શ્યામરસ:-પારો, ગંધક વછનાગ, પીપર એ દરેક એકેક તોલો અને કાળાં મરી ૧૦ તોલા લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી, ખીજી બધી વસ્તુનું વસત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં મેળવી ખલમાં કાજળી જેવો કાળો રંગ થાય ત્યાં સુધી ઘૂંટવું. એ રસ-માંથી અકેક વાલ સવારસાંજ મધમાં ચાટવાથી મંદાસિ, જીર્ણ-જ્વર, છાતીનો દુખાવો, કાચા ઝાડા વગેરેમાં અનુપાન પરત્વે આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨. હિંગુલવટ્ટી:-હિંગળોક તોલા ૫ અને ધંતૂરાનો રસ ૩. ૫) ભાર સાથે ખલ કરવો. તે સુકાચા પછી ૩. ૫) ભાર શ્યામ તુલસીના રસમાં ખલી, ચણીબોર જેવડી ગોળી બનાવી, કાળા ધંતૂરાના ડીંડવાને લઈ તેના ડીંટાતરફ કાણું પાડવું. પછી તેમાં ગોળી ભરી કપડમટ્ટી કરી બેત્રણ છાણાંના અગ્નિમાં પકાવી ડીંડવામાંથી ગોળી કાઢી લેવી. (તાપ બહુ લાગશે તો કાળી પડી જશે અને તે ઉપયોગમાં ન લેવી.) હવે જે ગોળી લાલ થઈ જાય તે લઈ તેમાં અકલગરો, જવંત્રી અને લવિંગ એ વસ્તુનું ખારીક ચૂર્ણ કરી (હિંગ-ગોક જેટલે વજને દરેક વસ્તુ લેવી) હિંગળોકમાં મેળવી પાનના રસથી ખાલી, ચણા જેવડી ગોળી કરવી; સવારસાંજ અકેક અથવા બખ્ખે ગોળી યોગ્ય અનુપાનથી આપવામાં આવે તો હરેક વ્યા-ધિમાં ફાયદો કરે છે.

૧૦-વંદ્ય મણિલાલ લીખાભાઈ-શંખલપુર

કુધાવર્ધક ચૃણુ:-શેકેલી હિંગ, અજમો, જીરું, લીંડી-પીપર, કાળાં મરી, સૂંઠ, સિંધવ, સંચળ, મીંઢીઆવળ, કુલાવેલો. ટંકણુખાર એ સર્વ ચીજો સરખે વજને લઈ ખાંડી વચ્ચગાળ ચૂણું બનાવી, સવારસાંજ તેમજ જમ્યા પછી આ ચૂણું તોલા બાથી અર્ધાની ફાકી મારવાથી અરુચિ, મંદાચિ વગેરે મટી ભૂખ સારી લાગે છે. કદાચ ગોળી વાળવી હોય તો તેને ચણાના ખારમાં વાટી ગોળી વાળવી. ભૂખ લગાડવા માટે આ ચૂણું ઘણુંજ સારું છે, એમ હું મારા પોતાના અનુભવથી કહું છું.

૧૧-વંદ્ય રાવવજી માધવજી-ગોંડળ

૧. સામુદ્રાદિક ચૃણુ:-સંચળ, વરાગડું મીઠું, સિંધવ, સાજીખાર, જવખાર, નવસાર એને આકડાના તથા થોરના દૂધની અકેદી ભાવના આપી ગજપુટમાં પકાવવું. પછી તેમાં ખારથી અડધો અજમો, ત્રિકકુ, ત્રિક્ષ્ણા, જીરું અને હળધર લેવાં, તથા ચિત્રક ખારની ખરાબર લઈ વાટી ચૂણું તૈયાર કરવું. ઉદરવિકાર, અજીર્ણજવર, ગુલ્મ, શોફ અને મંદાચિ ઉપર વાપરવું. વાયુ હોય તો ઊના પાણીમાં, પિત્ત હોય તો લીંમાં અને કફ હોય તો ગોમૂત્રમાં આપવું, અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. અજમો, હરડે, સંચળ અને ઝેરકચૂરો એનું ચૂણું બા લાર પાણી સાથે આપવાથી પાતળા દસ્ત, ખાટા ઝોડકાર, ઊલટીની ઈચ્છા, પેટમાં પીડા, આફરો તથા પેટમાં થતા ધૂધવાટા મટે છે.

૩. એગિયો, મીંઢીઆવળ, હીમજ, ગરણીનાં ખીજ, હરડે, નસોતર, ઈંદ્રામણાનાં મૂળ, શુદ્ધ નેપાળો, કુલાવેલો ટંકણુ, દિવેલીની મીજ એ સર્વ સમભાગે લઈ, કુંવારના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી સવારસાંજ ગરમ પાણી સાથે આપવાથી મળજવરનો જલ-

૫૦૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

દીથી નાશ કરે છે. (દાહ, ભ્રમ, ઊલટી, મસ્તકપીડા, મૂર્છા, હેડકી, અને પેટશૂળ, એટલાં લક્ષણો મળજવરતાં જાણવાં.)

૪. લીંબડાનાં પાન, કરિયાતું, કાચકો, પિત્તપાપડો, વાયવ-ડિંગ, કાળીજીરી, અજમોદ એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ઊના પાણી સાથે આપવાથી કૃમિ, ઊલટી અને ઝાડો મટી જાય છે.

૧૨--વૈદ્ય ત્રિકમલાલ કાળીદાસ શાહ-ખાનપુર

સૂંઠ, મરી, ટંકણખાર, પારો, ગંધક એ સમભાગે લેવાં અને નેપાળો એ ભાગ લેવો. એ સર્વને વાટી ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાંથી ચાર રતિભાર લઈ, ગરમ પાણી સાથે પીવાથી એક કલાકની અંદર ઝાડો તથા પેશાબ છૂટે છે.

૧૩--વૈદ્ય રવિશંકર મોતીરામ-પાટણ

૧. અજીર્ણાકુશ ચૂર્ણ:-મોટી હરડેનું ચૂર્ણ તોલા ૫, હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ તોલા ૫, સાજીનાં કૂડ (સોડા) તોલા ૫, એ ત્રણે સમભાગે લઈ વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી દિવસમાં ત્રણ વાર એઆની ભાર ચૂર્ણ છાશ સાથે લેવાથી અજીર્ણ, અભવપિત્ત અને ઊલટી મટી જાય છે.

૨. હિંગ એક ભાગ, પીપર એ ભાગ, સૂંઠ ત્રણ ભાગ, વજ્ર ચાર ભાગ, અજમો પાંચ ભાગ, ચિત્રક છ ભાગ, હરડે સાત ભાગ લઈ, તેમાં જવખાર, સાજીખાર, સિંધવ, વરાગડું મીઠું, સંચળ-ખાર એ એકેક ભાગ નાખી વાટી વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી દર ટંકે ૦૧ તોલો ખાવાથી શૂળ, અજીર્ણ અને બરોળ મટે છે.

૩. ગંધકવટી:-શુદ્ધ ગંધક તોલા ૫, ચિત્રક તોલા ૨૦, ત્રિકટુ ચૂર્ણ તોલા ૭૦, જવખાર તોલા ૨૦, સિંધવ તોલો ૧૦, સંચળ તોલો ૧૦, સાંભરલૂણ તોલા ૧૦ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી લીંબુ-

ના રક્ષમાં સાત દિવસ ખલ કરી ૦૧ તોલો દર ટંકે પાણીમાં લેવાથી અજીર્ણ, શુળ, આમત્રોષ, ગોળો, આદ્રે અને ખરેખાદિ રોગોનો જડમૂળથી નાશ કરે છે.

૪. જીરકાદિ ચૂર્ણ:-જીરું, સંચળ, ત્રિકટુ, સિંધવ, અજ-મોદ, શેકેલી હિંગ અને હરડેદળ એ સર્વ એકેક તોલો અને નસોતર આઠ તોલા લઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવી, અર્ધો અર્ધો તોલો બે વખત આપવાથી અજીર્ણ તરતજ મરી જશે.

૧૪-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. અશ્વચોળી (ઘોડાચોળી), શુદ્ધ પારો, ગંધક, વછનાગ, હરતાલ, ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ, કુલાવેલો ટંકણુખાર, શુદ્ધ નેપાળો, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી તેમાં ખાકીની ચીજો મેળવી, ભાંગરાના રક્ષમાં એક વીશ દિવસ ઘૂંટી મરી જેટલી ગોળીઓ વાળવી. અનુપાત પરત્વે તમામ રોગ ઉપર આપવાથી સારો ફાયદો કરે છે.

૨. હંરછાભેદી રક્ષ:-(રેચ) પારો, ગંધક, કુલાવેલો ટંકણુખાર, સૂંઠ અને મરી એ પાંચ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી અને નેપાળાનાં ણી ત્રણ તોલા લેવાં. પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી તેમાં તમામ વસ્તુનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવવું. પાણી નાખી સ્તીપૂરની ગોળીઓ વાળી તેમાંથી એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી ઉદરના રોગો મટે છે; ગરમ પાણી પીવાથી રેચ વળી જાય છે. વારણ-છાશલાત અથવા દૂધલાત, ખાવા આપવાથી રેચ બહુ લાગેલો હોય તો નરમ પડી જશે. વાયુવાળા (કોઠાવાળા) ને એક વાલ સુધી અપાય છે.

૩. પ્રતાપાગ્નિકુમાર રક્ષ:-પારો, ગંધક, તામ્રલક્ષ્મ, વ-છનાગ, સૂંઠ, મરી, ત્રિક્ષાર, પંચલવણ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ

૫૨૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ખતાવવું. પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી તેમાં તામ્રભસ્મ ઘૂંટી ખાકીનાં વસાણાં મેળવી આદુના રસની એક લાવના આપવી. પછી અગનશીશી (કાચકૂપી)માં ભરી મંદાગ્નિથી વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ પકાવવું. સ્વાંગશીત થયે કાઢી તેમાં દશમો ભાગ વછનાગ નાખી ખલ કરી રાખી મૂકવું. તેમાંથી એક ચણોઠીભારની માત્રા આદુના રસ સાથે આપવાથી સન્નિપાત મટે છે, તેમજ તમામ જાતના વાયુના વિકાર પણ મટે છે.

૪. અગ્નિરસઃ-મરી તોલો ૧, મોથ તોલો ૧, વચકાવળિ તોલો ૧, ઘોડાવજ તોલો ૧, વછનાગ તોલા ૪ એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, આદુના રસમાં એક લાવના આપી, મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી સવારસાંજ એકેક ગોળી આપવાથી બધી જાતનાં અભુજ્જી, આફરો, અપચો અને મંદાગ્નિ મટે છે.

૫. અગ્નિતુંડ રસઃ-પારો તોલો ૧, ગંધક તોલા ૨, ઓડી અજમોદ તોલા ૩, વાયવડિંજ તોલા ૪, ખાખરનાં ખી તોલા ૫, ઝેરકોચલાનું ચૂર્ણ તોલા ૬ લઈ, બધાંને વસ્ત્રગાળ કરી મધમાં ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી સવારસાંજ એક અથવા બે ગોળી ખાઈ, ઉપર મોથનો કવાથ અથવા ઉંદરકનીનો કવાથ પીવો; જેથી કૃમિ માત્ર મરે છે અને પેટનો આફરો તથા વાયુ મટે છે. પરે-જીમાં ભારે પદાર્થ બંધ કરવો.

૬. અમૃતવટીઃ-પારો, ગંધક, વછનાગ, અપ્પકભસ્મ, ઘોડા-વજ, હરદે, બહેડાં અને આમળાં સર્વભાગે લઈ પ્રથમ પારાગંધ-કની કાજળી કરવી. ખાકીનાં વસાણાંઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, કા-જળીમાં મેળવી, ભાંગરાના રસની એક લાવના આપવી. પછી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી આપવાથી અભુજ્જી, કૃમિ તથા વાયુ મટે છે; ખોરાક ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

અજીર્ણ

૫૬૧

૭. કુંબ્યાદ રસ:-આઠ તોલા શુદ્ધ ગંધક, ચાર તોલા શુદ્ધ પારો, બે તોલા કાંતલોહભસ્મ અને બે તોલા તામ્રભસ્મ બધું ખૂબ ખારીક વાટી લોઠાના કઠાયામાં મૂકી નીચે ધીમા તાપે પકવવું. એકરસ ધાય એટલે એરંડાના પાન ઉપર તેની પર્પટી ઢાળવી. પછી તેનું ચૂણું કરી તે સર્વને લોખંડના વાસણમાં નાખી તેમાં ૪૦૦ તોલા લીંબુનો રસ નાખવો અને ચૂલે ચઠાવી ધીમા તાપે પકાવવું. પાકતાં પાકતાં રસ ઘાઠો થઈ બદ્ય ત્યારે તેને સૂકવી ચૂણું કરવું. પછી પીપર, પીપળીમૂળ, ચવ્વક, ચિત્રો અને સૂંઠ એના ઉકાળાની અને ખાટી લૂણીના રસની પચ્ચીસ ભાવના દેવી. પછી ધીરે ધીરે સૂકવવું, એટલે કુંબ્યાદ નામનો રસ તૈયાર થયો. ભોજન કર્યા પછી ૧ થી ૪ વાલ પર્યન્ત ખાવો અને ઉપરથી સિંધાલૂણ નાખેલી ખાટી છાશ પીવી. અત્યંત ભારે તથા ઝાઝો ખોરાક લીધો હોય તે સઘળું તરત પચી જાય છે તથા શૂળ, ગોળો, મગખંધ, ખરોળ અને ઉદરરોગને મટાડે છે.

૮. શંખવટી:-આમલીની છાલની રાખનો ક્ષાર તોલા ૪ અને પંચલવણુ તોલા ૪, તેને લીંબુના રસમાં બલવું. પછી શંખના ટુકડા તોલા ૪ અગ્નિમાં તપાવી ઉપર કરેલા લીંબુના રસમાં નાખવા તે એટલે સુધી કે હાથે મસળતાં બુકો થઈ જાય. પછી હિંગ, મરી, સૂંઠ, પીપર એ એકેક તોલો; વછનાગ, ગંધક, પારો એ ૦ ૦ તોલો; એ સર્વને વાટી ખોરના કળિયા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીથી અગ્નિ પ્રતીક્ષ થાય છે તથા શૂળ, સંચહણી અને અજીર્ણ મટે છે.

૯. અજીર્ણુ:-ત્રિકટુ, ચિત્રક, સિંધવ, અજમો, જીરું, શાહ-જીરું, સંચળ તમામ ચીજ સરખે ભાગે અને કુલાવેલી હિંગ ૮ મે ભાગે મેળવી, તે ઘી સાથે આપવાથી અજીર્ણુ મટે છે.

૫૨૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૧૦. પારે ભાગ ૧, ગંધક ભાગ ૨, લોહભસ્મ ભાગ ૦૧, પીપર ભાગ ૦૧, પીપળીમૂળના ગંઠોડા ભાગ ૧૧, ચિત્રક ભાગ ૧૧, સૂંઠ ભાગ ૦૧, લવિંગ ભાગ ૦૧, સંચળ ભાગ ૧, ટંકણ ૨ ભાગ, મરી ૨ ભાગ-એ સર્વ ચૂર્ણ કરી તેને ચણાના દ્વારમાં ૭ દિવસ ખલ કરી, ગળ્યે વાલની ગોળી કરી ઊના પાણી સાથે આપવાથી ગમે તેવું અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ અને કોલેરા મટે છે.

૧૧. સિંધવ ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, ચવ્વક ૪ ભાગ, ચિત્રે ૫ ભાગ, સૂંઠ ૬ ભાગ અને હીમજ ૭ ભાગ, ઉપર પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને દસ્ત સાફ આવે છે.

૧૨. સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, શેકેલાં લવિંગ, કુલાવેલી હિંગ, સંચળ, મીઠું, સાજીખાર, જીરું, શાહજીરું, તમાલપત્ર, અજમો, હરડેદળ તમામ સરખે ભાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી તેની ખરોખર લસણ વાટી, એકત્ર કરી, લીંબુના રસમાં ઘૂંટી, ચણા પ્રમાણે ગોળી કરી આપવાથી જીર્ણ ભાગે છે અને અજીર્ણ મટે છે.

૧૩. મરી તોલો ૧, મોથ તોલો ૧, વજ તોલો ૧, ઉપલેટ તોલો ૧, વછનાગ તોલા ૪ બધાને સાથે ખાંડી કપડે ચાળી આઢના રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી જે વાર આપવાથી બધી બાતના અજીર્ણ, આકરો, અપચો અને મંદાગ્નિ મટે છે.

૧૪. અમૃતપ્રજ્ઞા:-અષ્કલગરો, સિંધવ, ચિત્રક, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, અજમો, હરડે એ દરેક એકેક તોલો અને સૂંઠ જે તોલા લઈ ખાંડી ગિજેરા લીંબુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. આખા દિવસમાં ૬ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ, ખોરાક પરનો અભાવો, ઉધરસ, ગળનાં દરદ, દમ, સળેખમ, શરતી, વાયુના તાવ વગેરે મટે છે.

૧૫. અમ્મિતુ-ડીવટી:-પારો, ગંધક, વછનાગ, ખોડી અ-
જમોદ, મોટી હરકે, ખહેડાંછાલ, આમગાં, સાજીખાર, જવખાર,
ચિત્રો, સિંધાલૂણુ, સંચળ, વાવડિંગ, સમુદ્રલૂણ અને કુલાવેલો
ટંકણુ એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, ઝેરકોચલાનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા સાથે
મેળવી, લીંબુના રસમાં ૧ દિવસ ઘૂંટી, ચણોડી જેવડી ગોળી
વાળવી. દિવસમાં પાંચ થી છ ગોળીઓ ખાવાથી જઠરામ્મિ પ્રદીપ્ત
થાય છે અને પેટનો વાયુ મટે છે.

૧૬. અજીર્ણારિ રસ:-પારો તોલા ૪, ગંધક તોલા ૪, હર-
કેદળ તોલા ૮, સૂંઠ તોલા ૧૨, પીપર તોલા ૧૨, મરી તોલા ૧૨,
તથા ભાંગ તોલા ૧૬ લઈ સાથે મેળવી, ખાંડી લીંબુના રસના ૭
પુટ દઈ (દરેક પુટે ઘૂંટી ખરે તડકે સૂકવવું.) પછી લીંબુના
રસમાં વાલ વાલની ગોળી કરી, સવારસાંજ બન્ને ગોળી નવશેકા
પાણીમાં આપવાથી બમણો ખેરાક લેવાય છે.

૧૭. ભસ્મકરોગ માર્ટે:-અઘેડાની ખીર કરવી. એટલે
અઘેડાનાં ખીજનાં ફેતરાં ઉતારી, તે કણુની લેંસના દૂધમાં ખીર
કરી, તેમાં સાકર નાખી ખાવા આપવી. એમ ૭ દિવસ ખવડાવવા-
થી ગમે તેવો ભસ્મકરોગ મટી જાય છે. તેમજ હંમેશાં સવારમાં
ધીસાકર સાથે પાકાં કેળાં ખવડાવવાં; એથી ભસ્મકરોગ મટે છે.

૧૫-ઉમિયાશંકર આપુભાઈ મહેતા-વીરમગામ

સ્વાષ્ટિ વિરેચન:-સોનામુખી તોલો ૧, વરિયાળી તોલો
૧, તજ એક આનીભાર, સાકર તોલા ૩, ગુલાબકળી તોલો ૧,
વાટી ચૂર્ણ કરી ૦૧ ધી ૦૧ તોલો રાત્રે સૂતી વખતે આપવાથી
દસ્ત ખુલાસાવાર સાફ આવે છે.

૧૬-માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. જઠરનો સોજો:-કોલંબો તોલા ૨ અને સૂંઠ તોલો ૧
ખારીક વાટી તેમાંથી સવારસાંજ તોલો ૦૧ ફાકવાથી મટે છે.

આ. ૧.૭

૫૧૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૨. બંધકોશ:-ગરમ પાણી શેર ૦૧ લઈ તેમાં એક લીંબુનો રસ નિચોવી, તેમાં ૧ અથવા ૨ પતાસાં નાળી પીવું; તેથી ઝાડો સાફ ભિતરે છે.

૩. પ્લીહા:-(ખરોળ) આ રોગ સરખાનાં મૂળ છાશ સાથે પીવાથી મટે છે; અથવા શંખભરમ વાલ ૨, દરરોજ લીંબુના રસ સાથે નિયમિત લેવાથી પણ મટી જાય છે.

૧૭-વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત-ખાલંભા

૧. એરંદાદિ ચૂર્ણ:-એરંદમીજ છ તોલા, વાવડિંગ એક તોલા, વાકુંભા એક તોલા, ઝરેર એક તોલા, ઇશેશગુંદર એક તોલા, સૂંઠ, એક તોલા, પીપર એક તોલા, કાચકાંની મીજ એક તોલા, મયાં એક તોલા, ઇંદ્રજવ એક તોલા, હરડે એક તોલા, પીપરીમૂળ એક તોલા એ સર્વેનું વાટી ખારીક ચૂર્ણ કરી વાલ ૪ થી ૬ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવું. આ ચૂર્ણ નળ-બંધ વાયુ, બંધકોશ અને વધરાવળને મટાડી દસ્ત સાફ લાવે છે.

૨. નવસારનાં ફૂલ:-(અમારી બનાવટ) નવસાર શેર ૦૧ તથા મીઠું શેર ૦૧ બંનેને લેગાં વાટવાં. ત્યાર બાદ એ મોટાં કોડિયાં લઈ એક કોડિયામાં ઉપરની દવા ભરી બીજું કોડિયું ઠાંકી સંપુટ કરી, કોલસા શેર ૫ મૂકી સળગાવી તેની ઉપર સંપુટ મૂકી કોલસા ઠરી જાય ત્યારે કોડિયાં કાઢી લઈ, ઉપરના કોડિયાની અંદરથી પીળા રંગનાં ચોટેલાં ફૂલ સંભાળથી કાઢી લેવાં. માત્ર મંદાગ્નિમાં રતિ ૪ થી ૬ પાણી સાથે આપવાં. જ્વરમાં સ્વેદલ અસર કરવા માટે રતી આઠથી દશ સુધી આપવાં. જ્વર, વિષમજ્વર અને ચક્રતદોષમાં રતી ચારથી છ દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાણી તોલા બે સાથે આપવાં. આ બનાવટ ચક્રત વ્યાધિ ઉપર સારું કામ કરે છે. ચક્રત શોષ મટાડે છે, કફની ચીકાશ તોડે છે તથા સાધારણ વ્યાધિ, અજીર્ણ તથા બંધકોશ મટાડે છે.

૩. સ્વર્ણકાથક્ષાર:-સાજીખાર તોલા ૨૦ લઈ ખાંડી પાણીમાં પલાળી ઉપરનું નીતરેલું પાણી સંભાળથી લઈ, તે પાણીને તાવડામાં નાખી, અગ્નિ પર જાળવાથી સફેદ શુદ્ધ સાજીખાર થયે. તે શુદ્ધ સાજીખાર તોલા માંચ લેવો, તેને કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ વાટી એક કુલડીમાં ભરી સંપુટ કરી ત્રીજા છાણાને અગ્નિ આપવો. ઠંડું થાય ત્યારે કાઢી આકડાના રસમાં વાટી, ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ આપવો. ત્યાર બાદ એકવ્ર કરી લસણના રસમાં વાટી, ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ આપવો. માત્રા વાલ ૪ થી ૬ પાણી સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ, સંત્રહણી, ફેર, નાગગંધ વાયુ, પેટની ગાંઠ, પેટની વૃંક, બાઈરો, જમ્બા બાદ પેટમાંથતો ચૂંધારો, અભ્યુષ, વાયુ, કોલડી, શુદ્ધ અને અમ્લપિત્ત ઉપર સારું કામ કરે છે.

૪. અર્કલવણુ:-(અમારી બનાવટ) મીઠું ચોખ્ખું શેર ૧, માટીના વાસણમાં નાખી મીઠું લીંબાય એટલું ગોમૂત્ર નાખી તાપમાં સૂકવવું. એ રીતે સૂર્યના તાપમાં એક દિવસ ગોમૂત્રની ભાવના આપવી. ત્યાર બાદ બારીક વાટી આકડાનાં પાકાં પાન શેર ૧૫ લઈ, એક માટીનું વાસણ લઈ તેમાં ઉપરનીયે આકડાનાં પાન પાથરી, વચમાં ઉપરનું મીઠું નાખી સંપુટ કરી, પચાસ છાણાને અગ્નિ આપવો. સ્વાંજશીત થયે કાઢી બારીક વાટી, તેમાંથી વાલ ૪ થી ૬ દિવસમાં એત્રણુ વખત પાણી સાથે આપવાથી ચક્રત, પ્લીહા, આમવાત, અભ્યુષ, શૂળ વગેરે પેટના રોગોને મટે છે.

૧૮-ટોકટર મગનલાલ ત્રિજ્જભૂખણુદાસ-સુરત

અગ્નિકુમાર અથવા જ્વરાંકુશા-પારો, ગંધક, શુદ્ધ વછતાગ, ટંકણુ કુલાવેલો, શુદ્ધ કનકળીજ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પ્રથમ પારા ગંધકની કાળળી કરી, તેમાં બાકીનાં વસાણાંનું વજ્ર-ગાળ ચૂર્ણ મેળવવું. માત્રા ૨ થી ૪ શ્રેઈનની છે. અનુપાન શીરાની

૫૧૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

અંદર આડો કરી દવા મૂકી ઉપર પાછો ધીરો મૂકી ખાવાથી, ગમે તેવો તાવ હોય તો પણ તે મટે છે. ખાંસીમાં મધ તથા આહુ-કુદીનાના રસ સાથે આપવાથી સન્નિપાત મટે છે. તેમજ પીપરી-મૂળમાં આપવાથી તાવ પણ મટે છે.

૧૯-વૈદ્ય રૂઘનાથસિંગ ગયાદીન-સુરત

શંખાવટી:—પારો, ગંધક, આમલીની રાખ, પંચલવણ, શંખભસ્મ, પીપર, સૂંઠ, હિંગ, મરી, લવિંગ, વછનાગ, દરેક એકેક તોલો લેવાં. પછી પારાગંધકની ઠાજળી કરી, તેમાં ખાકીનાં વસાણાં મેળવી ઘૂંટી ચૂનાના રસની એક ભાવના આપી, આહુના રસનો તથા ઝંઝેટાના રસનો, આમલીના ગરનો તથા લીંબુના રસનો એકએક પટ આપી, ચણાપૂર ગોળી વાળવી. એ ગોળી સઘળી બતનાં શૂળ અને ઉઠરના રોગમાં એકથી બે ત્રણ વખત પાણીસાથે આપવી. આ ગોળી સઘળી બતનાં અજીર્ણ અને મોરચીમાં પણ તાત્કાલિક ફાયદો કરે છે. આ પાઠ રસરાજ સુંદરનો છે.

૨૦-વૈદ્ય હાહ્યાભાઈ બાહુભાઈ-સાયણ

૧. અગ્નિમંદ માટે:—સૂંઠ અને જવળાર, સમભાગે વાટી ચૂર્ણ કરવું. સવારસાંજ પાવલીભાર ગરમ પાણી સાથે અથવા ઘી સાથે આપવાથી જડરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ, સારી ભૂખ લાગે છે. તાવમાં પણ ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

૨. અન્ન પચ્યું ન હોય, પેટે આક્રોશ ચઢ્યો હોય, પેટ તથા પેદુમાં શૂળ મારતાં હોય, તો કાચો ઘાપહાણ અને સોડાખાર લઈ ઘાપહાણ પાણીમાં ઘસી માંડી સોડાખાર નાળી પાવું; એટલે ઉપરની વેદના શાંત થાય છે અને ભૂખ સારી લાગે છે.

૩. ઝેરકચૂરો ભાગ ૧, લવિંગ ભાગ ૦૮ એને વાટી આહુના રસમાં ચણાઈ જેવડી ગોળી વાળવી. ગોળી નંબ ૧, પીપરી-મૂળના

ગંઠોડા સાથે મધમાં ચાટવાથી ભૂખ સારી લાગે છે. એ ગોળી આમ, સંબ્રહણી, અતિસાર, શૂળ તથા ઊલટીને મટાડે છે. એ ગોળી ત્રિકટુ અને મધ સાથે ચાટવાથી ચક્રર (ફેર) આવતા હોય તો પણ ફાયદો કરે છે તથા વાયુને મટાડે છે.

૨૧-વૈવ નૃરમહમદ હમીર-ધોરાજી

ચૂનાનું પાણી પાંચ તોલા અને સુવાનું પાણી એ તોલા દૂધ મેળવી પાવાથી ઊલટી બેસે છે.

૨૨-એક વૈવરાજ જેમનું નામડામ મળ્યું તથી

૧. ચિત્રક, લીંડીપીપર, સિંધવ, હરડે અને વાવડિંગ એનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, દર ટુંકે પાણી સાથે ચાર વાલ ચૂર્ણ આપવાથી મંદાશ્નિવાગને ઘણોજ સારો ફાયદો કરે છે.

૨. સૂંઠ તોલા ૨, મીંઠીઆવળનાં પાન તોલો ૧, સંચળ તોલો ૧, તજ તોલા ૨, પરિયાળી તોલા ૨, એનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસની એક ભાવના આપી સૂકવી ચૂર્ણ કરી વાલ ૪ થી ૮ સુધી પાણી સાથે આપવાથી પાચનશક્તિ વધે છે.

૨૩-વૈવ આણુંદજી અને પીતાંબર સવજી-ઉના

પ્લીહા (ખરોખ) માટે:-હરડે તોલા બે, મંદૂરભસ્મ તોલો ૧, કિવનાઈન તોલો ૧૦, એનું મિશ્રણ કરી તેમાંથી સવાર-સાંજ બંને આનીભાર દૂધમાં આપવાથી ખરોખ મટે છે.

૨૪-વૈવ છગનલાલ આત્મારામ-સુરત

૧.અજીર્ણ માટે:-કાચ એળિયો તોલા ૩, કપડવંજ સાબુ તોલા ૪, તજ તોલો ૧, રેવંચીનો શીરો તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, ઠાળાં મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, કાલમ તોલો ૧,

૫૧૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ટંકણુખાર તોલો ૧, હિંગોરાની મીઝ તોલો ૧, બોળ તોલો ૧, ગરણીનાં બી તોલો ૧, હીમજી હરડે તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, આ તમામ વસ્તુઓમાંથી સાચૂ વગરની તમામ વસ્તુને ખાંડી, વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી પછી સાચૂ ખલમાં નાખી વાટી તેમાં ચૂર્ણ મેળવી ઘૂંટવું. પછી પાકાં ચેવલીપાનના રસ ગોળી વળાય તેટલો નાખી સારી પેઠે ઘૂંટી વચ્ચણાપૂરની ગોળી વાળવી. તેમાંથી મોટા માણસને દિવસમાં ત્રણ વખત ગોળી ૧ થી ૬ સુધી પાણી કે દૂધ સાથે આપવી. નાનાં બાળકોને દિવસમાં બે વાર ગોળી બા અથવા ૧ પ્રકૃતિ બેઠને પાનના રસમાં, મોટી હરડેમાં અથવા પાણીમાં આપવાથી અજીર્ણ મટાડી, ખોરાક પચાવી ઝાંટા સાફ લાવે છે.

૨. અશ્વચોળી ગુટી:-પારા તોલો બ, ગંધક તોલો બ, હિંબજોડ તોલો બ, હરતાલ તોલો બ, વછનાજ તોલો બ, રામ-રસ (ચીકું) તોલો બ, નવસાર તોલો બા, સિંધવ તોલો બા, સં-ચળ તોલો બા, ધંતૂરાનાં બી તોલો ૧, ખોરાસાની અજમો તોલો ૧, કરમાણી અજમો તોલો ૧, અજમો તોલો ૧, અજચોદ તોલો ૧, ત્રિફળા તોલા ૩, ત્રિકટુ તોલા ૩, ગુલાબનાં ફૂલ તોલા ૩, ટંકણુખાર તોલો બા, તગર ગંઠોડા તોલા ૨, ઈંદ્રવચ્ચણાનાં સૂકાં ફળ તોલા ૨, ગરણીનાં બી તોલા ૩, એળિયો તોલો બ, રેવંચીની ખટાઈ તોલા ૨, નેપાળો તોલા આઠ-પ્રથમ પારા ગંધકની કાચળી કરી તેમાં ખાકીનાં વસાણાંનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી ખલી એકરસ કરી, લાંગરાના રસની એક લાવના, પાકાં ચેવલી પાનના રસની બે લાવના, આપી છેવટે કુંવારના રસની એક લાવના આપી મરી પ્રમાણે તથા રાઈ પ્રમાણે એમ બે બદતની ગોળી વાળવી. મોટા માણસને મગપૂરની ગોળી ૧ થી ૨ દિવસમાં બે વાર ચોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી તથા નાનાં બાળકોને રાઈપૂરની ગોળી આપવી. આ ગોળી સગળા રોગોમાં વૈદ્યરાજેએ પોતાની યુદ્ધિ

પ્રમાણે વાપરવાથી યશ અપાવે છે. આ ગોળી અમને કોઈ મહાત્મા તરફથી મળેલી છે, જે જનકલ્યાણાર્થે અત્રે પ્રસિદ્ધમાં મૂકી છે.

૨૫-વૈદ્ય મણિશંકર જાદવજી જોશી-કાનપર

રામબાણુ ચૂર્ણ:-હરદેહળ તોલા ૨, દિવેલમાં તળેલી હીમજ તોલા ૨ અને અકલગરો, સિંધવ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, સૂંઠ, પીપર, અજમો, જીરું, ધાણા, વાવડિંગ, સંચળ દરેક તોલા એકેક અને લવિંગ તોલા ૦૫, એ સર્વનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી લીંચુના રસની એક લાવના આપી, તેમાંથી રૂા. ૦૧ ભાર ચૂર્ણ સવાર-સાંજ લેવાથી મંદાગ્નિ, અરુગ્નિ, ઉધરસ, દમ, સળેખમ વગેરેને તત્કાળ મટાડે છે. બૂખ સખત લગાડે છે. અજીર્ણ તથા અપચાને માટે ઉત્તમ ઉપાય છે, દસ્ત સાફ લાવે છે. અકસીર છે.

૨૬-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

૧. શ્રીપંખમુખ (સરપંખો) તોલા ૧, નવસાર તોલા ૧, આકડાનાં પાનને રસ તોલા ૪, ભોંઉંદરીને રસ તોલા ૫, વાટી ચણોડી જેવડી ગોળીઓ કરી નવસારના એક વાલ ચૂર્ણ સાથે ત્રણ વખત ગોળી લેવી. તેથી આડાજીલટી વિશેષ થાય તો પ્રકૃતિને માફક આવે તેમ વધારેઓછી ગોળી લેવી. બરોગ તથા યકૃતના તમામ દોષ, ગુલ્મ, મળનો અવરોધ, પેટપીડ, આફરો, તાવ અને ઉદરરોગને મટાડવામાં આ ગોળી સારી છે.

૨. રાજન જોગ જીલાખ:-(નાલિ જીલાખ) ટંકણ, મોરપૂથુ, થોરનું દૂધ, નેપાળો, એરંડીની મીજ, એ સર્વ સમલાગે લઈ ઘૂંટી નાલિ ઉપર લેપ કરવાથી રોગ લાગે છે. ગરમ પાણીએ ઘોઈ નાખતાં રોગ બંધ થાય છે. (ફૂંટીની આસપાસ લેપ કરવો) અગીર તથા રાજ્યોને માટે આ ઉત્તમ જીલાખ છે.

૫૨૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૨૭-વૈદ્ય ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત-સુરત

અવલેહ મુલેમાની:-આહુ યુગારી બેઆનીભાર, જીરસ બેઆનીભાર, આહુ તોલો ૧, કુદીનો તોલો ૨, મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, કાળી દરાખ શેર ૦૧, જીરું તોલો ૧, પીપરીમૂળ તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૧ અને સંચળ તોલો ૧ યારીક વાટી ચૂર્ણ કરી બુદ્ધિ પ્રમાણે સરકો નાખી (સરકો નાખવાથી અવલેહ બગડશે નહિ તેમજ કુગ ચડશે નહિ.) માત્રા ૦૧ તોલો અજીર્ણ વગેરે ઉપદ્રવો ઉપર આપવું.

૨૮-વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરભાઈ યાજ્ઞિક-કાસોલ

અજીર્ણ માટે:-સૂકા કેવડાનાં ફૂલ (છાંચે સૂકવવાં) અને સાકર એ બે સમભાગે લઈ વજ્રગાળ ચૂર્ણબનાવી, પાવલી કે અર્ધા ભાર ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી કકડીને ભૂખ લાગે છે. તથા અજીર્ણ મટાડી ખોરાક પાચન કરે છે. આ પ્રયોગ અનુભવેલો છે.

૨૯-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ-ભુલાવાડી

૧. કફપિત્તહર ચૂર્ણ:-કહુ તોલો ૨, સૂંઠ તોલો ૧, ઈંદ્રજીવ તોલો ૧, વાટી વજ્રગાળ કરી, ૦૧ તોલો ચૂર્ણમાં વાલ સાકર મેળવી ઉના પાણી સાથે પીવાથી કફપિત્તનું દરદ શાંત થાય છે.

૨. ત્રિકટુ, નાગકેશર, હળદર, ઈંદ્રજીવ સર્વ સમભાગે લઈ વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૦૧ તોલો ગરમ પાણી સાથે પીવાથી તાવ, નળબંધ વાયુ, શ્વાસ વિગેરે દરદોને મટાડે છે.

૩. આદિત્ય વટિકા:-વજ, સૂંઠ, ચિત્રો, જીરું, મરી, હિંગ, વછનાગ, તજ એ સર્વ સમભાગે લઈ વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ભાંગરાના રસની એક ભાવના આપી ચણાપૂરની ગોળીઓ વાળવી. પછી સવારે એક વખત ઠંડા પાણીમાં પીવાથી શૂળ, વાયુ, મંદાગ્નિ મટે

છે. પથ્યમાં તેલ, મરચું, ખટાશ, હિંગ, ચણા, વાલ એ ન ખાવાં.

૪. અગ્નિકુમાર રસઃ—પારો, ગંધક, ત્રિકટુ અને નેપાળો, લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી તેમાં બાકીનાં વસાણાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી આદુના રસની એક ભાવના આપી, ગોળી ચણા પ્રમાણે કરવી. એ ગોળી મોટા માણસને બે આપવાથી કબજિયાત મટે છે અને અગ્નિ પ્રહીત થાય છે.

૫. હિંગાષ્ટક ચૂર્ણઃ—ત્રિકટુ, જીરું શાહજીરું, અજમો એ એકેકે તેલો અને અજમોદ તેલો ૧૦, કુલાવેલી હિંગ તેલો ૧૦, બીટખાર તેલો ૧૦, વાવડિંગ તેલો ૧, સિંધવ તેલો ૧૦ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, લીંબુના રસમાં એક ભાવના આપી, ચણાપૂરની ગોળી કરવી. એ ગોળીથી અજીર્ણ તથા તમામ વ્તના વાયુનો નાશ થાય છે.

૩૦—ટોપ્ટર અંદુલાલ મુકુંદરાય—પાટણ

કાળો રસઃ—પારો તેલો ૧૦, ગંધક તેલો ૧૦, એ બેની કાજળી કરી તેમાં ટંકણ કુલાવેલો તેલો ૨, નેપાળો તેલો ૩૦, એરંડીની મીઠ તેલો ૪, સૂંઠ તેલો ૨૦, કાળાં મરી તેલો ૧૦, નસોતર તેલો ૨૦, હરંદોદાલ તેલો ૬, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી કાજળીમાં મેળવી સાત દિવસ ઘૂંટવું, એટલે કાળો રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસની માત્રા રતી ૨ ગરમ પાણી સાથે આપવાથી પેટનું શૂળ, સ્વાસ, ઉધરસ, સસણી અને વરાધ મટે છે. અક્રીણના ઝેરવાળાને ચાર રતી આપવી, હડકવાળાને પાંચ રતી આપવી અને પાંડુરોગવાળાને ચાર રતી, જ્વરવાળાને બે રતી, ઉબ્બજ્વર, શીતજ્વર, તૃતીયજ્વર, જીર્ણજ્વર, હુષ્ટ ખીસવાળા, વિસ્ફોટકવાળા, સન્નિપાતવાળા, મળના વિકારવાળા, અરુચિવાળા, વિદ્રધિવાળા, બંધકોશવાળા તથા શીળશવાળાને ગરમ પાણીમાં આપવાથી મટે છે. બહુ

પરર શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

જીલાળ યાય તે વારણુ માટે ખીચડી બનાવી ઠંડી કરી ધી મેળવી ખાવી અથવા સાકરનું પાણી પીવું. કઠાય જીલાળ ન યાય તે ગરમ આઠ પીવી તથા પેટ શેકવું અથવા તડકે ઘેસવું.

૩૧-વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

૧. બવંત્રી ૧૫૫ તોલો, બચક ૧૫૫ તોલો, સફેદ મરી ૪ તોલા, ગંધક ૦૫ તોલો, પારો તોલો ૦૫, વજનાગ તોલો ૦૫ અને લવિંગ તોલો ૦૫ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી તેમાં ખાફીનાં વસાણું મેળવવાં. પછી આદુના રસની એક લાતના આપી અડદના પ્રમાણની ગોળીઓ વાળી, એક સવારે તથા સાંજે આપવાથી વાયુ, શૂળ, જઠરાગ્નિની મંદતા વિગેરે રોગો મટે છે. જરૂર પડે તે બે ગોળી આપવી.

૨. જઠરાગ્નિ માટે:- વાવડિંગ તોલો ૧, શિલામાં, ચિત્રક, હીમજ, સૂંઠ એ સર્વ અકેક તોલો તથા જોળ તોલા ૫ અને ધી તોલા બે મેળવી રોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી, સવારસાંજ ખાય તે મંદાગ્નિ મટી ભૂખ લાગે છે અને જોરાક પાચન યાય છે.

૩૨-વૈદ્ય ગોવર્ધનરાવ-પાટણ

નળખંધ વાયુ માટે:- વાંસની ગાઠો ૦૫, ઈંદ્રજ્ય તોલો ૧ સુવા તોલો ૧, વડના પાનની ઢૂળી ટીશીઓ તોલો ૧, દરેક વસ્તુને ખારીક ખાંડી પાણી શેર ૨ માં ઉકાળી, ૦૫ શેર પાણી અવશેષ રાખી તેમાંથી બે આની ભાર કવાથ તથા મધ તોલા ૨૦ મેળવી પીવું. એ પ્રમાણે બે વખત પીવાથી નળ સાફ થઈ નળખંધ વાયુ મટે છે.

૩૩-વૈદ્ય લક્ષ્મણ માર્તંડ-સાસવડ

યકૃત તથા ખ્લીહા માટે:- કુટકી વીસ તોલા, નવસાર દસ તોલા, સિંધવ આર તોલા, સંચળ આર તોલા, હિંગ બે તોલા એ

સર્વ ઔષધોનું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી તેને ગોમુત્ર, ચિત્રકનો ક્વાથ, કુંવારનો રસ, પ્રત્યેકની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપી વટાણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી, દરેક ટંકે બે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી. આથી યકૃત અને પ્લીહના તમામ વ્યાધિઓ મટે છે. બળે ગોળી અને એક તોલો કુમારોસવમાં શેડુ પાણી રેડી તેની સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી યકૃત ને પ્લીહાના તમામ વ્યાધિઓ મટે છે.

૩૪-અમદાવાદના એક વૈદરાજ

૧. પાવલીભાર રાઈ પાણી સાથે ફાકી જવાથી પેટમાંની બદહજમી મટે છે અને બહુ દસ્ત થતા હોય તો પણ બંધ થાય છે. જકરાગ્નિ પ્રતીત થાય છે.

૨. કબજિયાત માટે:-ગુલાબની તાજી સૂકી કળીઓ, પરિયાળી, સાકર અને ધીનો કાચ દહ સહેજ શેકી નાખેલી મીઠીઆવળ એ ચારે વસ્તુઓને સમભાગે લઈ ખાંડી ચૂણું કરી, સૂતા પહેલાં પાણી સાથે પાવલીભાર ફાકવાથી કબજિયાત મટે છે, સાધારણ ગુલાબ લાગે છે અને મન પ્રસન્ન રહે છે.

૩. ઉદરરોગ માટે:-લસણની સૂકી કળીઓ, હીરાસિંગ, સિંધવ અને કન્યાના ગોળા, એ સરળે ભાગે બારીક વાટી, તેની ચણી ઘોર જેવડી ગોળીઓ કરી ઉંચર અને દરદના પ્રમાણમાં આપવાથી પેટમાં આવતી વૃંક, આફરો, બદહજમી અને શૂળ મટાડે છે.

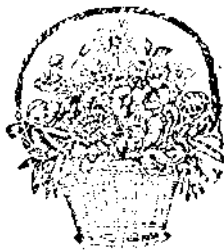
૪. ખરોળ માટે:-ફલાવેટો ટંકણ, અજમો, કાળીભૂરી, સુવા, નવસાર, સાજીખાર, ચિત્રક અને લીંડીપીપર, એ સમભાગે લઈ કુંવારપાકાના રસમાં ઘૂંટી ચણીઘોર જેવડી ગોળી વાળી દર ટંકે બે ગોળી દિવસમાં બે વખત ખાવાથી ખરોળ નાબૂદ થાય છે, જકરાગ્નિમાં કાચદો થાય છે અને પેટના વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે.

૫૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૫. રક્તરોધ ગૂર્ણિઃ-કડાથો શુંદર, સોનાગેરુ, ધાણા, આવળનો શુંદર, કચેરો, રાણ, કૂલકાથો, કૌવચના ઘીની મીજ, ઘીલીનો ગર, એલચી, કચેરો, કપૂરકાચલી, આમળાં, માયાં, વાયવડિંગનાં કૂલ, આવળનાં કૂલ, ઓથમી જીરું, જીરું, આંખાની ગોટલી, જાંબુના ઠંણિયા, સિંધવ, શેકેલી દિગ, ખસળસ, જીરું, સૂંઠ, ચિત્રક મૂળ એ સર્વ સમભાગે લઈ સાબરશિંગાની ભસ્મ જે ભાગ લઈ, તેમજ સાફ કરેલી ભાંગ ચાર ભાગ લેવી અને સાકર આઠ ભાગ લેવી. પછી વાટી વસ્ત્રગણ કરીતોલો ના ધી ના અથવા શક્તિ પ્રમાણે મધ અથવા પાણી સાથે લેવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર, મરડા, સંગ્રહણી આદિ ઉપદ્રવો મટે છે, શરીર પુષ્ટ અને તંદુરસ્ત અને છે તથા પાચનક્રિયા પણ નિયમિત બને છે.

૩૫-ડોક્ટર દામોદર ગોપાલ રણુદિવે-સુરત

ચેટનો સખત દુખાવોઃ-(એકજ દિવસમાં મટે) કપાસિયા મૂઠી ૧, સંચળ તોલો ના, બિલામું નંગ એક વાટી સોપારી જેવડી ગોળી વાળી, દિવસમાં જે વખત પાણી સાથે ખવડાવવાથી તુરત આરામ થાય છે. અકસ્મીર ઇલાજ છે.

૭-વિષૂચિકા (કોલેરા)

આ પંચમૂતાત્મક ઈશ્વરી સૃષ્ટિમાં પ્રાણીમાત્ર સ્વેદન, અંકજ ઉદ્ભિન્ન અને જરામુજ એવા ત્રણ ભાગમાં વહેવાયલાં છે. તે પૈકી સ્વેદન જીવોની યોતિ અમૈથુનિક ગણાય છે. એટલે એ જીવો આકાશમાં સૃષ્ટિએ નહિ પણ એવા સુક્ષ્મ રૂપમાં અસંખ્ય અને અનંત છે. તેઓની જુદી જુદી ન ગણી શકાય એટલી જાતો છે. તે જાતો પૈકી કોઈ પણ જાત જાતુના હીન, મિથ્યા કે અતિયોગથી વાતાવરણમાં જે જાતનો ફેરફાર થાય, તે જાતનું રૂપ ધારણ કરી અસંખ્ય પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને ત્યારે જાતુનો યોગ બદલાવાથી વાતાવરણ સુધરે છે, ત્યારે તે જાતુઓનો નાશ થાય છે. ઈશ્વરી સૃષ્ટિમાં પ્રાણીમાત્રની જે યોજના કરવામાં આવેલી છે, તે જીવતાં પ્રાણીઓ એકબીજાને સહાયકારી થાય એવા હેતુથી આ દૃશ્યમાન થતી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, અને એટલા માટે મહાત્મા તુલસીદાસજીએ એક દોહરો કહ્યો છે કે:-

જીવ જીવ કે આસરે, જીવ કરત હય રાજ;

તુલસી હર કે આસરે, કયું ગિગડંગો કાજ ?

અર્થાત્ જો દરેક જીવ જીવનો આશ્રય લઈને કુદરતના નિયમ પ્રમાણે એટલે પરમેશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે તો ઉપાધિરૂપ રોગમાં તેને રાખાવવાનો વખત આવે નહિ. પરંતુ કેટલાક સ્વાથી મનુષ્યો દેહિ છે કે, “જીવો જીવસ્ય જીવનમ્” અર્થાત્ જીવ છે તેજ જીવનું જીવન છે. એટલે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કર્યા સિવાય અને દેહિ પણ પ્રાણીનું માંસ પરોક્ષ વા અપરોક્ષ ખાધા સિવાય માણસ જીવી શકતું નથી. એ હેતુને લઈને જીવહિંસાની પ્રથા આડુ ક-

પરદ શ્રીઆયુર્વેદ નિગંધમાળા-ભાગ ૨ જે

રનારાઓએ કુદરતના કાયદાઓનો ભંગ કરવાથી કોલેરા જેવા ભયંકર રોગને ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ આપ્યો છે.

હાલની જંતુવિદ્યાની શોધ પ્રમાણે કોલેરાનાં જંતુઓ ઊડતાં છે અને તે જ્યારે વધે છે ત્યારે એટલી ગંभी સંખ્યામાં વધે છે કે જેનો પાર કોઈ પણ ખંડિતથી પામી શકાતો નથી. આપણે એ જંતુઓનો નાશ કરવાને માટે જુદી જુદી વ્યવસ્થા સોંકવો પ્રયોગો કરીએ છીએ. પરંતુ આપણા ઋષિમુનિઓએ ઘૂત અને સુગંધી દ્રવ્યના ધુમાડાથી એ જંતુઓને અમૃતરૂપમાં ફેરવવાનો જે પ્રયોગ શોધેલો છે, તે પ્રયોગના જેવો બીજો પ્રયોગ આજ સુધીમાં કોઈ પણ રસાયણશાસ્ત્રીને હાથ લાગ્યો નથી. પરંતુ જે ઉપાય કરવામાં આવે છે તેથી કોલેરાનાં જંતુની વૃદ્ધિ ઘાય છે. કારણ સ્વેદજ જંતુઓનો એવો સ્વભાવ છે કે, જે એક જંતુને મારી નાખ્યું હોય તો તેના શરીરમાં જેટલા પરમાણુ હોય તેટલાં નવાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જેમ જેમ ઉપાય કરી જંતુને મારી નાખવામાં આવે, તેમ તેમ તેની ઘણા રૂપમાં વૃદ્ધિ થતી વધે છે. અને જ્યારે ઋતુનો સમયોગ થાય ત્યારે વાતાવરણના ફેરફારથી એ જંતુઓ પોતાની મેળે અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે ચોમાસાની ઋતુમાં લગભગ ગ્રાવણ માસમાં કામળિયા (કામળા) નામનાં જંતુ એટલાં ગંધાં ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે માસમાં તે પાક્યાં હોય તે માસનાં ઘરોનાં છાપરાં અને નેવાણી તે જંતુથી ભરાઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. તેથી રીતે લાદરવા માસમાં “ લાદરવા ” નામના લાલ કીડા ઢગલાબંધ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે ઋતુનો ફેરફાર થાય છે ત્યારે એકબે દિવસમાં તેઓ કયાં છૂપાઈ જાય છે તેનો પત્તો પણ લાગતો નથી. આથી એટલું સાબિત થયું કે, વાતાવરણના ફેરફારથી આકાશમાં સ્વેદજ જુવો ઉત્પન્ન થઈ જગતમાં ઉપાધિરૂપ રોગનો ફેલાવો કરે છે અને જ્યારે વાતાવરણ

વિપૂચિહા (કાલેરા)

૫૨૭

મુધરે છે ત્યારે તે ઉપાધિની શાંતિ પોતાની મેળે થાય છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય સ્વેદજી જીવોની ઉત્પત્તિથી થતા રોગોનો વિચાર અથવા સામાન્ય સ્વેદજી જીવોની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો, કે જે કતુના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગને આભારી છે.

જ્યારે મહુષ્યોમાં યુદ્ધનો વિભ્રમ થાય છે, ત્યારે તેને કુદર-તના કાયદાનો ભંગ કરવાનું મન થાય છે અને કોઈ પણ હેતુને લક્ષ્યને થોડા વળતને માટે તેણે કુદરતનો જે ગુનો કર્યો હોય છે, તે ગુનો જમાનાનું પરિવર્તન થતાં રૂઢિના રૂપમાં દાખલ થઈ જાય છે. એટલે તે ગુનાની સજા આપી સૃષ્ટિને ભોગવવી પડે છે. ઈશ્વરી સૃષ્ટિની ગોઠવણને તપાસતાં વિચારવાન પુરુષોને એટલું તો સમજાય છે કે, આ જગતમાં દેવી અને આસુરી એવાં બે જાતનાં પ્રાણીઓ જણાય છે. ટૂંકી નજરે જોતાં આસુરી પ્રકૃતિનાં પ્રાણીઓ નિરર્થક ઉત્પન્ન થયેલાં છે એમ જણાય. પણ લાંબી દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં દેવી જીવોના રક્ષણ માટે અને ઉપયોગ માટે આસુરી પ્રકૃતિના જીવોને કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલા છે એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ નહિ સમજવાથી દેવી જીવો આસુરી જીવોથી અકળાય છે, પણ આ જગતમાં જે છે અથવા જે થાય છે તે કુદરતે સારાને માટે જ કરેલું છે અથવા કરે છે. આ વાત ખરી હોવાથી જો દેવી જીવો આસુરી જીવોને તે જીવો જે કામને માટે ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલા છે તેને તે કામ કરવા દે અને પોતે તે કામ કરતાં તેમને અટકાવવાની કોશિશ કરે નહિ, તો જરૂર આપું જગત ઉપાધિના રોગથી મુક્ત થાય. હવે આપણે આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી 'કાલેરાનાં જંતુઓ' શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? તેનો વિચાર કરીએ.

પૃથ્વી ઉપર તમામ પ્રાણીમાત્ર મળમૂત્ર કરે છે તેમ તમામ

પરંતુ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

પ્રાણીઓના મરણ પછી બગડતા, સડતા અને વિખરાઈ જતાં શરીરના પરમાણુઓ પૃથ્વી ઉપર અને આકાશમાં પચરેલા રહે છે. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ટાઢ પડે છે ત્યારે આકાશમાંના પરમાણુઓ નીચે આવીને પોતપોતાના સ્વબંધીય જીવોમાં વળગીને તે જીવોને પુષ્ટ બનાવે છે અને જ્યારે તાપની મોસમ આવે છે ત્યારે સૂર્યના તાપથી તે પરમાણુઓ છૂટા પડી આકાશ તરફ ઊંચા ઊડે છે અને તેના શરીરના ભાગો કે જે અશુચિ પદાર્થો ગણાય છે તે પૃથ્વી ઉપર પડી રહે છે. તે સડેલા, પડેલા અને તેમાં ઉત્પન્ન થતા ક્રીડાઓથી રક્ષણ કરવા માટે કુદરતે ઘણી જાતના સ્થળચર અને ખેચર જીવો ઉત્પન્ન કર્યા છે, કે જેઓ અશુચિમાં ઉત્પન્ન થતાં જંતુઓને ખાઈને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. તે પ્રમાણે તાપની મોસમ પૂરી થયા પછી જ્યારે વર્ષાકાળ આવે છે, ત્યારે વરસાદની સાથે પૃથ્વી ઉપરથી ચડેલા અશુચિ પદાર્થોના પરમાણુ આકાશમાંથી નીચે પડે છે. આથી ચોમાસાની ઋતુમાં અસંખ્ય જાતનાં નવાં જીવજંતુઓ આપણી નજરે પડે છે. પણ ચોમાસાનો પ્રવાહ ઘણાં જોરથી ચાલવાથી પૃથ્વીને જોઈએ તે કરતાં વધુ પાણી મળવાથી તે પાણી નદીઓમાં વહીને પૃથ્વી ઉપરની તમામ અશુચિને સાથે લઈને સમુદ્રમાં મગી જાય છે. આથી પૃથ્વી ખવિત્ર થાય છે. અશુચિ સાથે ગયેલા જીવોનો સ્વભાવ છે કે અશુચિ અને પાણી તથા ઠંડી હવાનો યોગ મળતાં તેઓ વધવા માંડે છે. તેઓ જ્યારે વૃદ્ધિના કાળમાં હોય ત્યારે સમુદ્રમાં જયા પછી જેટલાં જંતુઓ તે અશુચિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સવળાં જંતુનો નાશ કરવા માટે કુદરતે સમુદ્રમાં જળચર પ્રાણીઓની એક નવી સૃષ્ટિ તૈયાર રાખેલી હોય છે કે જે સ્થળચર જીવોના રક્ષણ માટે અશુચિમાંથી જેટલા જીવો ઉત્પન્ન થાય તેટલા તમામ જીવોનું ભક્ષણ કરી જાય છે. હવે મનુષ્યોએ એ કુદરતી કાયદાનો

વિપુચિદા (કોલેરા)

૫૨૬

ભાંગ કરી સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણીઓને મારીને ખાઈ જવાની રૂઠિ ઢાળણ કરી, તેને પરિણામે દરરોજ અસંખ્ય જળચર પ્રાણીઓનો નાશ થવા માંડ્યો. એટલે પૃથ્વી ઉપરથી વરસાદના પાણી સાથે જેટલી અશુચિ જવી જોઈએ તેટલી બલકે તેથી પણ વધારે સમુદ્રમાં બાંધ છે. પણ તે અશુચિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં જીવોનો નાશ કરવા માટે જેટલા પ્રમાણમાં જળચર પ્રાણીનું લક્ષકર જોઈએ તેમાં દિનપ્રતિદિન ઘટાડો થવાથી તેઓ વધતાં બંધ છે. આથી વધેલાં જંતુઓ પાણીમાંથી બહાર આવી, તેમાંનાં ચાલતાં જંતુઓ પ્લેગ, ઈન્ફ્લ્યુએન્સા વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે અને બિડતાં જંતુઓ કોલેરા, (વિપુચિદા) વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઘણા માંસાહારીઓ એવી શંકા કરે છે કે, જળચર પ્રાણીઓ તથા સ્થળચર અને ખેચર પ્રાણીઓને અમે ઉપયોગમાં નહિ લઈએ તો તેઓની વસ્તી એટલી ગંभी વધી જશે કે મનુષ્યોને રહેવાને માટે સૃષ્ટિમાં જગ્યાજ રહેશે નહિ ! આવા પ્રશ્ન કરનારને અમે જવાબ દઈએ છીએ કે, જ્યારે તમે કુદરતના બનાવેલા એક પણ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, તો પછી તેનો નાશ કરવાનો તમને શો અધિકાર છે ? કુદરતે જે વસ્તુ જે કારણ માટે બનાવી છે તે કારણ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ થવા દેશે, તોજ તમે તાજખી ગણાશે. દુનિયામાં કહેવત છે કે, આ સંસાર મજાગલાગલ ન્યાયથી ચાલે છે; એટલે દૈવી જીવોના રક્ષણને માટે જેટલા જીવો જરૂરના હોય તેટલા બચાવીને ખીબ વધારાના જીવોને ઓછા કરવા માટે આસુરી જીવોમાંથી એવી ઉત્પત્તિ કરેલી છે કે, તે વધારાના આસુરી જીવોને ખાઈ બંધ. જેમ નાનાં માછલાંને મોટાં માછલાં ગળી બંધ, ઉંદરને ણિલાડી મારી ખાય, સાપને નોળિયા ખાય અને કીડીમંકોડીને સાપ ખાય, એ પ્રમાણે આસુરી જીવો આસુરી જીવોને ખાય તે કુદરતના કાયદા પ્રમાણે

૫૩૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

છે. પણ મનુષ્યો કે જેઓ પોતે ઈશ્વરનો એક અંશ હોવાનો દાવો કરે છે, તેઓને જીવોનું સદાજી કરવાનો અધિકાર નથી; છતાં તેઓ જ્યારે તે પ્રમાણે આસુરી જીવોનો અધિકાર લોગવવાનો યત્ન કરે છે, ત્યારે તેઓ કુદરતના કાયદાનો ભંગ કરનાર ગુનેગાર ગણાય છે. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે, પરમેશ્વર કયાં લાકડી લઈને મારવાનો છે? પરમેશ્વર તો માત્ર તેના ડરથી દુનિયાનીતિને માર્ગે ચાલે તેટલા માટે માનવાનો છે! માટે આપણને સારું લાગે તે કરવાને જરા પણ અડચણ નથી એમ ધારીને આખી દુનિયા એકજ વિચાર પર આવેલી જાણાય છે કે, ખીજાને લહે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય, ખીજાનો લહે જીવ જાય, ખીજાના અંગમાલનું લહે તુકસાન થાય, પરંતુ આપણા મનને જે વાત નથી આનંદ થાય તે પ્રમાણે કરવાનો આપણને નાં પૂણું હક છે. એવું માનતારા સામે એની કહેવત છે કે, 'પરમેશ્વરની લાકડીને કયાં અવાજ છે? કારણ કે સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ કાર્ય કરનારને જાતે સજા કરવા આવવું પડતું નથી, પણ તેનો એક જીવો નિયમ છે કે, જે માણસને જે અધિકાર નથી છતાં તે અધિકાર લોગવે, તો તેને દુઃખરૂપ સજા લોગવવી પડે. દુઃખરૂપ સજા લોગવતાં પણ તે સમજે નહિ તો આખરે તેને મોતની સજા લોગવવી પડે. આટલા ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે, પૃથ્વી ઉપર અને પાણીમાં જે અશુચિથી આસુરી વૃત્તિના એટલે ઝેરી જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનો નાશ કરવા માટે તેવાજ પાણીમાં તરતા, પૃથ્વી ઉપર ફરતા અને આકાશમાં ઊડતા જીવોને તેણે ઉત્પન્ન કરી મૂક્યા છે. આથી સાબિત થાય છે કે જે જગતની શોભારૂપ મનુષ્યને આનંદ આપવા અને મનુષ્ય ઉપર આવતી ઉપાધિરૂપ રોગોની પીડાને અટકાવવા માટે જે જંતુઓને ઉત્પન્ન કરેલાં છે, તે જંતુઓને મનુષ્યો મારી ખાય, જેથી જેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યો આરોગ્ય રહેવા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં આ-

વિપૂનિકા (કોલેરા)

૫૩૧

રોગ્યતા નહિ મળતાં, તેઓ રોગના લોભ થઈ પડે છે. જ્યારે તે પાપમાં ઘણો વધારો થાય છે ત્યારે ઋતુના હીનયોગ, મિથ્યા-યોગ કે અતિયોગ થવાથી વાતાવરણમાં અસંખ્ય જેરી જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ મનુષ્યોને અતિમ એટલે મોતની સજા કરે છે.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં સમુદ્રના પાણીમાં જે અસંખ્ય જાતનાં પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે, તે નિરર્થક ઉત્પન્ન કરેલાં નથી પણ મનુષ્યોને બળ, સુદ્ધિ અને આરોગ્ય આપનારાં છે. આ વાત અમે પોતે કહીએ છીએ એવું કાંઈ નથી; પણ ખાસ વિદ્વાનોમાં ગણાતા અને તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રધાન માનનારા પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ આ વાતને સમજી માંસાદારથી અલગ રહેવાની ભલામણ કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એવો ઉપદેશ કરે છે કે, દિન પર દિન સમુદ્રના પાણીમાંથી ખાર એટલે “ કલોરિન ઝેસ ” એવો થતો જાય છે, જેથી સમુદ્રમાંથી પાકતું મીઠું પ્રથમ જેટલું ખારું જણાતું નથી. અને તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો એવો છે કે, જે જગ્યા-એથી માછલાંનો નાશ કરવામાં આવે છે, તે જગ્યા કરતાં ઊંચી જગ્યાનું મીઠું વધારે ખારું છે. એટલે દરિયાઈ પ્રાણીના રક્ષણથી દરિયામાં આવતી અશુચિમાંથી ઉત્પન્ન થતા ખારા રસ સિવાયના બીજા પાંચ રસો એટલે ગળ્યો, કડવો, ખાટો, તીજો અને કપાય રસ વધી જવાથી ખારતું પ્રમાણ ઝોઝું થાય છે. આમ હોવાથી ઘણા વિદ્વાનોનું કહેવું એવું છે કે, દરિયાનું પાણી દિન પર દિન વધારે મીઠું થતું જાય છે. એટલે એક તરફ સેનેટરી સિસ્ટમ પ્રમાણે દરિયાકિનારાનાં શહેરોમાંથી તમામ જાતની અશુચિ દરિયામાં સીધી પહોંચાડમાં આવે છે, ઊંચી તરફથી પૃથ્વી ઉપરની અશુચિ વરસાદના પાણીથી ધોવાઈને દરિયામાં દાખલ થાય છે, આ ઉપરાંત ખુદ દરિયામાંજ ઉત્પન્ન થયેલા અશુચિને ખાનારા જીવોનો ખેડદ નાશ કરવામાં આવે છે. આથી

૫૩૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

દરિયામાં અશુદ્ધિ વધી જવાથી દરિયાનું પાણી ખારાશ વગરનું થાય છે અને તે ઓછી ખારાશવાળું અશુદ્ધિ ભરેલું મીઠું મનુષ્યના ખાવામાં આવે, એટલે રોગ ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમ જલુના ચૈત્રે ઊડતાં જંતુઓ કે જેનું રહેઠાણ અને ઉત્પત્તિસ્થાન પાણીવાળી જગ્યામાં છે, તે અશુદ્ધિ પદાર્થો અને દરિયાનું પાણી ભેગું થવાથી મૂત્ર જેવા પદાર્થોમાંથી ઊડતાં અને મળ જેવા પદાર્થોમાંથી ચાલતાં જેરી જંતુઓ સંખ્યાબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જંતુઓનો ફેલાવો એટલાનેરથી થાય છે કે, જંતુવિદ્યાના શોધકોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, જેરી જંતુની પેદાશને જે સૂર્યના કિરણથી કુદરત નાશ ન કરતી હોય તો એક દિવસમાં આટલાં-ટિક મહાભ્રમર ભરાઈ જાય તેટલાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય. અર્થાત્ કહેવાની મતલબ એવી છે કે, સમુદ્રમાં પાકતા છવો તે માણસના રક્ષણને માટે છે પણ કાંઈ તેઓને મારી ખાવાને માટે નથી. જેવી રીતે આકાશમાં ફરતા બ્રહ્મા, સૂર્ય અને ચંદ્ર, શશિચક્રથી ફરતા અયન અને સંક્રાન્તિથી જે જે પ્રદેશમાં, જે જે અક્ષાંશ અને રેખાંશમાં જેવી જેવી જાતનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે; તેવી તેવી જાતનાં મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. એજ પ્રમાણે દરિયામાં પણ જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં, જુદા જુદા આકારનાં અને જુદા જુદા ગુણધર્મવાળાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે જે માણસો એવો વિચાર કરનારા છે કે, દરિયામાંથી જળચર છવોનો અન્ને જેટલો નાશ કરતા જઈએ તેટલા પ્રમાણમાં અગાધ સમુદ્રમાંથી ણીજ છવો ત્યાં આવીને પુરાય; એટલે દરિયાની વસ્તીમાં ઘટાટો ઘઈ શકતો નથી. પણ તેઓ જુદી જાત છે કે, કુદરતના કાયદા પ્રમાણે જે અક્ષાંશ કે રેખાંશવાળા જાગમાં જે જાતનાં દરિયાઈ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ બીજા જાગમાં જઈ શકતાંજ નથી. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે કે, જે સ્થળેથી

વિપુલિકા (કેલેરા)

433

કેડી, શંખ ખાંડાં, શંખલાં, છીપ અને મોતી વગેરે નીકળે છે, તેવાં ખીજે સ્થળેથી ચળતાં નથી; એટલે જે પ્રદેશમાં જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે જીવો દરિયાના ખીજ પ્રદેશમાં જન્મ શકતા નથી. આમ હોવાથી દરિયામાંથી જે સ્થળેથી દરિયાઈ પ્રાણીઓનો નાશ કરવામાં આવે, તે સ્થળે ખીજ સ્થળનાં પ્રાણીઓ આવી શકતાં નથી. એટલે તે દરિયાનું પ્રાણી ધારમાં ન્યૂનતા ધરાવે એ શક્ય છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી સમજવામાં આવે છે કે, ઋતુનો સમયોગ હોય ત્યારે ઝેરી જંતુઓનો પાક જેટલો થાય તેટલો સૂર્યના તાપમાં લય પામી જાય; પણ જ્યારે ઋતુનો ડીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થાય, ત્યારે જંતુનો નાશ નહિ થતાં ઊલટો વધારો થાય છે. આથી આજુ ઝગત અથવા એક પ્રદેશના લોકો ઉપાધિ-રૂપ મરકીમાં સપડાય એ નિર્વિવાદ છે.

માણસના શરીરમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ જ્યારે શુદ્ધ હોય ત્યારે શુભ ગણાય છે, તે જ્યારે અશુદ્ધ હોય ત્યારે દોષ ગણાય છે અને જ્યારે સંપૂર્ણ ખગડેલાં હોય ત્યારે મળ ગણાય છે. આવી રીતે અજીર્ણથી મળ ખગડે છે અને જે તે મળમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય હોય તે વિદગ્ધાજીર્ણ કહેવાય છે, જે પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તે વિદગ્ધાજીર્ણ કહેવાય છે અને જે કફનું પ્રાધાન્ય હોય તે તે આમાજીર્ણ કહેવાય છે. તેવી રીતે આકાશમાં જ્યારે તાપની મોસમ હોય છે ત્યારે પિત્તનું પ્રાધાન્ય થાય છે, જ્યારે વર્ષાની મોસમ હોય છે ત્યારે વાયુનું પ્રાધાન્ય થાય છે અને જ્યારે ટાઢની મોસમ હોય છે ત્યારે કફનું પ્રાધાન્ય થાય છે. એટલે જે જે મોસમમાં જે જે પ્રકૃતિને કે જે જે દોષોને પુષ્ટિ મળે એવું વાતાવરણ થાય છે, તે તે મોસમમાં તેવી તેવી પ્રકૃતિનાં સ્થળચર, જળચર અને ખેચર પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ગ્રીષ્મ અને શરદઋતુમાં

૫૩૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

જ્યારે સખત તાપ પડે છે, ત્યારે મનુષ્યોનાં શરીરમાં વિદગ્ધા-
 છર્ણુ થયેલું હોય છે. આથી તે અછર્ણુમાં અગ્નિતત્ત્વવાળા એટલે
 જેરી છવો ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે અને સમુદ્રમાં પણ અગ્નિતત્ત્વ-
 વાળા જેરી છવો ઉત્પન્ન થાય છે. તે છવો હવાની સાથે ઊડતા
 ઊડતા પૃથ્વી તરફ આવે છે અને જે મનુષ્યના શરીરમાં દગ્ધા-
 છર્ણુને લીધે વિષવાળાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, તે જં-
 તુઓ હવામાંથી આવતાં જંતુઓને આવકાર આપી, પોતાના સ્વ-
 બ્લતીય ભાઈ ગણી પોતાની પાસે આશ્રય આપે છે. આથી મનુષ્ય-
 ના શરીરમાં વિદગ્ધ થયેલા પિત્તનો અતિયોગ થવાથી અને કફ-
 નો હીનયોગ થવાથી વાયુનો મિથ્યાયોગ થાય છે; એટલે દગ્ધ
 થયેલું પિત્ત ઊલટી અને ગાડાના રૂપમાં બહાર નીકળવા માંડે છે.
 તે બહાર નીકળવાની ઉતાવળમાં પોતાની સાથે સહેલા કફ અને
 વાયુની દરકાર કર્યા સિવાય જોશથી બહાર નીકળે છે. અને આસુરી
 છવોના કાયદા પ્રમાણે એક ક્ષણમાં લક્ષાવધિ છવો ઉત્પન્ન થતા
 હોવાથી, શરીર તે છવોથી વિષપૂર્ણ બની બંધ છે; જેથી આયુ-
 વેદે એ રોગનું નામ વિપૂચિકા પાડ્યું છે. એટલે અછર્ણુને ઉત્પન્ન
 કરવાવાળું પિત્ત મનુષ્યોનાં શરીરમાં વધવાથી વિદગ્ધાછર્ણુ થઈને
 અગ્નિય છવોની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય છે. તેમાં સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન
 થયેલા વાતાવરણમાં અગ્નિતત્ત્વ (પિત્ત)નો અતિયોગ થવાથી, તે
 જંતુઓ મનુષ્યશરીરમાં પ્રવેશ કરી પ્રાણનો નાશ કરે છે. તેને
 જુદા જુદા દેશનાં લોકો જુદાં જુદાં એટલે વિપૂચિકા, મોશ્ચી,
 વાસ્તી, મરકી, મરી, કોલેરા, એવાં એવાં નામોથી ઓળખે છે અને
 જ્યારે તે સંપૂર્ણ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે, ત્યારે લોકો આકુળવ્યા-
 કુળ થઈ નાશભાગમાં પડે છે અને તેનું રક્ષણ કરવા માટે ચિકિ-
 ત્સાશાસ્ત્રીઓ કે જેઓ કારણનો ઉપાય નહિ કરતાં કાર્યનો ઉપાય
 કરવાવાળા છે, તેઓ નવી નવી રીતોની શોધ કરે છે. પણ

વિપૂચિકા (કોલેરા)

૫૩૫

કોલેરાનો (મરડી) રોગ તો જ્યારે હવામાં ઋતુનો સમયોગ થાય છે ત્યારેજ ઘાંત થાય છે. માટે જો કોલેરા જેવા ચેપી રોગનો સમૂળો નાશ કરવો હોય તો તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન કે જે જળચર, સ્થળચર અને ખેચર પ્રાણીઓ જેઓ મનુષ્યને નુકસાન કરનારાં જેરી જંતુઓનો લક્ષ કરી જાય છે અને જેથી મનુષ્યને આવા લયંકર રોગના પંડામાં સપડાવું પડતું નથી, તેમનો નાશ થતો અટકાવવામાં આવે તોજ આવા રોગોનો સમૂળો નાશ થાય. અમારા સાંભળવામાં એવું આવેલું છે કે, હિંદુસ્તાન સિવાયના સુધરેલા દેશોમાં એવો કાયદો છે કે, જ્યારે જ્યારે માછલીઓ ગર્ભ ધરતી હોય અથવા ઈંડાં મૂકવાની મોસમ આવતી હોય ત્યારે ત્યારે તે મોસમમાં માછલી મારવાનો પ્રતિબંધ હોય છે. જો આ વાત ખરી હોય તો અમારી વાલને મોટો ટેકો મળે છે, પણ હિંદુસ્તાનને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રબંધ નહિ હોવાથી, હિંદુસ્તાનમાં આવા ચેપી રોગો હદ બદાવતું જ્વેર અજમાવે છે અને વરસોનાં વરસો વડી જાય તો પણ જેરી રોગો હિંદુસ્તાનનો પીછો દેખાતા નથી. એટલા માટે અમે ફરીથી કહીએ છીએ કે, જો કોલેરા અથવા મરડીને હિંદુસ્તાનમાંથી દૂર કરવી હોય તો નીચેના ઉપાયો કરવા જોઈએ:--

૧. જે પ્રાણીઓ, જીવજંતુ વગેરે અશુચિને ખાઈને ઊડતાં અને પગે ચાલતાં જંતુઓની ઉત્પત્તિનો નાશ કરે છે, તેમનો નાશ થતો સત્વર અટકાવવો.

૨. હવાની શુદ્ધિ કરવા માટે આપણા આચાર્યોએ શ્રી અને સુગંધી દ્રવ્યોથી યજ્ઞયાગાદિના જે પ્રબંધ કર્યા છે, તેમાં વધારો કરવો અને હાલમાં યજ્ઞયાગાદિ પ્રસંગે હુતદ્રવ્યની આહુતિ આપવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેવા પદાર્થોને

૫૩૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ઉત્તણી તરીકે ખાવાપીવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેમાં સુધારો કરી, તે દ્રવ્યોને ખાવામાં વાપરવા કરતાં હવનમાં વધારે હોમવાની લક્ષ્યપૂર્વક કાળજી રાખવી.

૩. જ્યારે ઋતુઓમાં ઋતુનો હીન, મિધ્યા કે અતિયોગ જણાય ત્યારે ત્યારે ઋતુના યોગ પ્રમાણે મનુષ્યોના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો અને દરેક મનુષ્યે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે, જ્યારે ‘યમની દાઢ ઉઘાડી થાય છે’ એટલે ઉપદ્રવરૂપ (ઝેરી હવા) વાસુ દેશમાં કુકાતો હોય તેવા વખતમાં “અલ્પાહારી સર્જીવતિ” અલ્પ અહાર કરવારાજી જીવે છે. એટલે આ વાત પર ખાસ ધ્યાન આપવું કે જખોરના લોજનમાં સાદો ખોરાક પેટ ભરીને ખાવો, પણ સાંજના લોજનમાં તો દરેક મનુષ્યે હંમેશના નિયમ કરતાં અડધો ખોરાક ખાવો. એટલે દરેક ધરના વડીલે જેના ધરમાં રાત્રિલોજનમાં જેટલું અનાજ વપરાતું હોય તેથી અડધા અનાજની રસોઈ કરવાનો હુકમ કરી, દરેક માણસને હિસ્સે પડતું ખાવાનું આપી અડધા જૂથવા રાખવા. જે મનુષ્ય કોલેરા, પ્લેગ, ઇન્ફ્લ્યુએન્જા વગેરે કોઈ પણ જાતની ઝેરી હવાથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો ચાલતા હોય, તે વખતમાં જખોરે સાદો ખોરાક અને સાંજે અડધું લોજન લેશે, તેના ધરમાં અથવા તે માણસના શરીરમાં કોઈ પણ જાતનાં ઝેરી જંતુ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. રોગ થયા પછી તેના ઉપાયને માટે દોડાદોડ કરીને વખતનો, પૈસાનો અને પોતાના જાનનો લોગ આપવા કરતાં અલ્પાહાર, નિરામિષ લોજન અને શરીરની સ્વચ્છતા રાખી રોગના પાંખમાં નહિ સપડાવું એજ મનુષ્ય માત્રને લાભકારી છે. છતાં જે કોઈ માણસને કોલેરા થાય તો નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવાથી તે સારો થાય છે:-

૧. રાતનાં મરચાં જે ભાગ લઈ ખૂબ ધારીક વાટવાં. જે ભાગ

વિપૂચિકા (કોલેરા)

૫૩૭

ઊંચી હિંગ વાટીને મરચાં સાથે મેળવીને તેમાં ચાર ભાગ દેશી કપૂર મેળવી વાટવું. વાટતાં વાટતાં કપૂરની હવાથી, હિંગ પીગળીને ગોળી વાળવા જેવો લોચો થશે. તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી રાખી મૂકવી. જો કોલેરા થનારને કોલેરાની શરૂઆતથી ઊલટી અને આડો થયા પછી અખંમે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવામાં આવે, તો કોલેરાના ઘણા દરદીઓ બચી જાય છે. કોલેરાના દરદીને તરસ લાગે તો માગે તેટલું પાણી પાવું અથવા લોખાતના ધુમાડાથી શુદ્ધ કરેલું પાણી પાવું. પરંતુ એટલી વાત યાદ રાખવી કે, કોલેરાના દરદીને જ્યાં સુધી ઊલટી અને આડા સિવાય છૂટો પેશાબ થાય નહિ, ત્યાં સુધી અન્ન, કેઈ પણ જાતની કાંજી, દૂધ, કે લીલો મેવો ખાવાને આપવો નહિ; માત્ર પાણી પાયા કરવું. કોલેરાની શરૂઆતમાં દરદીને તલનું તેલ દરેક ઊલટીએ અખંમે તોલા અથવા ચોખ્ખું ધી ગરમ કરીને ઊલટીએ અખંમે તોલા પાવાથી ઘણા દરદીઓ સારા થાય છે. એકંદર રીતે કોલેરાના દરદીને કૃમિનો નાશ થાય, પિત્તની શાંતિ થાય, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અને મળ અધાય એવા ઉપાયો કરવાની આસ જરૂર છે.

વિપૂચિકા (કોલેરા)ના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-ચતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. કોલેરામાં દર આડા-ઊલટીએ તલનું તેલ (કાચુંજ) એક નવટાંક નવટાંકને આશરે પાયા કરવું. એક શેર તેલ દરદીના પેટમાં પડ્યું કે તરત આતરીપૂર્વક આડાઊલટી અંધ ઘઈ જશે.

૨. કોલેરા તેલ:-લાલ મરચાં સૂકાં શેર ૦૧ તલના ૧ શેર તેલમાં નાખી કાળાં થતાં સુધી આખાં ને આખાં તળવાં. બાદ તે મરચાં કાઢી લઈ પેલા તેલને કપડેથી ગાળી તેની શીશી લરી

૫૩૯

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

લેવી. દર આડા-બિલટીએ એક એક મોટો ચમચો તેલ પેલી શીશી-
માંથી લઈને પાવું. આરામ રાઈ જશે.

૨-વૈદ્ય ધીરજસાલ માણેકલાલ-વડોદરા

૧. લવિંગાદિ ચૂર્ણ:-લવિંગ તોલો ૧, એલચી ૦૮ ભાર
જયફળ ૦૮ ભાર, અરીણ ૦૮ ભાર, મેળવીને ચૂર્ણ કરી દોઢ
આનીભાર આપવાથી કોલેરાને શૂળ, તથા ચૂંક વગેરેને મટાડે છે.

૨. કોલેરાવટી:-હિંગ કુલાવેલી તોલા ૩, અરીણ તોલો ૧,
જવત્રી તોલો ૧, કાળાં મરી તોલો ૧, જયફળ તોલો ૧, અજ-
માનાં ફૂલ તોલો ૧ લઈ અરીણ તથા અજમાનાં ફૂલ જુદાં રાખી,
ખાકીની દવાને વજ્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ઘૂંટવા પછી તેમાં
અરીણ તથા અજમાનાં ફૂલ મેળવી ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળીઓ
વાળી, લીંબુના રસમાં બળ્લે કલાકે બળ્લે ગોળી આપ્યા કરવી.
એ ગોળી કોલેરા ઉપર ઘણુંજ અકસીર ઉપાય છે.

૩-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

મરી, બિંચી હિંગ, લસણ, બરાસકપૂર અને અતિવિગ એ સર્વ
સમભાગે લઈ વાટી તુલસી અથવા લીંબુના રસમાં ગોળી વાળવી.
એ ગોળી ઉંમરના પ્રમાણમાં બળ્લે ચારચાર આપવાથી કોલેરા
તથા આડાના રોગમાં તરત ફાયદો કરે છે. જરૂર પડે તો આ ગો-
ળીમાં અરીણ પણ મેળવાય છે.

૪-વૈદ્ય જમિયતરામ કેશવરામ પાકક-મુંબઈ

વિપૂચિકાન્ત ગુટિકા:-લાલ મરચાંનો બૂકો તોલા ૨૫,
હિંગ બિંચી તોલા ૨૫, બરાસ તોલા ૨, અરીણ એક માસો (તોલો
૦૧) એ સર્વને એકત્ર કરી કાંદાના રસમાં એ પહોર સુધી ઘૂંટી

વિષૂચિકા (કોલેરા)

૫૩૬

ગોળીઓ અટક જેવડી વાળી છાંયે સૂકવી સ્ટોપર ખાટલીમાં ભરી રાખી, કોલેરાના દરદીને પાંચ પાંચ મિનિટે એક એક ગોળી સૂકો કુદીનો તોલા ૫, એલચી તોલા ૫, વાળો તોલા ૫, એ ગ્રણેને પાંચથેર પાણીમાં ઉકાળી, અતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ગોળી સાથે એકેક તોલો આપવો. એ દરદીને બહુ તરસ લાગે તો આ ઉકાળો અધોળ અધોળ આપવો. એ ગોળીથી કોલેરાના દરદી સાથે એ ટકા સારા થાય છે.

૫-વેદ્ય ભરાભાઈ ગોખવજી ત્રિવેદી-ભાદરેાટ

૧. કાળીજીરી અર્ધાં રૂપિયાભાર તથા તલનું તેજ અર્ધાં રૂપિયા ભાર એ બંનેને મિશ્ર કરી ચાટી જવાથી તત્કાળ કોલેરાનો નાશ થાય છે. એ પાણીનો શોષ બહુ પડતો હોય તો લવિંગ, નાગર-મોથ અને કાયકળનો ઉચાથ કરીને પાવો.

૨. જ્યારે કોલેરા થતો હોય તે અરસામાં લાંબુનો રસ ચૂસવાથી કોલેરા થતો નથી.

૬-વેદ્ય રવિશંકર મોતીરામ-પાટણ

૧. અણ્ણુકંટક રસ:-કુલાવેલો ટંકણખાર, પીપર, વછ-નાગ, મરી એ સર્વ સમલાગે લઈ વજ્રગાળ કરી, દશ દિવસ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી, અણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, એકથી બે ગોળી આપવાથી અણ્ણુ, કોલેરા તથા જિલટીને મટાડે છે, અકસીર છે.

૨. અશ્નિકુમાર રસ:-કુલાવેલો ટંકણખાર, પારો અને ગં-ધક, એ દરેક પાંચ પાંચ તોલા તથા પીળી ઠોડીની ભરમ, સૂંઠ મરી અને પીપર અઢી અઢી તોલા લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાળી કરી, બાકીનાં વસાણાંનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી, લીંબુના રસ-માં આઠ દિવસ ખરલ કરી, રતીપૂરની ગોળીઓ વાળી આપવાથી, સર્વ પ્રકારના અણ્ણુ તથા વિષૂચિકાનું શમન કરે છે.

૫૪૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

૩. બયફળ, બવંત્રી, મોચરસ, હિંગળોક, લવિંગ અને તજ એ દરેક એકેક તોલો, અરીણ, કેસર અને કપૂર અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ, અરીણ સિવાય તમામ વસ્તુનું ચૂણું કરી, અરીણને પાંચ તોલા આડુના રસમાં ઘૂંટી એકત્ર કરી, નવટાંક ભાંગ ને બશેર પાણીમાં ઉકાળવું. પછી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી ઠંડું થવા દઈ ગોળીને ગાળી લેવું. પછી એ પાણીમાં સર્વને મિશ્ર કરી ઘૂંટતાં ગોળી વળે એવું થાય ત્યારે મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી મોટા માણસને દર ટાંકે બળ્લે અને નાનાને અડધી કે એક ગોળી આડુ કે કુદીનાના એક તોલા રસ સાથે આપવાથી કેલેરા, અતિસાર અને સંત્રહણી જેવાં દરદો યોગ્ય પથ્ય સાથે આ ગોળીનું સેવન કરવાથી મટે છે. આ દવા અર્ધી અરીણવાળી તથા અર્ધી અરીણ સિવાયની બનાવવી; તેમજ વિચારપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવાથી સારું પરિણામ આવે છે, અનુભવસિદ્ધ છે.

૭-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગદ

૧. આમલી તોલા ૬ તથા લિલામાં તોલા ૮ એકત્ર વાટી, ઘોળી ડુંગળીના રસમાં કાલવી, લૂગડામાં ઘાલી નિચોવી રસ કાઢવે; તે રસ પાવાથી કેલેરા મટી જાય છે.

૨. બયફળ, સિંધવ, હિંગળોક, લીંબુમાં તૈયાર કરેલી શંખ-બસ્મ, સૂંદ, અરીણ, ધંતૂરાનાં ણીજ તથા પીપર સમભાગે વાટી લીંબુના રસની અથવા ધંતૂરાના કવાથની અથવા ભાંગના કવાથની ભાવના દઈ, ચણોડી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી એક ગોળી એક પેસાભાર છાશ, ૧ વાસ કુલાવેલી હિંગ તથા ૨ વાસ સંચળ મેળવીને પાવી. આથી તત્કાળ કેલેરા બંધ થઈ જાય છે અને પેટ ચડતું નથી. કેલેરાના દરદીને પાણીનો શોષ પડતો હોય તો લવિંગનો કવાથ કરી પાવાથી શોષ મટી જાય છે.

વિપ્રચિકા (કોલેરા)

૫૪૧

૩. ઘોડા તથા ગધેડાની લાદના રસથી પણ કોલેરા મટે છે.

૪. જેરી નાગિયેર (કોપરું) વાલ ૨, હરડેદળ વાલ ૩ અને કપૂર વાલ ૧-એ ત્રણેને આદુના રસમાં આપવાથી કોલેરા મટે છે.

૫. વિપ્રચિકા:--સોમલ શેર ૧ લેવો, તેને જાંચી ધ્રાન્ડીમાં ઘૂંટી સૂકવવો. એ પ્રમાણે એક શેર ધ્રાન્ડી પાવી. પછી તેની ટીક-ડીઓ ખનાવી સૂકવી એક હાંડલીમાં નાળી, વીજી હાંડલી તેના પર ઢાંકી સાંધા બંધ કરી, (કમરુ યંત્ર ચૂલે ચડાવવું) અને ઉપર ના વાસણને લીના ગાલાનાં પોતાં મૂકવાં અને નીચે અગ્નિ કરવો. જ્યારે સોમલ જાડી અધર ચડી જાય, ત્યારે ઠંડું પાડી તેમાંથી જળવીને સોમલ કાઢી લેવો. એમાંથી એક ચાખાભાર લઈ ડુંગળીના અથવા (આદુના) રસમાં આપવાથી કોલેરા મટી જાય છે.

૬. અરીણ, મરી તથા હિંગ સમભાગે મેળવી, રતી રતીની ગોળી કરી, દર અર્ધા કલાકે એકેક ગોળી લીંબુના રસ સાથે આપવાથી કોલેરા મટે છે.

૭. અહીંના સ્વ:--મહુડાને દારૂ ચારસો તોલા લઈ એક કાચની બરણીમાં ભરી, તેમાં અરીણ તોલા ૧૬ તથા મેથ, જાય-કૃળ, ઈંદ્રજવ અને એલચી પ્રત્યેક તોલા ચાર લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરવું. પછી બરણીમાં નાળી તેનું મેં બંધ કરી એક મહિને રહેવા દેવું. ત્યાર બાદ ગાળી લઈ બાટલા ભરવા. ભયંકર કોલેરા તથા ભયંકર આડામાં ટકે ૧ થી ૧૧ તોલો પાણીમાં મેળવી આપવાથી મટી જાય છે.

૮--વૈવ્ર સર્મીશંકર જલવચ-વૈધુકા

એક ચલમ થાય તેટલો ગાંજો ચલમમાં પિવાય તેવી રીતે ઘેઈ તૈયાર કરવો. તેમાં ૧૧૧ રતી કપૂર નાખવું અને દહીંને ધીમે ધીમે પાવું. તેથી જલદી બંધ થશે. જો આરો ઘેરો થતો હોય તો

૫૪૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

નીચેની ગોળીઓ કરીને આપવી. ગાંઝે તોલો ૧, બવત્રી તોલો ૦૧, કપૂર તોલો ૦૧, નાગકેસર તોલો ૦૧, ગંધક તોલો ૦૧ એ સર્વને ખરલમાં ધારીક વાટી એક રતી પ્રમાણની ગોળી વાળી, બળ્બે કલાકે એકેકી ગોળી આપવાથી જાડા બંધ થાય છે.

૬-જોશી રામકૃષ્ણ ત્રેવાણકર-બદર

કોલેરા માટે:-લાલ બમફળનાં પાનનો કચાવ કરી આપવાથી તુરતજ કોલેરા બંધ થાય છે.

૧૦-વૈદ્ય બાપાલાલ બહેચરદાસ-અહિલિયા

૧. અશ્વલાદનો રસ તોલા બે ઠાઠી તેમાં શેકેલી હિંગ એક માસો નાળી, પીવાઈ ગમે તેવી પેટપીક અથવા કોલેરાની પીડાને તુરત મટાડે છે.

૨. ગંધકવટી:-હુદ્દ ગંધક તોલો ૧, ઉમદા હરડેની છાલ તોલા ૨, સિંધવ તોલા ૩, સૂંઠ તોલા ૪ એ સર્વતું લીંબુના રસમાં ખૂણ મઢન કરી, ચણીબોર લેવડી ગોળીઓ વાળી આપવાથી શૂળ, પેટનો જાળો તથા કોલેરા પર એકેક ગોળી વરિયાળીના અર્કમાં તેમજ અમૃતભિંદુ સાથે આપવાથી મટે છે.

૧૧-વૈદ્ય અંબાલાલ બદવણ-મુંદ્રા (કચ્છ)

મોચરસ તોલો ૧, અફીણ તોલો ૦૧, અજમે તોલો ૧, એ ત્રણેને ધારીક વાટી તેમાં ભળે તેટલો વચર ઠાંકરીનો ચૂનો મેળવી ખૂણ વાટી, વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી, દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી દહીં શેર ૦૧ સાથે આપી ગળાવવી. બચ્ચાને દહીંમાં મિશ્ર કરી આપવી અને પાણીને બદલે દહીંનોજ ઉપયોગ કરાવવો; આ દવાથી સેંકડે પોણોસો ટકા દરદીઓ મારે હાથે સારા થયા છે અને અનુલવસિદ્ધ છે.

વિપૂચિદા (કોલેરા)

૫૪૩

૧૨-વૈદ્ય બાબાકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુલાવાડી

સૂંઠ, મરી, પીપર, રાગ, ઇંદ્રજવ, એ સર્વ રામભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બાથી બા તોલાભાર ડુંગળીના રસ સાથે આપવાથી વિપૂચિદા મટે છે. ગોળી બળ્લે કલાકને અંતરે આપવી. અમોએ ખાસ અજમાવેલી છે.

૧૩-અલ્લચારી આત્મારામજી ત્રિવેદી

કળૂતરની અધાર તોલો ૧ અને મરથીની અધાર તોલો ૧, એ બન્ને પાણીમાં વાટી પીવાથી કોલેરા તુરત મટી જાય છે.

૧૪-વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી-સુરત

પીળી કોડીની ભરમ, કંપીલો, કપૂર, અકલગરો, બ્લયફળ, બ્લવંત્રી, તજ, મયૂરપિન્છભરમ, વાવડિંગ અને કેસર એ દરેક તોલો બા તથા મરી, હિંગળોક, વછનાગ દરેક અર્ધો તોલો લઈ સર્વને બારીક વાટી, આદુના રસમાં ચણા પ્રમાણેની ગોળીએ વાળી આપવાથી કોલેરા મટે છે.

દરદીને વંઠ (વાયુના ગોળા) આવતા હોય તો કાંદાના રસમાં કપૂર મેળવી શરીરે મઠાંન કરાવવું જેથી બધું મટી જાય છે.

૧૫-વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ-જસકા

આકાના મૂળની છાલ તોલો ૧, હિંગ તોલો ૧, મરી તોલો ૧ અને અક્રીણ તોલો ૧ વાટી, આદુના રસમાં મગ જેવડી ગોળી-એ વાળી ડુંગળીના રસમાં આપવાથી કોલેરા મટે છે.

૧૬-ડૉક્ટર મગનલાલ પ્રજભૂખણદાસ-સુરત

લસણ, હિંગ અને કપૂર, સમભાગે લઈ વાટી ગોળામાં ચણા જેવડી ગોળીએ વાળી આપવાથી કોલેરા, તાણુ, તોડ, વંઠને શરદી

૫૪૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

મતી પેશાબ તુરત લાવે છે; એટલે કોલેરાનું જોર નરમ પડે છે. નાડી ન માલૂમ પડતી હોય તો ડેકાણું આવે છે, અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૭-વૈદ્ય ગિરિજાશંકર આશારામ ત્રિવેદી-ઝરિયા

અજમાનાં ફૂલ તથા કપૂર એકત્ર કરી શીશીમાં ભરવાથી પ્રવાહી થાય છે. આ પ્રવાહીનાં પાંચ ટીપાં તથા કૃમિકુહાર રસ વાલ ૧, પાણી તોલા એકમાં દર અર્ધા કલાકે આપવાથી ઝાડો તથા ઊલટી તુરતજ અંધ થાય છે. જેથી ત્રણ વખતમાંજ ચમત્કારિક ફાયદો થાય છે.

૧૮-વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ-ઉમરેડ

શુદ્ધ એરકોચલાને ઘીમાં શેડી વસ્રગાળ કરી, પાનના રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી, એક એક ગોળી આપવાથી કોલેરા તથા અજીર્ણના ઝાડા મટે છે,

૧૯-વૈદ્ય મણિલાલ ગણુપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

૧. પારો તોલો ૧, ગંધક તોલા ૨, લોહભસ્મ તોલો ૦૫, સંચળ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, પીપરીમૂળ તોલો ૦૫, ચિત્રકમૂળ તોલો ૦૫, સૂંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, ટંકણખાર તોલા ૨, અને લવિંગ તોલો ૦૫ લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાળજ કરી બાકીનાં વસાણાંનું વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી લીંબુના રસની સાત ભાવના આપી વાલ પ્રમાણેની ગોળીઓ વાળી એક અથવા બે ગોળી ગોળી છાશ સાથે આપવાથી કોલેરા, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ અને અરુચિ મટે છે. એ ગોળીઓ ૧ થી ૪ સુધી આપવાથી ઊલટી અંધ થાય છે.

૨. લાલ મરચાં બે આનીભાર, સફેદ મરી એક આનીભાર, અક્ષીણ ૦૫ તોલો ને કપૂર એક ઘઉંબાર બારીક વાટી તેમાં બે ચમચા ગ્રાન્ડી તથા પાણી તોલા ૨૫ ભાર નાખી, તેના બે ભાગ

વિપુચિકા (કોલેરા)

૫૪૫

કરી દર એ કલાકે એકેક લાગ પાવાથી કોલેરા તુરત મટી જાય છે. આન્ડી (મધ) નહિ પીનારે ફક્ત કેસરનું પાણી નાખીને પીવું.

૨૦. ગાંધારાજશ્રી મહાવીરદાસ જનકીદાસ ધ્યાનકા

૧. ચિત્રકમૂળ, સિલામાં, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરદાં, અજમો, ધાણા, વજ, જાવંત્રી, પીપીરીમૂળ, જવખાર, સાજખાર, જીરું, કાકુજીરું, નાગકેસર, લવિંજ, એલચી, ઇંદ્રજવ, સાજખાર, વાવડિંગ અને ચવક, એ દરેક એકેક તોલો અને સંચળ એ તોલા; સિંધવ, નવસાક અને ણીડજૂણુ દરેક એકેક તોલો તથા એકેલી ડિંજ દોઢ તોલો લઈ વાટી વસગાળા ચૂણું કરી તોલો ૦ થી ૦ા છાસ તથા પાણી અથવા મદના અતુપાન સાથે સવારમાં એક વાર આપવાથી અજીર્ણ, કોલેરા વગેરે અનેક દરદો મટે છે. કોલેરા માટે આ દવા લીંડુના એક તોલા રસ સાથે અર્ધા કલાકે આપવાથી મટે છે. આ ચૂણુંમાં પારો, ગંધક, વછનાગ અને શુદ્ધ જીરકોચલાં (લીમાં તળેલાં) એ દરેક એકેક તોલો મેળવી યોગ્ય પ્રમાણમાં આપવાથી કોલેરા જેવાં લયંકર દરદોને તત્કાળ દૂર કરે છે.

૨. સિંધવ, આકડાનાં મૂળ, અથેડાનાં મૂળ, ચિત્રકમૂળ એ દરેક એક એક તોલો તથા ત્રિકટુ, અજમો, વાવડિંગ, વજ, જાવંત્રી, નાગમોથ, વછનાગ, કપૂર એ દરેક અર્ધો અર્ધો તોલો અને ગંધક તોલા ૨ લઈ વાટી વસગાળા કરી, તેમાં લાંગ તોલા ૨૦, અક્ષીણુ તોલો ૦, કારેલીનાં પાનનો રસ શેર ૦ લઈ તેમાં મેળવી ખૂબ ઘૂંટી ચાખીગાર જેવડી ગોળીઓ વાળી એકથી એ ગોળી દર અર્ધા કલાકે લીંડુના અથવા આદુના રસ સાથે દરદનું જોર તથા દર-લીની વચ તેમજ ષળનો ચિકિત્સાપૂર્વક યોગ્ય વિચાર કરી, જે યોગ્ય માત્રામાં આપવામાં આવે, તે લયંકર કોલેરા મટે છે.

૬-કૃમિરોગ

જે માણસ અણુ ઉપર ભોજન કરતો હોય, હંમેશાં મીઠા તથા ખાટા પદાર્થો ખાતો હોય, કઠી જેવા પાતળા પદાર્થોનું સેવન કરતો હોય, ગોળ અને લોટના પદાર્થો જમતો હોય, કસરત ન કરતો હોય, દિવસે સૂવાની ટેવ યાગો હોય અને દૂધ તથા માછલાંને ખાનારો હોય તેને કૃમિરોગ થાય છે. તેમાં અડક, ઘેખર, ક્ષાર, ગોળ અને લીલાં શાકભાજીનું સેવન કરનારને કૃમિ થાય છે. તે કૃમિના રોગીના કૃમિ મળદ્વારના માર્ગે બહાર સરી પડે છે. તેઓ મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે, ત્યારે રોગીના ઓડકારમાં અને શ્વાસમાં ત્રિપ્ટાની ગંધ આવે છે. આ કૃમિઓ કદે બાડા, પુષ્ટ, ગોળ, ખારીક, લઠુ અને રંગે લીલા, પીળા, કાળા તથા ઘોળા હોય છે અને તેને કકેરુક, મકેરુક, સૌસરાદ, મધુન અને વેલીહ એવાં પાંચ પ્રકારનાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે મળાશયમાં અપાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી તથા કલ્લેદન કક્રનો અતિયોગ થવાથી વિષ્ટા રોકાઈ જાય છે, ત્યારે જે કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કૃમિઓ પેટમાં આડઅવગા ફરતા થવાથી પાતળા બાડા, ચૂંક, પેટનું ચડવું, શરીરનું સુકાઈ જવું, શરીર લૂણું તથા પીળું પડવું, કુંવાટાં જિભાં થવાં, અગ્નિ મંદતા અને મળદ્વારમાં અળ એટલા ઉપદ્રવો ઊભા થાય છે. તેથી રીતે માંસ, અડક, ગોળ, દૂધ, દહીં, કાંજી તથા અથાણાંનું અતિસેવન કરવાથી કક્રમાંથી કૃમિ થાય છે. એટલે આમાશયમાં રહેલા કલ્લેદન કક્રનો અતિયોગ થવાથી અને પકવાશયમાં રહેલા પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી અપાનવાયુ મળને જેવવા અશક્ત થવાથી તે મળમાં જે જંતુઓ પડે છે, તે જંતુઓ પેટમાં ચારે બાજુએ

કૃમિરોગ

૫૪૭

ફરવા લાગે છે. તે જંતુઓમાંનાં કેટલાંક પહોળાં, કેટલાંક ગાઠિવાળાં તથા કેટલાંક ધાન્યના કૃષ્ણા જેવાં, તે કેટલાંક ઝીણાં, લાંબાં અને ટૂંકાં હોય છે. રંગમાં તેઓ સારાં અને ઘોળાં હોય છે. તેને અંત્રાદ, ઉદરાવેષ્ટ, હૃદયાદ, મહારુજ, ચુરુ, દર્લકુસુમ અને સુગંધ જેવાં સાત નામે આયુર્વેદાચાર્યોએ આપેલાં છે. આ કૃમિથી જેવેની, ગોઠામાં મોળ, અન્ન પર અભાવ, ચકરી કિંવા ફેર, આકારી, તરસ, પેટનું ચડવું, શરીરની હુર્મળતા, સોજો અને સળેળમ થાય છે. આ સાત જલ પૈકી હૃદયાદ અને મહારુજ છાતીએથી હુગવદે બહાર પડે છે. તે પ્રમાણે દૂધ, માછલાં વગેરે અર્ધા રંધાયેલા પીળ પદાર્થોના ખાવાથી તથા શાકભાજી વગેરે વધારે ખાવાથી રક્તજનિત કૃમિ થાય છે. લોહીને કિંચકનારા એટલે લોહીમાં વનારા કૃમિ ઝીણા, વગર પગના, ગોળ અને સારા રંગના હોય છે. કેટલાક કૃમિ એટલા તો સૂક્ષ્મ હોય છે કે, તે દષ્ટિએ જોઈ શકાતા નથી. તેની છ જાતો આ પ્રમાણે છે. કેશાદ, રોમવિદ્વંશ, રોમદ્રિપ, ઉદુંગર, સૌરસ અને માતર-એ છ જાતના કૃમિ પૈકી જે કૃમિ વધા હોય તે લોહીને બગાડી, ચામડીના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; અને જો હૃદયના લોહીમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તો રક્તપિત્ત નામના મહાલાયંકર રોગને તેઓ ઉત્પન્ન કરે છે. એ સિવાય જી અને આગચૂ નામના એ કૃમિ શરીરના મેલથી અને રસધાતુનો મળ અને જેને આપણે પસીનો કહીએ છીએ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રમાણે લોહી, રસ અને માંસના બગડવાથી જે કૃમિ થાય છે, તેને આપણે વાળો અથવા નારુંના નામથી ઓળખીએ છીએ. એવી રીતે જુદા જુદા અપાનવાયુના, સમાનવાયુના અને પ્રાણવાયુના સ્થાનમાં વાયુનો હીનયોગ અને કફનો અતિયોગ થવાથી એકવીશ પ્રકારના કૃમિની ગણના આયુર્વેદાચાર્યોએ કરેલી છે. પણ એ સિવાય એક જાતનો અપટો અને વધુમાં વધુ

૫૪૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

એક કૂટથી પાંચ ફૂટ સુધી લાંબા એક કૃમિ પેટમાં થાય છે. તેની એવી જાત છે કે, એક તરફથી વધતો જાય છે અને બીજી તરફથી દૂધીના બીજના આધારના, દૂધીના બીજ જેવડા કટકાના રૂપમાં તૂટીને બહાર નીકળતો જાય છે. તેને નીકળતાં પહેલાં રોગીને ખબર પડતી નથી. એ કૃમિને યુવાનિ વેદકમાં કહવાના એ નામથી ઓળખાવે છે. એ કૃમિ જેને ઘણો હોય તેનું પેટ મોટું થઈ જાય છે, શરીરનો રંગ પાંચો પડતો જાય છે, શક્તિ ઘટતી જાય છે, હાલપગનું માંસ ગળાઈ જાય છે અને આખરે રોગી મરી જાય છે. આ પેટીના કોઈ પણ વ્યવસ્થા કૃમિરોગમાં વેદો તેની ઉત્પત્તિ ધરાવતાં કારણનો ત્યાગ કરાવી, પછી તેનો ઉપચાર કરવો. જો કે શાસ્ત્રમાં કૃમિના ઉપચાર ઘણી વ્યવસ્થા લખેલા છે, પણ અમારા દવાખાનામાં એક વરસની નીચેના બાળકને કૃમિકુંડરની જોખીથી અને મોટી ઉંમરના રોગીને કૃમિશામુની જોખીથી સારી રીતે આરામ થાય છે. જ્યારે કૃમિના રોગી ઉલટીઝાડાને લીધે અશક્ત થઈ તેને તંદ્રા થાય છે, એટલે લોહો કહે છે કે, “એની આંખમાં કૃમિ રમે છે” તેવી અવસ્થામાં ઈંદ્રજલ, વાસવડિંગ, કાકડાશિંગ અને સરસવ સરખે ભાગે લઈ, તેનું ચૂર્ણ રોગીની ઉંમરના પ્રમાણમાં એકથી ચાર વાલ સુધી છાશમાં વાટીને આપવાથી એ રોગી સારા થાય છે. જ્યારે જૂ અને આમજૂ, ઘોળી જૂ કે લીખ ગહુ પડતી હોય અને ઘણા ઉપાય કરીને રોગી થાકેલો હોય, તેવી અવસ્થામાં કૃમિશામુની ગળ્યો જોખી દિવસમાં ત્રણ વાર ઘણી સાથે ત્રણ મહિના સુધી લાગત અવસાવવાથી જૂ અને આમજૂનો રોગ જાય છે. જો વાળો ઘણો હોય તો જુદા જુદા વેદો જુદી જુદી રીતે ઉપચાર કરે છે. તેમાં જે દેશમાં વાળાનું દરદર વિશેષ રૂપમાં થતું હોય, ત્યાંના ચિકિત્સકો એ રોગના વધારે અનુભવી હોય છે. પરંતુ અમારા દવાખાનામાં જો વાળાને ખેંચતાં તૂટી ગયો હોય તો મયૂરપિચ્છની ભસ્મ મધમાં ચટાડવાથી

કૃમિરાગ

૫૪૯

અથવા દિવસમાં ત્રણ વાર શેકેલી હિંજની કાકી મરાજરાથી વાળા-
નો કૃમિ આપોઆપ મરી જાય છે. પણ જો વાળો તૂટ્યો હોય તો
તેમાં સોજો આવી જાય છે. તેવા વખતમાં તે સોજને પકાવી વાળા-
ને સારો કરવા માટે કાચકાળી વગર શેકેલી નીચને બારીક વાટી
દિવેલમાં ઘૂંટી, મલમ જેવું બનાવી સોજ પર ચોપડી, પાટો
બાંધવો; અથવા વિલાયતી ખરસાણી કે જેનાં પાતરાં હડસાંકળનાં
પાતરાં જેવાં ખરડ થાય છે, જેના છોડ બે ફૂટ કરતાં ઊંચા થતા નથી
અને જે બાગબગીચામાં વાડને કેકાણે ઉગાડવામાં આવે છે, તેનાં
પાતરાં લાવી છૂંદી ગરમ કરી પાટા બાંધવાથી સોજો પાકીને વાળો
નીકળી જાય છે. પછી પાકેલો સોજો તેનાથીજ સુગાઈ જાય છે.
ઘણા ચિકિત્સકો વાળાને બહાર નીકળતાં બાંધી રાખે છે અને
ધીમે ધીમે નીકળતો જાય તેમ તેને લપેટતા જાય છે, જેથી તેને
તૂટવાનો સંભવ વધારે રહે છે. પણ અમારા જિલ્લામાં દક્ષિણ
દેશમાંથી એક વૈદ્યની બતના લોકો આવે છે, તેઓ ગલીએ ગલીએ
'વૈદ્ય વૈદ્ય' એમ પોકારે છે. તે લોકો વાળાને જુદી રીતેજ કાઢે છે.
કેઈ જાતનું તેજ જેટલો લાંબો વાળો જણાય તેટલા ભાગમાં
આમડી ઉપર ચોપડે છે; એટલે વાળો અંદરથી અકળાઈ પોતાનું
મોઢું બહાર કાઢે છે. તે વાળાના મોઢાને એક ભૂંગળીમાં લઈ
ભૂંગળીને ણીજે છેડે કપડું આડું રાખી એવા જોરથી શ્વાસ ખેંચે
છે કે, બે મિનિટમાં વાળાનો કૃમિ જીવતો અને આળો બહાર
નીકળી પડે છે. જો કે તે વૈદ્યો આ ઉપાય પરસ્પર એકબીજાને
બતાવે છે, પણ આપણા વૈદ્યોને બતાવતા નથી. માટે જો કેઈ વૈદ્ય
પુરુષાર્થ કરી એ ઉપાય મેળવે, તો આયુર્વેદની ચિકિત્સામાં એક
અહુત અને અમત્કારિક ઉપાયનો વધારો થાય. આ વાત લખ-
વાનું કારણ એ છે કે, જુદી જુદી પ્રકૃતિના વૈદ્યરાજો આવા ઉત્તમ
ઈલાજ મેળવવા પાછળ લાગે, તો એ ઉપાય હાથ કરી શકાય.

૫૫૦

શ્રીઆહુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

કૃમિરોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ-સુરત

કૃમિશત્રુ ત્ર્યુષ્ણુઃ-પલાશપાપડાનાં ણીજ તોલા ૫, કંપીલો તોલા ૨૫, વાવડિંગ તોલા ૨૫ અને ઈંદ્રજવ તોલા ૨૫, એને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, લીમડાના રસના પાંચ પટ તથા વાવડિંગના ઉકાળાના જે પટ દહ, તેમાંથી ઉમ્મરના પ્રમાણમાં ૧ રતીથી વાલ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી કૃમિ મટે છે.

૨-પતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

કૃમિકોઠારઃ-એળિયો, બેળ, દિકામાલી, વાયવડિંગ, કરમાણી અજમો, કાળીજીરી, કાકડાશિંગ અને સરસવ એ સર્વે બળખે તોલા, કપૂર અને કંપીલો ચાર ચાર તોલા લઈ, એ સર્વને ખારીક વાટી કપડછણુ કરી, પાણી સાથે મગ મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી, કૃમિવાળાને ૨ થી ૫ ગોળી સુધી એક દિવસમાં બેત્રણ વાર યોગ્ય નિદાન કરીને જે આપવામાં આવે તો કૃમિ મટે છે.

૩-વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ રત્નેન્દ્ર-સુરત

કૃમિદ્વગુટિકાઃ-પલાશપાપડો, કપૂર, કંપીલો, હિંગ, ઉમરો, કરિયાતું, કરમાણી અજમો, વાયવડિંગ ગરમાળાનો ગોળ, કાચકાની મીઝ અને ઢીડામારી એ સર્વે સમભાગે લઈ, જૂના ગોળમાં વટાણા જેવડી ગોળી કરી રોગીને ગરમ પાણી સાથે આપવાથી કૃમિની પીડા તુરત શાંત થાય છે.

૪-મહારાજશ્રી માહાવીરદાસ જનકીદાસ-ધાળકા

૧. **કૃમિ માટેઃ**-કંપીલો, ખાખરાનાં ણી, વાવડિંગ, આંબા-

કૃમિરોગ

૫૫૨

ની ગોટલી, કાળીજીરી, દાડમનાં મૂળની છાલ અને કપૂર સમ-
લાગે લઈ વસ્ત્રગાળ કરી, ગોળના અનુપાનમાં બ થી ૧ તોલા
સુધી સાથે આપી, સવારે દિવેલ વગેરે થોડાં લાગે તે બુલાખ
આપવો. આ દવાથી કરમનો રોગ વાહે તેવો હોય તો પણ મઠ્યા
વગર રહેતો નથી. એ એક દિવસ આપવાથી આરામ ન થાય, તો
દરદ મટે ત્યાં સુધી આપવાથી કૃમિરોગ મટે છે.

૨. કૃમિહર ગૃણુઃ-કંપીલો, વાયવડિંગ, ખાખરનાં બી,
કાળીજીરી અને કરંજની મીઠા એ દરેક એક એક તોલો અને
ચુરાસાની અઝમો તોલો બા, સવગાને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, બ
થી બા તોલા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વે પ્રકારના કરમ પેટમાંથી
નાબૂદ થાય છે. બીજે દિવસે દિવેલનો રેશ લેવો જોયો મટે છે.

૩. કંપીલો તોલો બ થી બા પાણેર દહીં સાથે લેવાથી
પણ કૃમિ નાશ પામે છે.

૫-માસ્તર નરભિરામ હરજીવનદાસ-નવાગામ

૧. આંબાહળદર અને સિંધવ ખારીક વાટી ગરમ પાણી સાથે
શકવું જોયો કૃમિ મટે છે.

૨. આંબાહળદર અને કાલકીનાં પાતરાં ઘસી પેટ પર ચોપ-
ડવાં જોયો કૃમિ મટે છે.

૬-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. શુદ્ધ પારદ તોલો ૧, ગંધક તોલા ૨, બોડી અઝમો ૬
તોલા ૩, વાયવડિંગ તોલા ૪, ખાખરાનાં બી તોલા ૫, શુદ્ધ ઝેરકચૂરો
તોલા ૬ લઈ વાટી ચૂણું કરી, મધમાં ચણીભોર જોવડી ગોળી
વાળી સવારસાંજ બાળમે ગોળી ખાઈ ઉપર ઉંદરકાનીનો કવાથ

૫૫૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિમંત્રમાળા-ભાગ ૨ જો

સાકર તોલો ઠા નાળી પીલો. આથી કૃમિ મરી જાય છે અને આફરો તથા વાયુ મટી જાય છે.

૨. કંપીલો, વાવડિંગ, સિંધવ, હીમજ એ સર્વ સરખે વજને લઈ તેની કાફી ખનાવી ઠા ભારથી ઠા ભાર કુપી ગોળમાં લેવાથી રેચ લાગી કૃમિ નીકળી જાય છે.

૩. કંપીલો, વાવડિંગ, કાચકાંની મીજ, ખાખરાતાં ઘી, પિત્ત-પાપડો, કરમાણી અજમોદ અને ગોળ સમભાગે લઈ વાટી તોલા ઠા ની ગોળી કરી સવારસાંજ એક એક ગોળી ખાવી અને ધીજે દિવસે સવારે દિવેલનો જીલાળ લેવો; એટલે કૃમિ નીકળી જશે.

૪. કૃમિકુઠાર:-કપૂર ૮ ભાગ, કદાછાલ, ત્રાયમાણ, અજમો, વાવડિંગ, હિંગડો, વછનામ અને નાગકેશર એ અકેક ભાગ લઈ વાટી ભાંગરાના રસની, ઉંદરકાનીના રસની અને પ્રાહ્લીના રસની એકેક ભાવના દઈ, વાલ વાલની ગોળીઓ કરી આપવાથી કૃમિ મરી જાય છે. આળકને એક રતી કરતાં વધુ દવા આપવી નહિ.

૭-વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત-આલંભા

વિડંગાદિ વટી:-હિંગ કુલાવેલી તોલો ૧, એળિયો શેકેલો તોલો ૧, વાવડિંગનાં ઘી, ઈંદ્રજવ, પિત્તપાપડો, પાણ-કદો, ઈંગોરિયાની છાલ, કરમાણી અજમો, શેકેલા કાચકાંની મીજ, કંપીલો, નસોતર, હરડે, દ્રીકાગારી, કાળીજીરી, વજ, બાવંત્રી, મોરચિચ્છની રાખ, દેવદાર, મોથ, પીપર અને સેકટાની છાલ એ એકેક તોલો વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તેમાં પાસો તોલો ઠા, ગંધક તોલા ઠાની કાજળી કરી, તેમાં ઉપરતું ચૂર્ણ મેળવવું. પછી ત્રિકૃષ્ણા, કુંવાર, ગોમૂત્ર, વાવડિંગ તથા અનારનાં મૂળની છાલના ક્વાથની અકેક ભાવના આપી, ગોળી યે રતી પ્રમાણે વાગવી.

કૃમિરોગ

૫૫૩

(ભાવનાનાં દ્રવ્ય સર્વ દવાના વજનથી એથે ભાગે લઈ અષ્ટાવશેષ ક્વાથ કરવો.) ચપટા કૃમિમાં રતી ઊંથી ચાર વાવડિંગ અગર અનારમૂળની છાલના ક્વાથ સાથે આવવું. ગોળ કૃમિમાં તેમજ ક્ષુદ્ર કૃમિમાં ઠાકણ વાલ ચાર અથવા કરમાણી અજમાતું ચૂર્ણ વાલ ચાર સાથે ઉપરની દવા એક અથવા બે દિવસ ખવડાવી, ઉપર જીલાય આવવો. કૃમિજનક અરુચિ, મુખમાં પાણી આવવું, ભિલટી, પેટનો દુઃખાવો, વાયુ અને ખાટી મટે છે. આ દવા બાળકોના ઘણાગરા રોગોમાં સારું ઠામ કરે છે. (અમારી ખતાવટ છે)

૮-વંદ્ય ધીરાભાઈ ગુમાનઆવા-તળાવ સણિયા

દિકામાલી તથા કાચકાની મીઠ સરખે ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરી, સુઅડ ઘસીને તેમાં મોટા દાણાદાર ખાંડ આખી ને આખી નાખી, ઉપલું ચૂર્ણ વાલ ૪ ને આશરે પાચાથી તમામ કૃમિ આસાનીથી બહાર નીકળી પડે છે. આ દવા અતુલ્યસિદ્ધ છે.

૯-વંદ્ય ભૂરાભાઈ ઓધવણ-ભાદરોડ

પિત્તપાપકાની ભૂકી તોલો ૧૦ અને વાવડિંગ તોલો ૧૦ વાટી ગોળમાં ગોળી કરી, સૂતી વખતે ખવડાવવી. ઊંજે દિવસે સવારે ગરણીનાં મૂળનો રેચ આપવાથી અંદર વધી ગયેલા તમામ કૃમિ આડા વાટે તુરંત નીકળી જશે.

૧૦-વંદ્ય શી રામપ્રસાદ રેવાશંકર-બદર

પાકાં દાડમની તાજી છાલ બશેર પાણીમાં ઉકાળી શેર ૧ ખાકી રહે ત્યારે ઠંડું થયા પછી અડધે કલાકે ૧ પ્યાલો પાવો.

૧૧-વંદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-કડોર

ફણુસફાઈટો અને હીમજ સમભાગે લઈ, રોગના પ્રમાણમાં મધમાં ચટાડવાથી કૃમિરોગ મટી જાય છે.

૫૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ-૨ જે

૧૨-વૈદ્ય ઇગનલાલ આત્મારામ-સુરત

કરમની ગોળી:-શેકેલાં કાચકાં તોલો ૧, ઘોળાં મરી તોલો ૧, બાળેલાં ઝેરકચૂરાં તોલો ૧૦ અને ઇંદ્રજવ તોલો ૧ વાટી વઝગાળ કરી તુલસીના રક્ષમાં ઘૂટી ચણાપૂરની ગોળી વાળી, મોટા શાણુસને દિવસમાં ત્રણ વાર અને બાળકને જે વાર પ્રકૃતિ જોઈને આપવાથી નાનામોટા તમામ કૃમિ પડી જાય છે.

૧૩-વૈદ્ય તંદુરામ પ્રાજશ્-નાગેશ્રી

વાવડિંગ તોલો ૧, દાડમનાં મૂળની છાલ તોલો ૧, પિત્તપા-પટો તોલો ૧૦ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો ચૂર્ણનો કવાચ પકાવીને પાવો. ૬ કલાક ગાઢ એરંડિયાનો જીલાળ આપવો.

૧૪-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામકામ માળ્યું નથી

કંપીલો, વાવડિંગ અને રેવંચી સમભાજે લઈ ચૂર્ણ કરી ગળે વાલની માત્રા ગરમ પાણી સાથે આપવાથી કૃમિ મરે છે.

૧૫-વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

વાયવડિંગ ૧૦ દાણા, સિંધવ ૧૦ વાલ, હરડે ૧ વાલ અને કંપીલો ૧૦ વાલનું ચૂર્ણ જનાથી પાણીમાં ઘૂટી ૧ ચમચો પાઈ દેવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં એકજ વખત સવારે આપવાથી કૃમિ પડી જશે ને ગળ્યું તંદુરસ્ત થશે. એક દિવસ પાવાથી જો કૃમિ નજ પડે, તો બીજે દિવસે સવારે એ પ્રમાણે પાવું. જો કૃમિ નહિ હોય તો નહિ પડે ને જો હશે તો આ પ્રયોગથી જરૂર પડશે.

૧-પાંડુરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

પાંડુરોગ, કામળો (કમળો) કુંભકામળો અને પાનકી એટલા રોગો ઉત્પન્ન થવાનું લગભગ એકજ કારણ જણાય છે. ઘણો સ્ત્રી સંગ, અત્યંત ખાટાખારા પદાર્થોનું સોજન, અત્યંત મદિરપાન તથા મટોટું ખાવાથી અને દિવસે સૂવાથી સમાનવાયુને કલેહન ઠક ઠવાવી દે છે; એટલે કફને લીધે પાચકપિત્તમાં મિથ્યાયોગ થાય છે. આથી પ્લીહા અને યકૃતમાં પાનવાયુ ખાધેલા ખાનપાનનો રસ કફમિશ્રિત ખેંચે છે. આમ રંજકપિત્તમાં પણ કફનો મિથ્યા-યોગ થવાથી આહારની બનેલી રસધાતુને રંજકપિત્ત રંગચઢાવી શકતું નથી. તેથી રંજકપિત્તમાંથી રંગાયેલું લોહી હૃદયમાં સાધકપિત્ત પાસે શુદ્ધ થવાને આવે છે. પણ હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કફના અતિયોગથી તે લોહી રકતચાહિનીઓમાં તથા કેશવાહિનીઓમાં પીળા રંગનું બની ફરવા લાયક છે. એટલે રોગીનું શરીર વડનાં પાકેલાં પાન જેવું પાંડુવાળું જણાય છે. બીજી તરફ ખાનપાનમાં આવેલા ભારે, સીકણા અને કફકારી પદાર્થોને લીધે અને પાચકપિત્તનો મિથ્યાયોગ થવાથી, તે પદાર્થોનો ખરાખર રસ બનતો નથી. તેથી કાચો આમ ઉત્પન્ન થઈ તેનો મળ બની જવાથી રોગીનું પેટ મોટું દેખાય છે; અને વ્યાનવાયુમાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત પોતાનું કામ નહિ કરી શકવાથી અને ત્યાં સંસ્લેષણ કફનો અતિયોગ થવાથી આખો શરીરે સોજા ચડે છે. એટલે શરીરમાં વહેતો રસ અને રક્ત પીળાં થવાથી રોગીનાં મળ અને મૂત્ર, કૂંઠ અને કફ પીળાં જણાય છે. આથી રોગીને ભૂખ લાગતી નથી, ખાધેલું પચાતું નથી, શરીર ભારે થઈ જાય છે, પાણીની તરસ લાગે છે અને દિન પર દિન શક્તિ ઘટતી જાય છે. એવા

પાપક શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

રોગીને પાંડુરોગ થયો છે, એમ જાણવું. નિદાનશાસ્ત્રે દોષના અતિયોગ, હીનયોગ અને મિશ્રાયોગને લીધે પાંડુરોગ પાંચ પ્રકારના ગણ્યા છે. જેમાં વાતપાંડુ, પિત્તપાંડુ, કફપાંડુ, સ્નિપાતપાંડુ અને મૃત્તિકાપાંડુ; એવી રીતે જે દોષનો અતિયોગ થયો હોય તે ઉપરથી તેમનાં નામ પાડવામાં આવ્યાં છે. તેનાં ગુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવાની દૃષ્ટિ રાખનારે નિદાનશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું. તેવી રીતે જેમાં સોજા ન આવ્યા હોય તેને કમળો કહે છે. જેમાં સોજા ન આવ્યા હોય પરંતુ પેટ મોટું થયેલું હોય તેને કુંભકમળો કહે છે. જ્યારે કોઈ પાંડુરોગીને વાયુનો પિત્તમાં મિશ્રાયોગ અથવા પિત્તનો વાયુમાં મિશ્રાયોગ થઈને કફનો હીનયોગ થાય છે; ત્યારે તે રોગીના શરીરનો રંગ લીલો, આસમાની અથવા યોગો કે પીળો થઈ જાય છે, તેને લક્ષ્મીમકરોગ કહે છે. જે પાંડુરોગીને દશે ઈંદ્રિયોમાં કલેશ થાય છે, પેટ મોટું છતાં પાતળા આડા થાય છે, શરીરની અંદરનો અને બહારનો રંગ પીળાશ પડતો થઈ જાય છે તેને પાનકી કહે છે.

આ ઠંડાણે એક વાત ખાસ જાણવાની છે કે, ત્રિદોષસિદ્ધાંતના નિબંધમાં પિત્તજ્વરનાં લક્ષણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, પિત્તજ્વરમાં આંટો, પેશાબ, જીભ, આંખ, નખ અને ચામડી પીળાં થાય છે. ત્યારે કમળા અથવા કુંભકમળા કે પાનકી અને પિત્તજ્વર જુદા કેમ ઓળખાય? જે પિત્તજ્વર ન હોય અને કમળો વગેરે દરદ હોય તો તે ચિકિત્સા નિષ્ફળ જાય છે; પરંતુ કમળો હોય ને પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા કરીએ, તો તે ક્રિયા પણ રોગીને અપાયકારી નીવડે છે. તેટલા માટે જે રોગીના શરીરમાં કમળાનાં બધાં લક્ષણો દેખાતાં હોય, પરંતુ નીચલા હોઠની અંદરની ચામડી જે હાંમેશાં કોમળ અને લાલ રંગની રહે છે, તે પીળી ન પડી હોય ત્યાં સુધી તે રોગીને પિત્તજ્વર ગણવો, અને કમળા વગેરેનાં

પાંડુરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

૫૫૭

લક્ષણો સંપૂર્ણ દેખાતાં ન હોય તથાપિ નીચલા હોઠની ચામડી પીળી હોય તો જરૂર બાણવું કે કમળો થયો છે અથવા થશે.

પાંડુરોગના ઉપાયમાં અમે તેના બે ભાગ પાડીએ છીએ. જે પાંડુરોગ માટી ખાવાથી થયો હોય તેને મંડૂરભસ્મ તોલા આઠ, એળિયો તોલા આઠ, સૂંઠ તોલા આઠ અને સિંધવખાર તોલા આઠ લઈ કુંવારના રસમાં ત્રણ પુટ આપવા. પત્રી તેની ગોળી બે આનીબાર વજનની વાળી દિવસમાં એકેક ગોળી ત્રણ વાર પાણી સાથે અથવા ગોમૂત્ર સાથે આપવાથી, માટી ખાવાથી થયેલો પાંડુરોગ મટે છે. બીજી બંતના પાંડુરોગ, જે આહારવિહારથી થાય છે, તેમાં આગળ લખેલા વીશાળાક્ષાર, અને કાળી છરીનો ક્ષાર ઘણું સરરા કામ બંબવે છે. પણ પાંડુરોગ, સોજા અને કુંલકામળાના રોગીને વગર કુલાવેલી ફટકડી તોલા ૧૬ અને બાવળનો કોયલો તોલો ૧ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી રાખી મૂકવાં. તેમાંથી બે આનીબારનું એક પડીકું પાશેર ગોમૂત્ર એકવીસ વાર ગાળીને તેમાં પડીકું નાખવું. એટલે ગોમૂત્રમાં ઊભરો વ્રડશે. તે ઊભરો ભાંગતાં સુધી તેને હલાવવું. એવી રીતે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવાથી એકવીસ દિવસે અથવા કંઈક વધારે દિવસે પાંડુરોગ મટી જાય છે. એ ઉપચારો કરતાં પણ રોગીને કંટાળો ન આવે એમ કરવું હોય, તો પંચામૃત પર્પટી દિવસમાં ત્રણ વાર મધ સાથે આપવાથી અથવા સ્વલ્પ ચંદ્રોદય એકેક વાલ દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં આપવાથી કોઈ પણ બંતની વિક્રિયા સિવાય પાંડુરોગ ઉપદ્રવસહિત હોય તેને પણ મટાડે છે. સ્વલ્પ ચંદ્રોદયની વિધિ ક્ષયના પ્રકરણમાં લખીશું. અમે પાંડુરોગીને ઘી તથા ગળપણ ખાવા દેતા નથી, પણ તેલ, મરચું, હિંગ તથા ખટાશ સાથે પચે એટલું અન્ન આપીએ છીએ. તેમ ઘણા રોગીને પંચામૃત પર્પટી અથવા સ્વલ્પ ચંદ્રોદયથી સારા કરીએ છીએ. જે રોગીને કમળો થયો હોય તો કુલાવેલી ફટકડી

પપટ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

વાલ બે તથા સાકર વાલ ચાર મેળવીને ત્રણ દિવસ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે ક્ષાઉવાથી કમળો મટે છે; અથવા કાંસાની થાળી લઈ તેમાં પાણી ભરી રોગીના હાથની હાથેલી થાળીમાં મુકાવી, આપણે હાથે થોડો પલાળેલો કળીચૂનો ચોપડી, રોગીના હાથની કાણીથી પોંચા તરફના ભાગને ઊતરતો ચોળવો અને આપણા હાથ થાળીમાંના પાણીમાં ઘોળતા જવું. આથી આખા શરીરની પીળાશ ઘટતી જશે અને થાળીમાંનું પાણી પીણું થઈ જશે. અથવા એક રૂગિયાભાર જુવારના દાણા લઈ તેમાં બે ટીપાં પાણી અને એક રતીભાર પલાળેલો ચૂનો મેળવી, તે જુવારના દાણા મંત્રેલા છે એમ કહીને રોગીને આપવા અને કહેવું કે, “આ દાણા હાથમાં લઈ મસજ્યા કરવા જેથી તમામ કમળો જુવારમાં ઊતરી આવશે.” એવું કરવાથી જુવાર પીળી થઈ જાય છે અને રોગીનું શરીર પીળાશથી મુક્ત થતું જાય છે. અથવા દિવેલાનાં પાતરોનો રસ તોલા ચાર, તેમાં ઝોળ તોલો એક મેળવી એકજ દિવસ માટે દિવસમાં બે વાર પાવો અને તે દિવસે તે રોગીને ઝોળ અને રોટલા સિવાય કંઈ ખાવા દેવું નહિ. એ ઉપાય એક દિવસ કરવાથી ત્રણ દિવસમાં કમળો સારો થાય છે. અથવા રાંધેલો નવસાર વાલ બે તથા સાકરનો ભૂંડો વાલ ચાર મેળવીને ઠંડા પાણી સાથે દિવસમાં એક વાર ક્ષાઉવાથી, સાત દિવસમાં કમળો મટી જાય છે. દૂધ અને ભાત સિવાય કમળાના દર્દીને બીજો કંઈ ખોરાક આપવો નહિ. તથા રાત્રે ઘાણા અને સાકરનું પલાળેલું પાણી પાવું અને સવારે ઢાળી દ્રાક્ષના ઠંજિયા કાઢી નાખીને તેમાં લીંચુ નિચોવી વારંવાર ખાવા લલામણુ કરવી. કડવી દૂધીનો ગર અથવા કડવી દોડકીનો ગર સૂકવીને તેનું ચૂણું કરી નાકમાં સુંઘાડવાથી નાકેથી પીણું પાણી ઝરી જઈ કમળો સારો થઈ જાય છે. પણ એ ઉપાયમાં મોળા દૂધભાત સિવાય કંઈ પણ ખાવાનું આપવું નહિ-તો ત્રણ દિવસમાં મટે છે.

પાંડુરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

૫૫૬

પાંડુરોગ તથા કમળાનાં અસાધ્ય લક્ષણો:-તાવ આ-
વે, પસીનો થાય, ઘણીજ ખેચેની તથા ગભરાટ રહે, ઊલટી થાય
અને પાણીનો શોષ પડે, આ લક્ષણો સાથે પાંડુરોગ ત્રિદોષનાં
લક્ષણોવાળો હોય અને જે રોગીની ઇદ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરી
શક્તી નથી, તેવા રોગીને આરામ કરવાની માથાકૂટ કરવી નહિ.

જે રોગીને પાંડુરોગ થયાને ઘણા દિવસ થઈ ગયા હોય તે
જડ થવાથી અસાધ્ય ગણવે. આખા શરીર ઉપર સોજા ચડેલા
હોય અને તે રોગીને સઘળા પદાર્થો પીળા દેખાતા હોય તો તેને
અસાધ્ય ગણવે. જે પાંડુરોગીને કક્ષમિશ્રિત પીળા રંગનો થોડો
અને કંઠણ ઝાંઝો થતો હોય તેને અસાધ્ય ગણવે. જે પાંડુરોગી ઠીન
થયો હોય તેમજ જેના શરીરનો વહુ ઘોળી પૂણી જેવો થઈ ગયો
હોય અને જે ણકારી, મૂર્છા અને તૃષ્ણા પીડાતો હોય, તેની
જીવવાની આશા છોડવી. જે પાંડુરોગીને ઘોઠી પડવાથી સફેદ
રંગનો વહુ થયો હોય તે પણ અસાધ્ય છે. જે પાંડુરોગીના દાંત
નખ અને નેત્ર પીળાં થઈ ગયાં હોય અને આખી સૃષ્ટિને ઘોળા રંગની
દેખતો હોય તેને મરણપથારીએ સૂતેલો ગણવે. જે પાંડુરોગી-
ના હાથપગ અને ગરદન પર સોજો હોય અને કટિને ભાગ સુકાઈ
ગયો હોય તે રોગી પણ અસાધ્ય છે. જે રોગીની કેડનો ભાગ,
મળદ્વાર અને ગુહોન્દ્રિય પર સોજો હોય અને હાથપગ તથા ગર-
દન સુકાઈ ગયાં હોય તેને અસાધ્ય ગણવે. તેમજ જે પાંડુરોગી
અતિસાર અને જ્વરથી પીડાતો હોય તેને સાજો કરવાની આશા
યશની ઇચ્છા રાખનાર વૈદ્યો કરવી નહિ. જે કમળાના રોગીને ઝાંઝો
કાળો અને પેશાબ પીળા રંગનો આવે છે અને જેના શરીર પરની
આમડી છોલી નાખી હોય એવી થોથર ચઢી આવે છે તથા જેનાં
નેત્ર, મુખ, ઊલટી, મૂત્ર એ અત્યંત લાલ રંગનાં થાય છે અને
જે વારંવાર ખેલાન અને છે, તે સ્મશાનમાંજ વ્યાધિથી છૂટે છે, જે

૫૬૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

કમળામાં દાહ થાય છે, અન્ન ભાવતું નથી, શોષ પડે છે, પેટ ચડે છે, આંખો મીંચાયત્વી રહે છે, બેભાન થાય છે અને જે વાત કરા તે ભૂલી જાય છે, એવા કમળાના રોગી મરણ પામે છે. જેને કુંભ-કમળો થયે હોય તેને ઊલટી થાય છે, અન્ન ભાવતું નથી, રોગી અસ્વસ્થ બની તરફડે છે, તાવ આવે છે, શ્રમ વિના થાક લાગે છે, શ્વાસ તથા ઉધરસ હોય છે અને અતિસાર થાય છે. એવાં લક્ષણો-વાળા કુંભકમળાના રોગી મરણ પામે છે. એ પ્રમાણે સાધ્યાસાધ્યનો વિચાર કરી વૈદ્ય યુદ્ધિ પૂર્વક અને રોગીએ શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપચાર કરવા. કારણ કે શરીરમાંનું લોહી જે જીવનતત્ત્વનો મોટો આધાર છે, તેનો રંગ અદલાઈ પીળો વર્ણ થઈ જાય છે. આથી લોહી પછીની ખીણ પાંચે ધાતુમાં હીનયોગ થાય છે તેથી એ રોગ થતાં જ કષ્ટસાધ્ય ગણાય છે. માટે લોહીને પીળો રંગ આપનારા દાહક પદાર્થો અને સફેદ રંગ આપનારા સ્નેહન પદાર્થોને ત્યજવા.

રક્તપિત્ત રોગ:-પાંડુરોગ અને રક્તપિત્ત એ બેઉની ઉત્પત્તિ એકજ સ્થાનમાંથી છે, જેથી આ નિબંધમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તડકામાં ઘણું ફરવાથી, શાક લાગે એવી મહેનત કરવાથી, અત્યંત શોક કરવાથી, લાંબો પ્રવાસ પગે ચાલી કરવાથી, સ્ત્રીસંગ ઘણો રાખવાથી, મરચાં વગેરે તીખા પદાર્થો ઘણા ખાવાથી, અગ્નિ સન્મુખ ઘણું બેસવાથી, જવ વગેરે દ્વાર પદાર્થોથી અને લવણાદિ ખારા, ખાટા અને તીખા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી, ડોડામાં રહેલા પાચકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી, કલ્લેહન કફ અને સાધક-પિત્તનો હીનયોગ થાય છે. આથી અતિયોગ પામેલું પિત્ત ઉષ્ણ-તાને પ્રાપ્ત થઈ તીવ્ર, પ્રવાહી ઇત્યાદિ ગુણોથી લોહીને તપાવી નાખે છે. એટલે રંજકપિત્ત અને પાચકપિત્ત રસધાતુમાં મળી જઈ, તેને લાલ રંગમાં ફેરવી નાખી, જે અવલંબન કફનો હીન-યોગ થયે હોય તેો ઊર્ધ્વ ભાગથી એટલે મુખ તથા નાક દ્વારા

પાંડરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

૫૬૧

રાતા લોહીની ઊલટી થાય છે; અને જો મળાશયમાં રહેલા કલેદન-કફનો હીનયોગ થયો હોય તો લોહીના આડા ધાય છે અને પે-શાળમાં પણ લોહી પડે છે. પરંતુ પિત્તનો અત્યંત અતિયોગ થવાથી જ્યારે કલેદન કફ તથા અવલંબન કફમાં હીનયોગ થાય છે, ત્યારે બધા માર્ગથી એટલે મુખ, નાક, નેત્ર અને કાનમાંથી લોહી વહે છે; તેમજ ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય, યોનિ અને મળદ્વારથી પણ લોહી વહે છે, તેને રક્તપિત્ત કહે છે. ઘ્રણા ચિકિત્સકોનું એવું માનવું છે કે, આ જે લોહી વહે છે તે શરીરને પોષણ કરનારું જીવતું લોહી છે, માટે એ રોગી બચી શકતો નથી. પરંતુ આ રોગને શમ્દજ સૂચના કરે છે કે, એ આડા તથા ઊલટી જે લોહી જેવાં જણાય છે પણ તે લોહી નથી, પરંતુ રાતું પિત્ત છે; અને એટલાજ માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ એને રક્તપિત્ત એવું નામ આપ્યું છે. નિદાન-શાસ્ત્રમાં દોષલેદે કરીને રક્તપિત્તના ચાર પ્રકાર તથા અધોમાર્ગી, ઉર્ધ્વમાર્ગી અથવા ઉભય માર્ગીનું વર્ણન કરેલું છે. તેનાં જીવાં જીવાં લક્ષણો નિદાનશાસ્ત્રો ઉપરથી જાણી લેવાં. અમે નીચે તેના ઉપાય લખવામાં આવે છે.

રક્તપિત્તના રોગમાં પિત્તને શાંત કરનારા અને કફને વધારનારા દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાને ચિકિત્સાશાસ્ત્ર બહામણુ કરે છે અને તેથી રક્તપિત્ત મટે છે. પણ અમારા અનુભવમાં એવું આવ્યું છે કે, ઠાંડીનાં ઝીજ ં તોલો લઈ ઝીણાં વાટી પાણી સાથે ઘૂંટી, તેમાં અધુન લીંચુ નિચોવી ચાર તોલા પાણી બનાવી દિવસમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત આપવાથી સાધ્ય રક્ત-પિત્ત હોય તો એકજ દિવસમાં આરામ ધાય છે; અને ત્રણ દિવસ એ ઉપાય ચાલુ રાખવાથી ફરીથી રક્તપિત્ત ઉપડવાની ભીતિ રહેતી નથી. અથવા થોડીઘણી બાકી હોય તે મટી જાય છે. પણ આ જમાનામાં 'ભૂત કરનાં ડાકણુ ડાકી' એ કહેવત પ્રમાણે વૈધ

૫૬૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

કરતાં લોકો ડાહ્યા હોવાથી આવા રોગીને લીંબુ આપતાં ડરે છે. અને કદાચિત વૈદ્ય આશ્રદ્ધથી લીંબુ આપે, ત્યારે ન ડરે નારાયણ અને રોગી શુભરી બન્ય, તો વૈદ્યે લીંબુ ખવડાવી મારી નાખ્યો એવો અપવાદ આપે છે. એટલા માટે જે ચિકિત્સકના ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનાર રોગી અને તેના પરિચારકો હોય તેનેજ લીંબુનો રસ નાખીને આ ગ્રિયાં પાવાં. પણ તેમ ન હોય તો દારૂડીનાં બીજને અનુપાત તરીકે ગણાવી, કુલાવેલી ફટકડી વાલ બેનું એક પડીકું દવા તરીકે આપી, રોગીને પાવાથી પણ રોગી સારા થાય છે. રક્તપિત્તના રોગીને તીક્ષ્ણ પદાર્થો ખાવા આપવા નહિ, પરંતુ મધુરસ અને થોડો ખાટો રસ મળેલો હોય એવા પદાર્થો ખોરાક તરીકે ખાવા આપવા. અમારા અનુભવમાં આ ઉપાય ઘણો સચોટ નીવડેલો છે. અથવા રસરત્ન સમુચ્ચયમાં રક્તપિત્તના પ્રકરણમાં ચંદ્રકળા નામનો રસ કહેલો છે તેની ત્રણ ત્રણ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર લીંબુના રસ સાથે અથવા સાકરના પાણી સાથે આપવાથી દર્દીને રક્તપિત્તમાં ઘણોજ ફાયદો થાય છે.

ચંદ્રકળા રસઃ-પારો તોલો ૧, તામ્બુલરમ તોલો ૧, એ બેકેને અરદૂસાનાં પાતરાંના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટી, ગોળો વાળી, તેને કપડમટ્ટી કરી, બેચાર છાણાંની આંચમાં પકાવી, ખારીક પીસી, તેનું જેટલું વજન થાય તેટલો શુદ્ધ ગંધક મેળવી, કાજળી કરવી. તે કાજળીને મોથ, દારૂમ, દરેઈ, કેવડાનો પોટો, સહદેવી, કુંવાર, પિત્તપાપડો, ઘાસ, ખાતળની પાલી અને શતાવરી એ પ્રત્યેકના રસની એકેક ભાવના આપવી. ત્યાર પછી કહું, ગળોસરત્ન, પિત્તપાપડો, ઘાસ, વાળો, લીંડીપીપર, શિંગોડાં, ઉપલેટ એ બધાં ઔષધોનું સમભાગે કરેલું ચૂણું ઉપર પ્રમાણે ખરસ, કરી પટ પાઇને તૈયાર કરેલી કાજળીનું જેટલું વજન હોય તેટલા વજનનું લઈ કાજળીમાં મેળવી, તે સર્વને દ્રાક્ષાદિગણુના ઔષધોની સાત ભા-

પાંડરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

૫૬૩

વના આપવી. છેલ્લે તેમાં એક તોલો ખરાસકપૂર મેળવી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. દ્રાક્ષાદિગણુના ઔષધોમાં દાડમ, કેળાં, તાડનાં ફળ (ગલેલી), ખીલીનો ગર્ભ, કોઠાં, પાકાં બંધુ અને કાચી કેરી ગણાય છે. એ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક આ ગોળી બનાવી રોગીને આપવાથી બધી જાતના પિત્તના રોગો, અંતરદાહ, બાહ્ય-દાહ તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે; ભયંકર વેગવાળા તાવને શાંત કરે છે, છતાં જઠરાગ્નિને મંદ થવા દેતી નથી એ ચમત્કાર છે. પરિશ્રમ, મૂંઝવણ, સ્ત્રીઓના ભયંકર રક્તપ્રદર, લોહીની ઊલટી, લોહીના ઝાડા તથા મૂત્રકૃમ્મ એટલા રોગને મટાડે છે એ અતુલવેલું છે. રક્તપિત્તમાં એકમાર્ગી રક્તપિત્ત સાધ્ય ગણેલું છે અને દ્વિમાર્ગી અસાધ્ય ગણેલું છે; પણ જો રક્તપિત્તનો રોગી ખીજ ઉપદ્રવોથી પીડાતો હોય, તો ઉપર લખેલા ઇલાજોથી એક માર્ગી રક્તપિત્ત પણ સારા થાય છે. જો રક્તપિત્ત સ્ત્રીને થયું હોય અને તે માત્ર અધોમાર્ગી હોય તો માલતિચૂર્ણ, સર્જરસ, સ્પરસ અને નળબંધ એ ચાર ઔષધ મેળવી બપોળે વાલનાં પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વાર સુખડના પાણીમાં આપવાથી ઝાડા તથા પેશાબથી પડતું લોહી બંધ થાય છે. રક્તપ્રદરમાંથી વખતે સોમરોગ થાય છે, તેને પણ આ પડીકાંથી સારું થાય છે.

નળબંધ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, ઊલટી, બેલાંતપણું, ઘોળો અથવા પીળો શરીરનો વર્ણ, દાહ, મૂર્છા, અન્ન ખાવા છતાં પેટમાં બળતરા, ગભરાટ, હૃદયમાં વિલક્ષણ પીડા, તરસ, પાતળો ઝાડો, માથું દુઃખવું, દુર્ગંધયુક્ત શૂંક, અન્ન પર અભાવો અને અજીર્ણ આ ઉપદ્રવો રક્તપિત્તમાં થાય છે.

જો રક્તપિત્ત માંસના ધોયેલા પાણી જેવું કિંવા સડેલા જેવું અથવા કાદવથી કહોવાયલા પાણી જેવું અથવા કાદવના જેવું;

૫૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

તેમજ જે મેઢ, પરુ અને ઢોહીના જેવું અથવા તેા કાળબના ઢુકડા જેવું, પાકેલા બખું જેવું, કાળા અથવા આસમાની રંગનું અને ઉપર કહેલા ઉપદ્રવોમાંથી એક, એ અથવા વધારે ઉપદ્રવવાળું હોય તેને અસાધ્ય જાણવું. જે રોગીને અદૃશ્ય આકાશ રક્તવર્ણ દેખાય છે અથવા જે દેખાતા પદાર્થો અને આકાશને પણ લાલ રંગના દેખે છે, અથવા જે તમામ વસ્તુઓને ઊલટા રંગવાળી દેખે છે, અથવા જે રોગીને લાલ રંગની ઊલટી ધાય છે, તે સાથે તેનાં નેત્રો લાલ થઈ જાય છે અને ઝોડકાર સાથે જાડાર આવતા પદાર્થો પણ રાતા હોય છે. તેવા રક્તપિત્તનો રોગી મૃત્યુ પામે છે. અથવા જે રક્તપિત્ત ઉપદ્રવ વિનાનું હોય, કેવળ એકમાર્ગી હોય, પણ જેની આંખો તથા ચામડી પીળા રંગની થવા માટે કે વૈદ્યે તેની આશા છોડી દેવી. એ પ્રમાણે પાંડુ, કમળા, હલીમક અને રક્તપિત્ત માટેનો અમારો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, તેમાં સુધારા-વધારો કરી જાહેરમાં મૂકવાનું ધામ વિદ્યાન વૈદ્યોનું છે.

પાણ્ડુરોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. અષ્ટામૃત પર્પટી:-પારો, લોહલસ્મ, અબ્રકલસ્મ, રૂપાની લસ્મ, ગંગલસ્મ, તામ્રલસ્મ, મુવર્ણ માશિક લસ્મ, એ પ્રત્યેક ચાર ચારતોલા અને ગંધક ૮તોલા સાથે મેળવીને પર્પટીની રીતે પર્પટી પાડવી. પછી ૧૦ વાલ સવારે અને ૧૦ વાલ સાંજે મધ તથા પીપર સાથે આપવાથી પાંડુરોગ, હોજરીનું દરદ, શીકાશ અને અશક્તિ મટે છે.

૨. સાટોડીનાં મૂળ, લીમડાની અંતરછાલ, પટોળ, સૂંઠ, કડુ, હરડેદળ અને દાડુદળદર સરખે ભાગે લઈ તેનો ક્વાથ કરી તે સાથે મંડૂરવટકની ગોળી આપવાથી પાંડુરોગ મટી જાય છે.

પાંડુરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

૫૬૫

૩. મંદૂરવટક:-હરડાં, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, પીપર, અબ્રક, પીપળીમૂળ, ચીતરો, દેવદાર, સૂવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, તજ, દારૂહળદર, નાગરમોથ, વાયવડિંગ એ સરખે વળને લઈ ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણની બરોબર મંદૂરભસ્મ મેળવી, તે સર્વથી આડગણુ ગોમૂત્ર લઈ, તેમાં ઉપડું ચૂર્ણ નાખી, ચૂલા ઉપર પકાવી, ગોળી વળે તેવું થાય ત્યારે તેની બે આનીભાર ગોળી વાળી ઉપલા ક્વાથ સાથે આપવાથી પાંડુરોગ મટી જાય છે.

૪. કમળા માટે:-ગળો, નિંગણલ, કરિયાતું, કડુ, હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને અરડૂસો એનો ક્વાથ કરી મધ તથા મદૂરભસ્મ મેળવી ખીવાથી કમળો મટી જાય છે.

૫. કમળા માટે અંજન:-હળદર, આમળાં, ગેરુ અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે છે.

૬. કમળા માટે નરય:-ફૂકડવેલનો રસ કાઢવો અને દરદીના મોંમાં થોડું ઘી આપી નાકમાં તે રસનાં ટીપાં મૂકવાં (એકબે ટીપાં મૂકવાં તથા ઘી મોંમાં રખાવવું) એટલે નાકમાંથી પીતું પાણી નીકળી જશે. ખૂબ પાણી નીકળે ત્યારે ઘી સુંઘાડવું અને મોઢામાંથી કાઢી નાંખાવવું જેથી એકજ દિવસમાં કમળો મટે છે.

૨-વૈદ્ય બાલાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

વાડમાં એક વેલો થાય છે તેનું નામ વળવેલો છે. એ વેલાને ફળ લાગે છે. તેના ફળ પર કાંટા થાય છે. અને બીજ નીકળે છે. તે વરસાદમાં પાકે છે. તે બીજ ૧ અથવા ૨ પાવાથી પાંડુરોગ, કમળો ઉપરાંત ધનુર્વાયુ પણ મટી જાય છે.

૩-મોસ્તર લલુભાઈ નાથાભાઈ-બોર

૧. કડવા તૂંબડાના કકડા કરી, દેવતાના અંગારા બરાબર

૫૬૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

પડેલા હોય, તે અંગારા માટીના વાસણ અગર લોઢીમાં નાખી, ઉપર તૂંબડાના ઝીણા ઝીણા કકડા કરીને નાખવા. શરીરનો કોઈ ભાગ ઉઘાડો ન રહે તેવી રીતે મોઢેમાથે લૂગડું ઓઢી, બેસીને ધુમાડો લેવો. આ પ્રમાણે ત્રણચાર દિવસ કરવાથી પાંડુ-રોગ તેમજ કમળો મટી જાય છે.

૨. કુખો (દ્રોણપુષ્પી)નો રસ અને પુલાવેલી ફટકડી આ બેનો નાસ પણ ઉપર પ્રમાણેજ લેવો. તેથી ત્રણચાર દિવસમાં પાંડુ તેમજ કમળો પણ મટે છે.

૪-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

રોગીને સવારે તથા બપોરે લોહાસવ આપવો અને રાત્રે કુમાર્યા-સવ આપવો. કમળિયાત, કમળાની ગાંઠ, ખરોળ અને ચક્રતના રોગ ઉપર કુમાર્યાસવનો ઉપયોગ કરવો અને પેટમાં જ્યાં ગાંઠ દેખાય ત્યાં આકડાનાં પાતરાં ગરમ કરીને ખાંધવાં.

૫-વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ-જસકા

પાંડુરોગ માટે:-ચિત્રો તોલો ૦, હરડેદળ તોલો ૦, ખડે-દાંદળ તોલો ૦, આમળાં તોલો ૦, મોથ તોલો ૦, વાવડિંગ તોલો ૦, મરી તોલો ૦, સૂંઠ તોલો ૦, પીપર તોલો ૦ અને લોહ-ભસ્મ તોલા ૨, એ સર્વેને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, વાલ ૩ મધ સાથે ચાટવું ઉપર ગોમૂત્ર પીવું, જેથી પાંચે પ્રકારના પાંડુરોગ મટે છે.

૬-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રતનેશ્વર-સુરત

૧. શેકેલા કડુનું ચૂર્ણ કરી એકેક વાલનાં પડીકાં દિવસમાં ૩ વખત સાકર સાથે ફાકવાથી કમળો મટે છે.

૨. કુલાવેલા નવસારનાં એકેક વાલનાં પડીકાં દિવસમાં ૩ વખત સાકરના પાણી સાથે આપવાથી કમળો મટે છે.

પાંડરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

૫૬૭

૩. દિવેલાનાં પાતરાંને રસ તોલા ૪ ગાયના દૂધમાં મેળવી પાવાથી કમળો મટે છે.

૪. જો દિવેલાનાં પાતરાંને રસ તોલા ૨ દિવસમાં ૧ વાર પીએ અને જીવારનો રોટલો તથા ગોળ સિવાય કાંઈ ખાય નહિ અને ખીજે દિવસે ખીચડી અને ઘી ખાય, તો મટે છે.

૫. દેવડાંગરીના ફળનું ચૂણું વસગાળ કરી ૧ ચોખ્ખાપૂર સૂંઘવાથી નાકેથી પીળો સાવ થઈ કમળો મટી જાય છે.

૩-ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. સોનાગેરુ, આમળાં અને હળદર પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે છે.

૨. લીંબડાનો રસ મધ સાથે પીવાથી કમળો સારો થાય છે.

૮-વૈદ્ય આણંદજી સવજી-ઉના

શેઠેલ કડુ અને સાકર બંને સમાન ભાગે લઈ, વાટી સવાર-સાંજ પાવલીભાર ચંદ્રપ્રભા સાથે કમળામાં આપવાથી મટે છે.

૯-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

કમળા માટે:-પાપડિયો ખારો તથા નવસારતું સમભાગે ચૂણું કરી એક વાલ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે લેવાથી કમળો મટે છે. પરેજીની જરૂર નથી.

૧૦-વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મનસુખલાલ પુરોહિત-સણસોલી

કમળા માટે:-કળીચૂનો જેથી ત્રણ વાલ લઈ માખણ જેથી ત્રણ રૂપિયાભારમાં મેળવી, કમળાનો દરદી ચાર-છ દિવસ ચાટે તો અવશ્ય કમળો મટી જાય છે, અનુભવસિદ્ધ છે.

૫૬૮ શ્રીઆચુર્યેઃ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૧૧-માસ્તર નરભેરામ હરજીવનદાસ-નવાગામ

કમળા માટે:-માક્ષિક તોલો ૧ તથા હીરાકસી તોલો ૧, લઈ તેનાં ૩૨ પડીકાં કરી દરરોજ સવારસાંજ એકેક પડીકું મધ-પીપર સાથે ચાટવાથી કમળો મટે છે.

૧૨-જોષી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-લીંડર

કમળા માટે:-સસુદ્રક્ષણની ત્વચા દૂધની સાથે પીવાથી તથા કડુનો કવાથ દ્રાક્ષ નાખી પીવાથી કમળો મટે છે.

૧૩-વૈદ્ય દુર્ગાપ્રસાદ ગંગાધર-પોરબંદર

કમળા માટે:-ટંકણખાર તથા સંચળ સમલાજે લઈ શેડી ચૂણું કરી એકેક વાલ જે અથવા ત્રણ વખત આપવાથી ત્રણ દિવસમાં કમળો મટી જાય છે.

૧૪-વૈદ્ય ગંગાદાસ સેવાદાસ-સુરત

૧. ગધેડાનાં લીંડાં પાંચને પાણીમાં મસળી નવટાંક રસ કાઢી પાંચ દાણા કાળાં મરીના નાખી પાવું. પંદર દિવસમાં જૂનો કમળો મટી જશે.

૨. સંદેસરાની પાલી તોલો ૧ મરીના દાણા સાત વાટી પીવાથી તાજે કમળો મટી જાય છે.

રક્તપિત્તના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. રક્તપિત્ત માટે:-રાજ વાલ એક તથા સાકર વાલ એક એળવી પીવાથી રક્તપિત્ત (મોંમાંથી વહેતું લોહી) મટે છે.

૨. જો નાકે લોહી વહેતું હોય તો આમળાં ધીમાં તળી છાશમાં વાટી માથે ચોપડવાથી વહેતું લોહી અંધ થઈ જાય છે.

પાંડરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

૫૬૬

૩. કાળો વાળો, અરડૂસો, ગળો, ધાણા, સુખડ, કડુ અને જેડીમધનાં મૂળનું સમભાગે ચૂણું કરી ઠંડા પાણીમાં પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

૨-ભવાનીશંકર ભ. ભટ્ટ-મહુવા

રક્તપિત્ત:-માથે લોહી ચઢી જતું હોય તો રાફડાની માટી ગાળી તાળવે ચોપડવી.

૩-વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ-કપટવાણજ

૧. રક્તપિત્ત માટે:-સુધાનિધિ રસ યોગરત્નાકરનો તથા કુખ્માંડ પાક શારંગધર સંહિતાનો આપવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

૨. અધોગત રક્તપિત્ત માટે:-બોલપર્પટીનો પ્રયોગ કરવાથી અથવા ગળોસત્ત્વ બે ભાગ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ એક ભાગ પ્રવાળભસ્મ એક ભાગ, શંખજીરું ચાર ભાગ, કડાચો ગુંદર ચાર ભાગ, સાકર બાર ભાગ, મિશ્ર કરી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી ફાયદો થયો છે. અનુભવસિદ્ધ છે.

૪-વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

લીલા ધાણાનો રસ કાઢી પાવાથી મોઢે લોહી પડતું હોય તો તરતજ બંધ થાય છે.

૫-માસ્તર લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ-બોરુ

રક્તપિત્ત માટે:-શરીરના ગમે તે ભાગમાંથી પડતું લોહી અરડૂસીના પુટ પાકથી અથવા વાટીને કાઢેલો રસ એક તોલો તથા મધ અડધો તોલો મેળવી ચાટવાથી લોહી પડવું, કમળો, પાંડુ-રોગ વગેરે મટે છે. પરજીમાં ગરમ ખોરાક, મરચાં વગેરે ન ખાવું.

૬-માસ્તર નરભેરામ હરજીવનદાસ-નવાગામ

રક્તપિત્ત માટે:-ઉમરડાનું મૂળ (ગુલ્લર) પાણીમાં ઘસી સાકર નાખી પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

૫૭૭

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૭-જોપી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-બદર

રક્તપિત્ત માટે:-કારેલીનાં પાતરાંનો રસ કોઠાના તેલમાં મેળવી માથા ઉપર લગાડવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

૮-વૈદ્ય દુર્ગપ્રસાદ ગંગાધર-પોરબંદર

રક્તપિત્ત માટે:-અરડૂસીનાં પાતરાંનું ચૂર્ણ એક વાલ મધ તથા ઘી સાથે દિવસમાં બે વખત ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે, શક્તિ રહે છે, હૃદય પચે છે અને છાતી મજબૂત થાય છે.

૯-વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ-સુરત

રક્તપિત્ત માટે:-સાપની કાંચળી વાલ ૬, ખજૂર તોલા ૬, પ્રથમ સાપની કાંચળીને ઝીણી ખરીને ખજૂર મેળવી ગોળી નંગ ૧૨ બનાવી, સવારસાંજ પાણી સાથે એકેક ગોળી આપવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ઘી-હૃદયને ખોરાક રાખવો.

૧૦-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામહામ મળ્યું નથી

રક્તપિત્ત માટે:-હરટે તોલો ૧, દ્રાક્ષ તોલો ૧, પીપળાનાં કૂણાં પાન તોલો ૧, અરડૂસાનાં પાન તોલા ૨, જેઠીમધ તોલા ૨ અને ગજો તોલો ૧ આ સર્વનો ક્વાથ કરી ઠંડો થવા દઈ મધ પીવાથી રક્તપિત્ત, ઊલટી, તાવ, ઉધરસ અને ક્ષય મટે છે.

૧૧-વૈદ્ય ગોવર્ધનરાવ-પાટણ

રક્તપિત્ત માટે:-(મગજમાંથી લોહી પડતું હોય તો) સુખડનું તેલ તોલો એક તથા કપૂરની નાની ગોટી નંગ બે વાટી, તે તેલને ગરમ કરી ઠંડું પાડી નાકે સૂંઘવાથી મગજમાંથી પડતું લોહી બંધ થઈ જાય છે.

૧૨-માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર બકુ-કાપોદ્રા

રક્તપિત્ત માટે:-(ગમે તે ઠેકાણેથી પડતું લોહી) એલચી,

ક્ષયરોગ

૫૭૧

વાંસકપૂર, તમાલપત્ર, તજ અને પીપર એ એકેક તોલો તથા કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, છોલેલી ખારેક અને જેડીમધ એ દરેક બખ્ખે તોલા લઈ ખાંડી વસ્ત્રમાળ કરી મધમાં ચણીભાર જેવડી ગોળી કરી, સવારસાંજ એકેક ગોળી ખાવાથી ગમે તે ઠંકાણેથી પડતું લોહી, ક્ષય, ઉધરસ, હમ, અંડવૃદ્ધિ, અંતરવિદ્રધિ (મર્મસ્થાનનો સોજો) સંબ્રહ્મણી અને વાતરક્ત ઉપર ફાયદો કરે છે, અતુલવસિદ્ધ છે.

૧૩-વૈષ્ણુ પુરુષોત્તમ બહેચરભાઈ યાજ્ઞિક-કાલોલ

રક્તપિત્ત માટે:-સુખડ, જેડીમધ, રતાંજણી અડધા અથવા ધાવલીભાર દરેક ચીજને ગાયના અધોળા દૂધમાં ઘસી, આખા દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત દરદીને યાવાથી રક્તપિત્તમાં (લોહીની ઊલટી) અવશ્ય ફાયદો કરે છે.

૧૦-ક્ષયરોગ

જે માણસ અપાનવાયુ, મૂત્ર તથા મળના વેગને રોકે છે, અત્યંત સ્ત્રીસંગ કરે છે, અત્યંત અપવાસ કરે છે, પોતાના કરતાં વધારે બળવાન માણસથી કુસ્તી લડે છે, વખત બે વખત થોડું-ઘણું ખાય છે; અત્યંત ઈર્ષા, સુસ્તી તથા ગ્લાનિમય રહે છે; આથી ત્રણે દોષો વિકારયુક્ત થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાનાં આળસ તથા બેદરકારીથી જે મળમૂત્રાદિ વેગને રોકે છે, તેનો વાયુ વિકારયુક્ત થઈ જઠરાગ્નિને બગાડી, જઠરાગ્નિમાં રહેલા કલેહન કફ અને પાચકપિત્તને વિકારયુક્ત કરી, શરીરને પોષણતત્ત્વ પહોંચાડી શકતા નથી. એટલે પિત્તના સ્થાનમાં પિત્તનો અને કફના સ્થાનમાં કફનો હીનયોગ થવાથી, વાયુનાં સ્થાનોમાં અતિયોગ થાય છે. જેથી જે વાયુની આક્રિસમાં કફ અને પિત્તના જે દશ કારકુત કામ કરી રહેલા છે, તેનું વાયુ શોષણ કરે છે. આથી રસધાતુ પ્રથમ સુકાય

છે તેથી આ રોગને શોષરોગ પણ કહે છે. તે વાયુ અનુક્રમે ખીજાં સ્થાનોમાં રહેલી ધાતુઓનું શોષણ કરે છે, એટલે શરીર સુકાઈ જાય છે તેથી તેને ક્ષય કહે છે. માત્ર ધાતુક્ષય થવાથી ક્ષય-રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી, પણ શરીરમાં રહેલી સાત ધાતુ-ઓની વહેવાની ગતિમાં અટકાવ થવાથી પણ તે ક્ષય મનુષ્યને લાગુ પડે છે. ક્ષયરોગ ગમે એટલા પ્રકારનો અથવા ગમે એટલી જાતનો હોય, તથાપિ તેના અનુલોભ અને પ્રતિલોભ એવા બે ભાગ પાડી શકાય છે. જેમાં કફનો અતિયોગ થયો છે એટલે વાયુ તથા પિત્તના હીનયોગથી રસને વહેનારી ધમનિઓ બંધ થાય છે. આ રીતે રસનો માર્ગ બંધ થવાથી તે રસ હૃદયમાં રહી અવલંબન કફનો અતિયોગ કરે છે, અથવા રસનકફમાં મળી મુખ વાટે ગ્રહાર નીકળી પડે છે. અર્થાત્ રસ સુકાયા પછી વાયુ લોહીને, માંસને, મેઢને, અસ્થિને, મજ્જને અને વીર્યને સૂકવી નાખે છે, તે ક્ષયને અનુલોભ ક્ષય કહે છે. જે માણસનું અત્યંત મૈથુન કરવાથી વીર્ય ક્ષીણ થાય છે. તેની પાસે રહેલો વાયુ ખીજા ધાતુઓને પણ શોષીને ક્ષીણ કરે છે. અર્થાત્ વીર્ય ક્ષીણ થતાં મજ્જ ક્ષીણ થાય છે, મજ્જ ક્ષીણ થતાં અસ્થિ ક્ષીણ થાય છે, અસ્થિ પછી મેઢ, મેઢ પછી માંસ, માંસ પછી રક્ત અને રક્ત પછી રસધાતુનું વાયુ શોષણ કરે છે. એટલે તે પુરુષ ક્ષીણ થતાં, સુકાઈને હાડપિંજર જેવો બની જાય છે. કોઈ શંકા કરે કે, વીર્ય બાકીની છ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે છ ધાતુ કાયમ છતાં, વીર્ય ઘટવાથી ખીજા ધાતુ શી રીતે ઘટી જાય? એના સમાધાનમાં કહેવાતું કે, વીર્ય સુકાવાથી તેની પાસે રહેલો વાયુ ખીજા ધાતુનું શોષણ કરે છે અને તે પ્રમાણે છેક રસધાતુ સુધી પહોંચી જાય છે. એટલા માટે વીર્ય ક્ષીણ થયા પછી ખીજા ધાતુ પણ ક્ષીણ થાય છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે, કફનો અતિયોગ થવાથી ધમનિઓનાં દ્વાર બંધ થઈ જાય

ક્ષયરોગ

૫૭૩

છે. આથી હૃદયમાં ખનતા વીર્યને વીર્યના સ્થાનમાં પહોંચતાં અવરોધ થાય છે; એટલે તે વીર્ય પાછું કઢના રૂપમાં પલટાઈ જાય છે અને વીર્ય બગડ્યા પછી અતુકમે ખીજી છયે ધાતુઓ બગડે છે. એવી રીતે જે ક્ષય થાય છે, તેને પ્રતિલોભ ક્ષય કહે છે. જે માણસનું શરીર બહારથી તંદુરસ્ત જણાય પણ પ્રતિલોભની રીતે ક્ષયની શરૂઆત થઈ હોય, તે જાણવાની એક એવી રીત છે કે, બ્રાચીથી ગણતાં ખરડાની કરોડનો છઠ્ઠો મણકો જ્યાં આગળ યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બંકનાળનું સ્થાન છે, જે બંકનાળ દ્વારા પ્રાણ પ્રહારંદ્રમાં જવા માટે ત્રિવેણીનો ઘાટ ઓળંગી, ભ્રમર ગુફામાં આરામ કરે છે, જેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે; તે બંકનાળનું કંઈથી રુંધન થઈ, વાયુથી તે માર્ગ સુકાઈ જઈ, ત્યાં દુખાવો ઉત્પન્ન કરે છે. એટલા માટે ક્ષયની પરીક્ષા કરનાર ચિકિત્સકે ખરડાની કરોડનો છઠ્ઠો મણકો દખાવવો. જે દાખતાં તેમાં ન ખમી શકાય એવો દુખાવો જણાય તો જાણવું કે, પ્રતિલોભ ક્ષયની ઉત્પત્તિ થઈ ચૂકી છે. જે મનુષ્યનો ચહેરો શ્રીકાશ મારી ચામડી-માંથી ઓજસ નાશ પામી તેજહીન થાય એટલે જાણવું કે, આ મનુષ્યને અનુલોભ ક્ષયની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. ક્ષયના રોગના નિદાનશાસ્ત્રે ચાર ભાગ પાડ્યા છે, તેનાં લક્ષણો તેમાંથી જોઈ લેવાં.

ક્ષયરોગનાં લક્ષણો:—ક્ષયરોગમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે બગડવાથી તેનાં અગિયાર લક્ષણો વ્યાધિના પ્રભાવ પ્રમાણે બહાર દેખાતાં જાય છે. વાયુના હીન, મિથ્યા કે અતિયોગથી રોગીનું ગળું ખેસે છે, ખભા તથા પડખાંમાં શૂળ મારે છે, પાંસળીઓ તથા ખભો ખેંચાય એવી પીડા થાય છે તથા પિત્તના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી રોગીને જ્વર, દાહ, અતિસાર અને મુખથી લોહી પડે છે. કઢના હીન, મિથ્યા કે અતિયોગથી રોગીને અન્ન પર અભાવો, ઉધરસ, સ્વરભેદ તથા મસ્તક ધૂંધ બની રહે છે. જે

પંચ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ક્ષયના રોગીને આ અગિયારે લક્ષણો થયાં હોય અથવા ઉધરસ, અતિસાર, પાંસળાંમાં શૂળ, સ્વરભેદ, અન્ન પર અરુચિ અને જવર એ છ લક્ષણોથી રોગી પીડિત હોય; અને જેનામાં બળ અને માંસ રહ્યાં ન હોય એવા રોગીને વૈદ્યે ત્યાગ કરવો. જે રોગી અગિયાર લક્ષણોથી યુક્ત હોય અથવા છ લક્ષણોથી યુક્ત હોય અથવા એ પૈકીનાં ત્રણ લક્ષણોથી યુક્ત હોય તથા જેનામાં બળ અને માંસ ન હોય તે રોગીને સારું કરવાની આશા છોડવી; પણ જે રોગીને ઉપલાં અગિયારે લક્ષણો થયાં છતાં તેનાં બળ અને માંસનો ક્ષય થયો ન હોય, તો તે રોગી ઔષધ કરવા યોગ્ય છે. જે રોગી પુષ્કળ આહાર કર્યાં છતાં પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો જાય છે તે અથવા અતિસારથી જે રોગી હેરાન થતો હોય તે; જે ક્ષયના રોગીના પેટ તથા અંડકોષ પર સોજો ચડી આવ્યો હોય છે તે રોગીને ઔષધ કરવાથી ફાયદો થતો નથી. જે રોગીનાં નેત્ર સફેદ કોઠી જેવાં થયાં હોય છે તે, જે અન્ન પર અત્યંત અભાવો રાખે છે તે, જે ઊર્ધ્વશ્વાસથી રિખાતો હોય છે તે અને જેને પરાણે પુષ્કળ પેશાબ થાય છે તે રોગી મરણ પામે છે. નિદાનશાસ્ત્રે ક્ષયરોગના ઘણા પ્રકાર લખ્યા છે, તેમાં વ્યવાયશોષી, (મૈથુન) શોકશોષી, વાર્ધક્ય-શોષી, વ્યાયામશોષી, અશોષી, અધ્વશોષી અને ઉરક્ષતશોષી એટલાને મુખ્ય ગણેલા છે. ક્ષયરોગની ચિકિત્સામાં ચિકિત્સકે રોગીના મળતું રક્ષણ કરવું ખાસ જરૂરનું છે; એટલે કોઈ પણ સંજોગોમાં તીક્ષ્ણ જીલાબ આપવો નહિ. જે જીલાબ આપ્યો અને રોગીના ઝાડા સાથે શરીરમાં રહેલું પિત્ત જે દ્રવ્યરૂપ છે તે પાણીને રૂપે નીકળી જશે તો કફ વધી પડશે અને રોગી મરણ પામશે. ક્ષયરોગની ચિકિત્સા કરનાર ચિકિત્સક તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઔષધિ આપે છતાં રોગીના બળવળનો નાશ થતો જાય, તો તે રોગી ખચવાનો નથી. ક્ષયના રોગીને મૈથુનની, લોબનની, ધનની,

ક્ષયરોગ

૫૭૫

પરચૂરણ ખોરાકની અતિ લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે. લાલસા તેને કહેવામાં આવે છે કે, ઇચ્છા થાય પણ લોગવી શકાય નહિ. ખાવાની ઇચ્છા થાય ને ખાઈ શકે નહિ. એવી રીતે અત્યંત લાલસાવાળો રોગી જીવતો નથી. જે ક્ષયનો રોગી યુવાવસ્થાવાળી સ્ત્રી હોય અને ક્ષય શરૂઆતનો હોય, તો તે સ્ત્રીને કામ ઉત્પન્ન થવાથી ગર્ભ તુરત રહી જાય છે અને તે ગર્ભની અવસ્થામાં અથવા પ્રસૂતિ-અવસ્થામાં જરૂર મરણ પામે છે. એટલા માટે સ્ત્રી પુરુષના સમાગમમાં આવે નહિ એવો પ્રતિબંધ કરાવવો જોઈએ, તોજ ઔષધિ કાયદો કરી શકશે. હાલના જમાનામાં ક્ષયની પરીક્ષા કરવા માટે ક્ષયના રોગીની છાતી, ધ્વનિચંત્રથી (સ્ટ્રેથોસ્કોપથી) તપાસવામાં આવે છે. એ રીત ભલે રોગને પારખવામાં ફેરફાર નીવડી હોય તથાપિ અમારા આર્ય દેશના વતનીઓને તે પ્રતિબંધ નથી. અને એ ધ્વનિચંત્રની તપાસ ચિકિત્સકને જરૂર જૂલ ખવડાવે છે. કારણ કે આર્ય સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે કે, તેઓને પોતાનાથી વડીલ અથવા પોતાનાથી અપરિચિત અથવા પોતાનાથી હોદ્દા મનુષ્યની સમીપ આવતાં રહેલી સ્વાભાવિક આમન્યા તથા લજ્જાને લીધે તેના હૃદયના ધમકારા વધી જાય છે, એટલે લોહી જોરથી વહે છે અને તેને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે માત્ર વડીલ કે અપરિચિત માણસની સમીપ આવતાં તેના ધમકારા વધી જાય છે, ત્યારે અજાણ્યા ચિકિત્સકની પાસે યેસીને અથવા સૂઈને છાતીનો ભાગ ખુલ્લો કરીને, તે ભાગ ઉપર ખૂંજળી મૂકીને તથા ટકોરા મારીને તપાસાવતાં લજ્જા અને ભયને લીધે તેના ધમકારા જરૂર વધી જવાના. જે સ્ત્રીનું હૃદય નળણું પડ્યું નથી, જેને ક્ષયરોગની શરૂઆત થઈ નથી, તેવી સ્ત્રીને તપાસીને પણ વૈદ્યો તેને ક્ષયની શરૂઆત થઈ છે એવો અભિપ્રાય આપવાનાજ! અને એવો અભિપ્રાય ચિકિત્સકે આપ્યો છે એવી વાત તે સ્ત્રીની જાણમાં આવ્યાથી

૫૬૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા:-ભાગ ૨ જે

તેના વિચારમાં ભય અને શોક ઉત્પન્ન થવાથી થોડા સમયમાં તેને ક્ષયનો રોગ થવાનોજ. એટલા માટે છાતી નહિ તપાસતાં બંકનાજનો છૂટો મણકો તપાસવો એ વધારે સગવડવાળો અને ક્ષયની ખરી ખબર આપનારો છે. આગળ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમ ક્ષયરોગનું કારણ અને ક્ષયરોગનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ આપણા વૈદ્યરાજે ખાંસીના પ્રકરણમાં ક્ષતખાંસી અથવા જેને ઉરક્ષત કહે છે તેનું સ્વરૂપ હાલ જુએ છે; પરંતુ નિદાનશાસ્ત્રે લખેલા સપ્તધાતુના ક્ષયને અમે વૈદ્ય લોકો ક્ષયરોગ માનતા હોઈએ એમ જણાતું નથી. વર્તમાનકાળમાં સુધરેલી દુનિયાના ચિકિત્સકો પોતાના બળથી અને પોતાની સરકારના આશ્રયથી, ક્ષયરોગના ઉપાય શોધવાને સગીરથ પ્રયત્ન કરે છે. તેમ અમારા ઋષિમુનિઓએ પણ એ જાગૃતમાં ઘણો પરિશ્રમ કર્યો છે. તથાપિ થોગી લોકોએ અને સિદ્ધ લોકોએ સપ્તધાતુના ક્ષયને માટે જે ઉપાયો શોધેલા છે, તે ઉપાય બનાવી જ્યાં સુધી ક્ષયના રોગી ઉપર લાગવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી ક્ષયના ઉપાય નવા શોધી કાઢવા માટે જે પ્રયત્ન ચાલુ છે તેમાં સાદૃશ્ય મળશે એ જરા સંશયભરેલું છે. કારણ કે ધાતુ (વીર્ય) દોષવાન થવાથી વાયુ તેનું શોષણ કરે છે એટલે બીજા ધાતુએ બનાવેલું વીર્ય, બંકનાજને રસ્તે માથામાં નહિ પહોંચતાં તેનો કફ બની જાય છે. તેથી રોગીનું ઓજસ ઘટી જઈ તે રોગી નિસ્તેજ દેખાય છે. એવી અવસ્થામાં બંકનાજના એક છેડા પર રહેલો પ્રાણવાયુ અને બીજા છેડા પર રહેલો ઉદાનવાયુ એ તરફના વીર્યને સૂકવવાનું કામ કરવા માંડે, એટલે ઉદાનવાયુને વીર્ય નહિ મળવાથી તે માથામાંની બીજા ધાતુને સૂકવવા માંડે છે. આ તરફ પ્રાણવાયુ પક્ષપાત કરીને પોતાની ઓફિસમાં રહેલા પાંચ પિત્ત અને પાંચ કફનું શોષણ કરે છે. એટલે ચારે વાયુ સ્વચ્છંદી બની પડવાશયમાં રહેલા

ક્ષયરોગ

૫૬૭

પાચક્રઆદિ પાંચ પિત્તો અને સંશ્લેષણાદિ પાંચ કફોનું અપમાન કરે છે. આથી અધિકારીની મહેરબાની વિના તેઓ ખિન્ન થઈ પોતાની ઓફિસનું કામ કરવામાં બેદરકાર થાય એટલે શરીરમાંની સાતે ધાતુઓ સુકાઈ જાય, એવી અવસ્થાવાળા દરદીની સાથે ધાતુપુષ્ટિ માટે જે બૃહદ્ ચિકિત્સા કરવાની છે, તે ઘણી બળવાન અને પ્રાભાવિક હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એટલું સાબિત થાય છે કે, અંગરસ, ક્રાંટ, હિમ, કલ્ક, ચૂર્ણ અને સાધારણ ગોળીઓ જે પકવાશયમાં ગયા પછી તેની અનુક્રમે રસરક્તાદિ ધાતુ બનતી હોય તેવી દવાઓ, પોતાના પ્રભાવથી વીર્ય સુધી પહોંચવાને અશક્ત થાય છે. પરંતુ જેમ નેપાળો પોતાના પ્રભાવથી આંતરડાં અથવા બીજા ધાતુમાં ફરવા નહિ જતાં સીધો મળાશયમાં જઈ પાકા તથા કાચા મળને ભેદી વિરેચન કરે છે, તેમ ક્ષયને માટે એવી ઔષધિ જોઈએ, કે જે સાત ધાતુમાં રૂપાંતર પામવા નહિ જતાં સીધી વાયુની ઓફિસમાં જઈ, વાયુનું શોષણ કરી જેમ અગ્નિ હવાને પાતળી કરે છે, તેમ તે વાયુને પાતળો બનાવી, તેમાં અપળતા ઉત્પન્ન કરી, વીર્યમાં પહોંચી, સુકાયેલા વીર્યને લીધું બનાવી ખંકનાળના બેડે છેડાના અને માથાના વાયુને લીધે જે ધાતુઓ સુકાઈ ગઈ હોય તેને લીલી બનાવે તેજ ક્ષયને ખરો ઉપાય થાય. આર્થ વૈદકશાસ્ત્રોમાં હજુ સાત ધાતુઓ, સાત ઉપધાતુઓ અને સાત રત્નોને શુદ્ધિસંસ્કાર કરી તેની ઔષધ તરીકે યોજના કરવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ નથી; એટલે તેઓને ક્ષયના ઉપાયો શોધવામાં મુશ્કેલી નડે છે. આર્થ વૈદકશાસ્ત્રમાં પારો અને ગંધક એ બેને સજીવન રસ માનેલા છે. કારણ કે દુનિયાના તમામ પદાર્થોની ભસ્મ થયા પછી તે તે પદાર્થના રૂપમાં પાછા આવી શકતા નથી; અથવા તે પદાર્થોને બાળતાં ધુમાડાનું રૂપ પકડી, તે પદાર્થનું આકાશમાં પૃથક્કરણ થઈ વાતાવરણમાં સમાઈ જાય છે; પણ તે

આ. ૧૯

૫૬૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

અસલ વસ્તુનું રૂપ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. પરંતુ પારો અને ગંધકને ગમે તે રીતે ખાળવામાં આવે અને તેનો ધુમાડો સંગ્રહવામાં આવે, તો પણ તેનું અસલ રૂપ પ્રકટ થાય છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ પોતાની ચિકિત્સામાં પારો અને ગંધક વાપરે છે; પરંતુ તે આયુર્વેદની ચિકિત્સામાં કહેલા શુદ્ધિસંસ્કાર વિનાના હોવાથી તેટલો પ્રભાવ ખતાવી શકતા નથી. એટલા માટે જે અમારા વૈદ્યરાજે રસશાસ્ત્રમાં દદ્યા પ્રમાણે પારાને અઠાર સંસ્કાર કરી તેનો સિદ્ધરસ બનાવે, તો ક્ષયના રોગીને એકજ વાર એક યોગાપૂર આપવાથી તેનો ક્ષય મટી જાય. પરંતુ અઠાર સંસ્કાર કરવા માટે વર્તમાનકાળના વૈદ્યોમાં શક્તિ નથી. જે કે સિદ્ધ લોકોએ જગતના ઉપકાર માટે પોતપોતા તરફથી રસવિદ્યાના જુદા જુદા ગ્રંથો લખ્યા છે, પરંતુ તેની પરિભાષા બાણ્યા વિના અઠાર સંસ્કાર કરવાને વૈદ્યો અસમર્થ છે. છતાં સિદ્ધ લોકોએ રસશાસ્ત્રમાં અઠાર સંસ્કાર લખતાં કહ્યું છે તેમ, આઠમે સંસ્કાર થતાં પારો ખુલ્લુક્ષિત થાય છે ત્યાં સુધીની ક્રિયા આપણે કરી શકીએ એમ છીએ. અને તે પારો ખુલ્લુક્ષિત થયેલો હોય તેને સુવર્ણનો ગ્રાસ આપી, તેનો પૂર્ણ અંદ્રોદય બનાવ્યો હોય, તો તે વીર્યથી ખગડી મેદ સુધીના ક્ષયને ક્ષતેહમંદ રીતે આરોગ્ય આપી શકે છે. પણ જે રોગી અને રોગીના પરિચારકો શ્રદ્ધાવાળા હોય અને આ પૂર્ણ અંદ્રોદયનો કલક કરી ખાર માસ સુધી સેવન કરે, તો જરૂર સાતે ધાતુને સૂકવી નાખનારો ક્ષય સારો થાય છે. જે કે હીરા, માણેક, પાના જેવી રત્નની જાતિઓનો અમે ઉપયોગ કરી શક્યા નથી, પરંતુ પારાને અઠાર સંસ્કાર આપી ખુલ્લુક્ષિત બનાવી સુવર્ણગ્રાસ આપી તેનો પૂર્ણ અંદ્રોદય બનાવી, રોગીએને ખવડાવી જે અનુભવ મેળવ્યો છે, તે પ્રમાણે વિધિપૂર્વક લખીએ છીએ. કારણ કે અનુભવી લાખાણ સિવાય માત્ર પુસ્તકમાં લખેલી ક્રિયા પ્રમાણે કામ કરવા જતાં, કયાં કયાં કેવી કેવી અગ-

ક્ષયરોગ

૫૭૨

વડા આવે છે તે જણાય નહિ અને અબજો મારો જતાં અગવડ ઊભી થાય. એટલે કામ કરનાર ત્યાંથીજ એટકે છે. એટલા માટે પૂર્ણચંદ્રોદય બનાવવાની રીત લખીએ છીએ.

પૂર્ણચંદ્રોદય:—આ દવા બનાવનારે પ્રથમ કાંજ તૈયાર કરવી. તેની રીત એવી છે કે, અમે ચોખ્ખાની કણકી અર્ધો મણુ લાવી, તેને ચાર મણુ પાણીમાં રાંધી, ખીલું એક મણુ પાણી ઉમેરી જડા દોડીના કપડાથી શ્રીખંડ છીણુ તેમ છીણીને ગાળી કાઢી. પછી હિંગ શેર અર્ધો, સૂંઠ શેર એક, રાઈ શેર દોઢ, જીરું શેર એક, સિંધવ શેર એક અને મીઠું શેર એકને ઝીણાં ખાંડી તેમાં મેળવ્યાં. તે પછી લાખની લખોટેલી બરણી નંગ છ જેમાં લગભગ દોઢ મણુ પાણી માય એવડી લાવીને દરેકમાં પોણા પોણા શેર સરસિયું તેલ ચોપડી, કણકીનું ગાણેલું, મસાલો મેળવેલું પાણી સરખે ભાગે ભયું. પછી અડદની દાગ શેર પાંચ છોડા વિનાની લઈ, તેને ભરડી ત્રણ શેર દહીંમાં પલાળી, એક રાત વાસી રહેવા દીધી. ખીજે દિવસે તેમાં આદુ, લીલાં મરચાં, હુળદર, હિંગ વગેરે સ્વાદ થાય એટલો મસાલો નાખી તેનાં વડાં બનાવી તેને તલના તેલમાં તળી, છયે બરણીમાં ભાગે પડતાં ઠંડાં પાડીને નાખ્યાં. તે પછી વાંસનાં લીલાં પાતરાં શેર ત્રણ લાવી તેના કટકા કરી, સરખે ભાગે કાંજમાં નાખ્યાં અને જેટલી બરણી અધૂરી રહી તેટલું પાણી ભરી, બરણી ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી, તે ઉપર કપડું ખાંધી, કપડા ઉપર મુલતાની માટી અને ચૂનો મેળવી કપડમટ્ટી કરી તેને તડકામાં રાખી સૂકી. એ કાંજ પંદર દિવસ પછી જોકે તેટલી ખટાશવાળી અને ઉત્તમ પ્રકારના સ્વાદવાળી બની ગઈ. તે પછી હિંગજોડકમાંથી પારો કાઢવાની વિધિ શરૂ થઈ. તેમાં હિંગજોડક નવ શેર લાવી તેમાંથી બશેર હિંગજોડક વાટી, લીંબુના રસમાં એક દિવસ ખલ કરી, ખીજે દિવસે ટીકડીઓ બનાવી તડકે સૂકવી. પછી માટીનાં બે વાસણ

૫૮૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પાકી જાતનાં મજબૂત અને તપેલીના ઘાટનાં લાવી, તેની ઉપરની ઘાર પથ્થર ઉપર ઘસી, સાંધો બેસતો કરી, એક વાસણમાં ગશેર હિંગળોકની ટીકડીઓ પાથરી, બીજું વાસણ તેના ઉપર ઊંધું વાળી, સાંધાઓ ઉપર ખડી અને મીઠાનો લેપ કરી, કપડમટ્ટી કરી ચૂલા પર ચડાવી, નીચે ચાર પ્રહર સુધી ધીમા તાપની આંચ આપી. બીજે દિવસે તે ડમરુચંત્રને ખોલી, ઉપરના વાસણમાં ચોટિલો પારો કપડાથી લૂછીને કાળો મેશ જેવો કાઢી લીધો. આ ઠેકાણે યાદ રાખવાનું છે કે, ઉપરના વાસણને કે જેમાં પારો ચોટિલો છે, તેને જડા અને ખરબચડા કપડાથી ખૂબ ભાર દઈને મેશના રૂપમાં જેટલો પારો વળવ્યો હોય તે કાળજીપૂર્વક લૂછી લેવો; અને તે પારાને કાચના વાસણમાં લઈ, તેમાં તૈયાર થયેલી કાંજી નાખી ઘોઈ લેવો, એટલે પારો ચોખ્ખો થઈ જશે. પરંતુ એ ડમરુચંત્રમાં નીચે હિંગળોકની રાખોડી તથા થોડો હિંગળોક તાપનો શુમાર નહિ રહેવાથી તજે પડેલો હાથ લાગ્યો તેને કાઢી લઈ, બીજા હિંગળોકમાં મેળવી, લીંબુના રસમાં ખલ કરી, તેની ટીકડી બનાવી સૂકવી, ઉપર પ્રમાણે ડમરુચંત્રમાં મૂકી, પારો કાઢી લીધો. એ પ્રમાણે ગશેર ગશેરનો અકેકો ઘણુ ચઢાવતાં, નવ શેર હિંગળોકમાંથી અસેસાડાતણુ તોલા પારો હાથ લાગ્યો. આ ઠેકાણે અમારે જણાવવું જોઈએ કે, અંદ્રોદય બનાવ્યા પછી અમે હિંગળોકમાંથી શુદ્ધ પારો કાઢવા માટે અમારે હાથે ડમરુચંત્ર ચઢાવ્યું, તો અમને ૧ શેર હિંગળોકમાંથી પોણોશેર પારો હાથ લાગ્યો. છતાં પણ કેટલાક વૈદ્યોનો એવો અનુભવ છે કે, આગીશ તોલા હિંગળોકમાંથી પાંત્રીશ તોલા પારો નીકળે છે. તે હિસાબે જોતાં નવશેર હિંગળોકમાંથી છ શેર પારો અમારે હાથ આવ્યો; તેનાં બે કારણુ અમને જણાય છે. પ્રથમ અમારી અજ્ઞાનતાને લીધે પારો ઊડી ગયો અથવા તો અમારી અસાવધતાને લીધે પારો ખોવાઈ ગયો.

એ પ્રમાણે હાથ લાગેલા બસેઆડાત્રણ તોલા પારાને રસરત્ન સમુચ્ચયના પાન ૨૨૩ માં લખ્યા પ્રમાણે આઠ સંસ્કાર આપવાના શરૂ કર્યા. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. સ્વેદનસંસ્કાર:—સૂંઠ, મરી, પીપર, મીઠું, ફટકડી, ચિત્રો, લીલુ આદુ અને લીલા મૂળાનાં પાન બધાં મળી પારાથી અર્ધા વજનનાં ઓસડિયાં લઈ, પારાને તેની સાથે ત્રણ દિવસ ઘૂંટી, ગોળો વાળી, તેને મજબૂત કપડાંની પોટલીમાં બાંધી, એક મજબૂત જાતનું માટીનું મોઢું વાસણ આણી, તેના મોઢા ઉપર લોખંડનો ગળિયો આડો મૂકી, તે ગળિયા સાથે પારાવાળી પોટલી અધર લટકાવી, ત્રણ દિવસ સુધી પેલી તૈયાર કરેલી કાંજીમાં બાફ આપ્યો. જેમ જેમ કાંજી ઘટતી ગઈ તેમ તેમ બીજી ઉમેરતા ગયા. ત્રણ દિવસ પછી તે પોટલી છોડી પારાને ગરમ પાણીથી ધોઈ લીધો, એટલે તેનો સ્વેદનસંસ્કાર પૂરો થયો.

૨. મર્દનસંસ્કાર:—ઘરના ધુમડાની રાખ, લાલ ઇંટનો ભૂકો, દહીં, ગોળ, મીઠું અને ફટકડી એ પ્રત્યેક ઓસડ પારાથી સોળમા ભાગનું લઈ, બધાંને પારા સાથે ખરલમાં નાખી, ત્રણ દિવસ સુધી ઘૂંટાવ્યું. પછી તેમાં સોળમા ભાગનું ધાન્યાબ્રક અને સોળમા ભાગની ચાંદીનું ગૂંછણું નાખી, એક દિવસ મર્દન કર્યું, પણ પારો છૂટો દેખાતો રહ્યો. એટલા માટે જ્યારે ત્રણ દિવસ સુધી કાંજી ઉમેરી મર્દન કર્યું, એટલે પારો દેખાતો બંધ થયો. પછી તેને ધોઈ નાખી ઉપર લખ્યા પ્રમાણેના ડમરુચંત્રમાં મૂકી, પાછો અગ્નિ ઉપર ચઠાવી, ચાર પહોરની આંચ આપી એટલે ચાંદીનો ભૂકો રાખોડીરૂપ થઈને નીચે રહ્યો અને ડમરુચંત્રના ઉપરના વાણસમાંથી પોણાચાર શેર અને નવટાંક પારો હાથ લાગ્યો; એટલે મર્દનસંસ્કાર પૂરો થયો.

૫૮૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

૩. મૂર્ચ્છનસંસ્કાર:-મર્દનસંસ્કારમાંથી નીકળેલા પારાને કુંવારના રસમાં સાત દિવસ મર્દન કર્યો. પછી ત્રિકુળાના ઉકાળામાં સાત દિવસ મર્દન કર્યો. પછી ચિત્રાના મૂળના ઉકાળામાં સાત દિવસ મર્દન કર્યો. આથી પારો કલ્ક (ચટણી) જેવો લોચા પડતો બની ગયો, એટલે મૂર્ચ્છનસંસ્કાર પૂરો થયો.

૪. ઉત્થાપનસંસ્કાર:-એ મૂર્છિત થયેલા પારદને, એક માટલાને તળિયે ચોપડી ઉપર બીજું વાસણ ઢાંકી, સંધિલેપ કરી, ડમરુચંત્રની રીતિથી બાર કલાક અગ્નિ આપ્યો. એટલે ઉપરના વાસણમાં તમામ પારો વળગી ગયો. તેને કાઢી લઈ, કાંચના પાણીથી ઘોઈ સાફ કરી, ઉત્થાપનસંસ્કાર પૂરો કર્યો.

૫. પાતનસંસ્કાર:-સુંબઈથી સો ટચતું તાંબું ગ્રેર ત્રણ મંગાવી, તેનું એક પતરું બનાવી, તે પતરાંને કાનસથી ઘસાવી, તાંબાનો રેતી જેવો ભૂકો બનાવ્યો. તે ભૂકામાંથી પારાના ચોથે ભાગે ભૂકો લઈ, પારો અને તાંબાનો ભૂકો એ બંનેને લીંબુના રસમાં ઘૂંટ્યાં, એટલે તે લોચા પડતું બની ગયું. તેને ડમરુચંત્રના નીચલા ઠામમાં ચોપડી, ડમરુચંત્રવિધિપૂર્વક બનાવી, બાર કલાક મધ્યમ અગ્નિ આપ્યો; અને ઉપલા વાસણને મથાળે પાણી ભરવાતું લખેણું હતું, પણ પાણી ભરવાનો ઘાટ નહિ આવવાથી તેના ઉપર દિંગળોકમાંથી પારો કાઢતી વખતે જેમ ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકવામાં આવે છે, તેમ પોતાં મૂકીને ચલાવ્યું. ઠંડું થયા પછી ઉપલા ઠામને વળગેલો પારો લઈ તેને કાંચમાં ઘોઈ ફરી પાછો તાંબાનો ભૂકો મેળવી, લીંબુના રસમાં વાટી ડમરુચંત્રમાં ચોપડી, બાર કલાક અગ્નિ આપી, ઉપર પ્રમાણે પારો કાઢી લીધો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત પારાને ઊર્ધ્વપાતનસંસ્કાર આપ્યો. તે પછી તેને અધઃપાતનસંસ્કાર શરૂ કર્યો. ત્રિકુળા, સરગવો, ચિત્રો

મીઠું અને ફટકડી એ પ્રત્યેક ઔષધ પારાના સોળમા ભાગે લઈ બધાં-
ને કાંજીમાં પારા સાથે મેળવી, પારો નષ્ટપિષ્ટ (ન દેખાતો) થયો, ત્યારે
તે લોચાને એક ઠામને તળિયે ચોપડી, ધીજી ઠામ તેના ઉપર ઊંધું
ગોઠવી, સંધિલેપ કરી, જમીનમાં એક ખાડો એવો કર્યો કે
જેમાં અર્ધા ખાડા સુધી પેલું ઠામ આવે અને સંધિલેપ કરેલું
સ્થાન જમીનની સપાટીથી એક ઇંચ નીચું ઊતરે. તેની આસપાસ
માટી પૂરી લીધી અને ખાજી પર એક નાનો ખાડો એવી રીતે
ખોદ્યો કે, તેમાં રહેલું પાણી ડમરુચંત્રને તળિયે બાકી રહેલા
ખાડામાં ડમરુચંત્રને લાગેલું રહે. એ ડમરુચંત્રના ઉપલા વાસણમાં
પારો ચોટેલો રહે અને નીચલું ઠામ ખાલી રહે એવી રીતે ગોઠવ્યું.
પછી ઉપલા ઠામના માથા ઉપર છાણું સિંચી અગ્નિ આપ્યો.
એક તરફ અગ્નિ આપતા ગયા અને ઘીજી તરફ પાસેના ખાડાને
રસ્તે પાણી ભરતા ગયા. એવી રીતે બાર કલાક આંચ આપવાથી
તમામ પારો નીચલા ઠામમાં આવી પડ્યો. એવી રીતે ફરી ફરી
ઉપર લખેલાં વાસણમાં સાત વાર વાટી, સાત વાર ડમરુ ચઠાવી,
સાત વાર અગ્નિ આપી, તેનું સાત વાર અધ:પતન કર્યું. તે પછી
તિર્થંકપાતનસંસ્કાર શરૂ કર્યો. તિર્થંકપાતનસંસ્કાર કરતાં
અમારા સુરતમાં તાડી વેચનારાઓ ઘડિયાંનાં નામથી ઓળખાતાં
માટીનાં વાસણ કે જેનું પેટું ફૂલેલું અને ડોક લાંબી હોય છે;
જેમાં દશ શેર પાણી માય એવાં બે વાસણ લાવી, પારાથી ચોથા
ભાગનું અધ્રખનું ચૂર્ણ લઈ, પારા સાથે મેળવી, પારાને કાંજીમાં
એટલો વાટ્યો કે, જેમાં પારદના રજકણો દેખાય નહિ. તેવો
પારો પેલા એક વાસણના તળિયામાં ચોપડી ધીજી વાસણમાં
પાણી ભરવાનું લખેલું છે, પણ ભરેલા વાસણને સંધિલેપ કરતાં
અડચણ આવવાથી અમે પાણી ભર્યા વિના તેનાં બે મોઢાં ભેડીને
સંધિલેપ કર્યો. તે પછી એક ચૂલો એવો બનાવ્યો કે, જેના ઉપર

૫૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પારાવાણું વાસણ બંધબેસતું આવી રહે; અને તેની પાસે પાણી નું ભરેલું વાસણ એવી રીતે ગોઠવ્યું કે, જેમાં પેલું ખાલી વાસણ ડૂબેલું રહે. તે પછી ચૂલામાં મંદ અગ્નિ આપ્યો. આ યંત્રનું નામ તિર્યકપાતન અથવા દીપક કહેવાય છે. એ યંત્રમાં મૂકેલો પારદ બીજું વાસણ જે પાણીમાં ડુબાવ્યું છે તેમાં આવી પડ્યો. તેમાંથી તે પારો કાઢી લઈ તેને સ્વેદનસંસ્કારમાં કદા પ્રમાણે ફરી વાર બાફ આપી તેમાંથી પારો કાઢી લઈ, તે મસાલા સાથેજ ઉપર પ્રમાણે તિર્યકપાતનયંત્રથી ઉડાવ્યો. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના પાતનયંત્રથી પારાનો પાંચમો પાતનસંસ્કાર પૂરો કર્યો. તે પાતનસંસ્કારમાંથી પારો માત્ર છેતાળીશ તોલા હાથ લાગ્યો. તે પછીનો તેનો છઠ્ઠો નિરોધસંસ્કાર શરૂ કર્યો.

૬. નિરોધસંસ્કાર:-ગધીસમેરવાનું (પૃષ્ઠ પરણી) પંચાંગ તથા કમળનો કંદ બેને લેગાં વાટી કલક કરી તેનો ગોળો વાળી, ગોળાની વચમાં પારદને મૂકી ગોળાનું મોઢું છાંદી લઈ તેના પર લોજપત્ર વીંટાળી, લોજપત્ર પર કપડું બાંધી, કાંજીથી ભરેલા વાસણમાં અધર લટકાવી, તેને ત્રણ દિવસ સુધી બાફ આપ્યો. તે પછી તેમાંથી પારદને કાઢી લઈ ગરમ પાણીમાં ધોયો. એ પ્રમાણે નિરોધસંસ્કાર પૂરો થયો.

૭. નિયામનસંસ્કાર:-વાંઝ, કંટોલીનો કંદ, સરખંખાનું પંચાંગ, વીંછિયાનાં પાન, કમળનો કંદ અને લાંગરો, એ બધાં એસડ પારાની બરાબર લઈ, તેનો કલક કરી, તેની વચમાં પારાને મૂકી, ઉપર લોજપત્ર લપેટી પોટલી બાંધી કાંજીથી ભરેલા વાસણમાં અધર લટકાવી ત્રણ દિવસ બાફ આપી, ગરમ પાણીથી ધોઈ લીધો. ત્યાર પછી મરી, મીઠું, ફટકડી, સરગવાનાં મૂળની છાલ, ટંકણબાર, એ બધાંનો કલક કરી કાંજી સાથે મેળવી એક માટલું અધું ભર્યું. પછી ઉપર કહેલાં વાંઝ-કંટોલી વગેરે પાંચ ઔષધો

દ્વયરોગ

૫૮૫

પારને વજને લઈ, તેનો કલક કરી વચમાં પારદને મૂકી ગોળો વાળી તેની ઘોટલી બનાવી, અધ્ધર લટકાવી, ત્રણ દિવસ બાફ આપ્યો; એટલે શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પારદ ખુલુક્ષિત થયો.

૮. દીપનસંસ્કાર:-જવખાર, સાજીખાર, ટંકણખાર, સિંધવ, ચિત્રો, સરગવો, રાઈ, પીપર, બિનેરું, મીઠું અને મરી એ સઘળાને પારદ જેટલા વજનમાં લઈ, બધાને પારદ સાથે મેળવી, લીંબુના રસમાં તથા કાંજીમાં સાત સાત દિવસ ઘૂંટી, તેનો ફરી ગોળો વાળી, કાંજીથી અર્ધો ભરેલા માટલામાં અધ્ધર લટકાવી, ત્રણ દિવસ સુધી બાફ આપ્યો, એટલે દીપનસંસ્કાર પૂરો થયો. એ પ્રમાણે આડ સંસ્કાર કરતાં પારદ ઊડી જતાં, ઘોતાં તથા ઝોવાઈ જતાં અમારા હાથમાં તેત્રીશ તોલા પારદ રહ્યો. એ પારદમાંથી વીશ તોલા લઈ તેમાં પાંચ તોલા કુંદન એટલે ચોખ્ખું સોનું-જડિયાઓ જે કુંદન વાપરે છે તે લઈ, પારા સાથે ઘૂંટી, સુવર્ણનો ગ્રાસ આપ્યો. પછી તેને શતગુણ ગંધકનું બારણુ કચું. તે એવી રીતે કે, બનારસનિવાસી લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યે રચેલા 'રસાયનસાર' નામના પુસ્તકમાં, નલિકા-ડમરુચંત્ર બનાવવાની જે રીત બતાવી છે, તે રીત પ્રમાણે નલિકા-ડમરુચંત્ર બનાવી, સુવર્ણ-ગ્રાસ કરેલા પારદ સાથે દૂધમાં શોષેલો ગંધક તોલા એકસોવીશ મેળવી, તેને વડની મૂળીના ઉકાળામાં ખરલ કરી, નલિકા-ડમરુચંત્રમાં ભરી, ચોવીશ કલાકની મધ્યમાં આંચ આપી, એટલે ગંધક બળી ગયો અને હિંગળોકના જેવો પણ થોડા કાળા રંગવાળો પદાર્થ રહ્યો. પણ વાંધો એ આવ્યો કે, ડમરુચંત્રની નીચેના વાસણમાં તડ પડી. જે જરા બૂલ થઈ હોત તો તમામ પારો અને સોનું અગ્નિમાં પડી જાત, પરંતુ ખખર પડવાથી ડમરુચંત્રને અગ્નિ પરથી ઝટ નીચે ઉતારી લીધું. તે પછી અંદરનો હિંગળોક જેવો પારદ કાઠી લઈ, ફરી એકસોવીશ તોલા ગંધક ઉમેરી, વડની

૫૮૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિઘંટુમાળા-ભાગ ૨ ભે

મૂળીના ઉકાળામાં ખરલ કરી, નલિકા-ડમરુચંત્રમાં મૂકી, ખાર કલા-ક અગ્નિ આપ્યો; એટલે પારો અને ગંધક મળીને પચાશ તોલા વજન બાકી રહ્યું. પછી દર વખતે ગંધક એકસો વીશ તોલા મેળવતા ગયા અને નલિકા-ડમરુચંત્રમાં પચાશથી સાઠ તોલા બાકી રહે એટલી આંચ આપતા ગયા અને દર વખતે ડમરુચંત્રનું નીચલું વાસણ બદલતા ગયા. એવી રીતે ચાર પટ વડની મૂળીના ચાર પટ શતાવરીના ઉકાળાના, ચાર પટ ઘોળી મૂસળીના ઉકાળાના, અને પાંચ પટ જયફળના ઉકાળાના આપી, સત્તર વખત ડમરુચંત્ર ચઢાવી, એકાવન સ્તલ ગંધકનું બારણ કયું. છેલ્લી વખતે પારો અને ગંધક મળીને સાઠ તોલા વજન બાકી રહ્યું. તેને પાંચ સ્તલી ત્રિલાયતી કાચની અગનશીશીને સાત કપડમટ્ટી સુલતાની માટીની કરી, બરાબર સૂકવી, વાલુકાચંત્રમાં ગોઠવી શીશીના ગળા સુધી રેતી ભરી, ખાર પ્રહર મધ્યમ અગ્નિ આપ્યો. સ્વાંગ શીતળ થયા પછી કાઠી જેતાં પારો અને ગંધક બરાબર પાકી શક્યાં નહિ એટલે તેને કાઠી લઈ ફરીથી કાચળી બનાવી ખીજ અગનશીશીમાં ભરી ખાર પ્રહર અગ્નિ આપ્યો, તે પછી બરાબર પાક્યો નહિ. આ પરિણામ માત્ર અમારી આજ્ઞા અને બેદરકારીનું હતું. તે પછી ત્રીજી અગનશીશી ચઢાવી કાળજીપૂર્વક બત્રીશ પહોરની આંચ આપી. તે એવી રીતે કે, ગંધકનો ધુમાડો નીકળતો અંધ થયો કે શીશીના મોં ઉપર ઈંટનો બૂચ બનાવી તેની આસપાસ ચૂનો અને ગોળ ચોપડી, શીશીનું મોં અંધ કયું અને આંચ ત્રાહુ રાખી. બત્રીશ પહોર પછી બરાબર પાકેલા ચંદ્રોદયને શીશીમાંથી કાઠી તોલ કરી જેતાં વજનમાં વીશ તોલા બિતર્યો અને નીચે આઠ તોલા રાખોડી રહી. પરંતુ તે રાખોડીમાં સાતું રહી ગયું છે એવો વહેમ રહેવાથી એક તોલો રાખોડી, એક તોલો મધ, એક તોલો ઘી અને એક તોલો રાતી ચણોઠીનું ચૂર્ણ મે-

ક્ષયરોગ

૫૮૭

ળવી, અગ્નિમાં ખૂબ ધમાચું પણ સુવર્ણ જાણ્યું નહિ. આંથી ખાતરી થઈ કે, એ રાખોડીમાં સોનું નથી. તે પછી એવો વિચાર થયો કે, અંદ્રોદયની સાથે જે અનુપાન આપવાનું છે, તે અનુપાન જુદું નહિ આપતાં અંદ્રોદયમાં મેળવી તેની ગોળી વાળી આપવાથી ખાનારને વધારે સગવડ થઈ પડશે. એમ વિચાર કરીને ખરાસકપૂર તોલા પાંચ, બ્યક્ષ્ણ તોલા પાંચ, ગરી તોલા પાંચ અને લવિંગ તોલા પાંચ લઈને પ્રથમ એકલા અંદ્રોદયને ત્રણ દિવસ સુધી ખરલ કરાવ્યો. તે પછી બ્યક્ષ્ણ, ગરી અને લવિંગનું વચ્ચ-ગાળ શૂણ્ઠ કરી, થોડું થોડું મેળવતા ગયા અને ઘૂંટતા ગયા. એ દિવસ ઘૂંટ્યા પછી ખરાસ ઉમેરી એ કલાક ઘૂંટી તેમાં પાકાં ચેવલી પાનનો રસ નાખી ઘૂંટવા માંડ્યું. એવી રીતે ત્રણ પટ પાનના રસમાં આપી, છેલ્લા પટ વખતે ઊંચી બતની સવા તોલો કસ્તૂરી મેળવી ખલ કરી ગોળી વાળવા જેવું થયું, એટલે એક તોલાની સાઠ ગોળી શાય એટલાજ વજનની ગોળીઓ વાળી અંદ્રોદય તૈયાર કર્યો. જેને લૈષત્ત્ય રતનાવલિમાં પૂર્ણ અંદ્રોદય-મકરધ્વજ, એવું નામ આપ્યું છે, તે આ અંદ્રોદય છે. ઉપર લખેલા અનુપાનમાં કેટલાક વૈદ્યોનો એવો મત છે કે, અંદ્રોદયથી ખરાસકપૂર ચારગાણું લેવું અને ખીન્દાં ત્રણ વસાણું ૦ ૦ લાગે લેવાં. પણ અંદ્રોદયને માટે જે પાઠ લખેલો છે, તેમાં “ પલંપલાનિ ચત્ત્વારી ” એવું પદ આવવાથી અમે એવો અર્થ કર્યો કે, પલં કહેતાં ચાર તોલા અંદ્રોદયમાં “ પલાનિ ચત્ત્વારી ” એટલે ચાર વસાણું મળીને એક પલ કહેતાં ચાર તોલા લેવા. તેવી રીતે લૈષત્ત્ય રતનાવલિમાં વાજકરણ અધિકારમાં પણ એ પ્રમાણે લખીને પાનના રસમાં ગોળી વાળી આપવાનું કહેલું છે. તે પ્રમાણે અમે ગોળી બનાવી, પ્રથમ તેના ગુણહોષ જાણવા માટે અમે પોતે ખાઈ જોઈ. એટલે સવારમાં એક ગોળી મધમાં આટી અને વિચાર કર્યો કે ભૂખ લાગશે તે પ્રમાણે

ખેરાક ખાઈશું, કારણ કે ચંદ્રોદયના પાઠમાં લખેલું છે કે, “ ઘનં ઘનીમૂત મતિવ દુર્ઘં ” એટલે ભારેમાં ભારે ધી અને દૂધવાળો ખેરાક ખાવો. પરંતુ અમને કાંઈ ભૂખ લાગી નહિ. પણ કાંઈક અગ્નિ મંદ જણાયો, તેથી મનમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ; પણ અકસ્માત એ ગોળી દિવસમાં એકજ વાર એકેકી ખાધા પછી ઘણા ધીવાળો ખેરાક ખાવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે ખેરાક ભૂખ કરતાં જરા વધારે ખાધો પણ પરિણામ એ આવ્યું કે, સાંજે પાછી ભૂખ લાગી અને બીજે દિવસે ભારે ખેરાક ખાધો તે હજમ થઈ ગયો. એટલે નહીં વિશ્વાસ ઘેઠો કે, જેમ જેમ ધીવાળો ખેરાક ખાતા જઈએ તેમ તેમ ભૂખ વધતી જાય છે અને શરીર પુષ્ટ થતું જાય છે. આ ગોળી ખાતાં કોઈ પણ જાતનું પથ્ય નહિ પાળતાં તેલ, મરચું, હિંગ, આમલી, વાલ, વટાણા, કેળું, કેળું વગેરે ચાલુ ખેરાક ખાતા ગયા અને દરરોજ એકેક ગોળી ખાતા ગયા, પણ કોઈ જાતનું તુકસાન થયું નહિ. ઉપરાંત શરીરે વૃદ્ધાવસ્થાની કરચલી (વળી) પડી હતી તે મટી ગઈ અને શરીર સુદૃઢ થયું. ચંદ્રોદયના પાઠમાં લખ્યા પ્રમાણે એક માસો વજનની માત્રા આ જમાનામાં ખાઈ શકાતી નથી, કારણ કે આ ચંદ્રોદયની એક ગોળીમાં લગભગ અર્ધાં રતી ચંદ્રોદય આવેલો છે. છતાં જે ગોળી ખાઈ જોતાં તે મગજને લભાવી નાખે છે. માત્ર જેને અજીર્ણનો રોગ હોય અથવા જેનાં આંતરડાં ખેરાક પચાવી શકતાં ન હોય તે માણસ વધુમાં વધુ દશ દિવસ સુધી બખ્ખે ગોળી પચાવી શકે છે; પરંતુ સાધારણ માણસ કે રોગી એક ગોળી કરતાં વધારે ખાઈ શકતો નથી. જે સંગ્રહણીનો રોગી અન્ન ગિલકુલ ખાઈ શકતો નથી અને તેમાં ઘઉં તો હજમ થતાજ નથી, તેવા રોગીને આ ચંદ્રોદય આપવાથી ઘઉંની રોટલી પુષ્કળ ધી સાથે પચી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પંદર દિવસ ગોળી ખાધા

ક્ષયરોગ

૫૮૯

પછી ઘડ', ધી અને ગળપણ મળેલા ભારે ખેરાકને પચાવે છે, શરીરમાં શક્તિ લાવે છે અને સંગ્રહણીના ઝાડા બાંધે છે. તેવી રીતે ક્ષયના રોગીને પણ અસરકારક રીતે ક્ષાયદો કરે છે. માત્ર જેને માનસિક વિકારથી ક્ષય ન થયો હોય અને જે તેનાં હાડકાં ન ગળી ગયાં હોય, તો તે સારો થાય છે. પરંતુ હાડકાં ગળી ગયા પછી એટલે સાતે ધાતુને ક્ષય થયા પછી તે રોગીને આરામ થતો નથી. અંદ્રોદય પોતાનો પ્રભાવ બતાવી તેને થોડા દિવસને માટે ખેરાક પચાવી શક્તિ આપે છે, પરંતુ તે રોગી પાછો ઊથલો ખાઈ મરણ પામે છે. એ ઉપરથી એટલું સાબિત થાય છે કે, આ અંદ્રોદયની સાથે રક્ષરત્નાકરના રસાયન ખંડમાં હીરાની ભસ્મ મેળવીને જે રસો તૈયાર કરવાના અને તૈયાર કરીને સેવન કરવાના પ્રયોગો લખ્યા છે, તે પ્રમાણે વિધિપૂર્વક રસો તૈયાર કરવામાં આવે અને વિધિપૂર્વક રોગી શ્રદ્ધાથી પથ્ય પાળી સેવન કરે, તો સાતે ધાતુ-ગત ક્ષયરોગ જરૂર સારા થાય. એવા પ્રયોગ વિના ક્ષયને માટે જેટલી શોધ કરવાને મહેનત કરવામાં આવે તેનું ફળ સારું નીવડે એ અમારા વિચાર પ્રમાણે અસંભવિત છે. માટે ધાતુક્ષયને માટે બીજા ઉપાયો કરતાં આ પૂર્ણઅંદ્રોદય રસ-પારાને આઠ સંસ્કાર આપી, બનાવી રોગીને આપવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

સ્વદય અંદ્રોદય:-બયફળ, લવિંગ, ખરાસ અને મરી એ ચાર ઔષધ તોલો તોલો, સોનાનો વરખ એક માસો એટલે અઢી વાલ અને કસ્તૂરી અઢી વાલ એ સર્વના સમગ્ર વજને હિંગળોકમાંથી કાઢેલા પારદનો બનાવેલો રસસિંદૂર નાખી, ખરલમાં બારીક વાટી, ચૂર્ણના રૂપમાં અથવા પાનના રસમાં ચાર ગુંબભારની ગોળી બનાવવી. એ ગોળી વીચની વૃદ્ધિ કરી, શરીરમાં સ્ફૂર્તિ, ચેતન અને શક્તિ લાવી ઘણા રોગને સારા કરે છે.

ઉપર લખેલા પૂર્ણઅંદ્રોદય તથા સ્વદય અંદ્રોદય શુક્રધાતુ-

પૃષ્ઠ ૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

માંથી બિગાડ થઈ રસઘાતુ તરફ આવતા તથા આવેલા ક્ષયરોગ (શોષરોગ)ને મટાડી શકે છે. અમને એવો અનુભવ થયો છે કે, ઘી કરતાં દૂધ ઓછું માફક આવે છે; માટે ક્ષયના રોગીએ ઘી ખાવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવું. તે સાથે એટલી ભલામણ કરવામાં આવે છે કે, ચંદ્રોદયરસનો ઉપયોગ થતો હોય તેવા રોગીએ ખાસ પરેજી પાળવાની કાંઈ જરૂર નથી; પરંતુ તેલમાં તળેલા વિદાહી પદાર્થોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો. માત્ર શાકભાજીમાં તેલ ખવાય તો હરકત નથી. કારણ કે ક્ષયની ચિકિત્સામાં રોગીને સાતે ઘાતુઓની વૃદ્ધિ થાય એવો ખોરાક આપવાની જરૂર છે; અને તેલમાં તળેલાં ભજિયાં, પાતરાં, મૂઠિયાં, ઢોકળાં, ઢોકળી, પૂડા વગેરે શોષ ઉત્પન્ન કરનારાં છે, તેથી તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ઘણા લોકો તેલ ખાવાથી ડરે છે, પરંતુ સૂત્રસ્થાનમાં સ્નેહવિધિમાં સ્નેહપાન કરાવવાને સ્થાવર સ્નેહ તરીકે તલના તેલને પ્રધાન ગણેલું છે. તે પછી જંગમ સ્નેહ એટલે ઘી માનેલું છે અને વસા તથા મજ્જાને છેલ્લા ગણેલા છે. એટલા માટે ક્ષયના રોગીને તેલ ખાવામાં હરકત નથી. આટલી ભલામણ કરીને આ ક્ષયનો નિબંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

ક્ષયરોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. ડિંગળોક તોલા ૪, મોતીની છીપની ભસ્મ તોલા ૨, સાખરભસ્મ તોલા ૨, શંખભસ્મ તોલા ૨, લોહભસ્મ તોલા ૨, પ્રવાલભસ્મ તોલા ૨, કુલાવેલો ટંકણુ તોલા ૨, ગળોસત્ત્વ તોલા ૨, શીતોપલાદિ ચૂણું તોલા ૪, લવિંગ તોલા ૧, સોનાનો વરણ તોલા ૦ા અને કસ્તૂરી બે આનીભાર; ઉપરની સઘળી વસ્તુ સાથે મેળવી તેને ૪૮ કલાક ખલ કરવો. પછી દરરોજ સવારસાંજ ૧

ક્ષયરોગ

૧૬૨

રતીથી ૧ વાલ સુખીતું પડીકું મધ અને પીપર સાથે ખાવાથી ક્ષય, ઉધરસ અને શ્વાસ મટી જાય છે.

૨. શીતોપલાદિ ત્ર્યઠણુઃ—હિંગજોક તોલા ૨, લવિંગ તોલા ૧, સાળરભસ્મ તોલા ૧ અને શીતોપલાદિ ચૂર્ણ તોલા ૪, ઉપરની ચાર વસ્તુને એક દિવસ ખલ કરી, તેમાં ૧૦ તોલા મધ મેળવી તેનો અવલેહ બનાવી દિવસમાં ત્રણ વખત બપોળે આની-ભાર ચાટી, તે ઉપર અરડૂસો તોલા ૧ અને ૦૧ તોલા એલચીનો કાવો કરી, મધ નાખી પીવાથી ક્ષય પર ઘણી સારી અસર કરે છે.

૩. હિંગજોકની ગોળીઃ—હિંગજોક તોલા ૦૧, ઘોળાં મરી તોલા ૧, લવિંગ તોલા ૦૧ અને વજનાગ તોલા ૦૧, એ ચારેને એક દિવસ આકડાના દૂધમાં પલાળી મૂકી, બીજે દિવસે પાકા પાનનો રસ નાખી ચોવીસ કલાક ઘૂંટવું. પછી મરી પ્રમાણે ગોળી વાળી તેને શીશીમાં ભરી મૂકવી. એ ગોળી દિવસમાં એથી ત્રણ વાર પાણી સાથે ગળીને ઉપર એક રૂપિયાભાર ચોખ્ખું ધી ગરમ કરીને પીવું જેથી ક્ષય, કફ અને ખાંસી મટે છે.

૪. લવિંગાદિ ગુટિકાઃ—કુલાવેલો ટંકણ તોલા ૧, શુદ્ધ મનસીલ તોલા ૧, હિંગજોક તોલા ૧, મરી તોલા ૦૧, પીપર તોલા ૦૧, ખેરસાલ તોલા ૦૧ અને લવિંગ તોલા ૦૧, ઉપરની વસ્તુને વસ્ત્રગાળ કરી ૨૪ કલાક કોરી ઘૂંટી, આદુના રસમાં ૧ દિવસ ઘૂંટી ગુંબ પ્રમાણે ગોળી કરી, દરરોજ એ અથવા ત્રણ વખત મધ-પીપર સાથે અકેક ગોળી આપવાથી ક્ષય મટે છે.

૨-વેદ અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. ક્ષયરોગ માટેઃ—બંગભસ્મ અરડૂસીમાં મારેલ વાલ એક તથા શીતોપલાદિ શારંગધર સંહિતાના પાઠ પ્રમાણે બનાવેલ એ આનીભાર, માખણ સાથે લેવાથી શરૂ થતો ક્ષય મટે છે.

પંદર શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૨. ચતુર્મુખ રસ:-પારો, ગંધક, લોહભસ્મ અને અબ્રક-ભસ્મ, એ પ્રત્યેક ચાર તોલા તથા સુવર્ણભસ્મ એક તોલો લઈ, ખરલમાં ખૂબ ખારીક વાટી, કુંવારના રસની ભાવના આપી, ગોળો વાળી એરંડાનાં પાન વીંટી દોરો બાંધી, દાણુના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ રાખી મૂકી, પછી થોથે દિવસે કાઢી ખરલમાં નાખી ખારીક વાટી બધા રોગમાં વાપરવું. પાવલીભાર ત્રિફળા તથા મધ સાથે આપવું. એ દવા બાધા પછી ઉપર દૂધ પીવું. આઘી ક્ષય, ઉધરસ, કોહ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, શૂળ, ધાસ, મંદાગ્નિ, હેડકી, અમ્લપિત્ત, અપસ્માર, ઉન્માદ, હરસ તથા આમડીનાં ઘણાંખરાં દરદો મટે છે અને આ દવા ઘણીજ પૌષ્ટિક માલૂમ પડી છે.

૩. સુવર્ણ વસંતમાલતી એકથી બે ચણોડીભાર લીંડીપીપર તથા મધ સાથે અથવા શીતોપલાદિ ચૂર્ણ સાથે આપવાથી શરૂ થતો ક્ષય મટી વ્ધય છે.

૩-વેંઘ ભૂરાભાઈ આયુર્વેદ ત્રિવેદી-ભાદરોટ

ક્ષય માટે:-વસંતમાલતી, અબ્રકભસ્મ, ચોસડ પહોરી પીપર અને શીતોપલાદિ એકત્ર કરી આપવાથી થતો ક્ષય અવશ્ય મટે છે.

૪-વેંઘ ચૂનીલાલ જયકિશનદાસ-સુરત

૧. ત્રિપભજ્જવરાંતક લોહ:-હિંગણોકમાંથી કાઢેલો પારો તોલો ૧ તથા ગંધક (આમલસારી) તોલો ૧, કાજ્જી કરી પર્પટી બનાવી, તેમાં સુવર્ણભસ્મ તોલો ૦૧, લોહભસ્મ તોલા ૨, તામ્ર ભસ્મ તોલા ૨, અબ્રકભસ્મ તોલા ૨, બંગભસ્મ તોલો ૦૧, ગેરુ તોલો ૦૧, પ્રવાલભસ્મ તોલો ૦૧, મોતીની ભસ્મ તોલો ૦૧, શંખભસ્મ તોલો ૦૧ અને સીપભસ્મ તોલો ૦૧, એ સર્વને પર્પટી-માં ભેળવી ગુલાબજળમાં એક કલાક ખલ કરી, મોતીની બે સીપ

ક્ષયરોગ

૫૯૩

દવા માય તેટલી મોટી લઈ તેમાં ખલ કરેલી દવા ભરી સીપનેા સંપુટ બંધ કરી તેના ઉપર એક આંગળ બાઢી, ચીકણી મટોડીની કપડમટ્ટી કરી સુકાવી, બે મોટા અડાયાં-છાણાંની આંચમાં એવી રીતે પકાવવું કે, મટોડીનો રંગ લાલ ડેખાય. બાદ તરત કાઢી લઈ, ઠંડું થયા પછી તેની ઉપરથી મટોડી કાઢી નાખી સીપ સાથે દવાને ખારીક વાટી, તેમાંથી એક રતી લઈ શીતોપલાદિ ચૂર્ણ તોલો ૦૧ તથા જેઠીમધનું ચૂર્ણ બે આનીભાર અને અરડુસીનો રસ તોલા ૨ સાથે આપવાથી ક્ષયરોગ નાબૂદ થાય છે.

૨. અક્રીકની ભરમ:-અક્રીક ઉમદા લાલ રંગનો, સફેદ રેષા વગરનો બે તોલા લઈ, લૂણિયા દુધેસી (જે જમીન ઉપર પથરાયતી રહે છે તથા લૂણીની લાજી જેવાં પાતરાં થાય છે તે) અડધો શેર વજને લઈ તેનો લૂગદો બતાવી, તેની વચમાં અક્રીક મૂકી ગોળો કરી કપડમટ્ટી કરી સુકાવી અડધો મણુ જંગલી અડાયાં છાણાંની આગ્નિમાં પકાવી સ્વાંગ શીત થયે કાઢી લેવું, જેથી સફેદ ભરમ થશે. તેને ખૂબ ખારીક વાટીને રાખી મૂકવું. તેમાંથી અર્ધી કે એક રતી સુધી ખાવ જખાન બે તોલા, વરિયાળી બે તોલા, અધકચરાં ખાંડી પાણીમાં ત્રણ કલાક ભીંજવી ચોળી લુઆળ કાઢી તેમાં જરા સાકર નાખી પીવું. દરેક વખતે લુઆળનું પાણી પાશેર વજને લેવું. આ ઉપાય એક માસ સુધી લાગલાગટ રાખવાથી ક્ષય, ઉરઃક્ષત અને ખાંસીને અવશ્ય નાબૂદ કરે છે. ક્ષયના નખળી હાલતના દર્દીઓને પણ આ ઉપાયથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.

૫-વૈધ રાત્રવજી માધવજી-ગોંડલ

૧. ક્ષયરોગના અતિસાર માટે:-મોરચૂથાની ભરમ તોલો ૧, અદીલુ તોલો ૧ અને ગળોસત્તવ તોલો ૧, ખારીક વાટી તુલસીના રસની એક ભાવના આપી રતી પ્રમાણની ગોળીઓ કરી સવારસાંજ આપવાથી ઝાડો બંધ થાય છે.

૫૯૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૨. ક્ષયના સોજા માટે:-નિસોતર, પીપર અને ગરમાળાનો ગોળ ક્ષયના દરદીને ઘી, સાકર તથા મધમાં આપવાથી આવેલા સોજા મટી જાય છે.

૩. ક્ષયકેસરી રસ:-મરી, પીપર, કુલાવેલી ફટકડી અને નવસાર એ દરેક બે બે તોલા તથા વછનાગ એક તોલો મેળવી ખારીક વાટી એક રતીપૂર સાકરમાં આપવાથી ક્ષય, ઉધરસ, પ્રલેપ્ત, શરદી, ખાળકનું ઉઠાંટિયું વગેરે મટે છે.

૬-વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ-કૃપાવણ

૧. રાજ્યક્ષમા:-કાંચનભસ્મ લેપજ્ય રતનાવલિના પાક પ્રમાણે આપવાથી રાજ્યક્ષમા મટે છે.

૨. રાજ્યક્ષમા માટે:-શૃંગાર અબ્જકનો પ્રયોગ પણ સાધારણ રીતે ફાયદો કરે છે.

૭-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

ખઠ્ઠુરાદિ ઘૃત:-ખજૂર, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ફાલસા, પીપર, બોરડીનાં પાનનો કલ્ક અને સિંધવ એનું ઘૃત સિદ્ધ કરી આપવાથી સ્વસ્થોદ, ઉધરસ, શ્વાસ અને જ્વરમાં સારું કામ કરે છે.

૮-વૈદ્ય મંગળભાઈ ભૂધરભાઈ-બાવળા

ક્ષય માટે:-ગળોસત્ત્વ તોલો ૦૧, પીપર બે વાલ, સુવર્ણ-માક્ષિક ભસ્મ એક વાલ, પ્રવાલભસ્મ બે રતીભાર, મધ તોલો ૦૧ અને ઘી તોલો ૦૧૧ મેળવી, દરટાંકે આ ચાટણ ઉપર પ્રમાણેના વજને લેવાથી રાજરોગ, જ્વર, શરીરની ઉષ્ણતા, ઉધરસ, શ્વાસ તથા ધાતુની ક્ષીણતાને મટાડે છે. ઘણુંજ ઉત્તમ છે.

૧૧-ઉરઃક્ષત, કાસ, હિક્કા, શ્વાસ અને સ્વરમંગ

ઉરઃક્ષતઃ-આ રોગ પણ ક્ષયમાજ અંતરભૂત થાય છે. તથાપિ ક્ષયમાં જેમ માનસિક વિચાર અને આહારવિહારના યોગે અનુલોભ તથા પ્રતિલોભ બંધનનો ક્ષય (શોષ) રોગ થાય છે, તેમ ઉરઃક્ષતમાં જણાતું નથી. પરંતુ ઉરઃક્ષતને આપણે આંગતુક ક્ષય કહીએ તો ચાલી શકે. કારણ કે પ્રચંડ ધનુષ્યની પણ્છ બળથી ચઢાવનારને, ભારે બોલે બિંચકનારને, પોતાના કરતાં વધારે બળવાન સાથે યુદ્ધ કરનારને, બિંચેથી પડનારને, બળદ, ઘોડા, હાથી, બિંટ ઇત્યાદિ નાસતાં પ્રાણીઓને પકડી રાખનારને, ગદા, લાકડાં, પથરા તથા અસ્ત્રોને ભેરથી ફેંકનારને, શત્રુનો નાશ કરનારને, મોટા સ્વરથી બણનારને, ઘણી ઝડપથી ચાલનારને, મોટી નદીઓ તરનારને, ઘોડાની બરાબર ધસીને દોડનારને, એકદમ મોટી છલંગ મારનારને અથવા મહાયુદ્ધાદિ સાહસનાં કામો કરનારને અને અત્યંત મૈથુન કરવાથી જે પુરુષ અશક્ત થઈ ગયો હોય તેને, હૃદયમાં શ્વાસ ભરાઈ આવવાથી સાધકપિત્તનો અતિયોગ અને અવલંબન કરીને હીનયોગ થવાથી, તેની ત્વચામાં રહેલા કલેદન કરીને વ્યાનવાયુ સૂકવી નાખે છે, તેથી તેનું ઓજસ (તેજ) ઘટી જાય છે. સાધકપિત્તનો અતિયોગ અને પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી હૃદયમાં દુખાવો ઉત્પન્ન થઈ, પાનવાયુએ અવલંબન કરીને હીનયોગ કરેલો હોવાથી તેને ભેરથી લૂખી ખાંસી આવે છે. પાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી તે અવલંબન કરીને સૂકવે છે, તેથી ખાંસખાંમાં દુખાવો થાય છે. પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી અને સમાનવાયુનો કલેદન કરી સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી શરીર

૫૯૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

સુકાર્ષને થરથર કંપે છે. અપાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી પક્વા-શયમાં રહેલા આમને તે પચાવી શકતો નથી અને તે આમ સમાનવાયુના હીનયોગથી કોઠામાં જઈ રસને અનુગામી થાય છે, તેથી બ્રાજકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી તાવ આવે છે. હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તનો અતિયોગ થઈ તેને ઉદાનવાયુના હીનયોગને લીધે આક્ષેયક પિત્તમાં જતાં અટકાવ થાય છે, તેથી દગ્ધ થયેલું સાધકપિત્ત અત્યંત ખટાશને લીધે હૃદયમાં સોજો કરે છે અથવા ક્ષત કહેતાં ચાંદી પડે છે. સાધકપિત્ત વિદગ્ધ થવાથી મેઘા, ખુદ્ધિ અને ક્રાંતિનો હ્રાસ કરે છે, તેથી મન ચિંતાતુર તથા ઉદાસ રહે છે. જો અપાનવાયુમાં પિત્તનો મિથ્યાયોગ થયો હોય, તો પાતમ્બાઝાડા થાય છે. સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી અને અવલંબન કરીને પાનવાયુના અતિયોગે સૂકવી નાખવાથી, દુર્ગંધયુક્ત, રક્તમિશ્રિત, ગાંઠાવાળા, કાળા તથા પીળા રંગના કફના પુષ્કળ બળખા પડે છે. આવી રીતનાં આગંતુક કારણોથી ઉરઃક્ષત રોગ થાય છે. બીજી રીતે અત્યંત સ્ત્રીસેવનને લીધે સ્ત્રીઓનાં રૂપ, દર્શન, સ્પર્શનની ઇચ્છાથી મન વ્યગ્ર થાય અને અત્યંત સ્ત્રીસંભોગથી શુક તથા ઓજસનો અને તે પછી ક્રમે ક્રમે સાતે ધાતુનો ક્ષય થાય. તેમાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વાયુના અતિયોગથી અને કફના હીનયોગથી પિત્ત દગ્ધ થઈ હૃદયમાં જે ક્ષત (ચાંદી) ઉત્પન્ન કરે છે, તે પણ ઉરઃક્ષત ગણાય છે. જો કે બીજો પ્રકાર માનસિક વેગને આધીન થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ અમારા વિચાર પ્રમાણે તો તે પણ આગંતુકમાંજ ગણી શકાય છે. કારણ કે ક્ષયના પ્રકરણમાં નિદાનશાસ્ત્રે અતિમૈથુનથી ઉત્પન્ન થતો વ્યવાય-શોષી નામનો એક લેહ લખ્યો છે. માત્ર તેમાં ચાંદી પડતી નથી અને ઉરઃક્ષતમાં ચાંદી પડે છે, એટલોજ ફેર છે.

જે ઉરઃક્ષતમાં સંપૂર્ણ લક્ષણો ન દેખાયાં હોય, જેનો જઠ-

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિંકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૫૯૭

રાત્રિ પ્રદીપ્ત હોય, જેના માંસના લોચા ગળી ગયા ન હોય અને જેને ઉરઃક્ષત થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય, તેનો વ્યાધિ પરાણે મટે છે. પરંતુ જેને છાતીમાં વેદના થાય છે, લોહીની ઊલટી થાય છે, ખાંસી સાથે શોષનો ઉપદ્રવ હોય છે, અંડકોષ, પાંસળાં, ખરડો અને કમ્મરને બાણેખાંધી લીધાં હોય એવાં દુઃખે છે, મળ સુકાઈ જાય છે અથવા પાતળા આડાં થાય છે તથા જેના શ્વાસ-માંથી દુર્ગંધ છૂટે છે, તે ઉરઃક્ષતનો રોગી બચતો નથી.

કાસરોગઃ—(ખાંસી) જેનાં નાક અને મુખમાં ધુમાટો પેસી જવાથી દમ ફાંધાયે હોય, મોઢા તથા નાકમાં ધૂળ તથા ઝેણુ (રજોટી) પેસી ગઈ હોય. છાતીમાં દમ ભરાઈ જાય ત્યાં સુધી કમ્મર ત કરતો હોય, તેને અથવા લૂખા અન્નનું સેવન કરવાથી, ઘણી ઉતાવળથી જમતાં અન્નોદકનું અંતરીક્ષ જવાથી (અંતરાશ જવાથી) મળમૂત્રાદિકના વેગને દાબી રાખવાથી અને છીંક આવતી અટકાવવાથી પાનવાયુને અતિયોગ થઈને તે ઉદાનવાયુમાં મળી જવાથી કફ-પિત્ત મળીને એકદમ મુખમાર્ગે બહાર નીકળે, તે વખત રોગીનો અવાજ કૂટેલા કાંસાનો જેવો સંભળાય છે. અર્થાત્ તેને ઉધરસ આવે છે, તેથી વિદ્વાનો એ રોગને કાસરોગ કહે છે. એ ખાંસી વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ક્ષતથી અને ક્ષયથી એવા પાંચ પ્રકારથી થાય છે. પરંતુ એ પાંચ પ્રકારની ખાંસી પૈકી પ્રથમના ત્રણ પ્રકારની ખાંસી બે કે સાધ્ય છે, પરંતુ તેની ઉપેક્ષા કરી (બેદરકારી રાખી) નિયમિત ઇલાજ ન કરવામાં આવે, તો તે બધી ખાંસીઓ ક્ષયરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપર જણાવેલી ખાંસીઓ એકએકથી ઉત્તરોત્તર ચઢતી અને બળવાન છે. તે પાંચ પ્રકારની ખાંસીનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો બાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ માધવનિદાન વાંચીને બાણી લેવાં. અત્રે માત્ર એટલુંજ કહેવાનું છે કે, વાયુની ખાંસીમાં મળ અને કફ સુકાઈ જાય છે; પિત્તની ખાંસી-

૫૬૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

માં ઝાડા, ઊલટી અને છાતીમાં બળતરા થાય છે; કફની ખાંસીમાં મોઢું ચીકણું, શરીર ભારે અને અન્ન પર અભાવ થાય છે; ક્ષતની ખાંસીમાં ઉરઃક્ષતમાં કઠ્ઠા પ્રમાણેનાં લક્ષણો થાય છે અને ક્ષય-ખાંસીમાં ક્ષયરોગમાં કઠ્ઠા પ્રમાણેનાં લક્ષણો થાય છે, તેથી અમે વિશેષ વિવેચન કર્યું નથી. ખાંસીના રોગનાં બળ અને વર્ણ, માંસ અને ઝોજસ, ક્ષીણ થયાં નથી, ત્યાં સુધી તેને સાધ્ય ગણેલી છે, જ્યારે બાકીની ખાંસી અસાધ્ય છે. એને માટે આપણી એક કહેવત પ્રમાણે ‘લડાઈનું ઘર હાંસી અને રોગનું ઘર ખાંસી’ છે.

હિઝારોગ:-બળતરા કરવાવાળા, પેટ ચઢાવનારા અને સળેખમ કરે એવા લૂખા પદાર્થોને આહાર કરવાથી, હિમ જેવું ઠંડું પાણી પીવાથી, ટાકું-શીંગું ખાવાથી, વાસી ઠંડા પાણીએ નાહવાથી, મુખમાં અને નાકમાં ધૂળ તથા ધુમાડો પેસી જવાથી, તડકામાં ઘણું રખડવાથી, બહાર પવનમાં ઉવાડા પડી રહેવાથી, ઘણો ભાર વહેવાથી, કાસદું કરવાથી, મળ-પૂત્રાદિકના વેગને દાખી રાખવાથી અને ઉપવાસ કરવાથી માણસને હેડકી, શ્વાસ, (દમ) અને કાસ (ઉધરસ) થાય છે. જ્યારે ઉદાનવાયુ હીનયોગને પામી, પાનવાયુને જોરથી ખેંચે છે, ત્યારે ‘હિગહિગ’ શબ્દ કરતો પાનવાયુ કલેજું, પ્લીહા અને આંતરડાંને જાણે મુખ સુધી ખેંચી લાવતો હોય એમ ઉપર ચઢે છે, તેથી તેનું નામ વિદ્વાનોએ “હેડકી” આપ્યું છે. જ્યારે હૃદયમાં કફ તથા વાયુનો મિશ્રાયોગ થાય છે. એટલે પિત્તનો હીનયોગ થવાથી (૧) અન્નજ, (૨) યમજા, (૩) ક્ષુદ્રા, (૪) ગંભીરા અને (૫) મહતિ એવી પાંચ પ્રકારની હેડકી ઉત્પન્ન થાય છે; તેનાં જુદાં લક્ષણો નિદાનશાસ્ત્રમાંથી જાણી લેવાં. પરંતુ જે હેડકી આવવાથી જેનું શરીર તણાઈને કામઠાં જેવું થાય છે અને રોગીની દષ્ટિ ઊંચી ચઢી જઈ તે બેભાન થઈ જાય છે, જેનાથી ખોરાક લેવાતો નથી તે રોગીના બચ-

ઉરઃક્ષત, કારસ, હિક્કા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ પદ્ધતિ

વાની આશા નથી. અને જે રોગીને ગંભીરા તથા મહત્તિ નામની હેડકી થઈ હોય તેઓ ખચતા નથી. જે હેડકીમાં રોગીનું શરીર વિકારથી ગ્રસ્ત થયું હોય, જેણે અન્ન છોડ્યું હોય, જે અંગે કૃશ થતો જાય તથા હેડકીનો રોગી વૃદ્ધ ડિંવા ઘણોજ વિધવાસકત હોય એવાં લક્ષણોવાળા કોઈ પણ રોગીને ઉપર લખેલા પાંચ પ્રકારની હેડકીમાંથી કોઈ પણ જાતની હેડકી થઈ હોય, તો તે રોગી ખચતો નથી. જે હેડકીમાં રોગી લવારો કરે છે, શૂળ નીકળે છે, ખેલાન થાય છે અને તૃષ્ણા ઘણી લાગે છે, તે હેડકી અસાધ્ય છે.

શ્વાસરોગ:-જે માણસનો અપાનવાયુ અતિયોગને પામે અને સમાનવાયુમાં પિત્તનો અતિયોગ થાય, તેથી સમાનવાયુ પાનવાયુમાં જઈ તેનો અતિયોગ કરે, એટલે સાધકપિત્ત પાનવાયુથી ઉદાનવાયુને છૂટો પાડી નાખે, એટલે હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કંદને વાયુ સૂકવી નાખે, જેથી ફેફસાં પોતાનું કામ બરાબર કરી શકે નહિ. તેથી શ્વાસની નળીમાંથી ધમનિઓ નાભિસ્થાનથી જે પવનને ધમે છે, તેનો ધમેલો પવન ફેફસાં લઈ શકે નહિ; એટલે રોગીને નીચેનો શ્વાસ નીચે અને ઉપરનો શ્વાસ ઉપર રહી ગયેલો જણાય. અર્થાત્ તેના હૃદયમાં, ફેફસાંમાં, ચક્રતમાં, પ્લીહામાં અને કંદમાં સુકાયલો કંદ વધી પડવાથી બળખો હેઠો પડે નહિ, પવનના માર્ગો પવનને લઈ શકે નહિ, તેમ મૂક્રી પણ શકે નહિ; તેથી શ્વાસ ટૂંકો થઈ જાય તેને શ્વાસરોગ થયો છે એમ કહેવામાં આવે છે. જો એ શ્વાસરોગ હિક્કાની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થયો હોય, તો તે રોગી લાંબા કાળ સુધી પીડા પામીને જીવે છે; તે પણ જો કોઈ રોગના ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે રોગીને મોટે ભાગે મારી નાખે છે.

નિદાનશાસ્ત્રમાં મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વશ્વાસ, છિન્નશ્વાસ, તમકશ્વાસ અને ક્ષુદ્રશ્વાસ એવાં શ્વાસરોગનાં પાંચ નામ

૬૦૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

પાડેલાં છે, તેનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો નિહાનશાસ્ત્રમાંથી બહુ લેવાં. કારણ કે દરેક શ્વાસના લેહમાં વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી જુદાં જુદાં સ્વરૂપો જણાય છે, તેથી શરીરમાં જુદે જુદે સ્થાને જુદી જુદી પીડા થાય છે. પરંતુ શ્વાસરોગમાં વાયુના અતિયોગથી કફ સુકાય છે અથવા તે કફના અતિયોગથી વાયુનો હીનયોગ ઘટી જઈ રૂંધાય છે; એટલા માટે અમે જુદાં જુદાં લક્ષણો અહીં લખ્યાં નથી.

સ્વરભેદરોગ:-તાણીને મોટે અવાજે બોલવાથી, ઊંચે સ્વરે લજવાથી, ગળામાં વાગવાથી અને ત્રિષ ખાવાથી, વિકારયુક્ત થયેલો વાયુ ગળામાં સ્વરને વહેવાવાળી જે ચાર નળીઓ છે ત્યાં વૃદ્ધિ પામી અવાજને બંધ કરે છે, તેથી તે સ્વરભંગરોગ કહેવાય છે. એ સ્વરભંગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, સન્નિપાતથી, ક્ષયથી અને મેદથી થાય છે. એ રીતે છ પ્રકારનો સ્વરભંગ થાય છે.

ઘરડા માણસને, સુકાઈ ગયેલાને, ખાંસીના રોગીને, શ્વાસના રોગીને ક્ષયના રોગીને અને સંઘ્રકણીના રોગીને થયેલો સ્વરભંગ પ્રાણ લેનારો નીવડે છે. ટૂંકામાં જે સ્વરભંગ સામાન્ય કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો તે મટે છે, પરંતુ તે કોઈ રોગના ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે જીવની સાથે બંધ છે.

ખર્ષભસ્મ:-એક શેર જસત લઈ, તેને ઠીકરાના કલ્કેડામાં મૂકી, ચૂલા પર અઠાવી, નીચે ત્રીજ અગ્નિ કરવો. જ્યારે તેનો રસ થાય ત્યારે ખાખરની લીલી મૂળીથી અથવા કેવડાનાં મૂળ જે કેવડાના ઝાડના થડ સાથે લાગે છે, તે મૂળથી ઘૂંટતાં જવું. ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં જસતની ભસ્મ બની જશે. એ ભસ્મ બન્યા પછી તે કલ્કેડાને નીચે ઉતારી, ગરમ ગરમ હાલતમાં તેની વચમાં ખાડો કરી, બે શેર પારો પેલા ખાડામાં રેડી, કલ્કેડામાંની જસતની ભસ્મથી તેને

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૦૧

ઢાંકી દેવો અને ચૂલા ઉપર ચડાવી નીચે મંદ અગ્નિ આપવો; એટલે તાપથી પારો ભીડી જશે અને લીલાશ પડતી તે જસતની પીળી ભસ્મ થશે. તે ભસ્મને ખરલમાં નાખી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી, સરાવસંપુટમાં મૂકી, તેને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સરાવસંપુટમાં મૂકતી વખતે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે, નીચલા સરાવમાં ભસ્મ ભરાય અને ઉપરું સરાવ ખાલી ઢંકાય. તેમ ભટ્ટીમાં મૂકતાં ગજપુટનો ખાડો પ્રથમ અડાયા છાણુંથી પોણો ગજ ભરવો અને તે ઉપર ઢપડમટ્ટી કરેલા સરાવ સંપુટને ભસ્મવાળો ભાગ નીચે રહે તેવી રીતે ગોઠવીને ખાકીનાં છાણું તેની ઉપર ગોઠવીને અગ્નિ સળગાવવો. ભટ્ટી ગળી જઈ ઠંડી પડી જાય, એટલે સરાવ સંપુટને કાઢીને ફરી કુંવારના રસમાં ઘૂંટીને ફરી ગજપુટ આપવો. જેમ જેમ ગજપુટ આપતા જઈશું તેમ તેમ ભસ્મ ખીલતી જશે; એટલે પ્રથમ જે તે એક સંપુટમાં સમાતી હશે તો ખીલુ વાર જે સંપુટની જરૂર પડશે. એવી રીતે વીસ વખત ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ ખીલીને રતાશ પડતા પીળા રંગની થશે, એટલે ખર્પરભસ્મ તૈયાર થશે.

અંગભસ્મ:—કલાઈ પાટને શેર પાંચ લઈ, તેને લોખંડની પેણીમાં મૂકી, નીચે તીવ્ર અગ્નિ આપી તે ઓગળી જાય એટલે એક ઇંચ જાડી વડની મૂળી લઈ તે વડે ઘૂંટતા જવું; અને તેમાં થોડાં થોડાં કડવા સેકટા (સરગવા)નાં પાતરાં નાખતા જવાં. એટલે પાંચ શેર કલાઈમાં શેર એક પાતરાં નાખીશું એટલે તેની ભસ્મ થઈ જશે. પછી તે ભસ્મને કાઢી લઈ ખીલુ પેણીમાં નાખી, એક શેર આમળાંને સોળ શેર પાણીમાં ઉકાળી, ચાર શેર પાણી રહે તેટલો ઉકાળો તેમાં પચાવવો. તે પછી ચાર શેર ગોમૂત્ર પચાવવું. તે પછી એક શેર તલવું તેલ પચાવવું. એટલે કલાઈની શુદ્ધિ કરતાં, વખતે ભયંકર પરિણામ આવે છે, તે પરિણામ

૬૦૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ-૨ જો

નહિ આવતાં આ ક્રિયાથી સુખરૂપ શુદ્ધિ થાય છે. કારણ કે શાસ્ત્ર પ્રમાણે શુદ્ધિ કરતાં કલાઈને ગાળીને ત્રિકાના ઉકાળામાં નાખવાનું વિધાન કહેલું છે; પણ તપેલામાં ઉકાળો ભરી, તેના ઉપર ઘંટીના પડનું વજન મૂકી, તે ઘંટીના ગાળામાંથી પાંચ શેર તો શું પણ એક શેર કલાઈ તપાસીને રેડીએ તો મોટા બંદૂક જેવા અવાજ થઈ કલાઈ ઊડે છે; અને જો શોધન કરનાર વૈદ્ય દર વખતે ઉકાળો ખદલે નહિ, તો કલાઈ એટલું ભેર કરીને ઊડે છે કે, વજનદાર ઘંટીના પડને પણ જમીનથી બેત્રણ ગજ સુધી ઊંચે ઉરાડે! એટલા માટે એવી લયભરેલી ક્રિયાના જોખમથી કરી જઈને કેટલાક વૈદ્યો કલાઈ, સીસું તથા જસતની શુદ્ધિ કરવાનું પડતું મૂકી, અશુદ્ધ ધાતુની ભસ્મ બનાવે છે, જેથી તે ધાતુની ભસ્મો શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે અથવા વૈદ્યના કહ્યા પ્રમાણે કામ કરતી નથી. એટલા માટે અમે ઉપર લખ્યા પ્રમાણેની એક વાર ભસ્મ બનાવીને તેનું શોધન કરીએ છીએ. આથી ધાતુના દરેક પરમાણુમાં રહેલો દોષ નાશ પામી, ભસ્મ બળવાન અને નિર્દોષ બને છે. એ પ્રમાણેની કલાઈની ભસ્મ બનાવી, પછી મેંદીનાં લીલાં પાતરાં ભસ્મથી બમણાં લાવી, તેને પાણી છાંટ્યા વિના ગારીક જૂંદી, તૈયાર થયેલી કલાઈની ભસ્મ તે છૂંદેલાં પાતરાંમાં મેળવી દઈ, ટાટ અથવા ગુણુપાટના કકડા ઉપર તે પાતરાં સાથેની ભસ્મને બે આંગળ બડી પાથરવી અને તે પછી તેનો સખત અને કઠણ વીંટો વાળવો. તે વીંટો વળાયા પછી તેને મજબૂત કાથાની કે શણની દોરીથી ખૂબ કસીને બાંધવો. એવી રીતે બાંધેલા વીંટાને એક ડીબમાં ત્રણ છાણાં નીચે મૂકીને તે પર વીંટાને જોડવી, પાંચથી સાત છાણાં તેના પર મૂકી અગ્નિ આપવો, એટલે કલાઈની ભસ્મ ખીલી જશે. એ પ્રમાણે બે વખત મેંદીનાં પાતરાં સાથે અગ્નિ આપવાથી શુદ્ધ બંગભસ્મ થશે. આ ભસ્મ અશક્તને તથા ધાતુક્ષયવાળાને કાંઈ

ઉત્તરક્ષત, કાસ, હિકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૦૩

પણુ પથ્ય પાખ્યા સિવાય આપી શકાય છે. માત્ર રોગીને રોગનું પથ્ય કરાવવાની જરૂર છે, પણુ ભસ્મના પથ્યની કાંઈ જરૂર નથી.

નાગભસ્મ:—સીસું શેર પાંચ લઈ લોખંડની પેણીમાં મૂકી ચૂલે ચઢાવી નીચે અગ્નિ આપી, સીસાનો રસ થાય એટલે વડની મૂળીથી તેને ઘસતા જવું. ઘસતાં ઘસતાં છ કલાકમાં તેની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ તૈયાર થયા પછી ત્રિકુળાનો ઉકાળો, ગોમૂત્ર અને તેલમાં તેને શુદ્ધ કરવી. એ શુદ્ધિ થયા પછી તે ભસ્મને તપાવીને કેવળ ભસ્મ રહે એવી બનાવી, તે પછી વડનાં લીલાં પાતરાં શેર અઢી લાવી તેને બારીક છૂંદી, તે છૂંદેલાં પાતરાંમાં સીસાની ભસ્મ મેળવી દઈ, હાથથી ખૂબ મઠન કરી, તેને સરાવ સંપુટમાં ભરી, કપડમટ્ટી કરી, જેટલા સંપુટ થયા હોય તે સર્વને એક ગજપુટ અગ્નિનાં થરેથર ગોઠવી તાપ આપવો. ઠંડું પડ્યા પછી તે ભસ્મને કાઢી લઈ, ફરી વડનાં પાતરાંમાં ઉપર પ્રમાણે સંપુટ કરી, ગજપુટ અગ્નિ આપવો. એવી રીતે દસ વખત વડનાં પાતરાંના ગજપુટ આપવાથી રતાશ પડતી ધીળા રંગની વજનદાર પણુ ખીલીને કૂલેલી નાગભસ્મ તૈયાર થશે.

સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ:—સુવર્ણમાક્ષિક શેર પાંચ લાવી, તેને ખાંડીને દિવેલમાં (એરંડિયામાં) કાલવી સંપુટમાં ભરી, કપડમટ્ટી કરી ગજપુટના ખાડામાં દસ શેર અડાયાં નીચે પાથરી તે ઉપર પેલા સંપુટે મૂકી, તે ઉપર ખીજાં પાંચ શેર અડાયાં સિંચી ભટ્ટી સળગાવી અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયા પછી તેને કાઢી દિવેલમાં કાલવી કપડમટ્ટી કરી ઉપર પ્રમાણે આંચ આપવી. એવી રીતે ત્રણ પટ દિવેલના આપવા, તે પછી સુવર્ણમાક્ષિકને ખાટા દહીંમાં અથવા ખાટી છાશમાં મઠન કરી, સરાવ સંપુટમાં ભરી, કપડમટ્ટી કરી રહેવા દેવાં. તે પછી ગજપુટના ખાડાને સાફ કરી તેની વચમાં એટલે ખાડાની ચારે બાજુએ ચાર ચાર આંગળ

૬૦૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

જગ્યા ખાલી રાખી, અડાયાં સિંચવાં અને ખાલી રહેલી જગ્યામાં ડાંગરનાં છાલાં પૂરતા જવું. એ પ્રમાણે પોણા ખાડો ભરાય એટલે તેના ઉપર માક્ષિકાના કપડમટ્ટી કરેલા સંપુટ ગોઠવવા, અને તેના ઉપર બીજાં છાણું તથા ડાંગરનાં છાલાં ભરીને તેને ઢાંકી દેવાં. પછી તેમાં અગ્નિ સળગાવવો તે એવી રીતે કે, ચારે બાજુએ થોડું થોડું ઘાસતેલ રેડી દિવાસળીથી સળગાવી દેવું, એટલે એક-સરખો તાપ થશે અને ધુમાડો બહુ થશે નહિ. એ લઠ્ઠી ત્રણ દિવસે અથવા ચાર દિવસે બળીને ઠંડી પડી જાય છે. તે ઠંડી પડ્યા પછી સંપુટમાંથી સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ કાઢી લઈ, છાશમાં વાટી, ઉપર પ્રમાણે કપડમટ્ટી કરી, ગજપુટના ખાડામાં છાલાં તથા અડાયાં ભરી, સંપુટ ગોઠવી બીજી આંચ આપવી. એ પ્રમાણે દસ આંચ આપવાથી સુવર્ણમાક્ષિકની બારીક, વજનદાર પણ કદમાં ફૂલેલી, પાકા જાંબુના રંગ જેવી શુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ થશે. આ ભસ્મ ગરમીનાં આંદાં તથા વિસ્ફોટકમાં પણ કામ કરે છે.

રસસિંદૂર:—હિંગળોકમાંથી કાઢેલા પારો તોલા આગીશ લઈ તેમાં એસી તોલા ગંધક મેળવી કાજળી કરવી. તે કાજળીને કુંવારના રસનો એક પુટ આપી સુકાતાં સુધી વાટી, પાંચ રત-લિયા અગનશીશી લાવી તે શીશીનું સુખ ઉઘાડું રાખી, સુલતાની મટોડીથી સાત કાપડમટ્ટી કરી સૂકવી, તેમાં પેલી કાજળી ભરી, વાલુકાયંત્રમાં મૂકી બત્રીશ પહોરનો મંદ-મધ્ય અગ્નિ આપવો. જ્યારે તેમાંથી ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય ત્યારે શીશીના મોં ઉપર ઇંટનો ખૂચ બનાવી ચૂનો અને ગોળમાં ખરડી શીશીના સુખ ઉપર ખરાખર બેસતો કરવો. તે પછી વાલુકાયંત્રની નીચે તીવ્ર અગ્નિ આપવો. એવી રીતે ચાર દિવસ અને ચાર રાત્રિ અખંડ અગ્નિ આપી, પછી તેને ઠંડું પડવા દેવું. વાલુકાયંત્ર બિલકુલ ઠંડું પડી જાય એટલે શીશી કાઢી લઈ તેની કપડમટ્ટી દૂર કરી શીશીને

ઉરાંક્ષત, કાસ, હિંકાં, યાસ અને સ્વરભંગ ૬૦૫

ફેડી, શીશીના મધ્યભાગમાં તથા ગળામાં ચોંટેલો અરુણ રંગનો રસસિંદૂર કાઠી લઈ તેને ત્રણ દિવસ ખરલમાં ફેરો વાટી, કાચની શીશીમાં ભરી મૂકવો.

દરદમ:-એક શેર હિંગળોક લાવી તેને ખરલમાં વાટી લીં-
ણુના રસનો એક પટ દઈ, વાટતાં વાટતાં સૂકવી નાખી જે ભૂકે
તૈયાર થાય તેને શીશીમાં ભરી રાખવો.

કણ્ઠાચૂર્ણ:-કાચો હિંગળોક શેર ૦૧ લઈને ત્રણ દિવસ લગી
ખરલમાં ઘૂંટી પછી પીપર શેર ૧ લાવી ખાંડી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ
કરી, હિંગળોકવાળા ખલમાં હિંગળોકમાં થોડું થોડું મેળવતા
જઈ ઘૂંટતા જવું. જ્યારે તમામ પીપર હિંગળોક સાથે મળી જાય
ત્યારે તેને શીશીમાં ભરી લેવું.

વાસાદિ ચૂર્ણ:-અરડૂસાનાં પાતરાં શેર પાંચ લાવી, તેની
નસો તથા ડાંખળાં દૂર કરી, એક તપેલામાં ભરી, તેના ઉપર પંદર
શેર પાણી રેડી ચૂલે ચડાવવું. ચૂલે ચડાવ્યા પછી તેમાં સિંધવ શેર
૦૧, સંચળ શેર ૦૧, ખડિયોખાર શેર ૦૧, જવખાર શેર ૦૧, ખંજ-
ડીખાર શેર ૦૧, સૂરોખાર શેર ૦૧ તથા પાપડખાર શેર ૦૨નું
ચૂર્ણ કરીને નાખવું અને ઊકળતું પાણી તમામ ખળી જાય તથા
અરડૂસાનાં પાતરાં દાઝે નહિ તેમ પાણી રહી જાય નહિ એવી
રીતે તમામ પાણી ખાળી મૂકી, પછી તે ખાફેલા પાલાને તડકે
સૂકવી, તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, મજબૂત બૂચવાળી શીશીમાં ભરી
રાખવું. આ વાસાદિ ચૂર્ણ શિયાળામાં કે ઊનાળામાં બનાવવું.
વળતપાણી થયા પછી બનાવશે તો ક્ષાર પીગળી જશે અથવા
શીશીને બૂચ ખરાખર નહિ મારો તો ચોમાસાની હવાથી ક્ષાર
પીગળી જશે; એટલે એ ઔષધ ફેંકી દેવું પડશે.

શંખલસ્મ:-શંખ શેર પાંચ લાવી તેના કટકા કરી ઠીખા-

૬૦૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા--ભાગ ૨ જે

માં ભરી, ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી ઠંડું પડ્યા બાદ તેને કફને કાપવાવાળો બનાવવો હોય, તે આકડાના દૂધમાં ઘૂંટી તેની ટીકડીઓ કરી સૂકવી માટીની ઠીબમાં મૂકી તેને ગજપુટ અગ્નિ આપી, ઠંડું પડે એટલે કાઢી લઈ શીશીમાં ભરી લેવી.

પ્રવાહલસ્ત્રમઃ—પરવાળાની બાડી ડાંખળી સડીને કાણું ન પડ્યાં હોય એવી રાતા રંગની શેર પાંચ લઈ તેને ઠીબમાં મૂકી, ગજપુટ અગ્નિ આપી, લસ્ત્રમ બનાવવી. તે લસ્ત્રમને કાઢી લઈ, જે શક્તિ માટે વાપરવી હોય, તે એક પુટ દૂધનો તથા એક પુટ કુંવારના રસનો આપી, ગજપુટ આપવો; અને જે વાયુની ખાંસીમાં અથવા જેની છાતીમાં આંદી પડી નથી એવી ખાંસી કે ક્ષયમાં વાપરવી હોય, તે આકડાના દૂધનો પુટ આપી ગજપુટ અગ્નિ આપવો; પછી તેને વાટી શીશીમાં ભરી લેવી.

કનકકૃષ્ણ પુટપાકઃ—જવખાર તોલા બે અને કાળાં મરી તોલા બેને વાટી ચૂર્ણ કરી, ધંતૂરાનાં લીલાં ફળ લાવી તેની ચાર ચીરી કરી, દરેક ફળમાં અર્ધાં તોલાને આશરે ઉપલો ભૂકો ભરી, તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી, ધંતૂરાનાં ફળ અફાય એટલે અગ્નિ આપી તેને કાઢી લઈ, ગરમ ગરમ વાટી, તેની મઠના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી, છાંયામાં સૂકવી ભરી રાખવી.

અહિરાદિ ગુટિકાઃ—આકડાનાં ફૂલની મીઝ શેર એક, લવિંગ શેર એક અને જાંચી બતનો કાથો શેર એક લઈને ભેગાં ખાંડીને તેનો એક લોથો બનાવી તપેલીમાં ભરવો. પછી તે તપેલી કરતાં જરા મોટા મોઠાની બીજી તપેલી લઈ તેમાં પાણી શેર બેને આશરે મૂકી, તે તપેલી ઉપર ચારણી મૂકી, તે ચારણીમાં પેલા ભૂકાવાળી તપેલી જાંધી પાડી, તે બેઉ તપેલીઓને સગડીમાં ઠેાઢસા સળગાવી તે ઉપર મૂકવી. એટલે પાણીની વરાળ થઈ,

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિંમ્ન, ધ્યાસ અને સ્વરભંગ ૧૦૭

ચારણીનાં છિદ્રમાંથી થઈ તપેલી માંના ભૂકાને ખાશી નાખશે. તે બદ્ધાયા પછી તેને ખૂબ ઝીણું વાટી તેની વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી, તડકે સૂકવીને ભરી રાખવી.

દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:—ખાવાની ભરૂચી તમાકુ શેર ૦૧, કાળાં મરી શેર ૦૧ તથા કાળી દ્રાક્ષ શેર ૦૧૧ લઈ પ્રથમ તાંબાકુ અને મરીને ઝીણું વાટી વસ્ત્રગાળ કરવાં. પછી દ્રાક્ષમાંથી ઠણિયા કાઢી પેલો ભૂકો તેમાં મેળવી ખૂબ ખાંડી, એકરસ થઈ બંધ ત્યારે તેની મરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળી, શીશીમાં ભરી મૂકવી.

પીળો ધ્યાસકુઠાર:—મનસ્વીલ શેર અર્ધો તથા મરી અર્ધો શેર લઈ એ બંને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, ખરલમાં ખૂબ ઝીણું વાટી તેમાં આદાનો રસ નાખી ખારીક વાટી, વાટતાં સુકાઈ બંધ ત્યારે શીશીમાં ભરી મૂકવો.

રાજમૃગાંક:—પારો તોલા ૬, કલાઈ તોલા ૬, નવસાર તોલા ચાર અને ગંધક તોલા આઠ લઈ, કલાઈને ગાળી તેમાં પારો મેળવવો, એટલે તે કલાઈ ખરલમાં વટાશે. પછી તેમાં ગંધક તથા નવસાર નાખી કાજળી બનાવી, અગનશીશીમાં ભરી, વાલુકાય-ત્રમાં મૂકી ખાર પહોર અગ્નિ આપવો. અગ્નિ આપતાં બંધારે ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય, ત્યારે રસસિંદૂરની માફક તેના મોઢા ઉપર ઇંટનો ખૂચ મારી તેજ અગ્નિ આપવો. એટલે શીશીને તળિયે સુંવાળી સોનાના રંગ જેવી ભરમ તૈયાર થશે. જો તે ભરમમાં વજનદાર કાળો કીટો રહી બંધ તો તે કીટો ફેંકી દેવાનો છે અને શીશીની આબુમાં રસસિંદૂર જેવો પદાર્થ વળગેલો મળી આવશે; તેને જુદો કાઢી લેવો તથા શીશીના કાટા આગળ ગળામાં સફેદ ખાર વળગેલો મળશે તેને જુદો કાઢી લેવો. સોનેરી રંગનો મૃગાંક ક્ષય, ખાંસી અને પ્રમેહ માટે સારો છે. રાતા રંગનો મૃગાંક

૬૦૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૨ ને

માખણ સાથે અથવા દૂધની મલાઈ સાથે આપવાથી ખાંસી મટાડી તવાઈ ગયેલા માણસને શક્તિ આપી પુષ્ટ બનાવે છે. ઉપરથી નીકળેલો ક્ષાર મધમાં આપવાથી સૂત્રી ખાંસીને લોલી બનાવે છે.

સૂર્યાવર્ત:—એક માટીની હાંડલી ૨ શેર ચોખા ચડે એવડી લઈને તેને તળિયે હાથીદાંતનો વહેર અર્ધી હાંડલી સુધી દાળીને ભરવો. તે વહેર ઉપર સૂરોખાર શેર એક મૂકવો. તેના ઉપર ધીજો દાંતનો વહેર હાંડલી ભરાય એટલો દાળીને ભરવો. તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી સગડીમાં કોલસા સળગાવી મેદાનમાં સગડી મૂકી, તે ઉપર હાંડલી ચડાવવી, એટલે વહેર બળવા માંડશે. જે મેદાનમાં મૂકીશું નહિ તે તેની ગંધથી આપણે અકળાઈ જઈશું. તે વહેર બળવા માંડશે એટલે સૂરોખાર ફૂલવા માંડશે. જેમાં એટલો મોટો ગડગડાટ થશે કે જાણે હાંડલી ફૂટી ગઈ, પણ તેથી હાંડલી ફૂટતી નથી અને સૂરોખાર બળીને ઊડી જતો નથી. એ પ્રમાણે તમામ દાંતનો વહેર બળી જાય અને ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય, એટલે વહેરની રાખોડી કાળી પડી ગયેલી જુદી કાઠી નાખી, હાંડલીને તળિયે બેઠેલો સૂરોખાર લઈને વાટીને શીશી ભરી મૂકવી. જેની છાતીમાં ચાંદ્રી પડી હોય અથવા છાતીમાં દાહ સાથે ખાંસી હોય અથવા પેશાબ પર તનબ મારતી હોય તેમાં આ રસ ઉત્તમ પ્રકારે કાર્ય કરે છે.

કંટકાર્યાવલેહ:—લોંચરીગણીનું પંચાંગ લીલું દશ રતલ લાવીને તેને જરા છૂંદીને ચાર મણ પાણીમાં ઉકાળવું. બ્યારે એક મણને આશરે પાણી બાકી રહે, ત્યારે કપડે ગાળી લઈ, તે ઉકાળાને કઠાઈમાં નાખી ગળો, અન્વક, ચિત્રો, મોથ, કાકડાશિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધમાસો, ભારંગમૂળ, રારના અને વડકચૂરો એ બાર એસડ ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તે ઉકાળામાં મેળવવું. ત્યાર પછી સાકર એંસી તોલા, ઘી બત્રીશ

ઉરક્ષત, કાસ, હિંકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૦૬

તોલા અને સરસિયું તેલ બત્રીશ તોલા મેળવી ઉકાળામાં નાખી ઊકળતાં ઊકળતાં જ્યારે માવા જેવો થાય, ત્યારે તેને ટાઢો પાડી, મધ બત્રીશ તોલા, વાંસકપૂર સોળ તોલા અને પીપર સોળ તોલાનું ચૂર્ણ કરી, તે અવલેહમાં મેળવી કાચની અરણીમાં ભરી રાખવો.

દ્રાક્ષાસવઃ—કાળી દ્રાક્ષ શેર દશ તથા ધાવડીનાં ફૂલ શેર વીશ અને ગોળ શેર વીશ એ ત્રણેને બાર મણ પાણીમાં પલાળવાં. પછી દ્રાક્ષ ફૂલી જશે તેને હાથેથી ચોળી નાખવી. એ પછી એને ચૂલા પર મૂકી ઉકાળવું. જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે કપડાથી ગાળી તેમાં વાયવડિંગ, ત્રાયમાણ, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર અને કાળાં મરી એ પ્રત્યેકનું આઠ આઠ તોલા ચૂર્ણ મેળવી તે ઉકાળાને ફરી ચૂલે ચડાવી બે ઊભરા આવે એટલો ઉકાળી, ટાઢો પડ્યા પછી કાચની પેચવાળી અરણીઓમાં ભરી તે અરણીઓને તડકે તથા ઝાકળે રહેવા દેવી. ઢોઢ મહિનો થયા પછી દ્રાક્ષાસવ તૈયાર થશે. એ દ્રાક્ષાસવમાં દર મહિને કૂગ વર્ગી અરણીનાં મોઢાં ઉપર જડો પોપડો બંધાશે, તે કૂગનો પોપડો કાઢી નાખતા જવો. એ કૂગના પોપડાથી આસવ બગડી ગયો છે એમ માનવું નહિ, પણ જેમ જેમ વખત જશે તેમ તેમ તે આસવ ખટમધુરો થતો જશે. શાસ્ત્રકારે જો કે ઢોઢ માસ પછી આસવ પીવાની રજા આપી છે, પરંતુ ખરેખરો પીવા લાયક તો જ્યારે કૂગ આવતી બંધ થાય ત્યારેજ થાય છે. એટલે બાર માસ પછી એનાં ગુણ અને બળ વધે છે. તે પછી જેમ જેમ તે જૂનો થતો જાય છે, તેમ તેમ ગુણ વધતો જાય છે. પણ કેટલીક વાર એવું બને છે કે, તેનો ખાટો તથા ગળ્યો રસ બદલાઈને પાણી જેવો મોળો સ્વાદ બની જાય છે. તે વખતે તેને ફેંકી દેવા સિવાય બીજો ઇલાજ નથી. આ દ્રાક્ષાસવ ક્ષયવાળા રોગીને તવાઈ ગયેલી અવસ્થામાં ઘણો સરસ ગુણ કરે છે અને

આ. ૨૦

૧૧૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

શરીરમાં લોહીનો વધારો કરે છે; પણ શ્વાસના રોગીને આપવાથી તેનો શ્વાસ વધી જાય છે, તેથી શ્વાસના રોગીને આપવો નહિ.

મધુચષ્ટિ ગુટિકા:-એલચી તોલા ચાર, લવિંગ તોલા ચાર, ખહેડાંની છાલ તોલા ચાર, વરિયાળી તોલા ચાર, ચોખ્ખો કાથો તોલા ચાર, કાળાં મરી તોલા ચાર, જેઠીમધ તોલા ચાર, જેડી-મધનો શીરો તોલા સાળ અને ઇલમિટનાં ફૂલ તોલો એક, એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ઇલમિટનાં ફૂલ નાખી, પાણી સાથે વાટી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી છાંયે સૂકવી રાખી મૂકવી. એ ગોળી મોમાં રાખી રસ ગળવાથી ગળાને સુંવાળું રાખી ઉધરસને બેસાડે છે.

એલા:-કાચ એળિયો તોલા ચાર લઈ તેમાં ગોળ મેળવી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી વાળતાં એટલી સંભાળ રાખવાની છે કે, ગોળ વધતો પડશે તો ગોળી ઢીલી થઈ પાછો લેવો બની જશે. માટે પ્રથમ એક તોલો ગોળ લઈ તેને ઘૂંટવો અને તેમાં થોડો થોડો એળિયો મેળવી ગોળી વળે એવું કઠણ થાય એટલે ગોળી વાળી તે ઉપર રૂપાનો વરખ ચડાવી દેવો. એ ગોળી-માંથી બે ગોળી પાણી સાથે ગળી, તેના ઉપર ચાર તોલા ઘી ગરમ કરીને પીવું. ઘી પીધા પછી તરત પાણી પીવું નહિ, પણ અર્ધા કલાક પછી પાણી પીવામાં હરકત નથી. છતાં પાણી પીવાની જરૂર જણાય તો કોઈ પણ પદાર્થ ખાઈને પછી પાણી પીવું. આ ગોળી દિવસમાં બે વાર ગળે આપવી અને રોગીને તેલ, મરચું તથા ખટાશ બંધ કરાવવાં; તેમજ ઘીવાળો ખોરાક આપવાથી દમ, હાંફ અને શ્વાસને બેસાડે છે.

નાગબંધ:-હિંગજોક, વહનાગ, અકલગરો, તજ અને મરી એને સમભાગે લઈ હિંગજોકને પ્રથમ વાટી ખાકીનાં વસાણાં વસ્ત્રગાળ કરી હિંગજોકમાં મેળવતા જવું અને ઘૂંટતા જવું. ખરાબર રાતા રંગનું ચૂણું થાય એટલે મધ મેળવી વટાણા જેવડી

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિંકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૧૧

ગોળી વાળવી. એ ગોળી એકેકી અથવા બળ્બે મધ અગર પાણી સાથે આપવાથી લૂખી ખાંસી, અમૂંઝણુ, દમ અને પેટના વાયુને તથા તાવને પણ મટાડે છે. પરંતુ એ ગોળી પિત્તપ્રકૃતિવાળાને આપવાથી તેને ચક્રર આવે છે, સાંધા ઢીલા થઈ ગયા હોય એમ જણાય છે અને જીવ ગભરાય છે. તેવી અવસ્થામાં એક શેર દૂધ લઈ તેમાં સાકર નાખી ચાર તોલા ઘી નાખી, ઉકાળીને પાવાથી આ ઉપદ્રવ શાંત થઈ જાય છે. મતલબ કે, આ ગોળી દરેક માણસને ઝટ ઝટ આપવાની નથી.

જે રોગીને ઉરઃક્ષત થયો હોય, છાતીએ ચાંદી પડી હોય, મોઢેથી પરુ પડતું હોય અને તે પરુ પુષ્કળ ગંધાતું હોય, એવી અવસ્થામાં અર્પરભસ્મ અને માક્ષિકભસ્મ અર્ધો અર્ધો વાલ મેળવી ઘીમાં ચટાડવી અને તેના ઉપર કંટકાર્યાવલોહ ન તોલો લઈ ચાર તોલા પાણીમાં ચોળી, તેને જરા ગરમ કરી ઉપરથી પાવો. એવી રીતે દિવસમાં બે વખત આપવાથી જે રોગી શ્રદ્ધાપૂર્વક ત્રણથી છ માસ સુધી સેવન કરી તેલ, મરચું, હિંગ અને આમલીની પરેજી પાળે તો ભયંકર ઉરઃક્ષત પણ મટે છે.

જે રોગીને માત્ર ખાંસીની સાથે લોહીના બળખા પડતા હોય, તો અર્પરભસ્મ વાલ અર્ધો, દિવસમાં ત્રણ વાર ઘી સાથે ચાટવાથી બેચાર દિવસમાં લોહીના બળખા બંધ થઈ જાય છે અને વધુ સેવન કરવાથી ઉરઃક્ષતને મટાડે છે. જે રોગીને ખાંસીની સાથે છાતીના મધ્યભાગમાં દુખાવો હોય તો મૃગશૃંગ વાલ અર્ધો ઘી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર ચટાડવાથી એકજ દિવસમાં આરામ દેખાય છે. પણ જે છાતીમાં તથા પાંસળાંમાં બેડ ઠેકાણે શૂળ મારતું હોય, તો મૃગશૃંગ વાલ અર્ધો તથા સામરભસ્મ વાલ અર્ધો મેળવીને મધ અને ઘી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી ત્રણ-ચાર દિવસમાં આરામ થઈ જાય છે. જે રોગીને ધાતુક્ષયની શરૂ-

૬૧૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાલા-ભાગ ૨ ને

આત હોય, તાવ મધ્યમસરનો કાયમ રહેતો હોય, શરીર નિસ્તેજ થતું જતું હોય, દિન પર દિન શક્તિ ઘટી જતી હોય, એટલે ક્ષયનો રોગી પહેલા પગથિયા ઉપર ઊભો રહી, બીજા પર ચઢવાને તૈયાર થયો હોય, તેને કંટકાર્યાવલેહ અર્થો તોલો સવારે અને અર્થો તોલો રાત્રે ગરમ પાણીમાં ઉકાળીને આપવાથી એક અથવા બે માસમાં તે રોગથી મુક્ત થાય છે. જે રોગીને લૂખી ખાંસી અથવા બળખાવાળી ખાંસી લાગુ પડી ચૂકી છે, તે સાથે ઝીણો તાવ આવે છે અને શક્તિ એકદમ ઘટવા માંડી છે, તે રોગીને દ્રાક્ષાસવ તોલો દોઢ બપોરે જમ્યા પછી તુરત તથા રાત્રે જમ્યા પછી તુરત પાવો. આ દ્રાક્ષાસવ ભૂખ્યે પેટે પાવો નહિ. જે ત્રણ વાર પાવાની જરૂર જણાય તો સવારમાં સાકર-એલચી નાખી ઉકાળેલું દૂધ શેર અર્થો અથવા બે રૂપિયાભાર ઘીનો સાકરનો શીરો ખવડાવી તે ઉપર દ્રાક્ષાસવ પીવાથી પેટમાં ઠાહ થાય છે, મળને સૂકવી નાખે છે અને માથામાં ચક્કર આવે છે. માટે કાંઈ પણ ખોરાકની ઉપર આપવાથી એકદમ શરીરમાં લોહીનો વધારો કરી રોગીના મુખ પર તેજ લાવી શરીર સશક્ત બનાવે છે. અથવા એવા રોગીને સવારમાં મધ, ઘી, માખણ અથવા સાકર સાથે બંગ-ભસ્મ વાલ અર્થો ચટાડી, બપોરે જમ્યા પછી તથા રાત્રે વાળુ કથા પછી એકથી બે તોલા સુધી દ્રાક્ષાસવ પાવાથી ઘણાજ ફાયદો થયે. માત્ર આ દ્રાક્ષાસવ હાંફવાળા રોગીને આપવો નહિ.

જે રોગીને શરૂઆતમાં પ્રમેહ થયો હોય, તે પ્રમેહ મટી ગયા પછી સહેજ કસર યાકી રહી હોય તેની નબળાઈને લીધે શરીર સુકાતું જતું હોય ને સાથે લૂખી ખાંસીનો ઉપદ્રવ હોય, તો નાગભસ્મ બે ચોખ્ખાપૂરને આશરે દિવસમાં ત્રણ વાર ઘી અથવા માખણ સાથે આપવાથી અને ઉપરથી દ્રાક્ષાસવ પાવાથી ઘણાજ ફાયદો થાય છે. એવીજ રીતે પ્રમેહમાંથી અથવા સ્વપ્નેહમાંથી અથવા સ્ત્રી-

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૧૩

સંગથી પ્રતિલોભ કે અનુલોભ ક્ષય થયો હોય, તો રાજમૃગાંક સોનેરી રંગનો વાલ અર્ધો ધી તથા સાકર સાથે સવારમાં ચટાડવો; અને સાંજે વાગુ કર્યા પછી મૃગાંકની શીશીમાં રસસિંદૂર જેવો રાતો મૃગાંક નીકળેલો હોય, તેમાંથી એક રતી મધ સાથે ચટાડવો. પણ જો લૂખી ખાંસી આવતી હોય તો રાત્રે સૂતી વખતે મૃગાંકની શીશીના મુખ ઉપરથી નીકળેલો ક્ષાર અર્ધો વાલને આશરે મધ સાથે રાતના દશ વાગ્યા પછી ચટાડવો; એથી એ રોગી સારો થશે. એકંદરે ક્ષય અને ઉરઃક્ષતનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં સ્વાભાવિક અને આગંતુક કારણોમાં વાયુ, પિત્ત અને કફનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી શરીર કૃશ અને છે. તેમાં પૂર્ણચંદ્રોદય, સ્વલ્પ ચંદ્રોદય, ખર્પરભસ્મ, માક્ષિકભસ્મ, નાગભસ્મ, ખંગભસ્મ, કંટકાર્યાવલેહ અને દ્રાક્ષાસવ, રોગનું અળાખળ જોઈ, બુદ્ધિપૂર્વક એમાંના કેઈ પણ ઉપાયની અથવા મિશ્ર ઉપાયની યોજના કરવામાં આવે; તથા ચિકિત્સાના ચારે પાયા સોળે કળાસહિત મળી આવે, તો ગમે તેવો ભયંકર વ્યાધિ પણ મટી શકે છે. જો રોગીને સામાન્ય ખાંસી થઈ હોય તો ખેંખલી વાલ એક દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં ચટાડવાથી તે મટે છે. અથવા ખેંખલી, કપઈભસ્મ અને કણ્ઠાચૂર્ણ મેળવીને વાલ વાલનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં આપવાથી સામાન્ય ખાંસી મટે છે. અથવા સાખરભસ્મ અને કણ્ઠાચૂર્ણ સાથે મેળવીને વાલ વાલનું પડીકું મધ સાથે અથવા મધ અને ઘી સાથે આપવાથી એ ખાંસી મટે છે. જો લૂખી ખાંસી આવતી હોય અને ઉપરના ઉપાયથી ફાયદો જણાય નહિ, તો વાસાદિ ચૂર્ણ વાલ અર્ધો દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં ચટાડવાથી આરામ થાય છે. અથવા ખદિરાદિ ગુટિકા દિવસમાં ત્રણ વાર અળે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવાથી ખાંસી મટે છે. જો ખાંસીમાં કફ સુકાતો હોય અને સહેજ હાંફ ચાલતી હોય તો માણેકરસાદિ

૬૧૪ શ્રીઆચુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ગુટિકાની ત્રણ ત્રણ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી અથવા મધ સાથે ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે. જે માત્ર લૂખી ખાંસી આવતી હોય અને રોગી અત્યંત અકળાતો હોય, રાતદિવસ બિલકુલ મોં મળતું નહિ હોય તો દ્રાક્ષાદિગુટિકા દિવસમાં ત્રણ વાર બપોળે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવાથી કફ પાકી લીલો થઈ ખાંસી મટે છે. પણ આ ગોળીથી ઘણી વાર જીવ કચવાઈ જીલટી થાય છે. તેવી અવસ્થામાં જરા ઘી ચટાડવાથી ફેર, ચક્રર, જીલટી અને જીવ કચવાતો બંધ થઈ જાય છે. જે લૂખી ખાંસી હોય અને ગળું સુકાતું હોય તો મધુયષ્ટિની એકેક ગોળી કલાક કલાકે મોંમાં રાખી રસ ચૂસવાથી ઘણું સરસ કામ કરે છે. જે રોગીને તાવ આવી ગયા પછી અથવા તાવની સાથે હાંફ સાથે ખાંસી આવતી હોય, તો માણેકરસ વાલ અર્ધાને આશરે દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં આપવાથી ખાંસી મટે છે. જે રોગીને તાવ, પાસામાં શૂળ અને ખાંસી એ ત્રણ સાથે હોય (જેને ત્રિદોષ કહેવામાં આવે છે) તેવા રોગીને આડુ તોલો એક વાટીને તેમાં પાણી મૂકી એક તોલો રસ કાઢવો. પછી તેમાં અર્ધો તોલો મધ નાખી, પિવાય તેવું ગરમ કરી, સાખરલરમ વાલ અર્ધો અને માણેકરસ વાલ અર્ધો, પ્રથમ મધમાં ચટાડી તેના ઉપર આડુ-કુદીનાવાળો રસ થોડો જીનો પાવાથી તે ત્રિદોષને મટાડે છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ પહોંચાડી પાછલા પ્રકરણમાં તથા આ પ્રકરણમાં જે જે ઉપાયો લખ્યા છે, તે તમામ વાયુ, પિત્ત અને કફપ્રધાન ખાંસીનું સ્વરૂપ સમજી આપવાથી જરૂર ખાંસીને મટાડે છે. જે કોઈ રોગીને હેડકી (હિક્કા) થઈ હોય તો એક રૂપિયા-ભાર ગોળતું પાણી કરી તેમાં અર્ધો વાલ માણેકરસ મેળવી, કલાકે કલાકે અથવા બપોળે કે ત્રણ ત્રણ કલાકે પીવાથી હેડકી મટી જાય છે. અથવા મોરપિચ્છની ભસ્મ વાલ અર્ધો, મધમાં દિવ-

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિક્કા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૧૫

સમાં ત્રણ અથવા ચાર વાર આપવાથી હેડકી મટી જાય છે. અથવા મુંજની દોરી અગર જૂની કાથાની દોરીને ચલમમાં ભરી અગર ખીડી બનાવી, તેનો ધુમાડો પાવાથી હિક્કા મટી જાય છે. અથવા પીળો શ્વાસકુઠાર અર્ધો વાલ મધ સાથે બખ્ખે કલાકે આપવાથી હેડકી જરૂર મટી જાય છે. જેટલા ઉપાય શ્વાસ રોગના અથવા ખાંસીના લખેલા છે, તે તમામની યોજના હિક્કામાં પણ કરી શકાય છે, એટલે જે ઉપાયથી કાસ અને શ્વાસ મટે છે તેજ ઉપાયથી હેડકી પણ મટે છે.

જે રોગીને શ્વાસરોગ થયો હોય એટલે જેને આપણે દમ કે અમૂંઝણ કહીએ છીએ તે રોગીને કંટકાર્યાવલેહ દિવસમાં ત્રણ વાર ગરમ પાણી સાથે તોલો અર્ધો આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. અથવા શ્વાસકુઠારરસ કે દદપતરુરસ અર્ધો અર્ધો વાલ મધ સાથે અગર ઘી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા શ્વાસનો રોગી બહુજ અકળાતો-ગભરાતો હોય તો પાણી એક ચેર તપેલીમાં મૂકી તેમાં સાકર તોલો એક નાખી, ઉકાળતાં ચાર તોલા પાણી રહે ત્યારે પિવાય તેટલું ગરમ પાવાથી અર્ધો કલાકલાં કફ ધૂટો પડી હાંફ નરમ પડી જાય છે. આ પાણી એકજ વાર પાવાનું છે. એ પાણી પાઈને હાંફ નરમ પડ્યા પછી શ્વાસકુઠાર અથવા માણેકરસ કે સાબરભસ્મની યોજના કરવી. શ્વાસનો રોગી બહુ અકળાતો હોય તો આદુ-કુઠીનાનો રસ કાઢી તેમાં મધ મેળવી દરદમ વાલ અર્ધો અથવા બાણભાઈ માત્રા એક ચોખાપૂર મેળવી અથવા કણાયૂર્ણ વાલ એક મેળવી પાવાથી હાંફ તરત નરમ પડે છે. હાંફના રોગીને પીળો શ્વાસકુઠાર વાલ અર્ધો, સાબરભસ્મ વાલ અર્ધો અને કણાયૂર્ણ વાલ અર્ધો દિવસમાં ત્રણ વાર મધ સાથે અથવા મધ ને ઘી સાથે લાંબા દિવસ આપવાથી શ્વાસના રોગીને ઘણો ફાયદો થાય છે. ઘણી-

૬૧૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

વાર એકલી શંખલસ્મ અથવા પ્રવાલલસ્મ મધ સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે. શ્વાસકુઠાર રસ, કલ્પતરુરસ, વાસાદિ ચૂર્ણ, અંગ-લસ્મ, દરદમ, સ્વલ્પ ચંદ્રોદય અને સાખરલસ્મ એ દરેકની સાથે થોડું થોડું કષ્ઠાચૂર્ણ મેળવી મધ સાથે, ઘી સાથે અથવા દૂધની મલાઈ સાથે અથવા સાકરના ગરમ પાણી સાથે આપવાથી લાભે કાળે શ્વાસરોગ મટે છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે શ્વાસના રોગીને કઈ ચીજ પથ્ય છે અને કઈ અપથ્ય છે તે કહી શકાતું નથી. કારણ કે કેટલાક શ્વાસના રોગીને ફેળાં અથવા દહીં અથવા તેલવાળા પદાર્થો અથવા છાશ અગર ખીચડી ખાવાથી શ્વાસ ઊપડી આવે છે અને કેટલાક શ્વાસના રોગીને એ વસ્તુઓ ખાવાથી ઊપડેલો શ્વાસ ખેસી જાય છે. એટલા માટે અમે તો તે રોગીને જે વસ્તુ નડતી હોય તેની પરેજી કરાવી ઉપર લખેલાં ઔષધો પૈકી ગમે તે ઔષધની યોજના કરીએ છીએ. આથી શ્વાસ નરમ પડી જાય છે. પણ એટલું તો નહીં છે કે, પૂર્ણચંદ્રોદય સિવાય શ્વાસને જડ-માંથી ઉખેડી કાઢવા જેવો એક પણ ઉપાય ફતેહમંદી ભરેલો જણાતો નથી. કેટલાક વેદો મારેલો સોમલ, મારેલી હરતાલ, અથવા સહસ્રપુટી અષ્ટાલસ્મ ખવડાવી શ્વાસરોગની જડને નિર્મૂળ કરવાનો દાવો રાખે છે; પણ શ્વાસના રોગીનો શ્વાસ નિર્મૂળ થયેલો અમારા જ્ઞેવામાં આવ્યો નથી. કારણ કે અત્યંત આકરા ઔષધથી કફ લીલો થાય છે જેથી વાયુનો હીનયોગ થાય છે અને પિત્તનો અતિયોગ થાય છે; અને તે પિત્તના અતિયોગને શાંત કરવા માટે ઘી, દૂધ, સાકર વગેરે આપવાથી કફ ખળી જાય છે. તેવીજ રીતે વાયુને ખળવાન કરવાવાળા રજોગુણી પદાર્થો આપવાથી વાયુનો અતિયોગ થઈ, કફનો હીનયોગ થવાથી કફ સુકાઈ જાય છે, તેથી પણ વીર્ય ખળી શકતું નથી. એટલા કારણથી જેમ વાયુથી થયેલો પ્રમેહ અસાધ્ય ગણાય છે, તેમ

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૧૭

વાયુ અને કફપ્રધાન શ્વાસરોગ પણ અસાધ્ય ગણાય છે. માટે શ્વાસના રોગીને શક્તિવર્ધક, વીર્યવર્ધક, લોહીવર્ધક અને ઘૂંકફૂં ચિકિત્સા કરી તેના જીવનને ટકાવી રાખવું એટલુંજ વૈદ્યનું કર્તવ્ય છે. આટલો અમારો અનુભવ છે. પરંતુ વિદ્વાન વૈદ્યો પોતાના અનુભવથી શ્વાસના રોગને સારો કરે અને ખીજા નવા રોગને ઉત્પન્ન ન કરે, એવા ઉપચારથી જનસમાજનું હિત ચિંતવતા હોય તો તેને માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

જો કોઈ રોગીને સ્વરભંગ થયો હોય તો ખાંસીના અને શ્વાસના ઉપર લખેલા ઉપચારો પૈકી કોઈ પણ ઉપચારથી મટી શકે છે; પરંતુ સ્વરૂપ અંત્રોદય મધ સાથે આપવાથી, મધુચંદ્રિની ગોળી અથવા ખદિરાદિની ગોળી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી અથવા કાળો કે પીળો શ્વાસકુઠાર મધ-ધી સાથે આપવાથી સ્વરભંગ મટે છે. સામાન્ય જ્વતનો સ્વરભંગ આપણે ઘેર લખ કે ઉત્સવપ્રસંગ હોય તે અરસામાં થાય છે. તેવા સ્વરભંગમાં આખું આમળું અથવા હીમજી હરડે અથવા યુજગંધ અથવા બહેડાંની છાલ મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી મટે છે. પરંતુ ક્ષયના રોગમાં, ખાંસીમાં કે શ્વાસના રોગમાં ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો સ્વરભંગ તે રોગીઓનું મરણ પાસે આવવાની નિશાની તરીકે ગણાય છે. તેની ચિકિત્સા કરતાં જો પ્રથમ સ્વરભંગ સારો થાય તોજ તે રોગીના જીવવાની આશા રાખી શકાય છે. કેટલીક વાર સ્વરભંગના રોગીને પાકાં કેળાંની છાલ અથવા ગુલાબજળમાં મેળવેલી ગુલેઅરમાની અથવા મુલતાની વાટી અથવા કોથમીર (લીલા ધાણા)ના રસમાં સોનાગેરુ મેળવી ગળે ચોપડવાથી અથવા એકલી કોથમીર ગળે બાંધવાથી સામાન્ય સ્વરભંગ મટી જાય છે. અથવા આંગાનો સૂકો મોર અથવા બાવળનાં સૂકાં ફૂલ મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી પણ સ્વરભંગ મટે છે. અથવા રસસિંદૂર એક

૬૧૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિમ્બમાળા-ભાગ ૨ ઝી

રતી વજને દૂધની મલાઈ સાથે દિવસમાં બે વાર આપવાથી ઉરઃક્ષતના ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો સ્વરભંગ મટે છે. અથવા રસસિંદૂર બે રતી અને સોનેરી રંગનો રાજમૃગાંક બે રતી લઈ એ બેને સાથે મેળવી, દિવસમાં ત્રણ વાર દૂધની મલાઈ સાથે અગર માખણ અને સાકર સાથે આપવાથી ખાંસીના ઉપદ્રવ તરીકે થયેલો સ્વરભંગ મટે છે. માટે અમે ઉપર બતાવી ગયેલા અમારા ખાસ અનુભવેલા કેઈ પણ ઉપાયમાંથી બુદ્ધિપૂર્વક ઉરઃક્ષત, કાસ, હિક્કા, શ્વાસ અને સ્વરભંગના રોગ ઉપર યોજના કરવામાં આવશે તો જરૂર વેદને યશની પ્રાપ્તિ થશે.

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિક્કા, શ્વાસ અને સ્વરભંગના

કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

૧. અરડૂસાનો રસ તોલો ૦૧, ઘોડી કલારનો રસ તોલો ૦૧, અઘેડીના પાનનો રસ તોલો ૦૧, લાખ વાલ ૧, મધ તોલો ૦૧૧ મેળવી પાવાથી ઉરઃક્ષત મટી જાય છે. એટલુંજ નહિ પણ પ્રકર, કસુવવાડ વગેરે પડતું લોહી, અર્શમાંથી પડતું લોહી અને રક્તપિત્ત આદિમાં પડતા લોહીને અટકાવે છે.

૨. ઘોડીદ્રોનો રસ તોલો ૦૧૧, દેશી ખાંડ તોલો ૦૧, બહેડાંનું ચૂર્ણ તોલો ૦૧ અને મધ તોલો ૦૧૧ મેળવી સાંજસવાર પાવાથી ઉરઃક્ષત મટે છે.

૨-વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ-સુરત

૧. કાસચૂર્ણ:-વરિયાળી, લવિંગ, એલચી, અરડૂસો, જેડીમધ, બહેડાંની છાલ, કાળાં મરી, આંબાહળદર, કાથો, પીપર, સૂંઠ, સિંધવ, વડાગરું, મીઠું, કુલાવેલો ટંકણ અને હિંબજોડ લઈ,

ઉરઁક્ષત, કાસ, હિક્કા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૧૧૯

હિંગોક સિવાયની બધી વસ્તુઓને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી પછી તેને ૨૪ કલાક અલવું. પછી હિંગોકને બુદો કરી થોડું થોડું ચૂરણ મેળવી બધું ચૂરણ સમાવી દેવું. તેમાંથી વાલ ૧ થી ૨ સુધી મધ સાથે ચાટવાથી તમામ પ્રકારની ખાંસી મટે છે.

૨. ઉપરનું કાસચૂર્ણ તોલા ૨, શીતોપલાહિ ચૂર્ણ તોલા ૨, અરુસો તોલા ૨, સાથે મેળવી ઘૂંટી મધ સાથે અથવા પાણી સાથે એક વાલ આપવાથી ખાંસી મટે છે.

૩. કુલાવેલો ટંકણ, ઝીણી પીપર, શંખની ભરમ, સૂંઠ, ઘોળાં મરી, વછનાગ, હિંગોક એ સરખે એ ભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, આડુના રસમાં એક દિવસ ઘૂંટી, એકેક રતીની ગોળી વાળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વખત બખ્ખે ગોળી મધ સાથે આપવાથી કફને છૂટો પાડી ઉધરસને મટાડે છે.

૩-ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. અજમો, સિંધવ, સૂકી હળદર સમભાગે લઈ વાટી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૧ શેર દૂધ માય એવડું કેારું માટીનું વાસણ લઈ, અગ્નિમાં તપાવી તે વાસણ લાલચોળ થાય એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ શેર ૦૧ નાખવું. ઊભરો આવે કે તરત ઉપરનું ચૂર્ણ તેમાં ૦૧૧૧ તોલો નાખી ચમચાથી હલાવવું. પછી તેને એક બીજી તપેલીમાં કપડાથી ગાળી લઈ, રાતનો ખોરાક ખાધા પછી ૨૧ કલાક ખાદ તે હૂંકાયલું હૂંકાયલું પાવું અને તેના ઉપર પાણી પાવું નહિ, જેથી કફ છૂટો પડી બહાર નીકળી જશે. જો કફ સુકાઈ ગયો હશે તો ખાંસી જોરથી આવશે ને ઊલટી થઈને કફ નીકળી જશે. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી આરામ થઈ જાય છે. અર્થાત આ ઓસડથી ગમે તેવી ખાંસી હોય તો મટી જાય છે.

૪-જેશી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-જાદર

વરિયાળીનું તેલ અને જેઠીમધનો શીરો મેળવીને ગોળી

૬૨૦ શ્રીઆચુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

ચણાપૂરની વાળી એકેક ગોળી ખાવા આપવી, એટલે ઉધરસ મટે છે. લાંબો વખત સેવન કરવાથી હાંફ પણ મટે છે.

૫-વૈદ્ય નરભિરામ હરજીવન ભટ્ટ-નવાગામ

ઊભી લોંચરીગણીના કાઠામાં પીપર ૧ વાલ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવાથી ઉધરસ મટે છે.

૬-માસ્તર લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ-ખેરુ

ચાખખાં અને નવાં બહેડાં લઈ ધીમાં શેકી તેને અરડૂસાને રસ પાવો. જેમ જેમ રસ સુકાતો જાય તેમ તેમ ખીજો નાખતા જવો. આ પ્રમાણે ૧૦-૧૨ વખત રસ પાયા પછી તે બહેડાંને આકડાનાં પાતરાંની પતરાળીમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી પુટપાક કરવો. પછી તેને ખૂબ લસોટીને ચણા જેવડી ગોળી કરી તે દિવસમાં ૫ થી ૭ ગોળી મોઢામાં રાખી રસ ગળવાથી ઉધરસ મટી જાય છે.

૭-વૈદ્ય કૃષ્ણરામ ભવાનીશંકર-ભાવનગર

જેઠીમધનાં મૂળ ખાંડી મધમાં આપવાથી ગરમીની ઉધરસ-વાળાને તરતજ લાભ દેખાય છે.

૮-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. શેકેલાં લવિંગ, મરી અને બહેડાંની છાલ સમભાગે લઈ, એ ત્રણેની બરાબર ખેરસાલ લઈ વાટીને બાવળની અંતરછાલના કવાથમાં ઘૂંટીને વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, તે ગોળી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી ઉધરસ મટી જાય છે.

૨. આકડાનાં રવૈડાં, અજમો, મીઠું અને તીળાં એ ચારે રકમો તોલો તોલો લઈને ૦૧ રૂપિયા ભાર અફીણુ નાખી પુટપાક કરી તેની વાલ વાલની ગોળી કરી આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિકા, થાસ અને સ્વરભંગ ૬૨૧

૩. જવખાર ૧ તોલો, કાળાં મરી તોલા ૨, લીંડીપીપર તોલો ૧, દાડમની છાલ તોલા ૪ અને જૂનો ગોળ તોલા ૮ મેળવીને ચણા જેવડી ગોળી કરી બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર ખવડાવવાથી ઉધરસ મટે છે.

૪. પારો, ગંધક અને તાંબાની ભરમ એ સમભાગે લઈ નાગરવેલના પાનમાં ઘૂંટી સરાવસંપુટમાં પેક કરી, ચૂલે ચડાવી, બે કલાક પકવવું. પછી તેને વાટી માત્રા બે રતીબારની, આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવાથી કફનાં દરદો મટે છે.

૫. કફક્ષયઃ—અજમો પંદર શેર અને સોમલ તોલો ૦૧, એ બે રકમનો ચુઓ પાડવો. તે ચુઓ જરાક સળી પર ચડાવી પાન પર મૂકીને ખવડાવવો. કફ છૂટો પડી નીકળી જાય છે અને ક્ષયના દરદને કાયદો કરે છે.

૬. જૂની ઉધરસઃ—ફટકડી ૨, સિંધવ ૨, હળદર ૨, પીપળાની સૂકી છાલ ૨ ભાગ એ ચાર વાનાં વાટી ચૂણું કરવું. પછી મીડી જળનાં પાન ભાગ ૨૧, કેરડાની કુંપળ ભાગ ૨૧, સૂકવી વાટીને મિશ્ર કરી તેમાં હિંગળોક ૧ ભાગ મેળવવો ને તેમાં ગોળ મેળવી ૨૮ ગોળી કરવી. પછી કાંસાના વાસણમાં પાણી ગરમ કરી તે સાથે ૧ ગોળી આપવી. આથી દસ વર્ષની જૂની ખાંસી મટે છે.

૭. જલવંત્રી, જલકળ, એલચી, શેકેલાં લવિંગ, કુલાવેલો ટંકણ સમભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી, ચણીબોર જેવડી ગોળી કરવી; તે આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

૮. અથેડાનું પંચાંગ શેર ૧, પીપળાની છાલ શેર ૦૧, રીંગણીનું પંચાંગ શેર ૧ અને ચૂનો શેર ૧, તમામને ભેગાં કરી ખાળવાં. તેમાંથી ૧ વાલ લઈ જૂના ગોળ સાથે આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

૯. લોંચરીંગણીના કૂળ નંગ ૧૦૦ લાવી હાંડલામાં નાખી

૬૨૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

બાળી રાખ કરી, તેમાંથી ૧ વાલ માત્રા મધ સાથે આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

૧૦. ધંતૂરાનાં કાચાં ડીંડવામાં માથ તેટલાં લવિંગ બરી તેના ઉપર ઘઉંનો લોટ લપેટી બાફી કાઢીને સૂકવી, તેમાં અજમો તોલા ૨, લીંડીપીપર તોલા ૧ અને અફીણુ એ આળીભાર મેળવી ઝીણું વાટી, જૂના ગોળમાં ચણાપૂરની ગોળી વાળી સવારસાંજ એકેક આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

૯-વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ-ભરુચ

હિંગ ટાંક ૧, વજ ખોરાસાની ટાંક ૨, સિંધાલુ ટાંક ૪, વાવડિંગ ટાંક ૩, છુરું ટાંક ૫, સૂંઠ ટાંક ૬, મરી ટાંક ૭, પીપર ટાંક ૮, ઉપલેટ ટાંક ૯, હરડેદળ ટાંક ૧૦, ચિત્રો ટાંક ૧૧ અને અજમોદ ટાંક ૧૨ એ સર્વ વાટી વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, દોઢ શેર ગોળમાં મેળવી, ૨૩ ટાંકની ગોળી બનાવી સવારસાંજ એકેકી ગોળી આપવાથી ૮૪ જાતના વાયુને, ૬ પ્રકારના હરસને, ૫ પ્રકારના ગુલ્મને, ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહને, વાગોળાને, છાતીની અમૂઝણને પાં-કુરોગ તથા મંદાગ્નિને મટાડે છે. તેલ ખટાશને મરચું ખાવું નહિ.

૧૦-વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ-કપડવણ

લવિંગાદિ વટી:- (લેષજ રત્નાકરની) ણદિરાદિ વટી અથવા યવક્ષાર ચૂર્ણ, શીતોપલાદિ ચૂર્ણ શૃંગભરમ એ આપવું. અથવા લવિંગ, આકડાનાં ફૂલનાં રવેડાં, મરી, સિંધવ એ સર્વ સરખે વજને લઈ મધમાં ગોળી બનાવી આપવાથી ખાંસી મટે છે. કટફલાદિ ચૂર્ણ અથવા રસરત્ન સમુચ્ચયનો અગ્નિરસ આપવાથી પણ ખાંસી મટે છે.

૧૧-વૈદ્ય ધીરજલાલ માગેકલાલ-વડોદરા

૧. કાસાન્તક રસ:-મરી, ત્રિકટુ, ટંકણ કુલાવેલો ગંધક

ઉંચકાત, કાસ, હિકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૨૩

અને હિંગળો એ સર્વ સમભાગે લઈ આહુના રસની એક ભાવના આપી રતીપૂરની ગોળી ઠરી આપવાથી સર્વ પ્રકારની ઉધરસ, વાતાધિક્ય સન્નિષાત, શિરોરોગ, વાતકંઠવર વગેરેનો નાશ કરે છે.

૨. ગુડાદિ ચુટિકા:—સૂક, બાળહરડે અને નાગરમોથના ચૂર્ણમાં ગોળ નાખી ગોળી વાળી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી પાંચ પ્રકારની ઉધરસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે.

૩. લવિંગાદિ વટી:—લવિંગ, બહેડાંની છાલ તથા મરી સમાન ભાગે લઈ તેની ગરાબર સફેદ કાથો લેવો. તેને ખાંડી ચૂર્ણ કરી ખાવળની અંતરછાલના ક્વાથમાં ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રકારની ઉધરસ મટે છે. ગોળી બહુ ગરમ છે માટે વિચાર કરીને વાપરવી.

૧૨-વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી-ગોંડલ

લવિંગ, પીળી કોડી, જૂનો ગોળ અને અફીણની તુલસીના રસમાં ગોળી વાળી તે ગોળી ચણા પ્રમાણે આપવાથી શ્વાસ ચડતો તથા છાતીનો દુખાવો મટી જાય છે.

૧૩-વૈદ્ય ચૂનીલાલ જયકિશનદાસ-સુરત

ખાંસીનો અકસીર ઉપાય:—કુંવારપાડાના ચપ્પુથી કકડા કરી તડકામાં સૂકવી દશ તોલા વજન લેવા. એવી રીતે લોંચરી-ગણીના પંચાંગને સૂકવી દશ તોલા લઈ બંનેને ખોખરાં કરી એક હાંડલીમાં અડધું પાથરી ઉપર પાંચ તોલા સંચળ ખારીક વાટી પાથરવો. તેના ઉપર લોંચરીગણી તથા કુંવારતું ચૂર્ણ પાથરી હાંડલીતું મોઢું બંધ કરી કપડમટ્ટી કરી પાંચ શેર છાણાના અગ્નિમાં પકાવી સ્વાંગશીત થયે કાઢી લેવું, એટલે કાળા રંગની દવા તૈયાર થયે. તેને ખારીક કરી શીશીમાં ભરી તેમાંથી ચાર રતી લઈ મોંમાં રાખી દિવસમાં ત્રણ વખત રસ ગળવાથી ખાંસી મટી જાય છે. ઘણી ઉમદા ચીજ છે.

૬૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બે

૧૪-વૈદ્ય ભૂરાભાઈ ઓધવણ ત્રિવેદી-ભાદરોડ

૧. લવિંગ ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, ખહેડાં ટાંક ૭ તથા બચકૂળ, સૂંઠ, તજ, એલચી, હિંગ, ચિનીકખાલા, ખેરસાર ખેરાસાની વજ અને કાકડાશિંગ એ દરેક એકેક ટાંક લઈ ચૂર્ણ કરી પાનના રસમાં ચણીખેર જેવડી ગોળી કરી દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી ઠંડા પાણીમાં આપવાથી ઉધરસ તથા ક્ષય મટે છે.

૨. છ વરસની બૂની ખાંસી:-સૂંઠ, મરી, લવિંગ, આંખાહળદર, ખેરાસાની અજમો, વડાગરું મીઠું એ દરેક એકેક તોલો તથા અશીષુ તોલો ૦૧, એ સર્વને વસ્રગાળ કરી, આકડાનાં ફૂલનાં રવેડાં કાઢી ઉપલા ચૂર્ણમાં મેળવી એકરસ કરી, તેની વટાણા જેવડી ગોળી કરી એકેક ગોળી સવારસાંજ આખી ગળી જવી, પણ ઉપર પાણી પીવું નહિ. આ ગોળીથી સાધારણ ઉધરસ મટે છે, એટલુંજ નહિ પણ લાંબા વખતની હઠીલી ઉધરસ પણ મટે છે.

૧૫-વૈદ્ય મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

કાશાદિ ગુટિકા:-ગાવજળાન, ભારંગી, કાયકૂળ, પાનની જડ, અરડૂસો, ઇંગોતરીનાં પાતરાં, હરડેદળ, ખેરસાલ, પીપરી-મૂળ, સિંધવ અને સંચળ એ દરેક એકેક તોલો તથા એલચી તોલા બે અને ઢોઢ શેર કાળી દ્રાક્ષના ઠંગિયા કાઢી, તેમાં ખાકીનાં વસાણાંતું વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી, એકરસ થાય એટલે ચણીખેર જેવડી ગોળીઓ વાળી આપવાથી કાસ, ક્ષય, ઉરઃક્ષત, શ્વાસ, સ્વરભંગ, તૃષા અને હૃદયરોગ વગેરે તમામને મટાડે છે.

૧૬-વૈદ્ય સુધનાથસિંઝ ગયાદીન-સુરત

ખહેડાદિ ચૂર્ણ:-ખહેડાં તોલા ૮, ફૂલીજન તોલા ૨, મરી તોલા ૨, પીપર તોલા ૨, બવંત્રી તોલો ૧, જેઠીમધ તોલા ૨, અરડૂસો તોલા ૩, ટંકણુ કુલાવેલો તોલા ૨, વાંસકપૂર તોલા ૩,

ઉદ્દેશ્ય, કાસ, હિકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૨૫

સિંઘવ તોલા ૨, વડાગરું તોલા ૨, સાકર તોલા ૮ અને હિંગળોક તોલો ૧૧૧ લઈ હિંગળોક સિવાયની તમામ વસ્તુતું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, પછી હિંગળોકને ખારીક વાટી તેમાં ચૂર્ણ મેળવી, એક દિવસ સારી રીતે ખલ કરવો. એ ચૂર્ણમાંથી બેથી ચાર વાલ મધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત ચાટવાથી કાસ, ઠંડ વગેરે મટે છે.

૧૭-વૈદ્ય ઉમિયાશંકર ખાપુભાઈ-વીરમગામ

ખાંસીની ગોળી:-ખહેડાંની છાલ, મરી, લવિંગ, કાથો, વરિયાળી, જેડીમધ અને ગુંદર એ એકેક તોલો તથા સાકર તોલો અડધો અને તજ તોલો ૦૧ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, આવળની છાલના ક્વાથમાં અથવા ન બને તો પાણીમાં ઘૂંટી વાલ વાલની ગોળી કરી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી તમામ પ્રકારની ખાંસી મટી જાય છે. આ ગોળીએ ઇન્ફ્લ્યુએન્સાની ખાંસીમાં ઘણું સારું કામ કર્યું છે.

૧૮-વૈદ્ય શ્યામલાલ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

સૂંદ, મરી, પીપર અને ટંકણ કુલાવેલો એ સર્વ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી પાનના રસમાં મરી જેવડી ગોળી વાળી, સવાર-સાંજ એકેક ગોળી આપવાથી ખાંસી મટી જાય છે.

૧૯-ડૉક્ટર મગનલાલ વિજભૂખણદાસ-સુરત

૧. **ખાંસી માટે:**-મરી, અડીણ, વજનાગ, હિંગળોક, ખેર-સાલ, ટંકણ કુલાવેલો અને જવખાર એ સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવી બેથી ચાર મેઈન જેટલું પાણી સાથે આપવાથી ખાંસી મટે છે.

૨. **ખાંસી તથા તાવ:**-લોંચરીંગણી, ગળો, અરડૂસો એકેક તોલો લાવી અધકચરું છૂંદી એક થેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખવું. ત્યાર પછી તેમાં મધ નાળી પીવાથી ખાંસી તેમજ તાવ પણ મટે છે.

૬૨૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૨૦-વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી-અષ્ટગામ

૧. ખાંસી માટે:-લવિંગને ખાળીને તેની લસમ મધમાં ચટાડવાથી ઉધરસ સારી થાય છે.

૨. ખેરસાલ અને સિંધવ ગાયના દૂધમાં શંધીને પીવાથી ખાંસી તથા દમ મટે છે.

૨૧-વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. બર્મન-સુરત

૧. જેઠીમધનો શીરો તોલા ૪ અને મરી તોલો ૧ ખારીક વાટી મધમાં ચણા ચણા જેટલી ગોળી વાળી આપવાથી ખાંસી મટે છે.

૨. જેઠીમધ, મરી, સાકર, મોટી એલચી અને કાળી દ્રાક્ષ સર્વને સમભાગે લઈ ખેખરું કરી, એક તોલો લઈ અડધો શેર પાણીમાં ઉકાળવું. નવટાંક પાણી બળી બધ ત્યારે ઉતારી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી ગમે તેવું સખત સખેખમ હોય તે અને ખાંસી પણ દૂર થઈ જાય છે.

૩. ઘંતૂરાનાં પાન તોલા ૪ અને કાળાં મરી તોલા ૨, ખારીક કરી એકેક રતીની ગોળી બનાવી, દિવસમાં ત્રણ વાર ૨ થી ૬ ગોળી સુધી ટંકણું ચૂર્ણ વાલ ૧ સાથે આપવાથી મટે છે.

૪. મરી તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧, માલકાંકણીનાં બીજ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, રીંગણી તોલો ૧ અને અદ્રીણુ માસો એક એ સર્વ ચીજોને ખારીક વાટી વચ્ચગાળ કરી ઘંતૂરાનાં પાંદડાના રસમાં ગોળી બખે રતીની બનાવવી. દિવસમાં બે વાર ગોળી લઈ ઉપરથી ગરમ દૂધ પીવું. થોડો વખત ચાલુ રાખવાથી દમ મટે છે.

૨૨-ડૉક્ટર ભાઈલાલ કપૂરચંદ શાહ-નાર

યષ્ટિ મધુવટી:-જેઠી મધનો શીરો, વરિયાળી, તજ, સોના-સુખી, આમળાં અને સાકર સરખે ભાગે લઈ દૂધમાં ચણા જેવડી

ઉચ્ચકૃત, કાસ, હિંકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૨૭

ગોળી વાળી આખા દિવસમાં ચારપાંચ ગોળીનો રસ ગળવાથી લીલીસૂકી, ઉધરસ, ગળાનો ડુખાવો, કફ, સાદતું બેસવું, થતો ક્ષય અને સળેખમ વગેરે જલદી અને જડમૂળથી મટે છે; ઘસ્ટ પણ સાફ આવે છે.

૨૩-સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

આંખાહળદર તોલા ૫, અજમે તોલા ૫ તથા સિંધવ તોલા ૨, એ ત્રણેને ખાંડી કપડછાણુ કરી મધ અથવા ઘી સાથે પાવલી ભાર ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે.

૨૪-વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

૧. ખાંસી, શ્વાસ તથા દમનો ઉપાય:-પીપર તોલા ૫, સફેદ મરી તોલા ૫ અને વછનાગ તોલા ૨ એ ત્રણે વસ્તુ ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી કાળી દરાખ તોલા ૫ ઠળિયા કાઢીને લેવી અને તેમાં કાળી તમાકુના ડાંખળાની ખાળેલી રાખ તોલા ૨, (કોલસા કરવા) એ સર્વે વસ્તુનું મિશ્રણુ કરી તેમાં એલચી, બચકળ, લવિંગ મળી એક તોલો નાખી મગ જેવડી ગોળી બનાવી તેમાંથી સવાર-સાંજ એકેક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી કફ છૂટો થઈ ખાંસી મટી જશે તેમજ શ્વાસ-દમ સારો થઈ જશે.

૨. આકડાતું દૂધ તોલા ૧૦ લઈ તેમાં અજમે તોલા ૨૦ અને ઝંઝેટાનાં બી તોલા ૨૦ બીંજવી રાખવાં. જ્યારે દૂધ સુકાઈ બચ ત્યારે તેને માટીના કલેડામાં નાખી નીચે ધીમે તાપ કરી શેકી નાખવાં. જ્યારે દાણા કાળા રંગના દેખાય ત્યારે ઉતારી ખલમાં ઘૂંટી નાખવા. ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં તેમાંથી તેલ જેવો પદાર્થ નીકળશે અને લૂગદી જેવું થઈ જશે. તેમાં પીપર તોલા ૨, મરી તોલો ૧, ખેરસાલ તોલો ૧, અફીણુ બેઆની ભાર, બચકળ તોલો ૦.૧, લવિંગ તોલો ૧, કરતૂરી ૧.૧ વાલ અને ઘરાસકપૂર એક

૬૨૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

વાલ નાખી, પાનના રસમાં ગોળી વટાણા જેવડી કરવી અને તેને પાનની ખીડીમાં રસ ચૂસવા આપવી. દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી અથવા મધમાં મેળવી ચટાડવી. આથી શ્વાસ દમ, ખાંસી, ક્ષય, મંદાગ્નિ, અભ્રુષ્ટ, અરુચિ મટશે તેમજ સવારસાંજ એકેક ગોળી ખાઈ ઉપર ગાયતૃં દૂધ શેર ૦૧ પીવાથી ખળ વધે છે, પૌષ્ટિક છે અને વાજીકર છે.

ખાંસી તથા ઉચ્ચ શ્વાસ આટે:- પીપર, કાયકૃળ, કાકડા-શિંગ, લવિંગ, ખેરસાલ, જેઠીમધ એ એકેક તોલો તથા મરી તોલો ૦૧, જાયકૃળ તોલો ૦૧ એ દરેકને વસ્ત્રગાળ કરી એકથી બે વાલ મધ સાથે લેવાથી ખાંસી, ઉચ્ચ શ્વાસ તથા ક્ષય મટે છે.

૨૫-અમદાવાદના એક વૈધરાજ

ચીનાઈ સાકરનો કાંકરો તથા બે મરી મોંમાં રાખવાથી સૂકી ખાંસી મટે છે.

૨૬-વૈધ બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુલાવટી

સાખરશિંગાની ભસ્મ:- સાખરશિંગાના કકડા કરી દિવે-લના ભરેલા વાસણમાં આઠ દિવસ રહેવા દઈ, પછી કાઢી દશ શેર છાણાના અગ્નિમાં તેની ભસ્મ ગનાવવી. પછી તેને ખારીક વાટી એક વાલ મધ-પીપર સાથે ચાટવાથી ઉધરસ, દમ અને અશક્તિ વગેરે મટે છે.

૨૭-વૈધ ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત-સુરત

દાંતનો વહેર ખાળેલો, હળદર, આકડાનાં ફૂલ, વડાગરું મીઠું એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ખાંડી વાલ ૨ થી ૪ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવાથી ઉધરસ વગેરે મટે છે.

૨૮-વૈધ નાસ્શંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-ખારડોલી

૧. ભોંયરીંગણીના ડીંડવાનાં બિયાં કાઢતાં વધેલાં છોડાંને

ઉરક્ષત, કાસ, હિકા, શ્વાસ અને સ્વરસંગ ૬૨૯

ધીમાં સાંતળી મોંમાં રાખવાથી ઉધરસ મટે છે; મોં સ્વાદિષ્ટ કરે છે.

૨. કુલાવેલી ફટકડી તથા સંચોરો સમલાગે લઈ વાટી તેમાં જરા સોનાગેરુ મેળવી વાલ ૦ા થી ૦ા મુધી મધમાં દિવસમાં ત્રણ વાર ચાટવાથી ઉધરસ પાકે છે અને કફ છૂટો પડી નીકળી જાય છે. ઉધરસને જલદી મટાડે છે. એ દવા કમળાના દરદીને એક ખાટું લીંબુ ચીરી તેમાં વાલ ૦ા થી ૧ ભૂકો નાખી સળીથી દબાવીને દેવતા ઉપર મૂકી, જ્યારે ગરમ થાય ત્યારે તેને નિચોવી તેમાંથી રસ કાઢી પાઈ દેવો. એ પ્રમાણે કરવાથી કમળો અવશ્ય મટી જાય છે. પથ્થ ધી અને તેલ ન ખાવાં, દૂધલાત ખાવાં.

૨૬-ડૉક્ટર પ્રભાકર કૃષ્ણ પંજે-મુંબઈ

કનકઘૃત:-ધંતૂરાનાં બીનું ચૂણું તોલો એક અને લેંસતું દૂધ પાંચ શેર મિશ્ર કરી, મેળવી તેનું ધી બનાવવું. આ ધી દમ તથા હાંફણમાં બહુજ સારો ફાયદો કરે છે. દિવસમાં ચાર વખત નાગ-સ્વેલના પાનમાં આ ધી એક ચણોઠીભાર લગાડી ચાવી જવું. દરેક વખતે તેના ઉપર તજના ચૂણુંની બે આંબીભારની ફાકી મારવી. પરેશ:-કોપરું, તેલ, શિંગ, ચોખા. બટેટા અને ખાંડ વજન કરવી. ખડીસાકર અથવા ગોળનેા ઉપયોગ કરવો.

૩૦-ડૉક્ટર અંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. દ્રાક્ષ તોલો એક, સાકર તોલો એક અને મધ તોલો એક એ સર્વેને એકત્ર કરી ચાટવાથી પિત્તની ખાંસી મટે છે.

૨. ખરેટીની જડની છાલ તથા નાની લોંચરીંગણીની છાલ, મોટી લોંચરીંગણીની છાલ, અરદૂસાની છાલ અને દ્રાક્ષ એ દરેક ચાર ચાર માસા લઈ દ્રાક્ષ સિવાયની તમામ વસ્તુઓને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, તેમાં દ્રાક્ષ મેળવી તોલો ૩૨ પાણીમાં ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી અવશેષ રાખી ઉતારી લૂગડાથી ગાળી ઠંડું પાડી પીવાથી પિત્તની ખાંસી મટે છે.

૬૩૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

૩. સૂકાં આમળાંતું ચૂર્ણ એ રતીભાર તથા દ્રાક્ષ ૩ માસા, હરડે તથા અજમોદ માસા ૬, એ સર્વને વસ્ત્રગાળ કરી છ માસા મધમાં ચાટવાથી પિત્તની ખાંસી મટે છે.

૪. બેઠી લોંચરીંગણીના ફળનો ભૂકો એ માસા, બિજેરાનો ગર એ માસા, પીપર એ માસા અને દ્રાક્ષ ચાર માસા, એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, દ્રાક્ષના ઠંજિયા કાઢી તેમાં મેળવી બળ્બે વાલ ખાવાથી પિત્તની ખાંસી મટે છે.

૫. ઉધરસ ઉપર લોંચરીંગણીનાં બીજ પાવલીભાર, હરડે ૧ ભાર, લવિંગ એક ભાર, કાળાં મરી એક ભાર, જૂનો ગોળ પાંચ ભાર, આકડાનાં ફૂલ એક ભાર લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી આઠના રસમાં ખલ કરીને ચણીબોર જેવડી ગોળી કરી, રાત્રે સૂતી વખતે મોંમાં રાખી તેનો રસ ગળવાથી ખાંસી તથા શ્વાસ મટે છે.

૩૧-વૈદ્ય બાલાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

ખાંસી માટે:-વજ તોલો ૧ અને જેઠીમધ તોલો ૧, વાટી ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવાથી બેત્રણ દિવસમાં ખાંસી મટી જાય છે.

૩૨-વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-કઠોર

ગરમીની ખાંસી:-જે ગરમીની ખાંસી હોય તો અંજેટાનો ક્ષાર ઘી-સાકરમાં આપવાથી અવશ્ય મટે છે.

૩૩-વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરભાઈ યાજ્ઞિક-કાલોલ

ખાંસીની દવા:-જેઠીમધ, વરિયાળી અને એલચીદાણા એ દરેક સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ બનાવી, તે ચૂર્ણના વજનથી નીમે ભાગે સાકર મેળવી અરડૂસીનાં પાનનો રસ નાખી ખલ કરી મગ જેવડી ગોળી બનાવી મોંમાં રાખી બળ્બે ચારચાર ગોળીનો રસ

ઉંચરસ, કાસ, હિકા, ધાસ અને સ્વરભંગ ૬૩૧

ગળવાથી બદ્ધ રીતે ખાંસી મટી જાય છે. ખાંસી કે ખાંસી ચીજ ખાવી નહિ.

૩૪-માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

૧. ઉંચરસ:-સાકર તોલા રાા, જેડીમધનો શીરો તોલા રાા, ખાવળનો ગુંઠર તોલા રાા, કેસર તોલો ૦, ઘઉંનો સફેદો તોલો ૦, મરી તોલો ૦, (ઘઉંનો સફેદો કાઢવા માટે ઘઉંને પલાળી વાટવા ને તેવું દૂધ જેવું પાણી નિતારી સૂકવવું) એ સર્વને એકત્ર કરી પાણીમાં ચણા જેવડી ગોળી બનાવવી. જેત્રણ કલાકે બખે ગોળી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી ઉંચરસ મટી જાય છે.

૨. ઉંચરસનો કફ છૂટો કરવો:-બયફળ, બવંત્રી, કેસર, ખેરસાલ, કાથો, એલચી, લવિંગ અને ત્રણચાર નાગરવેલનાં પાન લઈ ચૂનો ચોપડી આ સર્વ ચીજો બુદ્ધિથી પ્રમાણસર નાખી લવિંગ ખોસી ખીડું બનાવવું. ઉપર લીવું ચીથરું વીંટાળી માટી ચોપડી ખાકવું. પછી તેના ત્રણ ભાગ કરી વાટી રસ કઢી ત્રણ વખત પાવું જેથી ઉંચરસ નરમ પડે છે અને કફ છૂટો પડે છે.

૩. બહુ ઉંચરસ માટે:-નાગરવેલનાં પાકાં પાન નંગ રચ, ખેરસાલ તોલો ૦, જવખાર તોલો ૦, કુલાવેલ ટંકણ તોલો ૦, લવિંગ તોલો ૦ અને અલચી તોલો ૦ સર્વને ભેગાં ખાંસી બશેર પાણી મૂકી અડધો શેર પાણી અવશેષ રાખી ચોળી ગાળી લેવું. તેમાંથી એકેક ચમચો કલાક બે કલાકે પીવાથી બહુ ઉંચરસ થતી હોય તો પણ મટી જાય છે.

૩૫-વૈદ્ય મણિશંકર બદવણ-કાનપર

લવિંગાદિવટ્ટી:-લવિંગ, પીપર, અકલગરો, બયફળ, હળદર, અફીણ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી શ્રીફળના ગોટામાં ભરી કપડમટ્ટી કરી એક ટોપલો ભરીને છાણું લઈ, તેમાં પકાવી, તેને

૬૩૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

કાઢી ગોટો સુકધાં વાટી ચણીગાર જેવડી ગોળી કરી ટંકે બે ગોળી લેવી, તથા સાથે શીતોપલાદિ ચૂર્ણુ આપવાથી ખાંસી મટી જાય છે.

૩૬-એક વૈધરાજ જેમનું નામકામ મળ્યું નથી

૧. ઉધરસ માટે:-લોંચરીંગણીનાં ડી'ડવાને એક હાંડલીમાં ભરી મોંઢું બંધ કરી ખાળવા. તે ઠંડું થાય પછી તેમાંથી ડી'ડવાં કાઢી લઈ ચૂર્ણુ કરી તેમાં તેને વજનથી અર્ધો સંચળ અને તેના આઠમે ભાગ પુષ્કળમૂળ તથા એલચીનું ચૂર્ણુ મેળવી તેમાંથી એકેક વાલ મધ, પાનનો રસ, અરડૂસાના પાનનો રસ કે ગરમ પાણી સાથે આપવાથી ઉધરસ તથા કફ મટે છે.

૨. સૂંઠ, બચકળ, રેવંચીની અને સાણખાર એ એકેક તોલો અને ધંતૂરાનાં બી ચાર તોલા વાટી વજ્રગાળ કરી, પાણીમાં મગ જેવડી ગોળી કરી આપવાથી ખાંસી મટે છે.

૩. આદુનો રસ તોલો ૦૧ તથા મધ તોલો ૧ જવખાર વાલ ૧ સાથે મેળવી ચાટવાથી શ્વાસ મટે છે.

૪. ઈંદ્રિવરણનાં ફળ નંગ ૫, કુંવારનાં લાળાં નંગ ૫, ખુરા-સાની થોર તોલા ૬૪, મોઢું રીંગણું નંગ ૧, લોંચરીંગણીનાં ફૂલ નંગ ૫૦, પંચલવણ તોલા ૩૨, અજમે તોલા ૩૨ એ ચીજોને ખાંડી સુકાવી એક હાંડલીમાં ભરી, મોં બંધ કરી કપડમટ્ટી કરી સુકાવી ગજપુટની આંચ આપી, ટાડું થયે બહાર કાઢી ઘૂંટી વાસણમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી તોલો ૦૧ થી ૦૧ અનુપાન સાથે વિચારીને આપવાથી ઉધરસ, દમ, મરડો, ગોળો, શૂળ, આફરો, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, ઉદરરોગ તથા બરોળ મટે છે.

૩૭-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

ખેરસારાદિ ગુટિકા:-ખેરસાર તોલા ૧૩, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કાયફળનું છોડું, સૂંઠ, મરી, પીપર, એલચી, કાકડા-

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૩૩

શિંગ, કપૂર, પીપરીમૂળ, લવિંગ, કચૂરો, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી આદુના રસની, અરડૂસાના રસની અને ખાવળની છાલના કવાથની અકેડી ભાવના આપી ગોળી ચણીબોર જેવડી કરી આપવાથી ઉધરસ, કફ, સ્વરભંગ, ગ્રંથસી અને ક્ષય ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ અસર કરે છે.

૨. બુખ્યુલાદિ ગુટિકા:—પારો ૧, ગંધક ૨, લીંડીપીપર ૩ અને હરકેકળ ચાર ભાગ; બહેડાંદળ પાંચ ભાગ, અરડૂસાનો રસ છ ભાગ, ભારંગી સાત ભાગ અને ખેરસાર સાત ભાગ એને વસ્ત્રગાળ કરી ખાવળની છાલના કવાથની એકવીસ ભાવના આપી ગોળીઓ મધમાં બહેડાં જેવડી કરી આપવાથી ખાંસી, ઊર્ધ્વશ્વાસ ક્ષય, સ્વરભંગ અને ગલદાહ ઉપર અતિ ઉત્તમ છે.

૩૮—વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ—સુરત

શ્વાસારિ રસ:—જેડીમધ તોલા ૨, સિંધવ, હળધર અને કુલાવેલો ટંકણ એ દરેક તોલો તોલો લઈ, એક દિવસ ખલમાં ઘૂંટી તેમાંથી ૧ વાલ, પાનનો રસ અને એલચી સાથે આપવાથી શ્વાસ નરમ પડી જાય છે.

૩૯—વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ રત્નેશ્વર—સુરત

૧. કફકેસરી:—સોમલ તોલો ૧ અને સંચળ તોલા ૪ એને વાટી કેળાં નંગ જેમાં ઘૂંટી લૂગદી કરી સરાવસંપુટમાં મૂકી સાત કપડમટ્ટી કરી સૂકવીને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. શીતળ થયે ઠાલીને વાટી રાખી મૂકવું. આ માત્રા એક ચોખ્ખાથી ચાર ચોખ્ખા-પૂર સુધી મધ સાથે આપવાથી ઊલટીઓ થઈને કફ નીકળી જશે. આ માત્રાથી ખાંસી, શ્વાસ, આંકડી તથા કફના વ્યાધિઓ સારા થાય છે. આંકડી (ખેંચ) વાળા તથા શ્વાસવાળાને ખાસ વાપરવા લાયક છે. ઘી, ઘઉં, સાકર, દૂધ વગેરે આપવાં, તેલ, ખટાશ, મરચાં વગેરે ખંધ કરવાં.

૬૩૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

૨. રૂલકેસરી:-સોમલનાં ફૂલ તોલો ૦૧, સાબરશિંગાની ભરમ તોલો ૫ એ જેને મેળવી સેકટા (સરગવા)ના રસમાં ઘૂંટી ટીકડી કરી સુકાવીને કોડિયાના સંપુટમાં મૂકી કપડમટ્ટી કરી પંદર શેર છાણાંની આંચ આપવી. ઠંડું થયા પછી કાઢીને વાટી શીશીમાં ભરી રાખવું. એની માત્રા ૧ ચોખાપૂરથી ત્રણ ચોખાપૂર સુધી આપવાની છે. સન્નિપાતવાળાને આદુના રસમાં, ત્રિદોષવાળાને તથા શ્વાસવાળાને આદુનો રસ તથા મધ સાથે; શૂળવાળાને મધ અથવા ઘી સાથે; ખાંસીવાળાને પાનની ઘીડી અથવા મલાઈ સાથે; નખળાઈવાળાને શીરા સાથે; આંતરિયા તાવવાળાને તુલસીનાં પાન તથા મરી સાથે; ઘાતુ પાતળી પડેલાને સુગલાઈ ખેદાણાના લાખ સાથે સાકર મેળવીને; પ્રમેહવાળાને ત્રિક્લવાના ક્વાથમાં હળદર તથા મધ સાથે, શક્તિ માટે ઘી, દૂધ તથા સાકર સાથે આપવી.

૩. સોમલનાં ફૂલ તથા સાબરશિંગાભરમ બનાવવાની રીત:-સોમલ તોલો ૧ લઈને તેને કુંવારના રસમાં ઘૂંટવો. પછી સફેદ કાંઠાના રસમાં ઘૂંટી લૂગદી જેવું થાય, એટલે એ સરાવળાં લઈ તેને ઘસી, મોઢાં સરખાં કરવાં. પછી કપડેથી લૂછી સાફ કરીને તેમાં સોમલનો લોઢો મૂકવો. ખીલું સરાવળું ઉપર ઢાંકીને સુલતાની મટોડીના ત્રણ કપડમટ્ટ મજબૂત કરવાં. સુકાયા પછી તેને ચૂલે ચડાવીને ધીમે અગ્નિ કરવો. પાતળાં પાતળાં લાકડાં લઈ એક લાકડાનો અગ્નિ આપવો. ઉપરના કલેડા પર દૂધનાં પોતાં મૂકતા રહેવું. આ પ્રમાણે ૧ પહોર સુધી કરવાથી ઉપલા ભાગમાં ફૂલ લાગી જશે. પછી ઠંડું થયે આંખ બચાવીને ખોલવું. સુકિતથી ફૂલ કાઢી લેવાં. આ ફૂલ ઉપલી દવામાં નાખવાં; તેમ આ ફૂલ ૧ ચોખાપૂરથી ૨ ચોખાપૂર શીરા સાથે અથવા મલાઈ સાથે આપવાથી શ્વાસ તથા નખળાઈ મટી બળવાન થાય છે. ખોરાક ઘી-દૂધનો સારો આપવો.

ઉરંક્ષિત, કાસ, હિંકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૩૫

આખરશિંગુ:—સાખરશિંગુ તોલા ૧૦ લઈ તેને પ્રથમ ૩ દિવસ ગોમૂતમાં પલાળી મૂકવું. મૂત નવું બદલતા જવું. પછી તેને કોયલામાં મૂકી ફૂંકી મૂકવાથી સફેદ થશે. પછી તે કટકા વાટીને આકડાના દૂધમાં ૧ દિવસ ખલ કરી ટીકડીઓ બનાવવી અને સૂકવી નાખવી. પછી સગડીમાં કોયલા ભરી તેમાં વચ્ચે ટીકડીઓ મૂકી, તેના ઉપર કોયલા મૂકી સળગાવી મૂકવા. બળીને ઠંડું થઈ રહે એટલે કાઢીને વાટી વચ્ચગાળ કરી મૂકવા. આ સાખરશિંગાની ભસ્મ રતી ૧ થી ૩ સુધી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે અથવા આદુના રસ સાથે આપવાથી પાંસળાંતું થળ, ખાંસી, શ્વાસ, તાવ વગેરે નરમ પડે છે.

૪૦—વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મનસુખરામ પુરોહિત—સણસોલી

દમ માટે:—દમ તથા શ્વાસ બેસાડી દેવા માટે ચોખાપૂર મોર-થૂથુ ઘઉંની કણેકમાં વીંટી ગોળી કરીને ગળી જવી. આથી એક વાર તાત્કાલિક દમ બેસી જશે. આ ઉપાય દમની અસહ્ય પીડાને એક-દમ મટાડી દે છે. આ ઉપાય તાત્કાલિક દમ બેસાડી દેવા સારુ છે એટલુંજ નહિ, પણ તેજ ગોળીનો બેત્રણ વખત ઉપયોગ કરવાથી કેટલાક પ્રકારનો દમ તદ્દન બેસી પણ જાય છે. એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૪૧—વૈદ્ય ત્રિકમલાલ કાળીદાસ—ખાનપુર

દમ, શ્વાસ અને કફનાં અસાધ્ય દરદો પર:-વજ (ગધીલો વજ) નું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી બે આનીભાર ચૂર્ણ પ્રથમ ગરમ દૂધમાં પાવું. ત્રણ કલાકે એક આનીભાર ઠંડા પાણીમાં પાવું. તેવીજ રીતે ત્રણ કલાકે બીજું ઠંડા પાણીમાં પાવાથી કેટલાકને બકારી થઈ તથા કેટલાકને વગર બકારીએ (બિલટી થયા વગર) દમ, શ્વાસ તથા કફનાં અસાધ્ય દરદનો નાશ થાય છે.

૪૨—વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ—ખાખરેચી

શ્વાસચુકા કફ:—હરડે, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ, દેવદાર,

૬૩૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

પીપર, વજ, મરી અને નાગબલા એ ઔષધોને ખારીક વાટી ધંતૂરાનો રસ તથા ભાંગરાનો રસ એ બંનેમાં ત્રણ ત્રણ દિવસ ઘૂંટી, મરી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી, રોગ અને વયના પ્રમાણમાં ટંકે ૧ થી ૨ ગોળી આપવાથી શ્વાસયુક્ત કફનો નાશ થાય છે.

૪૩-વૈદ્ય ભૂરાભાઈ એધવણ ત્રિવેદી-ભાદરોઈ

૧. દમ માટે:-શ્વાસકુહારરસ તુલસીનાં પાનના રસમાં આપવો.
 ૨. કેરડાનાં મૂળનો રસ પાતાલયંત્રથી કાઢી પાણીનાખી પાવો.
 ૩. ચણાનો ખાર અને ઇલમિટનાં ફૂલ એકત્ર કરી આપવાં.
 ૪. શ્વાસકુહાર રસ, આનંદલૈરવ રસ, પીપર, કુલાવેલ ટંકણ, પીપરીમૂળ અને રાતી લોહલસ્મ એ સર્વે મેળવી મધમાં ચાટવાથી શરૂ થતો દમ નાબૂદ થાય છે.

૪૪-વૈદ્ય ચૂનીલાલ જયકિશનદાસ ચટપટ-સુરત

હરતાલલસ્મ સરોદ:-પ્રથમ ઇંડાનાં છોડાં સુકાવી ખાંડી ખારીક કરી ૨૦ તોલા વજને લેવાં. લોયરીંગણીનું પંચાંગ સુકાવી ખાંડી ખારીક કરી ૨૦ તોલા લેવું. બાદ બંનેને ખરલમાં નાખી ઘી-કુંવારના રસથી ખૂબ ખલ કરી લૂગદો બનાવી તેમાં હરતાલ વરખી તોલા બે મૂકી, (એ હરતાલને એકવીસ દિવસ આકડાના દૂધમાં પલાળીને પછી કામમાં લેવી) એ ગોળાની ઉપર ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, સૂકવી હાથના થાપેલાં છાણાં શેર ૭ લઈ તેમાં ગોળો મૂકી સળગાવી સ્વાંગશીત થયે કાઢી લેવી. આથી સરોદ રંગની તથા વજનમાં પૂરી હરતાલલસ્મ તૈયાર થશે; તેને ખારીક ખલી, એક ચોખ્ખાપૂરની માત્રા સવાર-સાંજ પાન પર જરા કાથો લગાડી તે પર દવા મૂકી ખવડાવવાથી, જૂનામાં જૂનો દમ ત્રણ અઠવાડિયામાં મટી જશે. પરોલ:-તેલ, મરચું, ખટાશ વગેરે બિલકુલ ખાવું નહિ.

ઉંરઃક્ષત, કાસ, હિંકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૩૭

૪૫-વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ-કપડવણ્ણ

નાગવહલભ રસઃ-(નિઘંટુ રત્નાકર) આપવાથી શ્વાસમાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. વમન વિરેચન કરાવ્યા પછી શૃંગલસ્મ તથા સોમલલસ્મનો ઉપયોગ આદુના રસ સાથે કરવો. પાછળથી હાથલાથોરીના રસમાં અબ્રકલસ્મ તથા રસસિંદૂર આપવાથી ઘણો ફાયદો જણાયો છે.

૪૬-માસ્તર નરભેરામ હરજીવનદાસ-નવાગામ

દમ એકદમ ઊપજ્યો હોય તો ધંતૂરાનાં ફૂલની ખીડી ખીવાથી ગુસ્સો જલદી બેસી જાય છે.

૪૭-વૈદ્ય નંદલાલ મોરારજી-ક'થારિયા

અબ્રકલસ્મઃ-હાથિયા થોરનાં લાલ ડીંડવાં લઈ તેનો રસ કાઠી તેમાં માટલાનો ગોળ સમાન ભાગે મેળવી, તેની અંદર દશ કલાક અબ્રક લીંબવી સખી ગજપુટ આપવો. એવી રીતે ૬ ગજપુટ આપવાથી લસ્મ થાય છે. એ લસ્મ આપવાથી દમ ઉપર ઘણુંજ ઉત્તમ કામ કરે છે.

૪૮-વૈદ્ય ચૂનીલાલ હરગોવિંદ-કઠોર

સોમલની લસ્મઃ-સોમલ તોલો ૧ અને સંચળ તોલો ૪, એને ઝીણું વાટી, સોનેરી કેળું છંદી તેમાં મેળવી એક કુલડીમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી પાંચ શેર છાણાંના અગ્નિમાં પકાવી, વાલ ગા-નું પડીકું મધમાં અથવા પ્રકૃતિ નોઈ યુદ્ધિપૂર્વક અનુપાન સાથે આપવાથી દમ તથા ખાંસીને મટાડે છે. અનુભવસિદ્ધ છે.

૪૯-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-ધંધુકા

તામ્બલસ્મઃ-રાણીછાપના પૈસા લઈ તેને શુદ્ધ કરી ગજ-જીભીનાં પાન વાટી તેનો લૂગદો ખનાવી તેમાં પૈસા મૂકી કપડ-

૬૩૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

મટ્ટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. બાદ સ્વાગશીત થયે કાઠી ઉપર જે પોપડી વળેલી હોય તેને સાચવીને ઉભેડી લઈ ફરીથી તે કાચા રહી ગયેલા પૈસાને ગળજીલીના લૂગદામાં ગજપુટ ફેરો. એ પ્રમાણે દશ પુટમાં લસ્મ થાય છે. પોપડીઓ ઊખડી ઊખડી લસ્મ થાય છે. તે પોપડીઓને ફરીથી એક વખત ગળજીલીમાં ગજપુટ આપવાથી તામ્બલસ્મ તૈયાર થાય છે. આ લસ્મ એક ચોખ્ખાપૂર મધ તથા આદુના રસમાં આપવાથી ગમે તેવો કફ હોય તેને ખેસાડી આરામ કરે છે.

૫૦-વેદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. ચલમમાં પીવાની દવા:-કાળા ધંતૂરાનાં ડાંખળાં, કાળિયા સરસડાની શિંગો બીજસહિત, હરડે અને હળાદર આ ચારે રકમને જુદી જુદી ખાંડી બીડી બનાવી અથવા ચલમમાં મૂકી પીવાથી શ્વાસ ખેસી જાય છે.

૨. સારો કોડિયો લોખાન તોલા ૨૦, શુદ્ધ વછનાગ તોલા ૨, બવંત્રી તોલા ૨૫, ધંતૂરાનાં બીજ તોલા ૨૫, લવિંગ તોલા ૨૫, પાનની જડ તોલા ૨૫, જેઠીમધ તોલા ૨૫ તેને વાટી ઠામમાં નાખી પાતાલચંત્રે અર્ક કાઢવો. તે અર્ક પાન ઉપર ચોપડી ખવાડવાથી દમ તથા શ્વાસરોગ મટી જાય છે.

૩. હિંગજોક ૨૫ તોલા, પીપર ૨૫ તોલા, કલાઈલસ્મ ૦૫ તોલો અને કેસર ૦૫ તોલો તેને વાટી નાગરવેલનાં પાનમાં ચાર દિવસ ખલ કરી, મગ જેવડી ગોળી વાળી ખવાડવાથી દમ-ઉધરસ જૂનાં હોય તે પણ મટી જાય છે.

૪. રસકપૂર તોલો ૦૫, બરાસકપૂર તોલો ૧ અને નાગરવેલનાં પાન ૧૦૦ લાવવાં. પછી રસકપૂરને પાણીમાં વાટી જુદું રાખવું. બરાસકપૂરને પાણીમાં વાટી જુદું રાખવું. પછી નાગર-

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિંકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૩૬

વેલનાં પાન ૫૦ ઉપર રસકપૂર ચોપડવું અને ૫૦ પાન ઉપર બરાસકપૂર ચોપડવું. તે સર્વ પાનને સૂકવી એકઠાં કરી એક ઝૂડી બાંધવી. પછી એક માટીના વાસણમાં પાણી શેર ૮ મૂકી તેમાં પેલા પાનની થોકડી નાખી ચૂલે ચડાવી અગ્નિ આપી, જ્યારે એક શેર પાણી રહે ત્યારે ઉતારી પાનની થોકડીને હાથે ચોળી, પાણી ગાળીને શીશી ભરી મૂકવી. જ્યારે ત્રિદોષ અથવા સન્નિ-પાતમાં શ્વાસ થાય, ત્યારે ઉપલી દવામાંથી બેથી અઢી રૂપિયા-ભાર પાણી મધ નાખી પાવાથી એકદમ ફાયદો થાય છે. અર્થાત્ દમ તથા શ્વાસ બેસી જાય છે.

૫૧-વૈદ્ય મગનલાલ રણછોડદાસ-ધંધુકા

૧. હિંગજોક તોલો ૧, આકડાનાં રવૈયાં છાંયે સૂકવેલાં તોલો ૩, લવિંગ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧ એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં અઘેડાનો ખાર તોલો ૧, અફીણ તોલો ૦ અને ખસખસ તોલો ૦ એ સર્વને ખરલમાં ખૂબ ઝીણું વાટવું. આઠ પહોર ખરલ કર્યા પછી તેની મગ મગ જેવડી ગોળી કરવી. પછી તે ગોળીમાંથી હાંફણવાળા રોગીને પાનની સાથે બે થી ચાર ગોળી અને કફ છૂટો પાડવો હોય તો આઠના રસમાં આપવી. શ્વાસ હોય તો લોંચરીંગણીના રસમાં જરા મધ મેળવીને આપવી. બિલટીમાં તુલસીનાં પાનના રસમાં આપવી. બુઢા બુઢા રોગ પરત્વે અનુપાન સાથે આપવાથી ઘણાજ રોગને મટાડે છે.

૫૨-ડૉક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. અવંત્રી, જાયફળ, બદામનો મગજ, સુખડ, એલચી, લવિંગ કાળા તલ, પિસ્તાં, અકલગરો, અજમો તથા ઠેાડિયો લેખાન એ સર્વ સમભાગે લઈ એકત્ર કરી ખાંડીને પાતાલયત્રે તેલ કાઢવું. તેને એક શીશીમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી બેત્રણ ટીપાં પાન ઉપર

૬૪૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ચોપડી દિવસમાં બે વાર ખાવાથી શ્વાસ, ખાંસી, પ્રમેહ, કફ-વિકાર, પિત્તવિકાર મંદાગ્નિ, ક્ષય અને ઉદરશૂળને મટાડે છે. આ તેલ પ્રમેહ ઉપર ઘણાજ ફાયદો કરે છે.

૨. સોમલનાં ફળ:-સોમલ શેર ૦૧ લઈ તેને લીંબુના રસમાં એક દિવસ ઘૂંટેવો. પછી માટીની હાંડલી નંગ બે લાવી તેના મુખને ઘસીને બંધબેસતી કરવી. પછી એક વાસણમાં સોમલની લૂગદી મૂકી બીજું વાસણ તે ઉપર ઊંધું મૂકી તેના સાંધાને મજબૂત સાંધી લેવા; પછી તડકે સુકાવી તે સાંધા પાછા બંધ કરી ધુમાડો નીકળે નહિ તેવી રીતે બંધ કરી ચૂલે ચડાવી રોટલો શેકાય એટલો હલકો અગ્નિ આપવો. અને ઉપરના માટલા ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકતાં જવાં. એ પ્રમાણે બે પ્રહર સુધી કરી સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે ઉપરની હાંડલીમાંથી વળગેલાં ફૂલ છરી વતી ઉખેડી કાઢી લેવાં. તેમાંથી એક ચોખાપૂર પતાસામાં મેળવી ખાવા આપવાથી શ્વાસ, દમ, ઉધરસ અને ક્ષય જેવા મહાન વ્યાધિને મટાડે છે. આ માત્રા ખાવાવાળાએ દૂધ સાકર, ઘી તથા ચોખા એ સિવાય બીજાં ખોરાક ખાવો નહિ. આથી જરૂર રોગ મટે છે.

૩. કુખાંડ (કોણું)ની જડ કે જેના ઉપર કુંળકૂલ આવી ગયાં હોય, તેની જડ લાવી વાટી વચ્ચગાળ કરીને શીશીમાં રાખી મૂકવું. તેમાંથી બે માસ થોડા ગરમ પાણી સાથે સવારસાંજ આપવું. જરૂર હોય તો ત્રણ વાર આપવું. એથી વધારે વાર આપવું નહિ. કફના વધારામાં જ્યારે શીત જણાય ત્યારે મધ સાથે આપવું. પથ્યમાં તેલ, મરચું તથા ખટાશ આપવાં નહિ. ઘણા ગરમ તથા ઘણા ઠંડો ખોરાક આપવો નહિ. જ્યારે અત્રેણ યુનાની દવાઓ શ્વાસ ઉપર નિષ્ફળ નીવડે છે, ત્યારે આ દવા ફતેહમંદીથી શ્વાસને બેસાડી સારો કરે છે. આ દવા ઘણા હરદીઓ

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિંકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ ૬૪૧

ઉપર અજમાયશ કરેલી છે અને તેથી જનહિતાથે જાહેરમાં મૂકી છે.

૫૩-વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી-સુરત

૧. બહેડાંની ખીજ ટાંક ૫, જવખાર ટાંક ૫, ખેરસાલ ટાંક ૫, લોંચરીંગણીનાં ખીજ ટાંક ૫ અને સિંધવ ટાંક ૩ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, આદુના રસમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડો ગોળી વાળવી. તે ગોળી અગ્નિબળ જોઈ મધ સાથે આપવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટી જાય છે. આ પ્રયોગમાં રીંગણીનાં ખીજ શેકીને લેવાં.

૫૪-વૈદ્ય ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત-સુરત

ગોળ શેર ૦૧ અને તમાકુ શેર ૦૧ બેને વાટી સંપુટ કરવો. તેની વચમાં કોડિયા લોખાનનો શેર ૦૧ નો એક કટકો મૂકી, કપડમટ્ટી કરી બશેર અડાયાનો તાપ આપવો. ટાકું પડે ત્યારે લોખાન કાઢી લેવો. તેમાંથી એક વાલ ખવાડી ઉપર ચૂરમું ખવાડવું. આથી દમ તથા અમૂંઝણ બેસી જાય છે.

૫૫-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

દમને માટે:-સાખરશિંગાની ભસ્મ, ટંકણુ કુલાવેલો, મોર-પિચ્છની ભસ્મ, અલેડાનો ક્ષાર, લોંચરીંગણી એ સર્વને ખારીક વાટી દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં આપવાથી કફ છૂટો પડી દમ મટે છે.

૫૬-વૈદ્ય મણિશંકર જાદવજી જોશી-કાનપર

૧. શુદ્ધ હિંગળોક, લવિંગ તથા જાયફળનું સમભાગે ચૂણું કરી એક વાલ મધ સાથે આપવાથી શ્વાસ, કાસ અને કફ મટે છે.

૨. ધંતૂરાના કાચા ડીંડવામાં ખાય તેટલાં લવિંગ ભરી ઉપર આટો અડાવી બાફવાં. બફાય એટલે આટો કાઢી નાખી સૂકવી, તેમાં અજમો તોલા ૨, લીંડીપીપર તોલા ૧ અને અફીણુ બે આની-ભાર મેળવી ગોળમાં ગોળી વાળી બે વખત મોંમાં રાખી રસ ગળ-

૬૪૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

વાથી જૂનો દમ તથા ખાંસી મટે છે. ગોળી બે આનીભારની વાળવી.

૫૭-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામડામ માળ્યું નથી

૧. સાણખાર, આંખાહળદર તથા લવિંગનું સમલાગે ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બે આનીભાર ચૂર્ણ આઠ તોલા ગોમૂત સાથે આપવાથી દમ મટે છે.

૨. આડડાનાં લીલાં પાન શેર ૧, સિંધાલૂષ શેર ૦૧, ધંતૂરાનાં બી શેર ૦૧ અને જૂનો ગોળ શેર ૧ એ સર્વને ખાંડી એક ટીકડી બનાવી, એક હાંડલીમાં મૂકી, હાંડલીનું મોહું બંધ કરી કપડમટ્ટી કરી એક પ્રહરનો અગ્નિ આપવો. ઠંડું થયા પછી કાઢી વજ્રગાળ કરી રાખવું. તેમાંથી બે આનીભાર ગરમ પાણી સાથે આપવું. ખોરાક પૌષ્ટિક ધીવાળો ખવડાવવો જેથી દમ મટે છે.

૫૮-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

ક્ષય, ખાંસી અને શ્વાસ માટે:-તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી અરધો તોલો, પીપર બે તોલા, દ્રાક્ષ, મહુડાં અને ખજૂર ચાર ચાર તોલા, કાકડાશિંગ, લવિંગ, ખેરસાલ અને પીપર એકેક તોલો લઈ સર્વનું ખારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળી વાળી આપવાથી રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, ઊલટી, મૂછાં, હિષ્કા, મદ, ભ્રમ, ઉરઃક્ષત, સ્વરભેદ, પ્લીહા, સોજા, આઢયવાત, થૂંકમાં લોહી પડવું, હૃદયની પીડા, પાશ્વિપીડા અને તૃવા ઇત્યાદિ ઉપર આ ગુટિકા અત્યંત શુભપ્રદ છે.

કફ, ક્ષય તથા દમ માટે:-બહુકૃળીનું ચૂર્ણ કરી અડધો તોલો ચૂર્ણ સાકર સાથે લેવાથી કફ, દમ તથા ક્ષય મટે છે.

૫૯-વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી-અષ્ટગામ

ગોરખમુંડી (ખોથડો) ખાળી રાખ કરવી, અંજેટાને (અઘેડો) ખાળી રાખ કરવી અને તેની ખરાખર ખેરસાલ મેળવી તેમાંથી ૧

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિઝા, ધાસ અને સ્વરભંગ ૬૪૩

વાલ પ્રાણીના રસમાં જરા મધ નાખી ચાટવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૬૦-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. સ્વરભંગના ઉપાયો:-આંખાનો મોર ફેાતરાં સાથે, એલચી, સાકર અને વરિયાળી એ સર્વં સમભાગે લઈ વાટી ચૂર્ણ કરી ગરમ દૂધ સાથે પીવાથી સ્વરભંગ મટે છે અને સાદ (ઘાંટો) ઊઘડે છે.

૨. અકલગરો, વજ અને ગળો (લીંબડાનો) એ સર્વંનો મધમાં અવલેહ કરી ચટાડવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૩. લીંડીપીપર ગરમ દૂધ સાથે પીવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૪. પ્રાણી, કાળી દ્રાક્ષ, વજ, આહુ, ગળો, શતાવરી, ઉપલેટ, વાવડિંગ, હરડે, અઘેડા (ઝંઝેટો) નાં ખીજ, હુળદર, લીંબડાની અંતરછાલ, જીરું, સૂંઠ, શંખાવળી અને જેઠીમધ એ સર્વં સમભાગે લઈ ગોળી કરી મોંમાં રાખવાથી સાદ ઊઘડે છે.

૫. લીંબડાનાં પાન તોલા ૨૦ તથા જવખાર તોલા ૫ એ ખત્રેને વાટી, પાણીમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી કંઠસ્વર ખૂલે છે.

૬. ખહેડાંની છાલ શેકીને મોંમાં રાખવાથી કંઠસ્વર ખૂલે છે. ખહેડાંને શેકવાની રીત:-ખહેડાંનાં ફળ આણી તેને દૂધ લગાડી ઘઉંના લોટના રોટલાની અંદર મૂકી, તે રોટલો અંગારા ઉપર શેકવો. રોટલો પરિપક્વ થાય ત્યારે અંગારા ઉપરથી ઉતારી લઈ તેમાંથી પાકેલાં ખહેડાંને લઈ લેવાં. તેની છાલ ઉખેડી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૭. પાનની જડ મોંમાં રાખી રસ ચૂસવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૮. દૂધમાં સાકર નાખી ઉકાળી પીવાથી પિત્ત સ્વરભંગ મટે છે.

૬૪૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

૯. સૂંઠ, મરી, પીપર અને પીપરીમૂળ, ગોમૂત્રમાં પીવાથી કફથી કઠ ઘેઠો હોય તે મટે છે.

૧૦. આંબળાં, મધ તથા ઘી મેળવી ખાવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૧૧. બહેડાછાલ, લીંડીપીપર, સિંધવ અને જાઈનાં પાન, એનું ચૂર્ણ મેળવી છાશમાં પાવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૧૨. ભોંયરીંગણીના દોડવા, મરી, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, સૂંઠ, હળદર અને દારૂ હળદર એનો કવાથ પીવાથી પણ કફથી સ્વરભંગ થયો હોય તે મટે છે.

૧૩. બ્રાહ્મી, વજ, હરડે, ગળો, અધેડો, ખેરસાલ, એ સર્વ સમભાગે લઈ, નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ગોળી વાળી ખાવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૧૪. આંબાનો મોર અને ખાંડ બંને મેળવી ખાવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૧૫. ગરમ પાંચીમાં ખાંડ મેળવી પાવી અગર અણોઠીનાં પાન મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી સ્વરભંગ મટે છે. અથવા જેઠી-મધનો શીરો મોંમાં રાખી રસ ચૂસવાથી પણ સ્વરભંગ મટે છે. કોઈ કોઈ વાર એવા દરદી આવવાથી અજમાવી જોયેલા છે. વાત, પિત્ત, કફ, સક્તિપાત, ધાતુક્ષય અને ક્ષયરોગથી એ પ્રમાણે છ પ્રકારના સ્વરભંગ થાય છે. તે તપાસી અનુકૂળ ઉપાય લેવા, જેથી ક્ષાયહો થાય છે.

૬૧-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

અજમાની ગોળપાપડી ખવડાવવાથી હેડકી બંધ થાય છે.

૬૨-વૈદ્ય અંબાલાલ શંકરજી-વાગડ

૧. હેડકી માટે:-કાકડાશિંગીનું ચૂર્ણ મધ સાથે બેત્રણ વખત ચટાડવાથી હેડકી બંધ થઈ જાય છે.

ઉર:ક્ષતં, કાસ, હિક્કા, ધ્યાસ અને સ્વરભંગ ૬૪૫

૨. ખારેક એક લઈ તેમાંથી ઠળિયો કાઢી નાખી, તેમાં ગૂગળ ભરી ઉપર ઘઉંની કણુક તથા એક લીતું લૂગડું લપેટી બાફી આખી ખારેક ગૂગળ સહિત ખાઈ જવાથી હેડકી બંધ થાય છે.

૩. મોરપિચ્છના ચાંદલાની ભસ્મ તથા લીંડીપીપર મધ સાથે ચટાડવાથી હેડકી મટી જાય છે.

૪. નાળિયેરની ચોટલી અથવા મુંજ ચલમમાં પીવાથી હેડકી મટે છે.

૫. હિંગળોકનો એક વાલનો કટકો લઈ ચલમમાં મૂકી ફક્ત બેજ દમ મારવાથી હેડકી બંધ થાય છે.

૬૩-વૈદ્ય દેવજી આશુ

હઠીલી હેડકી:—નાગરવેલનાં પાન ૧૦૦ લઈ તેનો એક કાચના વાસણમાં રસ કાઢવો. પછી શેરડી રસદાર લઈ તેના હાથ હાથના કટકા કરી ભરસાળમાં બાફી છોલી સાણસીથી પકડી રસ કાઢી પાનના રસમાં મેળવી દિવસમાં પાંચથી છ વખત અડધો તોલો પાવાથી ગમે તેવી હેડકી બંધ થાય છે. ખોરાક હલકો આપવો.

૬૪-વૈદ્ય મણિલાલ ગણુપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

નાળિયેરની કાચલી વાલ ૨ તથા ખારેકનો ઠળિયો વાલ ૧ પાણીમાં ઘસી પીવાથી હેડકી મટી જાય છે.

૧૨--અરુચિ, ક્રુલટી અને તૂફારોગ

અરુચિ:—નિદાનશાસ્ત્રમાં વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી, શોકથી, લયથી, અતિ લોભથી અને અતિ ક્રોધથી અરુચિરોગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ લખેલું છે. પોતાને મનમાં કંટાળો ઊપજે અથવા દેખીને કમકમાટી ઊપજે એવું રૂપ, એવી ગંધ અને એવા ખાનપાનના પદાર્થોથી અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં શોકથી, લોભથી તથા લયથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રોધથી પિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે અને બેઉ મળવાથી ત્રિદોષ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ચાર પ્રકારના માનસિક કારણથી ચાર પ્રકારની દોષવાળી અરુચિ ગણવી એ વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. અણુગમતી વસ્તુ જોવાથી જે કંટાળો ઊપજે તેનો સમાસ ક્રોધમાં ઘર્ષ શકે છે. કારણ કે મનને ગમે નહિ એવી વાત ઉપર ક્રોધન ઉત્પન્ન થાય છે; માટે અરુચિરોગ ચાર પ્રકારના ગણ્યા કે આઠ પ્રકારના ગણ્યા, એ બેઉ સરખું છે.

કોઈ પણ કારણથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે મગજમાં રહેલો સ્નેહુગ કફ અને હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કફ તથા ગળામાં રહેલા રસના કફનો અતિયોગ થવાથી વાયુમાં હીનયોગ થાય છે અને પાંચે પ્રકારનાં પિત્તમાં મિથ્યાયોગ થાય છે; તેથી શોકમાં આંખમાંથી પાણી પડે છે. નાકમાંથી કફ ટપકે છે અને મુખમાંથી લાળ પડે છે. આથી હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તની સાથે પાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી હૃદય સુસ્ત બની જાય છે અને કોઠામાં રહેલા પાચકપિત્તમાં સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી કલેદન કફનો અતિયોગ થાય છે. આથી પેટમાં ભૂખ લાગતી નથી એટલે મુખમાં સ્વાદ વિના કશું ભાવતું નથી. જે મનુષ્યને કોઈ ફક્ક

અરુચિ, કિલટી અને તૃષારોગ

૬૪૭

પણુ કારણથી ભય ઉત્પન્ન થાય તો વાયુનાં પાંચે સ્થાનોમાં વાયુનો અતિયોગ થાય છે જેથી પિત્ત અને કફનો હીનયોગ થાય છે. એટલે હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી મેઘા અને ઓજસનો હાસ થાય છે જેથી રોગીને ગ્લાનિ થાય છે. આમડીમાં રહેલા વ્યાનવાયુના અતિયોગથી બ્રાજકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, જેથી આમડીનું તેમાં ખાસ કરીને મુખની આમડીનું તેજ ઘટી જાય છે, કોઠામાં રહેલા સમાનવાયુના અતિયોગથી પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે અને મળાશયમાં રહેલા અપાનવાયુનો સંત્રલેવણ કફ સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી બૂખને ઠાંકી દે છે. આથી ઉદાનવાયુના અતિયોગે રસન કફનો હીનયોગ થવાથી, જીભ લૂખી પડી જઈ ખાનપાન પર અરુચિ થાય છે.

કેઈ માણસને અત્યંત લોભ એટલે કેઈ વસ્તુની અથવા કેઈ કામની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે, જેથી તે માણસ તે ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને માટે અતિ લુબ્ધ થાય છે, એટલે તેનું મન ખાન અને પાન, આરામ અને જિંઘ મેળવવાને પ્રયત્નવાન થતું નથી; એટલે ખાન અને પાનના પદાર્થો નહિ મળવાથી શરીરમાં રહેલું પાચકપિત્ત, શરીરમાં રહેલી સાતે ધાતુનું શોષણ કરે છે. એટલે તે મનુષ્યનું શરીર હુર્બળ થતું જાય છે. પાચકપિત્ત શરીરમાં રહેલી ધાતુઓને ખાવા માંડે છે, એટલે તે તે સ્થાનમાં રહેલા વાયુ પ્રમળ થઈ, પિત્તને તથા કફને સૂકવી તેની ક્રિયાઓમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન કરે છે. આથી તે રોગીને જ્યારે ખાવાનું કે પીવાનું ચાહ આપે છે, ત્યારે તેને અનુકૂળ સમય નહિ હોવાથી અજનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી સમાનવાયુ તે ખાન અને અજને ઠેકાણે પાણી અને પાણીને ઠેકાણે પાનના પદાર્થોના ભાગ પાડી શકતો નથી; રંજકપિત્ત તેને રંગી શકતું નથી; સાધકપિત્ત મેઘા અને ઓજસ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; એટલે બ્રાજકપિત્ત આમડીમાં તેજ લાવી શકતું નથી.

૬૪૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

આથી શરીરમાં ધાતુઓ ખનવાના પદાર્થોનો જે ક્રમ ચાલુ હોય, તે ક્રમમાં અવ્યવસ્થા થવાથી બૂખ મંદ પડી જાય છે અને ખાન અને પાનમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કોઈ માણસને સ્પષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ અથવા રાજ્યના કાયદા વિરુદ્ધ અથવા લોકનીતિ વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. આને લીધે સમાનવાયુ પાનવાયુમાં મળી જવાથી તેનો અતિયોગ થાય છે, તેથી સાધકપિત્ત નખળું પડવાથી અવલંબન કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે અને હૃદયમાં વારેવારે ધ્રાસકા પડે છે. સાધકપિત્ત નખળું પડવાથી ઓજસ ઘટી જાય છે અને કોઈ પણ જાતના અધિકારી માણસને જોઈને ઝ્વાનિ થાય છે. ઉદાનવાયુમાં પાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી છાતીમાં ધબકારા વધે છે અને શ્વાસ ટૂંકો થાય છે અને તેનો દમ ભરાઈ જાય છે. ઉદાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી રનેહન કફ સુકાઈ જાય છે, તથા તે માણસને ખોલતાં મોઢે ફાકા પડે છે. વ્યાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી બ્રાજકપિત્તનો હિનયોગ થાય છે અને કલેહન કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે તેથી શરીર કંપે છે અને શરીરની ચામડી નિસ્તેજ બને છે. ઉદાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી આલોચકપિત્તનો હીનયોગ થઈ રનેહન કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે, જેથી આંખ ખડાવરી બને છે અને મગજ ભગે છે, બલકે વખતે મૂર્છા પણ થાય છે. રસન કફ સુકાવાથી જીભ લૂખી પડે છે એટલે ખોરાક લાવતો નથી તથા કોઠામાં સમાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી અગ્નિ મંદ પડી બૂખ લાગતી નથી એટલે ભયથી અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે માણસે ધારેલી વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થાય નહિ અથવા કહેલી વાત મનાય નહિ તો તે માણસને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પાચકપિત્ત સાધકપિત્તમાં અને સાધકપિત્ત આલોચકપિત્તમાં એકદમ મળી જઈ સમાનવાયુ, પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુનો હીનયોગ કરે

અરુચિ, ઊલટી અને તૃપારોગ

૬૪૬

છે. આથી બ્રાજકપિત્ત ઉદાનવાયુના હીનયોગને લીધે મુખની આ-
કૃતિ લાલ બનાવે છે, એટલે મોં તથા આંખો પર લોહી ચઢી આવે
છે. શરીરના સાંધાઓને દૃઢ કરનાર સંત્રલેપણુ કફનો મિથ્યા-
યોગ થવાથી શરીર ધૂજે છે, અવલંબન કફનો વાયુ સાથે
મિથ્યાયોગ થવાથી છાતી ગભરાય છે અને હૃદયમાં તથા
માથામાં રહેલા સ્નેહન કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી તમોગુણુ-
ની વૃદ્ધિ થઈ માથામાં ચક્રર આવે છે અને આંખે અં-
ધારાં આવે છે. રસન કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી મુખમાંથી થૂંક
ઊડે છે તથા લાળ ગળે છે. એકંદરે ક્રોધથી પિત્તનો અતિયોગ
થાય છે અને કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે; એટલે વાયુનો હીનયોગ
થાય છે, તેથી શરીરની ઠાંતિ, ખુદ્ધિ, મેઘા અને પ્રસાનો નાશ
થાય છે. આથી તે માણુસ શુભાશુભ વિચાર કરી નહિ શકવાથી
મર્ચાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. કોઠામાં રહેલું પાચકપિત્ત સાધકપિત્ત
સાથે મળી ગયેલું હોવાથી કલેહન કફનો અતિયોગ થાય છે,
જેથી અગ્નિ મંદ થઈ તેને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે ચાર
પ્રકારની અરુચિ માનસિક વિકારથી થતી હોવાથી, જ્યાં સુધી
મનના જે જે કારણથી તે ઉત્પન્ન થયેલી હોય તે તે કારણોનો
પ્રતિરોધ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તે મટતી નથી. પરંતુ
ઘણી વાર પિત્તને દગ્ધ કરી ચક્રતમાં તેને સુકાવી પિત્તાશયમાં
પથરીતું રૂપ ધારણુ કરે છે અને જે વસ્તુ પોતાને ગમતી નથી,
એવી વસ્તુને જેવાથી અથવા જે ગંધ અણુગમતી હોય તેની ગંધ
લેવાથી જે અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે તે યોગ્ય ઉપચાર કરવાથી
મટી શકે છે. અર્થાત્ માનસિક વિચારથી થયેલી અરુચિ કષ્ટ-
સાધ્ય અથવા અસાધ્ય નીવડે છે અને ખીણુ સાધ્ય છે.

ઊલટી (છર્દિ) રોગ:-અત્યંત દ્રવરૂપ ભોજનોથી, અત્યંત
સ્નિગ્ધ ભોજનથી, ખારા ભોજનથી સમય વગરના ભોજનથી,

૬૫૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

અત્યંત લોજનથી, અહિતકર લોજનથી, આમથી, લયથી, ઉદ્દેગથી, અજીર્ણથી, કૃમિથી, ગર્ભ રહેવાથી, બહુજ ઉતાવળું જન્મવાથી, દુષ્ટ થયેલા વાયુ, પિત્ત અને કફથી, દુષ્ટ થયેલા ત્રણે દોષોથી અને ગ્લાનિ પમાડનાર સુગામણી પદાર્થોના દર્શન, શ્રવણ સ્પર્શન તથા લક્ષણ કરવાથી, જન્મેલું અન્ન ગળાત્કારથી પાછું ઊછળતાં પાંચ પ્રકારની ઊલટીઓ થાય છે. જેમાં વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી, કૃમિથી અને ગર્ભ રહેવાથી તથા સુગામણી પદાર્થોથી, થયેલી ઊલટીને આગંતુક ઊલટીમાં ગણેલી છે.

જે ઊલટીમાં અજીર્ણથી અપાનવાયુનો અતિયોગ થઈ સમાન-વાયુનો અતિયોગ કરી, પાનવાયુમાં મળી પાચકપિત્તનો તથા સાધકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, જેથી કલ્દેહન કફ તથા અવલંબન કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે; એટલે જે પદાર્થોનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું હોય તેને અપાનવાયુ કોઠામાંથી પાછા ખેંચી લાવી મુખવાટે ગહાર ફેંકી દે છે. સાધકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી છાતી તથા પડખામાં ખીડા થાય છે. રસન કફનો તથા રનેહગ કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી મોઢું સુકાય છે તથા માથામાં ખીડા થાય છે. અવલંબન કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી ઉધરસ આવે છે અને સ્વર ખેસી જાય છે. બ્રાજકપિત્તના હીનયોગથી અને વ્યાનવાયુના અતિયોગથી અંગોમાં સોયો ભોંકાતી હોય એવી ખીડા થાય છે, અર્થાત્ એકંદર વાયુનો અતિયોગ, પિત્તનો હીનયોગ અને કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી રોગી ક્ષીણવાળું, તૂટેલું, કાળું, પાતળું, તૂરું પણ થોડું વમન કષ્ટથી તથા ઘણા જોરથી માંડ માંડ કરે છે તેને વાયુની ઊલટી કહેવામાં આવે છે.

જે રોગી પિત્તને કોપાવનારા પદાર્થોનું લક્ષણ કરે છે તથા તેવા પદાર્થોને જુએ છે તેથી તેના પાચકપિત્તમાં અતિયોગ થાય છે અને સમાનવાયુનો હીનયોગ થઈ કલ્દેહન કફ, અવલંબન

અરુચિ, ઊલટી અને તૃપારોગ

૬૫૧

કફ અને રસનકફ તથા સ્નેહગકફનો મિથ્યાયોગ થાય છે, એટલે પિત્તનો અતિયોગ થવાથી તે રોગીને મૂર્છા થાય છે; તેની સાથે માથામાં, તાળવામાં તથા નેત્રમાં સંતાપ થાય છે અને આંખે આંધારાં આવે છે. તેમ ખીશું, અત્યંત ઊનું, હરિત રંગવાળું, કડકું ધુમાડા જેવું અને દાહવાળું વમન કરે છે તેને પિત્તપ્રધાન ઊલટી કહે છે.

જે માણસ અત્યંત મધુર તથા ચીકણા કફને ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોનું સેવન કરે છે, જેથી અપાનવાયુ, સમાનવાયુ, પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે એટલે કફનો અતિયોગ થઈ પિત્તનો મિથ્યાયોગ થાય છે, જેથી તે માણસને તંદ્રા આવે છે. મોઢાની મીઠાશથી, કફ ઝરવાથી, તૃપ્તિ રહેવાથી, નિદ્રાથી, અરુચિથી તથા ભારેપણથી ધીકાય છે. જેના રુવાંટાં ઊભાં થઈ જાય છે, તે સાથે તે માણસ ચીકણું, ઘાડું, મીઠું, ઘોળું અને ઘોડી વેદનાવાળું વમન કરે છે તેને કફપ્રધાન ઊલટી કહે છે.

જે માણસ માનસિક અને શારીરિક અવ્યવોને બગાડે એવા ત્રણે દોષથી મળેલા પદાર્થોનું સેવન, દર્શન અને સ્પર્શન કરે છે, તેઓના ત્રણે દોષોનો એકબીજા સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી તે રોગીને શૂળ નીકળે છે, અન્નનો ખરાબ પાક થાય છે અને અરુચિ, દાહ, તરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ થઈને ખારું, ખાટું, નીલવર્ણું ઘાટું, ઊનું-લોહીવર્ણું વમન થાય છે તેને ત્રિદોષપ્રધાન ઊલટી કહે છે.

અહિતકર આહારથી, કૃમિઓથી, આમથી, સૂગ ચડે એવા પદાર્થોના દર્શનાદિથી અને ગભરું રહેવાથી થયેલી ઊલટીને આગંતુક ઊલટીમાં ગણેલી છે. એટલે એ આગંતુક કારણથી થયેલી ઊલટી, પાછળથી ઉપર કહેલા દોષોને પેાતપેાતાના કારણ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનાં લક્ષણો જુદાં લખવાની જરૂર નથી.

જે ઊલટીમાં ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, તૃષ્ણા, હેડકી, ચિત્તભ્રમ,

૬૫૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિગ્ધમાળા-ભાગ ૨ જે

છાતીનું દરદ અને અધમાન એટલા ઉપદ્રવો હોય છે, એવા ઉપદ્રવવાળી ઊલટી હોય અથવા ક્ષીણ થયેલા માણસને અત્યંત લાગુ પડેલી હોય, લોહીથી તથા પરુથી સંયુક્ત હોય અને મોરપિચ્છના ચાંદલા જેવી કાન્તિવાળી હોય, તે ઊલટી અસાધ્ય છે અને જે ઊલટી ઉપદ્રવો વગરની હોય તે સાધ્ય કહેવાય છે.

તૃષારોગ (તરસ):-લયથી, શ્રમથી, ખજ નાશ થવાથી, ક્રોધથી, અપવાસથી, સમાનવાયુ અને પાચકપિત્ત બગડવાથી તૃષારને આસ્થાદન કરનારી ધમનિઓતું મૂળ જે પિત્તાશયની ઉપર કલોમ નામથી ઓળખાય છે, તેના મૂળમાં વાયુ અને પિત્તનો અતિયોગ થવાથી તે નસો દ્વારા જે જે સ્થાનોમાં પાણીને પહોંચાડવાની જરૂર છે, તે તે સ્થાનોમાં પાણી પહોંચવાથી કફનો હીનયોગ થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તાળવામાં જ્યાં તૃષારનું સ્થાન છે, તે ભાગ સુકાવાથી મુખ સુકાય છે અને મનુષ્યોને તૃષા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે પેટમાં રહેલું અપકવ અન્ન આમ અને કફથી બગડીને ત્રણ દોષવાળી ત્રણ જાતની તૃષા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ ઘવાયલાં માણસને તરસ લાગે છે તે ચેથી, ક્ષયરોગમાં તરસ લાગે છે તે પાંચમી, આમમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે છઠ્ઠી અને અન્ન ખાધા પછી જે તરસ લાગે છે તે સાતમી છે. એ પ્રમાણે સાત જાત પૈકી વાયુની, કફની અને અન્ન ખાધા પછીની તૃષા સહેલાઈથી મટે છે. બાકીની પરાણે મટે એવી છે. એ તૃષારો વેગ અત્યંત વધવાથી તે તે દોષોના ઉત્વણમાં તે તે દોષોને મળતાં લક્ષણો થાય છે, તે નિદાનશાસ્ત્રથી જાણી લેવાં. પરંતુ વાયુ આદિ ત્રિકારોથી ઉત્પન્ન થયેલી તૃષા ઘણી વધી પડી હોય, વ્યાધિથી હાડપિંજર થયેલા પુરુષને તૃષા લાગતી હોય, ઊલટી થયા પછી જેને તૃષા લાગતી હોય અથવા જે ભયંકર ઉપદ્રવોયુક્ત તૃષા હોય તેને અસાધ્ય જાણવી.

અરુચિ, ઊલટી અને તૃપારોગ

૬૫૩

જે માણસને અરુચિ થઈ હોય અને તે અરુચિનું કારણ શોક, ભય, લોભ કે ક્રોધ હોય, તો તે અરુચિનો, તેના કારણનો નાશ કર્યા સિવાય ખીજે કોઈ ઉપાય નથી. પણ જે કુત્સિત પદ્મ-થોના દર્શનથી, ગંધથી કે સ્વાદથી અરુચિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય, તો તેવા રોગીને ખાટા, તીખા અને ગળ્યા રસને મિશ્ર કરીને આપવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં જે પાચકપિત્તના અને સાધકપિત્તના અતિયોગથી અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તો આમલીનું પનું (પ્રપાનક) અથવા ખાટી કેરીનું પનું આપવાથી અરુચિ મટે છે. અથવા દાકમનો રસ કાઢી તેમાં થોડું મધ નાખી, ઉપર મરીનું ચૂર્ણ બલરાવી, ગરમ કરી પીવામાં કે ચાટવામાં આવે, તો અરુચિ મટે છે. પણ જે કોઠામાં રહેલા સમાનવાયુ તથા હૃદયના પાન-વાયુ અને ઉદાનવાયુનો અતિયોગ થઈ પિત્તનો હીનયોગ થયો હોય, તો બિજેરાનું કેશર અગર ચિકોતરું લીંબુ જેને પપ્પસ કહે છે તે, અથવા અનનાસને છોલીને તેમાં મરી, મીઠું અને જરા સાકર મેળવીને ચટકાવવાથી અરુચિ મટે છે. પરંતુ જે રોગીને કફનો અતિયોગ થવાથી પિત્તનો હીનયોગ થઈ વાયુના મિથ્યાયોગથી અરુચિ થઈ હોય તેને આદુ, જીરું, મીઠું, મરી અને સાકરની ચટણી કરી, તે વારંવાર મોંમાં રાખી શૂંકવાથી જીભ સાફ થશે અને રુચિ ઉત્પન્ન થશે. તેવી રીતે કફનો અતિયોગ, પિત્તનો હીન-યોગ અને વાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી જે અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેને માટે કાળાં મરીનો બૂકો પાશેર પાણીમાં નાખી તેમાં થોડો સિંધવ મેળવી ખટાશ આવે એટલું લીંબુ મેળવી, ગરમ કરી પાવા-થી અરુચિ મટે છે. શોકવાળાની પાસે આનંદની વાતો કરવાથી, ભયવાળાની પાસે હિંમતની વાતો કરવાથી, લોભવાળાની પાસે ઈચ્છિત વસ્તુ મળવાનો સંભવ છે એવી વાતો કરવાથી અને ક્રોધ-વાળાની પાસે શાંતિની તથા વૈરાગ્યની વાતો કરવાથી, તેના મનને

૬૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

શાંતિ થાય તો તે અરુચિ મટે છે. પણ ઘણાખરા રોગી એવા રોગથી મરણ પામતા જેવામાં આવ્યા છે.

જે રોગીને ઊલટી થતી હોય તે રોગીને દરેક ઊલટીએ બખ્ખે ગોળી છદિરિપુની આપવાથી સામાન્ય ઊલટી બંધ થઈ જાય છે. જે રોગીને અજીર્ણથી ઊલટી થતી હોય અથવા ઘણા તાપમાં રખડવાથી લૂ લાગીને ઊલટી થતી હોય અથવા જેને ઊલટી થતાં છાતીમાં ઊબકા આવતા હોય, ગભરામણ થતી હોય તથા ઊલટી બરાબર થતી ન હોય, પણ ગભરામણથી શરીરે પસીનાના ઝેમ છૂટતા હોય, તેવી અવસ્થામાં સજીવન ગુટિકા નંગ જે તથા છોડાં સાથે વગર શેકેલી એલચી નંગ જે, ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાથી તરત આરામ દેખાય છે. સજીવન ગુટિકા એલચી સાથે વાટીને કલાક કલાકે આપી શકાય છે. જે વિપૂચિકામાં ઊલટી અને ઝાડા થતા હોય તો કપૂરદિ ગુટિકા દરેક ઊલટી અને ઝાડે, બખ્ખે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવાથી તરત આરામ થાય છે.

જે રોગીને અત્યંત તૃષ્ણા લાગતી હોય તેને સોનાનો વરખ મધમાં ચટાડવાથી મોંમાં અમી આવે છે. અથવા પીપર, મરી અને એલચી તથા કાળી દ્રાક્ષ સમભાગે લઈ, દ્રાક્ષમાંથી જેટલાં થી નીકળે એટલા દાણા ગણીને કાળાં મરીના લેવા. પછી પીપર, મરી, એલચીનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં દ્રાક્ષને મેળવી, દ્રાક્ષના વજન જેટલું મધ અને આદાનો રસ એ જેની ચાસણી કરી, તેમાં દ્રાક્ષવાળો ભૂકો ઉમેરી ચટણી બનાવવી. એ ચટણીનું સેવન કરવાથી મળ પચે છે, વાયુ નિયમિત થાય છે, મુખમાં અમી છૂટે છે અને તૃષ્ણા મટે છે. તૃષ્ણાવાળા રોગીને એકંદરે વાયુશામક ઉપચારો કરવા, પરંતુ ગરમીથી શોષ પડે છે એમ ધારીને ઠંડા લીલા એવા કે અતિ ઠંડું પાણી અથવા ઠંડા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો

અરુચિ, ઊલટી અને તૃષારોગ

૬૫૫

નહિ; પરંતુ પિત્તશામક અને વાતનાશક કવાથો, ચૂણો, ચટણીઓ અને રસોનો ઉપયોગ કરવો એટલે તૃષારની શાંતિ થશે. પણ જે તૃષાર ભયંકર રૂપમાં કોઈ રોગના ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલી હશે તો તે રોગી ચમદારે જશે. એ પ્રમાણે અરુચિ, ઊલટી અને તૃષારના પ્રયોગો ચિકિત્સકે યુદ્ધિપૂર્વક કરવાના છે અને આ ત્રણે રોગો ઘણેખરે ઠેકાણે બીજા રોગોના ઉપદ્રવ તરીકેજ માલૂમ પડે છે અને તે તે રોગની શાંતિ થયે, શાંત થાય છે; એટલાં માટે ચિકિત્સકે રોગનું કારણ તપાસી તે પ્રમાણે યોજના કરવી.

અરુચિ, ઊલટી તથા તૃષારોગના કેટલાક ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજલાલ દલપતરામ-સુરત

૧. જેરી કોપરું બે વાલ ઘસી જરા સાકર નાખી પાવાથી ઊલટી મટે છે.

૨. નાળિયેરની કાચલી, ભાતની ધાણી, સાકર અને ધાણા બખ્ખે વાલને આશરે ઘસીને વાટી પીવાથી ઊલટી બંધ થાય છે.

૨-વૈદ્ય નંદલાલ મોરારજી-કંથારિયા

ઊલટી માટે:-કપાસની જડની સાંઠીની રાજ તેલો ૦૧ ભાર તથા કરોળિયાનું પક પાણી સાથે પાવાથી ઊલટી બંધ થાય છે.

૩-વૈદ્ય જમિયતરામ કેશવરામ-મુંબઈ

પલાળેલો ચૂનો તથા સૂરોખાર સમલાજે લઈ લીંબુના રસમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, કાળી દ્રાક્ષના પાણી ભેડે આપવાથી ઊલટી બંધ થાય છે. ચક્રતવૃદ્ધિ અને અમ્લપિત્ત ઉપર પાણી સાથે આપવાથી ઘણી ફાયદાકારક નીવડેલી છે. દરદ તથા દરદીની સ્થિતિ ભેદ એકથી બે ગોળી દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત આપવી.

૬૫૬ શ્રીઆયુવેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૪-માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

ઊલટી માટે:-મકાઈના ડોડામાંથી દાણા કાઢી નાખી તે ડોડાને બાળી રાખ કરવી, તથા સોપારી બાળી રાખ કરી સમ-ભાગે મેળવી, મધમાં ચાટવાથી ઊલટી મટે છે.

૫-માસ્તર લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ-ગોરુ

ઊલટી માટે:-લવિંગ, ખીલાં, એલચી, તજ, જયફળ, કેશર બવંત્રી, ખેરના ઠંજિયાની મીંજ, વડની ફૂણી વટવાઈ ને બાળેલી સો-પારી લઈ, કેશર સિવાય બધી ચીજે સમભાગે લેવી. કેશર સોળમા ભાગે લેવું અને સાકર બધાના વજન જેટલી લેવી. સર્વનું વચ્ચ-માળ ચૂર્ણ કરી તેમાં ફૂણી લાલ રંગની કંબોઈની ફૂંકો મેળવી, ખૂબ ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળી વાળી, અડધા તોલા મધમાં એક ગોળી ચાટવાથી ગમે તે પ્રકારની ઊલટી મટી જાય છે, એમાં કાંઈ પણ શક નથી. પરંતુ ગોળી ખાઈ ઉપર તરતજ ચોખ્ખાની ખીચડી ઠંડી પડેથી માંહે મધ નાખીને ખાવી. આ ઉપાયથી ગમે તેવા ઊલટીઆડા મટી જાય છે.

૬-વૈદ્ય મંગળભાઈ ભંધરભાઈ-આવળા

ઊલટી માટે:-આંબાની ફૂંપળો તોલો ૧, જાંબુની ફૂંપળો તોલો ૧, અનેનો પાણીમાં અષ્ટાવશેષ કવાથ કરી તેમાં શેકેલા ચોખ્ખાની ધાણીનું ચૂર્ણ તોલો ૧ મેળવી, મધ તોલો ૧ નાખી વારં-વાર કલાકે કલાકે ચાટવાથી સઘળી જાતની ઊલટી, અતિસાર તથા છાતીનો દાહ મટે છે. આ ઉપાય રામબાણુ છે.

૭-વૈદ્ય મણિશંકર જીવજી જોશી-કાનપર

ઊલટી માટે:-મકાઈનું ખાલી કણસલું બાળી, રાખ કરી વાલ ઢોઢ વાલ મધ સાથે ચાટવાથી ઊલટી તરતજ બંધ થાય છે.

અરુચિ, ઊલટી અને તૃપારોગ

૬૫૭

૮-અમદાવાદના એક વૈદ્યરાજ

૧. ઊલટી માટે:-છાતી અને પેદુના વચલા ભાગમાં વિલાયતી રાઈલું પ્લાસ્ટર મારવાથી પાંચ મિનિટમાં ગમે તેવી ઊલટી થતી હોય તો પણ અંધ થઈ જાય છે. પ્લાસ્ટર મારેલી જગ્યાએ ખળ-તરા થવા માંડે એટલે પ્લાસ્ટર કાઢી નાખવું અને તે જગ્યાએથી ચોટેલી રાઈ કપડા વતી લૂછી લેવી. રાઈ કપડાની જે ખાળુએ ચોપ-ડેલી હોય તે ખાળુ છાતી અને પેદુના વચલા ભાગમાં મૂકવી. આ ઉપાય મને કોલેરા થયેા હતો ત્યારે અજમાવ્યો હતો.

૨. નેતરની લાકડીને પથ્થર ઉપર પાણીમાં ઘસી ચંદન જેવું જાડું એક રૂપિયાભાર પાણી કરી પીવાથી સર્વ પ્રકારની ઊલટી તાકીદે અંધ થાય છે.

૯-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામડામ માયુનું નથી

ઊલટી માટે:-જીરું, મોટી હરડેલી છાલ, નાગકેશર, લીંડીપીપર અને પરિયાળી, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી ચૂણું કરી, તેમાં પાંચમા ભાગે લોખાનનાં કૂલ મેળવી મધમાં ચાટ-વાથી ઊલટી અંધ થાય છે.

૧૦-વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરભાઈ-કાલોલ

૧. ઊલટી માટે:-એલચીદાણા, લાજ (ડાંગરની ધાણી), લવિંગ, નાગકેસર, કાંગ, લીંડીપીપર, ઊરના ઠગિયાની મીંજ અને મોઢ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, એક તોલાની માત્રા, મધ તોલા જે તથા સાકર તોલા જે સાથે મિશ્ર કરી એક અથવા જે વખત આપવાથી સર્વ પ્રકારની ઊલટી મટે છે. આ ઉપાય ઘણોજ અમરકારિક અને તરત ઊલટીને મટાડે એવો છે.

૨. એક શેર ગરમ પાણીમાં પીપજાનાં છોડાંની રાખ નવ-

૬૫૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ટાંક પલાળી ચોળી મસળી ઢાંકી, હાલે નહિ તેવી જખ્યાએ એક કલાક અથવા દોઢ કલાક ઠરવા દઇ, નીચે જેસે ત્યારે ઉપરથી નીતયું પાણી કાઢી લઈ કપડાથી ગાળી દરદીને તે બધું પાણી અથવા અધું પાણી પાવું. એક વખત પાવાથી કઠાય ઊલટી બંધ નહિ થાય તો પણ આપ્યાજ કરવું. આથી ગમે તેવી ભયંકર અને અસહ્ય ઊલટી થતી હશે તો પણ ચમત્કારિક રીતે બંધ થઈ જશે. આ દવાથી કોલેરા, મરકી, મહામારી વગેરે દરદોમાં થતી ભયંકર ઊલટી બંધ થાય છે. તેમજ તૃષારોગ મટે છે. આ દવાથી સોએ સો ટકા કેસો સારા થયા છે અને કોઈ પણ વખતે નિષ્ફળ ગઈ નથી.

૩. જેરકોચલાને ઘી સાથે લાલચોળ તળીને ચપ્પુ વડે તેની છાલ કાઢી નાખી, બાકી રહેલા ભાગનું ચૂર્ણ કરી, એકથી દોઢ વાલ આપવાથી સ્ત્રીએને સગર્ભાવસ્થામાં થતી ઊલટીને બંધ કરે છે.

૧૨-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. તૃષારોગ માટે:-આમલીના રસમાં એલચીની ગોળી વાળી સુખમાં રાખી રસ ગળવાથી તૃષારોગ મટે છે.

૨. પાણીને ગરમ કરી તેમાં સુખડનો ધસારો સારી રીતે ઉતારી, તેમાં વરિયાળીની પોટલી મૂકી રાખવી. તે પોટલી દરદીને ચૂસવા આપવી જેથી તૃષા મટે છે.

૩. આમળાં, કમળકાકડી, ઉપલેટ, ડાંગરની ધાણી અને વડની કૂંપળ એ પાંચ વસ્તુનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળી વાળી મોંમાં રાખી રસ ચૂસવાથી તૃષારોગ મટે છે.

૪. ખારેકનો ઠળિયો સોપારી પેઠે મોંમાં રાખવાથી પણ તૃષા મટે છે.

૫. સિંધવ, મરી, મધ અને ખિજોરાનો રસ એ સર્વ સમ-ભાગે લઈ તાળવામાં ચોપડવાથી તૃષારોગ મટે છે.

મૂર્છારોગ

૬૫૬

૬. દાડમના દાણાનો રસ તથા સાકરનું પાણી મેળવી વાર-વાર કોગળા કરવાથી તૃષારોગ મટે છે તથા ખડસળિયાનું પાણી પીવાથી તૃષારોગ મટે છે.

૧૨-વૈદ્ય ખાલકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

૧. લીંબુ પાકાં બેથી ત્રણ લઈ તેનો રસ કાઢી તેમાં સાજાનાં કુલ તોલો ૦૧ તથા સાકર નાખી પીવાથી તૃષા તથા સર્વ પ્રકારની જ્વરની ગરમી શાંત થાય છે.

૨. દ્રાક્ષ, વાળો, ધાણા અને વરિયાળીનું ચૂર્ણ કરી ૦૧ તોલો પીવાથી તૃષા શાંત થાય છે.

૧૩-મૂર્છારોગ

મૂર્છારોગ:-આ રોગને બેશુદ્ધિ કહે છે. તેના વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી એવા ત્રણ અને રક્તથી, વિષથી તથા મદ્યથી એવા ત્રણ મળી છ પ્રકાર થાય છે. જે માણસ પ્રકૃતિને અનુકૂળ ન હોય એવું ભોજન કરતો હોય અથવા મળમૂત્રાદિકને રોકતો હોય અથવા જેને પુષ્કળ માર પડ્યો હોય, જેથી તેનો સત્ત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય અને રજોગુણ તથા તમોગુણની વૃદ્ધિ થઈને જ્ઞાનેન્દ્રિયનો રોધ કરે, એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મને અટકાવી તમોગુણ એટલે અંધારું કિંવા અજ્ઞાન એકદમ ફરી વળે છે. જેથી તે માણસ સુખદુઃખનું જ્ઞાન ભૂલીને એટારહિત અચેતન બની જાય છે. જે કે તમામ જાતની મૂર્છામાં પિત્તનું પ્રાધાન્ય છે, પરંતુ દોષોના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી તે તે દોષના નામથી ઓળખાતી છ પ્રકારની મૂર્છા અથવા મોહ થાય છે. જે મૂર્છામાં વાયુનો અતિયોગ, પિત્તનો હીનયોગ અને કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી તેની

૬૬૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

આંખે આસમાની, કાળાં કિંવા રાતાં ધાખાં દેખાય છે. સ્નેહન કફનો અતિયોગ થવાથી આંખે અંધારાં આવે છે; પરંતુ હૃદયમાં વાયુનો અતિયોગ હોવાથી તે રોગી તરત ભાનમાં આવી જાય છે. સંપ્રલેપણ કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી શરીર ખૂંચે છે અને ગાત્રો કળે છે. હૃદયમાં રહેલા પાનવાયુના અતિયોગથી કફનો પિત્તની સાથે મિથ્યાયોગ થાય છે અને હૃદયમાં ડુબે છે; તેમ વ્યાનવાયુના અતિયોગથી શરીર સુકાય છે તથા શરીરનો વહુ કાળો, જાંબુડો થઈ જાય છે. તેવી રીતે જે માણસના શરીરમાં પાચક, રંજક, સાધક અને બ્રાજકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી પાંચે પ્રકારના વાયુનો હીનયોગ થાય છે, એટલે પાંચે પ્રકારના કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે. આથી રોગીની આંખ આગળ લાલ, લીલાં કે પીળાં ધાખાં દેખાય છે અને તરત મૂર્છા થાય છે. જ્યારે તે સાવધ થાય છે ત્યારે પર-સેવો ઘણો થાય છે, તરસ લાગે છે, આંખો લાલ અથવા પીળા રંગની થાય છે, ઝાડો પાતળો આવે છે, તેમ ચામડીનો રંગ પીળો થાય છે. તેવી રીતે જે માણસના શરીરમાં કફનો અતિયોગ થવાથી પિત્તનો હિનયોગ થાય છે અને વધારાનું પિત્ત વાયુમાં મિથ્યા-યોગ કરે છે, જેથી આંખની આગળ કાળા રંગનાં ધાખાં દેખી માણસને મૂર્છા થાય છે. આ રોગમાં કફનો અતિયોગ થયેલો હોવાથી આ રોગીને શુદ્ધિમાં આવતાં ખડુ વાર લાગે છે. એવી રીતે ત્રિદોષનો કોષ થયો હોય, એટલે વાયુ, પિત્ત ને કફનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ એવી રીતે થાય કે જેના અંશાંશ બુદ્ધિ સમજી શકાય નહિ અને તેથી મૂર્છા થાય તેમાં ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો દેખાય છે, એટલે એ મૂર્છાને અસાધ્ય ગણવામાં આવી છે. ખીજી તરફ લોહીના દર્શનથી અથવા લોહીની ગંધથી મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું કારણ એવું છે કે, પૃથ્વીને પાણી એની રસતન્માત્રા અને

મૂર્છારિગ

૧૬૧

ગંધતન્માત્રા હોવાથી તમોગુણરૂપ છે અને લોહીમાં રસતન્માત્રા તથા રૂપતન્માત્રા રહેલી છે, તેથી રસતન્માત્રાને જોઈ ગંધતન્માત્રા તેનું આકર્ષણ કરે છે, જેને ક્ષીણે વાયુનો હીનયોગ થાય છે અને કફ તથા પિત્તનો અતિયોગ થાય છે, તેથી મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે તેલ વગેરે પદાર્થમાં જ્વાળાગ્રાહી અગ્નિતત્ત્વ વિશેષ રહેલું છે, તેવી રીતે મધમાં અને ઝેરમાં પણ તે ગુણ તીવ્રતા સાથે રહે છે. તેમાં મધ શરીરમાં પાચન થઈ શકે છે પણ ઝેર શરીરમાં પચતું નથી. કિંતુ શરીરની અંદરના સ્રોતોને પોતાના દાહક ગુણથી લોહી નાળે છે, તેથી મધની થયેલી મૂર્છાનો રોગી પોતાની મેળે સાવધ થાય છે, પણ ઝેરથી થયેલી મૂર્છાનો રોગી પોતાની મેળે સાવધ થતો નથી. જો કે મૂર્છાને મહાન રોગમાં ગણવામાં આવે છે, તો પણ ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા એઓ પણ સામાન્ય રીતે એક જાતની મૂર્છામાંજ ગણાય છે; કેમકે નિદ્રા, તંદ્રા અને ભ્રમમાં પણ સુખદુઃખનું જ્ઞાન ભૂલી જવાય છે. પરંતુ તેમાંની નિદ્રા નામની અવસ્થા અપાય કરતી નથી. એટલા માટે તેની કોઈ રોગમાં ગણના કરી નથી. પરંતુ તમામ જાતની મૂર્છા, તંદ્રા, મોહ, ભ્રમ કે નિદ્રાની અવસ્થામાં પિત્તનો અતિયોગ કે હીનયોગ થાય છે અથવા કફનો અતિયોગ થાય છે અને તેથીજ મનુષ્ય પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે.

જો મૂર્છામાં પિત્તનું પ્રાધાન્ય જણાય તો તેના નાકમાં ઠંડું પાણી મૂકવું તથા કપાળ ઉપર અને મોં ઉપર ઠંડા પાણીની છાલકો મારવી, એટલે રોગી સાવધ થશે. સાવધ થયા પછી પિત્તને શાંત કરે અને વાયુને ક્ષીણ કરે એવા ઉપચાર કરવા; એટલે સજીવન ગુટિકા, છર્દિરિપુ તથા કૃમિશત્રુનો ઉપયોગ કરવો. પણ જો કફનો અથવા વાયુનો અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ થયો હોય તો તેવી મૂર્છામાં ચૂનો અને નવસાર પાણીમાં ફીણી સૂંઘાડવો

૬૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

અથવા નાકમાં કાળા કે પીળા શ્વાસકુદાર રસને કૂંકવો. અને એ કહેનો અત્યંત અતિયોગ થયો હોય તો રાતો સૂરખે આંખમાં આંજવો અને સાવધ થયા પછી તે રોગીને સજીવન ગુટિકા, શીતભંજી રસ, કાળારિ રસ, સ્વછંદ ભૈરવ રસ અથવા દુર્જાજેતા રસનું સેવન કરાવવું. અથવા જે પ્રયોગમાં કરતૂરી, કેશર, અંબર, સોનાના વરખ અને હિંગળોક જેવાં વસાણાં સાથે કોઈ રસ તૈયાર થયો હોય તો તેની યોજના કરવી. અથવા એવી મૂર્છા ઉપર 'મહુસિંહર' ઘણી સારી અસર કરે છે. મહુસિંહર તોલો એક, સૂંઠ તોલો એક, મરી તોલો એક, પીપળીમૂળ તોલો એક, અકલગરો તોલો એક, બયફળ તોલો એક, એલચી તોલો એક, લવિંગ તોલો એક, કેશર તોલો એક, એને વાટી પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ મહંન કરી, મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી પાનના રસમાં કે આદાના રસમાં આપવાથી પક્ષઘાત, શિરોમૂઠવાયુ અને આદિંત વાયુ જેવા મહાન વાયુઓને અને મૂર્છા, તાણુ અને સન્નિષાતના રોગોને અમત્કારિક રીતે મટાડે છે. આ ગોળીમાં લખેલો મહુસિંહર બનાવવાની રીત આગળ લખવામાં આવશે.

મૂર્છારોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. ચૈતન્ય રસ:-ઘોળાં મરી, પીપર, કાયફળનું છોડું, પારો અને ગંધક સરખે ભાગે લઈ પારાગંધકની કાજળી કરી પછીથી ખાકીનાં વસાણાં મેળવી ચપટી ભરી સૂંધાણ્વાથી મૂર્છા મટે છે.

૨. ચૂનો તથા તવસાર સરખે ભાગે સીસીમાં ભરી જરા પાણી રેડી, મજબૂત બૂચ મારી મૂકવો. બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે બૂચ ખોલી શીશી નાકે ધરવાથી મૂર્છા મટે છે.

મૂર્છારોગ

૧૧૩

૩. પારો, ગંધક, મરી, પીપર, અકલગરો અને તજ, સરખે ભાગે લઈ પારા ગંધકની કાજળી કરી, ખાકીનાં વસાણાં મેળવી ૨૪ કલાક ઘૂંટી રાખી મૂકવું. એતું નામ લઘુ અગ્નિકુમાર છે. એ અગ્નિકુમાર દાંતે ઘસવાથી દાંત ઊઘડી જાય છે અને પછી એક વાલને આશરે આઠુના રસમાં પાવાથી મૂર્છા મટી જાય છે.

૨-વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ-મુરત

મૂર્છાનાશક નસ્યઃ--નવસાર તોલો ૧, કળીચૂનો તોલો ૧, સૂરોખાર તોલો ૧ એ ત્રણે વસ્તુને જુદી જુદી વાટી એક સ્ટોપર ખૂચની ખાટલીમાં ભરીને એકત્ર કરી દેવું. તેમાં લીંબુનો રસ ગાળીને પલાળવા જેટલો નાખી હલાવી રાખી મૂકવું. ખીજે દિવસે થોડો લીંબુનો રસ નાખીને હલાવવું. પછી સાત દિવસ સુધી રોજ હલાવ્યા કરવું, એટલે નસ્ય તૈયાર થશે. પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ નસ્ય સૂંઘવાથી મૂર્છા, ફેફસું, દાંત ખંધાયલા હોય તે સર્વને મટાડે છે તથા તાત્કાલિક અસર કરે છે.

૩-વૈદ્ય અંબાલાલ શંકરજી-વાગડ

૧. મૂર્છા રોગનું અંજનઃ--ઘંતૂરાનાં બી તથા કાળાં મરી વાટી સરસવ જેટલી ગોળીઓ વાળી અંજન કરવાથી મૂર્છા મટે છે.

૨. મનસીલ, વજ અને લસણ લેગાં વાટી અંજન કરવાથી મૂર્છા મટે છે.

૩. મનસીલ, મહુડાં, સિંઘવ, મરી અને વજ એને પાણીમાં વાટી અંજન કરવું અથવા પીપર ગાયના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી મૂર્છા મટે છે.

૪. અજમેા, ગોળ તથા મરીની ગોળી વાળી ખાવાથી પણ મૂર્છા મટે છે.

૬૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-આગ ૨ નો

૫. આંચકી:-પીપળાની વડવાઈ, અફીણુ ને કેશર એ ત્રણે વાટીને પાવું તથા તમામ નખ ઉપર ચોપડવાથી આંચકી મટે છે.

૬. ગંધક, ટંકણુખાર, વછનાગ, હિંગળોક, હુરડે, અતિ-વિષની કળી, અભ્રક લસમ, સિંધવ એ સર્વ સમભાગે લઈ ખર-લમાં ખારીક વાટી હંતીમૂળ તથા ચિત્રક મૂળના કવાથમાં ત્રણુ દિવસ ખલ કરી વાલ વા થી ૨, સુધી આપવાથી આંચકી મટે છે. આ રસને આદુના રસ સાથે આપવો.

૭. કપૂર અને અફીણુ યૌગ્ય માત્રામાં આપવાથી આંચકી મટે છે. કસ્તૂરી આપવાથી પણ મટે છે.

૮. ગરહન, પગની ખીંડી, પેટ વગેરે જગ્યાએ રાઈનું પલાસ્તર મારવું તથા નાકે ડુંગળી સૂંઘાડવી.

૯. ખાળકને આંચકી આવતી હોય તો ગોરોચન આપવું, તથા ઘોળી ડુંગળી વાટી તેમાં થી મેળવી માથા ઉપર થેપલી મૂકવી તથા ડુંગળી સૂંઘાડવી જેથી આંચકી મટે છે.

૧૦. હિસ્ટીરિયાના ઉપાયો:-હિંગ શેકેલી તોલા ૧, વજ તોલા ૨, ઉપલેટ તોલા ૪, સંચળ તોલા ૪, વાવડિંગ તોલા ૧૬ એ સર્વને એકત્ર કરી વાટી વસ્રગાળ ચૂણું કરી, એક વાલથી માંડી એક તોલા સુધી દરદ પ્રમાણે આપવાથી હિસ્ટીરિયા મટે છે. આ દવા ગરમ પાણી સાથે આપવી.

૧૧. લસણની કળી નંગ ૪ ને હિંગ ૧૧ આનીભાર વાટી કપ-ડામાં પોટલી ખાંધી દરદીને સૂંઘાડ્યા કરવાથી શુદ્ધિમાં આવે છે.

૪-યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. માલકાંકણીનાં ખીજ લૂગડામાં ખૂબ મસળી તેની અંદ-રનો કચરો ઝાટકી નાખી, પછી તે ખીજને તવી ઉપર જરા ધીમાં ઘળી નહિ બંધ તેવી રીતે શેકી તેમાંથી જે દત્તાભાર સ્વાર, ખ-

મૂર્છારોગ

૬૬૫

પોર અને સાંજ સાકર સાથે એક માસ ખવડાવવાથી જૂનામાં જૂનો હિસ્ટીરીયાનો વ્યાધિ મટે છે.

૨. રાતા આકડાનાં તાબાં ફૂલ તથા મરી સમલાગે લઈ વાટીને પાણી સાથે એક એક વાલની ગોળી કરીને દિવસમાં ત્રણ વાર ખવડાવવાથી લાંબે દિવસે હિસ્ટીરીયા મટે છે.

૫-જગનલાલ લલ્લુભાઈ-વડોદરા

હિસ્ટીરિયા માટે:-ઘોડાવજ તોલો ૧, પીપળીમૂળ તોલો ૦૧, અને માલકાંકણી તોલો ૧ લઈ ખારીક વાટી બ્રાહ્મીના રસના ત્રણ પુટ દઈ આપવાથી હિસ્ટીરિયા મટે છે.

૬-વૈદ્ય પ્રાણશંકર-સમની

૧. હિસ્ટીરિયા માટે:-સોડાબાઈ કાળું રતી ૧, રસસિંદૂર વાલ ૧ અને શ્વાસકુદાર રતી ૨ એ ત્રણેને એકત્ર કરી આડુનો રસ, સંચળ અને એલચી સાથે સવારસાંજ આપવું. આ ઉપાયમાં કેટલીક વખત દરદીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે લોહલઘ્ન તથા માણેકરસ પણ ઉમેરી આપવું. જેથી હિસ્ટીરિયા અવશ્ય મટે છે. અશ્વચોળીનો જુલાબ અડવાડિયામાં બે વખત જરૂર આપવો તથા ઘોડાવજ અને મધ દિવસમાં બે વખત ચટાડવાં અને હિંગની ફાકી પણ મરાવતાં રહેવું જેથી ઘણાજ સુધારો થતો માલૂમ પડ્યો છે.

૨. રસસિંદૂર આપવું અને દર ચાર દિવસે અશ્વચોળીનો જુલાબ આપી અમે ઘણા કેસો સારા કર્યા છે.

૭-વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

હિસ્ટીરિયા માટે:-શતાવરી તોલો ૦૧, સૂંઠ તોલો ૦૧, વજ તોલો ૦૧, બ્રાહ્મી તોલો ૦૧, હરડે તોલો ૦૧, ઝંઝેટાનાં બીજ તોલો ૦૧, શંખાવળી તોલો ૦૧, ગળો તોલો ૦૧ અને સાકર તોલા ૨ મેળવી

૬૬૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ભારીક ચૂણું કરી અડધો તોલો ચૂણું સવારસાંજ મધ સાથે આપવાથી હિસ્ટીરિયા, ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ વગેરે મટે છે તથા સ્મરણશક્તિ વધે છે.

૮-ડૉક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

હિસ્ટીરિયા માટે:-કુંકુમાસવનાં ૧૦થી ૧૫ ટીપાં પાણીમાં, દૂધમાં, બદામના પાણીમાં, કે કેઈ પણ બતના શરબતમાં દર ચાર ચાર કલાકે પાવું જેથી હિસ્ટીરિયા તરત રોકાઈ જાય છે. ત્યાર બાદ દરરોજ ૧૫ ટીપાં સવારમાં ઉપર જણાવેલા કેઈ પણ અનુપાન સાથે હિસ્ટીરિયા બંધ થાય ત્યાં સુધી લેવાં. હિસ્ટીરિયા બંધ થાય પછી ઊરના ઠળિયા, કાળાં મરી, વાળો અને કેશર એ સર્વાનું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, ચાર રતી લઈ દોઢ માસા મધમાં મેળવી સવારસાંજ પાવું જેથી હિસ્ટીરિયા મટે છે.

૯-વૈદ્ય નંદલાલ પ્રામણ-નાગેશ્રી

હિસ્ટીરિયા માટે:-વજ તોલો ૧, જટામાંસી તોલો ૧, માલકાંકણાં તોલો ૧, લઈ ભારીક ચૂણું કરી તેમાં ત્રણ તોલા પોટાસ પ્રોમાઇડ મેળવવો. આ ચૂણુંની બે વાલની માત્રાથી વધતાં ૦૧ તોલા સુધી આઠ દિવસમાં ચડવું. એક માસ સેવન કરવાથી બન્ને દરદો વાઈ અને હિસ્ટીરિયા સદંતર નાશ પામે છે.

૧૦-પ્રહ્લ્યારી આત્મારામણ ત્રિવેદી

કેનકાસવ:-લીલાં આમળાં શેર ૧૦, વાવડિંગ તોલા ૧૬, લીંડીપીપર, મરી, કાળીપહાડ, પીપળીમૂળ, ચીકણી સોપારી, ચવક, ચિત્રક, મજ્જક, કમળપુષ્પ, લોધર, એ દરેક ચાર તોલા અને નાગકેશર ૧૬ તોલા લઈ, પ્રથમ આમળાંને જુદાં ખાંડી ઠળિયા

મૂર્છારોગ

૬૬૭

કાઠી પાણી મણુ ૨૧ મૂકી ઉકાળતાં એક મણુ પાણી રહે ત્યારે ઠંડું પડવા દેવું. જ્યારે ઠંડું પડી જાય ત્યારે કપડાથી ગાળી એક કાચની ખરણીમાં ભરી તેમાં કાળી દ્રાક્ષનો રસ શેર ૩૧, સાકર મણુ ૦૧, ધતૂરાનાં પાનનો રસ શેર ૨, તથા કાળા વાળાનાં મૂળ, તજ, એલચી, સફેદ વાળો, તમાલપત્ર નાગકેશર પ્રત્યેક એકેક તોલો લઈ વચ્ચગાળ કરી ખરણીમાં નાખી હલાવી એક મહિનો અંધ સ્થાનમાં અથવા જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં દાટવી. દર-મ્યાન એક બે વખત હલાવી મલમલના કપડાથી ગાળી ખાટલી-ઓ ભરી લેવી. દરરોજ સનારસાંજ બે રૂપિયાભાર પીવું અને જો ખની શકે તો ઉપર બકરીનું દૂધ શેર ૦૧ પીવું. એ પ્રમાણે એક બે માસ સેવન કરવાથી હિસ્ટીરિયા, હરશ, હૃદય રોગ, ખાંસી, શોષ (શરીર સુકાતું) વગેરે વ્યાધિને અવશ્ય મટાડે છે. પરેજીમાં તેલ, મરચાં, ખટાશ ખાવી નહિ.

લસૂનાસવઃ—ચોખ્ખું ફેતરાં વિનાવું લસણુ શેર ૫, સમે-સ્વાનાં મૂળ તોલો ૧૦, બેડા સમેસ્વાનાં મૂળ તોલો ૧૦, ખીલી-મૂળ તોલો ૧૦, અરણીનાં મૂળ તોલા ૧૦, ગોખરુનાં મૂળ તોલા ૧૦, અરડૂસાનાં મૂળ તોલા ૧૦, બેટી રીંગણીનાં મૂળ તોલા ૧૦, જીભી રીંગણીનાં મૂળ તોલા ૧૦, સીવણુમૂળ તોલા ૧૦, કાંકચ-મૂળ તોલા ૧૦, સૂંઠ તોલા ૩, પીપર તોલા ૩, મરી તોલા ૩, હિંગ તોલા ૪, હરડે-છાલ તોલા ૪ અને ગાયના ચામડાની રાખ તોલા ૫ એ સર્વને ખાંડી બે મણુ પાણીમાં ઉકાળી, પચીશ શેર પાણી બાકી રહે એટલે ગાળી નાખવું. તેમાં પંદર શેર ગોળમાં હિંગ તોલા ૧૦ ખાંડી મેળવી ખરણીમાં સર્વેને ભરી રાખવું. વીશ દિવસ પછી ગાળી હંમેશાં બખ્ખે તોલા યાવાથી હિસ્ટીરિયા, ઉન્માદ, અપરમાર વગેરે વાતપ્રધાન વ્યાધિઓ તથા મગજનીચ-કરી, ભ્રમ વગેરે મટે છે. પરેજીમાં તેલ, મરચું, ખટાશ ખાવું નહિ.

૬૬૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૧૧-વૈદ્ય આયુર્વેદ અને પીતાંબર સવલ-ઉના

આંચકી માટે:-અક્રીણ, ક્રેશર અને પીપળાની વડવાઈની ગોળી વાળી ઉંમર અને દરદના પ્રમાણમાં યૌવ્ય માત્રાએ આપવાથી આંચકી અવશ્ય મટે છે.

૧૪-વાયુરોગ

વાયુરોગ:-સૂકું, લૂપું, ઠંડું, થોડું અને હલકું એવાં અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગથી, ઘણા ઉભગરાથી, વિરુદ્ધ ઔષધથી, કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર અને લોહી વગેરે વહી જવાથી, મોટા ખાડા ફૂદવાથી, નદીમાં ઘણું તરવાથી, વગર વિસામે લાંબો માર્ગ કાપવાથી, કામધંધામાં શક્તિ ઉપરાંત મહેનત ઉઠાવવાથી, ઘણું કૂદી જાછળીને રસરજાદિક ધાતુને ક્ષીણ કરવાથી, રાતદિવસ ચિંતાથી, ઘણા તાપનું સેવન કરવાથી, મળમૂત્રાદિના વેગને રોકવાથી, કાષ્ટાદિ જડ પદાર્થનો શરીર પર માર પડવાથી, અપવાસ કરી પરાણે લાંઘણે ખેંચવાથી, મર્મસ્થાન ઉપર માર પડવાથી, હાથી, જાંટ તથા થોડા જેવાં શીઘ્ર ગતિવાળાં પ્રાણી પર સવારી કરવાથી, વિકાર પામેલો વાયુ શરીરમાંના સ્રોતોને અથવા ભાગોને વિકારી કરી નાખવાથી સર્વાંગમાં અથવા એકાંગમાં વ્યાપીને વિવિધ પ્રકારના વાયુના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાયુ પોતાની ગતિથી વિરુદ્ધ ગતિવાળો થાય, એટલે આખા શરીરને પિત્ત તથા કફ પહોંચાડી શકે નહિ, તેમ ખાનપાનથી ઉત્પન્ન થયેલા મળને ઝહાર કાઢી શકે નહિ. આથી આખા શરીરનો વ્યવહાર અવ્યવસ્થિત થવાથી જે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વાતરોગ કહે છે. જે કે વાતરોગમાં વાયુ ક્રુપિત થાય છે,

વાયુરોગ

૬૬૯

તો પણ શરીરનાં જુદાં જુદાં સ્થાન પરત્વે રહેલા પિત્ત અને કફ તથા તેથી બનતી સાતે ધાતુઓમાં તથા દશે ઇંદ્રિયોમાં વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી જુદી જુદી ખીડાવાળા વાયુના રોગો જણાય છે. તે વાયુના રોગોના નિદાનશાસ્ત્રે જુદા જુદા એંશી પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. પરંતુ તેના નામાર્થમાં તેનાં લક્ષણોનો સમાવેશ થતો હોવાથી, તે તમામનો એટલે એંશી પ્રકારના વાયુનો ઉલ્લેખ કરવાની અત્રે જરૂર નથી. પરંતુ વાયુ બળવાન છે અને આખા શરીરના તંત્રને ચલાવનારો તથા પોષણ આપનારો છે. એટલે તે વાયુનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થવાથી આખા શરીરવ્યાપારનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થાય છે. એટલા માટે પ્રથમ પાંચ પ્રકારના વાયુ, શરીરનાં પાંચ સ્થાનોમાં રહીને, વિકાર પામ્યા પછી કયા કયા રોગો અથવા શા શા ઉપદ્રવો કરે છે, તે જાણવાની આપણને ખાસ જરૂર છે.

અપાનવાયુ:—આ વાયુ પિત્તયુક્ત થઈ જ્યારે દુષ્ટ થાય છે ત્યારે બળતરા થાય છે, અંગ તપી આવે છે અને મૂત્રનો રંગ રક્તવર્ણી થાય છે, પણ તે વાયુ બે કફયુક્ત થાય છે, તો કમરથી લઈને નીચલા ભાગને જડ અથવા ભારે કરે છે તથા તેનાથી ઠાઠ ચડે છે.

સમાનવાયુ:—આ વાયુ પિત્તયુક્ત થતાં પરસેવો વળે છે, અંગમાં બળતરા થાય છે, શરીર ગરમ બને છે અને મૂર્છા આવે છે. પણ આ વાયુ કફયુક્ત થતાં મળમૂત્રનો અટકાવ થાય છે અને ફેવાંટી ઊભી થાય છે.

પાનવાયુ:—આ પાનવાયુ પિત્ત સાથે ઘેરાવાથી ઊલટી તથા શરીરથી દાહ કિંવા આગ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ તે કફથી ઘેરાય તો શરીરને દુર્બળ કરે છે. સુસ્તી તથા ખેચેની લાવે છે, વારંધડીએ ઊંઘનાં ઝોકાં આવે છે અને મુખ અંદરથી શુષ્ક થાય છે.

૬૭૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ઉદાનવાયુ:-આ વાયુ પિત્તયુક્ત થઈ બગડવાથી બળતરા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, ભ્રમ થાય છે અને પરિશ્રમ વિના થાક લાગે છે. પણ તે વાયુ કફથી ઘેરાતાં પરસેવો ખંધ થાય છે, રુવાંટાં ઊભાં થાય છે, જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે અને ટાઠ ચડે છે.

વ્યાનવાયુ:-આ વાયુ પિત્તની સાથે વિકારવાળો થવાથી ગાત્રોનો વિક્ષેપ એટલે રોગી અવયવોને ખીડાને લીધે લાંબાટૂંકા કર્યા કરે છે તથા થાક ઘણો લાગે છે. તે વાયુ કફ સાથે ઘેરાતાં શરીર ખેંચાઈ લાકડીની જેમ સીધું થાય છે અને સોળ આવે છે તથા શૂળો મારે છે. એવી રીતે કુપિત થયેલો વાયુ રસધાતુમાં પહોંચ્યો હોય તો ચામડીને લૂખી, ફાટેલી કિંવા ચિરાડા પડેલી, ખહેર મારી ગયેલી, ખરખચડી અને કાળી બનાવે છે અને તેમાં કાંટા ખૂંચ્યા જેવી ખીડા થાય છે તથા તે રખરની જેમ તણાય છે. તે ઉપરાંત વખતે ચામડીનો રંગ લાલાશ પડતો બનાવે છે ત્યારે હૃદયાદિ મર્મસ્થાનોમાં દુઃખ થાય છે.

જો એ વાયુ રક્તધાતુમાં પહોંચ્યો હોય તો તેનાથી સંતાપ-કારક તીવ્ર ખીડા થાય છે, શરીર સુકાઈ પાતળું થતું બંધ છે, અન્ન-પર અભાવો થાય છે, જન્મ્યા પછી શરીર ભારે થઈ તેમાં કળતર થાય છે તથા ચામડી ફાટીને તેમાંથી રસી ઝરે છે.

જો એ વાયુ માંસ અને મેદ સુધી પહોંચે છે તો શરીર ભારે થાય છે, કશાથી થોંટી રહ્યું હોય તેમ સ્થિર લાકડા જેવું થાય છે, મુષ્ટિપ્રહાર થવાની જેમ બધું અંગ બહુ કળે છે તથા તે ઉપર આંગળીનો સ્પર્શ પણ સહન થતો નથી.

જો એ વાયુ અસ્થિ તથા મજ્જા સુધી પહોંચ્યો હોય તો હાડકાંના સાંધાઓના વચલા ભાગ ડુબે છે, સાંધાઓ કળે છે, માંસ અને બળ ક્ષીણ થાય છે, ઊંધ ઊડી બંધ છે અને શરીર

વાયુરોગ

૬૭૨

સતદિવસ વાયુની તીવ્ર અસરથી ધડકે છે, ઠણકે કિંવા ધબકે છે.

જે એ વાયુ વીર્યમાં પહોંચે છે તે તેને લીધે વીર્યની ઘટ જલદીથી કરે છે, કિંવા વીર્યને બાંધી રાખે છે, કિંવા તે ગભાંને પાડી નાખે છે અથવા રોકી રાખે છે અથવા સૂકવે છે તથા ગભાં કિંવા શુક્રમાં વિવિધ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે.

જે એ વાયુ શિરાઓ, નસો તથા રગોમાં વિકારયુક્ત થઈ સંચરે છે, તે આખા અંગમાં શૂળો ફૂટે છે, નસોને સંકોચી એટલે ખેચી, જાડી તથા ભારે કરે છે. શરીરની બહાર તથા અંદર ખલ્લી નામનો વાયુ તથા કુખજત્વ નામનો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે એ બગડેલો વાયુ સ્નાયુ તથા સાંધામાં પહોંચે છે તે તે આખા શરીરમાં અથવા શરીરના એક ભાગમાં રોગ પેદા કરે છે, પણ તે વાયુ સાંધાઓમાં ફેલાતાં સાંધાઓનો વિશ્લેષ કરી તેમને વાંકાચૂંકા અણિયાળાની પેઠે વળવા કે ફરવા હેતો નથી; વળી તેનાથી અંગમાં શૂળો ફૂટે છે તથા શરીરના કેટલાક ભાગો સૂજી પણ જાય છે.

એવી રીતે વાયુ આખા શરીરમાં એટલે ત્રિદોષમાં, પાંચ તન્માત્રામાં અને દશ ઇન્દ્રિયોમાં અને દશ ઇન્દ્રિયોને પોષણ કરનારાં સ્થાનોમાં જ્યાં જ્યાં તેનો હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ થાય છે, ત્યાં ત્યાં અચિન્ત્ય પ્રકારના અચિન્ત્ય લક્ષણોવાળા, અચિન્ત્ય ઉપદ્રવોસહિત રોગો એટલે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. નિદાનશાસ્ત્રે એંશી પ્રકારના વાયુની ગણના કરેલી છે. તે પણ કોઈ કોઈ વખતે એવાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે કે, એંશી પ્રકારના વાયુ કરતાં બુદ્ધાજ પ્રકાર જણાય છે. તેનું કારણ એવું છે કે, એંશી પ્રકારનાં વાયુ, ચાળીશ પ્રકારના પિત્ત, વીશ પ્રકારનાં કફ,

૬૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

દશ પ્રકારના આમવાયુ અને તેઓ દશ ઇન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રા, સપ્ત આશય અને સાત ધાતુઓ તથા સાત ઉપધાતુઓ સાથે જુદા જુદા રૂપે તેનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી વાયુ-આશ્રિત અસંખ્ય જાતના રોગો થઈ શકે છે અને એટલા માટે નિદાનશાસ્ત્રે જણાવ્યું છે કે:-

અવ્યક્તં લક્ષણં તેષાં પૂર્વરૂપમિતિ સ્મૃતમ્ ।

આત્મરૂપં તુ યદ્વ્યક્તમવાયો લઘુતા પુનઃ ॥

અર્થાત્ વાયુનાં લક્ષણો અવ્યક્ત એટલે કહી શકાય નહિ એવાં હોવાથી સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. દરેક સ્થાનમાં ત્રિદોષ-સિદ્ધાંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, પાંચ પ્રકારના વાયુ, પાંચ પ્રકારનાં પિત્ત અને પાંચ પ્રકારના કફ મળીને પંદર પ્રકારે ત્રિદોષ પોતપોતાનું કામ કરે છે. તે પંદર પ્રકારના ત્રિદોષ-માં જે જે પ્રકારનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે, તે તે પ્રકારના તે તે સ્થાનમાં ઉપદ્રવો થાય છે. એટલા માટે દોષોના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ સમજીને રોગનું નિદાન તથા ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો જ ચિકિત્સકનો પરિશ્રમ સફળ થાય છે. દાખલા તરીકે આપણે આપણી આંખનો વિચાર કરીએ. આંખ એ મનુ-ધ્યના શરીરમાં એક અગત્યની ઇન્દ્રિય છે. તે આંખને જેવાથી તેની પાંપણના વાળ, પાંપણનું ઉપકું પડ, પાંપણની નીચેનું પડ, પાંપણના બે સાંધા, બે સાંધામાં રહેલી માંસની બે પેશીઓ, આંખના ડોળાનો કાચ, તે કાચનું ધોળું પડ, ધોળા પડમાં રહેલો કાળો ભાગ અને કાળા ભાગમાં રહેલી દૃષ્ટિ જેને આંખની કીકીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે; તે આંખના ડોળાની નીચે રસનું, રક્તનું, માંસનું, મેદનું, અસ્થિનું, મજ્જાનું અને શુક્રનું એકેકું પડ રહેલું છે. હવે ત્રિદોષસિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે

વાયુરોગ

૧૭૩

આંખમાં રહેલો અપાનવાયુ આંખમાં રહેલા મળને ચીપડાના રૂપમાં અને મનોવિકારથી આંખના સાંધામાં રહેલી માંસપેશીઓમાંથી છૂટા પડેલા પાણીને બહાર કાઢી નાખવાનું કામ કરે છે. ઉદાન-વાયુએ ખેંચેલા બ્રાજકપિત્ત અને રસગકર્ણનાં તત્ત્વોને સમાનવાયુ સરખે ભાગે વહેંચી આપે છે. તે સરખે ભાગે વહેંચેલા કર્ણ-પિત્તની જેમ જેમ સાતે ધાતુ બનતી જાય છે, તેમ તેમ પાનવાયુ તેનું પોષણ કરે છે. આંખમાં રહેલો ઉદાનવાયુ, પાનવાયુએ પોષણ કરેલાં તત્ત્વોને જ્ઞાનતંતુઓમાં પહોંચાડી મગજમાં સ્થિર કરે છે. અને આંખમાં રહેલો વ્યાનવાયુ આખા શરીરમાં રહેલા વ્યાન-વાયુમાં સ્થિત થયેલા જ્ઞાનતંતુઓને તે બહાર પહોંચાડે છે. તેવી રીતે આંખમાં રહેલું દ્રવરૂપ પાચકપિત્ત, ઉદાનવાયુએ આણેલા રસને પચાવી રંજકપિત્તને પહોંચાડે છે; જેણે કરીને રંગાયેલું પિત્ત આલોચકપિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી સાધકપિત્ત તેને સ્થિર રાખે છે, એટલે આલોચકપિત્તમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓ રૂપતન્મા-ત્રાના આશ્રયે રહી આખા જગતના સ્વરૂપ અને રંગનું દર્શન કરે છે. આથી કરીને ચામડીમાં એટલે આંખની પાંપણોમાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત વ્યાનવાયુ સાથે મળીને આકાશમાંથી આવતા સૂક્ષ્મ પણ આંખને નુકસાન કરતા પરમાણુઓ તથા ત્રસરેણુઓને અટકાવવા માટે આંખની પલકનું પાંપણો દ્વારા આકુંચન અને પ્રકુંચન કર્યા કરે છે અને આંખને કાન્તિવાળી અને ભીની રાખે છે. આવીજ રીતે આંખમાં રહેલો કલેહન કર્ણ આંખના તમામ અવ-યવોને સ્થિર રાખે છે, આંખમાં રહેલો અવલંબન કર્ણ આંખના દરેક ભાગને પોષણ આપે છે, આંખમાં રહેલો રસન કર્ણ આંખને લૂખી પડવા દેતો નથી; આંખમાં રહેલો સ્નેહગકર્ણ આંખને ચીકણી રાખે છે અને આંખમાં રહેલો સંપ્રલેષણ કર્ણ આંખના સાંધાઓને હલનચલનમાં સહાયકારી થાય છે. એટલા ઉપરથી ધ્યાનમાં આ-
આ. ૨૨

૬૭૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

વશે કે એક એક દોષના પાંચ પાંચ લેંદથી પંદર લેદો એક એક ઇન્દ્રિયમાં, એક એક તન્માત્રામાં અથવા એક એક સ્થાનમાં અને એક એક ધાતુમાં પોતપોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે કામ કરી રહેલા છે. જ્યારે આંખમાં રહેલો સમાનવાયુ હીન, મિથ્યા કે અતિયોગને પામે છે, એટલે ખીજા આર વાયુઓ, પાંચ પિત્તો, પાંચ કફો અને સાત ધાતુઓમાં હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે. આથી જે જે વાયુને જે જે પિત્ત, કફ તથા ધાતુઓ સાથે પરસ્પર હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે તે તે વાયુ, પિત્ત અને કફમાં તથા ધાતુઓનાં સ્થાનોમાં તેના તેના ગુણ ધર્મ પ્રમાણે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી દરેક જાતની પીડાને ઓળખવા માટે તે તે પીડાને રોગ ગણી, તેનાં જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. આ દાખલાથી એટલું સમજમાં આવશે કે, આખા શરીરમાં રહેલા દરેકે દરેક સ્થાનમાં એટલે શિરાઓ, ધમનિઓ, કન્ઠરાઓ, હાડકાંઓ, સાંધાઓ, સ્નાયુઓ, મેદ, મજ્જા, માંસ, લોહી, રસ, ચામડી અને ધાતુઓની ઉપધાતુઓમાં સ્થળે સ્થળે પાંચ પ્રકારના વાયુ પ્રાધાન્ય લોગવી, પાંચ પ્રકારનાં પિત્ત અને પાંચ પ્રકારના કફને શુદ્ધ કરી તેની ધાતુ બનાવે છે તથા અશુદ્ધરૂપ દોષોને દોષના રૂપમાં કે ઉપધાતુના રૂપમાં શરીરની બહાર કાઢી નાખે છે. એટલા માટે વાયુને મહાબળવાન તથા આખા શરીરતાંત્રને ચલાવનારો, પોષનારો, વૃદ્ધિ કરનારો, હીન કરનારો અને અંતે નાશ કરનારો કહેવામાં આવ્યો છે. આથી ચિકિત્સકોએ શરીરના દરેક ભાગમાં થતા ઉપદ્રવોને તપાસી, તેના મિશ્રભાવના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગને સમજી ત્રિદોષના ઉપદ્રવોને દબાવવા માટે ત્રિગુણાત્મક અને પૂરસાત્મક ચિકિત્સા કરવી, જેથી રોગી નિરામય થઈ આયુષ્યવાન થાય છે. એટલા માટે વાયુરોગો જો કે અચિન્ત્ય લક્ષણોવાળા અને અનંત છે, તથાપિ તેની સામાન્ય ચિકિત્સા જે

વાયુરોગ

૬૭૫

અમારા અનુભવમાં આવેલી છે, તે પ્રકટ કરવાનું દુરસ્ત ધારી નીચે પ્રમાણે જણાવીએ છીએ:—

લિલામાની ગોળી:—લિલામાં તોલા ૮, ગોળ તોલા ૫, પીપળીમૂળ તોલા ૧, પીપર તોલા ૧, અકલગરો તોલા ૧, સૂંઠ તોલા ૧ અને માલકાંકણી તોલા ૧ એ સર્વ વસાણાને વાટીને ગોળમાં ખોર જેવડી ગોળી કરવી. રોગીનું બળ જોઈને એકેક અથવા બપ્પે ગોળી સાંજસવાર પાણી સાથે ખવડાવી, તે રોગીને તેલવાળા પદાર્થો પુષ્કળ ખવડાવવા; પશુ ઘી, દૂધ, ગળપણુ બિલકુલ આપવાં નહિ. તેલ જેટલું વધારે ખવાશે તેટલો વધારે ફાયદો કરશે અને ગળપણુ, દૂધ, ઘી ખાશે તો રોગ વધારે થશે. ખટાશ ખાવા દેવી નહિ. રાઈનો વધાર કરેલો હોય અથવા જેમાં રાઈ આવતી હોય તેવા પદાર્થ ખાવાથી આખે શરીરે રાઈ જેવડી ફેાહીએ કૂટી નીકળશે. એ ગોળી ખાવાથી સંધિવા, ગઠિયો વા તથા કમરનો વા મટે છે.

હવિંગાદિ ગૂગળની બપ્પે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર ખાવાથી વાયુથી થતી કળતર મટે છે, ભૂખ લાગે છે, આંધું પચે છે અને પેટનાં આંતરડાંમાં ભરાયેલા વાયુને મટાડે છે.

પદ્યાગૂગળ:—મૂગળ મણુ અર્ધો, હરડેદળ શેર દશ, બહેડાંદળ શેર પંદર, આમળાં શેર દશ, ગળો શેર દશ, એ સર્વને એકઠાં કરી અને સોળ મણુ પાણીમાં ઉકાળી, અધું પાણી બળ ત્યારે નીચે ઉતારી કપડા વતી ગાળી, પછી હરડેદળ શેર દોઢ, બહેડાંદળ શેર દોઢ, આમળાં શેર દોઢ, સૂંઠ શેર અર્ધો, પીપર શેર અર્ધો, વાવડિંગ શેર અર્ધો, નસોતેર શેર ૦૧, નેપાળો શેર ૦૧, ગળો શેર અર્ધો એ સર્વે વસાણાને ખાંડીને સોળગણુ પાણીમાં ઉકાળીને ચોથા લાગનું પાણી આઠી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી, તે

૬૬૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

એક ઉકાળા લેવા કરી, લોખંડના વાસણમાં ઉકાળતાં ઉકાળતાં પાક જેવો થાય ત્યારે ખીજા વાસણમાં કાઢી લેવું. ઠંડું પછા પછી જો વધારે નરમ દેખાય, તો તડકે સૂકવી તેને ઘીનો હાથ દઈને જેમ પાપડનો લોટ ખાંડે તેમ ખૂબ ખાંડી, અરીઠાની મીજ જેવડી ગોળી વાળીએ છીએ. એ બખ્ખે ગોળી ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી તમામ જાતના વાયુ મટી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ચામડીમાં, માંસમાં કે હાડકાંમાં સડો પેઠો હોય, તેને પણ તે કાયદો કરે છે. તે ઉપરાંત શુદ્ધ, સોબ, પાંડુ, કમળો, પ્રમેહ, મંદાગ્નિ અને મળબંધ એટલા રોગોમાંથી કેટલાકને તરત કાયદો કરે છે અને કેટલાકને લાંબો વખત આવાથી કાયદો કરે છે. આ પથ્યાગૂણની ગોળી કફરોગ સિવાયના તમામ રોગો ઉપર, પછી તે ગમે તે સ્થાનમાં થયા હોય, તેને સાત મહિના સુધી અથવા બાર મહિના સુધી કાંઈ પણ પરેજી પાથ્યા સિવાય ખવડાવવામાં આવે તો તે તમામ દર્દોને સારાં કરે છે.

ચિંચાભદ્લાતક:-વગર મીઠાની પાકી આમલી છોડાં તથા કચૂકા કઠી નાખી શેર ૧ તથા લિલામાં શેર ૧, એ બેઉને ભેગાં ખાંડી, ગોળી વળાય એવું થાય ત્યારે તેની અણી-બેર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી એકેકી અથવા બખ્ખે દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે ગળાવવી. જે સંબ્રહ્મણી અથવા અતિસારનો રોગી હોય તો ઉપર છાશ પાવાથી તરત કાયદો દેખાય છે; એટલે જાડા બંધ થાય છે, દુઃખાવો નરમ પડે છે અને પેટ ચઢતું નથી. જે કોઈને ઉપદંશ થયા પછી વિસ્ફોટક થઈ સાંધા રહી ગયા હોય અથવા લકવા, આદિ તવાયુ, મન્યા-સ્તાંભ કટિગૃહ, ગૃધ્રસી વગેરે સંધિગત અને શિરાગત વાયુ થયો હોય તો બખ્ખે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવાથી ઘણો સારો કાયદો થાય છે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે, આ ગોળી ઉપર ગમે તે પદાર્થ

વાયુરોગ

૧૭૭

ખાવામાં આવે તો નુકસાન કરતી નથી, પરંતુ રોગને પ્રતિકૂળ ખોરાક આપવો નહિ.

ધાત્રી ભદ્રલાલકઃ—ભિલામાં શેર એક, હરડેકળ શેર અઘી, બહેડાંકળ શેર અઘી, આમળાં શેર અઘી, સૂંઠ તોલા પંદર, મરી તોલા પંદર, પીપર તોલા પંદર, કાળા તલ શેર એક, ગોળ શેર એક એ સર્વે વસાણાંને ઝીણા ખાંડીને ગોળમાં મેળવી, ફરી ખાંડીને ઝીણા ખોર જેવડી ગોળી કરવી. એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે ખવડાવવી. પરેજી કાંઈ નથી. એ ગોળીથી પેટનાં આંતરડાંના વ્યાધિ, દુઃખાવો અને વાયુના તમામ રોગો મટી જાય છે, બૂખ લાગે છે, શક્તિ આવે છે, સાંધા દુઃખતા હોય તે મટે છે; અર્થાંગવાયુ, ઉપદંશ અને પ્રમેહવાળાને પણ માફક આવે છે.

ચોગરાજ ગૂગળઃ—ગૂગળ શેર એક લાવી દશ શેર દૂધમાં ઉકાળવો. ઉકળવા માંડે કે તેમાં લસણ શેર ૦૧ છોલીને વાટીને નાખવું. જ્યારે દૂધનો માવો થાય ત્યારે ઘી શેર સવા નાખી તે માવાનો દાણો પાડવો. પછી તેમાં સાકર શેર ત્રણ ખાંડીને નાખવી. સાકર સાથે એકરસ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી પીપર, પીપળીમૂળ, અજમો, અજમોદ, સૂવા, મરી, કરમાણી અજમો, ધમાસો, વચકાવળી, તમાલપત્ર, ગોખરુ, ધાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, મોથ, દીરાકસી, દેવદાર, સિંધવ, ઉપલેટ, જેઠીમધ અને તમાલપત્ર; એ સર્વે ૦૧ ૦૧ તોલા લઈ, ખાંડી વચ્ચે ગાળ કરી મેળવવાં. પછી તેમાંથી રોગીના બળનો વિચાર કરી, બે અન્ની-ભારથી આઠ આનીભાર સુધી દિવસમાં બે વાર ખાવા આપવો. એના ઉપર ખટાશ આપવી નહિ. એ ગૂગળથી કમર તથા સાંધા દુખતા મટે છે, ઘાતુવિકાર મટે છે, પગનું કળતર મટે છે, સુન્ન-બહેરી મટે છે; ફેફસું, ચિત્તજ્વર અને તાણના રોગો મટે છે.

૬૭૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં યોગરાજ ગૂગળના જે પાઠો લખેલા છે, તે કરતાં આ યોગરાજનો પાઠ નવી રીતેજ ગોઠવેલો છે.

વાતનાશન ગૂગળઃ-ગૂગળ તોલા પાંચ, ઝોળ તોલા પાંચ અને હિંગળોક તોલા પાંચ એને ઘીનો હાથ ઈઈ ખૂબ ખાંડી અરીઠાની મીઠ જવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી એકેકી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે ગળવાથી વાયુના તમામ વિકારને મટાડે છે. તેમાં ખાસ કરીને કમરનો અને ખરડાંગી કરોડનો દુખાવો તથા કળતરને જરૂર મટાડે છે.

પુનરનવાદિ ગૂગળઃ-ઘોળી સાટોડીનાં મૂળ શેર દશ, દિવેલાનાં મૂળ શેર દશ અને સૂંઠ શેર દોઢ, એ સર્વને થોડું થોડું ખાંડીને આઠ મણ પાણીમાં ઉકાળવું. જ્યારે એક મણ પાણી ખાકી રહે ત્યારે તે ઉકાળાને કપડાથી ગાળી લઈ, તે ઉકાળામાં ચાર શેર ગૂગળ નાખીને પકાવવો અને જ્યારે પાકી રહે ત્યારે સોળ તોલા એરંડિયું, નસોતર વીંશ તોલા, નેપાળો ચાર તોલા, ગળો દશ તોલા, હરડેદળ ચાર તોલા, ગહેડાંદળ ચાર તોલા, આમળાં ચાર તોલા, સૂંઠ ચાર તોલા, મરી ચાર તોલા, પીપર ચાર તોલા, ચિત્રો ચાર તોલા, સિંધવ ચાર તોલા, સિલામાં ખાર તોલા, વાયવડિંગ ચાર તોલા, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ એક તોલો અને સાટોડી એક તોલો મેળવીને પાક કરવો. જ્યારે ખરાખર પાક તૈયાર થાય ત્યારે નીચું ઉતારી, ઠંડું પડ્યા પછી એક તોલો નિલ્મ ખાય તો, વાતરક્ત, સાત પ્રકારની વૃદ્ધિ, ગૃધ્રસી, બંધ, ઉરુ, પુષ્ટ, ત્રિક અને અસ્તીમાં થયેલા વાયુના વિકારને મટાડે છે અને મોટા આમવાયુને મટાડે છે, એવું ભાવપ્રકાશમાં લખેલું છે. પણ એરંડિયું તેલ નાખવાથી ગોળી વળતી નથી, તેથી અમે એરંડીની મીઠ નાખીએ છીએ અને એક તોલો ખાવાનું પ્રમાણ

વાયુરોગ

૬૭૬

સહન થઈ શકતું નથી તેથી એક તોલાની સોળ ગોળી બનાવીએ છીએ. તે ગોળીમાંથી દરરોજ એકેક અથવા બન્ને પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી પેટના સોજા, હાથપગના સોજા, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ તથા ગુલ્મ, વાયુ અને એકંદરે જે વાયુમાં મળ સુકાઈ ગયાં હોય તેમાં ઘણું સરસ કામ કરે છે. શરીરમાં નવું લોહી ઉત્પન્ન કરે છે અને વિસ્ફોટક તથા આમવાયુને મટાડે છે.

અમૃતાદિ ગૂગળઃ—ગળો શેર દશ, હરડાં શેર દશ, બહેડાં શેર દશ, આમળાં શેર દશ, ગૂગળ શેર પાંચ એ સર્વને એકઠાં કરી બાર મણ પાણીમાં ઉકાળો કરી, આશરે જે મણ પાણી રહે ત્યારે તેને કપડાથી ગાળી, પાછું અગ્નિ પર ચઢાવી તેમાં નેપાળો, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાયવડિંગ, ગળો, હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને તજ એ દરેક પદાર્થો દશ દશ તોલા, નસોતર એક તોલા લઈ વસ્ત્રાગાળ ચૂર્ણ કરી ઉપરના ઉકાળામાં મેળવી પકાવવું. જ્યારે પાક તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાંથી અગ્નિબળનો વિચાર કરી, એક તોલા સુધી ખવડાવવો. એ ગૂગળથી વાતરક્ત, કોહ, હરસ, મંહાગ્નિ, ત્રણ, પ્રમેહ, આમવાત, લગંદર, નાડીત્રણ, ઉરુ-સ્થંભ અને સોજા મટે છે, એવું ભાવપ્રકાશમાં લખેલું છે. પરંતુ એ ગૂગળનો પાક તૈયાર થયા પછી જો એમ ને એમ રહેવા દઈએ તો ઉપરનો ભાગ સુકાઈને પથ્થર જેવો થઈ જાય છે. અને નીચેનો ભાગ ઘણો નરમ રહે છે. જો એ ગૂગળને ખરણીમાં ભરી લઈ એ તો પાણીની ભીનાશને લીધે ડૂંગ ચડી સડી જાય છે તેથી ફેંકી દેવો પડે છે. એટલા માટે એ ગૂગળને તડકે સૂકવી ઘીનો હાથ દઈ ખૂબ ખાંડવો, એટલે ગોળી વાળવા જેવો એકરસ થશે. પછી તેને ઘીવાળા હાથે ચરીઠાની મીજ જેવડી ગોળી વાળવી, એટલે ચમકતી ઠાળા રંગની ગોળી થશે. જો કે આગળ લખેલા પથ્યાગૂગળમાં અને આમાં બહુ ફેર નથી, તથાપિ પથ્યાગૂગળ-

૬૮૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ની ગોળી તડકે સૂકવી શકાય છે અને આ અમૃતાદિ ગૂગળની ગોળી તડકે સૂકવવાથી નરમ થતી જાય છે; એટલા માટે એ ગોળીને તડકે નહિ સૂકવતાં છાંયામાં સૂકવવી. જો કે એ ગૂગળને ખાવાનું પ્રમાણ એક તોલાનું લખેલું છે, પણ એક તોલા ખાઈ શકાતો નથી. પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણની ગોળી એકેક અથવા બખ્ખે દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી સંધિવા, વિસ્કે-ટક, પ્રમેહ, લકવો વગેરે વાયુનાં દર્દો કે જેમનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન ગરમીમાંથી હોય છે, તેના ઉપર બહુ સારી અસર કરે છે. પરંતુ એ ગોળી ખાવાથી કેટલાક રોગીને પાતળા ઝાડા થાય છે અને કેટલાકને પેટમાં બહુ દુઃખે છે, તેટલા માટે એ ગોળી ધ્યાન પહોંચાડીને આપવાની છે. જો ઉપદ્રવ કરે તે માત્રા ઓછી કરી નાખવી.

કિરોર ગૂગળ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ગળો એ ચાર વસ્તુ પાંચ પાંચ શેર લઈ થોડી ખાંડી, લોખંડના કડાયામાં આઠ મણ પાણી મૂકી ઉકાળી બે મણ પાણી રહે ત્યારે ગૂગળ શેર પાંચ લઈ તેને પાણીમાં એક દિવસ પલાળી રાખી, ખીજે દિવસે ઉકાળી તે પાણી પેલા ઉકાળામાં મેળવવું એટલે ગૂગળમાંનું મટોડું, કાંકરી વગેરે જુદાં પડી જશે. પછી તે બેઉ ઉકાળાને લેગા મેળવી ચૂલે ચડાવી, તેમાં હરડાં, બહેડાં, આમળાં ને ગળો એ ચાર ઔષધ દશ તોલા અને સૂંઠ, મરી, પીપર એ ત્રણે ઔષધ પાંચ પાંચ તોલા, વાયવડિંગ આઠ તોલા, હાંતીનાં મૂળ ચાર તોલા અને નસોતર ચાર તોલા એ સર્વેને લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી પાકમાં મેળવી, આગળ બતાવેલી ગોળી પ્રમાણે અરીઠાની મીઝ જેવડી ગોળી વાળી, તે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત બખ્ખે આપવાથી વાયુના તથા ગરમીના ઘણા રોગને મટાડે છે, પરંતુ માથાના દુખાવાના લાંબા કાળના રોગ ઉપર એટલે અમરવાયુ, માથાનું શૂળ, માથું પોચું પડી જાય છે તે, અને માથાને હાથ અડકાડી શકાતો ન હોય

વાયુરોગ

૩૮૧

એવા રોગીને તેમ ઉપદંશ, ફિરંગરોગ, વિસ્ફોટક, પામા, વિચચિંકા અને વિશેષે કરીને ચામડીના દહમાં બહુ સારું કામ કરે છે. જો કે ગૂગળને લઘુમંજીષ્ઠાદિ એટલે મજીઠ, ત્રિક્ષ્ણા, કડું, વચ, દારૂંહળધર, ગજો અને લીંબછાલના ઉકાળા સાથે આપ્યો હોય તો ઘણું સરસ કામ કરે છે. સામાન્ય રીતે વાયુ તથા પિત્તના વિકારમાં કોઈ પણ જાતના ગૂગળ અદ્ભુત કામ કરી જતાવે છે. પરંતુ રોગીએ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ ગૂગળની યોજના વેદ્યે કરી હોય તે ગૂગળ એછામાં એછા છ માસથી બાર માસ સુધી ખાવો જોઈએ. ઉતાવળે કામ માગનારને માટે ગૂગળ નકામા છે.

ચક્રમર્દક તેલ:—કૂંવાડિયાનાં ખી, અસાળિયો, રાઈ, સરસવ, માલકાંકણી, તલ અને કૌપરું સમભાગે લઈ વીશ શેર વજન કરવું. તેમાંથી કૌપરા સિવાય ખીજાં બધાં વસાણાને જુદાં જુદાં ખાંડવાં. પછી તેમાં કૌપરું નાખી, ઘાંચીની ઘાણીમાં પિલાવી, તેનું તેલ કઢાવવું. એ તેલ મસળવાથી વાયુથી અકડાઈ ગયેલા, રહી ગયેલા, ખેંચાઈ ગયેલા, કમરમાંથી પાંગળા થયેલા રોગીઓ સારા થાય છે.

નારાયણ તેલ:—આસાન, કાંસઠીનાં મૂળ, ખીલીનાં છોડાં, પહાડમૂળ, લોંચરીંગણી, મોટી રીંગણીનાં મૂળ, ગોખરુ, બલખીજ, લીંબછાલ, અલુનાં છોડાં, સાટોડી, ચાંદવેલ, (લખમણી) છીણીનાં મૂળ એ દશ ઔષધ એકેક શેર લઈ થોડાં ખાંડી આઠ મજુ પાણીમાં ઉકાળી, થોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ, તે ઉકાળામાં તલનું તેલ પાંચ શેર નાખી ચૂલે ચડાવવું. પછી શતાવરી શેર પાંચ ખાંડીને બે મજુ પાણીમાં એક દિવસ પલાળો મૂકી, બીજે દિવસે ઉકાળી, દશ શેર પાણી રહે ત્યારે તે ઉકાળાને જ્યારે ઉપરના ઉકાળામાંનું તેલ ખાંડી રહે અને ઉકાળો બળી જાય, ત્યારે શતાવરીનો ઉકાળો તેમાં નાખવો. ત્યાર પછી ઘોડાવજ, એલચી,

(૬૮૨) શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

સુખડ, કાળો છડ, વજ્રકાવલી, જટામાંસી, સિંધવ, આસન, કાંસ-કીનાં મૂળ, રાસ્ના, વરિયાળી, દેવદાર અને તગર એ ઔષધો આઠ આઠ તોલા લઈ ખાંડી વજ્રગાળ કરી દશ શેર દૂધમાં મેળવી રાખવું. જ્યારે શતાવરીનો ઉકાળો બળી જાય ત્યારે દૂધવાળો કલક નાખીને ઉકાળવું. ઊકળતાં ઊકળતાં તે ઉકાળો બળી જાય અને દૂધનો માવો થઈ તેનો દાણો છૂટો પડે ત્યારે તે તેલ ગાળી લેવું. પણ આ તેલ બનાવતાં દૂધનો દાણો પડ્યા પછી તમામ તેલ ઉકાળાના સત્વમાં અને દૂધના માવામાં એવું મળી જાય છે કે, નિતારીને અથવા નિચોવીને લેવા જઈએ તો ચોથા ભાગનું પણ હાથ આવતું નથી. એટલા માટે આપણી મરજી લાયક પાક થાય અને તેલ છૂટું પડે કે તેમાં બે મણુ પાણી નાખીને, બેત્રણુ ઊભરા આવે એટલું ઉકાળી ઠંડું પડ્યા દેવું, એટલે તમામ તેલ, પાણી ઉપર તરી આવશે. તે હાથ વતી બીજા વાસણમાં કાઢી લઈ, તે વાસણને તાપ પર મૂકી, પાણીનો ભાગ બળી જાય તેટલું કકડાવી, કપડે ઠંડું પડ્યા પછી ખાટલીમાં ભરી લેવું. એ તેલમાંથી દરરોજ અર્ધાં તોલાને આશરે ગરમ પાણી સાથે અથવા ગરમ દૂધ સાથે પાવાથી આડા થઈ ગયેલા માણસને તથા આંત્રવૃદ્ધિવાળાને તથા જેનું પેટ ચરબીથી ફૂલી ગયું હોય તેને ઘણું ફાયદો કરે છે. માથાના અત્યંત દુખાવામાં એનાં ટીપાં નાકમાં મૂકવાથી ફાયદો થાય છે. સ્ત્રીઓને ચોનિશૂળ, પીડિતાર્તવ તથા ચોનિમાર્ગનો દીર્ઘ વરમ હોય તો આ તેલનાં પૂમડાં લેવાથી ફાયદો થાય છે. તેવી રીતે શરીરે ચોળવાથી કાળો કોઢ મટે છે અને વાયુથી રહી ગયેલા રોગીને બહુજ ફાયદો કરે છે. એ તેલ વાસી થવાથી રસ બદલતું જણાય તો પાછું તપેલીમાં કાઢી, ફરી ગરમ કરી લેવાથી તાજું બની જાય છે. મૂળ શારંગધરના પાઠમાં કાંઈક ફેરફાર કરી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આ તેલ અમે તૈયાર કરીએ છીએ.

વાયુરોગ

૬૮૩

અડદના ઉકાળામાં તલતું તેલ નાખી તેલ બળતાં સુધી ઉકાળી, તે તેલ ચોળવાથી લકવાના દરદને ઘણું ફાયદો કરે છે. જો કે નિદાનશાસ્ત્રમાં વાયુના એંશી પ્રકાર લખેલા છે અને વાયુનું વર્ણન કરતાં ત્રિદોષસિદ્ધાંતના વિચાર પ્રમાણે વાયુના અસંખ્ય લેદો પાડી શકાય છે, પરંતુ એંશી પ્રકારના વાયુ પૂરેપૂરા થતા હોય એવું ઘણું ભાગે જોવામાં આવતું નથી. પણ તે પૈકી લકવા, આદિતરોગ, સંધિવા, આક્ષેપક, અપતંગક, ગૃધ્રસી, વિશ્વાચી, ગિન્હાસ્થંભ, મન્યાસ્થંભ, કેષ્ટુશીર્ષ, અપખાહુક, બંજ, પંગુ, પાદહર્ષ, ખલ્લી, પાદકંઠક વગેરે વાયુના રોગો થતા જણાય છે. પરંતુ તેની જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ કરવામાં આવતી નથી. પણ વાયુરોગ પર ગૂગળ ઘણી સારી અસર કરે છે. હવે વાયુ જ્યારે કફને આશરે જઈ મિથ્યાયોગ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે પિત્તનો હીન-યોગ થાય છે, તેથી જે વાયુઓ જણાય છે તેમાં ગૂગળો કામ કરી શકતા નથી; પણ તેવા રોગોમાં રસસિંદૂર, મલ્લસિંદૂર, તાલસિંદૂર, શિલાસિંદૂર વગેરે ઘણું સારું કામ બજાવે છે.

વાયુ ઉપર ચોળવાનો મલમ:—વિલાયતી કપૂર તોલા ૫, ચોખ્ખું ટર્સપિટાઈન તોલા ૨૦ અને આરસોપ નામનો પીળો સાખૂ તોલા ૧ લઈ પ્રથમ કપૂરને ઝીણું વાટી તેમાં સાખૂ મેળવી પછી ટર્સપેન્ટાઈન નાખી ઘૂંટવું એટલે કપૂર મળી જશે. એ મલમ પેટમાં દુખતું હોય તો પેટ પર ચોળાય, શૂળ મારતું હોય તો શૂળ પર ચોળાય. તેવી રીતે જ્યાં જ્યાં વાયુનું દરદ માલમ પડતું હોય ત્યાં ત્યાં ચોળવાથી ઘણું ફાયદો થાય છે.

સોજની ગોળી:—હીમજીહ્વરડે શેર ૧, આમળાં શેર ૦૧, સૂરોખાર શેર ૦૧, મોરચૂથુ નવટાંક લઈ પ્રથમ હરડે, આમળાં અને સૂરોખારને ઝીણું ખાંડી, મોરચૂથાનું પાણી પેલો બૂકો પલળી

૬૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ-૨ જે

રહે એટલું બનાવવું. પછી તે બૂકાનો એક ગોળો કરી એક દિવસ વાસી રાખી મૂકવો. બીજે દિવસે તે ગોળાને ખૂબ ખાંડી તેની ઊંચે ઊંચે જેવડી ગોળી બનાવવી. આ ગોળી પાણીમાં ઘસી સાંધાનો દુઃખાવો, કોઈ પણ જગ્યા પર વાગવાથી, ભાંગવાથી, કાંઈ કરડવાથી અથવા રસ આવવાથી સોજે આવ્યો હોય, તે ઉપર ચોપડવાથી તરત કાયદો કરે છે. જે આ ગોળીમાં પાણી વધારે પડશે તો એ ગોળી સુકાયા પછી ઘસવાને સહેલી અને વજનમાં હલકી તથા પોચી બનશે. તેવી પોચી ગોળી બરાબર કામ કરશે નહિ, પણ બરાબર માફકસર પાણી પડવાથી જે ગોળી બનશે, તે કઠણ વજનદાર અને ઘસવામાં મુશ્કેલ જણાશે, પણ તે ગોળી ઘસીને ચોપડવાથી તરત કાયદો પડશે. આ ગોળી ચાંદે ચોપડી શકાય છે, રસ પર ચોપડાય છે, આંખ દુખવા આવી હોય તો ઘસીને આંખની આસપાસ ચોપડાય છે. કાનમાં અસકા મારે ને કાનમૂળિયાં કૂટ્યાં હોય તો તેના પર પણ ચોપડાય છે. એકંદરે જ્યાં જ્યાં ચોપડવાની જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં સામાન્ય રોગોમાં ચોપડવાથી અદ્ભુત કામ કરી બતાવે છે.

પીળો ખરડ:—રેવંચીની ખટાઈ શેર એક તથા શેરી લોખાન શેર એક એ બેઉને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, પાણીમાં વાટી ગરમ કરી દુખતા સાંધા તથા કૂલતા સાંધા ઉપર ચોપડવાથી ઘણો કાયદો કરે છે.

કચૂરાદિ ગુટિકા:—એરકચૂરા શેર બે લઈ તેને ગોમૂત્રમાં ડૂબતા પલાળવા. બીજે દિવસે તે મૂત્ર કાઢી નાખી બીજું ઉમેરવું. એવી રીતે બેતાળીસ દિવસ સુધી દરરોજ મૂત્ર બદલતાં જવું અને કચૂરાને રાતદિવસ તડકો તથા આકળ દેવાં. તેંતાળીસમે દિવસે તે કચૂરાને મીઠા પાણીમાં ઘોઈ નાખી, તેના ઉપરની છાલ કાઢી

વાયુરોગ

૬૮૫

નાખવી. પછી તેના કટકા કરી તેને મીઠા પાણીથી ખૂબ ઘોળીને ઘોઈ નાખવા અને ધીબું-પાણી ઉમેરવું. ધીબું દિવસે ફરી ઘોઈ નાખવા. એવી રીતે પલાળતાં અને ઘોતાં લીલું પાણી નીકળતું બંધ થાય અને જેવું પાણી નાખીએ તેવું સ્વચ્છ પાણી નીકળે, ત્યારે તેને કપડેથી ઢૂંધી નાખી, તે કટકાઓને અર્ધો મણુ દૂધમાં બાફવા. દૂધનો માવો થઈ જાય એટલે ઠંડો પાડી ધીબું પાણી નાખી ઘોઈ લેવા. આટલી ક્રિયા કરવાથી ઝેરકચૂરાનો ઝેરી ગુણુ અને કડવાશ એ બેઉ જતાં રહે છે. તે શુદ્ધ ઝેરકચૂરાને ખૂબ બારીક વાટવો, વાટતાં વાટતાં બે નજ વટાય તો થોડું પાણી છાંટીને વાટવાથી વટાઈ જશે, પણ બે સૂકાઈ ગયો તો વટાશે નહિ. એવી રીતે ઝીણો વાટીને તેમાં તજ તોલા ૨, લવિંગ તોલા ૪, બાયકળ તોલા ૪, મરી તોલા ૪, કેશર તોલા ૨, અકલ-ગરો તોલા ૮, બવંત્રી તોલા ૪ અને યોપર તોલા ૨ નાખી પછી લવિંગ શેર ૦, કાળાં મરી શેર ૦ ને જાયકળ શેર ૦ એનો ઉકાળો કરી પેલું ચૂર્ણ કચૂરામાં મેળવી, આ ઉકાળાના બે પટ આપી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી એક અથવા બે, માત્ર પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી સંધિવાયુ, શિરા-ગતવાયુ તથા પેટમાંના વાયુને મટાડી ખૂબ લગાડે છે અને શક્તિ આપે છે. પાતળા ઝાડા થતા હોય તો બંધ કરે છે અને ઝાડો ન થતો હોય તો પચાવીને લાવે છે. આ ગોળી વાયુના રોગ-પર તથા શક્તિ આપવામાં ઘણી સરસ છે. પરંતુ એ ગોળીને યાકૃતિના રૂપમાં ફેરવવી હોય તો ઉપરની તમામ ક્રિયા કરી, ઉપ-રનાં તમામ વસાણાં મેળવી, ઉકાળાના પટ આપવાનો વખત આવે ત્યારે બરાસ તોલો ૧, કસ્તૂરી વાલ ૪, સોનાના વરખ વાલ ૪, મેળવી તે પછી ઉકાળાના પટ આપી મરી જેવડી ગોળી વાળી એકેક અથવા બખ્ખે ગોળી દૂધ-સાકરના અનુપાન સાથે

૬૮૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બે

દિવસમાં એકજ વાર સવારે આપવાથી અજબ જાતની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા ઉકાળાના પટ પાયા પછી એને સૂકવી નાખી, ફરી વસ્ત્રગાળ કરી, તે પછી કરતૂરી વગેરે વસાણાં મેળવી, તેમાં સમાય એટલું મધ મેળવી, ચાટણુ થાય તેવું કરી ૧, તોલો ચાકુતિ બત્રીશ દિવસમાં પૂરી કરે અને ઉપરથી દૂધ-સાકર પીએ અને મીઠું, મરચું તથા ખટાશવાળો અત્યંત ઓરાક ન પાય તો એક વાર નપુંસકને પુરુષત્વ આપે છે, તે સામાન્ય મનુષ્યને શક્તિ આપવામાં પાછી નહિજ પડે.

વાયુના રોગમાં આગળ કહ્યું તેમ દોષ અને ધાતુઓ આશ્રિત રહી, પોતપોતાના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે સ્વરૂપ દેખાડે છે; પરંતુ મૂળ વાયુને કોપવાનું કારણ અજાણું છે. બે માણસને પચે તેવું અને પચે તેટલું ખાતાં આવડે તો કોઈ દિવસ અજાણું થતું નથી. પરંતુ જીભના સ્વાદના લોભી જીવોનો નિગ્રહ રહી શકતો નહિ હોવાથી અજાણું થાય છે અને તેમાંથી વાયુ કોપ પામી વિવિધ જાતના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. જેટલા વાયુઓ અજાણુંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, તેઓના ઉપર આ નિબંધમાં લખેલાં ઔષધો જરૂર કામ કરે છે. પરંતુ કામથી, શોકથી, ભયથી, ક્રોધથી કે શોચથી જે વાયુ બગડીને વિક્રિયા પામી, શરીરમાં અચિંત્ય જાતના અચિંત્ય લક્ષણોવાળા વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનો ઉપાય થવો મુશ્કેલ છે. તેણે તો સંયમ પાળી મનને શાંત અને આનંદમાં રાખવું એજ માત્ર તેનું ઔષધ છે.

વાયુરોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ-સુરત

૧. વાતનાશિની ગુટિકા:-હિંગળોક તોલા ૨, સૂંઠ, મરી, ધીપર એકેક તોલો અને ગૂગળ તોલા ૫ લઈ પ્રથમ ગૂગળને શુદ્ધ

વાયુરોગ

૬૮૭

કરી તેમાં સૂંઠ-મરીનું ચૂણું મેળવી ઘૂંટવું. પછી હિંગળોકને જુદો વાટી તેમાં મેળવી ખૂબ ખાંડીને ચણા જેવડી ગોળી કરવી. વાયુના રોગવાળાને એકેક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર આહુના રસમાં આપવાથી વાયુ મટે છે.

૨. હુતાશન રસ:-સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, લવિંગ, તજ, તમાલપત્ર, જયફળ, જાવંત્રી, વાકુંભો, અજમા, પાનની જડ, વછનાગ અને હિંગળોક એ બધું સરખે વજને લઈ, ખાંડી વચ્ચેગાળ કરી, પાનના રસમાં વાટતાં વાટતાં સૂકવવું. તેમાંથી રતી ૧ થી વાલ ૧ સુધી મધ અને પીપર સાથે ચાટવાથી સઘળી જાતના પેટના વાયુ મટે છે.

૩. લસણાદિ ગુટિકા:-લસણની કળી તોલા ૫, ગૂગળ તોલા ૧૦, લવિંગ તોલા ૫, પીપર તોલા ૨, મરી તોલા ૧, રાસના તોલા ૩. દિવેલીની મીજ તોલા ૩ એ બધાને સાથે ખાંડી એકરસ કરી ચણી બેર જેવડી ગોળી વાળવી. દરરોજ દિવસમાં ત્રણ વાર એકેક ગોળી પાણી સાથે ખવડાવવાથી સંધિવા, લકવા અને સઘળી જાતના વાયુ નરમ પડે છે.

૪. બોળખંડ રસ:-રાતો બોળ તોલા ૪, ગૂગળ તોલા ૪, સૂંઠ, મરી, પીપર, અકલગરો, જયફળ, આસન, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ટંકણ, પારો અને ગંધક એ સર્વ એકેક તોલા લઈ પારા ગંધકની કાજળી કરી, બોળ અને ગૂગળને પાણીમાં નાખી ખડી એકરસ કરવું. તેમાં ઉપરનાં વસાણાં મેળવી એક દિવસ ખલવું અને ચણીબેર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે અથવા દિવેલાનાં મૂળના ઉકાળા સાથે એકેક અથવા બપોળે આપવાથી કમ્મર, સાંધા અને આખા શરીરનો દુખાવો મટે છે. ઉપરાંત જે સ્ત્રીને અટકાવ ચોખ્ખો ન આવતો હોય તેને અટકાવ ખુલાસે આવે છે.

૬૮૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૨-યતિશ્રી રવિહંસજી હીપહંસજી-સુરત

૧. ધનુર્વાના ઉપાય:-જયફળ, જાવંત્રી, અફીણુ અને તજ એને વાટી ધંતૂરાના રસમાં ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. ૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી જેથી ધનુર્વાયુ મટે છે.

૨. જે કોઈ માણસને વાગ્યું હોય અને ધનુર ધાવાની જગ્યાથી લોહી વહી ગયું હોય, તો ધનુર ધાવાનો સંલવ છે. જે તે વખતે ૧૧ રતીથી ૨ રતી સુધી દિવસમાં બે વખત ત્રણ દિવસ લગી લાગલાગટ અફીણુ ખવરાવવામાં આવે તો ધનુર ધાશેજ નહિ.

૩. પડતાંની સાથે જે દરદીનું પેટ ચડ્યું હોય તો તાકીદે પેટ ભિતરે તેવો ઉપાય કરવો. લોહીવાળો જખમ હોય તો તેલ અને સિંદૂરમાં રતું પૂમકું બેળી પાટો બાંધવાથી રુઝાઈ જાય છે.

૪. જીવતો સળગતો બાવળનો અંગારો ખારીક વાટી તલના તેલમાં મેળવી રૂમાં બેળી પાટો બાંધી દેવો. એ પ્રમાણે દરરોજ ચોપડવાથી જખમ રુઝાઈ જાય છે. લોખંડ વાગવાથી પડેલા જખમને પાકવા નહિ દેતાં રુઝવવાનો આ ચોક્કસ ઇલાજ છે.

૩-વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. વ્યાધિગજકેશરી:-પારો, ગંધક, વછનાગ, હરતાલ, મરી, પોપર, હરડેદળ, બહેડાંદળ, આમળાંએ સર્વે બખ્ખે તોલા અને શુદ્ધ નેપાળો ૪ તોલા લઈ પારા ગંધકની કાજળી કરી તેમાં હરતાલ મેળવવું. પછી બીજાં વસાણાંનું ચૂરણ મેળવી ભાંગના રસની સાત ભાવના આપવી, તગોડના રસની સાત ભાવના આપવી. ત્યાર પછી ચણેાડી જેવડી ગોળીઓ વાળી જુદા જુદા ઉપદ્રવોમાં જુદાં જુદાં અનુપાત સાથે આપવી.

(૧) સર્વ જાતના તાવ ઉપર દૂધ સાથે આપવી.

વાયુરોગ

૬૮૯

(૨) સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ ઉપર નગોડ તથા નાગર-
મોથના કવાથ સાથે આપવી.

(૩) સર્વ પ્રકારના પિત્તના વ્યાધિ ઉપર ગોળ સાથે આપવી.

(૪) સર્વ જાતના કફના વ્યાધિ ઉપર આદુના રસ સાથે
આપવાથી સર્વ રોગને મટાડે છે.

(૫) આંકડી ઉપર તુલસીનો રસ તથા મરી સાથે આપ-
વાથી મટે છે.

૨. ધનુર્વાયુ:-ખારેક નંગ એક લઈ પાશેર તલના તેલમાં
તળવી. ખારેક ગળી જાય એટલે કાઢી તેને વાટીને માત્રા કરી,
તેમાંથી વાલ ૧ થી ૪ વાલ સુધી પાણી સાથે આપવાથી ધનુ-
ર્વાયુ મટે છે. તળતાં તેલ વધ્યું હોય તે તેલતું શરીરે મહાન
કરવાથી ખેંચ પણ મટે છે.

૩. ગૂગળ, ખારેકના ઠળિયા, ખડિયોખાર, લવિંગને માલકાં-
કણી એ સર્વે પૈસા પૈસાલાર લઈ પાણીથી વાટીને ૨૮ ગોળી
કરવી. સવારસાંજ એકેક ગોળી ઘી સાથે આપવાથી ગઠિયો વા,
સંધિવા અને ટાંકી મટી જાય છે.

૪. કાળી તુલસી, લીલું લસણ, આદુ અને કાંદા (ડુંગળી)
નો રસ એકત્ર કરી ૦૧ તોલો દિવસમાં ત્રણ વખત પાવો અને
એજ રસ શરીરે ચોળવાથી ધનુર્વાયુ મટે છે.

૪-પ્રહાર્યારી આત્મારામ ત્રિવેદી

૧. વા-ગરમીનું ઔષધ:-ગળોનો રસ ટાંક ૪, લીમડાનો
રસ ટાંક ૪, હરડાં ટાંક ૧, પીપરીમૂળ ટાંક ૧, આમળાં ટાંક ૧,
કાળી મૂસળી ટાંક ૧, ઘોળી મૂસળી ટાંક ૧, ધાણા ટાંક ૧, સૂંઠ
ટાંક ૧ અને ગજપીપર ટાંક ૧, એ સર્વનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી

૬૯૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ગોળમાં પાવલીભારની ગોળી વાળી સવારસાંજ ખાવી જેથી વાયુ તથા ગરમી મટે છે.

૨. સુખેવાયુનો ઉપાય:-હરડાં ટાંક ૧, વડાગરું મીઠું ટાંક ૧, સંચળ ટાંક ૧, અજમો ટાંક ૧, ઘાણા ટાંક ૫, અજમોદ ટાંક ૧૧, વરિયાળી ટાંક ૪, પીપરીમૂળ ટાંક ૨, આસન ટાંક ૧૧, લોધર ટાંક ૨, કાથો ટાંક ૨, માલકાંકણી ટાંક ૨ અને શતાવરી ટાંક ૨ એ સર્વને વાટી ટાંક ૧ પ્રમાણની ગોળી બનાવી, ક્ષ્મા સવારમાંજ એક ગોળી ખાવી જેથી સુખવાયુ મટે છે. ખારું-ખાટું ખાવું નહિ.

૩. કંપવાયુનો ઉપાય:-સેકટાનું મૂળ, નગોડનું મૂળ, વરણાનું મૂળ, પીલવણુનું મૂળ અને પુસ્કરમૂળ, એ સર્વે ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવાથી કંપવાયુ મટે છે.

૫-વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

૧. સંધિવાયુ:-અરણીનો રસ, નગોડનો રસ, પીલવણુનો રસ, કાળિયા સરસનો રસ, આકડાનો રસ, ધંતૂરાનો રસ, અડસાંકળનો રસ (અડસાંકળનો રસ કાઠતી વખતે હાથે જરા દિવેલ અથવા તેલ લગાડવું.) એ દરેકનો રસ ૦૧ શેર તથા અળસીતું તેલ શેર ૦૧, સરસીતું તેલ શેર ૦૧, નખલાતું તેલ શેર ૦૧, દેવદારનું તેલ શેર ૦૧, વછનાગ શેર ૦૧ અને માલકાંકણી શેર ૦૧ એ દરેક તેલ તથા રસ વગેરે એકત્ર કરી, એક હાંડલીમાં અથવા તાંબાના તપેલામાં ભરી ચૂલે ચડાવવું. રસ બધો બળી બચ અને તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે તેલમાં કપૂર તોલા ૧ થી ૨ મેળવવું, તથા થોડું રોહિત ઘાસનું તેલ મેળવી બાટલીમાં ભરી મૂકવું. આ તેલ લગાડવાથી સંધિવા, પક્ષાઘાત, શૂળ, ચૂંક, અને કળતર વગેરે દૂર થાય છે.

૨. ધનુર્વાનો ઉપાય:-કાળી તુલસીનો રસ, કાંદાનો રસ,

વાયુરોગ

૬૯૧

આહુનો રસ અને લસણનો રસ એ ચાર પ્રકારના રસ મળી તોલો ૧ થાય. તેમાં અહુની છાલ તોલો ૦૧ ઘસીને ઝેજ વખત પાવાથી ધનુર્વાયુ મટે છે; પણ એ ઉપાયો જલદી કરવા જોઈએ.

૬-વૈદ્ય ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત-સુરત

ભલલાતકેપાકે:-બિલામાં શેર ૦૧, અજમેા શેર ૦૧ અજમેાદ શેર ૦૧, પુરાસાની અજમેા શેર ૦૧, ચોપચીની તોલા ૨, આસન તોલા ૨ અને રાસ્તામૂળ તોલા ૨ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તેમાં મધ શેર ૦૧, ઘી શેર ૦૧ તથા ગોળ શેર ૦૧ મેળવી ડબ્બામાં ભરી રાખવો. માત્રા તોલો ૦૧ થી ૧ આપવાથી સંધિવા વગેરે વાતવ્યાધિને મટાડે છે.

૭-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

૧. ગૃક્ષસીવાયુ માટે:-નગોડનાં પાનનો કવાથ દશખાર દિવસ પાયો અને વાતરોગનું કોઈ પણ તેલ મસળવા આપવું.

૨. સંધિવાયુ માટે:-દેશી ચોપચીનીને કોઈ ચણકચોપ પણ કહે છે અને અમે એને જંગલી દ્રાક્ષનાં મૂળ કહીએ છીએ. તેને વાટી ચૂર્ણ કરી દિવસમાં ત્રણ વાર દૂધમાં પાંચ પાંચ આની-બાર દશ ત્રિવસ પાવથી સંધિવા મટે છે.

૮-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશી

૧. સમીર ગજકેસરી તેલ:-આકડાનાં પાનનો, એરંડાનાં પાનનો, ધંતૂરાનાં પાનનો, કડવા સેકટાનાં મૂળની છાલનો, પર-ઓળિયાનાં પાનનો, ઝાળનાં પાનનો અને ખરસાણી થોરની પીળી ડાંડલીનો (પુટપાકથી કાઢેલ રસ) આ આઠ વનસ્પતિનો રસ પાંચ પાંચ તોલા લઈ લસણનો રસ તોલા ૪ લેવો. સરસિયું તેલ શેર ૪ લેવું. પ્રથમ સરસિયું તેલ કઢાઈમાં નાખી ઉપર જણાવેલ સર્વ

૬૯૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

રસ એકત્ર કરી, તે રસમાંથી થોડો થોડો નાખી તેલ પકાવવું. પછી કાયફળ, માલકાંકણી, ચણોડી, વછનાગ, મોરપિન્થ, એરકચૂરો, સૂંઠ, સરસવ, સિંધવ, કપૂર, અફીણ અને રાઈ દરેક બળ્બે તોલા તથા અફીણ તોલો ૧૧, ઈંગોરાની મીઝ તોલા ૫ અને કરંજમીઝ તોલા ૫ તું ચૂર્ણ તૈયાર કરી થોડું થોડું નાખી તેલ પકાવી તૈયાર થયે કૂચો કાઢી નાખી, તે તેલની અંદર ચોખ્ખી ચરખી અથવા પેટ્રોલ અથવા યુકેલિપ્ટસ ઓઈલ શેર ૧૧ મેળવવું. (ચરખી મળે તો જે તોલા બસ થશે) વાયુથી અંગ અતિશય જકડાઈ ગયું હોય, સાંધામાં સોજો હોય, અસહ્ય વેદના થતી હોય, કળતર થતું હોય અને અવયવની રંગ બંધાઈ ગઈ હોય, તે ઉપર આ તેલમાંથી થોડું તેલ એક વાસણમાં કાઢી ગરમ કરી માલિસ કરવું તથા તેમાંથી જે કૂચા નીકળ્યા હોય તે કૂચાને ખારીક વાટી દુખતા સાંધા પર મૂકી પાટો બાંધવો અને પરસેવો વળતાં સુધી શેક કરવો.

૨. ખાવા માટે:-લસણ, ચારોળી અને માલકાંકણીતું સમલાગે ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગૂગળ મેળવી તોલા ૧૦ થી ૧૧ સુધી આપવું. સાંધવા, પક્ષાઘાત, ગૃધ્રસી, નાડીબંધ આદિ મહાલયંકર વાયુને હણવામાં હરણ ઉપર કેસરી સિંહ તુલ્ય છે. આ તેલ સંખ્યાબંધ દરદી ઉપર અજમાવેલ છે. ત્રીજે દિવસેજ પીડાને શાંત કરી દે છે. આ મારો શોધેલો ઉપાય છે અને તે ખાસ પેટ'ટ છે. આ તેલના ગુણતું શું કથન કરું? આપ જ્યારે અજમાવશો ત્યારેજ તેની ખાતરી થશે.

૯-વૈદ્ય ધનજીશાહ હાથીખાનાવાળા-સુરત

૧. લિલામાં:-(ખાસ લકવા ઉપર) લિલામાં, કોપરું અને સોનામુખી એ ત્રણે સરખે વજને લઈ ૧૦ થી ૧૧ તોલો લઈ તેમાં થોડો ગોળ, ચારપાંચ ટીપાં મધ અને તલતું તેલ થોડાં ટીપાં

વાયુરોગ

૬૯૩

મેળવી ખવડાવવું. જોઈતી પરેજી પળાવવી, છતાં ગરમી જણાય તો ખાવચી, ધાણા, સોનામુખી અને થોડો ગંધક મેળવી ફકાવવું, જોથી ત્રણ દિવસમાં ગરમી ખેસી જશે. શરીર પર ખાવચીનો ધુંવો દેવો, થોડા દિવસમાં લકવામાં ફેર જણાશે. એ ચાળીસ દિવસમાં તો સારું થઈ જશે. આ દવાથી સહેજ પેટમાં દુખાવો થાય છે તે સંભાળી લેવું. લકવાવાળાને પ્રથમ ઝાડો સાફ લાવવો અને પછી આ દવા શરૂ કરવી.

૨. લિલામાંનું તેલ:-લિલામાં તોલા ૪૦, માલકાંકણી તોલા ૨૦, બેરજી તોલા ૧૦, રાજ તોલા ૫ એ સર્વને એક હાંડલામાં ભરી પાતાળચંત્રથી તેલ કાઢી તે તેલને ચૂલા ઉપર મૂકી ઘાટું કરી, તેમાં પાંચ તોલા રાજ તથા સોમલ તોલા એક ખૂબ ખારીક વાટી મેળવવો અને થોડું ગરમ કરી ઉતારી લેવું. આ તેલ ખાસ કરીને દમ, પક્ષાઘાત, ખાંસી, સંધિવા વગેરે મટાડે છે. શક્તિ તથા મરદાઈ લાવે છે. એ સઘળા શરદીના રોગો ઉપર અકસીર છે.

૩. મલમ:-કલઈ સફેદો, મીણ, ચીનીકપૂર એ દરેક નવટાંક, ખદામનું તેલ શેર ૦૧, ખરાસકપૂર તોલા ૧ લઈ તેલ અને મીણ ગરમ કરી એકરસ કરી તુરત ઉતારી સઘળું ખરલ કરી મેળવી દેવું એટલે મલમ તૈયાર થઈ જશે. આ મલમ સઘળી જાતના જખમો રુઝાવે છે. ગરમીના ફેલ્લા, ટાંકીના જખમ નાસૂર વગેરે પર અકસીર છે. અને ઝરતાં ખરજવાં પણ સારાં થાય છે.

૪. લેપ:-આંખાહળદર, લોધર, એળિયો, જોળ, શેરીલોખાન, સાણખાર, મૂંગળ એ સર્વ સમભાગે લઈ દાડમાં ખદખદાવી ગરમ ગરમ લેપ કરવો. દરદ ગરમીવાળું હોય તો એજ વજનથી અંદર કપૂર મેળવી લેપ કરવો. આ લેપ સઘળી જાતના વાયુ તથા દુખાવા ઉપર અકસીર છે,

૬૮૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૧૦-વૈવ્ર વાસુદેવ નાગરદાસ-જસકા

વાતરોગ માટે:-પારો તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, બયક્ષ્ણ તોલો ૧, કનકબીજ તોલો ૧, ટંકણુ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧ અને અકલગરો તોલો ૧ લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાઠળી કરી, તમામ વસાણુંનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી બે દિવસ ખરલ કરી ગોળી વાલ ૨ થી ત્રણની મધમાં આપવાથી વાયુ, શીતાંગ, માથાનો રોગ તથા ધનુર મટે છે.

૧૧-યતિશ્રી જ્ઞાનચંદ્રણ અક્ષયચંદ્રણ-રાજકોટ

કુષ્માંડાકર્ક:-દશ રતલ વજનનું એક બૂરુંકોણું લઈ તેમાં વચ્ચોવચ્ચ ડાગળી ખોદી તેની અંદરનો ગર્ભ બિયાં સાથે ચમચાથી હલાવી નાખવો. પછી તેમાં હીરાહિંગ વીસ તોલા વાટીને ભરી દઈ, પાછી તેજ ડાગળીના ભાગથી બંધ કરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી એક મહિના સુધી જમીનમાં દાટી રાખવું. (અથવા ઉકરડામાં રખાય તો વધુ સારું) અહીં કોઈને શંકા આવે કે, ભોંયમાં દાટવાથી તે સડી બંધ કે કેમ ? તો શંકા નિવારણાર્થે જણાવવાનું કે, કોણું તો શું પણ છાલ સુધ્ધાં સડી જતી નથી. તેમાંનો માવો રસરૂપ બની બંધ છે.

એક મહિને ધરતીમાંથી આણું કોણું કાઢી લઈ ધીમેથી ડાગળી ખોદી નાખવી અને અંદરથી તેલ કાઢવાની લોખંડની પળી વતી તૈયાર થયેલો અર્ક કાઢી લેવો. ખાદ કપડાથી ગાળી કાચના સ્ટોપર ખૂચવાળી ખાટલીમાં ભરી મૂકવો. બેત્રણ વર્ષ સુધી આ અર્ક બગડતો નથી.

ખાડો વધુ જોઈતો નથી. કોણા ઉપર એક વેંત માટી આવથી જોઈએ. માત્ર એક તોલા પાણીમાં ચારપાંચ ટીપાં અર્ક નાખી પાવો.

વાયુરોગ

૬૬૫

ગુણુ:-શરીરમાં અત્યંત ગરમી લાવે, વાયુ, મહાવાયુ, પક્ષા-
ઘાત સુધી આરામ કરે, શરદીને લગતાં તમામ દરદોમાં આશી-
ર્વાઈ રૂપ છે. અમે જાતે અનુભવ કરેલ છે.

૧૨-કુમારશ્રી દેવીસિંહજી ભૂપતસિંહજી-કટોસણ

વિજયલૈરવ તેલ:-લિલામાં ટાંક ૨૦, એરંડા ફેલેલા
ટાંક ૧૫, ફટકડી ટાંક ૫, પીપરીમૂળ ટાંક ૩, સોમલ ટાંક ૧૦,
સિંધવ ટાંક ૨૦ ને તેલનું તેલ શેર ૧ લઈ પ્રથમ તેલ કકડાવવું. પછી
તેમાં લિલામાંના કકડા કરીને નાખવા. તે ઘણી જા્ય પછી એક
પછી એક ઘંધી ચીએ નાખી દેવી અને છેવટે સોમલ નાખવો.
(સોમલ નાખતી વખતે આંખને બચાવવી, નહિ તો આંખને તુક-
સાન થશે.) અને તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું શરીરે મર્દન કર-
વાથી ઘંધી જાતના વાતરોગ, શૂળ, ચસકા આદિને મટાડે છે.
ઘણુંજ સારું છે. (અમારી ખનાવટ છે.)

૧૩-માસ્તર નરભૈરામ હરજીવન-નવાગામ

હાથેપગે વહેર ફાટે તેનો ઉપાય:-કોકમનું ઘી, દેવતા
પર ધરી ગરમ થાય એટલે જ્યાં વહેર ફાટી ચીરા પડ્યા હોય તે
ઉપર ભરવું. પછી હથેળી દેવતા પર ધરી ગરમ કરતા જવું
તથા તે તે જગ્યાએ ઘસતા જવું; જેથી થોડા દિવસમાં મટી જશે.

૧૪-વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ-સુરત

વાતહર ગુટિકા:-કસ્તૂરી તોલો ૦૧, કેસર તોલો ૧૧૧,
હિંગળોક તોલો ૩, વછનાગ તોલો ૩, મરી તોલો ૧૧૧, ટંકણુ-
ખાર તોલો ૧૧૧, લીંડીપીપર તોલો ૧૧૧ એ સર્વને ખરલમાં વાટી
આહુના રસની ત્રણ ભાવના આપવી. ગોળી રાઈ જેવડી કરી
આહુના રસ તથા મધ સાથે આપવાથી મૂર્છા, વાયુ વગેરે મટે છે.

૬૯૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

૧૫-વૈધ નારુશંકર હરગોવિંદ અધ્યયુ-આરડોલી

૧. એળિયો, એળ, દિકામાલી, ગરછીનાં ખીજ, કમળકાકડીનો મગજ, ઈંગોરાનો મગજ, ઈંદ્રજવ, ઈંદ્રાવરણની જડ, વાયવડિંગ, સૂંઠ, સિંધવ, કપૂર, તજ, રેવંચીનો શીરો અને લિંબેળી એ સર્વે સમલાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં વાટી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, રોગનું બળાબળ ભેદ પાણી સાથે આપવાથી કમર, સાંધાનો દુઃખાવો, નળબંધ વાયુ, ખાંસી, દરમ, ઊલટી, ચૂંધારો એ સર્વને મટાડે છે અને વાટીને પાવાથી બાળકની પણ સસણી મટે છે.

૨. અર્દિતવાયુઃ-પપીતાને મધમાં ઘસીને દિવસમાં ત્રણ વખત પાવાથી અર્દિત વાયુ મટે છે. રોગનું પથ્ય પગાવવું.

૧૬-દોક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. વાતહરરસઃ-શુદ્ધ મનસીલ, હિંગળોક, પીપર, લવિંગ અને બાયકળ એ સર્વને ખારીક વાટી આદુના રસની સાત ભાવના આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ત્રણ વખત બળે ગોળી આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શુદ્ધ અને આધ-માન વગેરે ઉપદ્રવો મટે છે.

૨. સૂંઠ, ટંકણ, સિંધવ, હિંગ એ ચારે વસાણું સમલાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, સેકટાની અંતરછાલના રસમાં ગોળી વાળી, જમ્યા પછી ખાવાથી અંજણને મટાડે છે, બૂખ લાગે છે તથા સર્વ પ્રકારના વાયુને મટાડે છે.

૩. ઝેરકચૂરાનું ચૂર્ણુઃ-અજમો શેર ૧, ઝેરકચૂરો શેર ૧, લઈ ગાયના મૂત્રમાં ત્રણ દિવસ પલાળી ઉપરથી છોડાં તથા અંદરથી છબી કાઢી સાફ કરી ઘીમાં તળી તેમાં સૂંઠ તોલા ૫, સિંધવ

વાયુરોગ

૬૯૭

શેર ૦૧, ખારો શેર ૦૧, સાજીખાર શેર ૦૧, સંચળ શેર ૦૧, હીમજ શેર ૦૧ અને હિંગ તોલો ૧ નાખી એ સર્વને વસ્ત્રગાળ કરી દિવસમાં એ વખત અડધો અડધો તોલો ગરમ પાણી સાથે અઠ્ઠાવીસ દિવસ ખાવાથી ગુલ્મરોગ, ખરોળ, આધમાનવાયુ, નળખંધવાયુ, મંદાગ્નિખંધકોશ અને ઊલટીને મટાડે છે. કઠોળ બિલકુલ ખાવું નહિ.

૪. હિંગળોક તથા પારહ તોલો ૧૧૧, ગંધક તોલા ૩, વછનાગ તોલો ૧૧૧. લવિંગ તોલા ૨, ધંતૂરાનાં બીજ તોલો ૧૧૧, પીપર તોલા ૫, મરી તોલા ૨૧૧, ચિત્રાની છાલ તોલા ૨૧૧, બયફળ તોલા ૨૧૧ ને ટંકણ તોલા ૨૧૧ લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી ખાકીનાં વસાણાંતું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી પાનના રસની તથા આહુના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપી, ગુંબ પ્રમાણે ગોળી વાળી અનુપાન પરત્વે આપવાથી ઘોર સ્ત્રિપાત, મૂર્છા, અપરમાર, ઉન્નત શીતાંગ, અરુચિ, પીનસ, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, શરદી, શિરોરોગ, હનુસ્તંભ, ગલગ્રહ, સૂતિકારોગ વગેરેને મટાડે છે. તેલ, મરચું, ખટાશ વગેરે ખાવાં નહિ. વૈદ્યને આ ઔષધ (રસ) સર્વ ઔષધમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૧૭-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

૧. રાસ્નાદિ ચૂર્ણ:-રાસ્ના, અરદૂસાનાં પાન, ત્રિકુળા અને ગરમાળાનો ગોળ એ સર્વ સમભાગે લઈ, વાટી વચ પ્રમાણે ગરમ, પાણી સાથે પીવાથી વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, પક્ષાપાત અને સાંધાનો દુખાવો વગેરે મટે છે.

૨. પક્ષાઘાત માટે:-ગોમૂત્રમાં શોષેલ તથા ઘીમાં તળેલા ઝેરકચૂરાતું ચૂર્ણ તથા કાળાં મરી એ બન્ને સમભાગે લઈ તેમાંથી વાલ ૦૧ થી ૦૧૧ સુધી દરરોજ સવારમાં સાત દિવસ લેવું. વચમાં ત્રણ દિવસ ખંધ રાખવું. આ દવાથી પક્ષાઘાત મટે છે, તેમજ ક્રોધ પણ પ્રકારનો વાયુ મટે છે.

૬૯૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

૧૮-માસ્તર કેશવલાલ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

સાંધાનો વા:-સુરીજન સાકર સાથે ફાકવું અથવા સંચોરો લીંબુમાં લેવાથી સાંધાનો વા મટી જાય છે.

પગનો વા:-માલકાંકણી એક નવટાંક, કાળીજીરી એક અઘોળ, જાયફળ એક અઘોળ, લસણ એક અઘોળ, સૂંઠ તોલો ૧ તથા તેલ શેર ૦૧ આ સર્વનું તેલ કાઢી ટપેન્ટાઇનમાં અફીણ તોલો ૦૧ તથા કપૂર તોલો ૧, મેળવી ઘૂંટીને ચેલા તેલમાં મેળવવું. આ તેલ ઘસવાથી પગનો વા મટે છે.

વાયુનો ગોળો:-છીપલસ્મ, સાજીખાર, સિંધવ, સંચળ, ખંજડીખાર, જવખાર, નવસાર એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં બળ્લે વાલની ગોળી વાળી ખાવાથી વાયુનો ગોળો મટે છે.

૧૯-વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરભાઈ યાજ્ઞિક-કાલોલ

ગુરુતા ગુટિકા:-પીપળાની કૂંણી જાડી વડવાઈ તોલો ૧, કેશર તોલો ૦૧૧, ગોરોચન તોલો ૦૧, ને કસ્તૂરી રતી ૧ વાટી ગો-મૂત્રમાં ઘૂંટી સારી પેઠે ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળી વાળી છાં-યડે સૂકવી, એક ગોળી મધમાં મેળવી ચટાડવાથી આંકડી, ધનુ-ર્વા, હિસ્ટીરિયા, સસણી, વરાધ, ખાળકતું શ્લેષ્મ એ સર્વમાં બા-હુઈ અસર કરે છે. પાલુરો, ગણું પડવું અને સુકતાન (ખાળ-શોષ) માં પણ સારી અસર કરે છે. ગામડામાં કસ્તૂરી, કેસર, ગોરોચન વગેરે ન મળે, તો ફક્ત પીપળાની વડવાઈ પણ આ ઉપદ્રવોમાં સારો ફાયદો કરે છે.

૨૦-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામડામ માળ્યું નથી

૧. ખલાનો વાયુ:-સૂંઠ, રાસ્ના, દેવદાર અને અળસીનું ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ૦૧ તોલાની ગોળી વાળી ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી ખલાનો વાયુ મટે છે.

ધાયુરોગ

૬૯૯

૨. આસન અને વરધારો એ બંનેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં આખો અસાળિયો મેળવી દૂધમાં ખીર કરી પીવાથી કમર તથા શરીરનું પકડાઈ જવું તેમજ કળતર મટે છે.

૩. સરસડાનાં પાન, નિગટનાં પાન, અકોલનાં પાન, આવળનાં પાન અને લીમડાનાં પાન એ સર્વને બાફી રહી ગયેલા સાંધા ઉપર બાંધવાથી સાંધા છૂટે છે.

૪. ઈંદ્રિવરણનાં મૂળ તોલો ૧૥ અને કાળાં મરી તોલો ૧૥, અધકચરાં ખાંડી ત્રણ ભાગ કરી, હરરોજ એક ભાગનો ૨૦ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યાં યુધી કવાથ કરી ગાળી તેમાં ગોળ તોલો ૧૥ મેળવી પાવાથી ઉપદંશ કે સંધિવાથી બલાયેલા સાંધા તરત છૂટે છે.

૨૧-વૈદ્ય ભૂરાભાઈ ઓધવજી ત્રિવેદી-ભાદરોડ

ધનુર્વાયુ માટે કવાથ:-લસણ, પીપરીમૂળ, પડકચૂરો, કરિયાતું, સૂંઠ, ભારંગ, પુષ્કરમૂળ તથા અકલગરો એનો કવાથ બનાવી પાવાથી ધનુર્વાયુ મટે છે.

ધનુર્વાયુ તથા આંચકી:-સૂંઠ અને ઠાળિયાનો ખરડ કરવો. ખેશુદ્ધિ હોય તો ડુંગળીનાં રસનો ખરડ કરવો. કેશર, બવંત્રી અને પીપળાની વડવાઈ વાટીને પાવાં. જો બહુજ ખેંચ હોય તો અફીણ નાખવું. દાંત બંધાઈ ગયા હોય તો સૂંઠ અને મરેડી દાંતે ઘસવાં અને સહેજ નાકનો પવન બંધ કરવો. આડુનો રસ મધ નાખી પાવો, તાવ હોય તો અંથાદિ કવાથ બનાવીને પાવો.

૨૨-રાજકોટના એક વૈદ્યરાજ

હરીતકી ગુટિકા:-મોટી હરડેના નાના કટકા કરી, તેને ચોરના દૂધમાં એક રાત પલાળી, ખીજે દિવસે સવારમાં વાટી વાલ

૬૦૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિમ્બમાળા-ભાગ ૨ એ

વાલની ગોળી બનાવી છાંયડે સૂકવવી. આ ગોળી ગરમ પાણી અથવા ચાની સાથે આપવાથી ચારથી પાંચ જુલાબ થાય છે. અને જો છાતીમાં કફ હોય તો ઊલટી થાય છે. ગમે તેવી ઝેરી હુવાથી સાંધા રહી ગયા હોય અથવા લોહીવિકાર, વિસ્ફોટક, ત્રિદોષ, અર્શ વગેરે દરદોમાં આ ગોળી બખ્ખે દિવસને અંતરે અકેક આપવાથી એ સર્વને મટાડે છે. આ ગોળીનો જુલાબ જો બહુ લાગે તો ખીચડીમાં સારી રીતે ઘી નાખી ખાવાથી અથવા સાકરનું પાણી પીવાથી બંધ થાય છે.

૨૩-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ બની-સુરત

૧. ભલ્લાતક ગુટિકા:-લિલામાં શેર ૦૧ લઈ તેને નવટાંક તલના તેલમાં તળવાં. તેલમાં લિલામાં ફૂલી જાય અને તેલ કાળું પડી જાય એટલે નીચે ઉતારી તેલ ઠંડું પડ્યા પછી લિલામાં કાઢી કપડાથી લૂછી નાખી તેમાં અજમો, કરમાણી અજમો, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ મેળવી, ખરલ કરી ૦૧ શેર મધમાં ઘેર ઘેર જેવડી ગોળી વાળી, એકથી પાંચ વરસના બાળકને ૦૧ ગોળી મધ અથવા ધાવણુ સાથે આપવી. દસ વરસનાને અડધી ગોળી ઘીમાં અને મોટી ઉંમરનાને એક ગોળી ઘીમાં રાત્રે સૂતી વખતે આપવાથી વાયુ, શૂળ, ગુદમ, ઉદાવર્ત, ઉદરરોગ, અર્ધાવલેદક, માથાનો વેગ, ત્રિદોષજ્વર, પ્રમેહ, સંધિવા વગેરે રોગોને મટાડે છે. પરંતુમાં ઘણી વાયડી વસ્તુ તથા કોઠો કળજ કરે એવાં મિષ્ટાન ખાવાં નહિ. તેમજ કોળું, કેળું, વાલ, વટાણા, ગોળ અને હિંગ વગેરે અપથ્યનો ત્યાગ કરવો.

૨. મહલાદિ ગુટિકા:-સોમલ કાચો તોલો ૧ અને લવિંગ તોલો ૧ લઈ ભોંયરીંગણીના રસમાં (એક શેર રસ) ખરલ કરી બાજરીથી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, ઉંમરના પ્રમાણમાં વિચાર

વાયુરોગ

૭૩૧

કરી, એક ગોળી ગોળમાં મૂકી ગળાવવી. આ ગોળી ક્રૂત સવારેજ એક વખત ખાવાની છે. આ ગોળીથી વાયુ, સંધિવા અને વિસ્ફોટક મટે છે. પરેશમાં હિંગ, મરચું, તેલ, ખટાશ તથા વાયડી ચીજોનું સેવન કરવું નહિ.

૨૪-વૈધ અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. વાતગળાંકુશ રસઃ-શુદ્ધ પારો તોલા ૪, અંધક તોલા ૪, એરકચૂરો તોલા ૪ તથા ત્રિકદુ તોલા ૬ લઈ, પ્રથમ પારા અંધકની કાજળી કરી, બધી ચીજો મેળવી ખરલ કરી અનુપાત પરત્વે એક રતીભાર માત્રા આપવાથી ઉરસ્તંભ તેમજ એંશી પ્રકારના વાતરોગને મટાડે છે.

૨. પંચમૂત્રાસવઃ-ખકરાનું મૂત્ર, લેંસનું મૂત્ર, ગધેડાનું મૂત્ર, ગોમૂત્ર તથા ઊંટનું મૂત્ર, મિશ્રકરી તેમાં લવિંગ ટાંક ૫, સૂંઠ ટાંક ૫, મરી ટાંક ૫, પીપર ટાંક ૫, પીપરીમૂળ ટાંક ૫ નું ચૂર્ણ કરી મેળવી લસણ ટાંક ૧૦ નાખવું. એ સર્વને એક ખરણીમાં ભરી મેં અંધ કરી ચૂલાની ભરસાળમાં સાત કિલોસ સુધી દાટી રાખવું. તેમાંથી વાલ એક વાયુના દરદવાળાને દરરોજ સવારમાં ખાવાથી વાયુનું દરદ મટે છે.

૩. તુલસીનાં પાન, મરી અને ઘી દરરોજ ચાટવાથી વાયુનું દરદ મટે છે.

૪. યોગરાજ ગૂગળઃ-સૂંઠ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રો, હિંગ, બોડી અજમોદ, સરસવ, જીરું, શાહજીરું, રેણુકખીજ ઈંદ્રજવ, કાળીપહાડ, વાવડિંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગ, ઘોડાવજ અને મોરવેલ એ દરેક એકેક શાણુ (૦૧ તોલો) તથા હરડાં, બહેડાં, આમળાં ચાળીસ શાણુ એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધ લઈ ચૂર્ણ કરી, તે સર્વના વજન ખરોખર માહીષ ગૂગળ લઈ તેનો ગોળના

૬૦૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

પાક જેવો પાતળો પાક કરી, ઉપલું ચૂર્ણ મેળવી તેમાં બંગલરમ, રૌપ્યલરમ, નાગલરમ, લોહલરમ, અબ્રકલરમ, મંદૂરલરમ, રસ-સિંદૂર એ દરેક એકેક પલ (ચાર તોલા) નાખી ચાસણી કરી ધીના વાસણમાં અથવા કાચની બરણીમાં ભરી રાખવો. આ યોગરાજ ગૂગળ એક શાણની માત્રાથી રાસ્નાદિ ક્વાથ સાથે આપવાથી તમામ વાતરોગને મટાડે છે. રાસ્નાદિ ક્વાથ નીચે પ્રમાણે છે:—

૫. રાસ્નાદિ ક્વાથ:—રાસ્ના, ગોખરુ, એરંડમૂળ, દેવદાર, ગળો, સાટોડીનું મૂળ અને ગરમાળાનો ગોળ એ સર્વ સમભાગે લઈ ક્વાથ કરી એ ક્વાથની સાથે યોગરાજ ગૂગળ આપવો.

૬. મહારાસ્નાદિ ક્વાથ:—રાસ્ના એ ભાગ, ધમાસો, બળ-દાણાનું મૂળ, એરંડમૂળ, દેવદાર, પડકચૂરો, ઘોડાવજ, અરડૂસી, સૂંઠ, હરડે, ચવક, નાગરમૃદ, સાટોડીનું મૂળ, વરધારો, વરિયાળી, ગોખરુ, આસન, અતિવિષ, ગરમાળાનો ગોળ, શતાવરી, લીંડી-પીપર, કાંટાસરિયો, ધાણા, ઊલી રીંગણી અને ઊંડી રીંગણી એ સર્વ સરખે વજને લઈ ક્વાથ કરી, એરંડ તેલ અથવા નીચે લખેલું અજમોદાદિ ચૂર્ણ અથવા તો યોગરાજ ગૂગળ સાથે આપવાથી વાતરોગ મટે છે.

૭. અજમોદાદિ ચૂર્ણ:—અજમોદ, વાવડિંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રો, પીપરીમૂળ, વરિયાળી, લીંડીપીપર તથા મરી એ નવ ઔષધ એકેક તોલો તથા હરડે પાંચ તોલા, વરધારો તોલા ૧૦ અને સૂંઠ તોલા ૧૦, એ સર્વનું વજ્રગણ ચૂર્ણ કરી, ગરમ પાણી સાથે પાવાથી તમામ વાતરોગને મટાડે છે. વિશેષમાં રાસ્નાદિ ક્વાથ સાથે આપું.

૮. આસન તોલો ૦૧, સાકર તથા ધીમાં સવારે પાવાથી વાતરોગ મટે છે.

देशी वैदकना चमत्कार

शहरमां वसता तवंगर अने अत्रैल ल
 लोकोने अत्रैल वैदक प्रत्ये जमे तेदलो पक्षपात
 अत्यारना संज्ञेगोमां गामडांता अने शहरान
 अत्रैल दवायोनां लाल लई शके अने पास
 तेवो लाल दरेकने आपी शके, अे संभवित

रमछां पाश्चात्य वैदकीय विद्याअे अेक वेणा
 आयुर्वेदशास्त्रने पाछण पाडी नाच्युं छे; परंतु
 पुनर्जनन आपी विकसाववामां आवे, तो
 जनता प्राश्चात्य अर्थाण पद्धतिथी अयी शके अे

दयालु धर्मरे आपछा देशमां नतगतनी त
 अेटली अधी स्वाभाविक उत्पत्ति करी छे के, अ
 दवायो वापरवानो प्रसंग अ आवे नहि.

आयुर्वेद अने युनानी अर्थोमां सर्व प्रकार
 लक्षण, निदान अने उपचारानुं विस्तृत वर्णन अ
 चेटन्त दवायो अने शस्त्रक्रियाओ करतां देशी
 गणी सक्षण राहत भेणवी शक्य छे. धरणी वार
 यानी दवाथी असाध्य रोगो मटी लय छे अने
 उपचारथी अवनारना महारोगो नापूढ थार
 डाय धोई नापेला
 थयाना अनेक दवा
 आयुर्वेदना औषधि
 वानो चमत्कार

Serving Jan Shasan

046094

आ. नि. लाग १ हो.